

कृतव्य-कौमुदी

द्वितीय प्रश्न

पं. सु. श्री राजचन्द्रजी.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૭૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુત્ય - કૃષ્ણ

વિષય ૫૪

श्री गुलाब-बीर-ग्रन्थमाला—रत्न ७ मुं.

कर्त्तव्य-कौमुदी

द्वितीय ग्रंथ.

[अं३ १-२ : संपूर्ण]

रचयिता

शताब्दानि रंजित मुनिराज

श्री रत्नच-जी.

कर्त्तव्यमेव कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अकर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

विवेचक तथा प्रकाशक

शुनीलाक्ष वर्धमान शाह

वडवाळुनिवासी.

सारंगपुर, तणायानी पोण, अमदावाद.

प्रथम आवृत्ति : प्रत ६५०

वीर संवत् २४५७ : वि. सं. १९८७ : धि. स. १९३१

मुद्रक : जयन्तीदास भाधवदास.

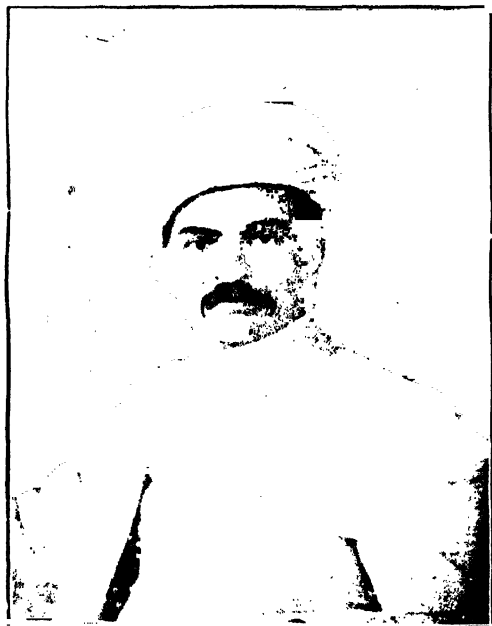
मुद्रकस्थान : 'सुदाभा मुद्रकालय' धीकांठा रेड, —अमदावाद.

मूल्य रु. १।।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૬૭૬

મોરબી—લખધીરવાસમાં
આવેલા શ્રી. ડાહ્યાલાલ
મકનજી ઢવેરીના શ્રી કુબેર-
ભુવનના શુભવાસ્તુ-પ્રસંગે
સ્વસ્થાતિમધુઓને શાંતિ-
લોજન આપવા પાછળ
મેટું ખર્ચ કરવું અનુચિત
માની આ પુસ્તકની આ
આવૃત્તિનાં બધાં પુસ્તકો
તેમની તરફથી ભેટ
આપવામાં આવ્યાં છે.

સં. ૧૯૮૭ ના માહા સુદ ૫

શ્રી. પ્રદ્યાલાલ મકનજી ઝવેરી
(મોરબી)

પ્રસ્તાવના.

વિદ્વાનોએ મનુષ્યજીવનના ચાર વિભાગો કર્યા છે : બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ. એ ચાર વિભાગો અથવા આશ્રમોમાંના પ્રથમ બે આશ્રમમાં આદરણીય કર્તવ્ય કર્મનો બોધ “ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” ના પ્રથમ અંથમાં આવી ગયો છે, અને આ દ્વિતીય અંથમાં બાકીના બે આશ્રમોનાં કર્તવ્ય કર્મનો બોધ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. દ્વિતીય અંથના પુનઃ બે ખંડો પાડવામાં આવ્યા છે અને તેમાં બેઉ આશ્રમનાં કર્તવ્ય કર્મ આવે છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો પ્રથમ અંથ જીવનના પ્રવૃત્તિ-વિભાગને વિશુદ્ધ કરવા માટે નિર્માયો હતો અને આ બીજો અંથ તેના નિવૃત્તિવિભાગને વિશુદ્ધ કરવા માટે યોજાયો છે.

જીવન પોતે જ પ્રવૃત્તિ છે અને પ્રવૃત્તિને અંતે નિવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. મનુષ્ય જો પ્રવૃત્તિના અંત સ્વયમેવ લાવીને નિવૃત્તિને સાધતો નથી, તો પ્રવૃત્તિ માટેની શક્તિનો હ્રાસ કુદરત પોતે જ નીપજાવે છે અને તેને નિવૃત્ત કરે છે. આ સ્થિતિમાં સુમ મનુષ્ય પ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે પ્રવૃત્તિને એટલી વિશુદ્ધ તથા નિષ્કામ કરવી કે જેથી પરમ નિવૃત્તિના આધ્યાત્મિક લાભો આત્માને થાય. આ માટે જીવનની ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થા-વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમનો સદુપયોગ કરવો આવશ્યક છે. વાસનાઓ છાંડીને વનમાં જઈ નિવાસ કરવો અને આત્મચિંતન કરવું એ વાનપ્રસ્થાશ્રમ શબ્દપ્રયોગનું તાત્પર્ય છે, પરંતુ એ પ્રકારનું જીવન આજે બહુધા હુમ થયું છે. કાળને એ પ્રભાવ છે. એ પરિસ્થિતિમાં જનતાની વચ્ચે રહીને પણ વાનપ્રસ્થ જીવન કેવી રીતે જીવવું તેનો બોધ આ અંથના પ્રથમ ખંડમાં અંથકારે આપ્યો છે. પ્રવૃત્તિને નિષ્કામ કરીને નિવૃત્તિની આધ્યાત્મિક સાધનાના માર્ગો એ ખંડના પૃથક્ પૃથક્ પરિચ્છેદમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તેવી જ રીતે પ્રવૃત્તિને શુદ્ધતર કરતા જતાં ચતુર્થ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી, સર્વથા ત્યાગને આલંબી, આત્મચિંતન, આત્મધ્યાન અને છેવટે મુક્તિસુખને વરવાની સીઠીનાં પગથીયાં બીજા ખંડના પૃથક્ પૃથક્ પરિચ્છેદોમાં દર્શાવ્યાં છે.

અંથમાં વાપરવામાં આવેલી પરિભાષા જૈન છે, છતાં જેવી રીતે એક જ મિરિસિખરખર ચઢવાને જૂદા જૂદા માર્ગો હોય છે, તેવી રીતે નિષ્ક્રિયતાની આધ્યાત્મિક સાધનાના પણ જૂદા જૂદા માર્ગો છે. આ માર્ગો અંશકારે જૈન પરિભાષામાં દર્શાવ્યા હોવા છતાં અન્ય ધર્મોના માર્ગોમાં અને આ અંથમાં દર્શાવવામાં આવેલા માર્ગોમાં કેટલું સામ્ય છે અને અંથમાં દર્શાવેલું તત્ત્વ કેટલા મોટા પ્રમાણમાં જૈનોને તેમજ જૈનેતરોને સંમાન્ય થાય તેવું છે તે દર્શાવવાનો યત્ન મેં વિવેચનમાં કર્યો છે. અંથકારે બહુધા સૂત્રરૂપે પોતાનું વક્તવ્ય દર્શાવ્યા પછી તેને સરળ તથા જનતાને પચે તેવા સ્વરૂપમાં મૂકવાનું કાર્ય વિવેચનકારને શિરે રહે છે. એ કાર્ય મેં જેવી રીતે પ્રથમ અંથમાં યથાશક્તિ બજાવ્યું હતું તેવી જ રીતે આ અંથમાં યથાશક્તિ બજાવ્યું છે, અને તેમ કરતાં જૂદા જૂદા અંથોનો, જૂદા જૂદા ધર્મોના અભ્યાસનો અને સાધુઓ તથા પંડિતોનો આશ્રય લીધો છે. આથી વિવેચન સુગમ્ય થશે અને અંથનું વક્તવ્ય સાંપ્રદાયિક ન બનતાં સર્વમાન્ય બનશે એવી મને આશા છે. બીજો અંથ પ્રસિદ્ધ થએલો જોવાની આશા રાખી રહેલા વાચકોને પહેલો અંથ પહેલી વાર બહાર પડ્યા પછી ઘણે લાંબે વખતે આ અંથ બહાર પડતો જોઈને આશ્ચર્ય થશે. પં. મુ. શ્રી રત્નચંદ્રજી “ અર્ધમાગધી કોશ ” ની રચનાના કાર્યમાં ગુંથાઈ રહેવાથી બીજો અંથ પ્રમાણમાં મોડો લખાયો હતો ખરો, પરંતુ એ અંથનો મૂળ વિભાગ તૈયાર થયા પછી ૬ વર્ષ જેટલો સમય વિવેચન તૈયાર કરવામાં વીતાવવા માટેની જવાબદારી વિવેચનકારની છે અને વ્યવસાયની તથા બીજી ઉપાધિઓને અંગે તે કાર્ય વહેલું નહિ કરી શકવા માટે તે વાચકોની ક્ષમાનો પ્રાર્થી છે.

આ દ્વિતીય અંથનું પ્રકટીકરણ દેશના હાલના વાતાવરણમાં એક મંગળ પ્રસંગને અંગે થાય છે. મોરબીનિવાસી શ્રી ડાહ્યાલાલ મકનજી જીવેરી મોરબીના સ્થાનકવાસી જૈન સંઘના એક સભ્ય છે અને પોતે શૈવ મતાનુયાયી હોવા છતાં જૈન ધર્મનો સંપર્ક રાખી જૈન જીવનના અંશો સ્વજીવનમાં તેમજ વ્યવહારમાં ઉતારવાના પ્રેમી તથા પક્ષપાતી છે. લખ-

ધીરવાસમાં તેમણે સારી રકમ ખર્ચી એક મકાન બંધાવેલું છે અને દેશના હાલના વાતાવરણમાં તે મકાનના શુભ વાસ્તુપ્રસંગે જન્મણુવાર કરવા પાછળ મોટું ખર્ચ કરવું તે અનુચિત માની, તેમણે આગ્રંથની આ આવૃત્તિની બધી નકલો તેમ જ પ્રથમ ગ્રંથની તેટલી જ નકલો મોરબીના પોતાના જ્ઞાતિબંધુને ઘેર ઘેર વહેંચી આપવાનું ઉચિત માન્યું છે. એક જૈન મુનિના ગ્રંથનો આવો ઉદાર પ્રચાર જૈનત્વના પ્રેમી એકં શૈવ ગૃહસ્થ તરફથી થાય, તે મને પણ વધારે ગમ્યું છે. “ કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી ” ગ્રંથ કેવળ જૈનો માટે નથી લખાયો; તે દરેક મનુષ્યને પોતાના કર્ત્તવ્યનો ખોધ આપવા માટે લખાયો છે અને ઇતર ધર્મોના સદ્-અંશોને ગ્રહણ કરતાં તેના લેખનમાં ઉદાર દષ્ટિથી કામ લીધું છે. આ ઉદાર દષ્ટિનું મૂલ્ય શ્રી ડાહ્યાલાલ મકનજી ઝવેરી જેવા એક તટસ્થ વૃત્તિના કેળ-વાએલા ગૃહસ્થ તરફથી અંકાય તે કેમ સંતોષજનક ન થાય ?

ઉક્ત મંગળ પ્રસંગે પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે અસાધારણ ઉતાવળમાં છાપવાનું તથા પુસ્તક બાંધવાનું કાર્ય પૂરું કર્યું છે. શુદ્ધિ માટે પૂરી કાળજી રાખવામાં આવી છે છતાં ઉતાવળને કારણે કોઈ દોષ રહી ગયો હોય તો વાચકો તેને માટે ક્ષમા કરશે એટલી આશા સાથે વિરમું છું.

સારંગપુર, તળીયાની પોળ
અમદાવાદ : તા. ૧-૧-૩૧

} યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

અનુક્રમણિકા.

મર્જલાચરણમ્. (શ્લોક ૧)	૫૪	૨
પૂર્વોત્તરગ્રન્થસમ્બન્ધઃ (શ્લોક ૨)	,,	૩
તૃતીયચતુર્થવચસોઃ કર્તવ્યતારતમ્યમ્ (શ્લોક ૩)				,,	૫

પ્રથમ સ્વરૂપ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.	સમ્યગ્દષ્ટિ (શ્લોક ૪ થી ૭)	...	,,	૭
દ્વિતીય	,, સમ્યક્ ચારિત્ર (શ્લોક. ૮ થી ૨૭)	...	,,	૧૭
તૃતીય	,, સેવાધર્મ (શ્લોક. ૨૮ થી ૩૪)	...	,,	૭૦
ચતુર્થ	,, સેવાધર્મઃ મૈત્રી ભાવના (શ્લોક ૩૫ થી ૪૨)	,,	૮૪
પંચમ	,, સેવાધર્મઃ પ્રમોદ ભાવના (શ્લોક. ૪૩ થી ૪૫)	,,	૧૦૬
ષષ્ઠ	,, સેવાધર્મઃ કરુણા ભાવના. (શ્લોક. ૪૬ થી ૫૦)	,,	૧૧૨
સપ્તમ	,, સેવાધર્મઃ માધ્યસ્થ્ય ભાવના (શ્લોક. ૫૧ થી ૫૫)	...	,,	૧૨૧
અષ્ટમ	,, સેવાધર્મઃ બાળકોની સેવા (શ્લોક. ૫૬ થી ૬૦)	...	,,	૧૩૪
નવમ	,, સેવાધર્મઃ વિદ્યાર્થીઓની સેવા (શ્લોક. ૬૧ થી ૭૩)	,,	૧૪૩
દશમ	,, સેવાધર્મઃ રોગી જનોની સેવા (શ્લોક. ૭૪ થી ૭૮)	,,	૧૭૧
એકાદશ	,, સેવાધર્મઃ નિરૂદ્ધમી જનોની સેવા (શ્લોક. ૭૯ થી ૮૪)	,,	૧૮૧
દ્વાદશ	,, સેવાધર્મઃ વિધવાઓની સેવા (શ્લોક. ૮૫ થી ૮૮)	,,	૧૯૪

ત્રયોદશ	,,	સેવાધર્મઃ વૃદ્ધ જનોની સેવા (શ્લો. ૮૯ થી ૯૩)	પૃષ્ઠ	૨૦૨
ચતુર્દશ	,,	સેવાધર્મઃ પશુસેવા (શ્લો. ૯૪ થી ૯૯)	,,	૨૧૧
પચ્ચદશ	,,	સેવાધર્મઃ જ્ઞાતિની સેવા (શ્લો. ૧૦૦ થી ૧૦૪)	,,	૨૨૪
ષોડશ	,,	સેવાધર્મઃ સ્વદેશસેવા (શ્લો. ૧૦૫ થી ૧૧૨)	,,	૨૩૮

દ્વિતીય સ્વપ્ન.

પ્રથમ પરિચ્છેદ આત્મદષ્ટિ. (શ્લો. ૧૧૩ થી ૧૧૭)...	,,	૨૫૭
દ્વિતીય ,, વૈરાગ્ય પ્રકરણ (શ્લો. ૧૧૮ થી ૧૨૮)	,,	૨૭૦
તૃતીય ,, સંસારત્યાગ (શ્લો. ૧૨૯ થી ૧૩૩)	,,	૨૯૪
ચતુર્થ ,, મહાવ્રતો અને પાપસ્થાનનો પરિહાર (શ્લો. ૧૩૪ થી ૧૪૦)	,,	૩૦૩
પચ્ચમ ,, સમિતિ પ્રકરણ (શ્લો. ૧૪૧ થી ૧૬૩)	,,	૩૨૧
ષષ્ઠ ,, પરિષદ-વિજય (શ્લો. ૧૬૪ થી ૧૬૭)	,,	૩૬૭
સપ્તમ ,, સાધુની દિનચર્યા (શ્લો. ૧૬૮ થી ૧૭૨)	,,	૩૭૬
અષ્ટમ ,, સાધુસમાજની મર્યાદા (શ્લો. ૧૭૩ થી ૧૭૭)	,,	૩૮૫
નવમ ,, તપશ્ચર્યાઃ (શ્લો. ૧૭૮ થી ૧૮૫) ...	,,	૩૯૫
દશમ ,, તપશ્ચર્યાઃ સ્વાધ્યાય. (શ્લો. ૧૮૬ થી ૧૮૯)	,,	૪૨૨
એકાદશ ,, તપશ્ચર્યાઃ ધ્યાન. (શ્લો. ૧૯૦ થી ૨૧૯)	,,	૪૩૦
દ્વાદશ ,, તપશ્ચર્યાઃ વ્યુત્સર્ગ (શ્લો. ૨૨૦ થી ૨૨૪)	,,	૪૯૪
અન્યકારપ્રશસ્તિ: (શ્લો. ૨૨૫-૨૨૬)	,,	૫૦૩

કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી.

દ્વિતીય ગ્રન્થ.

“કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી” ના પ્રથમ ગ્રંથના પ્રારંભમાં ગ્રંથકારે જેવી રીતે ઇષ્ટ દેવનું સ્તવન-મંગલાચરણ કર્યું હતું, તેવી રીતે આ દ્વિતીય ગ્રંથના પ્રારંભમાં પણ તે મંગલાચરણમાં સ્તવન કરે છે. ઇલ્લોકના અને પરલોકના શ્રેયઃને અર્થે મનુષ્યે જે કર્ત્તવ્ય કર્મ કરવાનાં હોય છે તે કર્ત્તવ્ય કર્મનો ઉપદેશ આ બેઉ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવેલો છે. તે ઉપદેશનો આધાર સર્વાશે સર્વદેશી માનવ ધર્મના ઉપદેશ ઉપર રહેલો છે. પ્રથમ ગ્રંથમાં ગ્રંથકારે એક જૈન મુનિ તરીકે પોતાના ઇષ્ટ દેવનું-પંચમ કાળના શાસનપતિ શ્રી મહાવીર સ્વામીનું સ્તવન કર્યું હતું. ગ્રંથના હેતુની અને પોતાના દષ્ટિબિંદુની વિશાળતાનું દર્શન કરાવતાં આ દ્વિતીય ગ્રંથના પ્રારંભમાં તે સર્વ ધર્મને સામાન્ય અભીષ્ટ તત્ત્વનું સ્તવન કરે છે. જેઓ વિશાળ દષ્ટિના, કેવળ મુમુક્ષુ ભાવે જગતમાં સત્યને શોધનારા અને સ્વાનુભૂત સત્યને જગતના કલ્યાણાર્થે ઉપદેશનારા છે તેઓને તો ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ એ જ એક ભાવના હોય છે.

મધ્વજીજાકુરજલદા રાગાઘાઃ શ્રયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મે ॥

અર્થાત્—જગતની ચારાશી લાખ યોનિમાં જીવને બ્રમણ કરાવનારા અંકુરને પોષનારા જે રાગાદિ દોષો છે તે દોષો જેના ક્ષય પામ્યા છે તે બ્રહ્મા હોય, અથવા વિષ્ણુ હોય અથવા શંકર હોય, અથવા જિન હોય—ગમે તે દેવ હોય તોપણ તેને નમસ્કાર હો. એ જ પ્રકારની વિશાળ દષ્ટિથી ગ્રંથકાર મંગલાચરણ કરે છે.

શાર્દૂલાવેશીકૃતઃ ॥

મહુલાચરણમ્ । ૧ ॥

યસ્માદ્ગૌતમશ્ચરપ્રભૃતયઃ પ્રાપ્તા વિભૂતિં પરાં ।
નામેયાદિજિમાસ્તુ શાશ્વતપદં લોકોત્તરં લેભિરે ॥
સ્પષ્ટં યત્ર વિભાતિ વિશ્વમસ્થિલં દેહો યથા દર્પણે ।
તજ્જ્યોતિઃ પ્રણમામ્યઃ । ત્રેક જૈઃ સ્વામીષ્ટસંસિદ્ધયે ॥

મંગલાચરણ.

ભાવાર્થ—જે ન્યોતિમાંથી શ્રી ગૌતમશુદ્ધ, શંકર આદિ મહાપુરૂષો પરમ વિભૂતિને પામ્યા અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી આદિ જિનેશ્વરો તેા લોકોત્તર શાશ્વતપદ—સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત થયા, જે ન્યોતિમાં અખિલ વિશ્વમંડળ દર્પણમાં દેહના પ્રતિબિમ્બવત્ સ્પષ્ટ રીતે ભાસમાન થાય છે તે જ્યોતિઃ ને હું મન, વચન અને કાયાએ કરીને મારી અભીષ્ટ વસ્તુની સંસિદ્ધિને અર્થે નમસ્કાર કરું છું. (૧)

વિવેચન—આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપવિષે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ, યોગીઓએ અને મહાપુરૂષોએ જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ કરી બતાવી છે, પરંતુ એ કલ્પનાઓમાં જે વસ્તુસ્વરૂપની ઘટના ઘટાવવામાં આવી છે તે સામાન્ય જનસમાજને બુદ્ધિગમ્ય થઈ પડે એ રીતે ઘટાવવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ સર્વ જ્ઞાનના સાર રૂપ એક પરમ વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યન્યોતિ આ અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલો છે એમ તેઓ માને છે. એ ન્યોતિ કેવો છે? ભર્તૃહરિ કહે છે કે—

વિક્ષાલમનમ્ભેદજ્ઞાનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

સ્વાનુમૂલ્યેકસારાય નમઃ શાન્તાય તેજસે ॥

અર્થાત—જેની મૂર્તિ, દિશા અને કાળ વગેરેથી અમર્યાદિત છે, એટલા જ

માટે અનંત અને ચૈતન્યરૂપ છે, જે આત્મ અનુભવના એક સારરૂપ છે, તે શાન્ત પ્રકાશને હું નમસ્કાર કરું છું. ભાર્તૃહરિએ પોતાના 'નીતિશતક'ના પ્રારંભમાં એ પરમ જ્યોતિને નમસ્કાર કરતાં તેનું સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે ઘટાવ્યું છે. આ ગ્રંથકારે પણ એ 'એકસાર'નું સ્તવન કરી સ્વાબીષ્ટની સંસિદ્ધિને અર્થે તેના આશીર્વાદની યાચના કરી છે. આ સ્તવનના શ્લોકમાં એ પરમ જ્યોતિના જે ગુણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કેટલીક સૂચકતા રહેલી છે. એ પરમ જ્યોતિમાંથી જાતમયુદ્ધ, શંકર આદિ મહાપુરુષો જનસમાજને આકર્ષવાની પરમ વિભૂતિ પામ્યા, એ પરમ જ્યોતિમાંથી શ્રી ઋષભદેવ આદિ ચોવીસે જિનો-તીર્થંકરો પરિપૂર્ણ શાશ્વત-નિર્વાણપદને પામ્યા, એટલું જ નહિ પણ એ પરમ જ્યોતિમાં અખિલ વિશ્વ રૂપદાકારે ભાસે છે, એટલું ચૈતન્ય-સામર્થ્ય જે જ્યોતિમાં રહેલું છે તે જ્યોતિનો એક અણુ પણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય તો તેનું કલ્યાણ થયા વિના કેમ રહે? તેટલા માટે એ પરમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ્યોતિને સ્તવતાં ગ્રંથકાર ઉચરે છે કે આ ગ્રંથલેખન જે પોતાનું અબીષ્ટ છે તેની સંસિદ્ધિ-પ્રતિતિ માટે તેનો આશીર્વાદ પોતાને પ્રાપ્ત થાય અને તદર્થે પ્રણામ્યહં ત્રિકરણેઃ- 'હું મન, વચન તથા કાયાથી નમસ્કાર કરું છું.' જ્યોતિના પરમ સામર્થ્યના દૃષ્ટાંત વડે તેના આશીર્વાદ પ્રત્યેના પોતાના વિશ્વાસનું સંપૂર્ણ ગ્રંથકારે પ્રદર્શિત કર્યું છે. (૧)

['કર્તવ્ય-કોમુદી'ના પ્રથમ ગ્રંથનો અને આ દ્વિતીય ગ્રંથનો પૂર્વાપર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે હવે પછીના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.]

પૂર્વોક્તરગ્રન્થસમ્બન્ધઃ । ૨ ॥

પૂર્વાર્દ્ધે વયસોર્ધ્વયોઃ પ્રથમયો-નીતિઃ સમાલાચિત ।

સદ્યોઽયં સમયસ્તૃતીયવયસઃ કર્તવ્યસંદર્શને ॥

વિદ્યા યેન સમૃદ્ધિઃ ધનમપિ પ્રાપ્તં કુઃ સ્વોચિતં ।

તેનાવ્યયતયા પરાર્થનિરતં કાર્યં નિજં જીવનઃ ॥

પ્રથમ ગ્રંથનો આ ગ્રંથ સાથેનો સંબંધ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પ્રથમ ગ્રંથમાં પહેલી બે વચમાં આદરવા યોગ્ય નીતિ રીતિ અર્થાત્ કર્તવ્ય કર્મનું આલોચન કરવામાં આવ્યું હતું. હવે ત્રીજી અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મનું દર્શન કરવાને માટે આ સમય ઉપસ્થિત થયો છે, અર્થાત્ આ દ્વિતીય ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે. કર્તવ્યના બોધને અર્થે મનુષ્યજીવનની ચાર જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ વિદ્વાનોએ કલ્પી છે અને પ્રત્યેક અવસ્થાનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્ય કર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ ચાર અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મ આ ગ્રંથકારે *પ્રથમ ગ્રંથમાં અનુક્રમે (૧) શિક્ષણ, (૨) નીતિ, (૩) પરાર્થ, (૪) ત્યાગ, એ પ્રમાણે દર્શાવેલાં છે. પ્રથમ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં સામાન્ય કર્તવ્યનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે અને બીજા ખંડથી અવસ્થા પરત્વે વિશિષ્ટ કર્તવ્યનો બોધ પ્રારંભવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે બીજા ખંડમાં બાલ્યાવસ્થાના શિક્ષણ વિષેનો બોધ તથા ત્રીજા ખંડમાં યુવાવસ્થામાં નીતિપુરઃસર ઉદ્યોગપ્રવૃત્તિ વિષેનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે. હવે અનુક્રમે ત્રીજી અવસ્થાના કર્તવ્યબોધનો વિષય ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે દ્વિતીય ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં તથા ચોથી અવસ્થાના કર્તવ્યબોધનો વિષય બીજા ખંડમાં આવશે. પ્રથમ અને દ્વિતીય અવસ્થામાં જેણે અનુક્રમે વિદ્યોપાર્જન તથા ધનોપાર્જન કર્યું છે અને જીવનમાં પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું ઐહિક હિત સાધ્યું છે તેણે હવે આગળ વધીને પરાયે પોતાના જીવનનો સદ્વ્યય કરવામાં ઉદ્યત થવું આવશ્યક છે. (૨)

[કોઈ ગ્રંથ, પ્રકરણ કિંવા વાક્યોના અર્થનિર્ણયના કાર્યમાં કુશળ મીમાંસકોએ સાત વસ્તુઓના વિચારને આવશ્યક માન્યો છે. ઉપક્રમોપસંહારો અન્યાસોડપૂર્વતા ફલમ્ । અર્થવાદોપપત્તિ ચ લિંગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥ અર્થાત્-પહેલાં ગ્રંથનો પ્રારંભ તથા છેવટે એ બાબતોનો નિર્ણય કરવો, પછી અનુક્રમે અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફળ, અર્થવાદ, અને ઉપપત્તિ અથવા ઉપપાદન એ તપાસવાં : એ પ્રકારે ગ્રંથના તાત્પર્યનો જેમ નિર્ણય થાય છે તેમ એ જ પ્રકારના તાત્પર્યનિર્ણયની દૃષ્ટિથી ગ્રંથકારે ગ્રંથ-લેખનમાં ઉદ્યત થાય છે. ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં સામાન્ય પ્રસ્તાવ કરવામાં આવ્યા પછી નીચેના શ્લોકમાં ગ્રંથના ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારનું તારતમ્ય આપવામાં આવે છે.

તૃતીયચતુર્થવયસોઃ કર્તવ્યતારતમ્યમ્ । ૩ ॥

અભ્યાસાર્થમિદં ચતુર્થવયસો નૂનં તૃતીયં વયો ।

યદ્યત્તત્ર ચ સર્વથા ભવતિ તેજેન ભાવ્યં ત્વિહ ॥

પ્રાયસ્તત્ર મહાવ્રતાનિ વિષયત્યાગઃ કુલ્લં જગત્ ।

સાધ્યાન્યત્ર લઘુવ્રતાનિ વિરતિઃ સ્થૂલા સમાજઃ કુલમ્ ॥

ભાવાર્થ—ત્રીજી અવસ્થા ખાસ કરીને ચોથી અવસ્થાનાં કર્તવ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે છે; એટલે કે ચોથી અવસ્થામાં જે કાર્યો સર્વથા-પરિપૂર્ણતઃ કરવાનાં છે તે કાર્યો ત્રીજી અવસ્થામાં પરિમીત સ્વરૂપમાં આદરવાનાં છે. ચોથી અવસ્થામાં જ્યારે વિષયોનો સર્વથા ત્યાગ કરી, આખા જગતને કુટુંબવત્ માની, મહાવ્રતો આદરવાનાં હોય છે; ત્યારે ત્રીજી અવસ્થામાં સ્થૂલ પાપોથી નિવૃત્ત થઈ, સમાજને કુટુંબવત્ માની, લઘુવ્રતો-અણુવ્રતો આદરવાનાં હોય છે. (૩)

વિવેચન—મનુષ્યના જીવનની ચતુર્થ અવસ્થા એ મનુષ્યાવતારની સર્વશ્રેષ્ઠ અવસ્થા છે. પૂર્વ કર્મના શુભ યોગથી કોઈ તેજસ્વી આત્મા પ્રથમ અવસ્થામાંથી જ ચતુર્થ અવસ્થામાં ફટી પડે છે અને ચતુર્થ અવસ્થાને યથાયોગ્ય રીતે પાર ઉતારે છે; પરંતુ જેઓ ક્રમે ક્રમે આગળ વધવાની પરિમીત શક્તિવાળા મનુષ્યો છે તેઓને માટે ઉત્તરોત્તર અવસ્થાની સફળતા માટે પૂર્વ પૂર્વ અવસ્થા અભ્યાસનો કાળ પૂરો પાડે છે; એ નિયમે ચતુર્થ અવસ્થા માટેનો અભ્યાસનો કાળ એ ત્રીજી અવસ્થા છે. પહેલી-બીજી અવસ્થામાં દેહ તથા કુટુંબ પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય કર્મો બળવ્યા પછી મનુષ્યનું કર્તવ્યક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વિશાળ થતું જાય છે. ચતુર્થ અવસ્થામાં તેણે એવા નિવૃત્તિધર્મ સ્વીકારવાનો છે કે જેથી સમગ્ર વસુધાને તે આત્મવત્ જુએ, પ્રત્યેક પ્રાણીમાં આત્મતુલ્યતાનું જ ભાન કરે. આ પરમ યોગીની દશા પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે ત્રીજી અવસ્થામાં મનુષ્યે પ્રાથમિક ચોથી અવસ્થા પાળવી

જોઈએ. વિષય-કષાયનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, આખા જગતમાં સમાન ભાવનો અનુભવ કરવો, યોગની સાધના કરવી અને એ રીતે પરમ યોગી-પદની પ્રાપ્તિ કરવી એ ચોથી અવસ્થાનાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે. ત્રીજી અવસ્થામાં એ કર્તવ્યો અંશતઃ પાળી ધીમે ધીમે આગળ વધવું જોઈએ, એટલે કે સ્થૂળ પાપોનો ત્યાગ કરવો કે જેથી આગળ જતાં વિષય-કષાયનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનું બની શકે; દેશ અને સમાજની સેવા બજાવવી કે જેથી દષ્ટિની વિશાળતા વધે અને એ રીતે સમગ્ર જગત કિંવા વિશ્વ ઉપર કુટુંબ-ભાવ જન્ય થાય; પૃથક્ પૃથક્ વ્રતો, નિયમો ઇત્યાદિ ગ્રહણ કરવાં કે જેથી આગળ જતાં સંયમાદિ ધારણ કરીને યોગસાધનાને માર્ગે સરલતાથી ચલી શકાય. ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાનું આ તારતમ્ય છે અને એ જ આ ગ્રંથના બે ખંડોનો ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર છે. (૩)

પ્રથમ સ્વપ્ન.

પ્રથમ પરિચ્છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ.

સમ્યગ્દષ્ટિઃ । ૪ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિવિલોકિતં હિ સકલં સદ્ધર્મમત્યં ભવેત્ ।
સમ્યગ્દષ્ટિરુદાહતા જિનવૈસ્તત્ત્વાર્થરુચ્યાભિકા ॥
સદેવઃ સુગુરુઃ સુધર્મ ઇતિ સત્તત્ત્વત્રયં કથ્યતે ।
જ્ઞાત્વા તત્પરમાર્થતઃ કુરુ રુચિ તત્ત્વત્રયે નિર્મલે ॥

સમ્યગ્દષ્ટિ.

ભાવાર્થ—ધર્મનું દરેક અનુષ્ઠાન સમ્યગ્ દષ્ટિપૂર્વક જ હોવું જોઈએ. તીર્થંકરોએ સમ્યગ્ દષ્ટિનું સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થની રૂચિ તરીકે ઓળખાવેલું છે. સત્ય દેવ, સત્ય ગુરુ અને સત્ય ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વો કહેવાય છે, એ ત્રણ તત્ત્વોનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજીને, હે માનવ ! તેના નિર્મળ સ્વરૂપમાં તું રૂચિ—શ્રદ્ધા રાખ. (૪)

વિવેચન—સમ્યગ્ દષ્ટિ અથવા સમ્યક્ત્વ અથવા સમકિત ઉપર જૈન ધર્મમાં બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને તેથી ઉલટું મિથ્યાત્વ જાંડવા ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ સમ્યગ્ દષ્ટિ એટલે શું ? રૂઢાર્થમાં સમકિતી અને મિથ્યાત્વનો અર્થ કરવામાં આવે છે કે જેઓ જૈન ધર્માનુયાયી હોય તેઓ સમકિતી કહેવાય અને જેઓ અન્ય ધર્માનુયાયી હોય તેઓ મિથ્યાત્વી કહેવાય; પરંતુ ખરી રીતે તો દષ્ટિમાંથી વિષમતા

૩૫ ઝેર નિકળી જતાં તત્ત્વાર્થની રચિ થાય તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે અને એવી રચિ ધરાવનાર તે સમકિતી છે. આત્મારોગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તં બ્રહ્મ જ ગિહે જ ગિવિસ્ત્રવણ જાણિતુ ધમ્મં જહાતહા ॥ અર્થાત્ ધર્મને યથાર્થપણે જાણીને (શ્રદ્ધા કર્યા પછી) આજસુ થવું નહિ કે તેનો નિષેધ કરવો નહિ. અહીં ‘ધર્મ’ શબ્દનો વિશાળ અર્થ કરેલો છે. અન્ય ધર્મોના ઉપદેશકો અને શાસ્ત્રકારો પણ જે ધર્મશ્રદ્ધાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે તે પણ સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા સમકિતની જ આવશ્યકતાનું સૂચન છે. ભગવદ્ગીતા (અ. ૪. શ્લો. ૩૯) માં કહ્યું છે કે—

શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિ અધિરેણાધિગચ્છતિ ॥

અર્થાત્—શ્રદ્ધાવાન્ ઇન્દ્રિયનિગ્રહવડે જ્ઞાનની પાછળ લાગીને જ્ઞાનનો અપરોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત કરી તે જ્ઞાનવડે આગળ વધતાં સત્વર પૂર્ણ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી અંધ શ્રદ્ધા એ જેમ શ્રદ્ધા નથી તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ નથી, કારણકે તેમાં તત્ત્વાર્થરચિનું દર્શન થવું નથી. અનુગીતામાં ગુરુ શિષ્ય સંવાદમાં અહિંસા ધર્મ, સત્ય ધર્મ, વ્રતો, ઉપવાસ, જ્ઞાન, યજ્ઞયાગ, દાન, કર્મ, સંન્યાસ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના ઉપાયો અનેક લોક પ્રતિપાદન કરે છે તો તેમાંથી ખરો ઉપાય કયો તે મને કહો એવો પ્રશ્ન ઋષિઓએ પ્રત્ન-દેવને કરેલો છે. શાન્તિ પર્વમાં ગાહસ્ત્ય ધર્મ, વાનપ્રસ્થ ધર્મ, રાજ ધર્મ, માતૃપિતૃસેવન ધર્મ, ક્ષત્રિયોને રણાંગણે મરણ, બ્રાહ્મણને સ્વાધ્યાય, ઇત્યાદિ અનેક ધર્મ ક્રિયા સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં દ્વારો શાસ્ત્રમાં કહેલાં હોવાથી તેમાંનો ગ્રાહ્ય ધર્મ કયો એવો પ્રશ્ન ઉચ્છ્વૃત્યુપાખ્યાનમાં આવ્યો છે. એ લિન્નલિન્ન ધર્મમાર્ગ ક્રિયા ધર્મ દેખાવમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે છે, પરંતુ સામ્ય સુદ્ધિથી શાસ્ત્રકારો તો ન્યાં ન્યાં આત્મહિતપ્રાપ્તિનું સત્ય સાધન માણુમ પડે ત્યાં ત્યાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિને આકર્ષાવા દેવામાં કરી વાંધો જોતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ વિના તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું નથી એવું જૈન ધર્મમાં જ નહિ પણ અન્ય ધર્મોમાં પણ કહેલું છે. તે પ્રમાણે આ જૈન ગ્રંથકાર જિનવરના શબ્દોને અનુસરીને કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિરુદ્ધાહતા

જિનવરૈસ્તત્ત્વાર્થઋચ્યાત્મિકા-જિનવરોએ ‘સમ્યગ્દષ્ટિ’ને ‘તત્ત્વાર્થ’ રૂચિ’ ના નામથી ઓળખાવી છે. હવે તત્ત્વ તે કયાં? તત્ત્વો ત્રણ છે. (૧) સત્ય દેવ, (૨) સત્ય ગુરુ, (૩) સત્ય ધર્મ. આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર મનુષ્યના ધાર્મિક જીવનનો પાયો બંધાય છે. સત્ય દેવ કયો? સત્ય ગુરુ કયો? અને સત્ય ધર્મ કયો? તેને જાણીને-નહિ, તેને પરમાર્થતઃ જાણીને, તેનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સમજીને પછી, હે મનુષ્ય! તેના નિર્ભળ સ્વરૂપમાં તું રૂચિ રાખે: કારણકે નંદીસૂત્રમાં કહ્યા મુજબ મિચ્છ દિટ્થિસ્સ મિચ્છત્ત પરિગગહિઆહં મિચ્છસુયં, ઇયાહં ચેવ સમ્મ-દિટ્થિસ્સ સમ્મત્તપરિગગહિઆહં સમ્મસુયં ॥ અર્થાત્ મિથ્યાશ્રુતનાં જે જે શાસ્ત્રો છે તે મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલાં માટે મિથ્યાશ્રુત હોય અને એ જ શાસ્ત્રને સમ્યગ્દષ્ટિએ-સમભાવે ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે સમશ્રુત હોય. તાત્પર્ય એ છે કે-સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન સમ્યગરૂપે અને મિથ્યાદષ્ટિને મિથ્યારૂપે પરિણમે છે, તેથી જો તું સમ્યગ્દષ્ટિને ધારણ કરીશ નહિ તો ગમે તેવું જ્ઞાન પણ તને મિથ્યા જ પરિણમશે, એમ રુચિ શબ્દદ્વારા ગ્રંથકાર પ્રભેધે છે, અને એ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યને સમ્યગ્દષ્ટિની આવશ્યકતા હોવાનું સૂચવે છે.

જૈન ધર્મને અનુસરનારાં સૂત્રો તથા ગ્રંથોમાં સમ્યક્ત્વના અનેક ભેદો તથા ઉપભેદો દર્શાવેલા છે અને તેથી ઉલટાં મિથ્યાત્વ વિશે પણ વિસ્તૃત વિવેચનો કરેલાં છે. જેને સમ્યગ્ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ નથી તે હમેશાં મિથ્યાત્વમાં જ અટવાયા કરે છે. જેને તત્ત્વરૂચિ હોય નહિ, જેને ચોક્કસ દેવ, ગુરુ કે ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જ હોય નહિ તેનામાં સાચું જ્ઞાન, કે સમ્યચરિત્રનો સંભવ હોતો નથી. આ જ કારણથી જૂદા જૂદા ધર્મના આચાર્યો મનુષ્યોને મિથ્યાત્વમાંથી બચાવવા સાર કોઈ એક જ દેવ, ગુરુ કે ધર્મને અવલંબીને જીવનનો નિર્વાહ કરવાનું સૂચન કરી રહેલા છે. ‘ધર્મસંગ્રહ’માં શ્રી આનવિજય ગણિ ‘સમ્યક્ત્વ’ ની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે:—

મ્યાય્યસ્ય સતિ સમ્યક્ત્વેડગુજ્જતમ્ભઃ કમ્પદ્ધઃ ।

જિનોક્તત્ત્વે રુચિઃ શ્રદ્ધા સમ્યક્ત્વમુચ્યતે ॥

અર્થાત્—સમ્યક્ત્વ હોય તો અણુવ્રત પ્રમુખનો સ્વીકાર કરવો થતે

છે, તેથી જિન ભગવતે કહેલા તત્ત્વ ઉપર રૂચિ તથા શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોચયિष्याમિ મા શુભઃ ॥૧૮॥૬૬॥

અર્થાત્—સર્વ ધર્મોને છોડીને એક મારે શરણે જ તું આવ, હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, માટે ગભરાઇશ નહિ. તેથી આગળ વધીને આત્મીની ખિસ્તી ધર્મની વાર્તામાં કહ્યું છેકે પોતાના ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર વેશ્યાની અને ઇશુને શરણે જનાર એક ચોરની પણ મુક્તિ થઇ હતી. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધર્મ સમ્યક્ત્વનો ઉપદેશ કરવાની સાથે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાનું પણ કહે છે. અંતઃકરણની નિર્મળતા, સમજપૂર્વકની શ્રદ્ધા અને તત્ત્વની અભિરૂચિ એવા ગુણોથી યુક્ત જે સમ્યગ્દષ્ટિ તેના વિના મનુષ્યમાં અનેક પ્રકારના વહેમો, અશ્રદ્ધા તથા સંશયોનાં ભૂત ભરાય છે. અદૃઢ મન કોઇ જાતનું સત્કાર્ય પણ પરિપૂર્ણતઃ કરી શકતું નથી અને તેથી જ સંશયાત્મા વિનश्यति એવું ગીતામાં કહ્યું છે. જૈન ધર્મમાં મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું કહ્યું છે : (૧) લૌકિક અને (૨) લોકોત્તર. લોકવ્યવહારની ખાતર પાખંડીનાં વિરોધી આચરણો કરવાં એ લૌકિક મિથ્યાત્વ છે. તેમ સ્વધર્મનાં વિરોધી આચરણો કરવાં તે લોકોત્તર મિથ્યાત્વ છે. હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરવાના જૈન કે વૈષ્ણવ ધર્મના સિદ્ધાંત પર શ્રદ્ધા ધરાવનાર તરીકે ઓળખાતો મનુષ્ય દેવીને માનતાને ખાતર બકરાનો ભોગ આપે તે લૌકિક મિથ્યાત્વ છે, કારણકે એવી માનતા પ્રત્યેની તેની કિંચિત્ શ્રદ્ધા પણ તેની સ્વમત પ્રત્યેની પૂર્વ શ્રદ્ધાનું ખંડન કરીને તેને મિથ્યાત્વની ખાડીમાં ગળડાવો પાડે છે. એવા મનુષ્યમાં સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાનો સંભવ જ નથી અને સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિ કર્યા પૂર્વે મનુષ્ય આત્માનું હિત સાધવાને કદાપિ સમર્થ નીવડતો નથી. (૪)

[સમ્યગ્દષ્ટિની આવશ્યકતાનું સૂચન કર્યા બાદ સુદેવ, સુગુર અને સુધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વોની ઓળખાણ આપવામાં અંધકાર પ્રજ્વલ થાય છે.]

દેવગુરુધર્મલક્ષણમ્ । ૬ ॥

દેવઃ કર્મચરુષ્ટયક્ષયકરઃ સત્ત્વમસંચાપકા ।

રાગદ્વેષવિઘાતકવિજગતાં ચેતશ્ચમત્કાકઃ ॥

નિર્ગન્થઃ સમદગ્ મનાવ્રતધરશ્ચિત્તૈકનિષ્ઠો ગુરુ-

ધર્મઃ શાન્તિયાદિસદ્ગુણમયો ત્નત્રયઘાતકઃ ॥

દેવગુરુધર્મનાં લક્ષણા.

ભાવાર્થ—જે રાગદ્વેષનો સર્વથા ક્ષય કરીને, જ્ઞાનાવરણીયાદિ ચાર કર્મેણો નાશ કરીને, સદ્ધર્મનું સ્થાપન કરે અને આત્માના અલૌકિક પ્રભાવથી ત્રણ જગતના પ્રાણીઓના ચિત્તને ચમત્કાર ઉપજાવે તેવા અદ્ભુત સામર્થ્યવાળાને સત્ય દેવ, ચિત્તની એક નિષ્ઠા રાખનાર, સમદષ્ટિવાળા, મહાવ્રત ધારણ કરનાર નિર્ગન્થને સદ્ગુરુ અને સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન તથા સમ્યક્ ચારિત્ર્ય ત્રણ રત્નને પ્રકાશ આપનાર ક્ષમા, દયા, આદિ સદ્ગુણસમૃદ્ધને સત્ય ધર્મ કહેવામાં આવે છે. (૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં ત્રણકારે દેવ, ગુરુ અને ધર્મરૂપ ત્રણ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરી બતાવ્યું છે. ‘ધર્મ’ એ મનુષ્યને ઈહલોકમાંથી તારીને મુક્તિનું પરમ સુખ અપાવનાર છે અને તેથી જ ‘ધર્મ’ એ મનુષ્યનો હમેશનો ‘સખા’ મિત્ર મનાય છે. કૃષ્ણે યજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં કહ્યું છે:— ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા । લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પન્તિ । ધર્મેણ પાપમપ-નુદતિ । ધર્મે સર્વ પ્રતિષ્ઠિતં । તસ્માદ્ધર્મ પરમં વદન્તિ ॥ અર્થાત—ધર્મ જગતના સર્વ પ્રાણીઓને આશ્રયરૂપ છે, જગતમાં લોકો ધર્મ શું અને અધર્મ શું તે જાણવા માટે ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યો પાસે જ જાય છે, ધર્મથી પાપ ટળે છે અને ધર્મમાં સર્વ કાંઈ રહ્યું છે, માટે જ ધર્મને સર્વત્રિષ્ઠ માનવામાં આવે છે. ધર્મ આવી અલૌકિક વસ્તુ છે અને પ્રત્યેક મનુષ્યે તે ધારણ કરવો જોઈએ; પરંતુ ગ્રહણ કરવાનો ધર્મ તે સ્વયં અથવા સુધર્મ હોવો

જોઇએ. જગતમાં અનેક ધર્મો પ્રવર્તે છે અને અનેક મતપંથો વિદ્યમાન છે. આ કાળમાં કોઈ પણ દુરાચરણ એવું નથી કે જેને મત-પંથના ચાલ-કાએ ધર્મને નામે પ્રવર્તાવ્યું ન હોય ! રશિયામાં રાસપુટીન નામનો એક ધર્મપ્રચારક થઈ ગયો. તે જખરો જાફૂગર હતો. તેના ધર્મનો સિદ્ધાન્ત એ હતો કે “ જેમ અને તેમ વધુ પાપ કરો, એટલે પ્રભુ મળશે ! ” આ વિલક્ષણ સિદ્ધાન્તને માટે પણ તેની પાસે ‘ બાયબલ ’ નો આધાર હતો ! *બાયબલમાં એવું કથન છે કે પાપી મનુષ્યો ઉપર પ્રભુની દયાળુતા અત્યંત ઉતરે છે. એ ઉપરથી રાસપુટીને એવો સિદ્ધાન્ત ચલાવ્યો કે પ્રભુની દયા પામવી હોય અને પ્રભુની હજુરમાં જલ્દી જવું હોય તો મનુષ્યે વધારે પાપી બનવું જોઈએ; જેમ અને તેમ વધારે પાપ કરવાં જોઈએ ! રાસપુટીન પોતાના મતાનુયાયી સ્ત્રી પુરુષોને પાપ કરવાની વધારે અનુકૂળતા મળે તેટલા માટે રાત્રિને સમયે મોટા મેળા ભરતો અને પછી ત્યાં અનેક પ્રકારનાં પાપાચરણો ચાલતાં ! રાસપુટીન સંખ્યાબંધ ભોળાં સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના મતમાં લઇને એક મોટો પંથ ચલાવી શક્યો હતો. આ વિશાળ જગતમાં ન્યારે પાપ કરવું એ જ ધર્મના સિદ્ધાન્ત તરીકે ચાલી શકે છે અને ભોળાં મનુષ્યો તેવા પંથમાં સપડાય છે, ત્યારે મનુષ્યે પોતે ગ્રહણ કરવાના ‘ ધર્મ ’ ની પસંદગી કરતી વેળાએ ‘ સત્ય ધર્મ ’ જ ગ્રહણ કરવા જેવી સાવધાનતા રાખવી શું આવશ્યક નથી ? આટલા માટે ‘ ધર્મ ’ ની વ્યાખ્યા ગ્રંથકાર સંક્ષેપમાં આપે છે કે રત્નત્રય કહેતાં સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નને પ્રકાશ આપનાર ક્ષમા-દયા આદિ નસદ્ગુણસમૃદ્ધ એ જ ધર્મ છે. વૈશેષિક દર્શનમાં કહ્યું છે કે યતોમ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ અર્થાત્ જેનાથી અબ્યુદય અને આત્મકલ્યાણ થાય તે જ ધર્મ. ‘ ધર્મસંગ્રહ ’ માં કહ્યું છે કે—

વચનાદવિરુદ્ધાઘનુષ્ઠાનં યથોદિતમ્ ।

મૈઙ્યાદિભઃસંમિશ્રં તદ્ધર્મં ઇતિ કીર્ત્યતે ॥

* અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે સેતાનને પણ જે જોઈએ તો પોતાના પાપ-કાર્યનું ટેકો માટે જોઈતા શબ્દો બાયબલમાંથી મળી આવે છે.

અર્થાત—શાસ્ત્રના અવિરોધી વચનને અનુસરીને યથાર્થ મૈત્રી વગેરેના ભાવ સહિત જે આચરણુ તે ‘ધર્મ’ કહેવાય છે. આ ઉપરથી સમન્નય છે કે ‘ધર્મ’ ગ્રહણ કરવાનો હેતુ અબ્યુદય, આત્મકલ્યાણ, સદાચરણુ આદિ સાધવાનો હોવો જોઈએ. ગ્રંથકાર એ જ હેતુને દર્શાવવાને ‘ત્રિરતન’—સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન તથા ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવનારને જ ‘સત્ય ધર્મ’ રૂપ કહી ધર્મનો હેતુ સમન્નવવાની સાથે ધર્મની પસંદગી કરવાનું પણ સૂચન કરે છે.

સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? એ જાણવાનું અવશિષ્ટ રહે છે. સદ્ગુરુ વિના સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. આ જગતમાં પોતાને ગુરુ કહેવડાવનાર તો અનેક છે પરંતુ સદ્ગુરુ તો કોઈક જ હોય છે. ગ્રંથકાર એ સદ્ગુરુને શોધી કાઢવા માટે તેના ગુણોનું નિરૂપણ કરતાં સમન્નવે છે કે મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર નિર્ગ્રન્થ હોય કે જે પોતાના સદાચરણુની છાપ પોતાના શિષ્ય ઉપર પાડી શકે, સમદૃષ્ટિવાળો હોય કે જે આ ધર્મ સારો ને આ ધર્મ ખોટો એવી બદ્ધ માન્યતાવાળો ન હોય પરંતુ ન્યાં ન્યાં સારજૂત વસ્તુ હોય ત્યાં ત્યાંથી તે ગ્રહણ કરીને તે જ માર્ગે શિષ્યને દોરવામાં તેનું હિત માનતો હોય, અને જે ચિત્તને એકનિષ્ઠાવાળું રાખનાર હોય—આંદોલાયમાન ચિત્તવાળો કે શંકાશીલ વૃત્તિવાળો ન હોય કે જેથી શિષ્યને પણ તે દૃઢ રીતે સન્માર્ગે દોરી શકેઃ આવા ગુણોથી યુક્ત ગુરુને સદ્ગુરુ માનવો એ આવશ્યક છે. જેવી રીતે ધર્મ એ મનુષ્યના જીવનનું આલંબન છે, તેવી રીતે કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મનો સ્થાપક ક્રિવા તેના સિદ્ધાન્તોના પ્રવર્તક દેવ તે પણ મનુષ્યનું લક્ષ્યબિંદુ છે. આ દેવ સત્ય દેવ હોવો જોઈએ. જેનામાં દિવ્યતા હોય તે દેવ કહેવાય પરંતુ દિવ્યતા સારી અને માડી એવી બે પ્રકારની હોય છે અને સારી—માડી વિભૂતિવાળા અનેક દેવો જગતમાં મનાય છે. મનુષ્યે કેવા દેવને પોતાના આલંબનરૂપ માનવો તેના સંબંધમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે જેણે રાગદ્વેષનો ક્ષય કર્યો હોય, ચાર કર્મોનો નાશ કર્યો હોય, સદ્ધર્મનું સ્થાપન કર્યું હોય અને અલૌકિક આત્મપ્રભાવથી—પરમ વિભૂતિથી પ્રાણીઓના ચિત્તને ચમત્કાર ઉપજાવવા વડે પોતાનું અજૂત સામર્થ્ય

અતાવ્યું હોય તે જ 'સુદેવ' નામને યોગ્ય ગણાય. સુદેવનું આ લક્ષણ
વ્યાપક છે. પુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે—

નિર્મમો નિરહકારો નિસ્સંગો નિઃપરિગ્રહઃ ॥

રાગદ્વેષવિનિર્મુક્તં તં દેવં બ્રાહ્મણા વિદુઃ ॥

અર્થાત્—જે મમતા, અહંકાર, સંગ અને પરિગ્રહથી રહિત હોય
અને જે રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય તેને બ્રાહ્મણો દેવ કહે છે. આ ગુણો તે
દેવેજ પ્રાપ્ત કરેલા હોય કે જેણે કર્યો અને રાગદ્વેષનો ક્ષય કર્યો હોય; અને
જેણે તપશ્ચર્યાદિ વડે પરમ વિભૂતિને પ્રાપ્ત કરી પ્રાણી માત્રના ચિત્તને
અમલકૃત કર્યું હોય. એ પ્રમાણે સત્ય દેવ, સત્ય ગુરુ અને સત્ય ધર્મની
પ્રાપ્તિવડે મનુષ્ય સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે અને એ માર્ગે તે આત્મ-
હિતચિંતનમાં આગળ વધી શકે છે. (૫).

[હવે અંધકાર સામાન્ય રીતે ધર્મનું માહાત્મ્ય અને ધર્મનું ફળ એ શ્લોકોમાં
દર્શાવે છે.]

ધર્મમાહાત્મ્યમ્ । ૬ ॥

ધર્મઃ કલ્પતર્મરુર્મણિર્વિષયો રત્નં ચ ચિન્તામણિ—

ધર્મઃ કામદુધા સદા સુખકરી સંજીવની ચૌષધિઃ ॥

ધર્મઃ કામઘટશ્ચ કલ્પલતિકા વિદ્યાકલાનાં સ્વનિઃ ।

પ્રેમ્ણેનં પાલય પાલય હૃદો નો ચેદ્ વૃથા જીવનમ્ ॥

ધર્મફલમ્ । ૭ ॥

ધર્મઃ કૃન્તતિ દુઃસ્વપ્નતસુખં દત્તે સમાધ્યુદ્ભવં ।

ધર્મમાણિ રુણદ્ધિ શક્તિમૃલાં પ્રાદુષ્કોત્યાત્મનઃ ॥

જ્ઞાનજ્યોતિરુવમર્પયતિ સ રૂપાણ્યણદ—

સ્તન્નાસ્તીઃ મહત્સન્નતિપદં યન્નૈવ દયાદયઃ ॥

ધર્મનું માહાત્મ્ય.

ભાવાર્થ—ધર્મ એ તરૂંઓમાં કલ્પતરૂં સમાન છે, રત્નોમાં વિષ્ણુ હરનાર મણિ તથા ચિન્તામણિ સમાન છે, પશુઓમાં કામદુગ્ધા ધેનુ સમાન છે, ઔષધીઓમાં સંજીવની ઔષધી સમાન સુખકારક છે, પાત્રોમાં કામધટ સમાન છે, લતાઓમાં કલ્પલતા સમાન છે, અને વિદ્યાકળાની ખાણ સમાન છે; માટે તેનું પાલન પરમ પ્રેમથી કરવું, નહિતો આપું જીવતર વ્યર્થ છે. (૬)

ધર્મનું ફળ.

આધુનિક સમયમાં ધર્મ દુઃખને ઉચ્ચ સુખના રૂપમાં ફેરવી નાંખે છે, ધર્મ પરમ શાન્તિ-સમાધિને ઉત્પન્ન કરે છે, ધર્મ દુષ્ટર્મેનો નાશ કરી આત્માની અતુલ શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, ધર્મ એ સ્વર્ગ અને ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાનજ્યોતિને પમાડે છે, અને ઇહલોકમાં ઉન્નતિનું એક પણ ઉચું સિખર એવું નથી કે જેને ધર્મ ન પ્રાપ્ત કરાવે. (૭)

વિવેચન—ધર્મનું સ્થાન કેટલું ઉચ્ચ છે? ધર્મપાલન મનુષ્યને શી પ્રાપ્તિ કરાવે છે? એ બે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં આ બે શ્લોકો લખીને અંકાર ધર્મના સર્વોચ્ચ પદનું ઉપમાવડે દર્શન કરાવે છે અને ધર્મના ફળની વિશાળ વ્યાપ્તિનો ખ્યાલ આપે છે. જગતની નૈસર્ગિક વિભૂતિ અનેક-વિધ છે. વૃક્ષો, પક્ષીઓ, પશુઓ, રત્નો, પવિત્ર ઇત્યાદિ વિભૂતિ વડે જગત દીપ્તિમાન છે. એ પ્રત્યેક વિભૂતિમાં પણ જે વસ્તુ સર્વથી ઉચ્ચ હોય અને તે ઉચ્ચ વસ્તુ પછીની ઉચ્ચ વસ્તુ કલ્પનાતીત વિષય લેખાય, તેવું સર્વોચ્ચ પદ ‘ધર્મ’નું છે. વૃક્ષો અનેક જાતનાં છે અને જગતમાં પ્રત્યેક જાતિનું વૃક્ષ સૌંદર્ય તથા ઉપયોગિતામાં પોતાનો ભાગ ભજવી રહેલું છે, એટલે તેમાંનું કોઈ વૃક્ષ નિરર્થક નથી; છતાં વૃક્ષોના મૂલ્યમાં ન્યૂનાધિકતા તો રહેલી છે. વૃક્ષોમાં સર્વથી અત્યંત મૂલ્યવાન કલ્પવૃક્ષ મનાય છે. બીજાં વૃક્ષો તો તે ઉપર જે ફળ પાકતાં હોય તેજ ફળ આપીને મનુષ્યને આતુરતામાંથી મુક્ત કરે છે. પરંતુ કલ્પવૃક્ષ એવું છે કે જેની છાયામાં જઈને ઊભા રહેનાર મનુષ્યને તેની ઇચ્છામાં આવે તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આવું મહત્ત્વ ધર્મ વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષનું છે અને તેજ સ્થાન ‘ધર્મ’નું પણ છે. એ જ પ્રમાણે

રત્નોમાં વિષને હરનાર મણિ અને ચિંતામણિનું સર્વોચ્ચ સ્થાન ‘ધર્મ’નું છે કે જે રત્ન વિષરૂપ વ્યાધિઓનું શમન કરીને ચિતિત સુખોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. પશુઓમાં કામદુગ્ધા ગાયનું સર્વોપરિ સ્થાન ધર્મનું છે કે જે ગાય મનુષ્યની ઇચ્છામાં આવે તે સમયે અમૃત જેવું દૂધ આપે છે. ઔષધિઓમાં સંજીવની ઔષધિ જેવો ધર્મ છે કે જે ઔષધિની માત્રા મૃત્યુ સમીપવર્તી જીવને પુનઃ જીવતાં કરવાનો અદ્ભુત ગુણ ધરાવે છે. પાત્રોમાં કામધટનું સ્થાન ધર્મનું છે. કામધટમાં હાથ નાંખીને બહાર કાઢતાં જેવી રીતે ઇષ્ટ વસ્તુ જ હાથ આવે છે તે જ પ્રમાણે ધર્મ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એ જ પ્રમાણે લતાઓમાં ધર્મને કલ્પલતાનું સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની ખાણનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પણ ઉચિત છે. ધર્મનું આવું માહાત્મ્ય જરા પણ અતિશયોકિતભરેલું નથી. શ્રીમાન્ દેવેન્દ્રસૂરિએ પણ કહ્યું છે:—

જહ ચિંતામણિરયણં સુલહં નહુ હોઈ તુલ્લહિદ્ધવાણં ।

ગુણવિદ્વદ્વિક્ષિયાણં જિયાણ તહ ધર્મરવણંપિ ॥

અર્થાત્—જેમ ધનહીન જનોને ચિન્તામણિરત્ન મળવું સુલભ નથી, તેમ ગુણરૂપી ધને કરીને રહિત જીવોને ધર્મરત્ન પણ મળી શકવું નથી શ્રી દશવિકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ધર્મો મંગલમુક્ષિદ્વં અર્હિસા સંજમો તવો ।

દેવાયિ તં નમસંતિ જસ્સ ધર્મમે સયામજો ॥

અર્થાત્—ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. અર્હિસા, સંયમ અને તપરૂપી ધર્મને સેવનારાઓને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. ધર્મનું આવું ઉત્કૃષ્ટ મંગલરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ વૃક્ષ રૂપ કે ઉત્કૃષ્ટ રત્નરૂપ પદ છે તે શામાટે છે ? કારણકે તેનું સેવન કરનારને ધર્મ અનેકવિધ મીઠાં ફળોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે તેમ જે વડે મનુષ્યનો અબ્યુદય થાય તથા આત્મકલ્યાણ થાય તે ધર્મ કહેવાય છે. ‘ધર્મ’નો ધાત્વનુસારી અર્થ કરીએ તો—

દુર્ગતિમ્પ્રસૂતાન્ જંતૂન્ યસ્માદ્ધારયતે તતઃ ।

ધર્મે ચૈતાન્ નિમજ્જ્યાને તસ્માદ્ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥*

અર્થાત્—દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રાણીઓને પડતાં ધરી રાખે અને શુભ
ગતિમાં પહોંચાડે તે ધર્મ કહેવાય છે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે
કે ધર્મચર્યાવડે મનુષ્ય ઉત્તમ વર્ણપણ્યને પામે છે. ધર્મનાં ફળ તે ઇ-
લોકનાં ક્ષણિક-અશાશ્વત ફળ નથી કે જે ફળને ઉપભોગ નશ્વર સુખની
પ્રાપ્તિ કરાવે છે; પરંતુ ધર્મ એ મનુષ્યને ઉચ્ચ વર્ણના ગુણોથી સુક્ત બનાવે
છે, તેના અભ્યુદય કરે છે, તેને દુર્ગતિમાં પડતો અટકાવે છે, તેને શાન્તિ-
સમાધિ આપી તેના આત્માનું કલ્યાણ કરે છે અને છેવટે સદ્ગતિ-સ્વર્ગ-
પ્રાપ્તિ પણ કંગાવી જ્ઞાનના અખંડ ન્યોતિમાં લીન કરાવે છે: આવાં શાશ્વત
મીઠાં ફળો આપનાર ધર્મનું માહાત્મ્ય કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિરત્ન, કામદુગ્ધા
ગાય, કામઘટ, સંજીવની ઔષધિ, કલ્પલતા કે વિદ્યાકળાની ખાણ જેવા
ઉપમાનથી ગાવું તે પણ ધર્મની ઉચ્ચતાની યથાર્થ કલ્પના માટે પૂરતું નથી;
પરંતુ મનુષ્યની વૈખરી વાણીથી ધર્મનું માહાત્મ્ય વિશેષ મોટાં ઉપમાનોથી
ગાઇ શકાય તેમ નથી, તેથી જ ગ્રંથકારને ધર્મની મહત્તાનાં આટલાં ગુણગાન
કરીને વિરમવું પડે છે. આવા ઉચ્ચ ધર્મના સેવનનો ઓષ ઇલોકને તરી
મએલા મહાત્માઓ મનુષ્યના હિતને અર્થે આપી ગયા છે અને અત્યારે
પણ આપી રહ્યા છે, પરંતુ જેમ સુવર્ણના પાત્ર વિના સિંહણનું દૂધ રહી
શકતું નથી, ગુણહીન મનુષ્ય રત્નને જાળવી રાખી શકતો નથી, તેવી જ
રીતે સુપાત્રતા વિના સુધર્મની પ્રાપ્તિ દુષ્કર છે. (૬-૭)

—ॐ—

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

સમ્યક્ ચારિત્ર.

વ્રતપાલનમ્ । ૮ ॥

વિહાર વ્રતલક્ષણાનિ નિકટે શાસ્ત્રાર્થવેસુર્મુને—

*રાનન્દો નિશ્ચિલવ્રતાનિ જગૃહે મોઃ સ્વીકુરુ ત્વં તથા ॥

* જાનન્દ-જાનન્દનામા અષ્ટક: યઃ બ્રીમહાવીરપ્રમુચમીપે દ્વિવ્રતતાનિ જગ્રાહ ॥

શક્તિનોં યદિ તાવતી પ્રથમતઃ સોત્સાહમ્, કુરુ ।
પચ્ચાણુવ્રતકાનિ મંવિધિના સમ્યક્ સમીપે ગુરોઃ ॥

વ્રતનું પાલન.

સાધાર્થ—હે મનુષ્ય! જૂઠાં જૂઠાં વ્રતોનાં લક્ષણોને શાસ્ત્રજ્ઞાનને પામેલા મુનિ પાસેથી પહેલાં જાણી લે; આનંદ નામના શ્રાવકે બધાં વ્રતોને સમજી લઈને જેવી રીતે તે ધારણ કર્યા તેવી રીતે તું પણ એ વ્રતો ગ્રહણ કરી લે; જો એ બધાં વ્રતો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તારામાં ન હોય, તો ઉત્સાહપૂર્વક પાંચ લઘુવ્રતોનો અંગીકાર ગુરૂની સમીપે સમ્યક્ ધર્મવિધિ વડે કરી લે. (૮)

વિવેચન—જીવનમાં નીતિયુક્ત આચરણો આચરવાં તે મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય કહેવાય છે. ચારિત્ર્યનું બંધારણ સદાચરણથી જ થાય છે, પરંતુ સદાચરણ માટે સાફ શું અને માફ શું તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને એ જ્ઞાનપૂર્વક સારાં આચરણોને ગ્રહણ કરી ખોટાં આચરણોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ વિધિને જોનો સમ્યક્ ચારિત્ર્યનું ગ્રહણ કહે છે. એ સદાચરણ અથવા સમ્યક્ ચારિત્ર્ય માટે આદરવાયોગ્ય શું અને ત્યજવાયોગ્ય શું ? યાગવલ્ક્યસ્મૃતિના આચાર નામના અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

દાનં દયા દમઃ ક્ષાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥

અર્થાત—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય—ચોરી ન કરવી તે, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દયા, મનનું દમન તથા ક્ષમા એ નવ વાનાં સર્વ કોઈને ધર્મનાં સાધન છે. એ જ પ્રમાણે જૈન ધર્મમાં બાર વ્રતો જાણાવેલાં છે અને એ બાર વ્રતોને ધારણ કરવાથી મનુષ્ય સદાચરણી બની શકે છે. પરંતુ આ ધર્મનાં સાધન કિંવા વ્રતને ધારણ કરતાં પહેલાં ગ્રંથકાર એક મહત્વની શરત કરવા માંગે છે. ‘હું હિંસા નહિ કરું’ કિંવા ‘હું સત્ય બોલીશ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી કિંવા વ્રત આદરવું એ જેટલું સહેલું છે તેટલું કઠીન તેનું પરિપાલન છે. હિંસાઓ અનેક પ્રકારની છે અને અનેક

પ્રકારે થાય છે; અસત્યો અનેક પ્રકારનાં છે અને અનેક પ્રકારે બોલાય છે; પ્રતિજ્ઞા કરનારે પહેલાં એ સર્વ પ્રકારો સમજવા જોઈએ અને પછી જ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ. મનથી હિંસા થાય છે, શબ્દથી હિંસા થાય છે અને શરીરથી હિંસા થાય છે; મનથી હિંસા અન્ય પાસે કરાવાય છે, વચનથી કરાવાય છે અને શરીરથી કરાવાય છે; એ જ રીતે મન, વચન, કાયાથી હિંસા કરનાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં પણ પાતક લાગે છે. પ્રત્યેક પાપ આવી અનેક રીતે થાય છે અને સર્વથા એ પાપો કિંવા દુરાચરણો લજીને સદાચરણો આચરવાં તે સંપૂર્ણ સમ્યક્ચિત્ત છે. પ્રત્યેક વ્રત કે પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરતાં પહેલાં આ વિષેનું પૂરું જ્ઞાન પ્રતિજ્ઞા કરનારે મેળવવું જોઈએ અને પછી યથાશક્તિ પ્રતિજ્ઞા આદરવી જોઈએ; તેટલા માટે ગ્રંથકાર એવી શરત કરવા માંગે છે કે વ્રતોનાં લક્ષણો શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારા મુનિ પાસેથી સમજીને જ પછી પોતાના શરીર, શક્તિ અને સ્થિતિની અનુકૂળતાઓ વિચારી એ વ્રતો ધારણ કરવાં કે જોઈએ એ વ્રતોનો કોઈ વાર ભંગ કરવાનો સમય ઉપસ્થિત ન થાય. વ્રત ધારણ કરનાર વ્રત ધારણ કરતી વેળાએ જે ઉચ્ચાભિલાષા ધરાવતો હોય છે તે ઉચ્ચાભિલાષાનું પાલન કરવાને તે સમર્થ હોવો જોઈએ અને જ્યારે તેણે ધારણ કરેલાં વ્રતોને તે યથાસ્થિત રીતે પાળી શકે ત્યારે જ ઉત્તરોત્તર સમ્યક્ચિત્તમાં આગળ વધી શકે અને ધીમે ધીમે સાચી માનવતા તેનામાં આવતી જાય; પરંતુ ઉંચું વ્રત ધારણ કરીને પછી સામર્થ્યને અભાવે તેને તોડવું એ મનુષ્યની શક્તિને હીન બનાવનારું છે અને તેની ઉચ્ચાભિલાષાઓનો ક્ષય કરનારું છે. એવી રીતે એક વાર પણ પતિત થએલા માણસને પોતાની શક્તિ ઉપર એટલો અવિશ્વાસ આવી જાય છે કે તે સમ્યક્ચિત્તની નીસરણીપર ઉંચે ચડવાની કલ્પના કરવાની પણ હિંમત ધરી શકતો નથી. તેટલા જ માટે વ્રતો સંખંધી પૂરી માહિતી મેળવીને યથાશક્તિ વ્રતો ધારણ કરવાનું ગ્રંથકારે સૂચન કર્યું છે. વેદધર્મમાં નવ ધર્મસાધનો કહ્યાં છે અને જૈન ધર્મમાં બાર વ્રતો કહ્યાં છે; એ બધાં વ્રતો ધારણ કર્યા વિના સુચરિત થવાનું નથી; પરંતુ સ્થિતિ અને શક્તિ એ બધું એકી સાથે અંગીકાર કરવાની પરવાનગી ન આપતી હોય તો પણ

હુએ ચડવાની ઇચ્છા :રાખનારે મિસાલ થવાની જરૂર નથી. બીમે બીમે આગળ વધેલું અને જેમ જેમ સક્રિય ખીલતી જાય, સ્થિતિ અનુકૂળ થતી જાય; તેમ તેમ નવી નવી પ્રતિજ્ઞાઓને અંગીકૃત કરવી એ જ હકાપણનું કાર્ય છે. જેમ ધર્મમાં કહેલાં બાર વ્રતમાં પહેલાં પાંચ અણુવ્રત અર્થાત્ નાનાં વ્રતો કહેલાં છે તે સ્વચારિત્ર્યવાન થવાના જિજ્ઞાસુઓ માટે જ છે. અંધકારે એ પાંચ અણુવ્રતો ગ્રહણ કરવા સૂચવ્યું છે અને તે સાથે આનંદ નામના શ્રાવકે ગ્રહણ કરેલી રીતિને અનુસરવાનું કહ્યું છે.

દૃષ્ટાંત—વાણિજ્ય નામના નગરમાં આનંદ નામનો ગાથાપતિ રહેતો હતો. ખેતી અને વેપાર એ બેઉ તેના વ્યવસાયો હતા. તે અત્યંત ધનવાન તેમજ ઐશ્વર્યવાન હતો. તેની પાસે ૧૨ કરોડ સોનામહોરોના મૂલ્ય જેટલું દ્રવ્ય હતું. ૪ કરોડ સોનામહોરો તે જમીનમાં દાટી રાખતો, ૪ કરોડ સોનામહોરો તે વેપારમાં રોકતો અને ૪ કરોડ સોનામહોરોની તેની ઘર-વખરી હતી. તેની પાસે ૪૦ હજાર ગાયો હતી. એક વાર મહાવીર સ્વામીનો ઉપદેશ સાંભળીને તેને વ્રતો અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા થઇ. મહાવીર સ્વામી પાસેથી તેણે વ્રતો સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી અને પછી તેણે વ્રતો અંગીકાર કર્યા. આ વ્રતો અંગીકાર કરતાં તેણે સર્વ પ્રકારનાં પાપનાં દાર બંધ કર્યા નહિ, કારણકે તેની શક્તિ એટલે સુધી ખીલી નહોતી. દાખલા તરીકે તેણે સત્ય જ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, પરંતુ કેવી રીતે ? હું અસત્ય બોલું નહિ, કોઇની પાસે બોલાવું નહિ, અને તેમાં મન વચન તથા કાયાને પ્રવર્તાવું નહિ; પરંતુ કોઇ અસત્ય બોલે અને તે અસત્યને પોતાના મન કે વચનથી સારૂ માનવાનું—સહાનુભૂતિ ખતાવવાનું ખતી જાય એવો :સંભવ સંસાર—વ્યવહારને અંગે રહેલો હોઇને તેણે એ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લીધી નહિ. એ દિશાએ પોતાની શક્તિ હજી કેળવવાની તેને જરૂર હતી, તેથી તેણે એટલી છૂટ રાખી. ધનની, ઢોર—ઢાંખરની, જમીન ઇત્યાદિની તેણે મર્યાદા બાંધી; પરંતુ એ મર્યાદા પોતાની સ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરીને જ બાંધી, તે સમજતો હતો કે આ મૃત્તિકારૂપ ધનના અંધાર કાંઈ આત્માની આસપાસ વીંટળાતાં પાપનાં જાળાં તોડી શકનાર

નથી, છતાં એ જાળાં ત્યજીને એકદમ દૂર નાસી જવાની તેની માનસિક શક્તિ નહોતી એટલે તેણે વિવેકપુરઃસર તેની મર્યાદા બાંધી અને એ રીતે તૃષ્ણુની અપરિમીતતાની આડે બંધ બાંધ્યો. એ જ રીતે તેણે બારે પ્રતો મથાશક્તિ અંગીકાર કર્યા. એ પ્રતો-પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને તેણે ચૌદ વર્ષ ગાળ્યાં. એ વખતમાં તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને અણીશુદ્ધ રીતે પાળી અને એથી વધારે આગળ વધવાને માટે પોતાની શક્તિ-ઉપર હવે તેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ. હવે તેણે ધર ત્યજીને ધર્મસ્થાનકમાં વસી પડિમાધારી શ્રાવક થવા અથવા વાનપ્રસ્થાવસ્થા ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે વ્યવહારની જાળને છોડી દીધી, ભોગવિલાસ છોડી દીધા અને ધર્મસ્થાનકમાં વસી તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો : પરન્તુ પોતાની શક્તિની અપૂર્ણતાઓનો વિચાર કરીને સંપૂર્ણ મુનિત્વ અંગીકાર કર્યું નહિ. એ અવસ્થામાં જ તેનું મૃત્યુ થયું પરન્તુ સમ્યક્ચારિત્રવાન શ્રાવક તરીકે તેને અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ.

એવું જ બીજું દર્શાવતું ગુજરાતના રાજા કુમારપાળનું છે. કુમારપાળ એક રાજા હતો અને તેને રાજ્ય જાળવવા, પ્રજાનું રક્ષણ કરવા તથા શત્રુઓના મદનું મર્દન કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં કાર્ય કરવાં પડે એ સ્વાભાવિક હતું; આ કારણથી તેણે હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે આદરેલાં પ્રતોમાં પોતાની શક્તિ તથા સ્થિતિનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો હતો, છતાં એ પ્રતોમાં તેણે કરેલો ત્યાગ તથા ઇન્દ્રિયોનું કરેલું દમન પ્રતીત થતું હતું. (૮)

[પ્રતો અંગીકાર કરવાના સંબંધમાં એટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી હવે અનુક્રમે બાર પ્રતો વિષેનું વિવેચન પ્રારંભાય છે, તેમાં પ્રથમ અહિંસા પ્રતો જણાવ્યા આપવામાં આવે છે.]

અહિંસાવ્રતમ્ । ૧ ॥

રક્ષ્યા યથાપિ સર્વજીવનિવહાસ્તન્નાપિ જીવાન્નહા-
વૈશિષ્ટ્યેવ હિ તદ્વધેઽતિદુરિતં તસ્માન્ને ન્યાન્ન તાન્ ॥

નાપ્યન્યેન વિઘાતયેત્કથમપિ વ્યર્થં ન ચ સ્થાવરાન્ ।
હિંસાત્યાગ-વિધાયકં નતત્ત્વિદં મંચ્છયા પાલયેત્ ॥

અહિંસા વ્રત.

ભાવાર્થ—જો કે આ સંસારમાંના સ્થાવર-જંગમ સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરવું એ જ ખરું અહિંસા વ્રત છે તોપણ વ્યવહારના યોગે કરીને સ્થાવર જીવોની હિંસા અનિવાર્ય હોઇને ત્રસ જીવોનું રક્ષણ તો અવશ્ય કરવું જ જોઇએ. ખાસ કરીને ત્રસ જીવોનો વધ મહાપાપનું ઉપાજન કરાવનારો હોઇને તેઓની હિંસા કોઇ પણ રીતે કરવી નહિ, ખીજની પાસે કરાવવી નહિ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા પણ નિષ્પ્રયોજન કરવી નહિ. હિંસાનો ત્યાગ કરાવનાર આ વ્રત ધર્મની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રત્યેકે પાળવું. (૯)

વિવેચન—આ સંસારમાં જીવો એક ઇદ્રિયથી માંડીને પાંચ ઇદ્રિય સુધીના હોય છે; તેમાં એક ઇદ્રિયવાળા જીવો સ્થાવર કહેવાય છે, કારણકે એવા જીવો એક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે પોતાની મેળે હલન-ચલન કરી શકતા નથી. તેથી ઉપર બે ઇદ્રિયથી માંડીને પાંચ ઇદ્રિય સુધીના જીવો ત્રસ જીવો કહેવાય છે, તેમને કોઇ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ થતાં સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે, અને એ અનુભવને મનુષ્ય પોતાની આંખોવડે જોઇ શકે છે. વનસ્પતિ, ખનિજ પદાર્થ ઇત્યાદિ જીવો એક ઇદ્રિયવાળા છે, અને હાલની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અનુસરીને એ પદાર્થોમાં રહેલું જીવતત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. બ્યારે એ પદાર્થોમાં પણ જીવ છે ત્યારે તે જીવોને જીવનરહિત કરવા તે હિંસા છે : એટલે એ સ્થાવર જીવોને તેમજ ત્રસ જીવોને જીવનરહિત ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા એ જ સંપૂર્ણ અહિંસા વ્રત કહેવાય. પરંતુ આવું અહિંસા વ્રત પાળવું એ ગૃહસ્થોને માટે શક્ય નથી, તેમજ તૃતીય વાનપ્રસ્થ અવસ્થા કિંવા પરાચરજીવનને માટે એ પ્રકારની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા દુષ્કર છે, તેટલા માટે ત્રસ જીવોનું રક્ષણ કરવું અને તેમની હિંસા કરવી નહિ તેને વહેવાર રીતે અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાએ ચલાવી લેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ સ્થૂળ અહિંસા વ્રતની મર્યાદા એટલેથી

પૂર્ણ થતી નથી. હિંસા પોતાની જાતે ન કરવી એટલી પ્રતિજ્ઞાથી પણ અહિંસાવ્રત પળાતું હોય તો પછી કસાઈઓ પણ એ વ્રત પાળી શકે, કારણકે જનવરના માંસનો વેપાર કરનારાઓ જનવરને કાપવાનું કામ તો જાતે કરતા નથી પણ ગલકદાઓ પાસે એવું કામ પૈસા આપીને કરાવે છે, અને એ રીતે કરવામાં આવતી હિંસા પણ પોતીકી હિંસાની બરાબર જ છે; તેથી ગ્રંથકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે જેમ જીવોની હિંસા પોતે કરવી નહિ તેમ બીજા પાસે કરાવવી નહિ, અને સ્થાવર-એકેન્દ્રિય જીવોને નિષ્પ્રયોજન મારવા-મરાવવા નહિ. ત્યાંસુધી મનુષ્યને દેહતું અંધન રહેલું છે, ત્યાંસુધી જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ ન્યાયે તેને સ્થાવર જીવોની હિંસા કરવી પડે છે; પરંતુ તેમાંએ જો વિવેક રાખવામાં આવે તો તેથી મનુષ્ય અનેક પ્રકારની સૂક્ષ્મ હિંસાથી પણ બચી શકે છે. કોઈ રાજ ચોરી કરીને નાંદલા ચોરની પાછળ પાછળ તેને પકડવાને પોતાનાં માણસો સાથે ઘોડા પર બેસીને જતો હોય અને માર્ગમાં કોઈ નવાંકુર ફૂટેલાં ધાન્યનાં ખેતરો આવે; ખેતરની બે બાજુએ થઈને રસ્તો જતો હોય તે રસ્તે રસ્તે નહિ જતાં તે પોતાની ટુકડીને ખેતરમાં દાખલ કરી તેમાંના છોડવાને ખુંદી-કચરી દોડાવી જાય, તો તે વનસ્પતિની નિષ્પ્રયોજન હિંસા જ તેણે કરી લેખાય. તેના ઘોડા બૂખ્યા થયા હોય અને નજીકમાં બીજે ક્યાંય ઘાસ ન હોય તો એ ખેતરમાંથી ઘોડાને ઘાસ ખવરાવવાની તેને જરૂર પડે તો તેથી થતી એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા નિષ્પ્રયોજન કહેવાય નહિ, પરંતુ ઘોડાને ચલાવવા માટે બાજુનો રસ્તો સહેજ લાંબો હોય અને ખેતરમાંથી જતાં સહેજ ટૂંકો રસ્તો મળતો હોય, તો તેટલા ખાતર સૂક્ષ્મ હિંસા કરવા માટે તે પાપી ઠરે છે.

શંકા—હિંસા કરવી નહિ અને કરાવવી નહિ, એટલે કે જીવને તેના દશ પ્રાણથી હીન કરવો કરાવવો નહિ, એટલામાં જ જો અહિંસાના વ્રતની પૂર્તિ થતી હોય તો શું મન કે વચન વડે હિંસા અહિંસા વ્રતવાળો કરી શકે ?

સમાધાન—ના. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે વડે જીવોની હિંસા કરવી-કરાવવી નહિ એવું અહિંસા વ્રત પાળવાનું વાનપ્રસ્થાશ્રમીને મુખ્ય

કરવાનો મંથકારનો હેતુ અત્ર રહેલો છે, અને તેટલા માટે ઉપરના શ્લોકમાં
 कल्पयि अर्थात् ‘કોઈ પણ રીતે’ એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.

મનવડે વળી સ્થૂળ હિંસા કેવી રીતે થતી હશે ? આ વાત કેટલાકે
 સમજી શકતા નથી. જ્ઞાનપૂર્વક રજજીને સર્પ માનીને તેના ઉપર તત્વારનો
 ધા કરવાની ઇચ્છા કરવી તે માનસિક હિંસા છે, અને તેથી મન ઉપર
 હિંસાના જેવી જ અસર થાય છે. એ ધા કરતી વખતે મનનો જે ક્ષણિક
 હિંસક લાવ થાય છે તે લાવ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી જોનારને ક્ષુલ્લક લાગે છે,
 પરંતુ વસ્તુતઃ એ ભારે અસર કરે છે અને એવા અનેક ક્ષણિક લાવોનું
 સ્થૂળ પરિણામ ન્યારે મનુષ્યના જીવનમાં આવે છે, ત્યારે તેને ભાન થાય
 છે કે પોતે જે વાતને ક્ષુલ્લક માની હતી તે વાતે જ પોતાનું અનિષ્ટ કર્યું
 છે. કૃત્રિમ ક્રોધ બતાવવાની ટેવના અતિયોગથી સાચા ક્રોધી સ્વભાવના
 ખની ગએલા મનુષ્યો જગતમાં ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, તે મન ઉપર
 કૃત્રિમ ક્રોધની પણ થતી આધ્યાત્મિક અસરનું ફળ છે. વ્યર્થ એ શબ્દનો અર્થ
 ‘અર્થરહિતપણું’ અર્થાત્ ‘નિષ્પ્રયોજને’ એવો થાય છે : ક્ષુલ્લક અને ગુહસ્થને
 જીવનવ્યવહારમાં જરૂરીઆત પૂરતો સ્થાવરનો આરંભ કરવો પડે તેથી તેનો
 ત્યાગ ન થઈ શકે તોપણ કેટલીક વાર ખીનજરૂરીઆત ચીજોનો મોજશોખની
 ખાતર ઉપયોગ કરવામાં આવતાં સ્થાવરની હિંસા થાય છે. તે હિંસા ‘વ્યર્થ’ છે.
 તેના વિના પોતાના જીવનને કંઈ હાનિ થતી નથી તેથી સ્થાવર હિંસાની પણ
 મર્યાદા બાંધવી. પ્રયોજન વિના સ્થાવરની પણ હિંસા ન કરવી. (૯)

[હવે પ્રત્યક્ષ હિંસા વિના થતી હિંસા અને તે દ્વારા અહિંસા વ્રતનું ખંડન
 કેવી રીતે થાય છે તેના થોડા દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવે છે.]

अहिंसकप्रवृत्तिः । ૧૦ ॥

पापद्धिः पललाशनं च मदिरापानं निषिद्धं सतो-
 ऽसातस्रसदेहिनां नियमतस्तत्र व्रतभ्रंशनात् ॥

યદ્વત્ત્રસાંસ્યા નમજાને ત્યાજ્યં ચ તત્સવચ ।
સ્યાન્ધાચતિચારદોષરિતં સેવ્યં તથાઽઽયં વ્રતમ્ ॥

અહિંસા વ્રતનું પાલન.

ભાવાર્થ—માંસભક્ષણ એ પાપયુંજને પ્રાપ્ત કરાવનારું છે તથા મદ્યપાન પણ નિષિદ્ધ છે; ત્રસજીવોની હિંસાવડે તે નીપજે છે અને તેથી અહિંસાવ્રતનું ખંડન થાય છે. જે વસ્તુ ત્રસજીવોની હિંસા કરવાથી નીપજે તે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; માટે બધે-વધે ઇત્યાદિ અતિચારના રૂપોથી રહિતપણે એ પ્રથમ વ્રતનું પાલન કરવું. (૧૦)

વિવેચન—માંસભોજન કરનારા ધણુકો પોતાને હાથે જીવોનો ઘાત કરતા નથી, તેમજ મદ્યપાન કરનારાઓ દ્રાક્ષ કે મહુડાંને કોહવી તેમાં ઉત્પન્ન થતા જંતુઓને ઉકાળી તેનો અર્ક કાઢતા નથી; પરંતુ તેમને માટે ખીજઓ જીવોને મારી માંસ નીપજવે છે અને મદિરા ગાળે છે, તેટલા માટે માંસભક્ષીઓ અને મદ્યપીઓ હિંસાના કાર્યને ઉત્તેજન આપી હિંસાના જ લાગીદાર બને છે : એ સમજી શકાય તેવું છે. કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના અનુચરને કહે કે—મને કસ્તુરીમૃગનો કુટો લાવી આપ, તે વખતે તે જાણતો હોય છે જ કે એ માણસ કસ્તુરીમૃગને મારીને જ તેનો કુટો કાઢી લાવવાનો છે અને તેથી તેણે વચનવડે કસ્તુરીમૃગની હિંસા જ કરાવી લેખાય. આ પ્રમાણે રેશમ વાપરનાર, હાથીદાંતની વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનાર કિંવા પીછાંવાળી ટાપીઓ પહેરનાર અપ્રત્યક્ષ રીતે હિંસા કરનારા જ લેખાય છે. જેઓએ અહિંસાનું વ્રત ગ્રહણ કર્યું હોય તેઓએ આવા હિંસાજનિત પદાર્થોનો ઉપભોગ પૂર્વે કહેલી રીતે—વ્યર્થ કરવો જોઈએ નહિ.

પંચેન્નિયાત્રિવિધં વર્ણં ચ । ઉચ્છન્નાસનિઃશ્વાસમચાત્મ્યદાહુઃ ॥
પ્રાણાઃ દ્યૌતે મગ્નવદ્નિહક્તા સ્તેષાં ચિયોગીકરણં તુ હિંસા ॥

અર્થાત—પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ બળ, આત્મ-
અશ્વિન અને આયુષ્ય એ દસ પ્રાણ કહેવાય છે અને તે પ્રાણોનો વિભોગ

કરવો તે હિંસા કહેવાય છે. હિંસાજનિત પદાર્થો જીવોના એ દશ પ્રાણોનો વિયોગ કરવાથી જ નીપજે છે અને તેટલા માટે એ વસ્તુઓનો ત્યાગ અણુવ્રત રૂપે અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લેનારે પણ કરવો યુક્ત છે. તે સાથે એટલું સમજવાની જરૂર છે કે એ દશ પ્રાણમાંથી એકાદ પ્રાણનો પણ વિયોગ કરવા કરાવવામાં ઉણુક થવું એ પણ હિંસાને માર્ગે જવા જેવું છે. ધાણીના બળદની આંખે અંધારીયું ચડાવી તેને આંધળો કરવો તે શું તેની નેત્રેન્દ્રિયને થોડા કાળને માટે પણ લૂંટી લેવા બરાબર નથી ? ઉડતા પોપટને પકડીને પાંજરામાં પૂરવો તે શું તેની કાયાનું બળ હરી લેવા તુલ્ય નથી ? સાપને હાંફીમાં પૂરીને રાખી મૂકવો, તે તેનું ખાનપાન કે ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ અટકાવવા બરાબર નથી ? આ રીતે પ્રાથમિક હિંસા થાય તેવાં કાર્યો પણ સ્થૂળ અહિંસા વ્રતવાળો કરી શકે નહિ. આ માટે જૈન ધર્મમાં પાંચ અતિ-ચારનો ત્યાગ કરવાનું ફરમાવેલું છે.

ક્રોધાદ્ વંધછવિચ્છેદોઽધિકભારાધિરોપણમ્ ।

પ્રહારાન્નાદિરોધઞ્ચાઽહિંસાયાઃ પરિકોર્તિતાઃ ॥

અર્થાત્—(૧) ક્રોધથી આક્રંધે અંધન આંધવું, (૨) કર્ણાદિકનો છેદ કરવો, (૩) અધિક ભાર ભરવો, (૪) પ્રહાર કરવો અને (૫) અન્ન-જળનો નિરોધ કરવો, એ પ્રમાણે એ પાંચ અતિચાર છે. જીવ પૂરેપૂરા દશ પ્રાણથી મુક્ત થાય ત્યારે જ તેની હિંસા થઈ કહેવાય અને અહિંસાવ્રતનો ભંગ થયો કહેવાય, પરંતુ ઉપર કહેલા પાંચ અતિચારરૂપ દોષો હિંસાના જ હેતુ છે; અલબત્ત, તેથી જીવ મૃત્યુવશ તો થતો નથી. એક ગાડું હાંકનાર ગાડાને જોડેલા બળદને ક્રોધપૂર્વકે ન્યારે પ્રહાર કરે છે, ત્યારે તેની અંતરૂષ્ટિ તો હિંસાનો દોષ કરી ચૂકે છે, પરંતુ એ પ્રહારથી બળદ મરતો નથી, તેથી અહિંસાવ્રતથી તેનું અહિંસાનું વ્રત પળાયું દેખાય છે. હાલની સરકારે મૂંગાં પ્રાણીઓને દુઃખી નહિ કરવા માટે કેટલાક કાયદાઓ કર્યા છે તેમાં આ પાંચ અતિચારરૂપ દોષ ઉપર લક્ષ રાખેલું છે. પીછાં માટે પક્ષીઓને નહિ મારવાના હુકમો કાઢ્યા છે, ગાડાંઓમાં અમુક પ્રમાણથી વધારે ભાર નહિ ભરવાનો કાયદો કર્યો છે, છતાં તેમાં કેટલીક ખામીઓ છે. રાજા કુમારપાળે

અમારિ ઘોષણા કરાવી ત્યારે તેણે આવા અતિચારો પ્રજ્ઞને હાથે તેમજ પોતાના હાથે ન થાય તેવા કાયદા કર્યા હતા. (૧૦)

[હવે બીજા સત્યવ્રત વિષે કહેવામાં આવે છે]

સત્યવ્રતમ્ । ૧૧ ॥

નાસ્યક્રોધભયપ્રલોભનભવં બ્રૂયાત્ કચિન્નાત્ ।

નાપ્યન્યેન ચ ભાષયેત્ ત્રિવરણૈરેતચ્ચ સત્યવ્રતમ્ ॥

અભ્યાસ્યાનપરાપવાદલપનં વિશ્વાસઘાતસ્તથા ।

મિથ્યાસાક્ષ્યપરપ્રતારણમિહાન્તર્ભાવ્યમેતદ્વિધમ્ ॥

સત્ય વ્રત.

ભાવાર્થ—હાંસી-મશ્કરી, ક્રોધ, ખેડીક કે લોભ એમાંના કોઈ પણ કારણે ક્યાંય પણ અસત્ય બોલવું નહિ, તેમ જ બીજાની પાસે અસત્ય બોલાવવું નહિ. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ કરણથી અસત્યનું સેવન ન કરવું તે જ સત્ય વ્રત કહેવાય છે. ક્રોધની ઉપર ખોટું આજ્ઞ ચડાવવું, પારકી નિંદા કરવી, વિશ્વાસઘાતનું કામ કરવું, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, બીજાને છેતરવું, એ બધા દુગુણો અસત્યના જ ભાષ છે; માટે સત્ય વ્રત સ્વીકારનારે એ બધા દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૧૧)

વિવેચન—યથાર્થિત વસ્તુ-તથ્ય વસ્તુથી વિપરીત વાત બોલવી તે સામાન્ય રીતે અસત્ય કહેવાય છે, પરંતુ અસત્યના અનેક ભેદ છે. ત્રિવિધસંકલ્પજં સ્થૂલં સૂક્ષ્મં હ્રસ્વ્યાદિસંભવમ્ અર્થાત્ જે ત્રિવિધ સંકલ્પ વડે અસત્ય વદાય તે સ્થૂલ અસત્ય છે અને હાસ્યાદિ કારણે અસત્ય વદાય તે સૂક્ષ્મ અસત્ય છે. સ્થૂલ અસત્યના પુનઃ ચાર ભેદ છે. (૧) અબૂતો ભાવન અસત્ય એટલે કે સામેા નામનું ખડધાન્ય ચોખા જેવું છે એમ કહેવું તે, (૨) બૂત નિન્હવ એટલે આત્મા નથી, પુણ્યપાપ નથી, એમ કહેવું તે, (૩) અર્થાન્તર અસત્ય એટલે ગાયને ઘોડો કહેવો તે, અને (૪) ગર્હા અસત્ય

એટલે નિંદાના લયથી અસત્ય કહેવું તે : આ સર્વ પ્રકારનાં અસત્યો વ્યવ-
હારમાં અનેક રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે. અમુક કન્યા કે અમુક વર સાસં
આચરણવાળાં હોવા છતાં તેને ખોટાં આચરણવાળાં કહેવાં, તોફાની ઘોડાને
સોજો ઘોડો કહી વધારે પૈસા મેળવવા, ક્ષારવાળી ભૂમિને ફળદ્રુપ ભૂમિ
કહી તેનું વધારે મૂલ્ય ઉપજવવા યત્ન કરવો, મરણ પામેલા પિતાએ પોતાને
ત્યાં મૂકેલી થાપણુ ઓળખવા માટે તેના પુત્રને તે વિષે કાંઈ કહેવું નહિ
કિંવા ‘હું કાંઈ જાણતો નથી’ એમ કહેવું, ખોટી સાક્ષી પૂરી સત્યના
હિતમાં અન્યાયના નિમિત્તભૂત થવું, સાહસપૂર્વક અપ્રિય વચન બોલવું,
કોઇનું રહસ્ય જનસમૂહમાં ઉઘાડું કરી તેને હાનિ નીપજવવા યત્ન કરવો,
કોઇ પણ વિચારપૂર્વક આગ ચડાવવું, કોઇની ગુપ્ત વાત એષ્ટાથી જાણી લઇને
પ્રકાશવી, ખનાવટી લેખ કરવો ઇત્યાદિ સર્વ અસત્યના જ જૂદા જૂદા
પ્રયોગો છે. આ પ્રયોગો પણ પુનઃ મન વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગવડે
થાય છે એટલે અસત્યવાદના અનેક ઉપબેદો પડે છે. આ બધા સંકલ્પ-
જનિત તીવ્ર અસત્યો છે. તે ઉપરાંત કોઇ વાર હાંસીની ખાતર અસત્ય બોલવા
મનુષ્ય પ્રેરાય છે, પૂર્વ સંકલ્પ નહિ હોવા છતાં કોઇના ઉલ્લાસમાં જૂઠું
બોલી જવાય છે, રાજના, અપકીર્તિના, મૃત્યુના ઇત્યાદિ લયવડે પણ
મનુષ્ય અસત્ય બોલવા તૈયાર થાય છે કિંવાકોઇ મોટા લાભના પ્રલોભનથી
પણ તે જૂઠું બોલવા લલચાય છે : આ બધા પ્રકારનાં અસત્યોને સત્ય વ્રતને
મહણ કરનારે ત્યજવાં જોઇએ, એ ઉપદેશ આ શ્લોકમાં સમાવવામાં આવેલો
છે. શુક્તીતિમાં પણ વાચિક પાપ તરીકે એકલા અસત્યવાદને જ નહિ પણ
ચાડી, કંઠાર ભાષણ ઇત્યાદિને વાચિક પાપો કહેલાં છે :

हिंसास्तेषाम्यथा कामं वैशम्यं पदव्यवृत्ते ।

संभिन्नालापव्यापादमभिध्या दुर्विषयसम् ॥

અર્થાત-હિંસા, ચોરી તથા અગમ્યગમન એ ત્રણ કાચિક પાપ છે;
ચાડી, કંઠાર ભાષણ, અસત્ય કથન અને યથેચ્છ લવલવાટ એ ચાર વાચિક
પાપ છે; અને પારકા દોહનું ચિંતન, પરધનની ઇચ્છા તથા લભમાં દષ્ટિનો
વિષય એ માનસિક પાપ છે.

શેકે—સત્યથી વિરૂદ્ધ એ તો અસત્ય છે જ, પરંતુ પરાઈ સત્ય વાતને પ્રકાશથી તેમાં ‘અસત્યવાદ’ કેવી રીતે આવી શકે ?

સમાધાન—‘સત્ય’ શબ્દનો શાસ્ત્રીય અર્થ સદ્વ્યો હિતં સત્યમ્ અર્થાત્ ‘જે સબળનને હિતકારક હોય તે સત્ય’ એવો થાય છે, અને તેટલા માટે ન સત્યમપિ માણેત પરપીઠાકરં વચઃ અર્થાત્ બીજાને પીડા થાય તેવું વચન સત્ય હોય તોપણ બોલવું નહિ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સત્ય પણ પીડાકારક વચન કેવું અનર્થકારક નીવડે છે તેનું દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાન્ત—પુણ્યસાર નામનો એક વણિક એક વાર પોતાની સ્ત્રીનું આણું વાળવા સસરાને ઘેર ગયો. તેની સ્ત્રી પરપુષ્પાનુરાગી થઇ હોવાથી પતિની સાથે જવાને આનાકાની કરતી હતી, તોપણ પુણ્યસારે હઠ કરીને તેને પોતાની સાથે લીધી. રસ્તામાં પુણ્યસારને તૃષા લાગી તેથી તે પાણી લેવાને એક કૂવાને કાઢે ગયો. તે કૂવામાંથી પાણી ખેંચતો હતો એવામાં તેની સ્ત્રીએ તેને ધક્કો મારીને કૂવામાં નાંખી દીધો, અને પોતે પાછી પિતાને ઘેર આવી. પિતાએ તુરતમાં જ પાછા ફરવાનું કારણ પુત્રીને પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે “માર્ગમાં મારા પતિને લૂંટારાએ લૂંટી લીધો અને તેને માર્યો હશે કે શું થયું હશે તેની મને ખબર નથી. હું તો નાસીને અહીં આવી છું.” એમ કહીને તે પિયેરમાં રહી સ્વેચ્છાએ વર્તવા લાગી. આ બાબતે પુણ્યસાર કૂવામાં થોડું પાણી હોવાથી ડૂબ્યો નહિ. તેને કોઇ મુસાફરોએ ખેંચીને બહાર કાઢ્યો. તે પુનઃ શ્વસુરગ્રહે ગયો, અને લોકોએ તેને રસ્તામાં બનેલા બનાવની વાત પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે “મને ચોરોએ લૂંટી લીધો પણ જીવતો મૂક્યો, અને મારી સ્ત્રી અહીં આવતી રહી તે સાંઠે થયું.” એ પ્રમાણે તેણે પોતાની સ્ત્રીનું રહસ્ય છુપાવીને લોકોને વાત કહી, તેથી તેની સ્ત્રીને પોતાના વર્તન માટે પરતાવો થયો અને પતિના સૌજન્ય પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. પછી સ્ત્રીને લઇને પુણ્યસાર ઘેર આવ્યો. દંપતી હવે પ્રેમપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં. તેમને એક પુત્ર પણ થયો. એક વખત પુણ્યસાર ભોજન કરતો હતો એવામાં પવનનો વટાળાયો અશ્વવાથી તેના બાણમાં રજ પડવા માંહી એટલે

સ્ત્રીએ આવીને પોતાના વસ્ત્રનો છેડો આડો રાખ્યો. તેની આવી પતિસેવા જોઈને પુણ્યસારને તેનું પૂર્વચરિત્ર યાદ આવ્યું અને તે સ્વલ્પ હસ્યો. પુત્ર મોટો થયો હતો એટલે તેણે એકાંતમાં જઈને પિતાને હાસ્યનું કારણ પૂછ્યું. પુત્રનો ધણો આગ્રહ જોઈને પિતાએ તેની પાસે તેની માતાનું પૂર્વ ચરિત્ર કહી દીધું. એક વખત પુણ્યસારના પુત્રની સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસે પોતાની સ્ત્રીજાતિ માટે ગર્વ કરતી હતી, તે વખતે તેના પતિએ પોતાની માતાનું પૂર્વ ચરિત્ર તેને કહ્યું અને સ્ત્રીજાતિની દુષ્ટતાનો ઉલ્લેખ કર્યો. તે સ્ત્રી તે વખતે તો કાંઈ બોલી નહિ, પરંતુ કેટલાક વખત પછી સાસુ-વહુ વચ્ચે કલહ થયો ત્યારે વહુએ સાસુના મર્મની વાતો ખુલ્લી કરીને મ્હેણું માર્યું. આ મ્હેણું સાંભળતાં જ સાસુના મનમાં વિચાર આવ્યો કે “અહો, મારા પતિ પુણ્યસારે આટલા વખત સુધી મારી વાત ગુહ્ય રાખી, પણ છેવટે આ છોકરાની વહુ આગળ તે પ્રકટ કરીને મને મ્હેણું સાંભળતી કરી, તો હવે મારે જીવીને શું કરવું છે?” આવું વિચારી, ફાંસો ખાઈ તે મૃત્યુ પામી. આ જોઈને પુણ્યસારને પણ પરતાવો થયો કે પોતે પુત્રને તેની માતાના મર્મની વાત ન કહી હોત તો સાઈ હતું, અને તેણે આત્મધ્વાત કર્યો. સત્ય રહસ્ય પણ જો પરને પીડાકારક હોય તો તેને ખુલ્લું કરવું એ એક દોષ છે અને ભલે તે અસત્ય કથન ન હોય, પરંતુ સત્યવ્રત અંગીકાર કરનારને માટે તો તે ત્યાજ્ય જ હોવો જોઈએ. (૧૧)

[હવે ત્રીજા અસ્તેય વ્રત વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે.]

અસ્તેયવ્રતમ્ । ૧૨ ॥

વસ્તુ સ્થાત્ પતિતં પથે ગૃહગતં કસ્યાપિ ચૌર્યેચ્છયા ।
 ગ્રાહ્યં તન્ન વિનાઽઽજ્ઞયા ત્રિકરણૈર્નાપ્યન્યતો ગ્રાહયેત્ ॥
 જ્ઞાત્વા સ્તેયધનં કથન્નિદપિ તન્નાદેયમપ્યલ્પકં ।
 સાહાય્યં ન વિધેયમસ્ય તદિદં દત્તવ્રતં પાલયેત્ ॥

અસ્તેય વ્રત.

લાવાથ—કોઈની પણ કંઈ વસ્તુ માર્ગમાં પડી ગઈ હોય કે ઘરમાં પડી હોય તે ધણીની રળ સ્ત્રિવાય ચોરી કરવાના ધરિદાથી મન વચન અને કાયા એ ત્રણ કરણે કરી ઉપાડવી નહિ, તેમ જ ખીજની પાસે ઉપડાવવી નહિ, એટલું જ નહિ પણ ચોરીનું ધન કે ચોરાયેલી વસ્તુ કોઈ પણ રીતે જાણવામાં આવે તો તે અદ્ય પણ લેવું નહિ. તેમ જ ચોરને ચોરીના કામમાં કોઈ પણ રીતે સહાય ન કરવી, તેનું નામ દત્તવ્રત—અસ્તેયવ્રત. તે વ્રત સુઝ માણસે ખરાખર પાળવું જોઈએ. (૧૨)

વિવેચન—પ્રથમ ગ્રંથમાં વિદ્યાર્થીઓના ધર્મ ગણાવતાં ગ્રંથકારે ‘અચાર્ય’ વિષે કહેલું છે અને અત્ર પરાર્થજીવન ગાળનારને અસ્તેયવ્રત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કરતાં તે વિષે કેટલુંક વિશિષ્ટ કથન કરવામાં આવેલું છે. વિદ્યાર્થીઓને માટે ‘અચાર્ય’ ની વ્યાખ્યા જે કાંઈ હતી, તે કરતાં ધણી આગળ વધેલી વ્યાખ્યા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં મનુષ્યે ગ્રહણ કરવાના અસ્તેય વ્રતની આપવામાં આવી છે. કોઈની કાંઈ પણ વસ્તુ તેના ઘરમાં કે માર્ગમાં પડી હોય તો તે ચોરી કરવાના હેતુથી કાયાએ કરી ન લેવી એટલું જ નહિ, પણ મન અને વચનવડે એવી ચોરી કરવી નહિ કિંવા કરાવવી નહિ એ અસ્તેય વ્રત ગ્રહણ કરનારની પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ. જૈન ધર્મમાં તેને ‘અદત્તાદાન’ કહે છે. ‘અદત્ત’ એટલે કોઈએ નહિ આપેલું તેવું અને ‘આદાન’ એટલે ગ્રહણ કરવું; કોઈએ આપેલું ન હોય એવું કાંઈ ગ્રહણ કરવું તે જ વ્રતની દષ્ટિએ ચોરી છે, એવી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા અસ્તેય વ્રતની થાય છે.

આદૃતં સ્થાપિતં નષ્ટં વિસ્મૃતં પતિતં સ્થિતમ્ ।

નાદૃતીતાઽસ્વકીયં સ્વમિત્યસ્તેષમણુવ્રતમ્ ॥

અર્થાત—કોઈનું હરણ કરી લાવેલું, મૂકેલું, ખોવાયેલું, વિસ્મૃત થયેલું પડી ગયેલું કે રહી ગયેલું કોઈ ખીજનું ધન ગ્રહણ કરવું તે અસ્તેય નામનું અણુવ્રત છે. પરંતુ આ વ્રત ગ્રહણ કરનાર ઉપર તે સંબંધી ખીજ

ફરમાનો શાસ્ત્રકારે કરેલાં છે. કોઇ અસ્તેય વ્રત ગ્રહણ કરનાર ૫૬ કે ૬૬ કાંઇ ચોરી કરતો નથી પરંતુ ચોરાઇ આવેલી વસ્તુનો વેપાર કરે છું, કિંવા ચોરને તેના ધંધામાં સગવડ કરી આપું છું કિંવા વેપારમાં વધારે લાભ મેળવવા માટે ઝોણું આપું છું અને વધારે લઉં છું, તો એવા બધા પ્રકારોને શાસ્ત્રકારે જ નહિ પણ રાજનીતિકારે ચોરી કહી છે અને તેને માટે શાસ્ત્રમાં શાસન ફરમાવેલું છે. હાલની સરકાર પણ એવાં કાર્યોને રાજ્યનો અપરાધ લેખે છે એ જાણીતી વાત છે. કહ્યું છે કે:—

चौरचौरार्पको मंत्री भेदज्ञो कषाणकक्षयी ।

अन्नदस्थानदक्षेति चौरः सप्तविधः स्मृतः ॥

અર્થાત—ચોર પોતે, ચોરને સાધનો આપનાર, ચોર સાથે મંત્રણા કરનાર, ચોરનો ભેદ જાણનાર, ચોરેલી વસ્તુ ખરીદનાર, ચોરને અન્ન આપનાર અને ચોરને સ્થાન આપનાર એ સાતે પ્રકારના ચોર કહેવાય છે. આટલા જ માટ મન, વચન અને કાયાએ ચોરી નહિ કરવા—કરાવવા ઉપરાંત ગ્રંથકાર ચોરાએલી વસ્તુ નહિ રાખવાનો અને ચોરીના કામમાં ચોરને સહાય નહિ કરવાનો બોધ આપે છે. જૈન ધર્મમાં તેના પાંચ અતિચારો કહેલા છે એ અતિચાર ટાળવાની સાથે અસ્તેયવ્રત ગ્રહણ કરવું એવું કહેવાનો ગ્રંથકારનો આશય છે. એ અતિચારો નીચે પ્રમાણે કહેલા છે:—

स्तेनानुक्तं तदानीतादानं वैरुद्धगायुकम् ।

प्रतिरूपक्रियामानान्यत्वं वा स्तेयसंश्रिता ॥

અર્થાત—ચોરને આજ્ઞા કરવી, ચોરીનું દ્રવ્ય લેવું, રાજએ નિષેધ કરેલ વ્યાપારાદિ આચરવું, એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ ભેળસેળ કરીને વેચવી, અને ખોટાં તોલ—માપ રાખવાં એ બધા અસ્તેય વ્રતના દોષો છે.

દૃષ્ટાન્ત—જે દોષો ઉપર જણાવેલા છે તે દોષો કરનારા ચોરો ઉપર હાલમાં બધા દેશોમાં કાયદા ચાલી રહેલા છે. હિંદુસ્તાનમાં અફીણ જેવા પદાર્થ ઉપર સખ્ત જકાત નાંખવામાં આવેલી છે તેથી કેટલાકે માળવા-મુંબી જૂની રીતે અફીણ લાવી વેચે છે અને કબજા કરે છે, પરંતુ આ

ચોરીનો અપરાધ શિક્ષાને પાત્ર ઠરેલો છે. હાલમાં અમેરિકા દેશે પોતાને ત્યાં પીવાના દારૂનો વેપાર બંધ કર્યો છે અને તેની પેદાશ તેમજ પરદેશથી થતી આયાત બંધ કરી છે. છતાં કેટલાકો રાન્યસત્તાની વિરૂદ્ધ પડી ચોરી-છુપીથી દારૂ બનાવે છે, ચોરી છુપીથી વેચે છે અને પીએ છે; એટલું જ નહિ પણ પરદેશથી દારૂનાં પીપનાં પીપ સ્ટીમરોમાં આવે છે અને રાન્યસત્તાને તેની ખબર મળતાં એવી સ્ટીમરોમાંનો માલ જપ્ત કરી દરિયામાં હોમી દેવામાં આવે છે, અને માલ આયાત કરનારાઓને શિક્ષા કરવામાં આવે છે. (૧૨)

[હવે ચોથા બ્રહ્મચર્ય વ્રત અથવા શીલવ્રત વિષે વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરવામાં મંથકર ઉદ્યુક્ત થાય છે.]

બ્રહ્મચર્યવ્રતમ્ । ૧૩ ॥

स्याद्वाढ्यं यदि सर्वथा स्वमनसो ब्रह्मव्रतं गृह्यतां ।

नोचेदेकनिजस्त्रियैव सततं सन्तोषवृत्तिर्वरा ॥

संपर्कोऽपि परस्त्रिया न कुधिया कार्यः सदाचाणा ।

स्त्रीपुंसोभयशालरक्षकमिदं प्रोक्तं चतुर्थं व્રतम् ॥

બ્રહ્મચર્ય વ્રત.

ભાવાર્થ—જો પોતાના મનની પૂરેપૂરી દૃઢતા હોય તો સર્વથા બ્રહ્મચર્ય વ્રત ગ્રહણ કરવું. જો તેટલી દૃઢ વૃત્તિ ન હોય તો સ્વદારાસંતોષ વૃત્તિ રાખવી અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીથી જ સંતોષ રાખવો. સદાચારી માણસે કુશુદ્ધિથી પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ સરખો પણ ન કરવો. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેના શીલનું રક્ષણ કરનાર એ ચોથું વ્રત—બ્રહ્મચર્ય વ્રત શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. (૧૩)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થા અને મૃદસ્થાશ્રમ પૂરો કર્યા પછી ત્રીજી અવસ્થા એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમ કિંવા સેવાશ્રમમાં મનુષ્ય પડે છે અને એ અવસ્થામાં જો મનુષ્યની માનસિક દૃઢતા હોય તો તેણે યાવન્જીવન બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરી લેવું જોઈએ. ભોગોપભોગનો યુવાવસ્થાનો કાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી પ્રૌઢાવસ્થામાં જો મનુષ્ય દૃઢ વિચાર કરે તો

તેને માટે એ વ્રતનું ગ્રહણ યુવાવસ્થા જેટલું મુશ્કેલ થઈ પડતું નથી. આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર વધાર્યા વધે છે અને ઘટાડામાં ઘટે છે. જે વખતે વિષમવૃત્તિ ઘટાડવાનો સુગમ્ય કાળ આવે તે વખતે તે ઘટાડવાની તક જવા દેનાર પોતાના જીવનનો અમૂલ્ય કાળ ગુમાવે છે. વિષયા-ભિલાષા ન્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધીમાં જ તેનું દમન કરવું એ હિતાવહ છે—સાચું વ્રત છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં દેહ જર્જરિત થાય, સાંગોપાંગ શિથિલ થઈ જાય અને ભોગશક્તિ નાશ પામે, ત્યારે વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા ની પેઠે અહમચર્ય વ્રત ગ્રહણ કરવું તે એ વ્રતપાલનનો ખરો આધ્યાત્મિક લાભ ગુમાવવા બરાબર છે. તેટલા માટે અંધકાર સૂચવે છે કે જે મનની દૃઢતા હોય તો આ અવસ્થામાં સ્ત્રી-પુરૂષે અહમચર્ય વ્રત અંગીકાર કરવું જ; પણ જે મન નિર્બળ હોય, તો પછી પુરૂષે સ્વદારસંતોષ વ્રત અને સ્ત્રીએ સ્વપતિ-સંતોષ વ્રત અંગીકાર કરવું, એ સદાચારી સ્ત્રીપુરૂષનો પરમ ધર્મ છે. સ્વસ્ત્રીનો આ અવસ્થામાં ત્યાગ કરવો એ અહમચર્યવ્રત છે. સ્વસ્ત્રીને માટે છૂટ રાખી પરસ્ત્રી ગ્રહણ નહિ કરવામાં પણ અહમચર્યવ્રત રહેલું છે; પરંતુ એ વ્રત અંગીકાર નહિ કરતાં પાપના દ્વારને મોકળું રાખવું અને પછી ભલે એ પાપ ન કરવું એથી વ્રતગ્રહણનો આધ્યાત્મિક લાભ મનુષ્યને થતો નથી. કહ્યું છે કે—

યઃ સ્વદારેષુ સંતુષ્ટઃ પરદારપરાક્રમુક્તઃ ।

સ ગૃહી બ્રહ્મચારિત્વાચતિકલ્પઃ પ્રકલ્પતે ॥

અર્થાત—જે મનુષ્ય પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીમાં સંતુષ્ટ થઈ પરસ્ત્રીથી વિમુખ રહે છે, તે ગૃહસ્થ જાતાં પણ અહમચારીપણાથી યતિ સમાન કહેવાય છે. આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે અદૃઢ મનવાળાએ પણ સ્વદાર-સંતોષ વ્રત ગ્રહણ કરવામાં પછાત રહેવું બેઠાએ નહિ.

શંકા—જે સ્ત્રી કે પુરૂષે પોતાની પહેલી બે અવસ્થામાં કદાપિ કુમાર્ગે ગમન કર્યું ન હોય, તે સ્ત્રી કે પુરૂષે આ ત્રીજી અવસ્થામાં એ વ્રત ગ્રહણ કરવું તેનો અર્થ શું એવો ન થાય કે તે વખતે સુધી તેમણે યથેચ્છ છૂટ

ભોગવી હોવી જોઈએ અને હવે જ તેઓ પ્રતથી બંધાવા માગે છે? તેથી લોકોમાં શું તેમની અપકીર્તિ ન થાય?

સમાધાન—ના. જેણે કદિ અપવિત્ર આચરણ કર્યું જ નથી તેણે પણ પ્રત તો ગ્રહણ કરવું જ જોઈએ, કારણકે અવતી તરીકેની અવસ્થામાં તેમણે ભલે પરપુરુષગમન કે પરસ્ત્રીગમન કર્યું ન હોય, પરંતુ તેમણે વાણી અને મનથી ઘણી વાર અશ્વઘ્નચર્ય સેવ્યું હોય એ ખનવાજોગ છે. પ્રત ગ્રહણ કરવાથી મન અને વાણીનો એ માર્ગ પણ બંધ થાય છે અને જ્યારે એ બેઉ માર્ગો બંધ થાય છે ત્યારે જ અશ્વઘ્નચર્ય પ્રતનો આધ્યાત્મિક લાભ—ઇદ્રિયદમનનો પરમ લાભ મળે છે. કાયાથી અશ્વઘ્નચર્ય નહિ સેવનાર એ પ્રત ગ્રહણ કરવાથી મન અને વાણી ઉપર પણ અંકુશ મૂકવાને તૈયાર થાય છે અને તેથી સમાજમાં તેના ભૂતકાળના જીવન માટે અપકીર્તિ થવાનો સંભવ નથી. ગ્રંથકાર કહે છે કે—સમ્પર્કોડપિ પરસ્ત્રિયા ન કુષિયા કાર્યઃ સદા-ચારિણા એટલે કે દુષ્ટ શુદ્ધિથી પરસ્ત્રીના સ્પર્શ પણ સદાચારી મનુષ્યે ન કરવો જોઈએ; તેમાં કાયા ઉપરાંત મનને પણ સંયમમાં રાખવાનો જ હેતુ રહેલો છે.

પુનઃ શંકા—જે પુરુષ એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓને પરણ્યો હોય તે પોતાની બધી સ્ત્રીઓને સ્વદારસંતોષ પ્રત ગ્રહણ કરવાથી ભોગવી શકે કે કેમ?

સમાધાન—ભોગવી શકે. દાર શબ્દ સંસ્કૃત છે અને તે હમેશાં બહુવચનમાં જ વપરાય છે, એટલે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણનાર રાજાઓ પણ સ્વદારસંતોષ પ્રત ગ્રહણ કરી શકે.

પુનઃ શંકા—કોઈ પુરુષ પરસ્ત્રીને ગ્રહણ કરવાનું પ્રત લે, પરંતુ વેરયા જેવી સામાન્ય સ્ત્રી કે જે પરસ્ત્રી-પારકી પત્ની નથી, તેને અમુક કાળ સુધી સ્વસ્ત્રી કરીને રાખે તો તેના સ્વદારસંતોષ પ્રતનું ખંડન થાય કે નહિ?

સમાધાન—અવશ્ય ખંડન થાય. એવી સ્ત્રી દાર ન કહેવાય, કારણકે તે ધર્મપત્ની હોતી નથી—ધર્મવિધિપૂર્વક તેનું પાણિગ્રહણ કરવામાં આવેલું હોતું નથી. હાલના સમયમાં—એજેન સરકારના રાજ્યમાં લગ્ન તલાક,

વારસો ઇત્યાદિને લગતા ચિત્ર-વિચિત્ર કાયદા થયા છે અને તેમાંના કેાઇ કાયદાની રૂએ એવી રખાતને કદાચ મૃત પતિનો વારસો મળે કિંવા એવી રખાતનો પુત્ર કોર્ટમાં લડીને જનકની મીલકતમાંથી ભાગ પણુ મેળવે, છતાં એવી ધર્મવિધિથી નહિ પરણેલી સ્ત્રી વેશ્યા તુલ્ય જ ગણાય છે. આવી આવી અનેક શંકાઓ કુતૂહલીઓને થયા કરતી હોવાથી શાસ્ત્રકારે આ વ્રતના પાંચ અતિચારો-દોષો પણુ જણાવ્યા છે અને એ દોષો એ વ્રત ગ્રહણ કરનારે ત્યજવા આવશ્યક ઠરાવ્યા છે.

इत्थरास्तागमोऽनास्तागतिः परविवाहनम् ।

મનાત્યાગ્રહોઽનંગમીડા ચ બ્રહ્મણિ સ્મૃતા ॥

અર્થાત્—થોડા કાળ માટે કેાઇએ રાખેલી સ્ત્રીનો સમાગમ, કેાઇએ નહિ ગ્રહણ કરેલી એવી સ્ત્રીનો (પોતાની સાથે વેવીશાળ કર્યું હોય તેવી કુમારિકા અથવા વિવાહિત પણુ અદ્ય વયની બાળાનો) સમાગમ, પારકા વિવાહની ગોઠવણ, ભોગવિલાસમાં તીવ્ર અનુરાગ અને અનંગમીડા એ બ્રહ્મચર્ય વ્રતના પાંચ દોષો છે. માત્ર વ્રતમાં કરેલા વિધાનને શબ્દશઃ વળગી રહીને અનાચાર સેવવાની છૂટ વ્રત ધારણ કરનારને ન મળે અને ઉપર જણાવી તેવી શંકાઓને ઉપસ્થિત કરવાનું કારણ ન રહે તેટલા માટે આ દોષોનું કથન કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મચર્ય વ્રત કિંવા સ્વદારસંતોષ વ્રતનો લાભ મનુષ્યને ત્યારે જ મળે કે જ્યારે તે આ દોષોથી દૂર રહે. થોડા કાળ માટે રાખેલી વેશ્યા કે અપરિગ્રહિત બાળા સાથેનો સમાગમ અહિતકર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. શાસ્ત્રકાર જેમ તેની મનાઇ કરે છે તેમ સમાજ પણુ તેની અપકીર્તિ કરે છે. અપરિગ્રહિત બાળા સાથેના સમાગમની તો રાજ્યનો કાયદો પણુ મનાઇ કરે છે. પોતાના સંતાન સિવાય બીજાંઓનાં બાળકોના વિવાહ ગોઠવી આપવા તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં વ્યવહારને માટે કદાચ કેાઇ આવશ્યક માનવું હોય, તોપણુ વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં તો એથી વિરક્ત થવું જ યુક્ત છે. પરસ્ત્રીના સેવનથી જેવા શારીરિક અને આત્મિક ગેરલાભો થાય છે તેવા જ ગેરલાભો અતિ સ્ત્રીસેવનથી અને વિપયક્રીડાથી થાય છે. ‘ભાવ પ્રકાશ’ નામે વૈષ્ણવ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

શૂલકાસઞ્ચરશ્વાસકાર્યપાંડુભામયક્ષયાઃ ।

અતિવ્યથાયાજ્ઞાયન્તે રોગાઘ્રાક્ષેપકાદયઃ ॥

અર્થાત—સ્ત્રીસેવન ધણું કરવાથી શુળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, કુશ્તા, પાંદુરોગ, ક્ષય અને આંચકી વગેરે વાતરોગ થાય છે. તેવી જ રીતે આસનાદિ વડે થતી અનંતક્રીડા પણ વિષયવૃત્તિને વધારનારી અને દેહ તેમજ આત્માનું અહિત કરનારી છે. જોણે જીવનમાં પરસ્ત્રીગમન કર્યું ન હોય છતાં પ્રત ધારણ કર્યું ન હોય તે આવા દોષો કરવાની છૂટ બોગવવા તત્પર રહી શકે છે, પરંતુ પ્રત ધારણ કર્યા પછી આ દોષો તેને ત્યજવા પડે છે, એટલે પ્રત ધારણ કરનાર અને પ્રત ધારણ ન કર્યા છતાં પોતાના મનથી પરસ્ત્રી ત્યજવાનો નિયમ કરનાર વચ્ચે ધણું અંતર રહે છે. પૂર્વે આપવામાં આવેલી શંકાનું વિશેષ નીરસન એ રીતે થાય છે. (૧૩)

[હવે પછી જે શ્લોકોમાં અંધકાર શીલવ્રતની આવશ્યકતા દર્શાવતાં તેનો મહિમા ગાય છે.]

શીલવ્રતસ્યાવશ્યકતા । ૧૪ । ૧૫ ॥

વ્યર્થ માનવજીવનં સવિભવં શીલં વિના શોભનં ।

વ્યર્થ શીલગુણં વિના નિપુણતા શાસ્ત્રે કલાયાં તથા ॥

વ્યર્થ સાધુપદં ચ નાયકપદં શીલં યદા વાણેયં ।

સેવાધર્મસમાદરો ન સુલભઃ શીલવ્રતં ચાન્ત ॥

પૃથ્વી સસ્પુરુષં વિના ન ગચેરાં ચન્દ્રં વિના શર્વરી ।

લક્ષ્મીર્દાનગુણં વિના વનલતા પુષ્પં ફલં વા વિના ॥

આદિત્યેન વિના દિનં સુખકરં પુત્રં વિના સક્કુલં ।

ધર્મો નૈવ તથા ધૃતઃ શ્રુતધરૈઃ શીલં વિના શોભતે ॥

શીલવ્રતની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—જીવનને શોભાવનાર શીલગુણ વિના વૈભવની સાથે મનુ-
ષ્યનું જીવન મધ્યુ હોય પણ તે વ્યર્થ છે. શીલ-અહમચર્યાના ગુણ વિના
શાસ્ત્રમાં અને કળામાં નિપુણતા મેળવી હોય તોપણ તે વ્યર્થ છે. જો
શીલ ખંડિત કર્યું તો સાધુની પદવી કે નાયક પદવી મેળવી હોય તો તે
પણ વ્યર્થ છે. શીલવ્રત ન હોય તો સેવાધર્મનો આદર જ થઈ શકે નહીં.
જેમ સત્પુરુષ વિના પૃથ્વી, ચન્દ્ર વિના રાત્રિ, દાનગુણ વિના લક્ષ્મી,
કૂલ અને કુળ વિના વનલતા, સૂર્ય વિના દિવસ, સુખકારી પુત્ર વિના
કુલ-વંશ શોભતો નથી, તેમ શાસ્ત્રવેત્તાએ પણ ધારણ કરેલ ધર્મ શીલ વિના
શોભતો નથી. (૧૪-૧૫)

વિવેચન—શીલવ્રત-અહમચર્ય વ્રત નહિ ધારણ કરનારનું ચિત્ત લાલ-
ચને વશ રહેતું હોવાથી તેનામાં અનેક દોષોનો પ્રાકુર્ભાવ થાય છે, એ
નિઃસંશય છે. શીલવ્રત એ અહમચર્યમાં નહિ પડેલાને માટે પણ આવશ્યક
છે અને બંધ દારની અર્ગલાની ગરજ સારે છે. એ વ્રત વિના અનેક ચતુર
પુરુષો પણ વિષયની અંધારી ખાડીમાં પડ્યા છે અને ખરાબ ખસ્ત થયા
છે; અને તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

વિષયાર્તમનુષ્યાણાં દુઃસ્વાવસ્થા દશ સ્મૃતાઃ ।

પાપાન્યપિ બહુન્યત્ર સારં કિં મૂઢ પશ્યસિ ॥

અર્થાત—વિષયપીડિત મનુષ્યની દશ દુઃખદ અવસ્થા થાય છે અને
તેમાં અનંત પાપ રહેલું છે. આ દશ અવસ્થા કઈ? (૧) અમુક સ્ત્રીનો
અભિલાષ, (૨) તે મળશે કે નહિ મળે તેની ચિંતા, (૩) તેનું પુનઃ પુનઃ
રટણ, (૪) તેનું ગુણકીર્તન, (૫) ઉદ્વેગ, (૬) વિલાપ, (૭) ઉન્માદ, (૮)
રોગોત્પત્તિ, (૯) જડતા, (૧૦) મૃત્યુ. જ્યારે વિષયવિકાર અનુક્રમે મનુષ્યની
આવી દુર્દશા કરે છે, ત્યારે ગમે તેવા ચતુર પુરુષ હોય, નાયક હોય,
સાધુપુરુષ હોય, કિંવા ગ્રંથકાર કહે છે તેમ ભુતચર હોય અર્થાત્ જોણે અનેક
શાસ્ત્રગ્રંથો વાંચીને પુષ્કળ જ્ઞાનભંડાર પોતાના મગજરૂપી સંદૂકમાં ભરી

રાખ્યો હોય, તોપણ તે અવનતિની ખાડીમાં પર તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? એવા મનુષ્યની શુદ્ધિની કે ચાનની કશી કીમત નથી, તો તેની ઈહ લોકની પદવીની, તેના વૈભવવિલાસની, તેની કીર્તિની શી કીમત હોઈ શકે? વિષયવિકારને વશ થએલા મોટા મોટા રાજાઓનાં રાજ્યો ભાંગીને બૂકા થઈ ગયાં છે અને તેમના રાજમુકુટો ધૂળમાં રગદોળાયા છે. વિષયી વિદ્વાનોની વિદ્યા તૃણવત્ મનાઈ છે અને ઈહલોકમાં તેમને સૂવાને સાથરો પણ મળ્યો નથી. વિષયી ધનવાનોના ધનને વિષતુલ્ય સમજી રંકજનો પણ તેની સમીપે દૂકતા નથી, અને વિષયી સાધુઓ કે ધર્મીયાર્યો સાક્ષાત્ સ્વર્ગે જનારૂં વિમાન બતાવતા હોય તોપણ ડાહ્યા જનો તેનું મ્હોં જોવા ઈચ્છતા નથી. એક શીલવ્રત વિના મનુષ્યના સર્વે ગુણો અને વિશિષ્ટતાઓ તૃણવત્ મનાય છે. વિષયી મનુષ્યને ચાખખા મારતાં કવિ બ્રહ્માનંદે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—

પનઘટ બેઠે પન બોવતા હે, મુખ જોવતા હે પનચારિયાંમ,
હીન રેન માયા બીચ ભૂલ ગયા, ખુરી ખ્યાલ કિયા નિત્ય ખવારિયાંકા;
ચિત્ત ફાટ ગયા બદરેલ ચયે, બાર ડેલતા હે ધરખારિયાંકા,
બ્રહ્માનંદ કહે તોકું દુઃખ લગે, પણ મુખ તો માત્ર પેનરિયાંકા.

દષ્ટાંત—સમુદ્રદત્ત નામનો એક વણિક પોતાની શીલવતી નામની સ્ત્રીને મૂકીને સોમબૂતિ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની સાથે પરદેશ ગયે. બ્રાહ્મણ પરદેશમાં થોડો વખત રહીને પાછો પોતાને નગર આવ્યો અને સમુદ્રદત્તનો પોતાની સ્ત્રી ઉપરનો પત્ર લેતો આવ્યો. આ બખર થતાં શીલવતી પોતાના પતિએ મોકલેલો સંદેશનો પત્ર લેવા સોમબૂતિને ઘેર ગઈ; પણ સોમબૂતિની શુદ્ધિ શીલવતીની સુંદરતા જોઈને ચળી ગઈ અને તેની વિદ્વત્તા બળી ગઈ, એટલે તેણે પોતાની દુષ્ટ ઈચ્છા પૂરી કરવાની શરતે પત્ર આપવાની હા કહી. ચતુર શીલવતી વિચારીને બોલી કે ‘પહેલે પહોરે તમારે મારે ત્યાં આવવું.’ પછી તે નગરના સેનાપતિ પાસે ગઈ, અને તેને કહ્યું કે સોમબૂતિ મારા પતિનો સંદેશપત્ર લાવ્યો છે પણ મને આપતો નથી. સેનાપતિની શુદ્ધિ પણ બગડી અને તેણે પણ કહ્યું કે મારી ઈચ્છા પૂરી કરે તો સોમબૂતિ પાસેથી પત્ર અપાવું. તેને બીજો પહોરે

આવવાનું આમંત્રણ આપીને શીલવતી મંત્રી પાસે ગઈ. મંત્રીએ પણ એવી જ માંગણી કરી એટલે તેને ત્રીજે પહોરે આવવાનું કહી તે રાજા પાસે ગઈ. રાજાએ પણ એવી પ્રાર્થના કરી એટલે શીલવતી તેને એથે પહોરે આવવાનું કહી ઘેર આવી. તેણે પોતાની સાસુ સાથે સંકેત કર્યો કે તમારે મને એથે પહોરે બોલાવવી. પહેલે પહોરે બ્રાહ્મણ આવ્યો તેની સાથે સ્નાન પાનમાં જ પહેલો પ્રહર નિર્જન કર્યો, એટલામાં સેનાપતિ આવ્યો. તેના શબ્દ સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણ કંપવા લાગ્યો. શીલવતીએ તેને એક મોટી પેટીના ખાનામાં પૂર્યો. એ જ પ્રમાણે સેનાપતિ, મંત્રી અને રાજા અનુક્રમે આવ્યા અને શીલવતીએ તેમને પણ પેટીના જૂદા જૂદા ખાનામાં પૂર્યા. આ પ્રમાણે ચારેને પૂરીને સ્થવારે તે રૂદન કરવા લાગી, એટલે તેના કુટુંબીઓ એકઠા થયા. શીલવતીએ તેમને કહ્યું કે મારા સ્વામીનું મરણ થયું છે એવા મને ખબર મળ્યા છે. એ પ્રમાણે સમુદ્રદત્ત અપુત્ર મરણ પામ્યાની ખબર જાણી કુટુંબીઓ અનુક્રમે સેનાપતિ, મંત્રી અને રાજા પાસે ગયા પણ તે કોઈ મળ્યા નહિ એટલે તે રાજકુમાર પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે સમુદ્રદત્ત શેઠ પરદેશમાં અપુત્ર મરણ પામ્યા છે માટે તેમની મીલકત આપ ગ્રહણ કરો. કુમાર શીલવતીને ઘેર આવ્યો અને શીલવતીએ તેને પેલી પેટી સોંપી દીધી. પેટીને રાજભુવનમાં લઈ જઈને ઊઘડાવી તો માંહેથી રાજા, મંત્રી, સેનાપતિ અને બ્રાહ્મણ નીકળ્યા ! રાજા એટલો શરમાયો કે તે રાજ્ય છોડીને વનવાસી થઈ રહ્યો. પછી કુમારે મંત્રી, સેનાપતિ અને બ્રાહ્મણને દંડ દેઈ દેશપાર કર્યા તથા શીલવતીની પ્રસંસા કરી. વ્રત નહિ ધારણ કરવાથી મોહ કે પ્રલોભનથી મનુષ્યની શુદ્ધિ જગડતાં વાર લાગતી નથી અને તે વખતે બ્રાહ્મણના જેવી વિદ્વતા, સેનાપતિના જેવું શૌર્ય, મંત્રીના જેવી દક્ષતા અને રાજાના જેવો અધિકાર એ કશું કામ લાગતું નથી : તેમજ અપકીર્તિ થયા પછી તે બધું કોડીની કીંમતનું લેખાય છે; તેથી એ વ્રત ધારણ નહિ કરનાર સેવાધર્મમાં પ્રવેશ પણ કરી શકે નહિ એમ કહેવાનો આ શ્લોકનો તેમ જ આ દર્શાવેલો હેતુ છે. (૧૪-૧૫)

[ઇન્દ્રિયની પરવશતામાં કેવું દુઃખ રહેલું છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે નીચેનો શ્લોક નિર્માયણ છે.]

ઇન્દ્રિયપારવશ્યદુઃખમ્ । ૧૬ ॥

એવેન્દ્રિયપારવશ્યનિહતા મત્સ્યાઃ પતન્ના મૃગા ।

દૃશ્યન્તે કિલ દુર્દશામુષગતા મૃજ્જાશ્ચ હસ્ત્યાદયઃ ॥

યે પચ્ચેન્દ્રિયકામભોગવિવશા નક્તંદિવં લમ્પટા-

સ્તેષાં સ્યાદિહ કા દશા પરમવે સ્થાનં ચ લભ્યં કિમુ ॥

ઇન્દ્રિયના પરવશપણાનું દુઃખ.

ભાવાર્થ—માત્ર એકેક ઇન્દ્રિયની પરાધીનતાથી હણાયેલ મત્સ્ય, પતંગ, મૃગ, ભમરા અને હાથી આદિ પ્રાણીઓ દુર્દશામાં પડેલા જોવામાં આવે છે; ત્યારે જે મનુષ્યો પાંચે ઇન્દ્રિયના કામભોગને વશ થયેલ હોઇને રાત દિવસ વિષયલપટ રહે છે તેમની આ ભવમાં શું દશા થશે અને પરભવમાં કેવું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે ? (૧૬)

વિવેચન—જિહ્વાના સ્વાદને વશ થએલું માછલું ધીવરની જળમાં ખાવા જાય છે એટલામાં તે તેમાં પકડાઇ પ્રાણ ખુએ છે. દીપકને તેજના અંધારરૂપ જોઇ આનંદ અનુભવતું પતંગીયું તેને મળવા દોડે છે અને તેમાં જ પડીને ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે. મધુર વાદ્યસ્વર સાંભળીને મુગ્ધ થએલ કસ્તુરીમૃગ પારાધિની નજીકને નજીક જઇ છેવટે તેના ફાંસામાં ફસી પડી જીવ ગુમાવે છે. મધ ચૂસવાનો લોભી બ્રમર સ્વાદેન્દ્રિયની પરવશતામાં ફસાઇ કમળમાં પડ્યો રહે છે અને સાંજ પડતાં કમળ ખીડાય છે એટલે તેમાં કેદ પુરાઇ રહે છે અને આખી રાત કેદમાં રહ્યા પછી સહવારે કમળ ઉઘડે તે પહેલાં તો હાથી સરૌવરમાં પાણી પીવા આવે છે ત્યારે તે કમળ ખાઇ જાય છે અને તે સાથે કેદ થએલો બ્રમર પણ હાથીનો ખોરાક બને છે. પુનઃ હાથી પણ લીલું ઘાસ ખાવાના લોભથી શિકારીઓની ખાડમાં ફસી પડી મૃત્યુના મુખમાં હોમાય છેઃ આ બધાં નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ કોઇ જીભના, કોઇ આંખના, કોઇ કાનના, કોઇ ત્વચાના ઇત્યાદિ એક એક ઇન્દ્રિયના પરવશપણાને લીધે દુઃખી થાય છે; ત્યારે વિષયલપટ

મનુષ્ય તો પાંચે ઇંદ્રિયની પરવશતાને અનુભવે છે. સ્ત્રીનું સૌંદર્ય જોઈને નેત્રની, સ્ત્રીના શબ્દો શ્રવણ કરીને તેના માધુર્ય પાછળ કાનની, તેના સ્પર્શશુભ્ર—આલિંગનાદિથી ત્વચાની, તેના દેહમાંથી નીકળતા તથા તેના સુવાસિત કેશમાંથી નીકળતા અને મદાન્વિત કરે તેવા ગંધથી નાસિકાની અને તેના હસ્તથી ગ્રહણ કરેલા આસવ—તાંબુલાદિથી જિહ્વાની પરવશતાને અનુભવતા કામી જનો પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયોની શક્તિઓને વિષયના અગ્નિમાં આહુતિ બનાવે છે એ સ્પષ્ટ જ છે. એવા જનોની ઇહલોકમાં અને પરલોકમાં દુર્દશા થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

દૃષ્ટાંત—ઇહલોકની દુર્દશા દાખવનારું મુંજરાજનું કથાનક અહીં ઉપયોગી થશે. મુંજ માળવાનો રાજા હતો. સરસ્વતીનો પરમ સેવક હોઇ વિદ્વત્શિરો-મણિ મનાતો હતો. તે એવો વીર હતો કે કર્ણાકટના રાજા તૈલપને તેણે સોળ વાર હરાવ્યો હતો. તે એવો સ્વરૂપવાન હતો કે તેને લોકો ‘પૃથિવીવ-લ્લભ’ કહેતા ! તે ગીત—વાદ્યાદિ કળાઓમાં નિપુણ હતો. આવા ગુણો, આવા અધિકાર અને આવી વિદ્વત્તા છતાં તે વિલાસપ્રિય અને વિષયી હતો. મુંજે તૈલપને સોળ વાર હરાવ્યા છતાં અભિમાનને ઘોડે ચડેલા મુંજને તૈલપે સત્તરમી વારના યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને કેદ પકડ્યો. તૈલપે તેને એક એકાંત મંકાનમાં કેદમાં રાખ્યો. ‘પ્રખંધ ચિંતામણિ’ માં જણાવ્યા પ્રમાણે તૈલ-પની વિધવા જ્ઞેન મૃણાલવતી મુંજની તપાસ કરવાને તેના કેદખાનામાં અવાર-નવાર જતી. એવામાં બેઉ વચ્ચે પ્રેમ જોડાયો અને કેદખાનામાં રહી રહી પણ મુંજ વિષય ભોગવવા લાગ્યો. આ બાજુએ માળવાના મંત્રી રૂદ્રદામે ગામ બહારથી મુંજના કેદખાના સુધી સુરંગ બોલી અને મુંજને તે દ્વારા નાસી જવાની સગવડ કરી આપી. પરંતુ કામદેવથી જે પરવશ થએલો છે એવા મુંજે મૃણાલવતીને સાથે લેવાને આ વાત તેને કહી અને મૃણાલવતીએ દગો કરી પોતાના લાઇને મુંજના સંકેતની વાત કહી દીધી; તેથી નાસી જતાં મુંજ પકડાયો. તેને બંદીને વેશે આખા ગામમાં ફેરવી શળાએ ચડાવી ભારી નાંખવામાં આવ્યો. પરંતુ વિધિની ગતિ કેવી અકલિત છે ? ઇહલોકમાંથી તેનો નાશ થયો તોપણ તેની દુર્દશા તો ચાલુ જ રહી ! એવી વાર્તા છે કે

મુંજને શળાએ ચડાવ્યા પછી તેનું મુકડું કાગડા-ફૂતરા ખાઈ ગયા અને હાડકાં રઝળતાં પડ્યાં. એક વાર એક વણિક લાંબા પ્રવાસથી આવતાં એ બાળુએથી નીકળ્યો અને તેણે મુંજની ખોપરી જોઈ. એ ખોપરી પર 'શું વીતી શું વીતશે?' એવી રેખાઓ તેણે જોઈ. વણિકને વિચાર થયો કે રાજા મુંજ ઉપર ઘણું વીત્યું અને છેવટે તે મૂઓ તથા તેની ખોપરી રઝળતી થઈ, છતાં હજી વીતવાનું શું બાકી રહ્યું હશે? આથી તેણે કુતૂહલની ખાતર એ ખોપરી ઉચકી લીધી અને પોતાના ઘરમાં એક પેટીમાં તે મૂકી. વણિક રોજ ત્રણ ચાર વાર પેટી ઉઘાડીને ખોપરી જોતો, એવા હેતુથી કે-વળી તેના પર કાંઈ નવું વીતક વીત્યું છે? વણિકની સ્ત્રી આશ્ચર્યથી વિચારતી કે પોતાનો સ્વામી પરદેશથી એવું શું કમાઈને લાવ્યો છે કે જેનાં રોજ ત્રણ-ચાર વાર દર્શન કરે છે અને મારાથી ગુપ્ત રાખે છે? એક વાર સ્વામીને બહાર ગએલો જોઈને સ્ત્રીએ પેટી ઉઘાડી અને ખોપરી જોઈ. હાડકા જેવી અપવિત્ર વસ્તુને આ રીતે રાખી તેનાં દર્શન કરવાની સ્વામીની ટેવ ઉપર ગુસ્સે થએલી સ્ત્રીએ એ ખોપરી તેમાંથી કાઢી લીધી અને ખાંડીને તેનો બારીક બૂકો કર્યો. પછી તેને દૂધમાં ઉકાળીને તેની આસુદી બનાવી પોતાના સ્વામીના ભોજનસમયે તે પીરસી. વણિક સ્વાદે સ્વાદે તે ખાઈ ગયો. ખાઈ રહ્યા પછી તેણે પેટી ઉઘાડી અને જોયું તો ખોપરી ન મળે! તેણે સ્ત્રીને તે સંબંધે પૂછ્યું કે 'પેલી ખોપરી ક્યાં ગઈ?' સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે 'તમારી પાસે જ છે.' વણિક સમજ્યો નહિ એટલે પુનઃ પૂછતાં સ્ત્રીએ પોતાના ગુસ્સાની અને પોતે બનાવેલી આસુદીની વાત કહી તથા જણાવ્યું કે આસુદી તમે ખાધી છે માટે ખોપરી તમારી પાસે છે એમ હું કહું છું. આ સાંભળતાં જ વણિકને સૂગ ઉત્પન્ન થઈ અને તેને જોરથી ઉલટી થતાં આસુદી મુખવાટે બહાર નીકળી ગઈ!! અહો વિષયવિલાસી મુંજ! તું શત્રુને હાથે કેદ પકડાયો, કેદમાં પુરાયો ત્યાં વિલાસમાં ડૂબી બંદીને વેશે બીજા માંગતો ઘેર ઘેર રખાઓ, શળાએ ચડ્યો, અને તારાં હાડકાંનો બૂકો થઈ, તે પણ વણિકના પેટમાંથી ઉછળીને બહાર નીકળી પડ્યો!! આથી વધારે મોટી ઇલેલોકની દુર્દશા બીજી કઈ હોઈ શકે? (૧૬)

[હવે પછીના બે શ્લોકમાં અંધાર શીલવ્રત પાળવાના બાહ્યપચાર દર્શાવે છે.]

બ્રહ્મચર્યવ્રતપાલનમર્યાદા । ૧૭ । ૧૮ ॥

નૈવ કાપિ કૃશાઽન્યયોષિતમહો પश्येदयोग्येच्छय ।
 દૃષ્ટા चेद्भगिनीयमस्ति जननीत्येवं द्रुतं भाव्यताम् ॥
 નો હાસ્યં સમમેતયા ન ચ કદાઽપ્યેકાન્તસંભાષણં ।
 ન ક્રીડા ન સહાસનં ન ચલનં કાર્યં વ્રતારોહણે ॥
 સેવ્યં માદકવસ્તુ નો રસમૃતં મોજ્યં ન વા નિત્યશો-
 દધ્યાન્મોહકવસ્ત્રભૂષણભરં નો વાઙ્મશુશ્રૂષણમ્ ॥
 કુર્યાદિન્દ્રિયનિગ્રહાર્થમુચિતં પર્વાનુસારં તપો ।
 યથાત્ કિં બહુનાઽસ્ય શુદ્ધિजनकं तत्तद्विधेयं पुनः ॥

અહમર્થ વ્રત પાળવાની મર્યાદા.

ભાવાર્થ—જેને અહમર્થ વ્રત પાળવું હોય તેણે કોઈ પણ સ્થળે અયોગ્ય ઇચ્છાથી પરસ્ત્રી તરફ નજર ન કરવી જોઈએ. કદાચ નજર ગઈ તો ‘આ મારી માતા છે કે બહેન છે’ એમ ભાવના કરવી જોઈએ. વળી પરસ્ત્રી સાથે હાસ્ય-મશકરી ન કરવી, એકાંત સંભાષણ ન કરવું, ગમત ક્રીડા ન કરવી, એક આસને તેની સાથે બેસવું નહિ, તેમજ માર્ગમાં તેની સાથે એકલા ચાલવું નહિ, માદક વસ્તુનું સેવન ન કરવું, દરરોજ સરસ સરસ ભોજન ન કરવું, મોહક વસ્ત્રો અને મોહક આભૂષણો ધારણ ન કરવાં, શરીરની વિભૂષા ન કરવી, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને માટે પર્વને દિવસે યોગ્ય તપ કરવું; વધારે શું કહેવું ! જે જે કારણથી શીલવ્રત અરાઅર પળે તે તે દરેક અનુ-
 ષ્ઠાન કરવું જોઈએ. (૧૭-૧૮)

વિવેચન—એક સ્થળે અહમચારીની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મચારી સ વિજ્ઞેયો ન પુનર્બ્રહ્મોટકઃ ॥ અર્થાત્—સાંકળથી આંધેલા

હોડાની પેઠે જે અહમચર્ય પાળે છે તે અહમચારી કહેવાતો નથી, પરંતુ જે ઇચ્છાપૂર્વક અહમચર્ય પાળે છે તે જ અહમચારી કહેવાય છે. આ ઉક્તિ સત્ય છે, પરંતુ જેઓ માનસિક શક્તિમાં દુર્બળતા ધરાવતા હોય તેઓના ભાવ આસપાસના વાતાવરણથી વિપરીત ખની જતાં વાર લાગતી નથી અને તેટલા માટે કૃત્રિમ પણ નિર્દોષ ઉપાયો દ્વારા અહમચર્ય જાળવી રાખવું એ કોઈ પણ રીતે અયુક્ત નથી. એક વેશ્યાના ગૃહસમીપે વસીને ચાતુર્માસ ગાળી અહમચર્ય પાળવું એ માનસિક શક્તિની પરમાવધિ છે એ ખરું છે, પરંતુ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના આદિપુરુષે ફરમાવ્યું છે કે સ્ત્રી જાતિ ભણી દષ્ટિ કરતાં મોહ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોવાથી તેની ભણી દષ્ટિપાત જ ન કરવો અને એ રીતે માનસિક, વાચિક અને કાયિક અહમચર્ય પાળવું, એ ઉતરતી પંક્તિની માનસિક શક્તિથી પણ પળાએલું શુદ્ધ અહમચર્ય છે એ નિઃસંશય છે. એ સંપ્રદાયની શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે—

નૈષ્ઠિકવ્રતવંતો ચે વર્ણનોમવુપાચયાઃ ।

તૈઃ સ્પૃશ્યા ન સ્પૃશ્યો ભાષ્યા ન ન વીક્ષ્યાન્ત તા ધિયા ॥

અર્થાત—નૈષ્ઠિક અહમચારીઓએ સ્ત્રીમાત્રનો સ્પર્શ ન કરવો અને સ્ત્રીઓ સાથે બોલવું નહિ અને જાણી જોઇને તે સ્ત્રીઓ સન્મુખ જોવું નહિ.

તાસાં વાર્તા ન કર્તવ્યા ન શ્રવ્યાન્ત કદાચન ।

તત્સ્યાદ્યચારસ્થાનેષુ ન ચ સ્નાનાદિકાઃ ક્રિયાઃ ॥

અર્થાત—તે સ્ત્રીઓની વાર્તા ક્યારે પણ કરવી નહિ તથા સાંભળવી નહિ અને જે સ્થાનકમાં સ્ત્રીઓ આવજા કરતી હોય તે સ્થાનકમાં સ્નાનાદિક ક્રિયા કરવા જતું નહિ.

ન સ્ત્રીપ્રતિકૃતિઃ કાર્યા ન સ્પૃશ્યં ચોષિતો શુકમ્ ।

ન વીક્ષ્યં મૈથુનપરં પ્રાણિમાત્રં ચ તૈર્ધિયા ॥

અર્થાત—તેમણે સ્ત્રીની પ્રતિમા ન કરવી અને સ્ત્રીએ પોતાના ચરીર ઉપર ધારણ કરેલું વસ્ત્ર તેને અડકવું નહિ ને મૈથુનાસક્ત પશુ-પક્ષી આદિને જોવાં નહિ.

આ હેતુપૂર્વક ગ્રંથકારે અહ્યયર્ષ વ્રત પાળવાના કેટલાક આહોપચાર દર્શાવેલા છે, જેવા કે વિષયી દષ્ટિથી પરસ્ત્રી તરફ જેવું નહિ, પરસ્ત્રી સાથે હાસ્ય-વિનોદ કરવો નહિ, કામને ઉદ્દીપ્ત કરે તેવા માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ, એકાંતમાં પરસ્ત્રી સાથે સંભાષણ કરવું નહિ, રમત-ગમત કરવી નહિ, પરસ્ત્રી સાથે એક આસને બેસવું નહિ કે માર્ગમાં સાથે સાથે ચાલવું નહિ, શરીર પર મોહક આભૂષણો ધારણ કરવાં નહિ, ઇદ્રિયના દમન અર્થે યોગ્ય તપશ્ચર્યા કરવી, રોજ સરસ ભોજનો કરી ઇદ્રિયોને જહેકાવવી નહિ, ઇત્યાદિ. આવા આહોપચાર પાળનારની સ્થિતિ કાંઈ બાંધેલા ઘોડાના જેવી હોતી નથી એ સમજી શકાય તેમ છે. બાંધેલો ઘોડો તો પારકાને વશ છે, પરંતુ એવા આહોપચારથી અહ્યયર્ષ પાળનાર પોતાના વ્રત કે પ્રતિજ્ઞાને વશ હોય છે અને વ્રત કે પ્રતિજ્ઞા તેના મનોનિશ્ચયના જ ફળરૂપ હોઈ વસ્તુતઃ તેનું અહ્યયર્ષ સ્વવશતાને લીધે જ જન્મેલું ગણાય છે, ઘોડાના જેવી પરવશતાને લીધે નહિ. આ શ્લોકોમાં વાનપ્રસ્થ થવા ઇચ્છતા પુરૂષને પરસ્ત્રી સાથેના વર્તનના સંબંધમાં જે આહો-પચારો સૂચવવામાં આવ્યા છે, તેના જેવા આહોપચારો એક સંસારત્યાગી મુનિને સર્વ સ્ત્રીઓના સંબંધમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સૂચવવામાં આવેલા છે:—इह खलु घेरेहिं भगवन्तेहिं दस बंभवेर समाहिटाणा पन्नत्ता । जे भिल्लू सोच्चा निसम्म संजमवहुले संवरबहुले समाहिबहुले गुत्तेगुत्तिदिए गुत्तबंभचारी सया अप्पमत्ते विहरेज्जा ॥ અર્થાત્-જૈન ધર્મમાં શ્રી સ્થવિર ભગવાને અહ્યયર્ષનાં દશ સમાધિસ્થાન પ્રરૂપ્યાં છે, જેનું શ્રવણ કરવાથી અને સમજવાથી સાધુ સંયમ અને સંવરને વિષે સુદૃઢ રહી શકે છે, પોતાનું ચિત્ત સ્થિર રાખી શકે છે, ત્રણ ગુપ્તિએ સુરક્ષિત રહી શકે છે, પાંચ ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી શકે છે, અહ્યયર્ષ પાળી શકે છે અને સદાસર્વદા અપ્રમત્ત વિચરી શકે છે. આ દશ સમાધિસ્થાન નીચે મુજબ જણાવેલાં છે. (૧) શયન—આસનને માટે સ્ત્રી, પશુ તથા નપુંસકથી વ્યાપ્ત સ્થાનનો ઉપયોગ કરવો નહિ, (૨) સ્ત્રી વિષેની શૃંગારી વાતચીત કરવી નહિ, (૩) સ્ત્રીની સાથે

એક જ આસને બેસવું નહિ, (૪) સ્ત્રીના સૌંદર્ય તરફ નજર કરવી નહિ કે સૌંદર્યનું ચિંતન કરવું નહિ, (૫) પડદાને અથવા દિવાલને આંતરે રહીને સ્ત્રીનાં કલહ, રૂદ્ધ, ગીત, હાસ્ય, વિલાપ આદિ શબ્દ સાંભળવા નહિ, (૬) પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં પૂર્વે સ્ત્રી સંગાથે જે ભોગ ભોગવ્યા હોય તે સંભારવા નહિ, (૭) ઘીથી લયપચ્ચતો આહાર કરવો નહિ, (૮) અતિ ખાનપાન સેવવું નહિ, (૯) પોતાના શરીરને વિભૂષિત કરવું નહિ અને (૧૦) શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શની દરકાર કરવી નહિ. આ દશ સમાધિસ્થાનો એવાં છે કે જે જૈન ધર્મનો કિંવા અન્ય કોઈ ધર્મનો સાધુ મુનિ યથાર્થિત પાળે, તો તેના બ્રહ્મચર્ય વ્રતને ખંડિત થવાનો સમય આવવા પામે જ નહિ. સાધુઓને માટે ઉપયોગી એવાં ક્લિષ્ટ બંધનો આ ગ્રંથકારે વાનવ્રત્ય થવા ઇચ્છનારા સેવાધર્મીઓને માટે નહિ યોજતાં તેઓ પાળી શકે તેવા ઉપચારોનું જ દર્શન કરાવવાનો વિવેક દર્શાવ્યો છે. (૧૭-૧૮).

[હવે પરિવ્રજની મર્યાદા બાંધવા માટેના પાંચમા વ્રત વિષે કહેવામાં આવે છે.]

પરિવ્રજમર્યાદાવ્રતમ્ । ૧૯ ॥

વસ્તુનાં ધનુધાન્યમૂનિદિલ્લિપ્તાલંબાં જગત્તેજાં ।

મર્યાદાકરણં મતં વ્રતમિદં તુષ્ણાજય પચ્ચમમ્ ॥

નિર્વાહાય કુટુંબિનાં સુલ્લતયા યાવન્મિતાવચ્ચં ।

તસ્માઽઘાધિકસંચયે કિમુ ફલં વ્યર્થં દ્યુપાધિર્ભવેત્ ॥

પરિવ્રજપરિમાણુ વ્રત.

ભાવાર્થ—ધન, ધાન્ય, જમીન, ઘર, પશુ, નોકરચાકર વગેરે અનેક વસ્તુઓ જગત્માં વિદ્યમાન છે; તેની મર્યાદા કરવી—હદ બાંધવી તે પાંચમું પરિવ્રજ પરિમાણુ વ્રત કહેવાય છે. તૃષ્ણુને જીતવામાં આ વ્રત ઉપયોગી થઈ પડે છે. અલખત, કુટુંબી ગૃહસ્થને અમુક આવશ્યકતા રહે છે, તેથી કુટુંબનો મુખે મુખે નિર્વાહ થાય તેના માટે જેટલી જરૂરીઆત હોય તેટલું

મેળવવું કે તેટલી છૂટ રાખવી તે ઠીક, પણ તેથી વધારે સંચય કરવાનું શું ફળ છે ? તે તો ફેાકટની ઉપાધિ જ ગણાય. (૧૯)

વિવેચન-તૃષ્ણાં છિન્નિ મજ ક્ષમાં જહિ મદમ્ ધત્યાદિ બોધવચનોમાં ઉપદેશનો ભંડાર ભરેલો છે, પરન્તુ તે ઉપદેશને અનુસરવાના માર્ગો પણ હોય છે. તૃષ્ણાને કાપી નાંખ, ક્ષમા ધારણ કર, મદનો ત્યાગ કર, એવા ઉપદેશો સામાન્ય મનુષ્યોને માર્ગદર્શક થતા નથી, અને તેટલા માટે ધર્મોચાર્યોએ તેના ક્રમાનુગત માર્ગો નક્કી કર્યા છે. તૃષ્ણાને કાપી નાંખવા માટે પરિગ્રહની મર્યાદાનું વ્રત ઉપયોગી છે. પરિગ્રહ પાંચ પ્રકારનો છે. ધનધાન્ય, સામાન્ય ધાતુનાં વાસણો વગેરે, પશુઓ, જમીન તથા ખેતરો તથા ધરો વગેરે અને સોનુંરૂપું તથા જવાહીરઃ આ વસ્તુઓને પરિગ્રહ રૂપે ઓળખાવી છે તેનું કારણ એ છે કે સંસારમાં એ વસ્તુઓ માયાસ્વરૂપે લલચાવનારી છે અને જેમ જેમ તે માયાને વધારે સેવવામાં આવે છે, તેમ તેમ મનુષ્ય તેમાં વધારે ને વધારે બંધાતો જાય છે. પ્રવૃત્તિને અંતે મનુષ્યે નિવૃત્ત જીવન ગાળવું જોઈએ, પરન્તુ આ પરિગ્રહ એવા પ્રકારનો છે કે તેથી મનુષ્યને નિવૃત્તિ ગમતી નથી અને અંતસુધી તે સંસારના કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ તથા મત્સર રૂપ પદ્મિપુમાં સંકોવાએલો જ રહે છે. આ પાંચમું વ્રત આ બધાંનો એકીસાથે ત્યાગ કરી દેવાનું ફરમાવડું નથી, પરન્તુ એ પ્રત્યેક વસ્તુની મર્યાદા બાંધવાનું કહે છે. આવી મર્યાદા બાંધી દેવાથી એક લોભી મનુષ્યની લોભવૃત્તિની પણ હદ બંધાય જાય છે અને તેથી તેની તૃષ્ણા આગળ વધવાને બદલે તેને સંતોષનો આધ્યાત્મિક અનુભવ થવા લાગે છે. કેટલાકોની તૃષ્ણા એવી વિલક્ષણ હોય છે કે પોતાના જીવનનો સ્વલ્પ કાળ શેષ રહે, તોપણ એ સ્વલ્પ કાળમાંએ પોતાને કોટ્યાધિપતિનું કે રાજાનું પદ એકાએક પ્રાપ્ત થઈ જવાની આશા રાખી કરે છે અને તેથી તેઓ માને છે કે પોતે એ પદની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી જ પરિગ્રહની મર્યાદા બાંધશે; પરન્તુ કાળનો કાંઈ ભરોસો હોતો નથી. તેઓ નથી એ પદ પ્રાપ્ત કરી શકતા કે નથી વ્રતવડે પરિગ્રહની મર્યાદા બાંધી તૃષ્ણાનો નિરોધ કરતા અને તૃષ્ણાવડે ઘેરાએલા જ મરણને શરણ થાય છે.

તેટલા માટે જ કહ્યું છે કે, આવતા કાલનું કામ આજે અને મધ્યાહને કરવાનું હોય તે સવારે કરવું, કારણકે મૃત્યુ એવી રાહ જોતું નથી કે એણે કશું છે કે નથી કર્યું. આવા લોભી મનુષ્યોએ સમજવું જોઈએ કે પોતાના કુટુંબનિર્વાહ વગેરેને માટે જોઈએ દ્રવ્ય, જમીન, ઘરવખરી વગેરે જોઈએ તેનું માપ કાઢી, તેની મર્યાદા આંધી દીધી હોય અને ત્યારપછી કદાપિ વિશેષ દ્રવ્ય મળે તો તે દ્રવ્યનો સુમાર્ગે વ્યય કરવાથી જ પુણ્યોપાર્જન થાય અને મનુષ્ય-જાતિની સેવા થઈ શકે. લોભી વૃત્તિના મનુષ્યોથી વ્રતના બંધન વિના પરોપકાર થઈ શકતો નથી, તેથી પોતાની ચિત્તવૃત્તિના દોષને સમજનારા ડાહ્યા માણસોએ કાંઈ સતકાર્ય કરવાનો યોગ મળે તેવા હેતુથી પણ પરિશ્રમની મર્યાદા આંધવી યુક્ત છે.

દૃષ્ટાંત—કાંકરેજની નજીકના ગામમાં પૈથડ નામનો એક ઓશવાળ વણીક રહેતો હતો. તે ખુબુ દરિદ્ર હતો. તેણે ધર્મધોપ નામના ધર્મચાર્ય પાસે પરિશ્રમની મર્યાદા આંધી અને પાંચ લાખ રૂપિયા સુધીની કૂટ રાખી. આ જોઈને ધનિકો હસવા લાગ્યા કે જેને ખાવા અન્ન મળતું નથી તે પાંચ લાખ રૂપિયા વડે પોતાના ધનની મર્યાદા આંધે છે ! કાળક્રમે પૈથડ પોતાના ગામમાં ખુબુ દુઃખી થવા લાગ્યો એટલે તે માગવા તરફ ચાલ્યો. ઉજ્જયિની નગરીમાં તે રાજ્યના મંત્રીને ઘેર સેવક થઈને રહ્યો. એક વાર રાજ્યમાં ઘણા ઘોડા વેચાતા રાખ્યા અને મંત્રીને તેનાં નાણાં ચૂકવી આપવા કહ્યું. મંત્રી કહે કે મારી પાસે નાણાં નથી. રાજ્યમાં તેને કેદમાં બેસાડ્યો, એટલે પૈથડે મંત્રીના માણસો પાસે કાચા હિસાબ ઉપરથી તુરત પાકા હિસાબ તૈયાર કરાવીને રાજ્યની પાસે રજુ કર્યો. આથી રાજ્ય ખુશ થયો અને તેણે પૈથડની ચતુરાઈ પરથી તેને મંત્રી બનાવ્યો. પૈથડને એ પદે લાખો રૂપિયા મળ્યા પરંતુ તેણે પાંચ લાખ રૂપિયાથી વધારે દ્રવ્ય પોતાની પાસે રાખ્યું નહિ અને લાખો રૂપિયા તેણે ધર્મસ્થાનકો, જાહેર ઉપયોગનાં સ્થળો અને બીજાં સારાં કર્મોમાં ખર્ચ્યાં. (૧૯)

[વૃષ્ણા કેવી અપરિમીત છે તેનું દર્શન નિમ્ન શ્લોકમાં પ્રચકર કરાયેલું છે]

તૃષ્ણાનિરોધઃ । ૨૦ ॥

નો સૌખ્યેન વિના પરાર્થકરણે વૃત્તિર્દૃઢા જાયતે ।
 સન્તોષેણ વિના સુખં ન લભતે રાજા ધનાઢ્યોઽથવા ॥
 સન્તોષો ન ધનેન સંભવતિ યદ્દામે ચ લોભોદય-
 સ્તત્તૃષ્ણામવરુદ્ધ્ય પશ્ચન્નાન્નેદં શીઘ્રં ગૃહાણ વ્રતમ્ ॥

તૃષ્ણાનો નિરોધ.

ભાવાર્થ—ત્યાંસુધી પોતાને સુખ ન હોય ત્યાંસુધી પરોપકાર કરવાની દૃઢ વૃત્તિ થતી નથી. રાજા હોય કે ધનાઢ્ય હોય પણ ત્યાંસુધી સંતોષ ન ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી સુખ મળતું નથી. પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય તેથી કંઈ સંતોષ થઈ જતો નથી, કેમકે જેમ જેમ લાભ મળે તેમ તેમ લોભ વધતો જાય; માટે સંતોષ અને સુખ મેળવવાનો એ જ માર્ગ છે કે તૃષ્ણાને રોકીને ઉપર જણાવેલ પાંચમું વ્રત જલ્દી સ્વીકારવું. (૨૦)

વિવેચન—તૃષ્ણાનો નિરોધ એ જ સંતોષપ્રાપ્તિના દરવાજા છે અને સંતોષપ્રાપ્તિના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ પદાર્થસાધના કરવાની તત્પરતા મનુષ્યમાં આવે છે; કાઉપર કહે છે તેમ—

It is content of heart

Gives Nature power to please;

The mind that feels no smart

Enlivens all it sees.

અર્થાત—જે હૃદય સંતુષ્ટ છે તે પ્રકૃતિમાં આનંદ જુએ છે અને જે મન ચંચલતા કે અસંતુષ્ટતાથી રહિત છે તેને ત્યાં ત્યાં આનંદનો પ્રકાશ જ દેખાય છે. આ આનંદનો પ્રકાશ તૃષ્ણાખોર મનુષ્યને તો જીવનમાં કદાપિ દેખાતો નથી, કારણકે તેની તૃષ્ણાનો અંત જ હોતો નથી અને સંતોષ તો તેને સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી. કેટલાક માને છે કે જેમ વધારે ધન મળે

તેમ સદુપયોગમાં ધન વધારે વાપરવાની સગવડ મળે, પરંતુ એ માન્યતા બુદ્ધભરેલી છે. સૌ રૂપિયાની મૂડીવાળો માણસ જો સંતોષી હોય તો તે તેમાંથી પાંચ રૂપિયા પણ પરાર્થમાં-પરોપકારમાં વાપરી શકે છે, પરંતુ નવ્વાણુ હજારની મૂડીવાળાને એક હજાર વધારે એકઠા કરી એક લાખ પૂરા કરવાનો લોભ થાય છે, લાખ થયા પછી દશ લાખની ઇચ્છા થાય છે, દશ લાખ થયા પછી કેટલાધિપતિ, અગ્રજાધિપતિ અને છેવટે અમેરિકાના કાર્નેશ થવાની લોલુપતા થાય છે ! તૃણાનો પાર જ હોતો નથી એ ખરું છે. સ્વામી બ્રહ્માનંદ કહે છે:-

એક મીઠે દશ વીરાડું ઈચ્છત, વીસ મીઠે શત સહસ્ર ચહે છે,
સહસ્ર મીઠે લખ કોટી અરબ હું, લોભિ સભે કળ રાજ હિ પે છે;
સોપિ મિથે મુરલોક વિધિ લગી, પૂરનતા મનમેં નહિ લે છે;
એક સંતોષ વિના બ્રહ્માનંદ, તેરી કુધા કબહુ નહિ જે છે.
મોતિન પુન કીયે અતિ સંગ્રહ, કંચન કે સુખવાસ હવેલી;
કોય ભરે ધન જોર અસખિત, રોષ રહી સૌ પ્રવીમેં હિ મેલી;
કયું તૃષ્ણા કરીકે કમ બાંધત, નાંહિ ચલે દમરો એક મેલી;
બ્રહ્મનુનિ કહે કયું વિલક્ષત છે, હું શક શેર અનાજ કા મેલી.

માટે પરોપકાર કરવાની ઇચ્છાવાળાએ અને પોતાનું અંતિમ જીવન સુખ-સંતોષમાં જીવ તથા ચિત્તની નિવૃત્તિનો આધ્યાત્મિક લાભ મળે એવી કામનાવાળા મનુષ્યે પોતાના સર્વ સંયોગો વિચારીને અનેક પ્રકારના પરિબ્રહ્મોની મર્યાદા બાંધવી ઉચિત છે. રાજર્ષિ ભનુદરિ તૃણા સંબંધે યથોચિત જ કહે છે કે:-

इत्येतत् मिथिशंकया क्षितितलं ध्याता निदर्शयति ।
निस्तीर्णः स्वरितां पतिर्गुणेषु यत्नेन संतो । ताः ॥
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः इमंशानि निष्ठाः ।
प्राप्तः राजबराटकाऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माय ॥

અર્થાત-પૈસાની તૃણાએ પૃથ્વીને ખોદી, પવતીની ધાતુઓને ગાળી, નદીઓના પતિ સમુદ્રને ખેંચો, મહાશ્વરે રાજાઓને સંતોષ્યા, અને મંત્ર

સાધવાને માટે શ્મશાનમાં શત્રિઓ કાઢી, તોપણ ફૂટી બદામ મળી નહિ;
માટે હે તૃષ્ણા ! હવે તો તું મને છોડ. (૨૦)

[સંયમ-સંગ્રહ કરવાની વસ્તુઓની મર્યાદા પરિશિષ્ટની મર્યાદા વિષે કહ્યા
પછી દિશાઓની અને ભોજ્ય વસ્તુઓની મર્યાદા બાંધવા ૩૫૫ છંદા અને સાતમા
વ્રત વિષે હવે કહેવામાં આવે છે]

વિહમાનભોગોપભોગમાનવ્રતે । ૨૧ ॥

વિહમાનેન ભવેદ્ વ્રતં સુખકરં ષષ્ઠં તથા સત્તમં ।

ભોગાઙ્ગાંશુકભૂષણાશનજલૌષધ્યાદિમાને ભવેત્ ।

યદ્વાણિજ્યમપારપાપજનકં ચાઙ્ગારકર્માદિકં ।

કર્માદાનતથા મતં તદાખિલં હાતવ્યમસ્મિન્ વ્રતે ॥

દિશાઓ અને ભોજ્ય વસ્તુની મર્યાદા બાંધવાનાં વ્રતો.

ભાવાર્થ—પૂર્વ પશ્ચિમ આદિ દિશાઓનું માન કરવાથી સુખ
આપનાર એવું કહું વ્રત નિમ્નપત્ર થાય અને ભોગનાં સાધન વસ્ત્ર-આભુષણ
ખાન પાન ઔષધિ આદિની મર્યાદા કરવાથી સાતમું વ્રત નીપજે. કાકડાં
આળી કાકસા કરવા, વન કપાવવાં ઠત્યાદિ અત્યંત પાપજનક, કર્માદાન કેપે
ગણાતા જે પંદર પ્રકારના આપાર તેનો ત્યાગ પણ સાતમા વ્રતમાં કરવામાં
આવે છે. (૨૧)

વિવેચન—દિશાઓ દશ છે: ચાર દિશાઓ, ચાર ઉપદિશાઓ,
આકાશ અને પાતાળ. આ દશે દિશાઓમાં ગમનાગમન કરવાની અને એ
દિશાઓમાંથી જૂદી જૂદી ભોજ્ય વસ્તુઓ મંગાવવાની મર્યાદા કરવી તે આ
વ્રતનો હેતુ છે. એ જ રીતે ખાદ્ય-પેય, ભોજ્ય ઠત્યાદિ વસ્તુઓની મર્યાદા
બાંધવી એ સાતમા ભોગોપભોગ વ્રતનો હેતુ છે. આ એક વ્રતો આદરનાર
એક પ્રકારની તપશ્રયમાં જ પ્રવેશ કરે છે તેમ કહી શકાય. તેથી ગમના-
ગમનની વ્રતિનો અને ભોજ્ય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાની કાકસાનો અવરય
નિરોધ થાય છે. ગમનાગમનની પ્રવ્રતિ જેમ વધારે વિશાળ થાય છે, તેમ

જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પાપો વધારે થાય છે; અને જેમ જેમ ભોગ્ય વસ્તુઓ વધારે ભોગવાતી રહે છે, તેમ ઈંદ્રિયો વધારે અહેતી ગળાય છે; અને ત્રીજી અવસ્થાને માટે આ કર્તવ્યો ઉપદેશવામાં આવ્યાં છે, એટલે એ અવસ્થામાં આવેલા મનુષ્યે તો આવી મર્યાદા આંધવી તેજ ઉચિત છે. કહ્યું છે કે—

જગદાક્રમપ્રમાણસ્ય પ્રસરહોમવારિષેઃ ।

સ્વચ્છલનં ચિદધે તેન યેન દિગ્વિવર્તિતઃ કૃતા ॥

અર્થાત—જે મનુષ્ય આ દિગ્વિવર્તનરૂપ વ્રત ગ્રહણ કરે છે, તે આ જગતનું આક્રમણ કરનાર સોભરૂપી મહાસમુદ્રની રમણના કરે છે. આ કથન સત્ય છે. હજારો ગાઉ દૂરના જ નહિ પણ સામો અને કરોડો ગાઉ દૂરના—દરિયાપારના દ્રવ્યને મેળવવા માટેનો સોભ જેઓ છાંડવા માંગતા હોય તેમણે આ દિશાવ્રતને અવશ્ય ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ જે મુનિજનોએ આપણા ભારતવર્ષના દરિયાકિનારા સુધીનું જ દિશામાન ગ્રહણ કર્યું હોય, તેમણે દરિયાપારની ભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતાં પણ અટકવું જોઈએ. વિદેશી કાપડ એ દરિયાપારથી આવે છે અને મર્યાદા કરેલી દિશાની અદારનું કાપડ ધારણ કરવું એ યુક્ત નથી.

પરિગ્રહની મર્યાદા કરવાથી તૃપ્તિનો નિરોધ થાય છે, પરંતુ ત્યાંસુધી ભોગોપભોગના પદાર્થોની મર્યાદા કરવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી મન તથા ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ પડે થતો નથી.

સફલસેવોચિતો ભોગો જ્ઞેયોઽન્નકુસુમાદિકઃ ।

મુદુઃ સેવોચિતસ્તૂપભોગઃ સ્વર્ણાગનાદિકઃ ॥

અર્થાત—એક વખત સેવવાયોગ્ય અન્ન, પુષ્પ વગેરે ભોગ કહેવાય છે અને વારંવાર સેવવાયોગ્ય મુવર્ણ, સ્ત્રી વગેરે ઉપભોગ કહેવાય છે. ભોગ અને ઉપભોગની વસ્તુઓ દુનિયામાં સેંકડો અને હજારો છે, અને તેમાંની નિર્દોષ ચીજોને તે માટે પસંદ કરી સદોપ ચીજોનો ત્યાગ કરવો એ નિઃશ્રદ્ધા અભિલાષી મનુષ્યને માટે યુક્ત છે. તૃતીય અવસ્થાના સેવાધર્મને ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યે જૂદા જૂદા ખાદ્ય-પેયના પદાર્થો, પહેરવાનાં વસ્ત્રો, મુખવાસના

પદાર્થો, વાહનો, શય્યાઓ, અંગવિશેષનના પદાર્થો, સ્ત્રીસેવન, શાક-ફળ-ફૂલ ઇત્યાદિ, અને દુષ્ટ ધંધા વ્યાપાર જેવાં કે વન કપાવવાં અને તેને આગ લગાડી ફાયલા પડાવવા, હાડકાંનો વેપાર કરવો, માંસ-મદિરા વેચવાં, ઘાણી વગેરેનાં કારખાનાં કરવાં, ઘોડા-ખગદને ખરસી કરી વેચવાં, ધંધા માટે પશુ પક્ષીને પાળી તેમને વધારે દામ આપનારને વેચવાં, ઇત્યાદિ કાર્યોમાંના દૂષિતને ત્યજીને અદૂષિતને માટે પણ મર્યાદા આંધવી જોઈએ. મીઠા કે કારખાનું ચલાવવું એ પણ એક દૂષિત કર્મ છે અને જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ તો ત્યાજ્ય છે. પરંતુ ચાલુ વ્યવહારને કારણે એવાં કાર્યોના સર્વથા ત્યાગ કરવાનું અશક્ય હોય એવાં કાર્યોમાં મર્યાદા આંધવી એ આ અવસ્થામાં દાખલ થએલાંને માટે અવશ્ય દિતાવલ છે. (૨૧)

[હવે અષ્ટમ વ્રત વિશે વિવેચન કરવામાં આવે છે].

અનર્થદળ્હનિવૃત્તિવ્રતમ્ । ૨૨ ॥

સમ્પદ્ધાનિસુતાદિમૃત્યુસમયે ચિત્તે ન શોચેન્મનાહ્ ।
નાઽલસ્યં યતનાવિધાવુપચયઃ શસ્ત્રાયુધાદેર્ન વા ।
યત્કસ્યાઽપિ ન પાપકર્મવિષયે કુર્યાન્મનાક્ પ્રેરણ-
મેતલ્લક્ષણમષ્ટમં વ્રતમિદં જ્ઞેયંધર્મધિકમ્ ॥

નિષ્પ્રયોજન પાપની નિવૃત્તિરૂપ આઠમું વ્રત.

ભાવાર્થ—અપધ્યાન, પ્રમાદ, હિંસક શસ્ત્રસંચય અને પાપોપદ્રેશ એ ચાર અનર્થાદિંડ કહેવાય છે, તેનાથી નિવર્તવું એટલે સંપત્તિની હાનિ થાય કે પુત્રાદિકનું મૃત્યુ થાય તે વખતે પણ મનમાં જરા શોચ ન કરવો, હવરક્ષણાદિ કાર્યમાં કંઈ પણ આલસ્ય ન કરવું, પ્રાણહારી શસ્ત્ર અને આયુધાદિનો સંગ્રહ ન કરવો, અને પાપાનુશાનની આગતમાં કોઈને કંઈ પ્રેરણા ન કરવી, એ જ કર્મના સમૂહને રોકનાર આઠમા વ્રતનું લક્ષણ છે. (૨૨)

વિવેચન-પૂર્વે અહિંસા વ્રતના વિવેચનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્યાંસુધી આત્માને દેહનું બંધન રહેતું છે, અને ત્યાંસુધી સંસાર વ્યવહારનો ભાર દેહની સાથે સંકળાએલો રહે છે, ત્યાંસુધી અનેક પ્રકારની સૂક્ષ્મ સ્થૂણ જીવોની હિંસા મનુષ્યને માટે અનિવાર્ય જ રહે છે. એટલે કે ફેટલાક પ્રકારની માનસિક, વાચિક તથા કાયિક હિંસા કર્યા વિના ચાલી શકતું નથી. એ પ્રકારની અનિવાર્ય હિંસા તે અર્થદંડ-હંતપુરઃસર અન્ય જીવોને આપવામાં આવેલો દંડ કહેવાય છે; પરંતુ ઘણી વાર મનુષ્યો અનર્થ દંડ આચરે છે-અહંતુક પાપાચરણ કરે છે: એ પ્રકારના અનર્થ દંડમાં ફેટલીક વાર તેઓ જાણીજોઈને પ્રવર્તે છે અને ફેટલીક વાર અવશતાથી-ગદગતથી વર્તે છે: એવા પ્રકારનાં અહંતુક-નિઃપ્રયોજન પાપાચરણ ન થાય તેટલા માટે આ વ્રત નિર્માણ થયેલું છે. અપધ્યાન-દુષ્ટ ધ્યાન, પ્રમાદ, હિંસક સત્ત્વનો સંચય અને તેનું જ્ઞાન તથા પાપકર્મનો ઉપદેશ એ ચાર પ્રકારના અનર્થ દંડ છે. જન શાસ્ત્રોમાં આર્તધ્યાન અને રોદ્રધ્યાન એવું એ પ્રકારનું અપધ્યાન કહેલું છે. કોઈ દુઃખાદિને લીધે મોટા શબ્દથી આક્રંદ કરવો, શોચ કરતાં આંસુ પાડવાં, દીનતાપૂર્વક વારંવાર ક્લિષ્ટ ભાષણ કરવું અને માથું કે છાતી વગેરે અંગોપાંગ ફૂટવાં એ આર્તધ્યાનનાં આલ્પ ચિહ્નો છે. રોદ્રધ્યાન એટલે કે ક્રોધપૂર્વક જૂદા જૂદા પ્રકારનાં અનિષ્ટ ધ્યાન કરવાં તે. પ્રાણીઓને લથીયારોથી કિંવા મંત્રાદિ પ્રયોગોથી મારી નાંખવાનું ચિંતન કરવું. કોઈનું અનિષ્ટ કરવાને ચાહી કરવાની કે પારકા દોષ પ્રકટ કરવાની દમ્બા કરવી, તીવ્ર રોષથી ધનિકોના મરણવંડ પરદ્રવ્ય લગણ કરવાની યોજનાઓનું ચિંતન કરવું, પોતાના દ્રવ્યના રક્ષણ માટે સર્વત્ર શંકા પામી શત્રુ વગેરેને લણવાના વિચારો કર્યા કરવા એ રોદ્ર ધ્યાનના પ્રકાર છે. દુઃખના વિયોગ માટે તે સુખના સંયોગ માટે મનુષ્ય રાત દિવસ મથન કર્યા કરે છે, પરંતુ એ મથન સત્યમાર્ગે કરવાને બદલે ત્યારે તે અન્ય પ્રાણીઓના અહિંસાદારા પોતાનું હિત કરવાની મિથ્યા કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે, ત્યારે તે પોતાની ચિત્તવૃત્તિને પાપના પંકથી અનર્થક-અહંતુક-નિઃપ્રયોજન રીતે લિપ્ત કરે છે અને તેથી આ એક જાતનાં અપધ્યાન તે અનર્થ

દંડ છે. અનર્થ દંડનો ખીજો ભેદ પાપકર્મનો ઉપદેશ કરવો એ છે. સૌ કોઈ પોતપોતાના હિત અને વ્યવહારને અર્થે જે કાંઈ કાર્યો કરવાં પડે તે ક્યાં કરે છે; તેઓને પાપકર્મો કરવાને અન્ય મનુષ્યે ઉપદેશ આપવો તે તે અન્ય મનુષ્યને માટે અહૈતુક એટલે કે નિર્ઘર્ક જ છે, અને તેથી તેની ગણના અનર્થ દંડમાં થાય છે. તેનો ત્રીજો ભેદ હિંસક વસ્તુઓ—શસ્ત્રાદિનો સંગ્રહ કરવો કિંવા તેવી વસ્તુઓનું દાન કરવું તે છે. તલ્વાર, ખંડુક, તીર, છરા, એ આયુધો અને ઘંટી, સાંભેલું, માડાં, દાતરડાં, કરવતો ઇત્યાદિ સુદૃઢ ઇવોને ઘાતક થનારાં શસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો તથા તે અન્યને આપવાં એ પણ અનર્થ દંડ છે. એક સૂતારનો ધંધો કરનાર મનુષ્યને પોતાના ઉપયોગનાં શસ્ત્રો રાખવાં પડે કિંવા એક રાજ્ય ચલાવનાર રાજાને પોતાના ભંડારમાં વિધવિધ શસ્ત્રાસ્ત્રો રાખવાં પડે તે અનિવાર્ય છે, પરંતુ અન્ય જનો એવો સંગ્રહ કે દાન કરે તે અહૈતુક હોઈને અનર્થ દંડ કરનારાં લેખાય છે; પ્રમાદ એ અનર્થ દંડના ચોથો પ્રકાર છે. પ્રમાદી મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં અહૈતુક પાપ કરે છે અને તેથી તેનાં તેવાં કાર્યો અનર્થ દંડનાં લેખાય છે. જેમકે મદ્યપાન કરેલો મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં દુષ્ટ વચન બોલે છે અને મારામારી કે દોડાદોડી કરે છે, વિપરી મનુષ્ય હિતાહિતનું ચિંતન ક્યાં વિના અનુચિત કાર્યો કરે છે, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહાદિને વશ થએલો મનુષ્ય અનેક દુષ્ટ કાર્યો કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, નિદ્રામાં તે અનેક દુષ્ટ ચિંતનાઓ કરે છે અને રાજા, દેશ, સ્ત્રી, ઇત્યાદિને લગતી કથા-વાર્તામાં પણ અનેક દુષ્ટ પ્રસંગો આવે છે; એ બધા પ્રકારો પ્રમાદરૂપી અનર્થ દંડના છે. ‘પ્રમાદ’ નો સામાન્ય અર્થ આલસ્ય થાય છે, પરંતુ મનની સ્વવશતાનાં જ્યારે જ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે મનુષ્ય પ્રમાદ સેવનારો અને છે અને તે અનેક પ્રકારના અનર્થ દંડ કરે છે. આગસ થાય, મુગ્ધ થવાય, વાર્તાસમાં રૂપી જવાણી ભાન બૂલી જવાય, કેદમાં ચિત્ત લુપ્ત બની જાય ઇત્યાદિ બધા પ્રસંગો પ્રમાદના જ છે, તે તે પ્રસંગોમાં મનની સ્વવશતા આંદોલિત થાય છે અને તેથી તે અનર્થ દંડના કારણીભૂત અને છે. આ કારણથી અનર્થ દંડના પ્રસંગો ટાળવા

એ એક પ્રકારની માનસિક તપશ્ચર્યા છે. પ્રમાદવશતાથી મનુષ્યો સાધારણુ અનર્થ દંડ તો હાલતાં ચાલતાં કરે છે. રસ્તે ચાલતાં કોઈ મિત્ર મળે કે તુરત તેની સાથે વાતચીત કરતાં કોઈ સ્ત્રીની સુંદરતાનાં પ્રસંગ ઉપાડવો, રાત્રિ પાણીનો કોટો કે નજો સહજ આગસને કારણે ઢાંક્યા વિના સૂઈ રહેવું અને ધડી સ્વવારે તેમાં કોઈ ગરોળી કે ઉંદર પડીને મરી ગએલાં જાણાય ત્યારે પરતાવો કરવો, રસોડામાં ઉચ્ચે આંધવાની આગસ કરતાં ભાત કે દાળની તપેલીમાં જંતુ પડે તે ચલાવી લેવું અને ત્યારે એવો ખાદ્ય પદાર્થ ઝેરી થાય અને તેનું માફું પરિણામ આવે ત્યારે જ જાગવું, ઇત્યાદિ અનેક રીતે મનુષ્ય અનર્થ દંડ આદરે છે. આ વ્રત આદરવાથી મનુષ્ય એવાં નિર્થક પાપોમાંથી દૂર રહેવાની વ્રતિ કેળવવાને સમર્થ બને છે. (૨૨)

[હવે નવમા સામાયિક વ્રત વિષે કહેવામાં આવે છે.]

સામાયિકવ્રતમ્ । ૨૩ ॥

**રાગદ્વેષકવાયતો વિષમતા યા જાયતે સ્વાત્મન-
સ્તદૂરીकरणाय साम्यजनकं तन्मात्रायेकारुण्यं व्रतम् ।
कायोत्सर्ग तमाविशास्त्रमननं स्वाध्यायजापश्रुતી-
सयक्त्वा न क्रियतां च कार्यमपरि घण्टामितૈઽસ્મૈ- વ્રતે॥**

નવમું સામાયિક વ્રત.

ભાવાર્થ —આજ પ્રવ્રતિમાં રાગદ્વેષ કે કપાચને લીધે પોતાના આત્માની જે વિષમ પરિણતિ થઈ હોય તે દૂર કરવાને માટે સમભાવ ઉત્પન્ન કરનાર સામાયિક નામનું વ્રત સ્વીકારવું જોઈએ. અર્થાત્ દરેકજ એક બે કે તેથી વધારે સામાયિક કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ. સામાયિકનો કાળ થોડામાં થોડો બે ઘડીનાં હોય છે તે વખત દરમ્યાન કાચોત્સર્ગ કરવો, આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનું મનન કરવું, સ્વાધ્યાય કરવો, માળા ફેરવવી કે શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું. તે સિવાય સાંસારિક કોઈ પણ કાર્ય કરવું ન જોઈએ. (૨૩)

વિવેચન—એ ઘટિકા પર્યંત શુભ ધ્યાનપૂર્વક એક સ્થળે એસી રહીને શુભ ચિંતન, ધર્મવિચાર અને વૃત્તિને ઉચ્ચતર બનાવે તેવા અભ્યાસમાં સમય ગાળવો તેને સામાયિક કહે છે. સંસારી જનોને સ્વવાસ્થી સાંજસુધી અનેક પ્રકારના સારા-માદા વ્યવહારમાં સમય ગાળવો પડે છે, અને અનેક સારી માદી વૃત્તિઓ ઉદ્ભૂત-તીરોભૂત થાય છે. એક કાળે ક્રોધનો પ્રસંગ આવે છે, તો બીજે કાળે મોહનો પ્રસંગ આવે છે; એક ક્ષણે જૂઠું બોલવાનું મન થાય છે તો બીજી ક્ષણે દંભ કરવાનું મન થાય છે; એક વખતે દયા ઉત્પન્ન થાય છે તો બીજે વખતે પોતાનું અહિત કરનારનું નિકંદન કરવાનું મન થઈ આવે છે. જે મનુષ્ય આવી ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ઊવનભર રગદોગાયા કરે તો પછી તેના મનસૂતી અધ્રાદશાજ આવતી જાય છે. આવા વ્યવહારરૂપી ખારા સમુદ્રની વચ્ચે મીઠી વીરડી રૂપ સમ+આય+ક્રકે=સમત્વનો લાભ કરાવનાર સામાયિકની આવશ્યકતા એકલા જન ધર્મમાં જ સૂચવી છે એમ નથી. અન્ય ધર્મોચાર્યોએ પણ ચિંતને સમતાનો પરિચય કરાવવા માટે સંધ્યાપાસના, નિમાજ, પ્રેયર કૃત્યાદિની આવશ્યકતા દાખવી છે. મન એજ અંધ અને મોહનું કારણ છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે, તો મનની અધમ દશા ન થાય તેટલા માટે તેને સમતામાં રસ લેનાર કરવાનો યત્ન સેવવો આવશ્યક છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

તપ્યેદ્વર્ણશતૈર્થશ્ચ એકપાદસ્થિતો નરઃ ।

એકેન ધ્યાનયોગેન કલાં નાર્હતિ લોહશીમ્ ॥

અર્થાત—કોઈ મનુષ્ય એ વર્ણ સુધી એક પગે ઊભો રહીને તપ કરે તોપણ તે એક ધ્યાનયોગની સોગમી કળાને યોગ્ય પણ થાય નહિ. દેહદમન વડે ત્યાંસુધી મનોદમન ન થાય ત્યાંસુધી એ દેહદમનનું મૂલ્ય સ્વસ્થ જ રહે છે. તેથી ધ્યાનયોગરૂપ સામાયિકનું મૂલ્ય ઉપરના શ્લોકમાં દેહદમન કરતાં વિશેષ આંકવામાં આવ્યું છે. જન શાસ્ત્રગ્રંથમાં તો એટલેસુધી કહ્યું છે કે—

દિવસે દિવસે લક્ષ્મં દેહ સુવક્ત્વમ્ કંઠિયં યગો ।

હયરો પુજ સામાહ્યં કરેહ ન પહુપ્પય તત્સ ॥

અર્થાત્—એક પુરુષ દિવસે દિવસે લાખ સુવર્ણનું દાન દે અને બીજો સામાયિક કરે તો સુવર્ણનું દાન સામાયિકની યરાયર ન થાય. ચિત્તવ્રત્તિને સ્થિર—સમ કરવી એ એક માનસિક યોગનો પ્રકાર છે. દુષ્ટ વિચારો કરતાં એક સ્થળે એકઠી સુધી બેસી રહેવાથી સામાયિકનો હેતુ સરતો નથી એમ કેટલાકો સમજે છે અને તેથી સામાયિક કરવાની પરવા કરતા નથી; પરંતુ ચિત્તને દુષ્ટ વિચારમાં ન વર્તવા દેવા માટે ધાર્મિક વિચારોથી ભરેલા ગ્રંથનું વાચન કરવું, સ્તોત્રપાઠ કરવો કિંવા માળા ફેરવવી એવા ઉપચારવડે ચિત્તવ્રત્તિને અધમ માર્ગે જતી અટકાવી શકાય છે. વ્રત્તિને પનિત થતા અટકાવ્યા પછી તેને સ્થિર કરવાનું પણ અભ્યાસથી જાને છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે:—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनं त्रय ॥

અર્થાત્—હવે મારામાં સારી રીતે ચિત્તને સ્થિર રાખવાનું તારાથી જાની શકતું ન હોય, તો હું ધનંત્રય! અભ્યાસની સલાયથી એટલે કે પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરીને મારી પ્રાપ્તિ કરી લેવાની ઉમેદ રાખ. સામાયિકનો—ચિત્તને સ્થિર રાખવાનો કાલ પણ અભ્યાસવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; તેટલા માટે સામાયિકનો પૂરો કાલ તત્કાળમાં પ્રાપ્ત ન થાય તો તેથી નિરાશ થઈને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. (૨૩)

[હવે સામાયિક કરવાના સમયની અંતે તે સમયમાં ત્યજવાના દોષોની સમજણ આપવામાં આવે છે.]

સામાયિકસ્થાવર્યકતા । ૨૪ ॥

પ્રાતઃ પ્રાગશનાત્ પ્રસન્નમનસાઽવશ્યં વિદધ્યાદલં ।

સ્વચ્છઃ શાન્તઃપ્રિયેત્તેન પ્રતિદિનં સામાયિકં ભાવતઃ ॥

ત્યક્ત્વા વિકથા મનસ્તનુવચોદોષાઃ સમગ્રાઃ સ્વતો—

નૈર્મલ્યં ચ ભવેદયથા પરિણતેઃ સ્થૈર્યં ચ કાર્યં તથા ॥

સામાયિક પ્રતીતી આવશ્યકતા.

લાવાઈ—પ્રભાતના સમયમાં જમ્યા પહેલાં દરરોજ સ્વચ્છપણે શાન્ત-નિરૂપાધિક સ્થાનમાં જઈને પ્રસન્ન મનથી લાવપૂર્વક એક સામાયિક પરિપૂર્ણ વિધિસહિત અવશ્ય કરવું જોઈએ. સામાયિકના સમયમાં વિકથા તજવી, મનના દોષ, વચનના દોષ, અને કાયાના દોષ દૂર કરવા અને જે જે પ્રકારે આત્માના પરિણામની નિર્મલતા અને સ્થિરતા થાય તેવી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. (૨૪)

વિવેચન—મૂર્તિપૂજકો જેમ પ્રભાતમાં જ દેવપૂજન કે સંધ્યાપાસના આદિ કરે છે, યોગીઓ પ્રભાતમાં જ યોગ પ્રક્રિયા કરે છે, તેમ ચિત્તને સમાવસ્થાનો લાલ કરી આપનાર સામાયિક પણ પ્રાતઃકાળમાં જ કરવું વિશેષ યોગ્ય છે. રાત્રિની નિદ્રા પછી મન તાજું અને નિર્મળ થયેલું હોય તેવે વખતે આવી પ્રક્રિયા મન ઉપર સારી અસર કરતી હોવાથી અંચકારે ‘પ્રાતઃ પ્રાગ્જ્ઞાનાત્’ એટલે પ્રભાતે ભોજન કર્યા પૂર્વે-ભૂખ્યે પેટે સામાયિક કરવું એવું સૂચન કર્યું છે. ઉદરમાં આહાર પડ્યા પછી આહારના જૂદા જૂદા રસો શરીરમાં ચડવા લાગે છે અને તેથી મન ઉપર રત્નેશુળ તથા તમોશુળની અસર થવા લાગે છે; આ કારણથી ભૂખ્યે પેટે જ સામાયિક કરવું એ વિશેષ હિતાવદ છે. દિવસના બીજા ભાગમાં સામાયિક કરવામાં કાંઈ જ હાનિ નથી. ઉપનિષદોમાં સ્વવાર, અપોર અને સાંજ એમ ત્રણે કાળમાં સંધ્યા કરવાનું કહેલું છે અને ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે એ ઉપયોગી છે; પરંતુ પ્રાતઃકાળમાં મનની સમતા માટેની ક્રિયાઓ જેટલી લાલકારક નીવડે છે તેટલી બીજા કાળમાં નીવડતી નથી, તેટલા જ માટે અંચકારે પ્રભાતના સામાયિકને તો અવશ્ય વિદેશ્યાત્ એમ કહેલું છે. ઉપવાસવડે મન તથા તનના દોષોને મટાડવાની ચિકિત્સા કરનારા ડા. એપ્ટન સિક્કેર અને ડા. મેકફેડન પણ ભૂખ્યે પેટે મનને થનારા આધ્યાત્મિક લાભોનું વિગતે વર્ણન કરી બતાવે છે અને તેટલા માટે પ્રભાતના સામાયિકને આવશ્યક ક્ષેત્રમાં સુધરિતતા રહેલી છે. સામાયિકનો કાળ મનની સમતાને અર્થે ગાળવાનો હોવાથી એ ઘડીનું વ્રત લઈ એક પછી મન, વચન અને કાયાને

દુઃપ્રવૃત્તિમાં ચડવાં દેવાં યુક્ત નથી અને તેટલા માટે ગ્રંથકારે એ ત્રણે વડે થતા દોષોનાં ત્યાગ કરવા સૂચવ્યું છે. સામાયિક કરીને મનમાં વ્યાપારાદિના, કોર્ટ-દરબારના ઝગડાના, પોતાના લાભાર્થે કોઈનું અનિષ્ટ કરવાના અને એવા બીજા વિચારો કરવા, સામાયિક કરીને વાણીવડે દુઃખપ્રવૃત્તિ કરવી, જેમકે બીજાઓ સાથે વ્યવહારની વાતો કરીને તેમાં દાખા-નિષ્ટ સલાહ આપવી, યદ્વાતદ્વા બોલવું, કોઈને કષ્ટ આપવો કે ગાળ દેવી અને સામાયિક કરીને કાયાનાં અનિષ્ટ વ્યવહાર કરવો, એ બધાં સામાયિકના લાભોને શુભાવનારાં છે. વચન અને કાયાને દુઃપ્રવૃત્તિમાં યોગ્યવાથી મન તો તેની મળે જ દુઃપ્રવૃત્તિમાં યોગ્ય ઝૂક્યું હોય છે; અને સામાયિક એ માનસિક સમતાને માટે હોઈ એ ત્રણે વડે થતાં અનિષ્ટ કાર્યો ત્યજ્યાં જ યુક્ત છે. મન શાંતિ-સમાધિ કે શુભ વિચારોમાંથી બ્રહ્મ ન થાય માટે એકાંતમાં સામાયિક કરવું અને ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાચન કરવું એ વધારે કષ્ટ છે. મનને અન્ય માર્ગે જવા દઈને શરીર વડે સામાયિક કરી એસવાથી કિંવા દેવની પૂજા કરતાં મિત્રો સાથે વાર્તાલાપ કરતા રહેવાથી જે માનસિક લાભ થવો જોઈએ તે થતો નથી. જે લાભ સુદમતામાં રહેલો છે તે લાભ કિયાની સ્થૂલતામાં રહેલો નથી. મન, વાણી અને કાયાના આવા ૩૨ દોષો જેન શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે, અને એ દોષો ટાળવાને પાંચ અતિચારો કહેલા છે:-

કાયવાક્રમનસા વુષ્ટપ્રજિધાવમનાદરઃ ।

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનં ચ સ્મૃતાઃ સામાયિકવ્રતે ॥

અર્થાત્-મન, વચન અને કાયાથી દુષ્ટ આચરણ કરે તે ત્રણ, સામાયિકમાં આદર-ઉત્સાહ રાખે નહિ તે ચાર અને વ્રતના કાળ વગેરેનું સ્મરણ કરે નહિ તે પાંચ, એવા સામાયિકના અતિચાર-દોષો છે; એ દોષો ટાળીને સામાયિક કરવાથી લાભ થાય છે. ઉત્સાહ-આદર વિનાનું સામાયિક માત્ર સ્થૂળ થાય છે અને સમય-જે ધડીનો નક્કી કરેલો સમય પૂરો નહિ કરવાથી ઉતાવળ કરવાથી ચિત્તવ્રત્તિને પૂરી શાન્તિ મળતી નથી. (૨૪)

[હવે દસમા દેશાવકાશિક ત્રવ વિષે કહેવામાં આવે છે].

દેશાવકાશવ્રતમ્ । ૨૫ ॥

ષષ્ઠે યદ્વિહિતા દિશાં પરિમિતિસ્તત્રાપિ સંક્ષેપતો-
 વ્યાદઃ પરિમાણમાદરધિયા કૃત્વાઽઽશ્રવો રુદ્ધ્યતે ॥
 પ્રોક્તં તદ્દશમં વ્રતં મુનિવરૈર્દેશાવકાશાભિધં ।
 ષટ્કોટયા પ્રતિપાલનીયમનિશં કાલં યથેષ્ટં પુનઃ ॥

દેશાવકાશિક વ્રત.

ભાવાર્થ—જહા વ્રતમાં દિશાઓનું જે પરિમાણ આંધ્યું હોય તેમાં સંકાય કરીને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી કરીને જે આદરપૂર્વક હદ આંધવામાં આવે અને તેમ કરીને આશ્રવનો નિરોધ કરવામાં આવે તેને મુનિવરો દેશાવકાશ નામે દશમું વ્રત કહે છે. આ વ્રત ચાર ઘડી કે એક રાત અથવા એક દિવસ પર્યંત મરજી પ્રમાણે આદરવું અને તે જ કોટીએ કરી અરાબર પાળવું જોઈએ. (૨૫)

ત્રિવેચન—પૂર્વે જહા વ્રતમાં દિશાઓનું પરિમાણ આંધીને જે સંયમ આદરવામાં આવ્યો હોય છે તે આ દશમા વ્રતના આદરથી વધારે આગળ વધે છે. જહું વ્રત આદરનાર અર્થાત્ દિશાઓનું માપ આંધીને એ દિશાઓની અંદર જ આવડા કરવાની કિંવા એ વિસ્તારની અંદરથી જ મંગાવેલી વસ્તુઓનાં ઉપભોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા જીવનપર્યંત કિંવા એક કે પાંચ વર્ષ પર્યંત લઈ શકે છે; પરંતુ આ દેશાવકાશિક વ્રતના સંયમ રાત કિંવા દિવસ કિંવા રાત્રિદિવસના કોઈ ખંડ પૂરતો જ હોય છે. એટલો વખત ઘર, દુકાન કે શય્યાખંડની અંદર જઈને કોઈ પ્રવ્રત્તિ કરવી નહિ એવું તેમાં સૂચન રહેલું છે. જેવી રીતે વીંછી કરડે છે ત્યારે શરીરના એક આખા ઉપાંગમાં તેનું વિષ ફેલાવાથી ચસકા આવે છે, પરંતુ માંત્રિક પોતાના મંત્રપ્રયોગવડે ઉપાંગનું વિષ એક થોડા ભાગમાં—આંગળીમાં ડાલી મૂકે છે, એવી રીતે દિશાપરિમાણ વ્રતમાં જે છૂટ

રાખી હોય છે, તે છૂટનાં પણ દેશાવકાશિક વ્રતમાં સંક્લેપ કરવો તેવા હેતુથી આ વ્રત યોજવામાં આવ્યું છે. આથી પાપપ્રતિભાં મનુષ્ય સંયમ રાખનાં શીખે છે અને જેમ જેમ તે પોતાના ગમનાગમન અને જરૂરી-આતો માટેની વિશાઓ ટૂંકી ને ટૂંકી કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેની અંતરમુર્ખતાને વિકસવાની તક મળતી જાય છે. જૈન શાસ્ત્રમાં આ વ્રતને માટે પાંચ અતિચાર કહેવામાં આવેલા છે:—

પ્રેષ્યમયોગમયનં પુલ્કલક્ષેપણં તથા ।

ઘઠ્ઠરૂપાનુપાતૌ ચ વ્રતે દેશાવકાશિકે ॥

અર્થાત્—ચાકરને મોકલવો, અદારથી કાંઈ મંગાવવું, પુલ્કલ—કાંકરો કિંવા કાંઈ પદાર્થ ફેંકવો, શબ્દ કરી અદાર સંભળાવવો, અને પોતાનું રૂપ ખતાવવું, એ પાંચ અતિચાર છે. મર્યાદિત કરેલી જગ્યામાં જ રહ્યા છતાં ઉપરના દોષો કરી શકાય છે; અને જે દેશાવકાશિક વ્રતનાં હેતુ અમુક જગ્યામાં કાયાને ગોંધાઈ રહેવા દેવી એટલો જ હોત, તો આ પાંચ દોષોથી એ વ્રતનાં ભંગ થયો લેખાત નહિ; પરંતુ મન, વચન અને કાયાના સંયમને અનુસક્ષીને આ વ્રત આદરવાનું હોવાથી ઉપર ખતાવેલા દોષો કરવા થટે જ નહિ. કાયાનું અંધન તો માણસ પણ ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો ક્યાં વેડતો નથી ! તે ત્યાં પડ્યો પડ્યો લાંબો રૂપિયાના વેપાર કરે છે, કાંઈ કાંઈ કપટ દગાઈના પ્રયોગો આદરે છે, સાચાં-જૂઠાં બોલે છે અને કાંઈને ત્રાસ આપે છે તો કાંઈને ગાળો ભાંડે છે ! શું એવો માણસ દેશાવકાશિક વ્રત ધારણ કરનાર લેખાશે ? નહિ જ. મન, કાયા અને વાણીને સંયમમાં રાખવા માટે જ એ વ્રત છે અને તેટલા માટે અંધકાર પોતાના ન્શોકમાં અતિચારોનું દર્શન કરાવવાની આવશ્યકતા નહિ જેનાં સંક્લેપમાં જ કહે છે કે જટ્કોટથા પ્રતિપાલનીયમ્ અર્થાત્ આ વ્રત ૭ કોટીએ પાળવું. ૭ કોટી એટલે શું ? મન વચન અને કાયાથી કોઈ કાર્ય કરવું કે કરાવવું નહિ તે. એકંદરે નવ કોટિ છે અને આ ૭ કોટિમાં મન વચન અને કાયા વડે અનુમોદવું એ ૩ કોટિ ઉમેરવાથી નવ કોટિ થાય છે. નવ કોટિએ પ્રત્યેક વ્રત આદરવું એ અત્યંત ઈષ્ટ છે. જૈન મુનિઓને

અધ્યાં વ્રતો નવ કોટિએ જ કરવાનાં હોય છે. તેઓ મન, વચન અને કાયાને કરવું, કરાવવું અને અનુમોદનું એ ત્રણે દારો અંધ કરીને સંયમમાં રાખવા અદ્વિતિય થએલા હોય છે; પરંતુ ગૃહસ્થ જનોને માટે અનુ-મતિના વ્યાપારનો ત્યાગ દુઃશક્ય છે, અલકે અશક્ય છે. મન એ મનુષ્યના અંધ અને મોક્ષનું કારણ છે, પરંતુ મન મર્કટ જેવું છે. એ મનના મર્કટને શુદ્ધિની સાંકળથી આંધી શકાય છે. દુષ્ટ વ્યાપારમાં પરોવાએલું મન વાળી અને કાર્યદારા દુષ્ટતા આચરે છે, પરંતુ મનોવ્યાપારમાં દુષ્ટતા ડોકીયાં કરવા લાગે, તે જ ક્ષણે જો તેને શુદ્ધિની સાંકળના અંધ મારવા માંડ્યા હોય તો તેનો એ મનોવ્યાપાર અટકી જાય છે, અને અટકી ન જાય તોપણ તેની વૃત્તિ વાળી કે કાયાને દુષ્ટતામાં પ્રવર્તીવવાની થતી નથી. આ રીતે મન, વાળી અને કર્મને શુદ્ધિના યોગે કરીને ગૃહસ્થો સંયમમાં રાખી શકે છે, પરંતુ મન વચન અને કાયાવડે અનુમોદના કરવાનાં જે વ્યાપાર છે તે તો શુદ્ધિના અંધમાં આવી શકતાં નથી. મન વચન અને કાયાની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિને અટકાવવી એ આવશ્યક છે પરંતુ એ આવશ્યકતા પૂર્ણ રીતે તો સંન્યાસીઓ કે મુનિઓ જ પ્રાપ્ત કરી શકે—ગૃહસ્થોને માટે એ શક્ય નથી. જે વ્યાપાર—અનુમોદનાનો વ્યાપાર શુદ્ધિપૂર્વક થયો હોતો નથી તેથી પણ જૈન ધર્મના નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ તો કર્મ—અંધન થાય છેજ, પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે કાંઈ અનિવાર્ય છે, તેમાં એ અનુમોદનાનો વ્યાપાર એટલો સ્વાભાવિક છે કે તેને ત્યજીને ચાલવું એ અમુકજ કાળ માટે માત્ર વ્રતમાં એકેલા મનુષ્યને વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ શક્ય નથી અને એને ત્યજવાની વાતો સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મનવાળો મનુષ્ય કરે તો તે માત્ર વાર્તા જ રહે છે. જેઓ માત્ર મનથી અનુમોદના થઈ જાય તેને ક્ષાંતવ્ય માની ચલાવી લે છે તેઓ બુદ્ધી જાય છે કે મનની અનુમોદનાની સાથે વાળી અને કાયાની અનુમોદના થયા વિના રહેતી જ નથી. મનમાં અનુમોદન વડે પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થઈ હોય અને વદન પર પ્રસન્નતાની ચેષ્ટા—રેષાઓ તરી આવે નહિ એ શું અનેક વિકારોને અહોનિશ અનુભવવાનું દેવાએલા ગૃહસ્થો માટે શક્ય કે સંભવિત છે? “સ્વામીનાથ! આપ જ્યારે સામાયિક કરી રહો

ત્યારે આપને તૃપ્તિ લાગી. હવે એમ માનીને આ પાણીનો લોટો અહીં મૂકીને હું ઉપાશ્રયે વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવા જઉં છું” એમ કહીને પાણીનો લોટો મૂકી જનાર પત્ની પ્રત્યે ‘હું’ કારનો સ્પષ્ટ ઉત્તર પતિના મુખમાંથી નીકળી પડવાનો શું સંભવ નથી? એ સંભવને પણ ત્યજીને ચાલવાનું ગૃહસ્થો માટે અશક્ય હોઇને આ વ્રતના સંબંધમાં અંધકારે છ કોટીએ વ્રત આદરવાનું સૂચન કરેલું છે. (૨૫)

[હવે અગ્નિઆરમ્ભ પૌષધ વ્રતની આવશ્યકતા સૂચવી તે આદરવાનો યોગ્ય કરવામાં આવે છે.]

પૌષધવ્રતમ્ । ૨૬ ॥

ત્યક્ત્વા ભૂષણમાલ્યમેકદિવસં ત્ત્વાપવાસં પરં ।

હિત્વા પાપકૃતિં ગૃહીતનિયમસ્તિષ્ઠેચ્ચ ધર્મસ્થલે ॥

ધર્મધ્યાનપરાયણઃ શુભમતિસ્તત્પૌષધારૂયં વ્રતં ।

ગ્રાહ્યં પર્વદિનેષુ દોષરહિતં પાલ્યં વિશુદ્ધયાઽઽત્મનઃ ॥

પૌષધ વ્રત.

ભાવાર્થ—એક સવારથી બીજી સવાર સુધી ચોવીહારો ઉપવાસ કરીને, સાંસારિક વસ્ત્રો, ભૂષણો, માલા વગેરે ત્યજીને, પાપના બધા વ્યાપાર પરિહારીને નિયમ લઈ ધર્મસ્થાનમાં એક અહોરાત્ર પર્યંત ધર્મધ્યાન પરાયણ થઇને સદ્વિચારણામાં રહેવું તેને પૌષધ વ્રત કહેવામાં આવે છે. મુમુક્ષુ ગૃહસ્થે આહમ, ચઉદશ, પાખી, વગેરે પર્વણી તિથિઓમાં તે વ્રત ગ્રહણ કરવું અને દોષરહિતપણે આત્માની વિશુદ્ધિથી પાળવું જોઇએ. (૨૬)

વિવેચન—મન અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક તથા સમભાવપૂર્વક આત્માભિમુખ થવાના જે ઉપચારો પૂર્વે દર્શાવ્યા છે—જૂદાં જૂદાં વ્રતોનું ગ્રહણ, સામાયિક, દેશાવકાશિક વ્રત—તે પછી એક વિશિષ્ટ વ્રત પૌષધવ્રત આવે છે. સામાયિક અને દેશાવકાશિકથી આગળ વધનારું તે વ્રત છે. પોષ ધર્મસ્ય ધતે વત્તદ મન્વેત્પૌષધ વ્રતમ્ અર્થાત્ જેથી ધર્મની પુષ્ટિ થાય તે પૌષધ

વ્રત કહેવાય છે. આ વ્રત જૂદા જૂદા સંપ્રદાયના જૈનો જૂદી જૂદી રીતે કરે છે, પરંતુ અહીં ગ્રંથકારે એ વ્રત એક દિવસનું પાળવાનું કહ્યું છે. પર્વને દિવસે સંખ્યાબંધ સામાયિકો કે દેશાવકાશિક વ્રત કરવા કરતાં પૌષધમાં વિશિષ્ટતા રહેલી છે, તો એ વિશિષ્ટતા જળવાય એ રીતે એ વ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ અને તેટલા માટે તે દિવસે ઉપવાસ કરીને પૌષધશાળામાં એક અહોરાત્ર સુધી ધર્મધ્યાનપરાયણ તથા સદ્વિચારમાં મશગુલ રહેવું એ વિશેષ હિતકર છે. પર્વદિનેષુ અર્થાત્ આઠમ, ચૌદસ, પાખી વગેરે પર્વને દિવસે આ વ્રત કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. પર્વને દિવસે તપશ્ચર્યા કરવાનું માહાત્મ્ય જૈન તેમજ જૈનેતર શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કહ્યું છે: ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

सर्वेष्वपि तपो योगः प्रशस्तः कालपर्वसु ।

अष्टम्यां पंचदश्यां च नियतः पौषधं वसेत् ॥

અર્થાત—સર્વ પર્વકાળમાં તપનો યોગ શ્રેષ્ઠ છે, પણ આઠમ અને પુનમે તો અવશ્ય પૌષધ ગ્રહણ કરવો.

પર્વના દિવસોનું આવું માહાત્મ્ય છે, તેથી આત્માભિમુખ થવાની વિશિષ્ટ યૌગિક ક્રિયાઓ—પૌષધાદિ એ દિવસોએ કરવી જોઈએ, અને તે માટેની પ્રતિકૂળતાઓને છૂટી માનસિક શિથિલતાને ત્યજી જોઈએ. (૨૬)

[હવે છેલ્લા અતિથિદાન વ્રત વિશે વિવેચન કરવામાં આવે છે.]

अतिथिस्तत्र तत्र ॥ ૨૭ ॥

ये सन्तोऽतिथयो गहाङ्गणगतास्तेषां एरस्कारतो—

योग्यान्नोदकवस्त्रपात्रनिलयं यद्दीयते श्रेयसे ॥

एतद् द्वादशकं व्रतं स—દેતં નિષ્કામદાનાત્મકં ।

सेव्यं भावनयाऽश्नादिसमये योगे तु दानेन वा ॥

अतिथिसत्कार—દાનવ્રત.

સાધાર્થ—સત્પુરુષો અતિથિ તરીકે અગાઉથી કહેવરાવ્યા વિના

ધરને આંગણે આવ્યા હોય તેમનો પૂરતો સત્કાર કરીને ઉચિત અન્ન પાણી વસ્ત્ર પાત્ર સ્થાન વગેરે નિષ્કામ શુદ્ધિ ક્રેવળ શ્રેયને માટે આપવામાં આવે તેને નિષ્કામ દાનરૂપ આરમ્ભ વ્રત કહેવામાં આવે છે. ગૃહસ્થોએ ભોજન વખતે ભાવના ભાવીને કે અતિથિનો યોગ મળે તો દાન આપીને આ વ્રત દરરોજ પાળવું જોઈએ. (૨૭)

વિવેચન—અતિથિ=અતિથિ=જેઓ કાંઈ પણ તિથિના નિર્ણય કર્યા વિના—કહેવરાવ્યા વિના આપણે ધરને આંગણે આવી પહોંચે તે અતિથિ કહેવાય છે. ‘અતિથિ’ શબ્દનો ખીજો અર્થ વિદ્વાનો એવો પણ કરે છે કે—

તિથિર્વૌત્સવાઃ સર્વે ત્યક્તા ચેન મહાત્મના ।

અતિથિં તં વિજ્ઞાનીયાચ્છેવમભ્યાગતં ચિત્તુઃ ॥

અર્થાત—જે મહાત્માએ તિથિ, પર્વ, ઉત્સવ, વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરેલો હોય તે અતિથિ કહેવાય છે: આકીના અભ્યાગત કહેવાય છે. આવા જે અતિથિઓ આપણે આંગણે આવી ચડે તેમને આદરપૂર્વક અન્નવસ્ત્રાદિતું દાન કરવું તે વ્રતને અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહે છે.

અતિથિભ્યોઽશ્વનાવાસવશ્વપાત્રાદિવસ્તુનઃ ।

તત્પ્રદાનં તદતિથિસંવિભાગવ્રતં ભવેત્ ॥

અર્થાત—અતિથિને અન્ન, નિવાસ, વસ્ત્ર અને પાત્ર વગેરે વસ્તુઓનું દાન કરવું તે અતિથિ સંવિભાગ નામે વ્રત કહેવાય છે. અતિથિને આવી જીવનને ઉપયોગી વસ્તુઓ આપવામાં પણ અંશકાર એ મુખ્ય વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચે છે. દાન આપવા યોગ્ય અતિથિ કોણ ? શું તિથિના નિર્ણય કર્યા વિના ઘેર ઘેર ભીખ માંગનારાઓ દૂર છે તેઓ આ અતિથિઓ છે ? અંશકાર કહે છે કે સાચા અતિથિ એ જ કહેવાય કે જે અતિથિ હોવા ઉપરાંત સન્ત હોય.

દ્વાતંબ્યમિતિ યદાનં લીયતેઽપકારિણ ।

દેશી કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાર્થિકં ચિત્તુઃ ॥

અર્થાત—જેણે આપણા ઉપર કાંઈ ઉપકાર કર્યો હોય તેટલો માટે

નહિ પણ અનુપકારી મનુષ્યને જે દાન દેશ, કાળ અને પાત્ર જોઇને આપવામાં આવે તે જ સાત્ત્વિક દાન કહેવાય છે. આપું સાત્ત્વિક દાન સંત અતિથિને જ ઘટે. શરીરે રાતા-માતા વેશધારી ખાવાઓ જેઓ પેટ ભરવાને કામ કરવાની આજ્ઞાને લીધે મિશ્ન દેહિ કરી ઘેર ઘેર ભટકે છે, ત્રાગાં કરે છે, લોકોને સતાવે છે, તેઓ કાંઈ સુપાત્ર અતિથિઓ હોઈ શકતા નથી. બીજી વાત એ કે સુપાત્ર અતિથિને દાન આપવું તો ખરું, પરંતુ તે કેવી કેવી વસ્તુઓનું? મંથકાર કહે છે કે યોગ્યાન્નોદકવસ્ત્રપાત્રનિલય-અન્ન, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર અને નિવાસ જે ‘યોગ્ય’ હોય-અયોગ્ય ન હોય તે આપવું. દાનની વસ્તુમાં યોગ્યતા કેવી રીતે તપાસવી? એક વસ્તુ રાત્રે ઉઘાડી પડી રહી હોય અને ગૃહપતિને શંકા હોય કે કદાચ તેમાં કોઈ ઝેરી જંતુની લાળ પડી હોય તેથી અજાણે તે ખાવી યોગ્ય નથી, તો તે અતિથિને આપી દો : આ પ્રકારની વસ્તુઓ દાનને માટે અયોગ્ય છે, તે જ રીતે કોઈ વાસી હોવાથી ખગડેલી વસ્તુ હોય, કોઈ વસ્તુ બીજી દુષ્ટ વસ્તુના સ્પર્શથી વ્રતધારી અતિથિને અગ્રાણ્ય હોય, એ પ્રકારની વસ્તુઓ દાનને માટે અયોગ્ય છે, અને તે અતિથિને આપવી એ દોષયુક્ત છે. આપું દાન પણ કેવળ શ્રેયસ્ માટે આપવું: એટલે કે કાંઈ બદલાની અપેક્ષા વિના નિષ્કામશુદ્ધિથી આપવું જોઈએ. યોગ્ય વસ્તુનું દાન યોગ્ય પાત્રને કરવામાં આવે, પરંતુ નિષ્કામ શુદ્ધિ ન હોય અને કંટાળાથી કે મત્સર ભાવથી દાન કરવામાં આવે તો તે દાન પણ નિષ્ફળ છે. દાનના પાંચ દોષો વિદ્વાનોએ કહેલા છે.

અનાદરો વિલંબશ્ચ વૈમુક્તં વિમિત્રં વચઃ ।

પચાક્ષાપચ્ચ દાતુઃ સ્યાત્ દાનદૂષણપંચકમ્ ॥

અર્થાત—અનાદર, વિલંબ, મ્હોં ખગાડવું, અપ્રિય વચન બોલવું અને પસ્તાવો કરવો એ પાંચ દાતાના દાનનાં દૂષણો છે. આ દૂષણો ત્યજીને અને આહારની નિર્દોષ વસ્તુને નિષ્કામશુદ્ધિથી સુપાત્ર અતિથિને આપવી તે જ ખરું ‘અતિથિ સંવિભાગ’ વ્રત છે. અતિથિને દાન આપવાનું માહાત્મ્ય જૈન ઉપરાંત જૈનતર ધર્મગ્રંથોમાં પણ કથવામાં આવેલું છે. કર્મકાંડી મુહુરથ કે વાનપ્રસ્થ હોય અને વેદાંતમાં દર્શાવેલા વિધિ અનુસાર નિત્ય યગ-

યાગાદિ અને સંધ્યાતર્પણાદિ કરતો હોય, પરન્તુ અતિથિર્યક્ત્વ મમાશ્વાઃ તસ્ય હોમો નિરર્થકઃ—અર્થાત્—જેને આંગણે આવેલો અતિથિ નિરાશ થઇને પાછો જાય છે તેનાં હોમ-હવનાદિ નિરર્થક જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અતિથિદાનનું આવું માહાત્મ્ય જેઓ સમજે છે તેઓ તો સાધુ, સંન્યાસી કિંવા અન્ય કોઈ સંતને ભોજન આપ્યા પછી પોતે ભોજન લેવું એવું વ્રત પાળે છે; પરન્તુ આવા વ્રતને બાહ્યાચારે પાળવા કરતાં સુપાત્ર અતિથિનો યોગ મળે અને હું તેમને દાન આપું એવી ભાવનાપૂર્વક નિષ્કામશુદ્ધિને કેળવવી તથા ખરો યોગ મળી જતાં ઉમંગભેર દાન આપવું એથી પણ અતિથિસંવિભાગ વ્રતનું સંપૂર્ણ પાલન થાય છે.

શંકા—અન્ન, ઉદક, વસ્ત્ર, પાત્ર અને સ્થાન એ પાંચ વસ્તુઓ નિર્દોષ હોય તો તેનું સુપાત્ર દાન કરવું એમ કહ્યું: અતિથિને કાંઈ દ્રવ્ય જોઈતું હોય અને તે આપવામાં આવે તો ?

સમાધાન—દ્રવ્ય એ નિર્દોષ વસ્તુ નથી અને જો સંગ્રહને માટે અતિથિને દ્રવ્ય જોઈતું હોય તો તે સાચો અતિથિ નથી. અતિથિ એવો સંત હોવો જોઈએ કે જેને સંગ્રહવાની અભિલાષા ન હોય પરન્તુ માત્ર દેહના નિભાવને અર્થે જીંદગીની જરૂરીઆત એક દિવસમાં એક દિવસ પુરતી જ હોય. જૈન સાધુઓ કે સાચા સંન્યાસીઓ દ્રવ્ય કે ધાતુનું પાત્ર ગ્રહણ કરતા જ નથી પરન્તુ જે બીજાઓ દ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ તેમને શો હોય ? દેહનો નિભાવ કરવાને ખોરાકી ખરીદવાની જરૂર તેમને હોય અને જો ખોરાકનું જ દાન તેમને કરવામાં આવે તો પછી તેમને દ્રવ્ય શા માટે જોઈએ ? છતાં જેઓ દ્રવ્યની જ વાંચ્છનાથી પોતાને અતિથિ તરીકે ઓળખાવતા હોય તેઓ સાચા અતિથિ હોતા નથી પરન્તુ સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિવાળા, બાહ્યતઃ સાધુ અને અંતરમાં પૂર્ણ અસાધુ હોય છે. તેઓને સુપાત્રમાં ગણવા તે યોગ્ય લેખાય નહિ. (૨૭)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ.

[સ્વધર્મમાં શુદ્ધિને સ્થિર કરીને અને સ્વધર્મપાલન માટેના આજ્ઞાંતર નિયમોના-મતોના પાલનવડે આત્માભિમુખ થઇને તૃતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યો કરવાં, કારણકે જે મહાત્મનાં કાર્યો એ અવસ્થામાં મનુષ્યે કરવાનાં છે તે એકલી વિદ્યાથી જ નહિ પરન્તુ સમ્પ્રારિત્ર્યથી જ થઇ શકે છે. પરાધર્મ કરવો, સમાજની સેવા કરવી, પરાપકાર અર્થે જીવન ગાળવું, પોતાના મર્યાદિત કુટુંબની સેવા શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં કર્યા પછી સેવાનું વર્તુલ વિસ્તારીને સમાજને, જનતાને પોતાના કુટુંબરૂપ માની તેની સેવામાં ઉદ્યત થવું; એવો કર્તવ્યનો અંગ્રહિનિર્દેશ કરતાં અંધકાર સેવાધર્મની મહત્તા ગ્રાસ છે, સેવાના બ્દહાં બ્દહાં ક્ષેત્રોનું દર્શન કરાવે છે, સેવા કરવાની પદ્ધતિનું સૂચન કરે છે અને એ રીતે સેવા બળવતાં મનુષ્યનું આધ્યાત્મિક દિત કેવું સધાય છે તે પણ દર્શાવે છે. તેમાં પહેલા આ પરિચ્છેદમાં સેવાધર્મની પ્રસ્તાવના કરે છે.]

સેવાધર્મ: । ૨૮ ॥

યદ્દેવં । યજલાનિલૈર્વપુરિદં સંધારિતં પોષિતં ।

યચ્છિક્ષાવ્યવહારતો નિપુણતા બુદ્ધેઃ સમાસાદિતા ॥

સ્માજ્ઞાવનસાધનાનિ વસનાઽન્નાદીનિ લબ્ધાનિ વા ।

તેષાં પ્રત્યુપકારિણી સુમનુજાઃ સેવા સમાશ્રાયતાઃ ॥

સેવાધર્મ.

સાવાર્થ-જે દેશનાં હવાપાણીથી આ શરીર પોષાયું હોય કે ધારણ થયું હોય, જે સમાજના શિક્ષણથી કે વ્યવહારથી શુદ્ધિમાં નિપુણતા આવી હોય, જે લોકોની પાસેથી જીવનનાં સાધનો અન્ન અને વસ્ત્રાદિક પ્રાપ્ત થયાં હોય, તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવાને સારા માણસોએ પોતાથી બનતી રીતે તેમની સેવા બળવવી જોઇએ. (૨૮)

વિવેચન-મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે કે:- “**સ્વાર્થાદિ** સર્વઃ સર્વસ્ય સુખમીષિતમ્ । અર્થાત-દુઃખનો સર્વને કંટાળો આવે છે અને સુખને સર્વ કોઈ વાંચ્છે છે. આપણે સુખને માટે યત્ન કરીએ છીએ તેમ બીજાઓ પણ પોતાના સુખને માટે યત્ન કરે છે. એ પ્રમાણે સૌ જો પોતપોતાના સુખને માટે યત્ન કરતા હોય તો તે એક પ્રકારનો સ્વાર્થવાદ થયો. જ્યાં સ્વાર્થવાદ પ્રચલિત હોય, ત્યાં પરાર્થવાદનો કિંવા સેવાધર્મનો સંભવ શો ? બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં આગવદ્વય અને તેની સ્ત્રી મૈત્રેયીના સંવાદમાં મૈત્રેયીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આગવદ્વય કહે છે કે: “**મૈત્રેયી!** સ્ત્રીને પતિ પ્રિય હોય છે તે પતિને ખાતર નહિ, પરંતુ પોતાના આત્માની પ્રીતિને અર્થે જ તે પ્રિય હોય છે. તે જ પ્રમાણે માતા-પિતાને પુત્ર, પુત્રને માટે પ્રિય હોતો નથી પરંતુ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ તેના ઉપર માતા-પિતા પ્રેમ કરે છે.” **આર્યસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં ભવતિ-આત્મપ્રીતિ અર્થે જ સર્વ વસ્તુઓ આપણને પ્રિય હોય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં પરાર્થસાધના પ્રકટ હોય છે, ત્યાં પણ વિદ્વાનો સ્વાર્થની ઘટના દર્શાવે છે. હોબ્સ નામનો એક અંગ્રેજ વિદ્વાન પણ દરેક કૃતિમાં મનુષ્યનો નિકટનો કે દૂરનો સ્વાર્થ પ્રતિપાદન કરે છે. મી. હ્યુમ પોતાના એક નિબંધ ‘Of the Dignity or Meanness of Human Nature’ માં કહે છે:**

“What say you of natural affection? Is that also a species of self-love? Yes; All is self-love. Your children are loved only because they are yours. Your friend for a like reason. And your country engages you only so far as it has a connection with your self.”

મી. હ્યુમના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કુદરતી પ્રેમને વશ થઈને કોઈ પ્રેમ કરતું નથી પરંતુ આત્મપ્રીત્યર્થે જ પ્રેમ કરે છે. તમે તમારાં બાળકો કે મિત્રો કે દેશને ચાહો છો, તેનું કારણ એ છે કે તમે તમારી જાતને -તમારા આત્માને ચાહો છો, અને એ રીતે સ્વાર્થ પૂરતો જ તમારા પ્રેમનો સંબંધ છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરનારાઓ તો એટલે સુધી

કહે છે તમે કોઈ દુઃખી જનને દુઃખમાંથી મુક્ત કરો છો અને તેને તમે ધન આપો છો કે તમારા શરીર વડે તેનું દુઃખ કાપો છો તેમાં પણ તમારો સ્વાર્થ છે. તમે એક મનુષ્યને દુઃખી બેઠાને દુઃખ પામે છે અને તમારું હૃદય ખળે છે. એ હૃદયનો દાહ દૂર કરવાના સ્વાર્થથી તમે દુઃખીને હર કોઈ પ્રકારની મદદ કરો છો અને તમારો સ્વાર્થ સાધી લો છો! આ પ્રમાણે હોમ્સ, હુમ વગેરે વિદ્વાનો સેવાધર્મમાં પણ સ્વાર્થવૃત્તિ જુએ છે. વેદાંતીઓ સ્વનો અર્થ ‘આત્મા’ કરી અધ્યાત્મદષ્ટિથી પોતાના એક આત્મામાં સર્વ જૂતોનો અને સર્વ જૂતોનો પોતાના આત્મામાં સામાવેશ કરી સ્વાર્થ અને પરાર્થમાં રહેલા દ્વૈતભાવનો નાશ કરી ખતાવે છે, અને કહે છે કે પરોપકાર એ સ્વાર્થ હોય તોપણ આખા જગતના પ્રત્યેક પરમાણુનો હિતસંબંધ તેની સાથે રહેલો છે. ‘સ્વાર્થ’ શબ્દનો આવો સૂક્ષ્મ અર્થ કરવો એ ભલે સયુક્તિક હોય પરન્તુ તેથી સમાજને તેના હિતમાર્ગનું દર્શન કરાવી શકાય તેમ નથી. જે પોતાના આત્મામાં સર્વ જૂતોને અને સર્વ જૂતોમાં પોતાને જોતો હોય, વસુધૈવ કુટુંબકમ્ના તત્ત્વને હસ્તામલકવત્ જોનારો તેમ જ અનુભવનારો હોય, તેવા મનુષ્યને તો પરાર્થ કે પરોપકાર કરવાના ઉપદેશની પણ જરૂર રહેતી નથી. તેનાં જ્ઞાનચક્ષુઓ એટલાં ખુલેલાં હોય છે કે તે પોતે જ ઉપદેષ્ટા થઈ લોકોને જગતના કલ્યાણને માર્ગે ચડાવવા સમર્થ હોય છે. અહીં અંધકારને તૃતીય અવસ્થામાં વિહરતા મનુષ્યને તેના કર્તવ્યનો ધર્મ સમજાવવાનો હોવાથી તે મનુષ્યને પોતાનું જગત્ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કરી ઋણમુક્ત થવાનું કહે છે. જે દેશનાં હવાપાણીથી પોતાના દેહનું પોષણ થયું હોય, જે સમાજના શિક્ષણ કે વહેવારથી બુદ્ધિ ખીલી હોય અને જેઓની પાસેથી નિર્વાહનાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં હોય તેઓની પ્રત્યે અદા કરવાનું કરજ મનુષ્યે કેવી વીતે ફેડવું? અંધકાર કહે છે કે તેણી પ્રત્યુપકારિણી સેવા સમા-શ્રીયતામ્—તે તે ઉપકારીઓ પ્રત્યે પ્રત્યુપકારરૂપ સેવા અજાવવી જોઈએ. તેટલા માટે કહ્યું છે કે:

ધનાનિ જીવિતં ચૈવ પરાર્થે પ્રાપ્ત ઉત્સુજેત ।

તન્નિમિત્તો વરં ત્યાગો વિનાયો નિયતે સતિ ॥

અર્થાત્—ડાહ્યા મનુષ્યે ધન-જીવનાદિને પરાર્થે ત્યજ્યાં જોઈએઃ વિનાશ આવી પહોંચે તે પહેલાં પરાર્થે તેનો ત્યાગ કરવો એ જ યુક્ત છે. પરાર્થ કિંવા સેવાધર્મને નીતિમાં સ્થાન મળ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે કેવળ પોતાના સ્થૂલ સ્વાર્થથી પ્રેરાઈ મનુષ્યો જો પરહિતનો વિચાર કરતા નથી તો તેઓ પોતાનું કરજ નહિ ફેડવાને લીધે છેવટે દેવાળું કાઢવાની સ્થિતિમાં જ આવી પડે છે. જે દેશનાં મનુષ્યો આવી સ્વાર્થ-વૃત્તિથી પ્રેરાઈને પોતાના સંબંધીઓનું, સમાજનું કે દેશનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતા નથી તેઓ વિનાશની નજીક ખેંચાઈ જાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ પોતાનું કુદરતી કરજ નહિ ફેડી શકવાથી દેવાળું કાઢવાની અણીપર હોય છે. પરાર્થસાધના નીતિમાં સ્થાન પામી છે અને જન સમાજને કર્તવ્યપાલનમાં ઉદ્બુદ્ધ કરવા માટે એ સ્થાન વાજખી રીતે આપવામાં આવ્યું છે. (૨૮)

[પરાર્થવૃત્તિ જગત્માં બધે કેવી રીતે વ્યાપી રહી છે અને તેથી લેતી-હેતીના વહેવાર મુજબ જગતના સર્વ જીવોનો વહેવાર કેવી રીતે ચાલે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ઉદાહરણો વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.]

પ્રત્યુપકારવૃત્તેર્ધ્યાપકતા । ૨૯ ॥

વૃક્ષાઃ પોષણકારકાય દદતિ સ્વાદ્યં સુપક્વં ફલં ।

જગ્ધ્વા શુષ્કતૃણાનિ દુરધમમલં ગાવોર્ધ્યયન્ત્યન્વમ્ ॥

રે શ્વાનોઽપ્યુપકારકસ્ય નિલયં નો વિસ્મરન્તિ ક્ષણં ।

હન્યાત્પ્રત્યુપકારસિદ્ધનિયમં ધીમાન્મનુષ્યઃ કથમ્ ॥

પ્રત્યુપકારવૃત્તિનું વ્યાપકપણું.

ભાવાર્થ—વૃક્ષો પોષણ કરનારને પરિપક્વ સ્વાદિષ્ટ ફલ આપે છે. ગાયો સડું ઘાસ ખાઈને દરરોજ નિર્મલ દૂધ દે છે. અરે! કૂતરાઓ પણ ઉપકારી માણસનું ઘર એક ક્ષણ પણ ભૂલી જતા નથી અર્થાત્ તેના

ધરનું રક્ષણ કરે છે. આમ જ્યારે ચરાચર જીવોમાં પણ પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ જોવામાં આવે છે, ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય શું પ્રત્યુપકારના વ્યાપક નિયમનો ભંગ કરશે ? નહિ જ. (૨૬)

વિવેચન—પોતા ઉપર ઉપકાર કરનાર ઉપર સામો ઉપકાર કરવો એ પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ કહેવાય છે; કેટલાકો તેને પરોપકાર કહે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેને પ્રત્યુપકાર કહેવો તે વધારે યુક્ત છે. કળની આશા વિના ઉપકાર કરવો એ પરોપકાર છે, પરંતુ એવા પ્રકારનો નિષ્કામ ઉપકાર કરવાનું શિક્ષણ સમાજમાં ત્યારેજ પ્રસારે કે જ્યારે એ પરોપકારમાં વસ્તુતઃ પોતાનું ઋણ અદા કરવા જેવો પ્રત્યુપકાર રહેલો છે એવું લોકોના ધ્યાનમાં ઉતારવામાં આવે. કોઈ આપણા પ્રત્યે ઉપકાર કરે તોપણ તે ઉપકાર કરનારે તો એમજ સમજવું જોઈએ કે પોતે પ્રત્યુપકારજ કરે છે અર્થાત્ પોતાનું ઋણ અદા કરે છે. એ ઋણ પોતાની દૃષ્ટિ સમીપે નહિ હોવા છતાં કુદરતે બળવવાની સોંપેલી ફરજ એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું ઋણ છે એમ સમજીનેજ તેણે એ ઋણ અદા કરવું જોઈએ. તેજ રીતે પ્રત્યક્ષ ઉપકારનો બદલો વાળનાર—સામો ઉપકાર કરનાર પણ પ્રત્યુપકારદારા ઋણજ અદા કરે છે. આવો પ્રત્યુપકાર દુનિયાનો પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રાણી કરે છે, તેથી જ દુનિયાનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે. એ પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ કેટલી વ્યાપક છે—પ્રત્યેક વસ્તુ કે પ્રાણીમાં પોતાનું ઋણ અદા કરવાનો ખ્યાલ કેટલો બળવત્તર છે તે અંચકાર ખતાવે છે કે—જ્યો પોતાનું પોપણ કરનારને પાકાં ફળ આપે છે, ગાયો પોતાના પાલકને દૂધ આપે છે અને કૂતરાઓ પણ પોતાના પાલકના ધરનું રક્ષણ કરે છે. હવે એ જ રીતે ખીજ બાજુએથી વિચારીએ તો પોતાને ફળ આપનાર જ્યોને લોકો પાણી પાય છે અને ખાતર પૂરે છે, દૂધ આપનાર ગાયને લોકો ખોરાક આપે છે અને ધરનું રક્ષણ કરનાર કૂતરાઓને રોટલો ખવાડે છે; આ પ્રમાણે જનાવરો અને મનુષ્યો પરસ્પર પ્રત્યુપકાર કરે છે.

શંકા—એક કૂતરો આપણા ધરનું રક્ષણ ન કરતો હોય છતાં આપણે તેને રોટલો ખવાડીએ તો તે પણ શું પ્રત્યુપકાર કહેવાય ?

સમાધાન—હા. કુદરતે એક જ કૂતરા પ્રત્યેનું તમારું નહિ પણ આખી કૂતરાની જાતિ પ્રત્યેનું બલકે બધાં જાનવરો પ્રત્યેનું તમારું કર્તવ્ય ઠરાવી રાખેલું છે. એ કર્તવ્ય બળવતાં તમે તમારું કરજ ચૂકવો છે. કૂતરાની જાતિના બલકે બધાં જાનવરોના તમારી ઉપર જે ઉપકારો છે તેના બદલામાં તમારી મનુષ્યજાતિએ પણ પ્રત્યુપકાર કરવો ઘટે. એ ઋણ અદા નહિ કરીને જીવવું તે જીવવું નથી, પરંતુ પ્રત્યુપકાર કરતાં જીવવું એ જ ખરું જીવવું છે. કહ્યું છે કે—

આત્માર્થં જીવલોકેऽસ્મિન્કો ન જીવતિ માનવઃ ।

પરં પરોપકારાર્થં યો જીવતિ સ જીવતિ ॥

અર્થાત્—આત્માર્થે તો આ દુનિયામાં ક્યો માણસ જીવતો નથી? પરંતુ પરોપકારાર્થે જીવનાર જ ખરું જીવન જીવ્યો કહેવાય. (૨૯)

[પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ ॥ વૃક્ષનું પરાયજીવન અને તેની પ્રત્યુપકાર વૃત્તિ કેવાં આદર્શ છે તે બતાવવા માટે નીચેના બે શ્લોકોમાં અંકકારે વૃક્ષ પ્રત્યે અન્યોક્તિ કરી છે.]

વૃક્ષસ્ય પરાયંજીવનમ્ । ૩૦ । ૩૧ ॥

ત્વં સર્વાવયવૈર્ગદં હરસિ ભો ! નિષ્પાદ્ય ભૈષજ્યકં ।

પત્રૈઃ પોષયસે સદા પશુગણાન્ દુર્ભિક્ષકાલે નરાન્ ॥

યુજ્યન્તે કુસુમાનિ તે પ્રતિદિનં સત્કારપૂજાવિધૌ ।

કાષ્ઠં તે કૃષિનો ગૃહાન્નપચને ત્વગ્ યુજ્યતે વલ્કલે ॥

યદ્યથાથૈરપકારિણામપિ ફલં મિષ્ટં દદાસિ દ્રુતં ।

પાન્થાનાં તુ પથઃશ્રમં હરસિ વા ત્વં છાયયા શીતયા ॥

વૃષ્ઠ્યાકર્ષકત્રાયુશુદ્ધિજનકઃ શીતાઽઽતપાદેઃ સહઃ ।

કેનેદં તવ શિક્ષિતં તરુવર પ્રાચ્યં પરાર્થં વ્રતમ્ ॥

ગુગ્ગમ્ ॥

વૃક્ષનું પરાર્થ જીવન.

લાવાર્થ—હે તરુવર ! તું પત્ર, મૂળ, છાલ, વગેરે તારા સર્વ અવયવોથી ઔષધરૂપે બની મનુષ્યોના રોગને હરે છે, દુકાળ જેવાં વખતમાં મનુષ્યોને અને પશુઓને પાંદડાંથી પોષણ આપે છે, તારાં ફૂલો મનુષ્યોનો સત્કાર કરવામાં અને પૂજનવિધિમાં દરરોજ વપરાય છે, તારાં લાકડાં ખેતીના કામમાં, વહાણ બનાવવામાં, ઘર બાંધવામાં, અને રસોઈ પકાવવામાં વપરાય છે, તારી છાલ વડકલ ચીવર બનાવવામાં કામ આવે છે; જે માણસો લાકડી કે પથરાથી તારો અપકાર કરે છે તેને પણ તું મીઠાં ફળ આપે છે, તારી શીતળ છાયાવડે મુસાફરોના પંથના શ્રમને તું દૂર કરે છે, વૃષ્ટિનું આકર્ષણ કરે છે, વાયુને શુદ્ધ બનાવે છે, શીત તાપ સહન કરીને પણ જનસમાજ ઉપર આટલો ઉપકાર કરે છે : આ પરમાર્થ ત્રત તને કોણે શીખવ્યું ? (૩૦-૩૧)

વિવેચન—આ અન્યોક્તિવડે વૃક્ષની ઉપયોગિતાનું સૂચન કરવા ઉપરાંત તેના પરાર્થ જીવનનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષનાં પાંદડાં, મૂળીયાં, છાલ, લાકડાં, ફળ-ફૂલ, તેમાંથી ઝરતો રસ-ગુદ-લાખ વગેરે સઘળું મનુષ્યોના તેમજ ઈતર પ્રાણીઓના ઉપયોગમાં આવે છે જ; કહ્યું છે કે—

અહો ષષાં વરં જન્મ સર્વપ્રાણ્યુપજીવનમ્ ।

ધન્યા મહીરુદ્ધ ચેમ્યો નિરાશા યાન્તિ નાર્થિનઃ ॥

અર્થાત—વૃક્ષો અધાં પ્રાણીઓના જીવનનિર્વાહ માટે ઉપયોગી થાય છે, અને તેની પાસે આશા ધારણ કરીને જનાર કોઈ પણ પ્રાણી નિરાશ થતું નથી. પરન્તુ તેની આ ઉપયોગિતા ઉપરાંત તેનું પરાર્થ જીવનનું ત્રત કેટલું કદર છે ? તેને પત્થર મારનાર-તેનો અપકાર કરનારને પણ તે તો ફળ આપીને સામો ઉપકાર જ કરે છે. પોતાના પરાર્થ જીવનની પૂર્તિને માટે તે શીત કાળમાં કે ઉષ્ણ કાળમાં શીત-તાપ સહન કરીને તપશ્ચર્યા આદરે છે અને જીવનપર્યંત પરાર્થ જ કરે છે. જે મનુષ્યો પણ ખરા પ્રત્યુપકાર વૃત્તિવાળા છે તેઓ સામા માણસના અપકારની કે ઉપકાર કરવામાં વેઠવી પડી હરકતો તથા સેવવી પડતી તપશ્ચર્યાની પરવા કર્યા

વિના જ પ્રત્યુપકાર કરે છે. સ્વાર્થોચ્ચ પરાર્થ એવ સઃ પુમાનેકઃ સતામગ્રણીઃ એટલે કે પરાર્થ એ જ જોનો સ્વાર્થ છે એ મનુષ્ય જ સત્પુરુષોમાં હમેશાં અગ્રણી કહેવાય છે. વૃક્ષનો સ્વાર્થ એ જ પરાર્થ છે, અને તેથી તેને ધન્યવાદ આપતાં ગ્રંથકાર પૂછે છે કે, હે વૃક્ષ! આવું પરાર્થવ્રત તું કોની પાસેથી શીખ્યું ? (૩૦-૩૧)

[કુદરતી વિભૂતિષ સૂર્યાદિની પરોપકારિતા હવે વર્ણવે છે].

પરોપકારાર્થમેષ સદ્વસ્તુનામસ્તિત્વમ્ । ૩૨ ॥

સૂર્યો ભ્રામ્યતિ નાશનાય તમસો લોકોપકારાય ચ ।
મેઘો વર્ષતિ વાતિ વાત્સરમલઃ કાલાદિમર્યાદિતઃ ॥
નથો ભૂમિતલે વહન્તિ નિતરાં નૃણાં હરન્ત્યો મલં ।
સન્ધાવોદ્ભવનં પરાર્થમવનો ગાયેણ વિજ્ઞાયતે ॥

ઉચ્ચ વસ્તુઓની હયાતી પરોપકારને ખાટે જ છે.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—અધિકારનો નાશ કરવાને અને લોકોને ગરમી આપી જીવન નભાવવાને સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે, વરસાદ વરસે છે, નિર્માળ વાયુ ઋતુની મર્યાદા પ્રમાણે વાય છે, મનુષ્યોના મેલને દૂર કરતી નદીઓ પૃથ્વીના પટ ઉપર હમેશ વહે છે : આ બધું જોતાં પૃથ્વી ઉપર સારી વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ ધણે ભાગે પરોપકાર અર્થે જ હોય એમ જણાય છે. એ તો કુદરતની જડ વિભૂતિની વાત થઈ; પરંતુ ચૈતન્યવંત મનુષ્યોમાં સદ્વસ્તુષ્પ સજ્જનો હોય છે અને સૂર્ય, વરસાદ, ઋતુઓ વગેરેની તુલનામાં સજ્જનોનું અસ્તિત્વ પણ પરોપકારાર્થે જ થટે. સુભાષિતકાર તો એટલે સુધી કહે છે કે :

રવિચન્દ્રૌ યના વૃક્ષા નદી ગાવઃ સજ્જનાઃ ।

યતે પરોપકારાય યુને દૈવેન નિર્મિતાઃ ॥

અર્થાત્—સૂર્ય, ચંદ્ર, વરસાદ, વૃક્ષો, નદી, ગાયો તેમ જ સજ્જનોને

તો વિધિએ આ કાળમાં પરોપકાર માટે જ નિર્માણ કર્યા છે. આ ઉપમાનથી સમજી શકાશે કે જે સ્થાન આ વિશ્વમાં સૂર્ય-ચંદ્રાદિ દૈવી વસ્તુઓનું છે, તેનું જ મહત્વનું સ્થાન સંજ્ઞાનું છે. સંજ્ઞાને શિરે જમત બધા ઉપર ઉપકાર કરવાનો જ-ઉપકાર પાછળ પોતાનું સમસ્ત જીવન ખપાવવાનો ભાર રહેલો છે. અત્ર તો માત્ર જીવનની તૃતીય અવસ્થાને જ પરોપકાર-પ્રત્યુપકાર-સેવાધર્મમાં અર્પણ કરવાનો હેતુ રહેલો છે. એ અવસ્થામાં પણ એટલી સુજનતા જે ન આણી શકે તેવાઓની ઉપર કટાક્ષ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

તૃણં ઘાહં વરં મન્યે નરાદનુપકારોણઃ ।

ઘાસો મૂત્વા પશુન્પાતિ મીઠન્પાતિ રણાદ્ગુણે ॥

અર્થાત—કેવળ અનુપકારી મનુષ્ય કરતાં તો એક તણખડું પણ સાફ છે, કારણકે તે ખિચાઈ ઘાસ કહેવાયને પશુઓનું રક્ષણ કરે છે અને સમરાંગણમાં ભીડ જોનારું પણ રક્ષણ કરે છે—તાત્પર્ય કે ભીડો રણક્ષેત્રમાં વસ્તુતઃ ‘ઘાસ’ ખાતા કહેવાય છે તે એ તણખડાઈ કહેવાતા ઘાસનો જ ઉપકાર છે ! (૩૨)

[જનવરોમાં પણ નૈસર્ગિક પરોપકાર થતો રહેલો છે તેના દાખલા હવે આપવામાં આવે છે.]

પ્રાણિનામપિ પરોપકારવૃત્તિઃ । ૩૩ ॥

કૌશેયે રચયન્તિ સૂક્ષ્મકૃમયો નક્તંદિવં યતનતઃ ।

સ્વાદિષ્ઠં મધુમક્ષિકા મધુભરં સંચિન્વતે સન્તતમ્ ॥

મુક્તા વિભ્રતિ શુક્તયોઽપિ જઠરે કસ્તૂરિકાં સન્મૃગા ।

પત્થામદુધારિણામપિ જનુર્લોકોપકારાર્થકમ્ ॥

પ્રાણીઓમાં પણ પરોપકારવૃત્તિ.

ભાવાર્થ—કૌશેયના સૂક્ષ્મ જંતુઓ રાત દિવસ યતન કરીને રેશમ

તેવાર કરે છે, મધમાખી સતત ઉલ્લોગ કરીને સ્વાદિષ્ઠ મધનો સંચય કરે છે, છીપો પોતાના પેટમાં મોતી ધારણુ કરે છે, કસ્તૂરીમૃગો કસ્તૂરી ઉત્પન્ન કરે છે : આ બધાં પ્રાણીઓનું જીવન શું સ્વાર્થ માટે છે ? નહિ જ. કેવળ લોકોના ઉપકારને માટે જ. (૩૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં પરોપકાર કરતાં પ્રાણીઓના જે દાખલા આપવામાં આવેલા છે, તે દાખલામાં પ્રત્યેક પ્રાણી પરોપકાર કરતાં પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે. રેશમના કીડાઓ રેશમનો કોશેટો બનાવે છે અને ન્યારે તેમાંના કીડાને ગરમ પાણીમાં નાંખી જીવનની અહુતિ આપવામાં આવે છે ત્યારે જ કોશેટાનું રેશમ ઉપયોગમાં આવી શકે છે. મધમાખીઓ રાત્રિદિવસ શ્રમ લઈને મધ એકઠું કરે છે, તેનો તેને કાંઈ ઉપયોગ હોતો નથી, પરંતુ મનુષ્યો તે મધ લઈને તેનો ભોજનાદિમાં ઉપયોગ કરે છે, એ પણ માખીઓનો પરોપકાર છે. ન્યારે મધ પાડવામાં આવે છે ત્યારે અનેક માખીઓનો સંહાર થાય છે, અનેક માખીઓ મૃત્તિ થાય છે અને અનેક ઉડીને નાસી જાય છે. છીપોના ઉદરમાં મોતી પાકે છે પરંતુ ન્યારે તેને ચીરીને તેમાંની માછલીને મારી નાંખવામાં આવે છે ત્યારે જ તે મોતી મનુષ્યને મળે છે, એટલે લોકોને માટે રત્ન પેદા કરનારી માછલીનો પરોપકાર પણ તેના જીવનને ભોગે જ સિદ્ધ થાય છે. કસ્તૂરીમૃગની ડૂંટીમાં કસ્તૂરી હોય છે, અને તે લોકોના ઉપયોગમાં આવે તે પહેલાં તેને પણ પોતાના જીવનની આહુતિ આપવી પડે છે. મૃગને માર્યા વિના કસ્તૂરી મેળવી શકાતી નથી. આવાં કૃમિ, પશુ, પ્રાણી પરોપકાર કરતાં કરતાં મૃત્યુવશ થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તોમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલાં પ્રાણીઓના જીવનમાં અનેક બીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ રહેલાં છે. દાખલા તરીકે મધમાખીઓને ‘ઉદ્ધમ’ની મૃત્તિરૂપે અને પોતે મધ નહિ ખાતી હોવા છતાં તે લેવા જનારને ચટકો ભરવા તે દોડે છે તેથી તેની ઇર્ષ્યાથી ભરેલી લોભી સંપ્રાહ્લક વૃત્તિની પ્રતિકૃતિરૂપે પ્રશંસવામાં તેમજ નિંદવામાં આવે છે. કસ્તૂરીમૃગનો જીવ લેનારા પારાધિઓ તેને સંગીતથી લોભાવીને પાશમાં પાડી મારી નાંખે છે, તેથી કાનની કામી ઉદ્વિધ વડે મૃતી તેની

પરવશતાના દષ્ટાંત વડે ઈંદ્રિયનિગ્રહનો બોધ પણ કરવામાં આવે છે: પરંતુ પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવનની અનેક જૂદી જૂદી દિશાઓ હોય છે અને જૂદી જૂદી દિશાઓનાં જૂદાં જૂદાં દષ્ટિબિંદુઓ હોય છે; તેથી અત્ર અંથકારે બીજા દષ્ટિબિંદુઓને ગૌણ રાખી માત્ર તેમનાં જીવનમાં રહેલી પરોપકારિતાને પ્રધાન સ્વરૂપ આપેલું છે. આવાં પ્રાણીઓનાં સમસ્ત જીવન પરોપકારમાં પસાર થાય છે, અને મૃત્યુ પણ પરોપકાર અર્થે જ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યને તો વિદ્યાર્થીકાળ તથા ગૃહસ્થાશ્રમમાં અર્ધું જીવન ગાળ્યા પછી ત્રીજી અવસ્થામાં પરાર્થે જીવન ગાળવાનું વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રકારો કહે છે. એટલો સેવાધર્મ પણ નહિ બળવતાં જે મનુષ્યો કેવળ પરોપકાર-શૂન્ય જીવન ગાળે તથા બાંધી મૂકીએ આવ્યા ને ખાલી હાથે ગયા સરખું જીવન પૂરું કરે, તેમને માટે તો યોગ્ય કહેવામાં આવ્યું છે કે, પરોપકારશૂન્યસ્ય ચિદ્મનુષ્યસ્ય જીવનમ્ પરોપકારશૂન્ય જીવન ગાળનાર મનુષ્યને ધિક્કાર છે ! (૩૩).

[એ પ્રમાણે સેવાધર્મની મહત્તા તથા આવશ્યકતાનું કથન કરવામાં આવ્યા-બાદ અંથકાર એ ધર્મમાં પ્રવેશ કરવા માટેના દ્વારોનું નિદર્શન કરે છે.]

સેવાધર્મપ્રવેશદ્વારાણિ । ૩૪ ॥

સેવાધર્મ-પ્રવેશ-કરણ દ્વારાણિ ચત્વારિ વૈ ।

મૈત્રી સર્વજનૈર્ન કેનચિદપિ ક્લેશસ્તદાથ્યં વ્રતમ્ ॥

મોદોઽન્યસ્ય સુખેન યસ્તદપરં દ્વારં તૃતીયં દયા ।

દુઃસ્વાઽસેષુ ચતુર્થમુગ્રકલુષે યોપેક્ષણાઽઽશ્રીયતે ॥

સેવાધર્મમાં પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર.

ભાવાર્થ—સેવાધર્મરૂપ નગરમાં પ્રવેશ કરવાનાં ચાર દ્વાર છે. કોઈની પણ સાથે ક્લેશ ન કરતાં સર્વ જનોની સાથે મૈત્રી રાખવી તે પ્રથમ દ્વાર; બીજાને સુખી દેખી ખુશી થવું તે બીજું દ્વાર; દુઃખી જીવો ઉપર દયા રાખવી

તે ત્રીણું દ્વાર અને પાપો જીવો ઉપર પણ દ્રેષ ન કરતાં તેમની ઉપેક્ષા કરવી અર્થાત્ સમજાવતાં ન સમજે તો તેનાથી તટસ્થ રહેવું તે ચોથું દ્વાર છે. (૩૪)

વિવેચન-સેવાધર્મ: પરમગૃહનો યોગિનામવ્યગમ્ય:—અર્થાત્—સેવાધર્મ પરમ ગહન છે અને તે યોગીઓને પણ અગમ્ય છે. એવા પરમ ગહન ધર્મમાં યોગી નહિ એવા મનુષ્યોને દાખલ થવા માટેનો માર્ગ મુગમ્ય ક્યાંથી હોઈ શકે? તથાપિ અભ્યાસ અને આયાસ વડે પ્રત્યેક કાલ સિદ્ધ થઈ શકે છે; સેવાધર્મ પણ એક પ્રકારનો પરમ યોગ છે, તે માટેનું આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર છે અને શાસ્ત્રે દર્શાવેલા દ્વારે થઈને ગમન કરનારને એ યોગ સાધ્ય થાય છે. જનતાની અને જગતના પ્રત્યેક જીવની સેવા ખજાણી એ ભસે સ્થૂળ કાર્યોથી નીપજતી હોય, પરન્તુ સેવાશુદ્ધિથી ન્યાંમુધી અંતરંગ રંગાએકું હોતું નથી ત્યાં સુધી એ સ્થૂળ સેવા ખજાણામાં મનુષ્ય પ્રવૃત્ત જ થતો નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તો સેવાધર્મને પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ કહેલો છે. એક સ્થળે કહેલું છે કે—“They asked a great one, “How many ways are there to God?” He said, “There are as many ways as there are atoms in the Universe, but the best and shortest is Service.”

અર્થાત્—તેઓએ એક મહાત્માને પ્રશ્ન કર્યો કે પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે કેટલા માર્ગો છે? તેણે જવાબ આપ્યો કે—વિશ્વમાં જેટલા અણુ છે તેટલા માર્ગ છે, પરન્તુ ‘સેવા’ એ સર્વોત્તમ અને ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સેવા ખજાણનાર સેવક સેવાના આધ્યાત્મિક ગુણ વિનાનો હોય જ નહિ અને હોય તો તે સેવક ‘સાચો’ હોઈ શકે નહિ. સેવાધર્મ ખજાણનારનું અંતરંગ સેવામાં જ લીન બની ગએલું—સેવાની જ ઝંખના કરનારું અને નિષ્કામ વૃત્તિથી, સ્વાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ પણ નહિ રાખતાં કેવળ પરાર્થવૃત્તિથી, સ્વભાવપ્રેરિત બનીને સેવાને માર્ગે જનારું હોવું જોઈએ. આ સેવાધર્મરૂપી નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટેનાં ચાર દ્વાર જ શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે, અને તેનો નામનિર્દેશ મંથકારે આ શ્લોકમાં

કરેલો છે. એ ચાર દાર જૂદી જૂદી દિશાએ આવેલાં નથી પરંતુ એક જ દિશાએ આવેલાં છે, અને ચારેમાં થઇને પસાર થનાર જ સેવાધર્મરૂપ નગરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આ ચાર દારો કયાં ? (૧) મૈત્રી—Love towards equals (૨) મોદ—Love towards superiors, (૩) દયા—કરુણા Love towards inferiors, અને (૪) ઉપેક્ષા—માધ્યસ્થ—Indifference towards opposition. સમાન જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, પોતાથી મોટાઓ તથા ઉચ્ચ ગુણોપેત જીવો પ્રત્યે આમોદ—પ્રમોદભાવ—તેઓને સુખી જોઇને પોતે પ્રમુદિત થવું એ વૃત્તિ, પોતાથી હલકા અથવા ગુણોમાં પામર જીવો પ્રત્યે કરુણાભાવ અને પોતાની પ્રત્યે વિરોધ દાખવનારાઓ—શત્રુઓ વગેરે પ્રત્યે ઉપેક્ષાભાવ અથવા માધ્યસ્થ-ભાવ : એવા ચાર ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવામાં જેઓ સમર્થ થયા નથી તેઓ સેવાધર્મ અંગીકાર કરી શકતા નથી અથવા જો કરે છે તો તેઓ સેવાના હેતુને પાર પાડી શકતા નથી. આ દુનિયામાં સર્વ જીવો કે સર્વ મનુષ્યો સમાન હોતા નથી. કોઇ આપણા જેવા, કોઇ આપણાથી મોટા, કોઈ નાના અને કોઈ આપણા વિરોધી પણ હોય છે. ત્યાંસુધી એ ચારે પ્રકારના જીવો કે મનુષ્યો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવાને અંતરંગ કેળવાયું ન હોય ત્યાંસુધી આપણે સેવા કેવી રીતે બજાવી શકીએ ? આ સમાન ભાવની કેળવણી માટેના આ ચાર માર્ગો છે. આ માર્ગ પ્રયત્નપૂર્વક આમળ વધનાર સમાન ભાવ ધારણ કરનારો અને છે, અને પછી તેને હાથે જો સેવા બજાવાય છે તે સાચી સેવા નીવડે છે.

દષ્ટાંત—સાચો નામનો એક માણો હતો. તે અને તેની સ્ત્રી વૃદ્ધ થયાં, તેમને પેટે કાંઈ સંતાન નહોતું અને જીંદગીસુધી ખાઈ શકાય તેટલું ધન તેમની પાસે હતું. એક વર્ષ પૂરો વરસાદ પડ્યો નહિ અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો. સાચાએ વિચાર્યું કે પોતે વૃદ્ધ થયે છે અને કાંઈ ધન રળવાની હવે જરૂર નથી તો આ દુકાળના વખતમાં સોકોતું કાંઈ ભણું પોતાને હાથે થાય તો ઠીક. આ વિચારથી તેણે પોતાના ગામથી દૂર ત્રણેક ગાઉ પર ઉંડા કુવાને કાઢે પરબ બાંધી અને તે તથા તેની સ્ત્રી રાત દહાડો ત્યાં રહીને

વટેમાર્ગુઓને તથા ઢોર ઢાંખરને પાણી પાવા લાગ્યાં. સાચાની સ્ત્રીએ સ્વામીના ધરિદાને અનુકૂળ મત આપ્યો હતો એટલે તે પણ રાત દહાડે પરખમાં સ્વામીની પાસે રહેવા લાગી. તે કુવામાંથી પાણી સીંચતી અને માટલાં ભરતી. સાચો પણ પાણી ભરતો અને પાતો. પરંતુ જે સેવા-શુદ્ધિ સાચામાં હતી તે તેની સ્ત્રીમાં નહોતી. કોઈ ઢેડનો છોકરો પરખે પાણી પીવા આવે તો સ્ત્રીના નાકનું ટીચકું ચડતું. પરખથી દૂર પાણી પાવા તેને જયું પડતું. પોતાના ગામનો કોઈ વટેમાર્ગુ પાણી પીવા આવતો અને તેની સાથે સાચાની સ્ત્રીને કાંઈ અણખનાવ ભૂતકાળમાં થએલો હોય તો તે પાણી પાવા ઉઠતીજ નહિ અને સાચો સ્ત્રીના સ્વભાવને સમજીને પોતાની મેજે પ્રેમભાવથી પાણી પાવા ઉઠતો. તેના ગામનો કોઈ શેઠ કે ગરાસીયો પાણી પીવા આવતો ત્યારે સ્ત્રી તેની ખુશામત કરતી, અને કોઈ તરસ્યાં ઢોર આવતાં ત્યારે તેની મોજમાં આવે તો પાણી પાતી અને નહિ તો ચોખ્ખી ના કહેતી. સાચા માળીને પોતાની સ્ત્રીનો આ સ્વભાવ ગમતો નહોતો પણ કંકાસ નહિ થવા દેવાને તે મૈન રહેતો અને પોતાથી બનતી સેવા સર્વ કોઈની કરતો. એક વાર એક કુંભારનાં દસ ગધેડાં છટે લાધેલાં નીકળ્યાં. કુંભારે પરખે આવીને ગધેડાંને થોડું પાણી પાવા માંગણી કરી, ત્યાં સ્ત્રી બોલી ઉઠી: “હજી માણસોને પાણી પહોંચતું નથી ત્યાં ગધેડાંને વળી પાણી શાનું? જા, લઈ જા. તારે ગામ જઈને પાગ્લે.” કુંભારે કહ્યું કે ગધેડાં બહુ તરસ્યાં છે ને થોડું પાણી પાશો તો જ ગામ બેગાં થશે અને નહિતો મરી જશે. પણ સ્ત્રીએ માન્યું નહિ. સાચાને દયા આવી અને તે પાણી પાવા ઉઠ્યો. તેણે પાણીની માટલી લઈ પાસે પડેલા કુંડામાં પાણી રેડવા માંડ્યું, ત્યાં સ્ત્રીએ તેના હાથમાંથી માટલી ઝુંટવી લીધી અને સ્વામીને ઠપકો દીધો. સાચો બહુ દુઃખી થયો. તે તુરત કુવાપર ગયો અને પાણી સીંચીને ગધેડાંને પાવા લાગ્યો. ગધેડાં બહુ તરસ્યાં હતાં. પાણી સીંચતાં તે ચાક્યો. પરંતુ તેની સેવાશુદ્ધિએ ચાકને ગણકાર્યો નહિ. પાણી પાઈ રહીને તે પાછો પરખમાં આવ્યો અને જરા આરામ લેવાને સૂતો. તુરત તેને તાવ ચડ્યો અને રાત્રે તો મરણ પામ્યો.

ખીછ બાણુએ તેની કોમ્પી સ્ત્રીએ પરખની ઓરડીમાં જઈને ફાંસો ખાધો હતો ! પોતાની ના ઉચરવટ થઈને સ્વામીએ ગંધેડાંને પાણી પાવા માંડ્યું તેથી તે અભિમાનિની સ્ત્રીને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો હતો અને તેથી તેણે એ દુષ્કર્મ કર્યું હતું. સામાની સ્થૂળ સેવા અને તેની પાછળ રહેલી સેવાશુદ્ધિ કે જેમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા તથા માધ્યસ્થ્ય રહેલાં હતાં, અને તેથી ઉલટું તેની સ્ત્રીની વૈતરાણ્ય સેવા કે જેની પાછળ સેવાશુદ્ધિ તથા તેને યુક્ત આંતરુ ગુણો નહોતા, તે બેઉનું સ્વરૂપ બીજા દિવસના પ્રભાતમાં વટમાર્ગુઓના સમજવામાં આવ્યું. સાચો માળી ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા, ઢેડ કે બ્રાહ્મણ, ગાય કે કૂતરું ગમે તેવા પ્રાણી પ્રત્યે કેવી સેવાશુદ્ધિ ધરાવતો હતો અને તેમને પાણી પાઈ સંતુષ્ટ કરતો હતો, તથા તેની સ્ત્રી પાણી પાતી હતી છતાં તેની એ સેવાની પાછળ કેવી કટુતા, ભાવનાહીનતા વગેરે અવગુણો હતા, તે લોકો તો જાણતા જ હતા, પરંતુ એક જ કામ કરનાર બેઉ જણાની સેવાનાં બે જૂદાં જૂદાં પરિણામો આવેલાં જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવ્યું. ગામલોકોએ એકઠા થઈને બેઠિતો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને સામાની પરખ ન્યાં હતી ત્યાં જ પાકી પરખ બધાવી 'સાચા માળીની પરખ' ને નામે તેનું નામ અમર કર્યું. (૩૪)

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : મૈત્રી ભાવના.

[પૂર્વે કહેલી ચાર ભાવનાઓમાં પહેલી મૈત્રી ભાવના વિષે વિવેચન કરવામાં આવે છે. મૈત્રી સ્થાપ્યા પૂર્વે વૈરશુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં અંધકાર વૈરના અનર્થોનું કથન કરે છે.]

વૈરત્યાગ: । ૩૬ ॥

વૈરં દુઃસ્વપ્નવાનલોન્નવકરં ચિન્તાલતામ્ભોધરો ।

જ્ઞાનમોજામં મહાભયસ્થનિઃ કર્મપ્રવાત્સદ્યથઃ ॥

રાગદ્વયમનીધરાગ્રાતિત્વં વિક્ષેપવંશોત્સવો ।

મેત્રી સંધયણાર્થમુક્ષિપ હૃદયૈતત્સમૂલં દ્રુતમ્ ॥

વેરનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—કોઈની સાથે પણ વેર આંધવું તે દુઃખરૂપી દાવાનલ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ચિંતારૂપ લતાને સિંચવામાં અંબોધર-મેઘરૂપ છે, ધર્મરૂપ કમળને આળવામાં હિમરૂપ છે, મ્હોટા ભયની ખાણ છે, કર્મના ધોધને આશ્રય આપનાર છે, રાગદ્વેષ રૂપ પહાડનું મુખ્ય શિખર છે, વિક્ષેપની સંતતિને ઉત્સવ સમાન છે માટે મેત્રી ભાવનાનો આશ્રય કરવાને વેરની જડને હૃદયમાંથી મૂલ સહિત જલ્દી ઉખેડી નાંખ. (૩૫)

વિવેચન—‘વેર આંધવું’ અટકે પરસ્પર વૈરવૃત્તિ વધે એવું કૃત્ય કરવું. જગતમાં વૈર આંધવાને પરિણામે મોટા અનર્થો થવાના પુષ્કળ દૃષ્ટાંતો મળે છે. રાવણે રામ સાથે વૈર આંધ્યું, કૌરવોએ પાંડવો સાથે વૈર આંધ્યું, તેનાં કેવાં પરિણામો આવ્યાં તે જગત જાણે છે. દુઃખ, ચિંતા, ત્રાસ, પાપ, રાગદ્વેષ અને કુલપરંપરાગત વિક્ષેપ તેમાંથી જન્મ્યાં અને દુર્ગતિના ભાગી થવાના વૈરાંધ જનોને પ્રસંગો આવ્યા. ગીતામાં કહ્યું છે કે—
 ન ત્વાપિ વૈરં વૈરેણ કેશવ વ્યુપશામ્યતિ અર્થાત—વૈરથી વેરનું શમન થતું જ નથી, પરંતુ વૃદ્ધિ થાય છે. વાલ્મીકિના રામાયણમાં જણાવ્યા મુજબ ન્યારે રાવણની ઉત્તરક્રિયાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે ક્રિયા કરવાને રામે વિભિષણને સૂચના કરતાં કહ્યું હતું કે—મરણાન્તાનિ વૈરાણિ નિવૃત્તં નઃ પ્રયોજનમ્ ॥ અર્થાત—ન્યારે રાવણ મરણ પામ્યો ત્યારે જ તેના વૈરનો અંત આવ્યોઃ તેની વૈર-શુદ્ધિ તે જીવતો હતો ત્યાંસુધી તો ટકી જઃ હવે તેનું મરણ થતાં અમારું યુદ્ધનું પ્રયોજન પણ પૂરું થયું. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વૈરનો અગ્નિ એક વાર પ્રજ્વલ્યો અને જો તેને નવાં નવાં નિમિત્તો દ્વારા ખોરાક મળ્યા જ કરે તો તે અગ્નિ જીવનનો અંત આવતાં સુધી હોલધાતો જ નથી. આવા ભયાનક વૈરને અંધકારે દુઃખના દાવાનળને ઉત્પન્ન કરનાર, ચિંતા-

રૂપી લતાને સિંચનાર મેઘ, ધર્મરૂપી કમલને ખાળનાર હિમ, ભયની ખાણ, કર્મના ધોધના આશ્રય રૂપ, રાગદ્વેષ રૂપ પહાડનું શિખર અને વિદ્યેપની સંતતિને ઉત્સવના સાધન તરીકે ઝાળખાવીને યથાર્થ ઉક્તિ કરી છે. ન્યાં-સુધી એ વૈર બાંધવાની વૃત્તિને ચિત્તમાં સ્થાન મળ્યા કરે. ત્યાંસુધી મિત્તિ મે સ્વચ્છ મૂણુ—સર્વ ભૂતો પ્રત્યે મૈત્રી ધારણ કરવાનો ચિત્તવૃત્તિને અવકાશ જ ન્યાંથી મળે? શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ શંકા—હે પાંડવ ! જે સર્વ જીવો પ્રત્યે નિર્વૈર-વૈરરહિત વૃત્તિનો હોય છે તે જ મને-પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે. એ કથનમાં પણ નિર્વૈરતાદ્વારા મૈત્રીરૂપ સમભાવનાનો જ ઉપદેશ રહેલો છે. ‘માતૃ’ ની વાર્તામાં ધનુષ્યે કહ્યું છે કે “તું તારા વૈરી ઉપર પ્રીતિ કર” અને “તને એક ગાલ ઉપર તમાચો મારે તેની પાસે તું તારો બીજો ગાલ ધર.” ન્યાંસુધી નિર્વૈરતા દ્વારા મૈત્રીની ઉપાસના કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ની ભાવના કિંવા આત્માપમ્ય ભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

શંકા—હમેશાં વૈરશુદ્ધિથી જ વૈર બંધાતું નથી. સત્યવાદી મનુષ્ય સત્ય બોલે કે સત્યાચરણ કરે તોપણ દુર્જન તેની ઉપર વૈર ધારણ કરે છે. એવા દુર્જનના વૈરને જીતીને તેની મૈત્રી બાંધવી તે કેમ અને?

સમાધાન—અંધકારે અત્ર મૈત્રી ભાવનાનું હૃદયમાં સ્થાપન કરવાનો બોધ કરતાં કહેલું છે કે વૈરની જડને હૃદયમાંથી જલદી ઉમેડી નાંખ; અને તેમાં દુર્જનના વૈરને જીતવાનો પણ વિધિ અંતર્ગત છે. મૈત્રીની ભાવનાથી જે મનુષ્યનું હૃદય તરબોળ થએલું હોય છે તો તે દુર્જનનું વૈર પણ શમી જાય છે, એટલું એ હૃદયનું આકર્ષણ થાય છે. ઋષિ-મુનિઓના ખીલેલા આત્મબળ અને સમવૃત્તિના આકર્ષણથી સિંહ-વ્યાઘ્ર જેવા પણ પોતાની દુષ્ટતાને વિસરી જાય છેઃ માત્ર જે જરૂરનું છે તે મૈત્રી ભાવના હૃદયમાં જડાએલી હોવી જોઈએ, નહિ કે માત્ર વાણીમાં જ હોવી જોઈએ. હૃદયનો સદ્ગુણ હમેશાં દુર્ગુણ ઉપર જય મેળવે છે જ. ‘ધર્મપદ’ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ કહેલું છે કે—

અકોષેન જિને ક્ષોર્થે અસાધું સાધુના જિને ।

જિને કલરિયં દાનેનં સચ્ચેનાલાંકવાદિનં ॥

અર્થાત—ખીજના કોષને આપણા અકોષથી—સમતાથી જીતવો, દુષ્ટ જનને આપણી સાધુતાથી જીતવો, કદૂને દાનથી જીતવો અને અસત્યને સત્યથી જીતવું. વસ્તુતઃ દુર્જનના વૈરને પણ નિર્વૈરતાથી—મૈત્રી ભાવનાથી જીતી શકાય છે.

દષ્ટાંત—સિંહધોષ અને અશ્વધોષ નામના બે રાજાઓ હતા. સિંહધોષે અશ્વધોષ રાજાની ઉપર હક્કો કરીને તેનું રાજ્ય જીતી લીધું અને અશ્વધોષને પકડ્યો. અશ્વધોષનો પુત્ર રોહિતાશ્વ તે સમયે પ્રવાસે ગયો હતો. અશ્વધોષને કેદ કરવાથી તેની પ્રજાએ સિંહધોષ સામે બંડ ઉઠાવ્યું એટલે સિંહધોષે અશ્વધોષને શણાંએ ચડાવવાનો ઠરાવ કર્યો. જે વખતે તેને શણા પાસે લઈ જવામાં આવ્યો તે વખતે રોહિતાશ્વ પ્રવાસેથી આવ્યો અને વેશ બદલાવીને શણા પાસે ગયો. પિતાએ પુત્રને ઝોળખ્યો. પ્રકટ રીતે તો તેની સાથે વાતચીત કરી શકે તેમ નહોતું, કારણકે તેમ કરવાથી રોહિતાશ્વ ખુલ્લો પડી જાય અને શત્રુ તેને મારી નાંખે, પરંતુ અશ્વધોષે શણાંએ ચડતી વખતે લોકોને સંબોધીને વાગ્વિદગ્ધતાપૂર્વક પુત્રને સમજાવ્યું કે—“વૈરને લાંછું કરવું નહિ.” પિતાની આ શિખામણ માનીને રોહિતાશ્વ ચાલ્યો ગયો અને અશ્વધોષને શણાંએ ચડાવી મારી નાંખવામાં આવ્યો. રોહિતાશ્વ જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો, પરંતુ તેને શાંતિ મળી નહિ. પિતાને શણાંએ ચડાવનાર સિંહધોષને કોઈ રીતે મારી નાંખ્યા વિના તેને શાંતિ મળે તેમ નહોતું. રોહિતાશ્વ વિદ્વાકળામાં નિપુણ હતો. તેણે હવે સંગીત-શાસ્ત્રીનો વેશ લીધો. સિંહધોષની રાજસભામાં જઈને તેણે પોતાની સંગીત વિદ્યાથી રાજાને ખુશ કર્યો અને પોતાની ઝોળખાણ દૂર દેશના સંગીત-શાસ્ત્રી તરીકેની આપી. સિંહધોષે તેને પોતાની પુત્રીને સંગીત શિખવવા માટે નોકરીએ રાખ્યો. પોતાની વિદ્યા, ચતુરાઈ, વિનય, સરળતા, ભલમન-સાઈ વગેરે ગુણોથી એકાદ વર્ષમાં તો તે રાજાની પ્રીતિને પાત્ર થયો અને

રાજકુંવરીને સંગીત શીખવવા ઉપરાંત રાજના હજુરી તરીકેની સેવા પણ બળવવા લાગ્યો. એક વાર શિકારે જતાં રોહિતાશ્વ પણ રાજની સાથે હતો. એક મૃગની પાછળ પડતાં રાજ અને રોહિતાશ્વ ઘણા દૂર નીકળી ગયા અને બીજું શિકારી મંડળ પાછળ રહી ગયું. રોહિતાશ્વની સૂચનાથી રાજ આરામ લેવાને તથા ઘોડાને થાક ખવરાવવાને એક વૃક્ષ હેઠળ થોભ્યા. રોહિતાશ્વે ઘોડાના પલાણુમાંથી ગાદી કાઢી પાથરી અને રાજ રોહિતાશ્વના ખોળામાં માથું મૂકીને સૂતો તથા થોડી વારમાં ઉઘી ગયો. રાજને યમદ્વાર પહોંચાડવાનો આ સારો ભાગ જોઈને રોહિતાશ્વે આનમાંથી તત્વાર કાઢી અને રાજના માથા નીચે કપડાનો મોટો ડૂચો મૂકી દબને તે તેને મારવાને તૈયાર થઈ ગયો. ક્ષણભર તે થોભ્યો, એટલામાં તેને મરતી વખતનું પિતાનું વચન યાદ આવ્યું કે “વૈરને લાંબું કરવું નહિ.” એ વિચાર આવતાં તેણે તત્વારને તુરત આન કરી, પરંતુ તે જ ક્ષણે રાજની આંખ ઉઘડી ગઈ અને તેણે રોહિતાશ્વને તત્વાર આન કરતો જોયો. રાજએ રોહિતાશ્વને તત્વાર કાઢવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે ગદ્ગદ કંઠે પોતાનો અપરાધ કહ્યો, પોતાની ઝાળખાણુ આપી અને ફાંસીએ ચડતી વખતની પિતાની શિખામણુની વાત કહી. સિંહધોષ રોહિતાશ્વની મુજબતાંથી જતાઈ ગયો. તેને વિચાર થયો કે આ વખતે જરૂર રોહિતાશ્વ પોતા પર વૈર વાળી શકત એ નિઃસંશય છે, પરંતુ પિતાની શિખામણુને તેણે માન્ય રાખી મારા જેવા શત્રુને પણ જીવિતદાન દીધું તે કેવો સન્ન જ કહેવાય ? અને મેં તેના પિતાને શણાંએ ચડાવ્યો છતાં તેણે પુત્રને વૈર લાંબું ન કરવાની શિખામણુ આપી, તે કેવો સદ્ગુણી રાજ કહેવાય ? આથી સિંહધોષને અશ્વધોષને શણાંએ ચડાવવા માટે બહુ પરતાવો થયો અને પોતે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેણે રોહિતાશ્વને તેના પિતાનું રાજ્ય પાછું આપવા ઉપરાંત પોતાની પુત્રી પરણાવીને કર્યું. નિર્વૈરતાથી શત્રુ પણ જીતાય છે તે આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી માલુમ પડે છે. (૩૫).

[હૃદયમાંથી વેરબુદ્ધિનો નાશ કર્યા પછી મૈત્રી ભાવનાની ખીલવણી માટેનું બીજું પગથીયું બતાવતાં હવે ત્રંધકાર સર્વ જીવો પ્રત્યે ભાવુભાવ ધારણ કરવાનું ઉપદેશ છે.]

સર્વેંડપિ જ્ઞાતરઃ । ૩૬ ॥

ધ્રાતૃત્વેન ભવાન્તરેષુ જાતાઃ સર્વેંડપિ જીવાઃ પુરા ।
 નૈકો વ્યાસ્તે તથાવિધો ન રચિતા યેનાંડમ્ સમ્બન્ધિતા
 પુત્રાઃ સન્ત્યસ્થિલાઙ્ગિનો ભગવતઃ કર્તૃત્વવાદે પુન-
 રેવંસત્યસ્થિલા જનાઃ સમભવન્ તે જ્ઞાતરઃ સોઢરાઃ ॥

સર્વ જીવોની સાથે જ્ઞાતૃભાવ.

ભાવાર્થ—આ જગતના સર્વ જીવો કોઈ ને કોઈ ભવમાં અગાઉ ભાઈ-
 રૂપે ઉત્પન્ન થઈ આવ્યા છે. એવો એક જીવ નથી કે જેની સાથે આપણે
 ઈષ્ટ સંબંધ જોડી ન હોય. જે લોકો સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે ઈશ્વરને માને
 છે તેમને મતે તો જગતનાં તમામ પ્રાણીઓ ઈશ્વરના પુત્ર ઈર્ષ્યા—એટલે
 કર્તાવાદી અને અકર્તાવાદી બંનેના મત પ્રમાણે તમામ જીવોને ભવાન્તરની
 અપેક્ષાએ તારા સહોદર ભાઈ કહી શકાય—અને ભાઈની સાથે વિરોધ કરવો
 તે અનુચિત. (૩૬)

ધિવેચન—જગતમાં કોઈ એવું માને છે કે આ સૃષ્ટિ ઈશ્વરે રચી છે
 અને કોઈ એમ માને છે કે તે અનાદિ—અનંત છે; પરંતુ એક માન્યતા-
 વાળા એટલું તો માન્ય રાખે છે કે જગતના સર્વ જીવો પરસ્પર અંધુ સમાન
 છે. કવિ દક્ષપતરામ જગતના સર્વ મનુષ્યોને ‘એક પિતાના પરિવાર’ તરીકે
 ઝાળખાવતાં કહે છે કે—

“ ઠાળા ઝાળા કોઈ છે, ધનહીણા ધનવાન,

“ કહો ન અધિકા કોઈને સઘળા એક સમાન.”

પરંતુ એ કવિની ઉક્તિને કે ધર્મગુરુઓના ઉપદેશને અનુસરીને સર્વને
 અંધુ તુલ્ય લેખવાની સમજુદ્ધિ મનુષ્યે ખીલવવી જોઈએ અને ત્યારે જ તેની
 મૈત્રીભાવના ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી જાય. જેઓ ઈશ્વરમાં સૃષ્ટિનું કર્તૃત્વ-
 આરોપે છે તેઓ એક પિતાના પુત્રો તરીકે જગતનાં મનુષ્યોને માન્ય રાખે

છે અને અકર્તૃત્વવાદીઓ તો તેથી પણ આગળ વધીને જગતનાં જંતુ માત્રને પોતાનાં બંધુ તુલ્ય સિદ્ધ કરે છે તે કેવી રીતે ? જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

ન સા જાઈ ન સા જોજી । ન તં ઠાળં ન તં કુલં ।

ન જાયા ન મુયા જત્ય । સઘે જીવા અર્જતસો ॥

અર્થાત્—લોકોમાં અનંતાનંત જીવો છે તે દરેક જીવની સાથે એકેક જીવે માયાપ, લાઘ્ય-ભગિની, પુત્ર-પુત્રી, સ્ત્રી, ઈત્યાદિ સગપણો અનંત વાર બાંધ્યાં છે; એવા સંબંધ વિનાનો એક પણ જીવ નથી. આવા સંબંધથી બંધાએલા જીવોને શત્રુ કે વૈરી લેખવા તે કેવળ અયુક્ત છે. તેઓની પ્રત્યે તો પ્રત્યેક મનુષ્યે બ્રાતૃભાવ જ વિકસાવવો ધટે. ઈહલોકની અને પરલોકની ગણતરી કરીને જ બ્યાંસુધી દષ્ટિની વિષમતા ટાળવાનો યત્ન કરવામાં આવતો નથી ત્યાંસુધી દષ્ટિની વિષમતા પૂરી રીતે ટળતી નથી અને વસુધાને કુટુંબ માનવા જેવી મૈત્રીભાવના ખીલતી નથી.

દૃષ્ટાંત—જેઓ ઈહલોક-પરલોકની ગણતરી કરતાં નથી, જેઓ વૈરને ટકાવી રાખતાં સમજતાં નથી કે એ વૈરજ્વાળા પોતાના લાવી જન્મોને પણ દગ્ધ કરનારી નીવડશે, તેઓને માટે એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક ગામડામાં એક માછી રહેતો હતો. કાંઈ કામ પ્રસંગે શહેરમાં જતાં રસ્તામાં નદીકાંઠે ઝાડ ઉપર એણે પક્ષીનો માળો જોયો. તેમાં તેણે ઇંડાં જોયાં એટલે તેને તે ખાવાનું મન થયું, અને તે લઈને એ શહેરમાં ગયો. શહેરમાં એક મિત્રને ત્યાં જઈ તેણે ઇંડાં પકવ્યાં અને ખાધાં, એમાંથી એક તેણે એના લાઘ્યબંધની છોકરીને આપ્યું. તેનો એ છોકરીને એવો સ્વાદ લાગ્યો કે તે દિવસથી એ છોકરી પાડોશીની મરઘીનાં ઇંડાં ચોરી લાવીને ખાતી. છોકરીને પોતાનાં ઇંડાં ખાતી જોઈને મરઘીને ક્રોધ આવ્યો અને એણે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરી કે—“હે ભગવાન ! આવતા જન્મમાં હું રાક્ષસી થાઉં અને આ છોકરીનાં સંતાન ખાઉં એમ કરજો.” કેટલાક દિવસ પછી એ મરઘી અને છોકરી બન્ને મરી ગયાં અને બન્ને એક જ ઘરમાં અવતર્યા. મરઘી બિલાડી થઈ અને છોકરી મરઘી થઈ. મરઘી ઇંડાં

મૂકે તે બિલાડી ખાઇ જાય. આમ ધણો વખત ચાલ્યું. આખરે મરધીએ ચિડાઇને પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે—“હે ભગવાન! આવતા જન્મમાં હું આ બિલાડીને અને એનાં બચ્ચાંને ખાઉં એમ કરજો.” કેટલેક દિવસે એ બિલાડી અને મરધી બન્ને મરી ગયાં. બિલાડી હરણી થઇ અને મરધી વાઘણુ થઇ. વાઘણુ એ હરણીને અને એનાં બચ્ચાંને ખાઇ મઇ. એવી રીતે પાંચસો અવતાર તેઓ એક બીજા ઉપર વેર વાળતાં ચાલ્યાં. છેવટે શ્રાવસ્તી નગરીમાં એમાંની એક જણી છોકરી અને બીજી રાક્ષસી અવતરી; ત્યાં એક દહાડે યુદ્ધરૂપે એમને જોયાં અને તેમને જન્મ જન્મ વૈર ન રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો. એ ઉપરથી સમજાશે કે વૈર કરતાં તેમજ મૈત્રી ધરતાં ધર્મલોક-પરલોક ઉભયનો વિચાર પૂરેપૂરો આવશ્યક છે, કારણકે એવા સંબંધો અવતાર-પરંપરાના પણ નીવડે છે. (૩૬)

[સર્વ જીવો પ્રત્યેની આવી ફરજ બળવતાં કોઈ વાર કોઈનું અનિષ્ટ ચિંતવવા જેવો દોષ થાય તો તેથી મનની વૃત્તિ ક્ષુબ્ધિત થાય અને ભાવના જેટલી ઉંચી ચડી હોય તેથી બમણી પાછી નીચે પડે. આવો દોષ થાય ત્યારે શું કરવું? અંધ-કાર નિમ્ન શ્લોકમાં તે દોષનું નિવારણ બતાવે છે.]

૨. માયાષ્વનમ્ । ૩૭ ॥

નાનિષ્ઠં મનસાઽપિ ચિન્ત્ય માત્સલ્યભ્રાત્રાત્મકતાજેનાં ।

કિન્ત્રેષ્ટં મનસા ધનેન વચસા કાયેન કાર્યં સદા ॥

યેષાં કાપ્યજનિ ક્ષતિઃ કથમપિ ત્વત્તોઽન્તાયાં તદા ।

તાંસ્વં શુદ્ધધિયા ક્ષમાપય મુદા સન્ધ્યાદ્યે નેત્યતઃ ॥

ક્ષમા માંગવી.

ભાવાર્થ—ત્યારે દરેક પ્રાણી ભાઇ સમાન છે ત્યારે તેનું મનથી પણ અનિષ્ટ ચિંતવવું નહિ કિન્તુ ધન, તન, મન અને વચનથી તેમનું હમેશ ઇષ્ટ કરવું જોઇએ. હે માનવ! તેમાંના કોઇ પણ પ્રાણીની કોઇ પણ

રીતે તારાથી અનળપણે કંઈ પણ ક્ષતિ થઈ હોય તો સાંજે અને સવારે એ સંખ્યાકાળે હમેશ શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમની પાસેથી ક્ષમા માંગ. (૩૭)

વિવેચન—પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીઓ ઉપરાંત સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવના વિકસાવવાને તેમને આત્મોપમ્ય વડે નિર્વેરતાથી પોતા સમાન કિંવા પોતાના બંધુ સમાન લેખવા; પરંતુ વ્યવહારમાં વર્તતા મનુષ્યથી કોઈ કોઈ વાર મન-વચન-કાયાથી અનળપણે પણ પરનું અહિત થઈ જાય છે. જેઓ જાણીનેછેને જ પોતાના ક્ષુદ્ર બાલને માટે પારકું અહિત કરે છે, તેમને મૈત્રી ભાવના વિકસાવવાનો બોધ કરવો તે એક કુંડામાં મીઠું ભરીને તેમાં ગુલાબનો છોડ વાવવા બરાબર છે, પરંતુ જેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમને છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, કિંવા જે મુમુક્ષુઓ હરકેઈ આશ્રમમાં કિંવા હરકેઈ વયે આત્મોપમ્ય દષ્ટિ વા માનસિક સમતાને કેળવવાની જિજ્ઞાસાવાળા છે તેઓથી ન્યારે અનળપણાં પરના અહિતનું ચિંતન થઈ જાય છે, ત્યારે તેણે કેવી રીતે વર્તવું તેનું સૂચન કરવાનો અંશકારનો આ શ્લોક લખવામાં હેતુ છે. પ્રભાતમાં અને સાયંકાળે રાત્રિની અને દિવસની પોતાની પરિચર્યાનું સ્મરણ કરીને પોતે ક્યાં ક્યાં સારાં કિંવા ક્યાં ક્યાં માઠાં કાર્યો કર્યા તે વિષે વિચારી દુષ્કૃત્યની આલોચના કરવી, જેમનું અહિત કર્યું હોય —થઈ ગયું હોય તેની મનઃપૂર્વક ક્ષમાપના યાચવી, પુનઃ તેનું કૃત્ય ન થઈ જાય તે માટે સાવધનિત રહેવાનો નિશ્ચય કરવો, એટલું માનસિક ચિંતન પ્રમાદવશતઃ પતિત થતી મૈત્રી ભાવનાને પુનઃ ઉઠે ચડાવનારૂં નીવડે છે. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ પશ્ચાત્તાપ છે અને ક્ષમાયાચના દુષ્કૃત્યના સાચા પશ્ચાત્તાપ વિના કરી શકાતી નથી, એટલે એ રીતે ક્ષમાયાચનાવડે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત જ સધાય છે. જૈન ધર્મમાં આ ક્રિયાને પાપમાંથી પાછા હઠવા રૂપ-પ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે. છુદ્ધે પણ સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ કેળવવા માટે ક્ષમાયાચનાને આવશ્યક લેખી છે.

દષ્ટાંત—ક્ષમાપનાના ત્રીય પાલનનું એક દષ્ટાંત છે. પાટલીપુત્રના રાજા ઉદાચનના રાણીવાસમાં સુવર્ણગુલિકા નામની એક અત્યંત સ્વરૂપ-

વતી દાસી હતી. એકદા ઉજ્જવિનીના રાજા ચંદ્રપ્રહોતની દષ્ટિએ તે પડી અને રાજા તેની ઉપર મોહિત થયો, પરંતુ ઉદાયન રાજાએ તેની માંગણી સ્વીકારી નહિ; એટલે તેણે એ દાસીનું હરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચંદ્રપ્રહોત એક વાર હાથી પર બેસીને દાસીનું હરણ કરવા નિકળ્યો, પરંતુ ઉદાયનને હાથ પકડાઈ ગયો અને ઉદાયને તેને કેદમાં પૂર્યો. સંવત્સરીનો દિવસ આવતાં ઉદાયન સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ કર્યા પહેલાં સૌને ખમાવવાની સાથે કેદીઓને પણ ખમાવવા ગયો. ખમાવતાં ખમાવતાં તે રાજા ચંદ્રપ્રહોત પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “મેં તમને કાયદા પ્રમાણે તમારા ગુન્હાની સજા કરી છે, પણ મારા મનમાં તમારી પ્રત્યે અંગત દેષ નથી, માટે તમે ખમજો. ” ચંદ્રપ્રહોતે કહ્યું: “મને કેદમાંથી બહાર કાઢી તારી દાસી સુવર્ણગુલિકા પરણાવે તો જ હું ક્ષમા આપું. હું પણ શ્રાવક છું અને એથી મારે પણ પ્રતિક્રમણ થાય. ” ઉદાયને તેને બહુએ સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ. છેવટે “દાસીપતિ” એવા અક્ષરો પોતાના કપાળમાં ડંભાવવા (ડામ દેવા) ની શરતે તેને સુવર્ણગુલિકા પરણાવવાનું ઉદાયને કબૂલ કર્યું અને એ રીતે ખમતખામણાં કર્યાં. (૭૭)

[હવે મૈત્રીભાવનો વિકાસ કેવે કરે કરવો તે દર્શાવવામાં આવે છે.]

મૈત્રીક્રમ: । ૩૮ ॥

મેત્રી કલ્પલતા પ્રયાતિ વિતર્તિ શક્તેર્વિકાશો યથા ।
 તદ્વાપ્તૈતદ્વતિ ગુલમાત્માનિલયે સ્કન્ધસ્તુ સમ્બન્ધિષુ ॥
 શાખા-દેશ-સમાજ-જાનવગણે વિસ્તારમાપયતે ।
 સર્વપ્રાણિગણે તદીયશિખરં પ્રાન્તે જગદ્વ્યાપ્નુતે ॥

મૈત્રીનો ક્રમ.

ભાવાર્થ—જેમ જેમ માણસની શક્તિનો વિકાસ થતો જાય, તેમ તેમ મૈત્રીશ્રમ કલ્પલતા વિસ્તાર પામતી જાય. તે કલ્પલતાનું મૂળ પોતાના

ધરમાં હોય છે, એટલે પ્રથમ ધરથી શરૂ થાય છે; સગાં સંબંધીઓમાં તેનું સંબંધ-ચક્ર હોય છે, દેશ સમાજ અને મનુષ્ય માત્રમાં તેની શાખા વિસ્તરે છે, તેની ટોચ તો સર્વ પ્રાણીવર્ગમાં પહોંચે છે, અને આખર તે લતા આખા જગતને વ્યાપી રહે છે. (૩૮)

વિવેચન—અત્ર મૈત્રીના ક્રમનું દર્શન એક લતાના વિસ્તારની તુલનાથી કરાવવામાં આવ્યું છે. મૈત્રીને કલ્પલતા કહીને અંચકારે મૈત્રીને પ્રથમ પોતાના ગૃહથી શરૂ કરવાનું કહી પછી તેનું થડ, શાખા, અને ટોચનાં ડાંખળાં સગાં-સંબંધી, દેશ-સમાજ-મનુષ્ય પ્રાણી અને સર્વ પ્રાણી વર્ગ સુધી પહોંચાડવાનું સૂચન કરેલું છે. તાત્પર્ય એ છે કે મૈત્રી ભાવનાનો વિકાસ ક્રમે ક્રમે થાય છે. ધરઆંગણે મૈત્રી કિંવા દષ્ટિની સમતા નહિ જળવળી શકનાર દેશસેવક કે સમાજસેવક થઈ શકતો નથી, અને તે વસુધાને કુટુંબરૂપ માનનારો સાધુ કે સંન્યાસી પણ થઈ શકતો નથી. કદાચ તેવો માણસ દેશસેવક કે સાધુ બને છે, તોપણ તેનામાં તે તે પદના ઉત્તમ ગુણો હોતા નથી અને તેથી પોતાનું વિહિત કર્તવ્ય બજાવી શકતો નથી. એક બલૂનમાં બેસીને ઉડનારો માણસ જેમ જેમ આકાશમાં ઉંચે ચડતો જાય છે, તેમ તેમ તેની દષ્ટિગોચર ક્ષિતિજનું વર્તુળ વધારે ને વધારે મોટું થતું જાય છે, તેવી જ રીતે મૈત્રી ભાવનામાં મનુષ્ય જેમ જેમ ઉંચો ચડતો જાય છે, તેમ તેમ તેનું મૈત્રીનું વર્તુળ લંબાતું જાય છે. તેટલા માટે મૈત્રીભાવનાનો વિકાસ કરવા ઇચ્છનારે ધરઆંગણેથી જ તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ. તૃતીય અવસ્થામાં જે વખતે સમાજ, દેશ કે સમગ્ર જનતાનું કલ્યાણ કરવાનું હોય છે, તે વખતે મૈત્રીનો ક્રમ શીખવાને માટે ધરનાં મનુષ્યોથી શરૂઆત કરનાર માણસ જોઈએ તેવી રીતે આગળ વધી શકતો નથી, એટલે મૃદા-સ્થાશ્રમમાં જ કૌટુંબિક મૈત્રીભાવનાની તો પૂર્ણ કેળવણી કરી નાંખવામાં આવેલી હોવી જોઈએ; એટલે પછી તૃતીય અવસ્થામાં સમાજ અને દેશ પ્રત્યેની તથા આગળ જતાં જગતનાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેની મૈત્રી કેળવવાનો અને **एतामस्तानि भ्रूणानि ब्रह्मलोके महीरसे**—એ રીતે નિસરણી ચઢતાં ચઢતાં છેવટે બ્રહ્મલોકમાં પહોંચવાનો ઇષ્ટિસતાર્થ પુરો થાય છે. મૈત્રી ભાવનાને

વિકાસ અને તેના કમના સંબંધમાં બુદ્ધનું કથન પણ આ વિચારોને અનુ-
રૂપ જ છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મૈત્રીભાવનાનું વિધાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું
છે કે—

અતૂપમાય સબ્બેસં સત્તાનં સુલકામતં ।

પસ્સિત્વા કમતો મેતં સબ્બસસેસુ માવથે ॥

અર્થાત—આપણી પેઠે જ સર્વ પ્રાણી સુખની ઇચ્છા કરે છે, એમ
સમજીને ક્રમે ક્રમે સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન કરવો. આ સંબંધે વિશેષ
ઉપદેશ બુદ્ધે ‘કકચૂપમ સુત’માં કરેલો છે. તે ઉપદેશનું તાત્પર્ય પણ—ક્રમે
ક્રમે મૈત્રીભાવનાને વિસ્તારવાનું છે.

દ્રષ્ટાંત—એક નવા ગ્રેન્યુએટના મનમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ દેશની
સેવા કરવાના વિચારો રમ્યા કરતા હતા, અને તેના મનમાં કાંઈ કાંઈ અ-
ભિલાષો ભરેલા હતા. તે બી. એ. ની પરીક્ષામાં પસાર થયો કે તુરત એક
મોટા શહેરની ‘વનિતાવિશ્રામ’ જેવી સંસ્થામાં સેવાભાવનાથી નોકરી
કરવાને તૈયાર થયો. વનિતાવિશ્રામ કાઢનાર વૃદ્ધ ધનવાન બાઈની પાસે તે
ગયો અને તેણે પોતાનો નોકરી કરવાનો વિચાર જણાવ્યો. એટલે વૃદ્ધ બા-
ઈએ પૂછ્યું: “વાર, તમે પગાર શો લેશો?” ગ્રેન્યુએટ જુવાને જવાબ
આપ્યો: “માત્ર પંદર રૂપિયા.” બાઈએ પૂછ્યું: “તમે શું પરણેલા નથી?”
જુવાને કહ્યું: “પરણેલો તો છું.” “ત્યારે તમે બે માણસ પંદર રૂપિયામાં
પૂરું કરી શકશો?” “હું માત્ર સેવાબુદ્ધિથી જ આપની સંસ્થામાં જોડાવા
ઈચ્છું છું: મને ધનનો લોભ નથી.” “ત્યારે તમે ગર્ભશ્રીમંત છો?”
જુવાને કહ્યું: “નાજી, હું સામાન્ય રિથિતિનો છું, પરંતુ સ્ત્રીના પોષણ
જેવી મારી સ્વાર્થી ભાવનાથી પ્રેરાઈને વનિતાવિશ્રામ જેવી લોકોપકારક
સંસ્થા પાસેથી વધારે દ્રવ્ય લઉં એવું કશું મારી સેવાશ્રુતિને રૂચતું
નથી. સ્ત્રી વળી હરકોઈ રીતે પોતાનું ઉદર ભરી લેશે.” વૃદ્ધ બાઈને
આવી સેવાભાવનાથી આશ્ચર્ય થયું. તેણે કહ્યું: “ત્યારે તમે કાલે તમારી
સ્ત્રીને લઈને મારી પાસે આવજો.” જુવાને કહ્યું: “પણ તે માંદી છે,

એટલે બહી બાવી સકશે નહિ.” જુદાએ પૂછ્યું: “વાર, તેને શું દર્દ છે ?” જુવાને કહ્યું: “તે તો કાંઈ મને ખબર નથી, પણ મારી માતા તેની માવજત સારી રીતે કરે છે.” “કોની દવા કરો છો ?” જુવાને કહ્યું: “દવા તો કોઈની કરતાં જ હશે ને !” “વાર, મારી સંસ્થામાં અનેક ગરીબ કન્યાઓ, વિધવાઓ અને અશક્ત બાળકો છે; તેમની પ્રત્યે તમે સમાન દષ્ટિથી રહેશો તો—” જુવાન અધવચ્ચ બોલ્યો: “જરૂર, દેશનાં દુઃખી બાળકોને જોઈને મારા હૃદયને આજથી નહિ પણ હું બ્યારે કોલેજમાં હતો ત્યારથી દુઃખ થતું હતું તેથી માત્ર ઉદર પૂરવા જેટલા જ ખદલાથી મારા કુટુંબીઓની જરા પણ ચિંતા કર્યા વગર હું આપની સંસ્થામાં સેવા કરવાને રહેવા ઇચ્છું છું; તો પછી આપ સમજી શકશો કે સંસ્થાની ગરીબ બિચારી બાળાઓ, દુર્ભાગી વિધવાઓ અને દર્પદ અશક્ત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે મારી દયા ભાવના—” આ બાવણુ સાંભળીને ગ્રંથાથી વધારે વાર ધીરજ રાખી સકાઈ નહિ. તે બોલી: “અરે મિસ્તર દેશ સેવક ! મને તમારી સેવાની ભાવનાનો જરા પણ વિશ્વાસ નથી, મારે મારી સંસ્થામાં તમને મુક્ત રાખવાને પણ હું તૈયાર નથી. જે માણસ પોતાની સ્ત્રીનું ઉદર ભરવાની ચિંતા રાખતો નથી, જેને પોતાની માંદી સ્ત્રીના દર્દની કે તેના આપઘોષ ત્યારની ખબર નથી, જેને સ્ત્રી પ્રત્યેનો પ્રેમ એટલે શું તે માલૂમ નથી, તેની પ્રેમભાવના મારી સંસ્થાની ગરીબ બાળાઓ અને સ્ત્રીઓ ઉપર આકર્ષાય એ હું માનતી જ નથી. એ સંભવિત પણ નથી. કુદરતે જેને પોતાનાં જ બનાવ્યાં છે તેને જે ચાહતો નથી તે પરાયાને ચાહે એ નહિ બનવાનું છે.” જુવાન ગેન્યુએટની આંખો પોતાની પહેલી ફરજ પ્રત્યે ઉઘડી કે સૌથી પહેલાં આમજનો પ્રત્યેની પોતાની નિર્મળ પ્રેમભાવના વિના સમાજસેવા કે દેશસેવા વ્યર્થ છે. એ જ રીતે મૈત્રીભાવના વિકસાવવામાં ક્રમાનુસારી થવું એ ઈષ્ટ છે. (૩૮)

[મૈત્રીનો ધાત યાચ તેવા સંયોગોની ઉપસ્થિતિ થતાં કેમ વર્તવું તે વિષે હવે અંશકાર છે.]

મૈત્રીભાતક પ્રકૃતિ : ૬૨ ॥

વૈષમ્યં यदि तत्त्वमिच्छवधिया तत्त्वं समालोच्यत ।
 वैदेश्यं यदि गृह्यतां नवगुणस्तस्मात्स्वयं दीयताम् ॥
 वैजात्येऽपि विरोधभावजमनं दोषावहं सर्वथा ।
 भेदेऽपि प्रकृते योरनुचितं मैत्रीषक्षोरसर्जनम् ॥

મૈત્રીભાતક પ્રકૃતિ ૬૨ કરવી.

ભાવાર્થ—જે વ્યક્તિ કે જે સમાજ વચ્ચે ધર્મભેદ હોય તો મૈત્રીનો ધાત થવાનો સંભવ છે પણ ત્યાંએ મૈત્રીનો માર્ગ છોડવો ન જોઈએ કિન્તુ ધર્મભેદ હોય ત્યાં તત્ત્વનિશ્ચય કરવાની શુદ્ધિથી તત્ત્વની સમાલોચના કરવી, જ્યાં દેશભેદ હોય ત્યાં પણ વિરોધ ન કરતાં ગુણની આપ લે કરવી અર્થાત્ સહામામાં નવા ગુણો હોય તે લેવા અને આપણામાં હોય તે તેમને દેવા, જ્યાં જાતિભેદ હોય ત્યાં પણ વિરોધ કરવો તે સર્વથા દોષપૂર્ણ છે; જ્યાં બેના સ્વભાવ વચ્ચે ભેદ હોય ત્યાં પણ મૈત્રીનો માર્ગ છોડવો ઉચિત નથી. (૩૯)

વિવેચન—આજી જીવન ધણી વાર મનુષ્યના આંતર જીવન ઉપર અસર કરે છે, એટલે કેટલીક વાર એવા સંયોગોમાં મનુષ્ય આવી પડે છે કે તેની મૈત્રી ભાવના હચમચી જવા પામે છે. આવા પ્રસંગે શું કરવું ? પ્રશ્નકાર આ શ્લોકમાં એવા મૈત્રીભાતક પ્રસંગોના થોડાં ઉદાહરણ આપે છે. જે વ્યક્તિ કે જે સમાજ વચ્ચે ધર્મભેદ હોય તો મૈત્રીનો ધાત થવાનો પ્રસંગ આવે છે. સ્વધર્મનું અભિમાન રાખવું એ એક સહગુણ છે, પરંતુ એ સહગુણ જો અન્યધર્મી પ્રત્યે દ્રેષને ઉત્પન્ન કરનારો નીવડે તો એ સહગુણ દુર્ગુણરૂપ જ લેખાય છે. ધર્મનું અભિમાન પ્રશસ્ત હોવું જોઈએ—ધર્મતત્ત્વનું અભિમાન હોવું જોઈએ; તેને બદલે ચોતાના ધાર્મિક સંપ્રદાય, મત, પંથ કે વાડાનું અભિમાન રાખવું એ તો દુષ્કૃતિની હુશ્કારને ઠારી શકે છે. તેટલા માટે ધર્મભિ-

માની મનુષ્યે પણ ન્યારે પોતાની સામે વિધર્મી આવે અને તેની સાથેકોઈ વ્યાજતમાં મતભેદ પડે ત્યારે તત્ત્વનિશ્ચય કરવાની બુદ્ધિથી તત્ત્વની સમાલોચના કરવી જોઈએ; અને ન્યારે એ તત્ત્વ વિચારશે કે હું વૈષ્ણવ ધર્મદ્વારા પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવા માંગું છું, તો તે બુદ્ધોપાસના દ્વારા નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરવા માંગે છે; વસ્તુતઃ એકનો હેતુ તો જન્મ-મરણના ફેરા ટાળવાનો જ છે. પરમાત્મા તો એકનો એક જ છે, તો પછી ઐહિક ભેદદષ્ટિથી શા માટે મૈત્રીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ? એવી રીતે તત્ત્વાલોચન કરનાર વીર પુરૂષની તો શત્રુ પણ પ્રશંસા કરે છે અને તેનું કોઈ અમિત્ર બનતું નથી કે રહેતું નથી. એ જ સાચો 'મનુષ્ય' કહેવાય છે. નામ યસ્યામિનન્દન્તિ દ્વિષોઽપિ સ મતઃ પુમાન્ ॥ પ્રાચીન કાળમાં જૈન, બૌદ્ધ અને વૈષ્ણવ ભાઈઓ એક જ પિતાના ઘરમાં સુલેહ-સંપથી રહી શકતા તે આવી જ તત્ત્વવિચારણા વડે રહેતા. એ ધર્મભેદની વાત થઈ. ન્યાં દેશભેદ હોય ત્યાં શું કરવું? મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે સ્વદેશાભિમાન ત્યારે જ યોગ્ય ગણાય કે ન્યારે પરદેશીઓ પ્રત્યે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. દેશના હિતને અર્થે કોઈ પરદેશીઓ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે તોપણ એ યુદ્ધ કરવામાં દ્વેષ નહિ પણ મિત્રતા જ કારણીભૂત હોવી જોઈએ. કોઈ શંકા કરશે કે જો મિત્રતા હોય તો યુદ્ધ સંભવિત જ નથી; પરંતુ એ ભૂલ છે. દ્વેષી યુદ્ધ કરનાર શત્રુથી પોતાનું સંરક્ષણ કરવા ઉપરાંત શત્રુનું પુષ્કળ અનિષ્ટ કરે છે, તેને મનુષ્યની વર્ગણામાંથી ઉતારીને પશુ બનાવી દેવા તે તલસે છે; પરંતુ મૈત્રી ભાવનાવાળાને દેશને અર્થે યુદ્ધ કરવું પડતું હોવા છતાં તે પોતાનું રક્ષણ કરીને યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યે શત્રુની સાથે સંધિ કરે છે. તે તેનો દ્વેષ કરતો નથી કે તેનું અનિષ્ટ કરવા મથતો નથી, પરંતુ તેનો મિત્ર બનીને તેનામાં પોતા કરતાં જે કંઈ નવા ગુણો હોય તે ગ્રહણ કરવા તત્પર રહે છે. એ પ્રમાણે પરદેશીઓ તરફ જોતાં ન્યારે ગુણગ્રહણને સારભૂત માનવા સુધી મનુષ્યની દષ્ટિ કેળવાય છે ત્યારે તેને તેની તરફ કદાપિ દ્વેષ થતો નથી. ગત યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં ફ્રાન્સ અને જર્મની બેઉ દેશોએ મનુષ્યજાતિનું અકલ્યાણ કરનારા વ્યાપારો કરવામાં મણા મૂકી નથી. જર્મનીએ પોતાના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો હિંસાને અર્થે

જ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો અને ક્રાન્સે જર્મનીને કચડી નાંખીને પુનઃ ઉચ્ચ માથું નહિ કરવા દેવા પુષ્કળ યત્ન કર્યો. કવિસમ્રાટ રવીંદ્રનાથ ટાગોર જર્મની અને ક્રાન્સનાં એ કાર્યોને અનિષ્ટ જ માને છે. લોકકલ્યાણનો ધાત કરનારા એ દેશો હોવા છતાં લોકકલ્યાણ વાંચક કવિ ટાગોરે તેમની પ્રત્યે દ્વેષ દાખવ્યો નથી. તેમણે જર્મનીના તત્ત્વવિદ મહાપુરુષોનો પરિચય કરવા જર્મનીની અને ફ્રેંચ પંડિતોના ગુણોનું અવલોકન કરવા ક્રાન્સની મુલાકાત ધર્મ પુષ્કળ માન મેળવ્યું છે અને તે તે તત્ત્વવેત્તાઓ તથા પંડિતોને માન આપ્યું છે. આ પ્રમાણે ન્યાં પરસ્પર ગુણવિનિમયની દૃષ્ટિ જ હોય છે, ત્યાં દેશી-પરદેશીની ભાવના ટકતી નથી અને તેટલા માટે જ અંથકારે એવા ઐત્રીધાતક પ્રસંગની ઉપસ્થિતિમાં ગૃહ્યતાં નવગુણસ્તસ્માસ્ત્વયં દીયતામ્ એવા ઇષ્ટ માર્ગ જ દાખવ્યો છે. જાતિભેદ ઉપસ્થિત થાય ત્યાં શું કરવું? અંથકાર કહે છે કે જાતિભેદની દૃષ્ટિથી જોવાથી વિરોધભાવ જન્મ પામે છે અને વિરોધભાવ એ તો દોષથી ભરેલો જ છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. આજકાલ બધા દેશોમાં જૂદી જૂદી જાતિના લોકો રહે છે અને કેટલીક કેમો તો મૂળ પરદેશી હોવા છતાં અમુક દેશની નિવાસી કેમો તરીકે જ સ્થાપિત થઈ ગયેલી છે—જેવા કે હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાનો. જેઓની સાથે હળીમળીને રહેવાનું આવશ્યક જ છે તેઓની સાથે વિરોધભાવ પેદા કરવો તે દોષપૂર્ણ છે તેમ જ હાનિકારક છે. ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ જાતિભેદની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી જોવાનું ઉપદેશો છે, પરન્તુ કેટલાક તેના જ અનુયાયીઓ આજે તેના ઉપદેશને માન્ય રાખતા નથી. દક્ષિણ આફ્રિકા અને પૂર્વ આફ્રિકામાં જઈ વસેલા ગોરાઓ એશીઆ અને હિંદમાંથી ત્યાં જઈ વસેલા ધર્મવર્ણી ચામડીના લોકો ઉપર એની સૂઝ ધરાવે છે કે તેઓ તેમને વિજાતિદ્વેષથી પ્રેરાઈને હાંકી કાઢવા મથે છે. ઇશુ ખ્રિસ્ત એશિયાવાસી હતા; જો આ વખતે તે જીવતા હોય તો તેને પણ તેના અનુયાયી પૂર્વ તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ પોતાના મુલકમાં પેસવા દે નહિ! આ જાતિદ્વેષને પરિણામે તે તે દેશોમાં અનેક પ્રકારના ઉત્પાતો ગોરા અને ધર્મવર્ણી લોકો વચ્ચે ચાલતા જ રહે છે; એક જ પિતાના પરિવારરૂપ મનુષ્યજાતિના

હિતમાં એવા ઉત્પાતો શું એછા હાનિકારક છે ? અમે જ્યાં બે વ્યક્તિઓના સ્વભાવ કે પ્રકૃતિના ભેદ હોય ત્યાં તો માત્ર કુદરતી ગતિને સમજીને જ મૈત્રી-ભાવનાને ટકાવી રાખવી જોઈએ. સંસારમાં સ્વભાવભેદ આજકાલ સ્થળે સ્થળે અને ક્ષણે ક્ષણે દષ્ટિગોચર થતા જ રહે છે, અને પછી અંશાન્તિના વાયુ વાય છે. ધણીકોની ધીરતા અને સ્થિરતા તેવે વખતે તૂટી જાય છે; પરંતુ જો તેઓ એટલી તત્ત્વવિચારણા કરે કે યઃ સ્વામાયો હિ વસ્થાસ્તિ સ મિત્રે કુરતિક્રમઃ અર્થાત્—જેવો સ્વભાવ પડ્યો હોય છે તે હમેશાં નહિ નિવારી શકાય તેવો જ રહે છે, તો કદાપિ મૈત્રીભાવના તૂટવાનો અવસર જ આવે નહિ. (૩૬)

[હવે જૂદા જૂદા ધર્મનાં દેશનાં અને જાતિનાં મનુષ્યોમાં પણ મૈત્રી કેટલી સંભવિત અને સ્વાભાવિક છે, તે ઉદાહરણોથી બતાવવામાં આવે છે]

વૈધર્મ્યોવિષુ સંસ્વાપિ ન મૈત્રીઘાતઃ । ૪૦ ॥

વ મ્યેઽપિ સહૈવ તિષ્ઠતિ સદા કિં દ્રવ્યવટ્કં ન વા ।
વૈદેશ્યેઽપિ ચકોરચન્દ્રક્રુમુદે હ્રાસો ન મૈત્ર્યાઃ સદા ॥
વૈજાત્યેઽપિ વમે સહૈવ તરવસ્તિષ્ઠન્તિ વલ્લ્યાદિભિઃ ।
કિં ત્યાજ્યા મનુજૈસ્તદા સુખકરી મૈત્ર્યલ્પભેદોન્નવે ॥

વૈધર્મ્યાદિ છતાં પણ મૈત્રીના ઘાત થતો નથી.

ભાવાર્થ—ધર્મોસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યના ધર્મો જૂદા જૂદા છે છતાં પણ જો એ દ્રવ્ય સાથે સાથે આ લોકમાં રહે છે; કુમુદ, ચકોર અને ચંદ્ર લિન્ન લિન્ન દેશના હોવા છતાં તેમની મૈત્રીમાં કોઈ પણ કાળે ઘટાડો થતો નથી. ઝાડ અને લતાઓમાં અનેક જાત હોવા છતાં એક વનમાં સાથે ને સાથે રહે છે; જ્યારે એ પદાર્થો તથા પ્રાણીઓમાં ધર્મભેદ, દેશભેદ કે જાતિભેદ મૈત્રીભાવક થતો નથી, તો પછી મનુષ્યો સાધારણ ભેદનો ઉદય થતાં સુખ કરનારી મૈત્રીનો ત્યાગ કરે તે શું ઉચિત ગણાય ? નહિ જ. (૪૦)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં ધર્મ, દેશ, જાતિ આદિની ભિન્નતા ઉપ-
સ્થિત થતાં કેવા વિચારથી મૈત્રીભાવનાને જ વળગી રહેવું તેની તત્ત્વવિચાર-
ણ્યા કરવામાં આવી અને આ શ્લોકમાં એ તત્ત્વવિચારણ્યાની સફળતા
જગતમાં કેવાં કેવાં ઉદાહરણોમાં થતી દેખાય છે તે અંશકાર સમજાવે છે.
વૈધર્મ્યના દર્શાવવામાં તે ૫૩ દ્રવ્યનું ઉદાહરણ આપે છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્મા-
સ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને પરમાણુ પુદ્ગલ
એ છએ દ્રવ્યો જગતમાં એકી સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ દ્રવ્યોના ધર્મો
કાંઈ એકસરખા નથી, બલકે પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ છે. ધર્માસ્તિકાયનો ગુણ
કોઈ વસ્તુને ગતિમાન કરવામાં સહાય કરવાનો છે અને અધર્માસ્તિકાયનો
ગુણ કોઈ પણ ગતિમાન વસ્તુને સ્થિર કરવાનો છે. જેવી રીતે હવામાં
ઑકસીજન, નાઇટ્રોજન, કાર્બોનિક એસીડ ગેસ, વગેરે વાયુઓ એકી સાથે
એક જ સ્થળે અને હવાના એક પરમાણુની અંદર પણ અસ્તિત્વ ધરાવી
રહે છે, તેવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોવાળા હોવા છતાં આ છએ દ્રવ્યો
જગતમાં એકી સાથે વસે છે. એ પ્રમાણે અજીવ પદાર્થોમાં પણ વૈધર્મ્ય
નહિ પણ મૈત્રી જ રહેલી છે. વૈદેશ્યના ઉદાહરણમાં કુમુદ, ચંદ્ર અને ચંકોત્ત-
ને ગ્રહણ કરવામાં આવેલાં છે. કુમુદ સરોવરમાં નિવાસ કરે છે, ચંકોત્ત વૃક્ષ
હિપર નિવાસ કરે છે અને ચંદ્ર આકાશમાં વસે છે. તે ત્રણે એક બીજાને
મન પરસ્પર વિદેશી જ છે. પરંતુ તેઓની મૈત્રી કેવી છે ? ચંકોત્ત ન્યારે
ચંદ્રોદય થાય છે, ત્યારે જ ઉલ્લાસિત થાય છે. અજીવ, ચંદ્ર, ચંકોત્ત અને
કુમુદની મૈત્રી એકતરફી છે, પોતાનાં પ્રેમી મિત્રો ચંકોત્ત અને કુમુદને બેઠક-
ને ચંદ્રને કેવો આનંદ થાય છે તે આપણે જાણતા નથી, પરંતુ અત્ર માર
વૈદેશ્યની દૃષ્ટિએ જ મૈત્રીનું અવલોકન કરવાનું હોવાથી એ મૈત્રીની બીજી
બાજુ ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વૈજ્ઞાનિકો દાખલો જુદી જુદી
જાતનાં તરંગો અને વનસ્પતિનો લેવામાં આવ્યો છે. એક વનમાં સેંકડો
જાતિનાં વૃક્ષો હોય છે, પરંતુ તેઓ એક સાથે મૈત્રીપૂર્વક જીવાં રહે છે;
તેઓમાં કાંઈ વૈજ્ઞાનિકો કારણે કલ્લક થતો નથી. ન્યારે અજીવ દ્રવ્યોમાં,
પ્રાણીઓમાં અને વનસ્પતિમાં પણ આવી મૈત્રી છે, ત્યારે મનુષ્યોમાં તે મૈત્રી

ન હોય તે શું ઉચિત છે ? તે બધાં કરતાં મનુષ્ય તો કુદરતની વિભૂતિમાં સર્વોત્તમ છે, છતાં શું તેણે મૈત્રીને સ્થાને કોઈ પ્રત્યે વૈર અને કલહ આદરવાં ધરે ? એક અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે—

What good has he gained by his knowledge and skill,

If he strive not for others as much as himself ?

No man should consent to inflict or permit

What he knows will give pain to his bitterest foe.

અર્થાત—મનુષ્યમાં બીજાં બધાં પ્રાણીઓ કરતાં જ્ઞાન અને ડહાપણની વિશેષતા રહેલી છે, છતાં જો મનુષ્ય જેમ પોતાના લલા માટે યત્ન કરે છે તેમ તે બીજાના લલા માટે યત્ન ન કરે, તો પછી તેનું જ્ઞાન અને ડહાપણ શા કામનાં ? પોતાના કદા શત્રુને પણ દુઃખ થાય એવું કશું પણ કાર્ય મનુષ્યે કરવું જોઈએ નહિ કે થવા દેવું જોઈએ નહિ. એ જ રીતે બ્યારે વનસ્પતિ, પ્રાણી અને પદાર્થો મિત્ર રૂપે રહે છે અને તેમના કરતાં મનુષ્યની વિશેષતા જ્ઞાન અને ડહાપણમાં રહેલી હોવા છતાં તે મૈત્રી ભાવનાને સમજી તદનુરૂપ વર્તે નહિ, તો પછી તેની એ વિશેષતા પણ શા કામની ? તાત્પર્ય એ છે કે એ ભાવનાને નહિ અનુસરનાર મનુષ્યનું જીવન નિષ્ફળ છે. (૪૦)

[હવે મૈત્રી ભાવનાની એક વેરિણી ઈર્ષ્યાનું વર્ણન કરતાં ગ્રંથકાર જવાસાને દૃષ્ટાંત રૂપે ગ્રહણ કરે છે.]

ईर्ष्यादोषः । ४१ ॥

रे दुर्भागियवासक ! ज्वलसि किं कालेऽम्बुवाहोदये ।

वृष्ट्वा जातिमहोदयं मनसि मे दाहज्वरो जायते ॥

स्यात्कश्चिज्जगतीतले त्वदुपमो निष्कारणं दुःखितो ।

मत्तोऽप्युग्रविषाददग्धहृदया ईर्ष्यालवो मानवाः ॥

ઇર્ષ્યારૂપ દોષ.

ભાવાર્થ—અરે દુર્ભાગી જવાસા ! બ્યારે વર્ષાઋતુ નજીક આવે છે

ત્યારે તું કેમ સુકાઇ જાય છે ! (જવાસો ઉત્તર આપે છે) “ભાઈ! મારી જાતનો ઉદય થતો દેખીને મારા મનમાં દાહજ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી હું બળું છું.” અરે ! આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર તારા જેવો અભાગીયો કાણ કે જે વગરકારણે દુઃખી થાય ? (જવાસો કહે છે કે) “જે માણસો ઇર્ષ્યા છે તે મારા કરતાં વધારે દુઃખી છે; તેમનું હૃદય હમેશ ખેદ અને દુઃખથી બળ્યા જ કરે છે.” (૪૧)

વિવેચન—ઇર્ષ્યાના ઉદાહરણ રૂપે જવાસાની વનસ્પતિ સારી પેઠે જણીતી છે. જવાસો હમેશાં ઉનાળાની ઋતુમાં લીલોછમ રહે છે અને ચોમાસામાં ન્યારે ખીજ બધી વનસ્પતિઓ નવપક્ષવિત બને છે ત્યારે તે સુકાઇ જાય છે ! જવાસો એ પણ વનસ્પતિ વર્ગમાં રહેલો છે, પરંતુ પોતાના ખીજ કુટુંબપરિવારને ચોમાસામાં ખીલતો જોઈને તે સુકાય છે તથા ઉનાળામાં તેજ પરિવારને સુકાતો જોઈને પોતે લીલોછમ બની જાય છે. તે ઉપરથી પારકી સંપત્તિ જોઈને બળનાર તથા પારકી વિપત્તિ જોઈને હર્ષિત થનાર ઇર્ષ્યાળુ માણસને એ જ પ્રકૃતિના જવાસાની તુલનામાં કવિઓએ મૂક્યો છે. પરંતુ અહીં અંકારે જવાસાને પૃચ્છા કરીને જે ઉત્તર મેળવ્યો છે તે તે કરતાં પણ આગળ વધી જાય છે. કવિ જવાસાને પૂછે છે કે તું વર્ષાઋતુ નજીક આવે છે ત્યારે કેમ સુકાઇ જાય છે ? તેનો ઉત્તર જવાસો આપે છે કે મારી જાતનો ઉદય થતો જોઈને મારા મનમાં જે દાહજ્વર ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી હું બળું છું; પરંતુ તે ઇર્ષ્યાળુ માણસને તો પોતા કરતાં પણ વધારે દુર્ભાગી માને છે અને કહે છે કે હું તો માત્ર ચોમાસામાં જ બળું છું, પરંતુ ઇર્ષ્યાળુ માણસ તો હમેશાં રાત ને દહાડો આખી જીંદગી સુધી બળ્યા કરે છે. ઇર્ષ્યાવૃત્તિનું આ મહા અપાયકારક પરિણામ છે. જેનામાં એ વૃત્તિ પ્રબળ હોય છે તેનામાં કદાપિ મૈત્રી ભાવના પ્રવેશ કરી શકતી નથી. તે હમેશાં સૈને ઇર્ષ્યાથી જ જોઈને મનમાં દગ્ધ થયા કરે છે. એ રીતે ઇર્ષ્યા મૈત્રી ભાવનાનો ધાત કરનારી તેની પ્રચંડ વૈરિણી છે. તે વૃત્તિ જેનામાં સ્વલ્પ પણ હોય છે તેની મૈત્રી, પ્રમોદ, કશ્ચા કે માધ્યસ્થ ભાવના કદાપિ વિકસિત થવા પામતી નથી, માટે

જેનામાં એ વૃત્તિ હોય તેણે અનુભવસ્વભાવને, કુદરતી રચનાને, ધર્મના સાચા હિષ્ટિબિદુથી અને સર્વત્ર તાત્ત્વિક દષ્ટિથી જોવાની ટેવ પાડવી જોઈએ અને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૪૧)

[ઇર્ષ્યાળુ માણસ જૈની ભાવનાથી પરાક્રમ્ય રહીને કેવો દુઃખી થાય છે તેનું વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે.]

ઈર્ષ્યાતઃ સદૈષ દુઃખમ્ । ૪૨ ॥

માર્યા મઠયતરા સુતાશ્ચ સુધિયઃ સમ્પત્ત્વ પરા કોટિત-
ઈર્ષ્યાલુર્ન સુખં તથાઽપિ લભતે દન્દહ્યતે માનસે ॥
નો પશ્યેત્ સુખિનં કદાપિ કમપિ ક્વાપીહ ભૂમણ્ડલે ।
તર્હ્યૈવૈષ ભવેત્ સુખી પરમહો નેદ્કસ્થિતેઃ સંભવઃ ॥

ઇર્ષ્યાથી હમેશાં દુઃખ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—શ્રી સારી મળી હોય, દીકરા જુદિમાન હોય, કરોડો ઉપરાંત સંપત્તિ હોય, તોપણ ઇર્ષ્યાળુ માણસ સુખી થઈ શકતો નથી કિન્તુ બીજાનું સુખ જોઈ મનમાં બળ્યા કરે છે. ઇર્ષ્યાળુ માણસ ત્યારે જ સુખી થઈ શકે કે જ્યારે આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર ક્યાંય પણ કોઈ પણ માણસને ક્યારે પણ સુખી થતો ન જુએ; પણ તેવી સ્થિતિ થવાનો સંભવ જ નથી એટલે ઇર્ષ્યાળુ છતી સંપત્તિએ પણ હમેશાં દુઃખી ને દુઃખી જ રહી દગ્ધ થયા કરે છે. જેવી રીતે માણસ કોષથી કેટલીક વાર ઘેસો બની જાય છે, તેવી રીતે ઇર્ષ્યાવૃત્તિથી પણ માણસને ઘેલછા લાગુ પડે છે અને તે હૃદયમાં દગ્ધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ વૈરાંધ બનીને કેટલાક અનર્થ પણ આદરે છે.

દૃષ્ટાંત—આવા એક ઇર્ષ્યાળુ માણસનું દૃષ્ટાંત છે. એક પંકાગ્રિમ નામનો કુંભાર હતો, તેની પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ હતી, તેને સુચરિત્ર પુત્રો હતા અને ધંધાવેપાર પણ સારો માર્યતો હતો; પરંતુ તેનામાં એટલી

પ્રબળ ધર્મીવૃત્તિ હતી કે તે કોઈ પણ મનુષ્યને સુખી જોઈ શકતો નહિ. બજારમાં કોઈને વેપારમાં સારો નફો મળ્યાની વાત તે સાંભળે તો તેને દુઃખ થતું, કોઈની પ્રશંસાની વાત કાને પડે તો તે સાંભળી શકતો નહિ અને પડોશમાં કે બીજે ક્યાંય તે કોઈને સુખી કે વિશેષ સંપત્તિમાન જુએ તો પણ તે ધર્મીથી બળી જાય. તેની આ વૃત્તિ તેને બહુ દુઃખી કરતી હતી અને તેમાંથી તેને કેવી રીતે મુક્ત કરવો તેનો વિચાર તેની સ્ત્રી તથા પુત્રોએ મળીને કર્યો અને છેવટે એવું ઠરાવ્યું કે તેને જંગલમાં રાખવો કે જ્યાં તેને કોઈ મનુષ્યનો પરિચય પણ લાગ્યે જ થવા પામે. આ વાત જ્યારે પંકત્રિયને કરવામાં આવી ત્યારે તેને પણ તે ગમ્યું કારણકે જંગલમાં રહેવાથી કોઈ માણસને નહિ જોઈ શકવાથી પોતાને શાન્તિ મળશે એમ તે સમજતો હતો.

પંકત્રિય વનમાં એક ઝુંપડીમાં એકલો રહેવા લાગ્યો અને કેટલોક વખત ઝુંપડીમાં ગાળવાથી તેની ધર્મીવૃત્તિ શમવા લાગી હતી, એવામાં એક રાત્રી પોતાના અનુચરોથી છૂટા પડી જવાથી તે વનમાં આવી ચઢ્યો. ભૂખ તરસ અને થાકથી તે બહુ વ્યાકુળ થઈ ગયો છે. પંકત્રિયની ઝુંપડી જોઈને તે ત્યાં ગયો. પંકત્રિયે ભોજનાદિથી રાત્રીનું આતિથ્ય કર્યું અને રાત્રી સંતુષ્ટ થયો. રાત્રીએ પંકત્રિયને પોતાની સાથે આવવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ પંકત્રિયે એ નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો અને તેનું કારણ દર્શાવ્યું. રાત્રીએ કહ્યું કે “તું ભારી સાથે ચાલ, અને હું એવો ખંદોબસ્ત કરીશ કે કોઈ માણસ તારી પાસે કોઈનું સાઈ ન બોલે અને પ્રશંસા ન કરે.” રાત્રીનાં આવાં વચનથી પંકત્રિય રાત્રીની સાથે ગયો. એક વાર રાત્રીરાણી બગીચામાં ફરી રહ્યાં છે અને પંકત્રિયને પણ સાથે રાખ્યો છે. રાણી બગીચામાંના દરેક ઝાડનાં નામ અને ગુણ રાત્રીને પૂછે છે અને રાત્રી તેનો ઉત્તર આપે છે. એમ કરતાં બોરડીનું ઝાડ આવ્યું તેની ઝાળખાણ પણ રાણીએ રાત્રીને પૂછી. પંકત્રિયથી એ સહન ન થયું! કારણ એ હવું કે એ રાણી એક બીલ્લપુત્રી હતી. તેનું નામ ખુખખા હતું. તે રૂપવતી હોઈ રાત્રી મોહિત થઈ તેને પરણ્યો હતો. જંગલમાં નામેથી મોટી થયેલી અને

બોરાં વીણતી ફરતી બીલ્લની છોકરી આજે બોરાંના ઝાડને પણ ન ઓળખે. તે પંકપ્રિયથી સહન થયું નહિ અને તે માથું કૂટવા લાગ્યો ! રાજાએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તે બોલ્યો :

“ કાલે બોરાં વીણતી, આજ ન જાણે ખૂખખ,
પુનરપિ અટવી આદરૂં, સહી ન શકું અણખખ.”

રાજા પણ સમજ્યો કે રાણી પોતાના સ્વામી પાસે માન કરે તેની પણ આ માણસ આટલી ધખ્યા કરે છે, તો તેને માટે જંગલ જ સાફ છે. એમ વિચારી રાજાએ પંકપ્રિયને તેની ધમ્મ પ્રમાણે ફરી અટવીમાં જ મોકલી દીધો. વનમાં એક વાઘના ભયથી તે એક વાર ખાડામાં સંતાઈ ગયેલો તે ફરીથી પાછો સંકડાશને લીધે ખાડામાંથી નીકળી શક્યો નહિ અને તેમાં જ જુડે હાલે મરણ પામ્યો. જ્યાં આવી તીવ્ર ધખ્યાનો વાસ હોય ત્યાં મૈત્રી ભાવતાનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય ? (૪૨)

પંચમ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મઃ પ્રમોદભાવના.

પરમમ્પત્તૌ પ્રમોદઃ । ૪૩ । ૪૪ ॥

કર્ત્તવ્યવ્રતપાલને યદિ રુચિસ્તદૂરતસ્ત્યજ્યતા--

મોઘ્યાં લેશમિતાઽપિ દોષજનિકા સેવાકપાટાર્ગલા ॥

દૃષ્ટોત્કર્ષવતઃ પરાન્સમુદિતાન્સન્માનિતાન્સાદરં ।

મોદસ્વ ત્વમલં વિશુદ્ધમનસા પદ્મં યથાઽર્કોદયમ્ ॥

વૃક્ષાઃ પલ્લવિતા લતાઃ પુલકિતાઃ પુષ્પૈર્વસન્તે યથા ।

શ્રુત્વાઽમ્બોધરગર્જનાં ગિરિતટે મત્તા મયૂરા યથા ॥

લઙ્ગવા તોયદવિન્દુમેતિ વિપુલં હર્ષં યથા ચાતકો ।
દૃષ્ટ્વા બન્ધુજનં ભવોન્નતતરં રોમાશ્ચિતસ્ત્વં તથા ॥

બીજની સંપત્તિ જોઇ ખુશી થવું.

ભાવાર્થ—કર્તવ્ય વ્રત પાળવાની જો ઇચ્છા હોય તો લેશ માત્ર પણ ઇર્ષ્યા કે જે બીજા અનેક દોષ ઉત્પન્ન કરનાર હોઇને સેવાના દ્વારને બંધ કરી દે છે તેને રાખવી ન જોઇએ કિન્તુ દૂરથી ત્યજવી જોઇએ. હે માનવ! બીજા મનુષ્યોને આદરપૂર્વક સન્માન મેળવતાં, ઉદય પામતા ઉત્કર્ષવાળા જોઇને તું તારા નિર્મળ મનથી સૂચને જોઈ કમળની પેઠે અત્યંત ખુશી થા. વસંતઋતુ આવતાં જેમ વૃક્ષો નવપક્ષવ થાય છે અને લતાઓ ફૂલવડે પુલકિત-વિકસિત થાય છે, મેઘની ગર્જના સાંભળી પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા મત્ત મથૂરો જેમ ખુશી થાય છે, વરસાદના છાંટા મેળવીને જેમ ચાતક પક્ષી પુષ્કળ હર્ષ પામે છે, તેમ હે માનવ! તું પણ તારા માનવબંધુને ઉન્નત થતા જોઇને રોમાંચિત થા—અર્થાત્ રોમાંચ ખડા થાય તેટલો ખુશી થા. (૪૩-૪૪.)

વિવેચન—‘પ્રમોદ ભાવના’ને યુદ્ધે ‘મુદિતા ભાવના’ અથવા આનંદી વૃત્તિને નામે ઓળખાવી છે. પરાઈ સંપત્તિને પોતાની સંપત્તિ કરતાં વિશેષ જોઇને ઇર્ષ્યાથી બળવું નહિ પરન્તુ પ્રમુદિત થવું એ આ ભાવનાનો હેતુ છે. ધણા વહેવારકુશળ મનુષ્યો બીજાને પોતા કરતાં વિશેષ ધનવાન, વિદ્યાવાન, પુત્રવાન જોઇને બહારથી તો આનંદ દર્શાવે છે, પરંતુ અંતરમાં બળે છે: પ્રમોદભાવનાનો હેતુ તો અંતરંગને આનંદથી રંગવાનો છે. વિધિરેવતાનિ ઘટયતિ યાનિ પુમાન્નૈવ ચિત્તયતિ એવું સમજીને પોતા કરતાં વિશેષ સંપત્તિમાન મનુષ્ય ઉપર વિધિની કૃપા ઉતરેલી જોઇને સંતુષ્ટ રહેવું એ જ સાચી પ્રમોદભાવના છે. સંપત્તિનો અર્થ અહીં માત્ર ધનાદિ રથૂળ સંપત્તિ જ સમજવાનો નથી; પરન્તુ સંપત્તિ અનેક પ્રકારની હોય છે. માનસિક સંપત્તિ, શારીરિક સંપત્તિ, આર્થિક સંપત્તિ, કૌટુંબિક સંપત્તિ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની

સંપત્તિ મનુષ્ય ધરાવે છે અને તેમાં પ્રત્યેકને પ્રારબ્ધ તથા પુરુષાર્થના કારણીભૂત બને છે, એવું તત્ત્વ જે સમજે છે તે પોતાની સંપત્તિની ક્ષુદ્રતાથી અસંતુષ્ટ થતો નથી અને પરાધ સંપત્તિ જોધને બળતો નથી કિન્તુ આનંદિત થાય છે, કે જેવી રીતે સૂર્યના દર્શનથી કમળ, વસંતઋતુના આગમનથી વૃક્ષો તથા લતાઓ, ધનગર્જનશ્રવણથી મથૂરો અને મેઘાગમનથી ચાતક આનંદિત થાય છે. આ બેઉ શ્લોકોમાં પ્રમોદવૃત્તિનાં ઉદાહરણ આપવા માટે જે પાંચ દૃષ્ટાંતો ગ્રહણ કરવામાં આવેલાં છે તે પાંચ ઈન્દ્રિયના ઉદાહરણરૂપ છે. કમળ સૂર્યના દર્શનથી વિકસે છે એટલે કે તેનો આનંદ માત્ર નેત્રદ્વારા બહાર પડે છે. વૃક્ષો વસંતઋતુના વાયુના સ્પર્શથી નવપક્ષ્વિત થાય છે, એટલે તેનો આનંદ ત્વગિન્દ્રિયદ્વારા બહાર પડે છે. લતાઓ પરાગને ગ્રહણ કરીને પુષ્પવતી થાય છે એટલે તેનો આનંદ ઘ્રાણેન્દ્રિયના આનંદને સૂચવે છે. મથૂરો મેઘગર્જનને કાન વડે શ્રવણ કરીને આનંદિત થાય છે એટલે તેમનો આનંદ શ્રવણેન્દ્રિયનો માલમ પડે છે. અને ચાતક પક્ષીના મુખમાં જ્યારે નવા જળનાં શીતળ ખિંદુઓ પડે છે ત્યારે તેને આહ્લાદ થાય છે એટલે તેનો આનંદ રસનેન્દ્રિયનો છે. કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યની પ્રમોદભાવના એટલી ઉત્કટ હોવી જોઈએ કે જેથી પરાધ સંપત્તિ, પરાયા સદ્ગુણો, પરાધ મહત્તા ઇત્યાદિથી તેની પાંચે ઈન્દ્રિયો ખરેખર આનંદિત બની જાય.

બુદ્ધે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને ઉપેક્ષા (માધ્યસ્થ્ય) ભાવનાને ‘ક્ષણ-વિહાર’ કહ્યો છે. કરુણીયમેત્ર સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

માતા યથા નિયં પુત્રં આયુસા પકપુત્રમનુરક્ષે ।

પશંપિ સઘ્વ મૂતેસુ માનસં ભાવયે અપરિમાણં ॥

અર્થાત—માતા જેમ પોતાના એકના એક દીકરાનું પોતાનો પ્રાણ ખરચીને પરિપાલન કરે છે, તેમ તેણે પોતાનું મન સર્વ પ્રાણી માત્રમાં અપરિમિત પ્રેમથી ભરી રાખવું જોઈએ. માતાનું દૃષ્ટાંત ચારે ભાવનાને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. માતા ધાવણા બાળકનું પરિપાલન મૈત્રીથી—પ્રેમથી કરે છે. તે માંદું હોય છે તો કરુણાથી તેની બરદાસ્ત કરે છે. વિદ્યાબ્યાસ

કરીને પુત્ર માતા કરતાં વધારે શાસ્ત્રી અને વિદ્યાકુસળ બને છે તો માતા તેને આનંદિત અંતઃકરણથી પંપાળે છે અને આગળ જતાં તે પોતાનો સંસાર સ્વતંત્રપણે ચલાવવા માંડે કે માતામા મનની વિરુદ્ધ ચાલવા માંડે ત્યારે તે તેની ઉપેક્ષા કરે છે—મધ્યસ્થ વૃત્તિ ધારણ કરે છે પરંતુ કદાપિ પુત્રનો દ્રેષ કરતી નથી. માતાના પ્રેમનાં ગીતા અનેક કવિઓએ ગાયાં છે તેનું કારણ એ છે કે તે પ્રેમ આવો અદૌહિક છે. તે જ પ્રેમમય મનોવૃત્તિ ધારણ કરીને મહાત્માઓ જગતનું કલ્યાણ કરવાને તત્પર થાય છે. જે બ્રહ્મદેવને કેટલાકા પિતામહ કહે છે તે આ ચાર મનોવૃત્તિની સાક્ષાત્ ભૂતિ છે. નેરજશ નદિને કાંઠે ભગવાન બુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં તેમની સમીપે બ્રહ્મદેવ આવ્યા એવું કથન બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમાં કરવામાં આવેલું છે, તેનો તત્ત્વાર્થ એટલો જ છે કે એ ચારે મનોવૃત્તિઓ તેમના મનમાં વિકાસ પામી. (૪૩-૪૪)

[નિમ્ન શ્લોકમાં ઈર્ષ્યા તથા પ્રમોદના પરસ્પર વિરુદ્ધ ફળનું કથન કરવામાં આવેલું છે.]

ઈર્ષ્યાપ્રમોદયોઃ ફલમ્ ॥ ૪૬ ॥

ઈર્ષ્યાયાઃ ફલમાપ્સ્યસિ પ્રયુગિતામીર્ષ્યાં પરેભ્યઃ પુનઃ ।

મોદિત્યોક્ત્વોક્ત્વોક્ત્વઃ વ જગતસ્ત્વં અપ્સ્યસિ પ્રાક્તલમ્ ॥

મોદન્તાં મમ સમ્પદા પરજનાઃ કુર્વન્તુ નેષ્યામિતિ ।

વાઙ્છા તે જગત્સત્તા ભજ સદા મોદં ત્વમીર્ષ્યાં ત્યજ ॥

ઈર્ષ્યા અને પ્રમોદનું ફળ.

ભાવાર્થ—જો તું બીજાની ઈર્ષ્યા કરીશ તો બીજાઓ તારી વધારે ઈર્ષ્યા કરશે એટલે ઈર્ષ્યાનું ફળ ઈર્ષ્યામાં જ આવશે. જો તું બીજાની સંપત્તિથી પ્રમોદ પામીશ તો બીજાઓ પણ તારી સંપત્તિ જોઈ ખુશ થશે એટલે પ્રમોદનું ફળ પ્રમોદમાં જ આવશે. જો તારી એવી ઇચ્છા હોય કે મારી સંપત્તિ દેખી બીજા બધા ખુશ થાય અને કોઈ પણ મારી ઈર્ષ્યા ન કરે તો તું પણ બીજાની ઈર્ષ્યા ન કરતાં પ્રમોદલાપ રાખ.

વિવેચન—મનોવૃત્તિની ઉત્કટતામાં આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે. અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે કે **Every desire is a mental current laden with power**—ધર્મ્યાયુક્ત મનોવૃત્તિ ભલે બાહ્યતઃ પ્રકટ ન થતી હોય, અંતરમાં જ છુપાઈ રહેતી હોય, તોપણ તેનું આકર્ષણ સામા માણસના મન ઉપર થયા વિના રહેતું નથી. એક માણસ બીજા ઉપર ધર્મ્યા કરે છે તેને પરિણામે બીજાની ધર્મ્યાવૃત્તિ પણ ઉશ્કેરાય છે અને પ્રમોદવૃત્તિથી પ્રમોદવૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે. આ નિયમને અનુસરીને ગ્રંથકારે ધર્મ્યાનું ફળ ધર્મ્યામાં અને પ્રમોદનું ફળ પ્રમોદમાં મળવાનું જણાવ્યું છે. જે સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે તેનું કલ્યાણ સર્વ કોઈ ઇચ્છે છે એવું મહાપુરુષોનું કથન છે તેના અર્થ મણુ એ જ છે.

દૃષ્ટાંત—પરંતુ અકલ્યાણ ઇચ્છનારનું પોતાનું જ અકલ્યાણ કેવી રીતે થાય છે, તેનું એક દૃષ્ટાંત છે. દિલ્હીના એક મોગલ બાદશાહે પોતાના એલચીને ચીનના બાદશાહ પાસે સંદેશ લઈને મોકલ્યો. સંદેશનો પત્ર એક રત્નજડિત દાબડીમાં બંધ કરીને એલચીને આપ્યો અને તેની સાથે ધન, સામગ્રી તથા નાનું લશ્કર આપ્યું. એલચીએ ચીનના બાદશાહને પત્ર આપ્યો અને મોગલ બાદશાહ તરફની ભેટ—સોગાદો આપી. સંદેશમાં મોગલ બાદશાહે ચીનના બાદશાહને પૂછ્યું હતું કે “અમે હિંદના બાદશાહ પાંચ-દસ વર્ષ જ રાજ્યગાદી ભોગવી મરી જઈએ છીએ અથવા માર્યા જઈએ છીએ અને તમે ધણાં વર્ષો રાજ્યસુખ ભોગવી શકો છો તેનું શું કારણ?” બાદશાહે એલચીને કહ્યું કે—તમે અહીં સુખે રહો, ધણે દૂરથી આવ્યા છો માટે આરામ કરો, પછી અમે જવાબ આપીશું એટલે તમે જજો. એલચીને માટે એક વિશાળ વડના ઝાડ હેઠળ તંબૂ—ડેરા નંખાવી આપવામાં આવ્યા અને નોકર—ચાકર, ભોજન, વાહન ઇત્યાદિ વડે તેમનો સારો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. મહીને બે મહીને એલચીએ ચીનાઈ બાદશાહ પાસે જવાબની ઉધરાણી કરી, ત્યારે બાદશાહે કહ્યું, તમે તમારે આનંદ કરો, જવાબની શી ઉતાવળ છે? ચળી ફરી બે મહીને એલચીએ પૂછ્યું તોપણ બાદશાહે એવો જ ઉડાઉ જવાબ આપ્યો. ફરીથી બે મહીને એલચીએ પૂછ્યું એટલે બાદશાહે કહ્યું

કે “જે વડના વૃક્ષ તળે તમારો મુકામ છે તે સાવ સુકાઇ જશે, ત્યારે તમેને જવાબ મળશે!” આ જવાબ સાંભળીને સૌ નિરાશ થયા. તેમને એમ જ જણાયું કે હવે પોતે કાંઈ સ્વદેશમાં પાછા ફરી શકવાના નથી, કારણકે આવડો મોટો વડ ક્યારે સુકાય? સૌ ખાય, પીએ અને આનંદ કરે પણ વારંવાર વડની સામે નજર કરે અને નિસાસો મૂકી કહે કે “હે પ્રભુ! આ વડ ક્યારે સુકાય અને અમારો છૂટકારો થાય?” એમ દહાડામાં સેંકડો વખત સંખ્યાબંધ માણસો નિસાસા નાંખતા અને વડની સામે જોતા. એમ કરતાં ખીજ ત્રણ માસ ગયા એટલે વડનાં પાંદડાં પીળાં પડ્યાં, પછી પાંદડાં પડવા લાગ્યાં અને ચાર-પાંચ માસમાં તો આખો વડ સુકાઇને તૂટી પડવા લાગ્યો! વડની આ સ્થિતિ થએલી જોઇને એલચી ખુશ થઈ બાદશાહ પાસે જવાબ લેવા ગયો. બાદશાહે કહ્યું કે પેલા વડે જ તમને ખ્યાલ આપી દીધો છે. એલચી સમજ્યો નહિ, એટલે બાદશાહે કહ્યું: “જુઓ, આ વડનું ઝાડ પાંચસો વર્ષથી ઊભું હતું, પરંતુ તમે બધાએ તે સુકાઇ જાય તેટલા માટે ખરેખરા દિલથી ચાર-પાંચ માસ નિસાસા નાંખ્યા તેથી તે સુકાઈ ગયું; તો તે ઉપરથી સમજો કે તમારા બાદશાહે ઉપરતેમની પ્રજના નિસાસા જ પડતા હોવા જોઈએ. તમે પ્રજના ધનની, તેમના ધર્મની, તેમની સંપત્તિની ધર્ખા કરીને લૂંટ કરો, તો પછી પ્રજા તમારા રાજ્યની અને તમારા રાજ્યની ધર્ખા કરીને તે નષ્ટ થાય તે માટે નિસાસા નાંખે તેમાં કાંઈ નવાઈ છે?” પારકું ખૂંડ કરવા ઇચ્છનારનું ખૂંડ કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવનારું જ આ ઉદાહરણ છે. ધર્ખાવૃત્તિ અને પ્રભેદલાવનાનાં ફળ પણ તેવી જ રીતે સમજી લેવાં. (૪૫)

૧૪ પરિચય.

સેવાધર્મઃ કર્ણા ભાવના.

[હવે ત્રીજી કર્ણા ભાવના વિષે વિવેચન ચાલે છે.]

કરુણાભાવના । ૪૬ ॥

કારુણ્યં સમદષ્ટિલક્ષણતયા સ્થ્યાતં જિનેન્દ્રાગમે ।

મૂલં ધર્મતરોસ્તદેવ કથિતં બૌદ્ધૈસ્તથા વૈદિકૈઃ ॥

શ્રામણ્યં ન તદન્તરેણ સુલભં ન શ્રાવકત્વં પુનઃ ।

સેવાધર્મો પદં ન ચલિતું શક્યં વિનેતદ્ધ્રુવમ્ ॥

કર્ણા ભાવના.

ભાવાર્થ—જૈન શાસ્ત્રમાં કર્ણાને સમદષ્ટિના લક્ષણ તરીકે ઓળખાવી છે. બૌદ્ધ અને વેદશાસ્ત્રમાં કર્ણાને ધર્મવૃક્ષના મૂળ તરીકે જાણવેલી છે. કર્ણા—દયા વિના શ્રામણ્ય—સાધુપણું અને શ્રાવકપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ જ સેવાધર્મ કે પરોપકારના માર્ગમાં કર્ણા વિના એક ડગલું પણ ચાલી શકાય તેમ નથી. (૪૬)

વિવેચન—સમાન પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રીભાવના અને મોટા પ્રત્યે પ્રમોદભાવનાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાની સાથે પોતાથી જે નાના હોય, ક્ષુદ્ર હોય, સાધનશક્તિ-સંપત્તિમાં દીન હોય તેમની પ્રત્યે કર્ણા ભાવના ખિલવવી એ સેવાધર્મને ગ્રહણ કરનારની ફરજ થઈ પડે છે. સેવાનાં વાંચ્છુ બહુધા દીન-ક્ષુદ્ર જીવો જ હોય છે. સેવાનું નિર્માણ જ બહુધા તેવા પ્રાણીઓ માટે થએલું હોય છે; એટલે એક સેવાધર્મી મનુષ્યને તે ધર્મ ગ્રહણ કર્યા બાદ સમાન અને મોટાં મનુષ્યો કરતાં નાનાં અને ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ સાથે વધારે પરિચયમાં આવવાનું હોય છે અને તેથી સેવાધર્મમાં આ ભાવના સર્વોપરિ ભાવનાનું સ્થાન લે છે; અને તેટલા માટે અંધકાર કહે છે કે—

સેવાધર્મપયે નદં ન ચક્ષિતું સાવ્યં કિંતૈતદ્ધમમ્ અર્થાત—સેવાધર્મના માર્ગમાં તે કશુંના પ્રિતા એક ઠગલું પણ ચાલી શકાતું નથી. સર્વ ધર્મોમાં કશુંના સ્થાન મહત્વનું જ મનાયલું છે. પોતાનું અને પારકું દુઃખ નિવારવું એવું ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ લગભગ સર્વ ધર્મો માન્ય રાખતા હોવાથી કશુંના ઉપદેશ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. મહાભારતમાંના શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે:—

અગ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મેણ મનસા ગિરા ।

અનુમદ્વદ્ય વાનં ચ સતાં ધર્મઃ સત્યમનઃ ॥

અર્થાત—મન, વાણી તથા કર્મે કરી પ્રાણી માત્રનો દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી તથા ઉપકાર કરવો એ સત્યુપદેશોનો સનાતન ધર્મ છે. અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે:—

ન હિ પ્રાણાત્પ્રિયતરં લોકે કિં ચ ન વિચિતે ।

તસ્માદ્દયાં નરઃ કુર્યાચ્ચાત્મનિ તથાપરે ॥

અર્થાત—જગતમાં પ્રાણીને પ્રાણ કરતાં વધારે પ્રિય બીજું કશું નથી, માટે મનુષ્યે અન્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે આત્મવત્ દયા રાખવી.

દીન—દીન પ્રત્યે આત્મવત્ દયાદષ્ટિથી વર્તવું જોઈએ. યુદ્ધે પ્રસારેલો ધર્મ કેવળ કશુંના ઉપર જ અવલંબી રહેલો છે અને ખાસ કરીને શુદ્ર પ્રાણીઓ ઉપરની કશુંના જ યુદ્ધના સંસારત્યાગના કારણરૂપ હતી. યુદ્ધે સર્વ પ્રાણીઓને સુખ માટે તરફડતાં જોયાં અને તેમને માટે સુખપ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધવા તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો.

જૈન ધર્મમાં પણ કશુંના સ્થાન સર્વોપરિ છે. સમકિતનાં પાંચ લક્ષણો કહેલાં છે: સમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા: એમાં અનુકંપા એ જ કશુંના છે.

દીનદુઃસ્થિતદારિદ્રપ્રાપ્તાનાં પ્રાણિનાં સદા ।

દુઃસ્થિતો વાઙ્મા સ્થાનુકંપાભિધીયતે ॥

અર્થાત—દીન, દુઃખી અને દારિદ્ર્યને પામેલાં પ્રાણીઓનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાની જે નિરંતર વાંચ્છા કરવી તે અનુકંપા કહેવાય છે.

દૃષ્ટાંત—શ્રી મહાવીર સ્વામીની છમસ્થપણના સમયની કથણા ભાવનાનું એક દૃષ્ટાંત એવું છે કે તે એક વાર કનકખલ નામે તાપસેના આશ્રમમાં ચંડકૌશિક નામના સર્પને પ્રતિબોધ કરવા માટે ગયા હતા. બીજા લોકોએ તેમને ત્યાં જવાની ના કહ્યા છતાં તે તે જ રસ્તે ગયા અને સર્પના રાફડા પાસે કાયોત્સર્ગ કરીને ઊભા. તેમને જોઈને સર્પ મુખમાંથી વિષની જ્વાલા સ્ફુરાવવા લાગ્યો પરંતુ મહાવીર સ્વામીને જવાળા કરી અસર કરી શકી નહિ, તેથી સર્પે તેમના પગપર દંશ દીધો એટલે મહાવીર સ્વામીના પગમાંથી ગાયના દૂધ સરખું રશ્મિર નીકળવા લાગ્યું. મહાવીર સ્વામી બોલ્યા: “હે ચંડકૌશિક, બોધ પામ, બોધ પામ.” આ શબ્દો શ્રવણ કરતાં ચંડકૌશિકને પોતાનો પૂર્વ જીવનો તમોગુણ યાદ આવ્યો અને તેના કૃણરૂપ આ અવતાર પણ યાદ આવ્યો, તેથી પશ્ચાત્તાપ કરતા તે સર્પ મહાવીર સ્વામીને પ્રદક્ષિણા કરી, વંદન કરી, ૧૫ દિવસ અનશન ગ્રહણ કરી મૃત્યુ પામ્યો. અપકાર કરનાર સર્પ જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણી ઉપર પણ અનુકંપા-કરણા ધારણ કરવાનો બોધ એ દૃષ્ટાંતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૬)

[હવે કથણાના કથન કરવામાં આવે છે.]

કરુણાફલમ્ । ૪૭ ॥

सर्वेऽपि प्रियजीवनास्तनुमृतो वाञ्छन्ति सौख्यं सदा ।
दुःखं कोऽपि न वाञ्छति त्वमिव नो मृत्युं न चानादरम् ॥
यत्त्वं वाञ्छसि देहि तत्करुणयाऽन्येभ्यो जनेभ्यो मुदा ।
त्वं तत्प्राप्स्यसि दैवतो बहुतरं सद्यश्च योयत ॥

કરુણાનું ફળ.

ભાવાર્થ—સર્વ જીવોને જીવન પ્રિય છે એટલે બધા જીવો હમેશાં મુખને ચાહે છે, કોઈ પણ જીવ તારી માફક જ દુઃખની ઈચ્છા કરતો નથી, મૃત્યુ અને અપમાનને સ્હાતો નથી. તું જેની ઈચ્છા કરતો હો તે તું

ખુશી થઇને કંઈલાબુદ્ધિથી બીજાને આપ. તું જે બીજાને હમણાં આપીશ તેનો બદલો કુદરત તરફથી તને પુષ્કળ મળશે. (૪૭)

વિવેચન—પ્રત્યેક જીવને સુખ હમેશાં પ્રિય જ હોય છે, અને દુઃખ અપ્રિય હોય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ હમેશાં સુખને અર્થે જ હોય અને તેથી જે દિશાએથી દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ તેને જણાય તે દિશાએ જવા તે ઇચ્છતો નથી. જ્યારે શારીરિક કે માનસિક દુઃખ જ આટલું અપ્રિય હોય છે, ત્યારે એ ઉભય દુઃખોના સત્વરેપ મરણ કેને પ્રિય હોય? અનિષ્ટ સર્વ-મૂતાનાં મરણ નામ ભારત ॥ અર્થાત—હે ભારત ! પ્રાણી માત્રને મરણ અપ્રિય છે—અનિષ્ટ છે. પ્રાણ યથાત્મનોડમીષ્ટ મૂતાનામપિ વૈ તથા ॥ અર્થાત—જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે, તેમ પ્રાણીઓને પણ હશે એવી આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિથી અન્ય પ્રાણીઓના સંબંધમાં વિચારીને કંઈલા ભાવના રાખવી જોઇએ. આત્મૌપમ્ય બુદ્ધિ ધારણ કર્યા વિના ક્ષુદ્ર કિંવા સંપત્તિહીન પ્રાણીઓને સુખાર્થે શું શું જોઇતું હશે તેની કલ્પના આવી શકતી નથી અને કંઈલાની ભાવના વિસ્તરતી નથી; તેટલા માટે અંધકાર કહે છે કે—દુઃસ્વ્ કોડપિ ન વાઙ્મતિ સ્વમિત્—તારી પેઠે કોઇ દુઃખને ઇચ્છતું નથી. શેક્સ-પીયર કહે છે કે દયાનો ગુણ દ્વિગુણ—એવડો છે. જેની પ્રત્યે દયા દર્શાવીને તેને કાંઇ આપવામાં આવે છે તેને તેથી સુખ તથા આનંદ મળે છે અને જે દયા દર્શાવીને આપે છે તેને પણ સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે; આ બેઉનાં સુખ—સંતોષ—આનંદ આત્મૌપમ્ય દષ્ટિનું જ ફળ છે. એવાં દાનનું ફળ કુદરત આપ્યા વિના રહેતી જ નથી,

દૃષ્ટાંત—પૂર્વે સોમવંશમાં રન્તિદેવ નામે એક કંઈલાવૃત્તિવાળો રાજા થઇ ગયો, તે એટલો દયાળુ હતો કે પરોપકારમાં તેનું સર્વ દ્રવ્ય ખપી અર્થ ત્યારે પોતે બ્રૂખ્યો રહીને પણ ગરીબોનું પોષણ કરતો, પરન્તુ કોઇ અતિથિને નિરાશ કરી પાછો વાળતો નહિ. તે રાજાએ એક વખતે ૪૮ દિવસ સુધી અન્ન પાણીનું કંઈ વેઠ્યું અને ૪૯ મે દિવસે પ્રજાતમાં ભોજન લેવા તે બેઠો કે તુરત જ એક બ્રાહ્મણ અતિથિ ત્યાં આવ્યો. રન્તિદેવે

અહાપૂર્વકે અતિથિને આદર સત્કાર આપીને ભોજન કરાવ્યું. આહમ્મ ભોજન કરીને ગયો અને રન્તિદેવ બાકી રહેલું અન્ન જમવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં વળી એક શદ્ર અતિથિ આવ્યો; તેને પણ તેણે પોતાના ભોજન માટેના અન્નમાંથી ભોજન કરાવ્યું. શદ્ર ભોજન કરીને ગયો એટલે કૂતરાથી વીંટાએલો વળી એક ત્રીજો અતિથિ ભોજન માટે આવીને ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો કે: “હે રાજા ! હું અને આ કૂતરાં ભૂખ્યાં છીએ, માટે અમને અન્ન આપો.” તે સાંભળીને રન્તિદેવ રાજાએ ધણા માનની સાથે એનો આદર-ભાવ કરીને બાકી જે કંઈ અન્ન વધેલું હતું તે આપીને પેલાં કૂતરાં તથા તે કૂતરાંના સ્વામીને પ્રણામ કર્યાં. એ પ્રમાણે બધું ભોજન અતિથિઓને જમાડવામાં જ પૂરું થઈ ગયું, અને માત્ર પાણી રહ્યું તે પણ એક જણ પીએ તેટલું જ રહ્યું. તે પાણી પીવાને રન્તિ-દેવ તૈયાર થયો એટલામાં વળી એક ચાંડાળ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે કહ્યું કે “હે રાજા ! હું તરસ્યો છું; મને પાણી પીવાને આપો.” રાજા એ ચાંડા-ળની દયામળી સ્થિતિ જોઈને બહુ ખેદ પામ્યો અને બોલ્યો: “હે પ્રભુ ! હું તારી પાસે ઐશ્વર્ય કે મોક્ષની ઈચ્છા રાખતો નથી, પણ સર્વ પ્રાણી-ઓના અંતરમાં પેસીને તેઓની પીડા ભોગવવાની ઈચ્છા રાખું છું, કે જેથી હું દુઃખી થતાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ દુઃખરહિત થાય.” આમ કહીને રાજાએ તરસથી મરવા જેવા થવા છતાં પેલા ચાંડાળને પીવાને પાણી આપ્યું. પાણી આપતાંની સાથેજ પેલા ત્રણે અતિથિઓ જે મૂળ દેવ હતા તેઓ દેવ રૂપ ધારણ કરી રાજા સામે ઊભા રહ્યા અને કહ્યું: “વરદાન માંગ.” પણ આત્મોપમ્ય ભુદ્ધિથી-સાચી કંઈલાવૃત્તિથી જ પ્રેરાઈને પરોપકાર કરનાર એ રાજાએ તેઓને માત્ર નમસ્કાર કર્યા અને કંઈ પણ માંગ્યું નહિ. કરણ દાનેશ્વરી રાજ સવામણ સોનું દાન કરતો પરન્તુ રાજા રન્તિ-દેવનું દાન કંઈલાવૃત્તિમાં તેના કરતાં પણ ચડે તેવું લેખાય. (૪૭)

[હવે સ્થૂળ વિભૂતિની સર્વશક્તા શામાં રહેલી છે તે ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવી કંઈલા ભાવનાનું સમર્થન કરે છે.]

કરુણાં વિના સર્વે નિષ્ફલમ્ । ૬૮ ॥

કિં વ્યથા ફલં ન યેન કરુણા ત્રસ્ય દુઃસ્વં દૃતં ।
 કિં દેહેન ન યોડ્ધર્પિતઃ ક્ષિતિતલે ત્રસ્તાઙ્ગિનાં રક્ષણે ॥
 કિં શક્ત્યા ન યયોદ્ધૃતાઃ કરુણયા દુઃસ્વાર્દિતાઃ પ્રાણિનઃ ।
 કિં કુદ્ધયા ન વ્યર્જાઙ્ગતઃ શિવપથઃ કર્મઘેઽવિચ્છિન્નત્તયે ॥

કરુણા વિના બહુ નિષ્ફળ.

સાવાર્થ—જે દ્રવ્યથી કરુણા રાખવાલાયક માણસનું દુઃખ દૂર ન કર્યું તે દ્રવ્યનું ફળ શું ? જે દેહથી પૃથ્વી ઉપર ત્રાસ પામતા પ્રાણીઓનું રક્ષણ ન કર્યું તે દેહનું ફળ શું ? જે શક્તિથી દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર દયા લાવી તેમનો ઉદ્ધાર ન કર્યો તે શક્તિ શું કામની ? જે બુદ્ધિથી કર્મના સમૂહનું ઉચ્છેદન કરવાને મોક્ષનો માર્ગ ન ઓળખ્યો તે બુદ્ધિનું પ્રયોજન શું ? કરું જ નહિ. (૬૮)

વિવેચન—દ્રવ્ય, દેહ, બુદ્ધિ કે શક્તિ જે કંઈ આ જગતનાં મનુષ્યોની વિભૂતિઓ છે તેનો ઉપયોગ સ્વ અર્થે કરવો એ તો કીટકથી માંડીને હાથી પર્યંતના સર્વ જીવોનો સ્વભાવ જ છે; પરંતુ તેનું સાચું સાર્થક્ય તો તેમાં જ રહેલું છે કે જ્યારે તેનો ઉપયોગ અન્યને અર્થે—જેઓ તે વિભૂતિથી રહિત હોય અને જેને તેની સાચી આવશ્યકતા હોય તેને અર્થે—કરવામાં આવે. જેઓ સાચા મનુષ્યો છે, કિંવા સેવાધર્મના તત્ત્વને આત્મ સંજ્ઞાના છે કિંવા સાધુઓ છે તેઓ તો પોતાની વિભૂતિને પોતા ઉપરાંત પરને અર્થે ખર્ચવામાં જ તે વિભૂતિનું સાર્થક્ય માનનારા છે, પરંતુ કુષ્ટ અને અગ્ર જનો તે જ વિભૂતિઓનો ઉપયોગ ઉધે માર્ગે કરે છે.

વિષા વિવાદાય થનં મુવાય શક્તિઃ પદેષાં પરિપીડિતાય ।

અભ્યસ્ય સાધોર્ધિયં તત્તમેતજ્ઞ જ્ઞાનાય્ઞ દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

અર્થાત—દુષ્ટ પુરૂષ વિદ્યાનો ઉપયોગ વિવાદ-વિતંડા કરવામાં કરે છે અને સત્પુરૂષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કે જ્ઞાનદાનમાં કરે છે, દુષ્ટ પુરૂષ ધનનો ઉપયોગ મદ્યાન્નમત્ત જનવામાં અને સત્પુરૂષ દાન કરવામાં કરે છે; દુષ્ટ પુરૂષ શક્તિનો ઉપયોગ પારકાને પીડવામાં ત્યારે સત્પુરૂષ પારકાનું રક્ષણ કરવામાં કરે છે. આ પ્રમાણે બેઉના માર્ગો પરસ્પર વિપરીત છે; પરંતુ વિદ્યા, ધન કે શક્તિ જેવી વિભૂતિનો સદુપયોગ સત્પુરૂષ ક્યારે થએલો માને છે તે એ શ્લોકમાંથી મળી આવે છે. સેવાધર્મને અંગીકાર કરનારની તો સર્વ વિભૂતિઓ સેવાને પાત્ર પ્રાણીઓના ઉપકારાર્થે જ હોવી જોઈએ.

દૃષ્ટાંત—દ્રવ્ય, દેહ, શક્તિ અને બુદ્ધિ સર્વનો ઉપયોગ કશ્ચાપાત્રને માટ કરવા માટેનું દૃષ્ટાંત અલ્પના બાદશાહ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમનું છે. તે ઉત્તરાવસ્થામાં ફકીરી હાલતમાં રહેલા અને ઇબ્નઅદમના નામથી ઓળખાતા. એક વખત તે અને એક દરવેશ એકઠા મુસાફરી કરતા હતા. એટલામાં રસ્તામાં દરવેશ માંદો થયો. તેની માવજત કરવામાં પોતા પાસે જે કાંઈ હતું તે તેમણે ખચી નાંખ્યું, છતાં એ કામમાં પૈસાની વધારે જરૂર પડી ત્યારે પોતાનું એક ટકું હતું તે પણ વેચી નાંખ્યું. દરવેશ જરા સાજો થયો અને બન્ને આગળ ચાલ્યા, ત્યાં રસ્તામાં દરવેશ બિચારો થાકી ગયો, તે જોઈ એને પોતાને ખભે બેસાડીને તે ત્રણ મંજલ સુધી લઈ ગયા, અને એ રીતે તેમણે પોતાના સર્વસ્વનું સાર્થક થએલું માન્યું. (૪૮)

પુણ્યવૃક્ષસેવનાર્થે કરુણા । ૪૯ ॥

સામ્રાજ્યં સુયશઃ સુખં ચ સુહૃદો વિદ્યા વિનીતાઃ સુતા-
સ્તાનીમાનિ ફલાનિ પુણ્યસુતરોઃપ્રાપ્તાનિ સઘસ્સ્વયા॥
સિદ્ધૈનં કરુણાજલેન સતતં ચેદ્રક્ષિતું વાઙ્છસિ ।
નો ચેચ્છોષમુપેષ્યતિ દ્રુતતરં સૌર્યં ચ તે નહ્ન્યતિ ॥

પુણ્યરૂપ વૃક્ષનું સિંચન કરવાને કર્ણાની જરૂર.

લાવાર્થ—સામાન્ય-સત્તા, યશ, સુખ, વિદ્યા, મિત્રો અને વિનીત પુત્રો, એમાંનું જે કંઈ હાલ પ્રાપ્ત થયું છે તે બધું પુણ્યરૂપ સુવૃક્ષનું ફળ છે. એ વૃક્ષનું નિરંતર રક્ષણ કરવાને ઇચ્છતો હો તો એનું કર્ણારૂપ પાણીથી સિંચન કર; નહિ તો તે થોડા વખતમાં સુકાઈ જશે અને તારા સુખનો અંત આવી જશે. (૪૯)

વિવેચન—પૂર્વે એક શ્લોકમાં અંથકારે કહ્યું છે કે—**ત્વં તત્પ્રાપ્સ્યસિ દૈવતો बहुतरं सद्यश्च यहीयते ।** અર્થાત—તું બીજાને જે હમણાં આપીશ, તેનો પુષ્કળ બદલો તને દૈવ-કુદરત તરફથી મળશે. તેથી ઉલટી રીતે અંથકાર આ શ્લોકમાં કહે છે કે મનુષ્યને અત્યારે જે કાંઈ સંપત્તિ-વૈભવ પ્રાપ્ત થયાં છે તે વાવવામાં આવેલા પુણ્યરૂપ વૃક્ષનાં જ મીકાં ફળો છે, તો એ વૃક્ષનું નિરંતર રક્ષણ કરવાને તેને કર્ણારૂપી જળનું સિંચન કરતા રહેવું જોઈએ. નહિતો સ્વાભાવિક જ છે કે એ વૃક્ષ સુકાઈ જાય. પરોપકારથી પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે, અને મનુષ્યમાં દીન-હીન જીવો પ્રત્યે કર્ણા ન હોય તો તે પરોપકારને માર્ગે વળવા ઇચ્છતો નથી. કહ્યું છે કે—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

परોपकारः पुण्याय पापाय परपोदनम् ॥

અર્થાત—કરોડો અંથમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તેનો સાર અર્ધ શ્લોકમાં એટલો જ કહ્યું છું કે—પરોપકાર કરવો એ પુણ્યને માટે છે અને પરપોડનથી પાપ ઉપાર્જન થાય છે. પુનર્જન્મને માનનારા સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ જ કહેલું છે કે જગતમાં એક મનુષ્ય પ્રાણીને સુખ-વૈભવ મળે છે અને બીજાને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે સુખપ્રાપ્તિ કરનારે પોતાના પૂર્વ જીવમાં પુણ્ય કરેલું હોય છે અને દુઃખ પ્રાપ્ત કરનારે પાપ ઉપાર્જન કરેલું હોય છે. એ પુણ્ય અને પાપનાં બંધનોથી તે સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ નિયમને સમજનાર મનુષ્યે પરોપકાર દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન કરવું જ ધટિત છે. (૪૯)

[કરુણાને પાત્ર જીવો કેવા હોય તે વિષે જીવેનાં સ્થિતિમાં સ્ફુટલા કરવામાં આવે છે.]

કરુણાપાત્રાણિ । ૫૦ ॥

ये बीमा विकलाङ्गिनो विधिहता दारिव्रधरामाङ्गिता-
वृद्धा वा विधवा अनाथशिशवो ये केनचित्प्रीडिताः ॥
दुर्भिक्षे तृणधान्यदुर्लभतया सीदन्ति ये ये क्षुधा ।
ते सर्वे करुणास्पदं धनवतां वाञ्छन्ति साहाय्यकम् ॥

કરુણાપાત્ર જીવો.

ભાવાર્થ—જે માણસો ગરીબ, અપંગ, દુર્ભાંગી, દરિદ્રી, રોગી અથવા વૃદ્ધ હોય, જે સ્ત્રીઓ વિધવા હોય, જે બાળકો અનાથ હોય અને જે કોઇના દયાલુથી પીડાતા હોય, દુકાળના વખતમાં ખડ અને ધાન્ય ન મળવાથી જે ભૂખે મરતા હોય, તે બધાં જનવરો અને માણસોને કરુણા-પાત્ર ગણી શકાય. તેવાઓ ધનવાનની આર્થિક સહાય ઇચ્છે એ સ્વાભા-વિક છે. (૫૦)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણા કરતાં જેઓ માનસિક, આત્મિક, આર્થિક, શારીરિક ઇત્યાદિ પ્રકારની સંપત્તિમાં હીન હોય તેઓ આપણાથી નાના ગણાય છે અને એવા નાના જીવો, પછી તેઓ મનુષ્ય હોય કે જંતુ હોય, તોપણ તે કરુણાને પાત્ર છે. અત્ર અંચકારે એ કથનને વિશેષ સ્ફુટ કરતાં જણાવ્યું છે કે જેઓ મનુષ્ય હોવા છતાં ગરીબ, અપંગ, દુર્ભાંગી, રોગી, વૃદ્ધ હોય, સ્ત્રી હોય તો નિરાધાર વિધવા હોય, બાળક હોય તો અનાથ કિંવા પરપડિત હોય, પશુ હોય તો દુઃકાળાદિને કારણે ભૂખ-તરસથી રીખાતાં હોય, એ બધાં કરુણાને પાત્ર સેવાય છે. ધનવાનોએ તેઓને અવશ્ય સહાય કરવી ઘટારત છે. કરુણાપાત્ર જીવોનાં ઉદાહરણોમાંનો એક નાનો ભાગ જ અત્ર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ધન એ કાંઈ રૂપિયા-આના-પાંદડી જ ગણાતું નથી. કોઈની પાસે માનસિક

ધન હોય છે અને કોઈની પાસે શારીરિક ધન હોય છે. કોઈ માનસિક ક્ષુધાથી પીડાતા જીવો હોય છે અને કોઈ આર્થિક ધનની તંગીથી ગરીબ હોય છે. જે જે મનુષ્ય કિંવા પ્રાણી જે જે દિશાએ દીન હોય તે તે મનુષ્ય કિંવા પ્રાણીને તે તે દિશાએ સહાય કરવી, એ જ સાચી કૃષ્ણા છે. ધનવાન પણ વૃદ્ધ હોય અને તેની સેવાર્થે કોઈ પુત્ર-પૌત્રાદિ ઉપલબ્ધ ન હોય તો તેને આર્થિક સહાયકની જરૂર હોતી નથી પરંતુ માનસિક અને શારીરિક સાહાયકની જરૂર હોય છે. એવા દીન વૃદ્ધને આશ્વાસન વડે માનસિક સહાય કરનારો અને સેવા-શુશ્રૂષાવડે શારીરિક સહાય કરનારો મનુષ્ય સાચો કૃષ્ણાશીલ મનુષ્ય ક્ષેપાય. એ જ રીતે અન્ય મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓનું સમજવું. ખીજી રીતે જોઈએ તો કોઈ અનાથ બાળક હોય અને તેને બાળુવાની આવશ્યકતા હોય. પોતાને કોઈ બાળુવે એ હેતુથી તે બિલા મોંગતો હોય, તો તેને પોતાને ઘેર રાખીને રોટલા ખવરાવી ચાકર બનાવવે તે ખરી કૃષ્ણા નથી. તેની દીનતા બાળુતર પૂરતી છે માટે તેને બાળુતર પ્રાપ્ત કરાવી તેની દીનતા ટાળવી જોઈએ અને એ જ સાચી કૃષ્ણા છે. (૫૦)

સત્તમ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મઃ માધ્યસ્થ્ય ભાવના.

[હવે ત્રીજી માધ્યસ્થ ભાવનાનું પ્રકરણ પ્રારંભાય છે.]

માધ્યસ્થ્યભાવના । ૫૧ ॥

પાપેભ્યઃ પમિોચનાય જગતશ્ચેત્તે મત્તોભાવના ।

માધ્યસ્થ્ય પારિતીલનીયઃ નિર્શં તસ્યાસ્તદા સિદ્ધયે ॥

માધ્યસ્થ્યેન વિના મનસ્સમતુલા નિશ્ચમાપયતે ।

વૈવર્ત્તેજ ગુણગણાદૂરેઽન્યમુક્તેઃ કથા ॥

માધ્યસ્થ્ય અથવા ઉપેક્ષા ભાવના.

ભાવાર્થ—જગતને પાપમાંથી છોડાવવાની જે તારી મનોભાવના હોય તો તે ભાવનાની સિદ્ધિમાટે હમેશ મધ્યસ્થ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, કારણકે મધ્યસ્થપણા વિના મનની સમાન તુલા વિષમપણું પામે છે. વિષમપણું આવ્યું એટલે પોતે જ ગુણસમૂહથી પતન પામશે તો પછી ખીજને છોડાવવાની વાત જ ક્યાં રહી ? (૫૧)

વિવેચન—ન્યાસુધી પ્રતિકૂળતા પ્રત્યે પણ મધ્યસ્થતા-નિઃસ્પૃહતા મનુષ્યમાં આવતી નથી, ત્યાંસુધી ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ ની પરમપવિત્ર ભાવના તેનામાં ખીલી શકતી નથી. સામાન્ય સંયોગોમાં તો ધણાખરા લોકો શાન્ત, મધ્યસ્થ અને ન્યાયની તુલાની પેઠે વૃત્તિઓને સંયમમાં રાખીને વર્તનારા હોય છે; પરંતુ ન્યારે લયાનક પ્રતિકૂળતા, વિરોધ અને શત્રુતા સામે આવી જે ઊભી હોય, ત્યારે વૃત્તિને મધ્યસ્થ રાખવી એ કાંઈ જેવો તેવો સંયમ નથી. એ સંયમને તો મનુષ્યે કેળવવો જોઈએ. બુદ્ધિ તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ મંગલ કહ્યું છે:—

કુસ્તદ્વ લોકધર્મેદિ ચિત્તં યસ્ત ન કંપતિ ।

અસોક ચિરજં સ્વેમં પતં મંગલમુત્તમમ ॥

અર્થાત—(લાલ અને હાનિ, યશ અને અપયશ, નિંદા અને સ્તુતિ, સુખ અને દુઃખ એ આદિ) લોકસ્વભાવ સાથે સંબંધ થયા છતાં જેનું ચિત્ત ન કંપતાં શોકરહિત-નિર્મળ અને સુખરૂપ રહે છે, તેનું તે કૃત્ય ઉત્તમ મંગલ છે. સુખ અને દુઃખમાં સમભાવ રાખવો એ જ સાચી મધ્યસ્થતા અથવા ઉપેક્ષા છે. મનુષ્યની આ મધ્યસ્થતાથી મનુષ્ય પોતે પાપ-કર્મથી મુક્ત થાય એ યુક્ત છે. પરંતુ ગ્રંથકાર કહે છે કે—પ્રાપ્તેભ્યઃ પરિ-મોચનાય જગતઃ—અર્થાત જગતને પાપમાંથી છોડાવવા માટે—તું માધ્યસ્થત્યનું પરિશીલન કર. એ કેવી રીતે ? ઉપર જણાવ્યું છે તેવી રીતે અને આગળ

જથ્થાવવામાં આવ્યું છે તેવી રીતે, આ ચારે ભાવના મનુષ્યના પોતાના કલ્યાણમાટે તો છે જ, પરંતુ એક પણ તેવા મનુષ્યની ભાવનાથી અન્ય જીવોનું પણ કલ્યાણ સધાય છે. જ્યારે એક વૈરી, વિરોધી, નિંદક પોતાની સામે આવીને કટુ વચ્ચનો કહે, ત્યારે મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખવાથી પોતાનું કલ્યાણ તો થાય છે જ, પરંતુ એ વૃત્તિથી વૈરમાં કે નિંદામાં નવી આહુતિ નહિ પડવાથી તેનું તુરત શમન થવા લાગે છે અને સામા માણસનું નવીન પાપખંધન પણ અટકે છે. તેથી ઉલટું મધ્યસ્થ વૃત્તિ નહિ રાખનાર પોતે પાપખંધન કરે છે અને જગતના પાપખંધનનો કારણીભૂત બને છે, અને તેથી અંધકાર કહે છે કે—મધ્યસ્થતા વિના મનની તુલા વિષમતા પામે છે અને તેથી પોતે જ પતન પામે છે એટલે બીજાને પાપમાંથી મુક્ત કરવાનું કેવી રીતે બને? બલકે તે બીજાનાં પાપને વૃદ્ધિગત કરવાના સાધનરૂપ થાય છે. આ વિષે ભગવાન યુધ્ધે પોતાના શિષ્યોને એક દષ્ટાંત આપ્યું હતું તે નીચે આપેલું છે.

દૃષ્ટાંત—આવસ્તી નગરીમાં એક વૈદેહિકા નામની કુલીન સ્ત્રી રહેતી હતી. તે બહુ મીઠામોલી, નમ્ર અને ધણી શાન્ત છે એવી તેની આખા શહેરમાં ખ્યાતિ હતી. તેને એક કાલી નામની ચતુર દાસી હતી. દાસીને એક વાર એવી શંકા થઈ આવી કે આ મારી શેઠાણી ખરેખરી શાન્ત વૃત્તિની છે કે હું વખતસર કામકાજ કરું છું તેથી તેને ગુસ્સે થવાનો પ્રસંગ જ મળતો નથી? આ શંકાના સમાધાનાર્થે તે એક દિવસ મોડી ઉઠી, ત્યારે વૈદેહિકાએ તેને કહ્યું: “અરે કાલી! આજ આટલું મોડું કેમ કર્યું?” કાલી બોલી: “બાઈસાહેબ! સહેજ વાર થઈ.” વૈદેહિકાએ કપાળ ઉપર ઠરચોલીઓ ચડાવીને અને બમર ઉંચે ચડાવીને કહ્યું: “આ દાસી કેવી પાપી છે? મોડી ઉઠે છે એટલે શું?” કેટલાક દિવસ ગયા પછી કાલી ફરીને થોડો વખત મોડી ઉઠી. તે દિવસે તેની શેઠાણીએ તેને ધણી ગાળો લાંડી. વળી કેટલાક દિવસ ગયા પછી તે ફરીથી મોડી ઉઠી, એટલે બાઈસાહેબનો મિજાજ ગયો. તેણે પાસે પડેલા લોખંડનો સળીયો લઈને કાલીના માથામાં માર્યો. કાલી ખૂબો પાડતી અને ગભરાતી સ્ત્રી

ઉપર દોડી ગઇ. લોકો એકઠા થઈ ગયા. કાલીના માથામાંથી લોહી નીકળતું હતું તેનું લોકોએ કારણ પૂછ્યું તો કાલીએ જણાવ્યું કે: “તમે જેને શાંત સમજો છો, તે અમારાં બાઈસાહેબનું આ દુષ્ટ કૃત્ય છે.” આ ઉપરથી તે સાધ્વી દેખાતી સ્ત્રી ખરી સાધ્વી નથી પણ ભારે ક્રૂર છે, એમ માની લોકો તેની નિંદા કરવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે વૈદેહિકાના મનની તુલા વિષમ બનતાં કાલીની તુલા અને જનસમાજની તુલા પણ નિંદા આદિથી પાપ તરફ પતિત થવા લાગી. ભગવાન જુદા કહે છે કે— “હે ભિક્ષુઓ ! ત્યાંસુધી કડવા શબ્દ સાંભળવાનો પ્રસંગ આવે નહિ, ત્યાંસુધી ધણું શાન્ત દેખાય છે, પણ જ્યારે કડવા શબ્દનો પ્રહાર થાય છે ત્યારે માણસ ખરેખર શાંત છે કે નહિ તે જાણવાની તક મળે છે.” (૫૧)

[માધ્યસ્થ્યનું એક અંગ સહિષ્ણુતા છે. તે વિષે હવે કહેવામાં આવે છે.]

સહિષ્ણુતા । ૫૨ ॥

सेवायां जनतोपकारकरणे धर्मस्य संचारणे ।
 सत्यात्कृष्टमहिष्युता मनसि तेऽवश्यं सदाऽपेक्षिता ॥
 हन्युस्त्वां प्रतिपक्षिणस्तदपि नो कोपो विषादोऽथवा ।
 नश्येन्नापि च धैर्यमल्पमपि चेत्ते कायसिद्धिस्त ॥

સહનશીલતા.

ભાવાર્થ—દેશની સેવા કરવી હોય, સમાજનો ઉપકાર કરવો હોય કે ધર્મનો સંચાર કરવો હોય તો ખરેખર હિંમત પ્રકારની સહનશીલતા તારા મનમાં અવશ્ય રાખવી જોઈએ. તે એટલેસુધી કે કદાચ તારા પ્રતિપક્ષીએ લાકડીથી તને મારે તો પણ ક્રોધ કે ખેદ ન થવો જોઈએ તેમ જ ધીરજ જરી પણ ઝુભાવવી ન જોઈએ. જો તેમ જની શકશે તો તે લીધેલા કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકશે. (૫૨)

વિવેચન—દેશસેવક, સમાજસેવક કે ધર્મસેવકનું કાર્ય કાંઈ સરલ નથી. સેવાધર્મ: પરમગદ્દનો યોગિનામપ્યગમ્ય: । અર્થાત—યોગી જનોને પણ અગમ્ય થઈ પડે તેવા સેવાધર્મ અતિગદ્દત છે. સેવાને યોગીઓના યોગની સાથે સરખાવવામાં જે હેતુ રહેશે છે, તે એ છે કે સેવાયુદ્ધિવાળાએ યોગના જેવા યુદ્ધો કેળવવા જોઈએ. ચિત્તની સમાધિ એ યોગનું ખીજું નામ છે, તેમ સેવાધર્મ અંગીકાર કરનારને પણ ચિત્તની સમાધિ વિના ચાલી શકતું નથી. જે ચાર લાવનારોનો ઉપદેશ અંકાર કરેલો છે તે પણ ચિત્તની સમાધિ કેળવવાને માટે જ છે. સેવાધર્મીની સામે અનેક પ્રતિકૂળતાઓ આવીને ઊભી રહે છે, તે વખતે તેણે મનની વિષમતા ટાળવી જોઈએ અને ચિત્તશક્તિને સમતોલ રાખવી જોઈએ: પરંતુ તે પૂર્વે તેણે પ્રતિકૂળતાને સંપૂર્ણ રીતે સહન કરી લેવી જોઈએ છે. જ્યાંસુધી તે એ પ્રતિકૂળતાને પચાની નાંખીને મનને સંયમમાં રાખી શકતો નથી ત્યાંસુધી તે માધ્યસ્થ કે ઉપેક્ષા લાવનારે કેળવી શકતો નથી. આટલા માટે જ અંકાર કહે છે કે પ્રતિપક્ષીઓ લાકડીથી માર મારે તોપણ કોષ કે ખેદ ન થાય એટલી બધી સહિષ્ણુતાની ભૂમિકા સુધી સેવાધર્મીએ પહોંચવું જોઈએ.

દૃષ્ટાંત—નમૂનેદાર સહિષ્ણુતાનો એક દાખલો હજરત અલીનો છે. હજરત અલી કુદ્દા શહેરની મસીદમાં સવારની નમાજ પઢી રહ્યા હતા. ઈબ્ને મુલજીમ જે પહેલાં લરકરમાં હતો અને દંગો શીસાદ કરી નાસી ગયો હતો તે છૂપી રીતે મસીદમાં આવ્યો અને જ્યારે તમામ લોકો હજરત અલી સાથે નમાજ પઢવામાં રોકાયા ત્યારે તેણે ઝડપથી હજરત અલી ઉપર હુમલો કર્યો અને ઝેરનું પાણી ચઢાવેલી તલવાર વતી ત્રણ ઘા કરી નાંકો. લોકોએ જલ્દીથી નમાજ પૂરી કરી. કેટલાક જણે હજરત અલીને ઉઠાડ્યા અને કેટલાક ખૂનીને પકડવા દોડ્યા, અને તેને પકડીને હજરતની રૂબરૂ આણ્યો. તે વખતે લોકો હજરત અલીને સાડ શરખતનો ખાલો તૈયાર કરી તેમની પાસે લાવ્યા. તેમણે કહ્યું: “ એ શરખત પહેલાં મારા ખૂનીને આપો. કારણકે દોડવાથી તે હાંફી રહ્યો છે અને તરસ્યો જણાય છે.” (પર)

[હવે પાપી પ્રત્યે કવી રીતે વર્તવું કે જેથી ચિત્તની સમાધિમાં નિવેશ ન થાય તે વિષે અધિકાર નીચેના શ્લોક કહે છે.]

પાપિનામપિ ન તિરસ્કારઃ । ૬૩ ॥

ભૂયાંસોઽપિ વિરોધિનસ્તનુભૃતઃ સ્યુઃ પાપકાર્યે રતા-
 બોધ્યાસ્તે મૃદુનમ્નબોધવચ્ચનૈઃ સામાયુપાવેશિઃ ॥
 ક્રૂરત્વાન્મૃદુતાં ભજન્તિ ન ચ તે કેનાઽપ્યુપાયેન ચેત્ ।
 નિર્ભયં તદુપેક્ષણં ન ચ તિરસ્કારોઽથવા તાડનમ્ ॥

પાપીઓનો પણ તિરસ્કાર ન કરવો.

ભાવાર્થ—આ જગતમાં ધર્મી કરતાં પાપી જનોની સંખ્યા વધારે છે એટલે તારો વિરોધ કરનારા અનેક પાપી જનો પાપના કાર્યમાં મશગુલ થએલ તારા જેવામાં આવશે તેમનો તિરસ્કાર કરવા કરતાં સામદામ આદિ ત્રણ ઉપાયોથી કે કોમળ અને નમ્ર બોધવચ્ચનોથી તેમને સમજાવવા. જે તેઓ ક્રૂરપણાને લીધે કોઈ પણ ઉપાયે કોમળ ન અને તો તેમની ઉપેક્ષા કરવી એટલે તેનાં કર્યા તે ભોગવશે એમ ધારી તેનાથી દૂર થઈ જવું પણ તેમનો તિરસ્કાર કે મારામારી ન કરવી. પ્રેમથી જે સમજાવટ થાય છે તે દ્રેષ્ય અથવા તિરસ્કારથી થતી નથી. (૫૩)

વિવેચન—‘વેરનું ઓસડ વહાલ’ એ એક સાદું પણ બહુ બોધક કહેવત છે. વૈરીને વશ કરવાનો વિધિ વહાલમાં જ રહેલો છે, તેવી રીતે પાપીને નિષ્પાપી કરવાનો વિધિ તિરસ્કારમાં નહિ પણ તેની પ્રત્યે દયા દર્શાવવામાં રહેલો છે. પાપી મનુષ્ય ધૃણાને પાત્ર નથી, પરંતુ તે પામર અને તત્ત્વદષ્ટિથી અનભિગ્ન હોઈ દયાને પાત્ર હોય છે. આવું દયાને પાત્ર જગત નાનું—સૂનું નથી. પાપ કરનારો જગતનો ભાગ નિષ્પાપી ભાગ કરતાં ઘણો મોટો છે અને એવા જગતનો તિરસ્કાર કરીને વર્તવાથી પાપી જગત તેવું ને તેવું જ રહે છે અને પોતાથી એ દયાને પાત્ર જગતનું કશું કદ્યાણુ થતું

નથી. પાપીઓનું કલ્યાણ કરવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે તેઓની પ્રત્યે દયા-
દષ્ટિ રાખીને તેમને બ્રહ્મપૂર્વક બોલાવવા, તેમની વૃત્તિમાંથી ધીરે ધીરે પાપ
નિર્મૂળ થાય એવો ઉપદેશ આપવો અથવા અન્ય કોઈ રીતે તેમને પાપી
વૃત્તિથી મુક્ત થવાને માર્ગે ચડાવવા. આઈબલમાં કહ્યું છે કે: “જો કોઈ
તારો અપરાધ કરે તો તેને ઠપકો દે, ને જો તે પસ્તાવો કરે તો તેને માફ
કર. જો તે એક દહાડામાં સાત વાર અપરાધ કરે ને સાત વાર તારી તરફ
ફરીને કહે કે હું પસ્તાઉં છું, તો તેને માફ કર.” આ ક્ષમાવૃત્તિનો બોધ
આપનારા આઈબલનાં વાક્યોમાં પાપીને તિરસ્કારી કાઢવાનો નહિ પરંતુ તેને
સત્કારી તેની વૃત્તિને કોમળ બનાવવાનો ચત્ન કરવાનો હેતુ રહેલો છે. આવા
ચત્નોમાં નિષ્ફળતા મળે તો માત્ર પાપીથી અસહકાર કરવો, પરંતુ તિરસ્કાર
દર્શાવવો નહિ, કારણકે તિરસ્કાર પાપીને વધારે પાપી બનાવે છે.

દૃષ્ટાંત—અર્જુન નામનો એક માણી હતો તે રોજ એક યક્ષની
પૂજા કરીને પોતાના બગીચામાંથી ઉતરેલાં ફૂલ વેચવા જતો. એક વાર તે
તથા તેની સ્ત્રી યક્ષની પૂજા કરતાં હતાં, એટલામાં યક્ષના મંદિરમાં સંતાપ
રહેલા ૬ દુષ્ટ પુરૂષોએ અર્જુનને બાંધી લીધો અને તેની સ્ત્રી સાથે કુકર્મ
કરવા માંડ્યું. અર્જુનને વિચાર થયો કે હું વર્ષોથી યક્ષની પૂજા કરું છું
છતાં આ વિપત્તિને વખતે તે મને કેમ મદદ કરતો નથી? શું ખરેખર
યક્ષ હશે ખરો? આ વિચારની સાથે જ યક્ષનું અદ્ભુત ચૈતન્ય અર્જુનમાં
આવ્યું અને તેણે દોરડાના બંધ પોતાના અદ્ભુત બળથી તોડી નાંખ્યા.
પછી યક્ષની મૂર્તિના હાથમાં લોખંડની ગદા હતી તે ઉંચકીને તેણે છ
પુરૂષ અને સાતમી પોતાની સ્ત્રી એ સાતને મારી નાંખ્યાં; તોપણ તેના
ક્રોધ શાંત થયો નહિ. રોજ એ પ્રમાણે તે જે કોઈ પોતાના હાથમાં આવે
તે સાત મનુષ્યોને મારતો ત્યારે શાંત થતો. આ ઉપદ્રવથી કોઈ નગરની
બહાર નીકળતું નહિ. એક વાર મહાવીર સ્વામી ગામની બહાર એક બગી-
ચામાં ઉતર્યા અને અર્જુન માણીના પંજમાં પડવાની બીકથી કોઈ તેમને
વંદન કરવા ગયું નહિ, પરંતુ સુદર્શન શેઠ ગયો. રસ્તામાં અર્જુન માણીએ

તેને જોયો અને તેને ગદા લઈ મારવા દોડ્યો, એટલે શેઠે ચિત્તર રહી નમોઁથાણુંના પાઠ સ્મરી મૃત્યુ થાય તો યાવજીવન સુખીનો સંચારો અને મૃત્યુ ન થાસ તો સંચારો પારવાનો સંકલ્પ કર્યો. અમ્બુનિ એ સદ્ધર્મીના પુરુષના તેજથી તેના હિપર ગદા હિંગામી શક્ત્યો નહિ અને તેનામાં કામ્યકથાએથી યક્ષની શક્તિ એકદમ અદશ્ય થઈ જતાં ગદા હાથમાંથી પડી ગઈ. અમ્બુનિનું ગાંડપણ દૂર થતાં તેણે સુદર્શન શેઠને પૂછ્યું કે “તમે ક્યાં જાઓ છો?” સુદર્શને કહ્યું કે હું “વીર ભગવાન ખાસે જઈ છું.” અમ્બુનિ પણ શેઠની સાથે જવાની ઇચ્છા કરી અને શેઠે તેને ખુશીથી સાથે લીધો. વીર પ્રભુ અમ્બુનિના પાપોની વાત જાણતા હતા. તેણે પાંચ માસ અને ૧૩ દિવસમાં ૧૧૪૧ મનુષ્યોના પ્રાણ લીધા હતા. છતાં પ્રભુએ તેનો તિરસ્કાર નહિ કરતાં તેની તરફ દયા દૃષ્ટિથી જોયું, તેને બોધ આપ્યો અને દુષ્કર્મથી છૂટવાનો માર્ગ માત્ર સંયમ જ છે એ સમજાવ્યું. અમ્બુનિને હવે પોતાનાં પાપોનો ખુલ્લો પરતાવો થયો અને તેણે વીર પ્રભુ ખાસે જ દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લઈને છઠ્ઠાં છઠ્ઠાં પ્રારણાં કરવાં અને રાજગૃહની આસપાસ રહી કોઈના પર ક્રોધ ન કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરી. સાધુ તરીકેના જીવનમાં તેને ખુલ્લો હેરાન થવું પડ્યું. ઘણાંઓને જીવતા મારી નાંખેલા, તેના પુત્રો, ભાઈઓ વગેરે સગાંઓ તેને આહાર-પાણી પણ આપતા નહિ, તેની પ્રત્યે ઘણા દર્શાવતા, તેને છૂટે પથરો મારતા, પરંતુ અમ્બુનિ ગ્રહણ કરેલો સમભાવ કોઈ વાર પણ ત્યજ્યો નહિ. બીજાઓની કનડગત થતી ત્યારે તે એમ જ ચિંતવતો કે મેં એમને ઘણું નુકસાન કર્યું છે, એ મને થોડો જ બદલો આપે છે. (૫૩)

[ખાપીનો નાશ કરવો એ શું યુક્ત છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અંચાર નીચેના શ્લોકમાં આપે છે.]

પાપસ્યૈવ નાશો ન તુ પાપિનામ્ । ૫૪ ॥

कार्यं पापविनाशनं तदपि नो नाशेन पाप्यङ्गिनो ।
घाते पापेजनस्य हिंसकतया पापस्य वृद्धिर्भवेत् ॥

वस्त्रादेर्मलनाशनार्थमुचितं नो वस्त्रविच्छेदनं ।

किन्तुस्पाद्यजलेन तत्र मृदुतां वस्त्रान्मलोत्सर्जनम् ॥

પાપીના નાશને બદલે પાપનો જ નાશ કરવો.

ભાવાર્થ—પાપનો નાશ કરવો તે વાત બરાબર છે, પણ તે પાપી જીવોનો નાશ કરીને નહિ. પાપી જનોના નાશથી પાપનાં બીજનો નાશ થતો નથી અને પાપીના નાશથી પણ હિંસા તો થવાની જ : હિંસા પાપરૂપ હોવાથી પાપની વૃદ્ધિ જ થવાની. લુગડાંના મેલનો નાશ કરવાને શું લુગડાં ફાડી નાંખવાં જોઈએ? નહિ જ, કિન્તુ પાણીથી લુગડાંને કોમળ બનાવી તેનો મેલ દૂર કરવો જોઈએ. તેમ પાપોને પણ કોમળ બનાવી તેનું પાપ દૂર કરાવવું જોઈએ. (૫૪)

વિવેચન—પ્રથમ દષ્ટિએ જોતાં આ શ્લોકમાં અંધકાર એકાંત અહિંસાવાદનું સમર્થન કરતા હોય તેવું જણાય છે: પરન્તુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. પાપનો નાશ કરવો અને પાપીનો નાશ કરવો એ બેઉ કાર્યો બહાં છે, એ નિઃસંશય છે અને એ બેઉ કાર્યોની વચ્ચે જ્યાં પસંદગી કરવાની હોય ત્યાં પાપનો નાશ કરવો એ કર્મને જ પસંદગી આપવી જોઈએ એવું આ શ્લોકનું સાચું તાત્પર્ય છે, અને આ તાત્પર્ય જે વસ્ત્રનું ઉપમાન ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી સ્ફુટ થાય છે.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।

आततायिनमायान्तं हग्यादेवाविचारयन् ॥

અર્થાત—ગુરુ હોય, વૃદ્ધ હોય અગર બાળક હોય કે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હોય, પણ જો તે ‘આતતાયી’ અર્થાત્ અત્યાચારી કિંવા નિર્દોષને રંજાડનારો દુષ્ટ હોય તો તેને વિચાર કર્યા વિના જ દાર કરવો. અંધકાર પાપનો નાશ કરવાનું કહે છે પરન્તુ પાપીનો અવિચારપૂર્વક નાશ કરીને પાપનો નાશ કરવાની ના કહે છે. જ્યારે પાપનો નાશ કરવો અને પાપીનો નાશ કરવો એ બેઉ માર્ગો ખુલ્લા હોય ત્યારે પહેલો માર્ગ પસંદ કરવાનું તે કહે છે. વસ્ત્રમાં મેલ કિંવા કોઈ દદની એવ હોય તો તે મલીન વસ્ત્રને

પાણીથી સુકોમળ બનાવીને જેવી રીતે તેમાંથી મેલ કિંવા ચેપને દૂર કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે પાપીને પણ સામોપચારથી સુકોમળ બનાવીને તેનામાંથી પાપને નીચોવી નાંખવામાં આવવું જોઈએ. મનુ જેવી રીતે ‘આતતાથી’ને અવિચારપૂર્વક દાર કરવાનું કહે છે તેવું તો ગીતામાં પણ કહેવું નથી. શ્રી કૃષ્ણ પહેલાં સામોપચારનો પૂરો ચત્ન કરે છે એટલે કે પાપીને કોમળ બનાવીને તેનામાંથી પાપનો મેલ નીચોવી નાંખવા મથે છે, છતાં જ્યારે તેનામાંથી ચેપનો નાશ થતો નથી, ત્યારે એ પાપનો ચેપ ઉડીને બીજા નિર્દોષ મનુષ્યને પણ પાપનું દર્દ લાગુ પાડશે એવું વિચારી પાપીનો નાશ કરવા યુદ્ધ કરવાનું અર્જુનને કહે છે. જૈન ધર્મગ્રંથોમાં કહ્યા મુજબ શ્રી શ્રેણીક મહારાજે અમારિ પડેા વજડાવ્યો હતો અને ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે પણ અમારિ ઘોષણા કરી હતી. તેમની આજ્ઞા અધર્મનું ઉચ્છેદન કરવાની હતી; અર્થાત્ જનસમાજમાંથી અધર્મને નીચોવી નાંખવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી, પરંતુ અધર્મીઓનો અવિચારપૂર્વક નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નહોતી : તે છતાં તે રાજાઓને અધર્મનો નાશ કરવાને જ્યારે જ્યારે હિંસા અનિવાર્ય લાગી હતી ત્યારે ત્યારે તેમણે યુદ્ધાદિક કર્યો હતાં અને એકાંત અહિંસાવાદનો જ આશ્રય લઈને પાપનો ચેપ ફેલાવા દીધો નહોતો. વસ્ત્રના દષ્ટાંત વડે ગ્રંથકાર પાપીને કોમળ બનાવવાનો અને પાપને તેનામાંથી નીચોવી નાંખવાનો ઉપદેશ કરે છે. એક વસ્ત્ર કે જેમાં ભયાનક દર્દનો ચેપ લાગ્યો હોય, સાધારણ જળ તો શું પણ તીવ્ર ઔષધ-યુક્ત જળથી એ વસ્ત્રને સુકોમળ બનાવ્યા છતાં તેમાંથી ચેપ દૂર થાય જ નહિ તો પછી આપણે તે વસ્ત્રને શું કરીએ ? અવશ્ય તે વસ્ત્રની ઉપેક્ષા જ કરીએ અને તે રીતે તેને કાંતો ધરના એક ખૂણામાં પડ્યું રહેવા દઈએ અથવા તો ધરની બહાર ફેંટી દઈએ : તે જ રીતે પાપીનો તિરસ્કાર ન કરતાં દયાદષ્ટિથી તેનો આદર કરવો એ માધ્યસ્થ્યનો પ્રથમ વિધિ છે, તેને સુકોમળ બનાવી તેનામાંથી પાપનું વિરેચન કરવું એ બીજો વિધિ છે, તે સુકોમળ ન બને તો તેની ઉપેક્ષા કરવી-તેનાથી અસહકાર કરવો-તેનો ત્યાગ કરવો એ ત્રીજો વિધિ છે.

દષ્ટાંત—અંગુલિમાલનામના એક લૂંટારાએ આવસ્તી નગરીની આસ-
પાસનાં ગામડાંના લોકોને લૂંટી તેમની આંગળીઓ કાપી લઇને તેની માળા
ખનાવી પોતાનાં કંઠે ધારણ કરી નામ મેળવ્યું હતું. એક દિવસ યુદ્ધ લગ-
વાન આવસ્તીમાંથી લિક્ષા ગ્રહણ કરી જે દિશામાં અંગુલિમાલ હતો તે
દિશામાં ગયા. વાટમાં ગોવાળીયા અને ખેડૂતો મળ્યા તેમણે તેમને એ માર્ગે
નહિ જવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો; પરંતુ યુધ્ધે તેમનું માન્યું નહિ. તેમને
સીધા આગળ વધતા જોઇને અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયું અને તેણે
તેમને મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પોતાની ઢાલ તલવાર લઇને વેગથી
યુદ્ધ તરફ દોડ્યો, અને બોલ્યો: “ઓ શ્રમણ! જિભો રહે.” યુધ્ધે ઉત્તર
આપ્યો: “અંગુલિમાલ! હું જિભો છું અને તું પણ જિભો રહે.” આ
કહેવું અંગુલિમાલ બરાબર સમજ્યો નહિ. તેણે કહ્યું: “હે શ્રમણ! તું
ચાલતો હોઈ જિભો છું એમ કહે છે અને મને જિભો હોવા છતાં જિભો
નથી એમ જણાવે છે તેનો અર્થ શું? તું જિભો છું કેવી રીતે
અને હું જિભો નથી કેવી રીતે?” યુધ્ધે કહ્યું: “અંગુલિ-
માલ! પ્રાણી માત્ર વિષે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છું અને પ્રાણીઓ
વિષે તારામાં દયા નથી તેનું તું અસ્થિર-અસ્થિત છે.” આ વાક્યથી અંગુ-
લિમાલના હૃદયમાં તત્કાળ બોધ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાની ઢાલ-તલ્વાર
ફેંકી દીધી અને યુદ્ધના ચરણમાં પડ્યો. અંગુલિમાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસેલા
પુષ્કળ લોકોએ પસેનદિ કેસલના રાજાના મહેલ પાસે જઇને અંગુલિમાલને
શિક્ષા કરવા માટે ચરજ કરી. આથી રાજા મોટું સૈન્ય લઈ અંગુલિમાલને
પકડવા નીકળ્યો. વાટમાં તે યુદ્ધના દર્શનાર્થે ગયો અને ત્યાં તેણે અંગુલિ-
માલના કૂરતાલયર્થી ઉપદ્રવની વાત કહી. યુધ્ધે કહ્યું: “જો અંગુલિમાલ
શીલવાન થાય તો તું તેને શું કરીશ?” રાજાએ કહ્યું: “તો હું તેનો નાશ
નહિ કરતાં તેને નમસ્કાર કરીશ, તેનું રક્ષણ કરીશ અને તેને અન્નવસ્ત્ર
આપીશ.” પછી યુધ્ધે પોતાની પાસે જ બેઠેલા શ્રમણ અંગુલિમાલની
રાજાને ઓળખાણ આપી અને રાજાએ તેના પાપનો નાશ થએલો સમજી
તેને નમસ્કાર કર્યો. રાજા પાપીનો નાશ કરવા જતો હતો, તે પહેલાં યુધ્ધે
પાપીના પાપનો નાશ કરી બુતાવી જગતને બોધ આપ્યો. (૫૪)

[હવે અંચકાર સેવાધર્મીના માધ્યસ્થના વિજયનું કથન કરે છે.]

શાન્તિપૂર્વકમાધ્યસ્થ્યેનૈવ વિજયઃ । ૫૫ ॥

સામર્થ્યેઽપિ સહિષ્ણુતા સમુચિતા સેવાદિકાર્યે ધ્રુવં ।
 દૌર્બલ્યં યદિ મન્યતે તદપિ નો સમ્યક્સ્વસત્ત્વોદયાત્ ॥
 શાન્તિશાન્તિસમાશ્રયેણ સતતં માધ્યસ્થ્યભાવાશ્રવે ।
 જન્સ્વત્પ્રાતેપક્ષિણોઽપ્યવનતા ધાષ્ટ્યં ચ પાપામહમ્ ॥

માધ્યસ્થ્ય ભાવથી જ વિજય થાય છે.

ભાવાર્થ—પોતામાં ગમે તેટલું સામર્થ્ય હોય તોપણ સેવા આદિ કાર્ય બળવડું હોય, ત્યારે તો સહિષ્ણુતા રાખવી તે જ ઉચિત છે. આવી સહિષ્ણુતાને દુર્બલતા માનવી એ બરાબર નથી. સમર્થ માણસ સહિષ્ણુતા બતાવે એ તો આત્મિક બળનો ઉદય જ ગણાય; એટલે તેને દુર્બળતાને બદલે સખળતા જ કહી શકાય. માટે શાન્તિ અને ક્ષમાની સાથે માધ્યસ્થ્ય ભાવનો નિરંતર આશ્રય કરવાથી તારા પ્રતિપક્ષીઓ થણ નમ્ર બનીને ધીરતા અને પાપનો આગ્રહ છોડી દેશે.

વિવેચન—અશક્તિમાન મહેત્તાણુઃ એ ઉકિતવડે જેવી રીતે સાધુત્વને હીણવામાં આવે છે, તેવી રીતે કેટલાકો સહિષ્ણુતાને નિર્બળતા કહીને હીણે છે. પોતાના પ્રતિપક્ષીના પ્રહારને ઝીલીને સામે પ્રત્યુત્તર નહિ આપનાર અથવાતો વિરોધનો પ્રતિકાર નહિ કરનાર હમેશાં સહિષ્ણુતાના ગુણુવાળો જ હોય છે, એમ માની લેવાનું નથી; કેટલાકોમાં દુર્બળતા હોય છે તેથી તેઓ વિરોધનો પ્રતિકાર કરી શકતા નથી. અને કેટલાકો સહિષ્ણુતાના ગુણુવાળા અને સુવિચારી હોય છે તેથી વિરોધનો પ્રતિકાર કરી વૈરનો જન્મ થવા દેવાનું ઈષ્ટ માનતા નથી. આવા દુર્બળ અને સહિષ્ણુ માણસ કંઈ એકસરખા હોતા નથી. સહિષ્ણુ માણસ તે હોય છે કે જે સમર્થ હોવા છતાં મધ્યસ્થ ભાવથી પોતાના સત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે, અને તેટલા માટે અંચકાર સ્વસત્ત્વોદયાત્ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. આવા

મધ્યસ્થ ભાવથી પ્રતિપક્ષી પણ મોતના પાપનો આગ્રહ છોડી દેવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે.

દૃષ્ટાંત—આ વિષે જૈન ગ્રંથમાં એક કથાનક છે. અર્હન્ત્રિત્ર નામના શ્રાવકે સ્વદાસસંતોષરૂપ નિયમ ગ્રહણ કર્યો હતો, પરન્તુ તેના મોટા ભાઈની સ્ત્રી તેની ઉપર આસક્ત થઈ અને હાવભાવ-કટાક્ષપૂર્વક તેને ઉપસર્ગ કરવા લાગી; છતાં અર્હન્ત્રિત્ર તેના પર આસક્ત થયો નહિ. તેણે મોતના પ્રતના રક્ષણને અર્થે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેના પર આસક્ત થયેલી તેના મોટા ભાઈની વહુ મરીને કૂતરી થઈ. એકદા અર્હન્ત્રિત્ર મુનિ પિંહાર કરતાં તે કૂતરી હતી ત્યાં આવ્યા. તેને જોઈને તે કૂતરીએ તેને પતિની જેમ આલિંગન કર્યું. તે જોઈ લગ્નગથી મુનિ નાસી ગયા. તે કૂતરી પણ મરીને મોટા અરણ્યમાં વાંદરી થઈ. ભવિતવ્યતાના યોગથી તે અરણ્યમાં તે મુનિ આવી ચડ્યા. તેને જોઈને તે વાંદરી પ્રથમની જ જેમ રાગથી તેને આલિંગન કરવા લાગી. તે જોઈ બીજા સાધુ તે મુનિને વાનરીપતિ કહીને તેની મરકરી કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને મુનિ લગ્નગયુક્ત થઈ નાસી રહ્યા. તે વાંદરી મરીને ચક્ષુથી થઈ. તે મુનિને જોઈને તેને જાતિસ્મરણ થયું, તેથી તેણે વિચાર્યું કે “ આ મુનિની મેં ધણી ભવથી વાંછા કરી છે, પણ તે હજુ મને ઇચ્છતા નથી, તેથી આજે તો હું તેને આલિંગન કરું. ” એમ નિશ્ચયીને તેણે મુનિને આલિંગન કર્યું. તે જોઈને મુનિ ત્યાંથી નાકા-માર્ગમાં નદી ઓળંગવા માટે તે મુનિ જળમાં પ્રવેશ કરતા હતા તેવામાં તે ચક્ષુથીએ તે મુનિનો એક પગ કાપી નાંખ્યો છતાં મુનિ તે સહન કરી રહ્યા. આ વખતે શાસનદેવીએ આવીને ચક્ષુણીને તેના પૂર્વ ભવની વાત કરી, એટલે ચક્ષુણીએ મુનિની ક્ષમા માંગી પરન્તુ મુનિ તો તે પૂર્વે જ ક્ષમા આપી ચૂક્યા હતા અને મધ્યસ્થ ભાવે રહી તેની પ્રત્યે જરા અનિષ્ટતાનું પણ ચિંતન તેમણે કર્યું નહોતું. આ તેમની દુર્બળતા વહેતી પરન્તુ તેમનો સત્વોદયનો સર્વોચ્ચ સમર્થતા હતી. પછી શાસનદેવીએ મુનિનો પગ આજે કર્યો. (૫૫)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : બાળકોની સેવા.

[પૂર્વે સેવાધર્મને મનુષ્યની તૃતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. એ સેવાધર્મ આદરનાર મનુષ્યની સમીપે સેવાધર્મની વિધિવિધિ દિશાઓ રજુ કર્યા પહેલાં અંતકરે સેવાધર્મમાં દાખલ થવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર માટેના ઉચિત ગુણો વિષે વર્ણન કર્યું અને એ ગુણો કેળવવા માટેના માર્ગોનું નિદર્શન કર્યું, કે જે ગુણો વિના મનુષ્ય સેવાધર્મને યથાસ્થિત રીતે પાળી શકતો નથી. સેવાધર્મ ગ્રહણ કરવાને મટે હૃદયક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કરીને તેમાં કેવા રંગો પૂરવા જોઈએ તે દર્શાવ્યા પછી હવે એ હૃદયક્ષેત્રને સેવાનાં કાર્યોમાં પ્રેરવા માટે અંતકાર એ કાર્યોનો અંગુક્ષિ-નિર્દેશ કરે છે; તેમાં સૌથી પહેલાં મનુષ્યની સેવાના પ્રકારો દર્શાવી ઉત્તરોત્તર-ક્રમે ક્રમે એ સેવાપ્રકારના સૂચનમાં આવળ વધે છે.]

મનુષ્યસેવા । ૧૬ ॥

નિર્નાથાઃ પશવો યથા કરુણયા પશ્ચાલયે યત્નતો ।
રક્ષ્યન્તે કરુણાલુભિર્ભવિજનૈઃ કૃત્વાઽપિ ભૂરિવ્યયઃ ॥
નિર્નાથા મનુજાસ્તથૈવ કરુણાબુદ્ધયા સુરક્ષ્યાઃ સદા ।
યત્સન્તિ પ્રથમેઽધિકારિણ ઇમે બુદ્ધયાદિવૈશિષ્ટયતઃ ॥

મનુષ્યસેવા.

ભાવાર્થ—દયાળુ ભાવિક લોકો કંઈલાભુદ્ધિથી પુષ્કળ ખર્ચ કરીને અનાથ પશુઓને ન્યારે ખચાવે છે, ત્યારે તેવી જ કંઈલાભુદ્ધિથી અનાથ મનુષ્યોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું જરૂરનું છે, કારણકે મનુષ્યો ભુદ્ધિઆદિ ગુણોની વિશેષતાને લીધે પશુ કરતાં ચ્હડતાં છે એટલે તેમનો પ્રથમ અધિકાર છે. (૫૬)

વિવેચન—ભગવાન યજુર્વેદે જે ચાર મુખ્ય સત્યો ગણાવ્યાં છે તેમાંનું સૌથી પહેલું ‘દુઃખ’ નામનું સત્ય ગણાવ્યું છે. જન્મ, જરા, મરણ, અપ્રિય સાથેનો સમાગમ, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ અથવા ઈષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ એ

દુઃખને ઉપજવાનાર છે, એવું એ સત્ય છે. આ પાંચ 'ઉપાધિ રકંધ' જગતનાં સર્વ પ્રાણીને સમાન અસર કરે છે, એટલે કે એક નાનામાં નાના જંતુથી માંડીને પ્રાણીશ્રેષ્ઠ મનુષ્યમાંની સર્વોપરિ વ્યક્તિ રાજરાજેશ્વર મુધી સર્વ કોઈને એ ઉપાધિ રકંધથી 'દુઃખ' નામના સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો નથી. ભગવાન મહાત્માને અને ખીજા અનેક ધર્મોપદેશકોએ આ જ સત્ય જગતને સમજાવ્યું છે. પરંતુ કોઈ ધર્માચાર્યે તેની ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે અને કોઈએ ઓછો ભાર મૂક્યો છે. સર્વ ધર્મોમાં સેવાપરાયણતાનો ભોધ પણ કરવામાં આવેલો છે અને દુઃખી તથા વિકલ પ્રાણીઓની સેવા કરવાનું કરમાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપદેશને કેટલાક ધર્મોના અનુયાયીઓ કેવળ ભૂલી ગયા છે, કેટલાકો તેને અર્ધો-પર્ધો સંભારી રહ્યા છે અને કેટલાકો એ ઉપદેશને મથાર્થ રીતે નહિ અનુસરતાં અર્ધજ્ઞાનભિશ્રિત સેવા પાછળ પોતાની શક્તિનો વ્યય કરે છે. હિંદમાં અનેક સ્થળે પશુશાળાઓ, પાંજરાપોજો, કષ્ટતરખાનાં, ઢોરાંની ઇસ્પીતાલ, વગેરે સંસ્થાઓ કેવળ મૂળાં પ્રાણીઓનાં દુઃખોનું શમન કરવા માટે સ્થાપવામાં આવી છે. આવી સંસ્થાઓનાં કામો ચલાવવામાં અને તે માટે દાન કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને જૈનો અને વેદધર્મીઓ ભાગ લે છે; તેમાંએ જ્યાં જ્યાં જૈન વસતી સારા પ્રમાણમાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં આવી સંસ્થાઓ વધારે ધનવાન અને સારી સ્થિતિમાં ચાલતી હોય છે. પરંતુ એક બાજુએ જીણામાં જીણા જંતુ માટેની દયા અને ખીજી બાજુએ ચારિત્ર્યની અસ્થિરતાથી-ધર્માચરણની શિથિલતાથી માનસિક અને વાચિક હિંસાનો સંસાર-વ્યવહારમાં અત્યંત ઉપયોગ: એ એ પ્રકારની પરસ્પર વિરુદ્ધતા જ્યારે જ્યારે કોઈ જૈનોમાં જોવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તેને માટે એવી ભાષાનો ઉપયોગ લોકો કરે છે કે-“ એ તો નાનાને જીવાડનારો પણ મોટાને મારનારો શ્રાવક છે. ” જૈનો નાનામાં નાના ગામમાં મૂળાં પ્રાણીઓ માટે ધર્મોદાનો ફાળો કરે, વેપાર ઉપર કર-વેરો નાંખે, પરંતુ ગામનાં રોગી કે અનાથ-અશક્ત મનુષ્યોને માટે સ્વલ્પ પણ આધારની વ્યવસ્થા ન કરે, બલકે એ કંતવ્યની ઉપેક્ષા કરે, ત્યારે ઉપર જીણા-વ્યો તેવો આક્ષેપ કરવામાં આવે તેમાં નિવાઈ નથી. પશુઓ કે

પક્ષીઓ મૂંગાં પ્રાણીઓ છે, તેટલા માટે તે દયાને પાત્ર છે એ નિઃસંશય છે; પરંતુ તે ઉપરથી બોલી-ચાલી શકનારા કિંવા પોતાની લાગણી દર્શાવી શકનારા મનુષ્યો ઉપેક્ષાને પાત્ર છે એમ કહિત થતું નથી. દયા ઉપર જેટલો હક્ક મૂંગાં પ્રાણીઓનો છે, તેટલો જ હક્ક મનુષ્યોનો પણ છે અને અંથકાર કહે છે તેમ, મનુષ્યોમાં શુદ્ધિ આદિ વિશેષ ગુણો રહેલા છે અને એક મનુષ્ય પોતાના જીવન વડે સમગ્ર જનતાનો અનેક પ્રકારે ઉપકાર કરી શકે છે, વળી મનુષ્યત્વ એ સર્વોપરિ અવતાર છે કારણકે મનુષ્યત્વમાંથી જીવ સીધો મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકે છે. મનુષ્યની આ વિશેષતાને કારણે તેનો સંરક્ષણ માટેનો અધિકાર પહેલો છે. આ ઉક્તિનો આશય એવો નથી કે મનુષ્યો ઉપરજ દયા દર્શાવીને તેમનું સંરક્ષણ કર્યું એટલે સેવાધર્મીના ધર્મની પૂર્ણાકૃતિ થઈ, પરંતુ જેવી રીતે કદચૂાળુ મનુષ્યો અનાથ પશુઓને માટે પાંજરા-પોજો કે કબૂતરખાનાં જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપે છે, તેવી રીતે-તથા અનાથ મનુષ્યો પ્રત્યે પણ સમાન કદચૂાળુ દર્શાવીને તેમના રક્ષણ-પોષણાદિને માટે વ્યવસ્થા કરવી-સેવા બજાવવી એ સેવાધર્મીનું કર્તવ્ય છે. ‘સર્વજીતાનુ-કંપા’માં એકલાં મૂંગાં પ્રાણીઓનો જ સમાવેશ થતો નથી. જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં પણ અનાથ મનુષ્યોની સેવા ઉપર જરાએ ઓછો ભાર મૂકવામાં આવ્યો નથી અને આજે પણ જે ધનવાન-કદચૂાળુ જૈનો છે અને જેઓ દાનધર્મમાં ધનાદિનો વ્યય કરે છે તેઓ મનુષ્યના હિતાર્થે તેનો વ્યય કરવા ઉપર જરાએ ઓછું લક્ષ આપતા નથી; પરંતુ સામાન્ય રીતે જૈનો મૂંગાં પ્રાણીઓની દયાને વિશેષ સમજનારી મનાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ પશુસાળાઓ અને પાંજરાપોજોની વ્યવસ્થા લગભગ સર્વ સ્થળે કરી રહેલા હોય છે. પૂર્વ કાળમાં હાથના સમયની પેઠે અનાથ મનુષ્યોની સંખ્યા મોટી નહોતી, અને જે કોઈ અનાથ બાળકો હોય તેમનું પોષણ તે સમયના ધર્મપરાયણ શાંતિજનો કે કુટુંબી જનો કર્યા કરતા અને તેમને લણાવી-ગણાવી પોતાની પાંખે ઉડતા કરીને છૂટા મૂકતા. આ કારણથી અનાથાત્રમે જેવી સંસ્થાઓની લાગ્યે જ જરૂર પડતી. આ સંસ્થાઓમાં સૌથી વધારે સાર્વજનિક દયાને પાત્ર માત્ર પશુ-પક્ષીઓ જ રહેતાં

અને તેથી તેમને માટે સંસ્થાઓ ઉઠાડવા તથા ચલાવવા જોનારો સારી પેઠે શ્રમ ઉઠાવેલો; પરંતુ હવે સમય બદલાયો છે. લોકો ગરીબ બન્યા છે; ધનવાનો પણ સ્વચ્છાતિ, સ્વસમાજ કે સ્વકુટુંબ પ્રત્યેની ફરજને પ્રત્યે ઉપેક્ષાભુક્તિથી વર્તવા લાગ્યા છે અને તેથી અનાથ, અશક્ત તથા રોગી જનોની સંખ્યા વધી છે. અનાથાશ્રમો, બાળગૃહો, અશક્તાશ્રમો, વનિતાવિશ્રામો, વિધવાશ્રમો ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ આ જમાનાએ ઉત્પન્ન કરી છે. વિધાયતમાં આપણા દેશ કરતાં સ્ત્રીઓને મજુરી કે નોકરી કરવા માટે વધારે પ્રમાણમાં ધરની બહાર જવું પડે છે. બાળકવાળી સ્ત્રીઓ કે વિધવાઓ ન્યારે નોકરી-પર જાય ત્યારે તેમનાં બાળકનું રક્ષણ કરનાર કોઈ ઘેર હોતું નથી. આ કારણથી ગરીબ સ્ત્રીઓનાં બાળકોને રોજ આઠ-દસ કલાક જળવી રાખવા માટે ‘ નર્સરી ’ જેવી સંસ્થાઓની ત્યાં જરૂર પડે છે. ત્યાં બાળકોને રાખી, નહવરાવી, ખવરાવી, રમાડી જળવવામાં આવે છે; આવી સંસ્થાઓ માફકસરને દરે અને ધર્મોદા સેવા પણ બજાવે છે. નોકરી પરથી પાછી ફરતી વખતે માતા પોતાના બાળકને ઘેર લઈ જાય છે. જમાનાએ જ ઉપજાવી કાઢેલી શું આ એક નવી જરૂરીઆત નથી? મુંબઈ, કલકત્તા કે અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં હવે જાહેર સુવાસજ્યાનું પણ એક મહાન ઉપકારક અને ધર્મોદા ખાતું ભેખાવા લાગ્યું છે. જૂના વખતમાં એવી સંસ્થાની જરૂર પડતી નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ જેમ સમય બદલાય છે, તેમ તેમ સમાજની જરૂરીઆતો અને સમાજસેવા માટેની સંસ્થાઓની જરૂરીઆતો પણ બદલાય છે, માટે તેમાં સમાજને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં આવવો જોઈએ. જૂના વખતમાં પાંજરાપોજો કે ધર્મશાળાઓ કે મુસાફરખાનાં ઉપયોગી ગણાતાં, માટે આ વખતમાં પણ તે જ ઉપયોગી ગણાય એમ ન સમજવું. તે ઉપરાંત બીજી સમયને અનુસરતી સંસ્થાઓ પણ જરૂરી ગણાય તો તે પાછળ પણ સેવાધર્મીએ બાન આપવું જોઈએ. હાલને સમયે મનુષ્યસેવાની જરૂરીઆત પશુસેવાથી કોઈ પણ રીતે ઉતરતી નથી એવું દેશની દરિદ્રતા ઉપરથી માણસ થઈ જાય છે. દરિદ્રતાને લીધે મનુષ્યોમાં રોગો પણ વધ્યા છે અને તેથી

રૂણાલયો અને દવાખાનાંઓની જરૂરીઆત પણ વધારે જણાવા લાગી છે. માટે દયાળુ જનોએ મૂળાં પ્રાણીઓને માટે જ દયાને સંકુચિત નહિ રાખતાં મનુષ્યો માટે પણ દયા ધારણ કરવી જોઈએ. (૫૬)

[મનુષ્યસેવાનું પ્રતિપાદન ક્યાં પછી હવે અંધકાર પ્રથમ બાળકોની સેવાનું સૂચન કરે છે.]

અનાથબાલસેવા । ૫૭ ॥

येषां नास्ति पिता न चापि जननी नोभौ न च भ्रातरो-
बालास्ते करुणालया विधिहता भ्राम्यन्त्यना ग यतः ॥
तेषां रक्षणहेतवे स्वविषये संस्थाप्य बालाश्रमं ।
साहाय्यं धनिकैर्जनैः समुचितं द्रव्येण कार्यं स्वयम् ॥

અનાથ બાળકોની સેવા.

ભાવાર્થ—જે બાળકોનાં મા આપ ભાઈઓ વગેરે કોઈ પાળક ન હોય તેવા હતભાગ્ય કણ્ણપાત્ર બાળકોને નિરાધારપણાને લીધે જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડે છે. તેમના રક્ષણને માટે શ્રીમંતોએ પોતપોતાના દેશમાં બાલાશ્રમ સ્થાપીને તેમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધનની સહાયતા કરવી જોઈએ. (૫૭)

વિવેચન—પૂર્વ કર્મનાં પાપના કોઈ યોગે કરીને કેટલાંક બાળકો નાની વયમાં જ અનાથ બને છે. આવાં અનાથ બાળકોનું રક્ષણ કરવું એ પ્રત્યેક નગરના ‘ મહાજન ’ ની ફરજ પૂર્વે લેખાતી, પરંતુ એવાં મહાજનો કાંઈક અંશે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયાં, કાંઈક અંશે મહાજનો ઉપરનાં ખીન્ન કર્તવ્યોના બોળ વધ્યા અને કાંઈક અંશે તેઓનું યોગ્ય દિશાએ ધ્યાન દોરનારા ઉપદેશકો પ્રમાદમાં પડ્યા, તેથી આજે દેશમાં ભિખારીઓ વધ્યા છે અને ઉચ્ચ કુળનાં અનાથ બાળકો પણ વધ્યા છે. આવાં બાળકોને પોતાના નગરનું ધન જાણીને તેમને મોટા કરી, ભણાવી યોગ્ય ધંધે

ચંડાવી દેવાની ફરજ જ્યારે મહાજનો બૂલ્યા, રાજાએ પણ બૂલ્યા અને રાજરાજેશ્વર પણ બૂલ્યા, ત્યારે શું એવાં અનાથ બાળકોને રખડી-રઝળાને મરણ જ પામવું જોઈએ ? શું અહિંસાપ્રધાન અને દયાધર્મની ભૂમિ જેવા ભારત દેશમાં એવું અને તે તેના ધર્મોને એક કલંક નથી ? આવાં બાળકોને માટે અનાથાશ્રમે ઉઘાડી, જનસમાજે તેમને નિભાવવાં જોઈએ. બાળકો એ આશાભર્યા કુમુભો છે. તેમનામાં અભિનવ અદૃશ્ય રંગો રહેલા છે. એ રંગોમાંનો કોઈ આખી દુનિયાને પ્રકાશથી રંગી નાંખનારો નીકળે એ પણ અનવાજોગ છે. એ અણખીલ્યાં કુમુભો કરમાયા પહેલાં પોષણ-રક્ષણની હુકમાં રહે તેટલા માટે અનાથાશ્રમોની જાહેર સંસ્થાઓ વિના હવે દેશને ચાલે તેમ નથી. મોટી વયનાં દીન-અનાથ સ્ત્રી પુરૂષો તો કેટલીક વાર પોતાની ઈહલોકની ભૂલો અને અપરાધોને લીધે દીનતા ભોગવતાં-દુઃખી થતાં હોય છે. આવાં જનો દયાને પાત્ર તો છે જ, પરન્તુ બાળકોની દીનતા તો તેથી પણ વિશેષ દયાને પાત્ર છે કારણકે તેઓ દુર્ભાગી માતા-પિતાને પેટે અવતર્યા એ સિવાય તેમનો બીજો કશો દોષ હોતો નથી. આપણા દેશનાં જ અનાથાશ્રમોનો ઇતિહાસ તપાસનારને માલૂમ પડશે કે એવી સંસ્થાએ કેટલાંએ બાળકોને પતિત થતાં, મરતાં, દુરાચારી થતાં, બિખારી બનતાં અટકાવ્યાં છે. અનેક ઢોંકેલાં રત્નો પણ તેમાંથી નીકળી આવ્યાં છે. (૫૭)

બાલસેવાવિવચે સાધારણજનકર્ત્તવ્યમ્ । ૫૮ ॥

સામાન્યૈરપિ માનવૈર્જનપદે પર્યટય પૃષ્ઠવા જનान् ।

શોધ્યા નાથવિહીનદીનશિશવઃ સંગૃહ્ય તાનાશ્રમે ॥

રક્ષ્યા રક્ષણપદ્ધતિશ્ચ સુદૃશા લોલુક્યતાં નિત્યશઃ ।

સ્યાત્તત્ર સ્વલજા કથશ્ચિદપિ સા તન્નાયકાન્જ્ઞાપ્યતામ્

બાલસેવા પ્રત્યે સાધારણ માણસનું કર્તવ્ય.

બાવાર્થ તથા વિવેચન—સાથી મદદ કરવાની શક્તિ ન હોય.

તેવા માણસોએ દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ફરીને, તે તે ઝામના લોકને પૂછીને, ઝરીબ અને અનાજ બાળકોને શોધીને, તેમને આશ્રમમાં લઈ જઈ રક્ષણ નીચે મૂકવા, આશ્રમનો કાર્યક્રમ અને રક્ષણપદ્ધતિ હમેશ તપાસવી, તેમાં ખામી જણાય તો આશ્રમના આગેવાનોને તેની સૂચના આપવી. ધનવાનો અનાજાશ્રમેને નાણાં સંબંધી મદદ કરી શકે પરંતુ જેઓ ધનસંપત્તિથી તેવી મદદ ન કરી શકે તેઓ આવાં કાર્યો કરીને પોતાની શારીરિક સંપત્તિથી, પોતાની વિદ્યાસંપત્તિથી, પોતાની અવલોકનશક્તિથી, અને બીજી શક્તિઓથી પણ બાળસેવા કરી શકે છે. ‘ સોરથલ સર્વોસ લીગ ’ નામની સંસ્થાઓ દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં સ્થપાઈ છે તેના સભ્યો બીજી અનેક રીતો ઉપરાંત આ રીતે બાલસેવા આળે પણ કરે છે. મુંબઈ, પૂના, કલકત્તા, વગેરે મોટાં શહેરોમાં કેટલાંક નિરાધાર અને બાળકો પ્રત્યેની પોતાની ફરજ નહિ સમજનાર પતિત માબાપો પોતાનાં બાળકોને રક્ષણતાં મૂકી દે છે તેમને શોધીને એવાં આશ્રમોમાં પહોંચાડી ઉપકારનું કાર્ય કરવું તે પણ ઉત્તમ પ્રકારની બાલસેવા છે. કોઈ બાર વિધવાઓ અથવા કુમારિકાઓના દુરાચારથી ઉત્પન્ન થતાં બાળકો આવી રીતે રક્ષણતાં મૂકી દેવાતાં હોય એવા બનાવો બને છે. દુરાચારના ફળરૂપ હોવા છતાં એવાં બાળકો ધૂણીને પાત્ર નહિ પણ દયાને પાત્ર લેખાવાં જોઈએ. સમાજના રીવાજોના દબાણથી એવી સ્ત્રીઓ પોતાના અપરાધને અંતે બાળકોને રક્ષણતાં મૂકી દેવાના બીજા અપરાધો પણ કરે છે એ ખરું છે; પરંતુ એવાં બાળકોને રક્ષણ આપવાથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળે છે એવું જે કેટલાકો માને છે તેઓ ભૂલ કરે છે. દુરાચારને અટકાવવાના ઉપાયો બીજા છે, પરંતુ નિર્દોષ બાળકોનો બચાવ નહિ કરવાની પૃથા ગ્રહણ કરવાથી કાંઈ દુરાચાર અટકતો નથી. આટલે બાળકોનું રક્ષણ તો હરકોઈ અવસ્થામાં પણ કર્તવ્ય જ છે. અનાથાશ્રમના દોષોથી બાળકોની સેવામાં ક્ષતિ થતી હોય તો તે દોષો વ્યવસ્થાપકોની દૃષ્ટિમાં ધારીને સુધારા કરાવવા એ પણ એક પ્રકારની અતુલવસેવા લેખાય. (૫૮)

[હવે બહુ બહુ સ્થિતિની બહુ બહુ વ્યક્તિઓ આ સિદ્ધિમાં કંઈ સેવા બજાવી શકે તેનું વિશેષણથી ગ્રંથકાર નિરૂપણ કરે છે.]

મિત્રમિત્રપ્રકારેણ સેવાર્જનમ્ । ૫૯ । ૬૦ ॥

વિદ્વાંશ્ચેત્ પઠનોચતાન્ સરલયા રીત્યા મુદા પાઠય ।
 શિષ્યી ચેદુચિતાશ્ચ શિક્ષય કલાનિષ્કામવૃત્ત્યાઽસ્થિલાઃ॥
 વક્તા ચેદસિ દર્શય પ્રવચનૈઃ સન્નોતિમાર્ગં સદા ।
 વૈદ્યશ્ચેત્કુરુ રોગનાશનક્રુતે તેષાં વ્યવસ્થાં શુભામ્ ॥
 વૈશ્યશ્ચેદ્ ભવ કાર્યવાહકતયા વસ્તુવ્યવસ્થાપકઃ ।
 શ્રીમાંશ્ચેષ્છિશ્નુયોગ્યવસ્ત્રનિકરં દેહિ પ્રસન્નોત્સવે ॥
 નામાન્યો યદ્દિ શંસનેન જનતામધ્યેઽસ્ય સન્ધારણં ।
 સેવ મજય યેમ કેનચિદપિ ત્વં સ્વાર્થવૃત્તિં વિના ॥

જૂદા જૂદા માણસોની જૂદી જૂદી સેવા.

ભાવાર્થ—સેવાના ઉમેદવાર ! જે તું વિદ્વાન હો તો આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને જેમ સરલતા થાય તેવી રીતે અભ્યાસ કરાવ. જે તું શિષ્યી-કારીગર હો તો બદલાની આશા રાખ્યા વિના કેવળ નિષ્કામવૃત્તિથી તેમને કળા શિખવ. જે તું વક્તા હો તો શાસ્ત્રીય વચ્ચનોથી તેમને સારી નીતિનો માર્ગ બતાવ. જે તું વૈદ્ય હો તો તેમનામાં રોગો ઉત્પન્ન ન થાય અથવા ઉત્પન્ન થએલ હોય તો તરત નષ્ટ થાય તેવી વ્યવસ્થા કર. જે તું વ્યાપારી હો તો આશ્રમના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખીને વ્યવસ્થાપક થા. જે તું ધનવાન હો તો બ્યારે ઘેર લભાદિ સરખા માંગલિક પ્રસંગ આવે ત્યારે અનાથ બાળકોને થોડી વસ્ત્રાદિનું દાન આપ. જે તારી પાસે ખીજું કંઈ પણ સાધન ન હોય તો છેવટે સારી ઉપકારી સંસ્થાઓના યથાર્થ ગુણોની લોકોને માહીતી આપીને જનસમાજમાં તેનો સંચાર કર. દુકામાં કોઈ પણ રીતે સ્વાર્થવૃત્તિ રાખ્યા વિના સેવા બજાવવાને તત્પર થા. (૫૯-૬૦)

વિવેચન—સેવાવૃત્તિ બહુ વ્યાપક હોય છે. પૂર્વ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે કે જેઓ ધનવાન હોતા નથી તેઓ પણ પોતાની જૂદી જૂદી જાતની શક્તિ-ઓ વડે સમાજની સેવા બજાવી શકે છે. અત્ર ગ્રંથકારે થોડી વિશિષ્ટ શક્તિવાળા મનુષ્યો કેવી રીતે સેવા બજાવી શકે તેનાં દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે. વિદ્વાન્ હોય તે પોતાની વિદ્યાવડે વિદ્યાર્થીઓને ભણાવીને, કારીગર હોય તે વ્યાખ્યાનો-ભાષણો વડે બાળકોને નીતિયુક્ત બોધ આપીને, વૈદ્ય હોય તે અનાથ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની કળાના શિક્ષણનું દાન કરીને, વક્તા હોય તે તેમની રૂઝુવસ્થામાં ઔષધોપચાર કરીને, વેપારી હોય તે સંસ્થાની વ્યવસ્થા વહીવટ કરીને, ધનવાન હોય તે પ્રસંગોચિત દ્રવ્ય પ્રદાન કરીને અને વિશેષ કાંઈ નહિ તો એક રંક મનુષ્ય એવી સંસ્થા પ્રત્યે સમાજની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ કરીને પણ સીધી કે આડકતરી રીતે બાળકોની સેવા બજાવી શકે છે. **Sisters of Mercy**-દયાની ખેડોની એક સંસ્થા આપણા દેશમાં છે તેમાં અનેક સ્ત્રી સેવિકાઓ હોય છે. તેઓ ધન તો આપી શકતી નથી પરંતુ રોગી જનોની પરિચર્યા કરીને, તેમને ધીરજ આપીને, તેમને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહીને પણ મહાન્ સેવા બજાવે છે. ઈ. કેડ નામનો અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે—“ખીજાઓના કલ્યાણનાં ખાસ કાર્યો કરવાથી જ આપણે તેમને વધારે લાલ કરીએ છીએ એમ કાંઈ નથી; પણ આપણી હમેશની પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલી સહૃદયતા તેના વલણથી પણ આપણે તેમને લાલ કરીએ છીએ.” તાત્પર્ય એ છે કે રાયથી રંક સુધીનો દરેક માણસ જો ધારે તો જનતાની કાંઈ સેવા જરૂર બજાવી શકે છે, અને એ સેવાની પાછળ તેની સહૃદયતાનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે તેટલો આધ્યાત્મિક લાભ તેને થાય છે. સેવાનું માપ એ સહૃદયતાના પ્રમાણથી જ થાય છે. એક લાખ રૂપિયા સંસ્થાને આપીને ઉપકાર કરનાર ધનવાનના હૃદયમાં જો સેવાભાવનાથી ભરેલી સહૃદયતા ન હોય અને એક કારીગર રોજના પોતાના કાર્યમાંથી એકાદ કલાક બચાવીને અનાથ-શ્રમના ગરીબ છોકરાઓને નેતરની ખુરસી ભરતાં શીખવવા આવતો હોય અને તેના એ કાર્યની પાછળ તેની સેવાભાવનાથી સહૃદયતા હોય, તો પેલા

ધનવાન કરતાં એ કારીગરની સેવા ચડીયાતા પ્રકારની લેખાય છે અને તેનો આખ્યાત્મિક લાભ તે કારીગરને વિશેષ થાય છે; એટલે સૌ પોતપોતાની નાની-મોટી સંપત્તિના પ્રમાણમાં જે કાંઈ સેવા બળવે છે તે સેવાથી ઉપાર્જન થતું પુણ્ય તો તેની લાવનાના બળ જેટલું જ હોય છે, અને એ દરેક પ્રકારની સેવાની સમાજને જરૂર છે. (૫૯-૬૦)

નવમ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : વિદ્યાર્થીઓની સેવા.

ગ્રામ્યશાળા । ૬૧ ॥

યદ્ગ્રામે શિશુશિક્ષણાય ન ભવેચ્છાલાદિકં સાધનં ।
સેવાસ્થાનમિદં વરં સુવિદુષાં વિદ્યાર્થીશિક્ષાત્મકમ્ ॥
શ્રીમન્તોઽપિ ચ શક્નુવન્તિ ધનતઃ સંસ્થાપ્ય શાળામેહ ।
સેવાપુણ્યમુપાર્જિતું ચ વિતતાં કીર્તિં જનાશીર્વચઃ ॥

ગામડામાં શાળા.

લાવાર્થ—જે ગામમાં બાળકોને શીખવવાને નિશાળ વગેરે કંઈ પણ સાધન ન હોય ત્યાં વિદ્વાનોએ વિદ્યાર્થીઓને પોતાની જાતે મફત શિક્ષણ આપવું અથવા શ્રીમંતોએ પૈસાની સહાય આપી શાળા સ્થાપવી અને શિક્ષણની ગોઠવણ કરવી તે પણ વિદ્વાન અને શ્રીમંત બંનેને માટે સેવાનું સ્થાન છે. આવી સેવાથી પુણ્ય ઉપાર્જન થાય છે, કીર્તિ વિસ્તરે છે અને ગરીબ લોકોનો આશીર્વાદ મળે છે એમ એકી સાથે ત્રણ લાભ મળે છે. (૬૧)

વિવેચન—કહ્યું છે કે સર્વેષુ દાનેષુ વિદ્યાદાનં વિશિષ્યતે-અર્થાત્ સર્વ પ્રકારનાં દાનોમાં વિદ્યાદાન એ સર્વોપરિ દાન છે, કારણકે બીજા જે કાંઈ વસ્તુઓનું દાન આપવામાં આવે છે, તે વસ્તુઓ કાળે કરીને વપરાઈ જાય છે

અને તે વપરાઈ ગયા પછી દાન ગ્રહણ કરનાર પાછો પહેલાંના જેવી જ દુઃસ્થિતિમાં આવી પડે છે; પરંતુ વિદ્યાના સંબંધમાં તેમ બનતું નથી. તે તો વ્યયે ક્રમે વર્ધત એવ નિત્યં વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ । જેમ જેમ વિદ્યાનો વ્યય કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ વિદ્યા વધતી જાય છે—ઓછી થતી જતી નથી, અને તેથી સર્વ પ્રકારનાં ધનમાં પણ વિદ્યાધન પ્રથમ પંક્તિનું મનાય છે. એવા વિદ્યાધનનું દાન મનુષ્યના જીવનને સુધારનારૂં થાય છે, અને જે દાનથી મનુષ્ય જેવા ઉચ્ચ પ્રાણીનું જીવન સુધરે તે દાન સર્વોપર કેમ ન કહેવાય ? મોટાં નગરોમાં વિદ્યા ગ્રહણ કરવાનાં શાળાઓ સાધનો હોય છે, પરંતુ નાનાં ગામોમાં તેવાં સાધનો હોતાં નથી, લોકો વિદ્યાના પૂરા લાભો પણ સમજતા નથી અને માત્ર ઉદરભરણુનો વ્યવસાય કરવો તેમાં જ જીંદગીનું સાર્થકય હોય તેમ સમજીને તેવા વ્યવસાયમાં જ જીવન પૂરું કરે છે. આવા પછાત અવસ્થામાં રહેલા લોકોને વિદ્યાના લાભો સમજાવીને તેમને વિદ્યાદાન આપવું કે અપાવવું એ પરમ ઉપકારનું કાર્ય છે. આપણા દેશને માટે તો વિદ્યાદાનનું કાર્ય અત્યંત આવશ્યક છે, કારણકે જ્યારે જાપાનમાં છ વર્ષની ઉંમર ઉપરાંતની વસતીનો સેંકડે ૯૫ ટકા ભાગ વાંચી શકે છે, ત્યારે આપણા હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે ૯૫ ટકા ભાગ અલણુ હોઈને વાંચી શકતો નથી ! જગતની પ્રજાઓમાં જાપાન પ્રથમ પંક્તિમાં આવ્યું છે તેનું કારણ તેની કેળવણી છે અને હિંદ પછાત લેખાય છે તેનું કારણ તેનું અલણુપણું છે. સમસ્ત હિંદના અલણુપણાનું આટલું લયાનક પ્રમાણ હિંદનાં ગામડાંની કેવળ અલણુ દશા છે અને તેથી ગ્રામ્ય પ્રજાને જ લણાવવાના તેને વિદ્યાદાન આપવાના ચત્નો કરવામાં આવવા જોઈએ. કોઈ પોતાની મેળે મફત શિક્ષણ આપીને, કોઈ શાળાનો ખર્ચ નિભાવવામાં ધનની સહાય આપીને અને કોઈ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપીને આ સેવા ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી શકે. (૬૧)

[હવે શૂદ્ર-પતિત લોકોને કેળવણી આપવાની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવે છે.]

શૂદ્રશિક્ષણમ્ । ૬૨ ॥

શૂદ્રાણામપિ શિક્ષણેન ચરિતં શુદ્ધં ભવેત્તિકં ।

न येद्व्यसनोद्भवं च दुरितं दैन्यं च दूरीभवेत् ॥
 सेवाक्षेत्रामिदं धनाढ्यविदुषोर्भवं विशालं तत-
 स्ताभ्यां शुद्रकशिक्षणार्थमुचितः कार्यः प्रबन्धो वरः ॥
 શુદ્ર વર્ગને શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—શુદ્રોને પણ કેળવણી આપવાથી તેમની નીતિ રીતિમાં સુધારો થાય, મદિરાપાનાદિ વ્યસનો દૂર થવાથી તેથી થતું પાપ અટકે, તેમની દીન અવસ્થા—દરિદ્રતા દૂર થાય, એટલે શુદ્ર વર્ગને શિક્ષણ આપવું તે પણ વિદ્વાનો અને શ્રીમંતોને માટે વિશાલ અને લવ્ય સેવાક્ષેત્ર છે; માટે વિદ્વાનો અને શ્રીમંતોએ શુદ્રવર્ગને કેળવવા માટે ઉચિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૬૨)

વિવેચન—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એમાંનો છેલ્લો શુદ્ર વર્ગ પહેલા ત્રણે વર્ણોની સેવા માટે છે એવું મનુસ્મૃતિકારે જણાવ્યું છે. શુદ્રોની આવી સેવાના બદલામાં તેમનું માત્ર ભરણપોષણ જ એ ત્રણે વર્ણોએ કરવું એટલું પૂરતું નથી. ગામનાં કૂતરાં અને પશુઓનું પણ ભરણપોષણ સમાજે કરવું જોઈએ છે અને એ જ કક્ષામાં શુદ્રોને મૂકીને તેમનું પોષણ કરવાને બાર સમાજે લેવો એ મનુષ્યોને પણ પશુઓની તુલનામાં મૂકવા બરાબર છે. બ્રાહ્મણોનું પોષણ પણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્રો મળીને કરે છે, તો બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનનો વ્યય એ ત્રણે વર્ણો પ્રત્યે શું ન કરવો જોઈએ ? શહેરનું ભરણપોષણ તેમની સેવાના બદલા તરીકે કરવાથી તો માત્ર ધનનો વિનિમય કર્યો ગણાય, પરંતુ શું સંસ્કૃતિનો વિનિમય ન કરવો જોઈએ ? શું શુદ્રો સંસ્કૃતિના અધિકારી મેથી ? માત્ર પશુઓની પેઠે ભરણપોષણના જ અધિકારી છે ? મંથકાર આવા પ્રશ્નોના જવાબમાં જણાવે છે કે—શુદ્રોને—પતિત વર્ણોને પણ શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે જેથી તેઓની નીતિ—રીતિમાં સુધારો થાય, તેઓ દુર્વ્યસનથી મુક્ત થાય અને દીનતાને પણ હઠાવી શકે—જેમકે ઉપરથી જણાશે કે શુદ્રો પણ સંસ્કૃતિના અધિકારી છે અને જેવી રીતે

બ્રાહ્મણ વિદ્વાદિ બહુ શકે છે, તેવી રીતે શ્રદ્ધને પણ વિદ્વા બહુવાનો અધિકાર છે. બ્રાહ્મણોના ધર્મગ્રંથો આ સંબંધે બહુ સાંકડી દષ્ટિ દર્શાવે છે. જેઓ જન્મથી શ્રદ્ધ છે તેઓ મરણસુધી શ્રદ્ધ જ રહે છે અને તેઓને વેદમંત્રોના શ્રવણનો અધિકાર નથી ! વસ્તુતઃ જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્વિજ ઉચ્ચતે એટલે કે જન્મથી તો દરેક મનુષ્ય શ્રદ્ધ જ જન્મે છે અને સંસ્કારથી દિવ જને છે; પરંતુ જન્મથી જેઓ શુદ્ધ જાતિમાં જન્મ્યા છે, તેમને તો કોઈ પણ રીતે હિંસા ચડવાનો અધિકાર જ નથી—સિવાય કે જન્માન્તરઃ એવું કથન કરીને શ્રદ્ધોની સંસ્કૃતિનો માર્ગ બહુ કુદિત કરી નાંખવામાં આવેલો જણાય છે. જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાં એવું સંકુચિત વિધાન નથી. એક ચાંગલ પણ સંસ્કૃતિ પામીને બ્રહ્મને જાણવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવું તેઓ કહે છે; પરંતુ આપણા દેશમાં બ્રાહ્મણ ધર્મના સિદ્ધાન્તો વ્યવહારમાં વધારે પ્રચલિત થઈ ગયા છે, શ્રદ્ધોની—પતિત વર્ગોની—અત્યંત જોની વધારે અવગણના એ વ્યવહારથી થતી લાગે છે અને તે જ કારણથી બીજા કોઈ વર્ણોને નહિ પણ શ્રદ્ધોને કેળવવાની જ ખાસ લલામણ કરવાની પ્રયત્ન કરને જરૂર સમજાય છે. શ્રદ્ધોને કેળવવા માટેનું ક્ષેત્ર ધનાઢ્યો તથા વિદ્વાનોની સમીપે આવી રહેલું છે તે તરફ પ્રયત્નકારે અંગુલિનિર્દેશ એટલા માટે જ કર્યો છે કે આપણા સમાજમાં શ્રદ્ધોનું પણ એક મહત્ત્વનું સ્થાન છે અને એ વર્ગ જે અણકેળવાએલો રહે, તથા દેશના બીજા વર્ગો કેળવાયલા અને તો દેશને પક્ષાઘાતનું—અર્ધાંગવાયુનું દર્દ લાગુ પડે, એટલે કે તેના એક અંગમાં આગળ વધવાનું ચેતન્ય પ્રાપ્ત થાય અને બીજા અંગમાં એવું ચેતન્ય ન હોવાથી તે પાછળ પડતું રહે; એવી દુઃખદ—વિષમ સ્થિતિમાં દેશની સર્વ-તોગામી પ્રગતિ કેવી રીતે થઈ શકે ? શ્રદ્ધોમાં એ અત્યંત જો તો સર્વથી વધારે હીણાયલા રહ્યા છે, અને તેઓ અસ્પૃશ્ય હોવાથી કેવળ અભણ દશામાં છે. કેટલાક સ્વાર્થી જનો માને છે કે અત્યંત જોને લાણવવામાં આવશે તો લોકોનો કચરો વાળનાર કે એવી હલકા પ્રકારની સેવા ઉદાવનાર કોણ રહેશે ? શિક્ષણથી—કેળવણીથી કોઈ મનુષ્યનું હિત થતું હોય છતાં તે હિત માત્ર પોતાના સ્વાર્થની ખાતર થતું અટકાવવું તે અધમાધમ સ્વાર્થલપટતા કહેવાય. એવી

સ્વાર્થલપટતા ગમે તેવા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણને પણ પતિત બનાવનારી થયા વિના રહે નહિ. માત્ર પોતાના આનંદને માટે પોપટને પાંજરામાં પૂરી રાખવા જેવી કરતા દર્શાવવી, તેવી જ આ પણ એક જાતની કૂરતા છે. સમાજની દૈરેક વ્યક્તિને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો, સંસ્કારી થવાનો અને સમાજમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક શક્તિમાં ઉચ્ચે ચડવાનો સમાન અધિકાર છે, અને તેટલા જ માટે આ ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવેલો છે.

દૃષ્ટાંત—ઉન્નતિ કરવાનો અધિકાર સર્વ કોઇને સમાન છે તે દર્શાવનાર એક દૃષ્ટાંત બૌદ્ધ ધર્મના એક ગ્રંથમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ભગવાન બુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ લિક્ષા ગ્રહણ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખારણુ આગળ આવી લિક્ષા માટે બિભા રહ્યા. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો અને તેમાં તે આહુતિ નાંખતો હતો. બુદ્ધને જોતાં જ તે મોટેથી ખૂમ પાડી બોલ્યો: “અરે અમણ! મુંડીયા! ચાંડાલ! ત્યાં જ બિભો રહે!” બુદ્ધે પૂછ્યું: “હે બ્રાહ્મણ! તું ચાંડાલ કે ચાંડાલના ધર્મો જાણે છે ખરો કે?” બ્રાહ્મણ બોલ્યો: “મને એની કાંઈ જ ખબર નથી.” બુદ્ધે કહ્યું: “મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાલ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાલ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ ધ્રુવપાક-કૂતરાંનું માંસ ખાનાર ચાંડાલનો પુત્ર હતો, પરંતુ તેની કીર્તિ એટલી પ્રસરી હતી કે મોટા મોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો, પણ ત્યાં જતાં તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. બીજી બાજુએ સારા કુળમાં જન્મેલા ધણુએ બ્રાહ્મણોને આપણે નાના પ્રકારનાં પાપો કરતા જોઈએ છીએ. માટે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાલ થતો નથી કે જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાલ કે કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે.” બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજને સંતોષ થયો. તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્રની શુદ્રતા કે અંત્યજની અસ્પૃશ્યતાને કારણે તેને શિક્ષણ આપતાં અટકવું એ પાપ છે અને એવા પછાત-હીણા-ચલા વર્ગોને કેળવીને સંસ્કારી બનાવવા એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે. (૬૨)

[વિદ્યાદાનને અર્થે વિદ્વાનાં અને ખીજાં ઉપકરણોની-સાધનોની મદદ દીન જનોને કરવાનો ઉપદેશ નિમ્ન શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે.]

દીનાનાં પુસ્તકાદિસાદ્વાચ્યમ્ । ૬૩ ॥

ये दीनाः स्वसुताम्न रक्षितुमलं गेहे दरिद्रत्वतो ।

नैवाप्यर्पयितुं क्षमाः सुविदिते बालाश्रमे लज्जया ॥

तेभ्यो गुप्ततयाऽन्नपुस्तकपटान् देहि स्वयं दापया ।

न्येभ्यः गत्वाऽतुं सुतान्निजगृहे यच्छक्नुयुस्ते सुखम् ॥

પુસ્તકાદિની સહાયતા.

ભાવાર્થ—જે ગરીબ માણસો ગરીબોને લીધે પોતાની સંતાતિનું રક્ષણ કરવાને કે તેને લણાવવાને સમર્થ નથી, તેમજ વ્યવહારની મર્યાદા કે લાજને લીધે બાલાશ્રમ જેવી જાહેર સંસ્થામાં પણ પોતાનાં સંતાનોને અર્પણ કરવાને શક્તિમાન નથી, તેવા ગૃહસ્થોને કોઈ ન જાણે તેવી ગુપ્ત રીતે અન્ન વસ્ત્ર અને લણવાનાં પુસ્તકોની મદદ પોતે કરવી અને ખીજની પાસે કરાવવી કે જેથી તેઓ પોતાનાં બાળકોને પોતાના ઘરમાં રાખીને સુખે સુખે લણાવી શકે. (૬૩)

વિવેચન—વિદ્વાને પ્રચ્છન્નગુણં ધનમ્ કહેવામાં આવ્યું છે, અને વિદ્યાર્થી ગમે તેવો ધનહીન મનુષ્ય પણ ધનવાન બને છે, અને એક જ વાર દાન કરવામાં આવેલી વિદ્યાર્થી મનુષ્યનું આપું જીવન સાંસારિક દષ્ટિએ સુખમાં પસાર થઈ શકે છે, તેથી વિદ્યાદાન મનુષ્યના જીવનપર્યંત ઉપકારક બને છે. જેઓ ગરીબોને ધન આપીને સુખી કરી શકતા નથી, તેઓ વિદ્યાદાન કરીને તેમને સુખી કરી શકે છે એ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જેઓ પાસે દાન કરવા જેટલી વિદ્યાનો સંચય નથી અને જેઓની પાસે એટલું વિપુલ ધન નથી કે જેથી દીન-હીન જનોને જીવનપર્યંત પાળી-પોષી શકે, તેઓ કઈ રીતે દાન જનોની સેવા કરી શકે ? આવો પ્રશ્ન કરનારને આ શ્લોકમાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે કે તેવા જનોએ દીન જનોનાં સંતાનોને

વિદ્યા ગ્રહણ કરવામાં ઉપયુક્ત થાય તેવાં ઉપકરણો-સાધનોનું દાન કરવું, એટલે કે પુસ્તકાદિ અર્પવાં. આ એક નાના પ્રકારનું વિદ્યાદાન છે અને તે સામાન્ય સ્થિતિનાં મનુષ્યો પણ કરી શકે છે. કેટલાંક દીન માળાપો પોતાની નાની વયનાં પુત્ર-પુત્રીઓને ધંધામાં જોડી, તે દ્વારા ધન કમાઇ પોતાનું પોષણ કરે છે. જે સમય વિદ્યાર્જન કરવાનો છે, તે સમય એ રીતે ધન કમાવામાં ગાળવામાં આવે છે, તેથી તે પુત્ર-પુત્રીઓ ન્યારે મોટી વયનાં થાય છે, ત્યારે માત્ર મજૂરી કરીને જ પેટ ભરનારાં થાય છે અને વિદ્યાના અભાવથી અજ્ઞાન, વહેમી, કુમાર્ગામી અને દુષ્ટચરણ કરનારાં બને છે. આ રીતે તેમનું મનુષ્યજીવન અફળ જાય છે. આમાં કેટલીક વાર તેમનાં માળાપોનો વાંક હોય છે, અને કેટલીક વાર તેમની સ્થિતિનો પણ દ્રાપ હોય છે. વિદ્યાનું મૂલ્ય નહિ સમજનારાં અને અજ્ઞાન માળાપો નાની વયનાં પુત્રપુત્રીઓને હરકોઇ ધંધામાં જોડીને ધન કમાવા લાગે છે, ત્યારે તેઓ સમજતાં નથી કે એ વિદ્યાવિહીનતાથી પોતાનાં સંતાનો ભવિષ્યમાં કેટલાં દુઃખી થશે અથવાતો તેમનું ભાગ્ય કેવી સાંકડી મર્યાદામાં બંધાઈ જશે. આવાં માળાપોને ઓધ આપીને તેમનાં સંતાનોને ભણવા માટે મોકલવાં એ સુરા સેવકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; પરન્તુ જેઓ એટલાં દીન હોય કે પોતાના ધંધાની થોડી આવકમાંથી પોતાના બચરવાળ કુટુંબનું પોષણ કરી શકે નહિ, તેઓ વિદ્યાના લાભો સમજતા હોય તોપણ પોતાની દીન સ્થિતિને કારણે પોતાનાં નાની વયનાં સંતાનોને ધંધામાં જોડીને તેમાંથી થતો કમાણી પોતાને મદદ રૂપ માની લે છે અને એ રીતે પોતાનો નિર્વાહ કાંઇક સુખે ચલાવવા સમર્થ થાય છે. આવા દીન જનોને કેવી રીતે સહાય કરવી? નાની વયનાં સંતાનોની કમાણી જેટલી આર્થિક સહાય તેમને કરવામાં આવે અને તે ઉપરાંત તેમનાં સંતાનોની કેળવણીના ખર્ચ જેટલી સહાય પણ કરવામાં આવે તો તેઓ પોતાનાં સંતાનોને ધણી ખુશીથી ભણાવે છે. તેટલા માટે એવાં કુટુંબોને અન્નવસ્ત્રાદિની અને બાબકોના અભ્યાસ માટે પુસ્તકાદિની સહાય કરવી એ પણ યોગ્ય છે. નાની વયનાં સંતાનોને ધંધે નહિ વળગાડતાં કેળવણી આપવાની દરજ માળાપોને પાડવા

માટે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ફરજિયાત કેળવણીના કાયદા કરવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે એવા કાયદા થયા છે તથા થઇ રહ્યા છે. માઆપોના અજ્ઞાનને લીધે અલ્પ રહેતાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે એવો કાયદો ઉપયોગી છે અને એથી માઆપોને પોતાનાં બાળકોને કેળવવાની ફરજ પડે એ સાઈ છે, પરંતુ જે માઆપો પોતાનાં બાળકોને કેળવણી આપવા આર્થિક દૃષ્ટિએ સમર્થ નથી તેમની મુશ્કેલી તેથી હઠતી નથી. ફરજિયાત કેળવણીની સાથે તે મુક્ત કરવાથી—કેળવણીનું લવાજમ ન લેવા જેટલી રાહત માઆપોને મળે છે, પરંતુ વિદ્યાનાં ઉપકરણોનું ખર્ચ અને બાળકોના ધંધાની કમાણી ખોવાથી તેમને જે ગુજરાન ચલાવવાની મુશ્કેલી પડે છે, તેનો માર્ગ ફરજિયાત કેળવણીના કાયદાથી બિલકુલ થવા પામતો નથી. આ માર્ગે દીન કુટુંબોને મદદગાર થવાનું કાર્ય સેવા-ધર્મમાં ઉત્સુક ધનવાન અને સામાન્ય સ્થિતિનાં મનુષ્યોએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. તે ઉપરાંત જે માઆપો સંસાર-વ્યવહારમાં આખરૂદાર લેખાતાં હોય પરંતુ અંદરખાનેથી દીન-હીન હોય અને બાહ્યતઃ પોતાની દીન-હીનતા પ્રકટ કરતાં શરમાતાં હોય, તેમને ગુપ્ત મદદ કરવામાં આવે તો જ તેઓ પોતાનાં બાળકોને કેળવણી આપવા સમર્થ બની શકે; તેથી અંચકારે ઉપ-યુક્ત શ્લોકમાં એવાં કુટુંબોને ગુપ્ત સહાય કરવાનું પણ સમર્થન કર્યું છે. ગુપ્તદાન બેવડું લાભકારક છે. તેથી દીન જનોને જોઈતી વસ્તુની સહાય મળે છે, અને વિશેષમાં પ્રકટ સહાય લેવામાં રહેલી અપકીર્તિના ભયમાંથી મુક્ત રહેવાનો સ્વાત્મસંતોષ પણ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. ગુપ્ત દાન કરનાર કીર્તિની વાંચના વિનાનો રહીને જે નિર્લેપતા કેળવે છે તે પણ તેને કાંઈ નાનો-સૂનો આધ્યાત્મિક લાભ નથી. (૬૩)

[હવે વિદ્યાર્થીગૃહની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવે છે].

વિદ્યાર્થીગૃહમ્ । ૬૪ ॥

વાઙ્મનુચ્ચત્તમશિક્ષણં પુરવરે ગ્રામસ્થવિદ્યાર્થિનો ।

નો ચેત્પાકનિવાસમન્દિરમિહ સ્યાત્તત્ર તદુર્દશા ॥

તેષાં દુઃસ્વનિવારણાય ધનિકૈઃ કેનાપિ સદ્વેન વા ।
સ્થાપ્યઃ શિક્ષણધર્મસાધનયુતો વિદ્યાર્થિનામાશ્રમઃ ॥

વિદ્યાર્થીગૃહ.

હોવાર્થ—ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવું હોય ત્યારે ગામડાંમાં તેવી શાળા ન હોવાને લીધે શહેરમાં જવું પડે છે. ત્યાં જો તેમને રહેવાને અને ખાવા-પીવાને વિદ્યાર્થીગૃહ-પ્રોડીંગ જેવા સ્થાનની સગવડ ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓની દુર્દશા થાય છે. તેમની અગવડ દૂર કરવાને એકાદ શ્રીમંતે કે સંઘ યા સમાજે મળીને વિદ્યાર્થીઓને માટે શિક્ષણ તથા ધર્મના સાધન સહિત છાત્રાશ્રમ સ્થાપવું જોઈએ. (૬૪)

વિવેચન—આજકાલ હિંચી કેળવણીની સંસ્થાઓ મોટાં નગરોમાં હોય છે. નાનાં ગામોની થોડી વસતીની વચ્ચે એવી સંસ્થાઓ વધારે ખર્ચાળ થઈ પડે તે કારણથી મોટાં નગરોમાં તે હોય એ દીક છે, પરંતુ નાનાં ગામોના જે વિદ્યાર્થીઓને હિંચી કેળવણી લેવી હોય તેઓને મોટાં નગરોમાં આવવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ રહેલી હોય છે. તેઓ ગામડાંના મર્યાદિત વાતાવરણમાંથી નીકળીને નગરના વિસ્તૃત વાતાવરણમાં આવે છે, અને સારી-માડી લાલચોની વચ્ચે મુકાય છે. રહેવા ખાવા, અભ્યાસ કરવા વગેરેની સગવડ તેમને કરી લેવી પડે છે અને એવી મુશ્કેલીઓની વચ્ચે તેઓ અભ્યાસ કરતા હોવાથી કેટલીક વાર નાસીપાસ થાય છે અથવા તો આડે માર્ગે ચડી જાય છે. તેટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા તેમજ તેમને યોગ્ય દેખરેખ હેઠળ રાખી સદાચારી કરવા માટે વિદ્યાર્થીગૃહ જેવી સંસ્થાઓ મોટાં નગરોમાં હોવી જોઈએ કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે, બોજન કરી શકે અને અભ્યાસ કરી શકે. હાલમાં મોટી મોટી શાળાઓ અને કોલેજોની સાથે એવાં વિદ્યાર્થીગૃહો ઘણે ભાગે જોડવામાં આવેલાં હોય છે પરંતુ જિજ્ઞાસુ સર્વ વિદ્યાર્થીઓને તેમાં સ્થાન મળતું નથી ત્યારે એક કરતાં વધારે વિદ્યાર્થીગૃહોની આવશ્યકતા સમજાય છે. આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે વિદ્યાર્થીગૃહની એક વિશેષતાની પણ જરૂરીઆત

દર્શાવી છે. ધર્મસાધનયુક્તઃ એ વિશેષણ વડે કહેવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીગૃહમાં ધર્મનું સાધન હોવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ સ્વધર્મશીલ રહે અને મોટાં નગરોમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલા માદા વાતાવરણમાંથી મુક્ત રહેવા પામે. જે વિદ્યાર્થીગૃહમાં વિદ્યાર્થીઓને ખોટે માર્ગે દોરાર્ધ જતા અટકાવવાની દેખરેખ હોય છે, પરંતુ તે સાથે તેમની ધર્મશીલતાને કેળવવાનાં સાધનો હોતાં નથી, તે વિદ્યાર્થીગૃહો એક રીતે અપૂર્ણ સગવડવાળાં જ લેખાય. રેવ. મી. ફ્રેમીંગ પોતાના Suggestions for social usefulness નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે: “દરેક કોલેજ અને વિદ્યાર્થીગૃહમાં મધુરતા અને પ્રકાશનું વાતાવરણ રહેવું જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિ એવી ન હોય તો તેમણે પોતાના આનંદી અને સભ્ય વર્તનથી એવી સ્થિતિ આણવા કોશીશ કરવી જોઈએ...ન્યાંસુધી વિદ્યાર્થી વ્યક્તિ રૂપે ઉચ્ચ અને સર્વોત્તમ જીવન ન ગાળે ત્યાંસુધી સામાન્ય વિદ્યાર્થીસમાજની ઉત્તમ સ્થિતિ થશે નહિ.” ઉચ્ચ અને સર્વોત્તમ જીવન ગાળવાની કેળવણીથી એક પણ વિદ્યાર્થી વંચિત ન રહેવો જોઈએ તે દર્શાવનારા જ એ શબ્દો છે. ધર્મ અને નીતિની કેળવણી જીવનની ઉચ્ચતા જીવાન વિદ્યાર્થીઓમાં દાખલ કરવા માટે આવશ્યક હોવાથી જ ગ્રંથકારે વિદ્યાર્થીગૃહને ધર્મસાધનયુક્ત રાખવાની વાળખી ભલામણ કરી છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં જૂદાં જૂદાં નગરોમાં ગાતિ કે કોમવાર વિદ્યાર્થીગૃહો ધાર્મિક કેળવણી તથા ધાર્મિક સંસ્કૃતિની વિશેષતા સાથે સ્થપાય છે તે ઇષ્ટ જણાયા વિના રહેતાં નથી. (૬૪)

[એવાં છાત્રાલયોની વ્યવસ્થામાં પણ સેવાધર્મીઓ પોતાની સેવાનો લાભ આપી શકે છે તે હવે બે શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે].

છાત્રાશ્રમઠયવસ્થા । ૬૫ ॥

નિર્નાથાશ્રમવદ્ ભવેદયમપિ ક્ષેત્રં હિ સેવાર્થિનાં ।

ગન્તુમ્ કન્યા જનૈસ્ત્રિચતુરૈશ્છાત્રાશ્રમે નિસ્યશઃ ॥

તેષાં ભોજનપદ્ધતૌ યદિ ભવેન્ન્યૌન્યં નિવાસાલયે ।

તદ્દુરે ક્રિયતાં સ્વયં હિતધિયા યદ્વાઽધિપાયોચ્યતામ્ ॥

શ્યાય્યશુદ્ધિયા વ્યવસ્થા । ૬૬ ॥

કુર્યુસ્તે ન પરસ્પરેણ કલહં નો દુર્બલાનાદરં ।

વર્તેરન્ સ્વસહોદરા ઇવ સદા યોજ્યં તથા નાયકૈઃ ॥

કો દીનો ધનિકશ્ચ કઃ કરુણયા દૃષ્ટયા નિરીક્ષ્યોઽત્ર કો
જ્ઞાત્વા સવંમપદપાતમતિભિઃ કાર્યા વ્યવસ્થાઽસ્થિલા ॥

છાત્રાશ્રમની વ્યવસ્થા.

ભાવાર્થ—અનાથાશ્રમની પેઠે છાત્રાશ્રમ પણ સેવાના ઉમેદવારોને માટે સેવાનું ક્ષેત્ર છે. એ એ ચાર ચાર સેવાર્થીઓએ વારાફરતી હમેશ ત્યાં જવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની ભોજનાદિ વ્યવસ્થામાં કે રહેવાની વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારથી ખામી હોય તો તે હિતશુદ્ધિથી કાર્યવાહકોને કહી દૂર કરવી, અથવાતો આગેવાનોને મૂચના કરવી. (૬૫)

ન્યાયશુદ્ધિપૂર્વક વ્યવસ્થા.

વ્યવસ્થાપકોએ વિદ્યાર્થીઓને માટે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી તેઓ એક બીજાની સાથે બિલકુલ કલહ ન કરે, બળવાન દુર્બળને કનડગત ન કરે, તેઓ જાણે સગા ભાઈ હોય તેવી રીતે હમેશાં વર્તે. વ્યવસ્થાપકોએ વિદ્યાર્થીઓમાં ખરો ગરીબ કોણ છે, પૈસાવાળો કોણ છે, વધારે કશ્ચાદિથી કોની તરફ જોવું જોઈએ, ખરી મદદની કોને જરૂર છે, એ બધી હકીકત નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી જાણીને હરેક પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. (૬૬)

વિવેચન—આ બેઉ શ્લોકોમાં વિદ્યાર્થીઓની સેવા બજાવવાનો એક વિશિષ્ટ માર્ગ તૃતીય અવસ્થામાં દાખલ થએલાં સ્ત્રી પુરુષોને દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રમો જેવાં કે હોસ્ટેલો, બોર્ડિંગ હાઉસો, વગેરેની સુશુદ્ધ રીતે વ્યવસ્થા કરવી, વહીવટ ચલાવવો એ પણ એક પ્રકારની

સેવા છે કે જે તૃતીય અવસ્થામાં દાખલ થનારે કરવાયોગ્ય છે. હાલમાં કેટલીક માતિઓ તરફથી બોર્ડીંગ હાઉસો ચલાવવામાં આવે છે, તેમના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો જેવી વ્યવસ્થા કરે છે, તેવી વ્યવસ્થા ઉપાડી લેવી અને માત્ર વિદ્યાર્થીઓને સુચરિત રાખવાનો, સુધડ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન કરવો તે કાંઈ નાની સેવા નથી. જીવાન વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાની સાથે રહે છે તેથી ત્યાં અનેક પ્રકારના કોયડા ઉત્પન્ન થાય છે. જીવાન લોહીમાં કાંઈ કાંઈ વિકારો અને વિચક્ષણતાઓ ભર્યા હોય છે. જૂદાં જૂદાં કુટુંબોમાં ઉછરેલા, જૂદા જૂદા સંસ્કારોવાળા અને જૂદી જૂદી નૈસર્ગિક વિશિષ્ટતાવાળા વિદ્યાર્થીઓ ન્યારે એક બીજાના સમાગમમાં રહેવા લાગે છે, ત્યારે તેઓના પ્રકૃતિવૈચિત્ર્યથી અનેક પ્રકારના વિલક્ષણ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે. તેવા બધા વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખીને તેમનામાં સહૃદયતાના, સુચરિત્રના, મનુષ્યત્વના ધર્મોના સંસ્કારોનું બીજરોપણ કરવું એ આવશ્યક છે, અને એ કાર્ય માથે ઉપાડી લેનાર મનુષ્યત્વની સેવા કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે વિદ્યાર્થીઓના જીવનની સુધારણા કરવાનું મહત્પ્રુષ્ય ઉપાર્જન કરે છે. આટલા માટે જ અંચકાર સેવાધર્મીઓને જૂદી જૂદી સેવાઓ અજીવવાનું સૂચન કરે છે. વિદ્યાર્થીઓની ભોજન-નિવાસ વગેરે સંબંધી અડચણો દૂર કરવી, કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તકાદિની વ્યવસ્થા કરી આપવી, કોઈ ઉપદ્રવકારક કુછંદી વિદ્યાર્થીને શિખામણ આપીને કે દપકા આપીને તેની તરફથી બીજા વિદ્યાર્થીઓને થતો ઉપદ્રવ દૂર કરવો, કોઈની વચ્ચેના કલહનું કારણ જાણીને તે શમાવવા તથા સર્વને લાઘ્યાચારથી વર્તીવવા યત્ન કરવો, કોઈ કચ્છાપાત્ર-રોગી-દુઃખી વિદ્યાર્થી પ્રત્યે કચ્છાપૂર્વક ધ્યાન આપવું, કોઈને જરૂર પૂરતી મદદ કરવી : છત્યાદિ પ્રકારે સેવાધર્મ ઉપાડી લેવો એ વિદ્યાર્થી વર્ગની મોટી સેવા છે. રેવ. મી. ફ્લેમિંગ કહે છે કે “ તમારે ખાતર, વિદ્યાર્થી પ્રજાની સેવાને ખાતર, દેશને ખાતર, સ્વાશ્રય, સર્વ વાતોનો વિચાર, સમાજમાં, સમાજના દરેક વિભાગમાં પરસ્પર પ્રીતિની પ્રબળ લાગણી ઉત્પન્ન કરવા અને પોષવા, તમારાથી બનતો પ્રયાસ કરો. આમ કરવાથી મધુરતા અને આનંદ વડે સામાજિક જીવન ઘડાતું જશે. ” વિદ્યાર્થી વર્ગને સુચરિત

કરવેા એ સામાજિક જીવનની ઉચ્ચ પ્રકારની ઘટના બરાબર છે અને સેવાધર્મી એવી ઘટના કરવા પાછળ પોતાના જીવનનો વ્યય કરે તે પણ એક પ્રકારનો જીવનનો સદુપયોગ છે.

દૃષ્ટાંત—આપણા દેશમાં સુરતનું વનિતાવિશ્રામ, અમદાવાદનું વનિતા-વિશ્રામ અને એવી જ બીજી સંસ્થાઓ માત્ર સેવાધર્મની ઉચ્ચ બુદ્ધિથી જ ચલાવાય છે. તેના વ્યવસ્થાપકો તે સંસ્થાઓ માટે જોઇતું નાણું માંગી-બીખીને આણે છે, પરંતુ પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિથી જ તેઓ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવે છે. દક્ષિણમાં પ્રો. કર્વેનું વિધવાશ્રમ પણ પ્રો. કર્વે માત્ર સેવાબુદ્ધિથી જ ચલાવે છે અને તે સંસ્થાને માટે જોઇતું નાણું લોકો તરફથી મળી રહે છે. હવે એ સંસ્થાની સાથે પ્રો. કર્વેએ સ્ત્રીઓનું વિદ્યા-પીઠ પણ શરૂ કર્યું છે અને તે સુંદર કામ બજાવે છે. સ્વ. ઊર્મીલા દીવેટીયા એ જ રીતે એક વાર અંબાના સેવાસદનની વ્યવસ્થા કરીને ઉત્તમ સેવા બજાવવા માટે બાણીતાં થયાં હતાં. તાત્પર્ય એ છે કે આવા આશ્રમો અને વિદ્યાર્થીગૃહોની વ્યવસ્થાદ્વારા બજાવતી સેવાથી જનતા ઉપર મોટો ઉપકાર થઇ શકે છે અને જીવનની સફળતા કરવાનો ઉચ્ચ હેતુ તેમાં રહેલો છે. (૬૫-૬૬)

[આ બધી બ્યાવહારિક શિક્ષણની વાત થઈ; પરંતુ બ્યાવહારિક શિક્ષણ એકલું આપવાથી વિદ્યાર્થીઓનું સાચું મનુષ્યત્વ વિકાસ પામવું નથી. ભર્તૃદરિ કહે છે કે સાપિ પ્રતિદિનમધોધઃ પ્રવિશતિ અર્થાત્-વિદ્યા તો દિવસે દિવસે નીચે ઉતરતી જાય છે, પતિત થતી જાય છે, એટલે એકલી વિદ્યાથી જ બ્યાવહારિક શિક્ષણથી જ જીવાન મળવું સાચું હિત નીપજવું નથી : માટે એ વિદ્યા સાથે બીજું કંઈક જોડાયે : શું જોડાયે ? અંધકાર કહે છે કે-વિદ્યાની સાથે ધર્મનો રંગ હોવો જોઈએ, માટે વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આપવું જોઈએ : આ આવશ્યકતાનું હવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.]

ધાર્મિકશિક્ષણેનૈવ વિદ્યાસાફલ્યમ્ । ૬૭ ॥

વિદ્યા ધાર્મિકશિક્ષણેન રહિતા નો શોભતે સર્વથા ।

વસ્ત્રાભૂષણભૂષિતાઽપિ મહિલા શીલેન હીના યથા ॥
 વિદ્યન્તે સકલાઃ કલા ન સફલા ધર્મેણ યુક્તા ન ચે-
 દીનારઃ કિમુ મુદ્રયૈવ લભતે મૂલ્યં સુવર્ણં વિના ॥

ધાર્મિક શિક્ષણથી વિદ્યાની સફલતા.

ભાવાર્થ—વસ્ત્ર અને આભૂષણથી સજ્જ થએલી સ્ત્રી જેમ શીલ વિના શોભતી નથી તેમ ધાર્મિક શિક્ષણ વિનાની એકલી વ્યાવહારિક વિદ્યા ખિલકુલ શોભતી નથી. ભલે બધી કળાઓ આવડતી હોય પણ એક ધર્મ-કળા ન આવડતી હોય તો તે કળાઓ નિષ્ફળ છે. ખોટી મહેર ઉપર એકલી છાપ હોય પણ તેમાં જે સુવર્ણ આદિ ધાતુ ન હોય તો છાપ માત્રથી કાણ તેની કિંમત આપશે ? (૬૭)

વિવેચન—વ્યાવહારિક વિદ્યા યુવાનોને આપવાનો હેતુ એકલો ઉદર ભરવાનો નથી. અમુક વિદ્યા કે કળા શીખીને એક છોકરો સંસારમાં દાખલ થતાં તે સારી પેઠે કમાઈ ખાશે એવા એકલા હેતુથી છોકરાંઓને કેળવનારાં માઆપો જીવનનો સાચો અર્થ સમજતાં નથી એમ કહેવું જોઈએ. વસ્તુતઃ વિદ્યા ગ્રહણ કરીને વિદ્યાર્થી સંસારમાં સુખે નિર્વાહ કરી શકે એટલું જ નહિ પણ તેના ચારિત્ર્યનું સંગઠન થાય, તે એક આદર્શ નાગરિક બને, તે સમાજનાં સંકષ્ટોનું હરણ કરનારો થઈને પોતાનું આત્મહિત સાધે એ પણ વિદ્યા ઉપાજન કરવાનો હેતુ છે. જે ઉદરભરણ માટે જ વિદ્યા ગ્રહણ કરવાની હોત તો લોકો પરસેવો ઉતારીને કમાણી કરી પેટ ભરવા તરફ વળત નહિ, પરન્તુ પારકું ધર ફાડીને-થોડી મહેનતે સુખેથી ઉદરનિર્વાહ કરવાની વિદ્યા જ પોતાનાં બાળકોને શિખવત; પરન્તુ ઉદરભરણ કરવા ઉપરાંત બીજા હેતુઓ પણ જીવનમાં સાધવાના છે એવું દુનિયાનો મોટા ભાગ સમજે છે અને તેથી જ વિધિવિધ વિદ્યા કળાઓ ઉપરાંત નીતિ, ચારિત્ર્ય-સંગઠન ઇત્યાદિ સધાય તેવી કેળવણીથી પોતાનાં બાળકોને અર્થકૃત કરવાનું

માબાપો આવશ્યક માને છે. પરન્તુ આ હેતુ સાધવાનાએ વિધવિધ માર્ગો છે. જગતના જૂદા જૂદા દેશોમાં નીતિનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો મળ્યા પડે છે. કેટલાકો કહે છે કે અંતરાત્માનો—ચિદ્વૃત્તિનો અવાજ એ જ નીતિનું નિર્માણ સ્વરૂપ છે, કેટલાકો કહે છે કે જે કૃત્યથી વધારે પ્રાણીઓનું—સર્વ પ્રાણી-ઓનું હિત થાય તે જ સાચી અને વહેવાર નીતિ છે, અને કેટલાકો કહે છે કે ધર્મમાં પ્રબોધી હોય તે જ નીતિ આદર્શ કહેવાય. આમાંથી કઈ નીતિ ગ્રહણ કરવી અને કયા સિદ્ધાંતને આધારે ઉછરતી પ્રજાનું ચારિત્ર્યસંગઠન કરવું એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. પરન્તુ અંતરાત્માનો અવાજ અથવા ચિદ્વૃત્તિ હમેશાં શુભ જ પ્રેરણા કરતી નથી. જૂના કાળમાં રૂપેનના લોકો પર-ધર્મીઓને જીવતા બાળી મૂકતા તેમાં તેઓ ખરેખર ચિદ્વૃત્તિના અવાજને અનુસરીને જ વર્તતા ! તો પછી એવો ચિદ્વૃત્તિનો અવાજ એ હમેશાં નીતિ કેમ હોઈ શકે અને તેવી જૂદે જૂદે સ્વરૂપે સ્વીકારાતી નીતિને અનુ-સરીને ઉછરતી પ્રજાનું ચારિત્ર્યસંગઠન કરવાનું કેમ કહી શકાય ? આ અંતરકારે પણ પોતાના પ્રથમ અંતમાં ‘ચિદ્વૃત્તિ’ના સખંધમાં કંઈ છે કે—

સંસ્કારૈરશુભૈઃ કુલ્લિજનકૈઃ કર્માણુભિઃ સચ્ચિતૈ—

રાક્ષાન્તા યદિ ચેતના મલહતા વ્યાપ્તા ચ જાડયેન વા ॥

ચિદ્વૃત્તિસ્ફુરણા ભવન્ત્યપિ ભવેત્તેષાં ન ધાગોચરો ।

મન્દાસ્તેન મદોદ્ધતાઃ પ્રતિદિનં કર્તુ કુકૃત્યં રતાઃ ॥

અર્થાત—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના કેટલાક એવા અશુભ સંસ્કારો હોય છે કે જેથી સહચુદ્ધિ દબાઈ જાય અને દુષ્ટચિંત્ની પ્રબળતા થઈ જાય; તેવાં અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દબાઈ ગઈ હોય અને તેની ચારે પાસ દુષ્ટ ચિંતનથી મલીનતા જામી ગઈ હોય અને જેમના અંતરમાં ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરૂષોના અંતરૂપમાં ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની કોપ અને પ્રસાદરૂપ નિશાનીઓ તેમના જાણવામાં આવતી નથી; તેથી સુકાન વગરના વહાણની પેઠે આડીઅવળી ગતિ કરતાં

ચાતો દુષ્ટત્વ તરફ પગલાં ભરતાં તેમને કોઈ અટકાવનાર નથી, તેથી સ્વચ્છંદ-
પણે ઉદ્ધત થએલા તે મંદ પુરુષો તેમની બાહ્ય ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે દુષ્ટત્વ
કરવામાં તત્પર થાય છે. જૂદા જૂદા સંયોગોમાં, સંસ્કારોમાં, બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિમાં
મનુષ્યો ઉછરે છે અને તેને અનુરૂપ તેની ચિદ્વૃત્તિ સ્વરૂપ પકડતી જાય છે,
તેથી કોઈ પણ કાર્ય કરતાં તેની ચિદ્વૃત્તિ જે કાંઈ અવાજ કરે છે તે
અવાજ તેને લલે શુભ દેખાતો હોય પરંતુ જગતની સર્વમાન્ય નીતિમાં
તે શુભ હોતો નથી. એક ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુએ એક બીજા ધર્મગુરુને એક વાર
જવાબ આપ્યો હતો કે “તું તારા અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે જ લલે
વર્તતો હોય, પરંતુ તારે એટલી સંભાળ રાખવી જોઈએ કે તારો અંતરાત્મા
કદાચ એક મૂખનો અંતરાત્મા ન હોય.” આ કારણથી ચિદ્વૃત્તિના અવાજ-
ને જ નીતિ તરીકે માનવાનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવો એ યોગ્ય નથી. ત્યારે જેથી
ધણા માણસોનું હિત થાય, લલે તેથી થોડાનું અહિત પણ થાય, તે નીતિ
હોઈ શકે કે કેમ? જગતમાં ધણા માણસો આ નીતિથી વર્તવાનું પસંદ કરે
છે, પરંતુ ધણા માણસોનું શાશ્વત હિત થાય એવો માર્ગ જો અચળ માર્ગ
ન હોય તો તે એક સિદ્ધાંત બની શકે નહિ. આજે થોડો દગો કરવાથી એક
મોટું સામ્રાજ્ય આપત્તિમાં પડતું બચી જાય એવું બની શકે, પરંતુ તેથી
એ પ્રકારનો દગો કરવો એ જ સર્વમાન્ય નીતિ હોઈ શકે નહિ, કારણકે એવો
દગો કરવાની નીતિ જો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત બને, તો એવો જ દગો આચરતાં
બીજાં અનેક સામ્રાજ્યો ડૂબી પણ જાય. આજે જે પ્રકારની નીતિથી એક
સામ્રાજ્ય આક્રમકતાથી બચે છે તે જ નીતિથી કાલે બીજાં સામ્રાજ્યો ડૂબી
જાય એવો સંભવ જણાતો હોય તો એ કદાપિ નીતિનો સિદ્ધાંત બની શકે
નહિ. આખા વિશ્વને એકસરખો કલ્યાણકારક જે કોઈ સિદ્ધાંત હોય તે જ
નીતિનો સાચો સિદ્ધાંત હોઈ શકે અને તેથી ઉપયોગિતાવાદ અથવા
Utilitarian View—થી અર્થાત્ મોટી સંખ્યાનાં મનુષ્યોનું હલું કરવાની
નીતિ જગતને માટે કલ્યાણકારક નથી. અંતરાત્માના અવાજનો આધાર
કે ઉપયોગિતાવાદનો આધાર નીતિના સિદ્ધાંતની સ્થાપના માટે અચળ નથી,
ત્યારે કયા અચળ આધાર ઉપર એ સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરવી જોઈએ? માત્ર

ધર્મના આધાર ઉપર. ધર્મના સિદ્ધાંતો જ માત્ર શાશ્વત અને અચળ છે. જગત કલ્યાણકર નીતિ અને ધર્મ એ એક જ શબ્દો. પર્યાયવાચક અને છે અને જે વિદ્યાર્થીઓને નીતિમાન બનાવવા એ તેમના મનુષ્યત્વની, તેમની વિદ્યાની, તેમના જીવનની ખરી સફળતા છે, તો ધર્મશિક્ષણ વિનાની નીતિથી એ સફળતા સાધી શકાય તેમ નથી જ. આટલા માટે જ મીસીસ એસ'ટે કહ્યું છે કે —“ Those of you who would have India great, those of you who would see her mighty, remember that the condition of national greatness is the teaching of religion to the young.” અર્થાત્—જેઓ હિંદુસ્તાનને મહાન અને સ્થોળે નેવા ઇચ્છતા હો, જેઓ તેને સામર્થ્યવાન થએલો નેવા માંગતા હો, તેઓ યાદ રાખજો કે રાષ્ટ્રીય મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટેની મુખ્ય શરત જીવાનોને ધાર્મિક કેળવણી આપવાની જ છે.” (૬૭)

[ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા દર્શાવ્યા પછી હવે અંચકાર ધાર્મિક કેળવણી કેવી આપવી જોઈએ તે વિષે કહે છે.]

કોવૃદ્ધાં ધાર્મિકશિક્ષણમ્ ? । ૬૮ ॥

स्याच्छिष्टाभिजनोचितं सुचरितं विद्यार्थिनां सर्वदा ।
 शुद्धं निर्व्यसनं स्वधर्मनिरतं नीत्याश्रितं चोन्नतम् ॥
 श्रद्धा शुद्धतरा मतिश्च विमला ज्ञानं भवेत्तात्त्विकं ।
 देयं शिक्षणमीदृशं स्वचरितौपम्येन सच्छिक्षकैः ॥

ધાર્મિક શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું ?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય હમેશાં શિષ્ટ જીવનને લાયક, વ્યસન-રહિત, સ્વધર્મપરાયણતા સહિત, નીતિથી ભરપૂર અને ઉંચામાં ઉંચું અને, ધર્મશ્રદ્ધા અત્યંત શુદ્ધ રહે, બુદ્ધિ નિર્મળ થાય, તાત્ત્વિક જ્ઞાન થતું જાય તેવી રીતે શિક્ષકોએ પોતાના શુદ્ધ ચારિત્ર્યના દાખલાથી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. (૬૮)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં જે હેતુપુરઃસર ધાર્મિક કેળવણીની હિમાયત કરવામાં આવી છે તે હેતુ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. જુવાનોને ભવિષ્યના સારા નાગરિકો કરવા એ કેળવણીનો પરમ હેતુ છે અને તેટલા માટે ક્ષિપ્તભિજનોચ્ચિતં સુચરિતં અર્થાત્—શિષ્ટ જનો—ઉત્તમ નાગરિકોને ઉચિત સમ્યારિત્યનું ગઠન થવા પામે તેટલા માટે વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવી જોઈએ. સમ્યારિત્યનો આ પરમ હેતુ દર્શાવ્યા બાદ અંતકાર એ હેતુ પાર પાડવાને કેળવણીના વિશિષ્ટ ગુણોનું સૂચન કરે છે કે—સમ્યારિત્ય ખીલે એટલે વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ, નિવ્યસન, સ્વધર્મમાં પ્રેમયુક્ત, નીતિથી યુક્ત, ઉન્નત અને અને શુદ્ધિ નિર્મળ થાય, શ્રદ્ધા શુદ્ધ થવા પામે, તત્ત્વજ્ઞાન મળતું જાય, એવી કેળવણી સારા શિક્ષકોદ્વારા આપવામાં આવવી જોઈએ. સમ્યારિત્યની ખીલવણીનો પરમ હેતુ સાધવાને વિદ્યાર્થીઓને અપાતી સામાન્ય કેળવણીની સાથે આવા ગુણોવાળી વિશિષ્ટ કેળવણી અર્થાત્ ધાર્મિક કેળવણી પણ આપવી જોઈએ. પૂર્વે કહ્યું છે તેમ જો સાચી નીતિનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને થાય નહિ, તો તેઓ સુચરિત અને નહિ અને સાચી નીતિનો પાયો—આધાર કેવળ ધર્મજ હોવાથી ધાર્મિક કેળવણીથી યુક્ત ખીલ કેળવણી અપાવી જોઈએ; અને ત્યારે જ વિદ્યાર્થી શિષ્ટ જન અને—સારો નાગરિક અને—સુચરિત શહેરી અને અને ઐહિક આમુષ્મિક કલ્યાણ સાધી જનતાનાં કલ્યાણનો પણ પથદર્શક અને. આ ધાર્મિક કેળવણી એવી હોવી જોઈએ કે જેથી જુવાન વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ અને—નહિ કે કાંઈ પણ રીતે પોતાનો જ લાભ સાધવા માટેની કુશળતાવાળું બની રહે, નિવ્યસન અને—નહિ કે જીવનને પતિત કરનારાં અનિષ્ટ વ્યસનોવાળું અને, સ્વધર્મપરાયણ અને—નહિ કે સ્વમતકદાગ્રહી અને, નીતિના આશ્રયવાળું અને ઉન્નત અને—નહિ કે લોકોની વહેવાર—ચલવિચલ નીતિનો આધાર લઇને વાસ્તવિક રીતે પતિત અને, શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળું અને—નહિ કે ધર્માધ બનીને ખીજાઓની પણ ઉપદેશવિશિષ્ટતાને તિરસ્કારી કાઢે, નિર્મળ શુદ્ધિવાળું અને—નહિ કે વિદ્યા વિવાદાય અને છે તેમ વિદ્યાનો ઉપયોગ કુમાર્ગે કરવા જેવી દુર્મતિવાળું અને અને છેવટે ચરિત્ર તત્ત્વગ્રાહી અને—તત્ત્વને છોડીને માત્ર ઔપચારિકતા

કે આજી વિશિષ્ટતાઓને ગ્રહણ કરવા બેઠું અનુદાર ન બને: અને ત્યારે એ ઇષ્ટ ગુણોથી યુક્ત ચરિત્ર અને તેવું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળે, ત્યારે જ એ સાચું ધાર્મિક શિક્ષણ કહેવાય. આટલા માટે જ મીસીસ બેસન્ટ ધાર્મિક કેળવણીના સંબંધમાં કહે છે કે—“વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક અનતાં શીખવો, પરંતુ સ્વમતના કદાચહી અનાવશે નહિ. તેમને શુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા અનાવો, પરંતુ ધર્માધ અનાવશે નહિ. તેમને સ્વધર્મ નિરત અનાવજો, પરંતુ તેમના બીજા દેશબંધુઓના ધર્મોને ઉતારી પાડતાં કે ધિક્કારી કાઢતાં શિખવશે નહિ. ધર્મને એક બીજાની વચ્ચે એકચસંધાન કરનારૂં બળ અનાવો, પરંતુ તેમનામાં ભિન્નભાવ વધારવાનું સાધન ધર્મને અનાવશે નહિ. ધર્મને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયત્વ પેદા કરનાર અનાવો પરંતુ પ્રજાને લાંગી બૂકો કરી નાંખે તેના સાધનરૂપ ધર્મને અનાવશે નહિ. ધર્મને શિષ્ટ સહગુણોનું સ્તન્યપાન કરાવનારી માતા બતાવો, અને નીતિનું પોષણ આપનારી પરિચારિકા તથા શિક્ષણ આપનાર ગુરૂ અનાવો.” જે ધાર્મિક કેળવણીથી આ હેતુઓ સધાય તો જ તે ઇષ્ટ કેળવણી આપનારી લેખાય. આવું શિક્ષણ આપવા માટે અંશકારે સુચરિત્રશાલી શિક્ષકોની પણ યોગ્ય રીતે આવશ્યકતા બતાવી છે. (૬૮)

[હવે ધાર્મિક શિક્ષણને અર્થે ધાર્મિક શાળાઓની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવે છે.]

ધાર્મિકશાળાસ્થાપના । ૬૯ ॥

તસ્માદ્ધાર્મિકશિક્ષણોચ્છ્રયકૃતે વિદ્યાર્થીવર્ગેઽમલે ।

સેવાતત્પરમણ્ડલેન સુદૃઢા સ્થાપ્યાઃ સુશાલાઃ પુનઃ ॥

અત્રોદારધિયા પરાર્થધનિભિઃ સેવા વિધેયા શ્રિયા ।

દેયં શિક્ષણમુત્તમં સ્વયમલં સેવાર્થિભિઃ શિક્ષકૈઃ ॥

ધાર્મિક શાળાઓની સ્થાપના.

ભાવાર્થ—તેટલા માટે સેવાના ઉમેદવાર મંડળે કે એક વ્યક્તિએ નિર્મલ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં ધાર્મિક શિક્ષણની ઉન્નતિ થાય તેવી ધાર્મિક શાળા

સ્થાપવી, એવી શાળાઓ સ્થાપવામાં પૈસાની જરૂર પડે તો તેને પહોંચી વળવાને ઉદાર અને પરોપકારી શ્રીમંતોએ લક્ષ્મીથી સેવા બળવવી અને શિક્ષકોએ સેવાયુદ્ધિ રાખી નિષ્કામ વૃત્તિએ ચોતાની જાતે સારા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. (૬૯)

વિવેચન—કેટલાક પ્રકારની વ્યાવહારિક વિદ્યાઓનું શિક્ષણ મેળવવા માટે હાલના જમાનામાં ધન ખર્ચવું પડે છે. પૂર્વે તો દરેક પ્રકારની વિદ્યા, હુન્નર કે કળા ગુરૂ હમેશાં શિષ્યને નિષ્કામ વૃત્તિથી શીખવતો. તે એમ સમજતો કે એ રીતે જનતાની સેવા જ પોતે કરે છે અને જનતા કે રાજ એવા ગુરૂના ઉદરભરણુ માટે વ્યાજવિકા પૂરતું ધાન્યાદિ આપતો. આજકાલ એવો ગુરૂભાવ જવલ્લેજ રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તેથી ધન આપીને વિદ્યા શીખવાની જરૂર પડે છે. વૈદ્ય વિદ્યા, એન્જનીયરીંગ, વણાટકામ, રંગકામ, ઇત્યાદિ હુન્નરો શીખવા માટેની સરકારી શાળાઓમાં પણ લવાજમો રાખેલાં છે, પરંતુ ધાર્મિક શિક્ષણને માટે તેમ થઈ શકે તેમ નથી; તેમજ એ શિક્ષણ આપવા માટે લવાજમ રાખવું એ ઉચિત પણ નથી. સામાન્ય જનતા વ્યાવહારિક કેળવણીનું જેટલું મૂલ્ય સમજે છે તેટલું મૂલ્ય તે ધાર્મિક કેળવણીનું સમજતી નથી એ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. આ અજ્ઞાનને કારણે જ એક પિતા પોતાના પુત્રને ઇલેક્ટ્રીશીયન બનાવવા માટે જર્મની મોકલીને ૧૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચશે પરંતુ ધાર્મિક કેળવણી મુફત મળશે તોપણ તે મેળવવા માટે એક પિતા પુત્રને તેવી શાળામાં મોકલવાની કાળજી નહિ રાખે! ખીજી રીતે જોઈએ તો ધાર્મિક કેળવણી એ ચારિત્ર્યની ખીલવણી માટે છે અને ચારિત્ર્ય એ મુક્તિનું લાઠું છે, અને મુક્તિના લાઠારૂપ ધાર્મિક કેળવણીનું મૂલ્ય લઈને તેનું વેચાણ કરવું એ ઘટિત નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રાણીને હુન્નર, વિદ્યા કે કળા ભલે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ મુક્તિનું લાઠું બાંધવાની તક તો તેમને કે રંકને એકસરખી રીતે મળવી જોઈએ અને તેટલા માટે ધાર્મિક કેળવણીનું દાન વિનામૂલ્યે જ થવું ઘટે. આટલા માટે જ અંશકાર ધાર્મિક કેળવણી માટે ધાર્મિક શાળા સ્થાપવાની હિમાયત કરે છે અને તે સાથે તેવી શાળા

સેવાતરફ મંડળને હસ્તે સહકર્મ્ય બાંધીને હાથે સ્થપાતી જોઈએ એમ પણ તે સૂચન કરે છે. ધતતી સ્માવશ્યકતા તો અન્યેક કાર્યમાં રહે છે. સેવાશુદ્ધિ-વ્રજો શિક્ષક મળે, તોયણ તેની સ્માવશ્યકતા પૂરતું ધન તેને જોઈએ છે. તેટલા માટે ધનની જરૂર પડે તો પ્રેરણકારી શ્રીમંતીએ જ તે પૂરી પાડવી એ તેમની ફરજ છે. શિક્ષકો સેવાશુદ્ધિતાળા હોવા જોઈએ તે પૂર્વે પણ કહેતામાં આવ્યું છે. સ્વામી શાળાઓની સ્થાપના વિના સર્વ કોઈ બાળક કે બાલિકા સુધી ધાર્મિક કેળવણીને પહોંચાડવાનું અશક્ય થઈ પડે છે. બ્યાવહારિક કેળવણી માટેની શાળાઓમાં નીતિની કેળવણી આપવાની બાબત ઉપર ભાર મુકાય છે, પરંતુ ધર્મના પાયા વિનાનું નીતિનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના જીવન સાથે આત્મોત્થાત થતું નહિ હોવાથી જુદું ધર્મશિક્ષણ આપવાની જરૂરીયાત રહે છે અને તેટલા જ માટે જુદી ધાર્મિક શાળાઓની હિમામત અત્ર ફરવામાં આવી છે કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને રોજ થોડો વખત ધર્મ તથા ધર્મ સાથે સંકળાયેલી અચલ નીતિનું શિક્ષણ મળવા માટે. (દ્રઃ)

[હવે ધાર્મિક કેળવણી માટેની અભિરુચિ વિદ્યાર્થીઓમાં તેમ જ તેમનાં માબાપોમાં ઉત્પન્ન કરવાની આવશ્યકતા નિમ્ન શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવે છે.]

ધર્મશિક્ષણાભિરુચિસમ્પાદનમ્ । ૭૦ ॥

તત્તત્તર્મપરાયણાઃ સુગૃહિણઃ સર્વેઽપિ વિશ્વકૃતે ।

પ્રેવ્યેયુસ્તનુજાન્નિ જાન્ પ્રતિદિનં કાલે યથામિશ્રિતે ॥

ન ક્યાત્કારમનન્તરૈકદિવસઃ શૂન્યો મથા પત્રકે ।

છાન્ને તત્પિતરૌ તથાવિધરુચિં સમ્પાદયેતામુભૌ ॥

ધાર્મિક શિક્ષણની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી.

આવાર્થ—પોતપોતાના ધર્મમાં પરાયણ એવા સર્વ ગૃહસ્થો પોતાનાં બાળકને દરરોજ નિયમિત વખતે શિક્ષણ લેવાને શાળામાં મોકલે તે એટલે સુધી કે હાજરીપત્રકમાં ખાસ કારણ સિવાય એક દિવસ પણ શન્યમાં ન પડે અર્થાત્ એક દિવસની પણ ગેરહાજરી ન ગણાય તેવા પ્રકારની રૂચિ બાળકોમાં અને તેમનાં માબાપોમાં થવાથી ઉત્પન્ન કરવી. (૭૦)

વિવેચન—આત્મ વમથી વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશિક્ષણમાં રસ લેવા લાગે તેમ કરવું આવશ્યક છે, કારણકે એ અવસ્થાથી જ ધર્મના સંસ્કારોનાં ખીજ રોપવાં જોઈએ અને તે માટે ધાર્મિક શિક્ષણની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ખરાબર હાજરી આપે અને માખાપો પોતાનાં સંતાનોને ધાર્મિક કેળવણી લેવા શાળાઓમાં મોકલવાની કાળજી રાખે તે ઉપર અંચકારે સારી પેઠે ભાર મૂક્યો છે. પરંતુ ધાર્મિક શિક્ષણ બહુધા રસોત્પાદક હોતું નથી. વિનામૂલ્યે અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણ માટેની શાળાઓ બહુ અંશે ખાલી જેવી હોય છે અને વ્યાવહારિક કેળવણી લવાજમ લઇને આપવામાં આવે છે તોપણ તે ભરાએલી રહે છે તે ઉપરથી પણ આપણે વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકીએ છીએ. આમ બનાવાનું કારણ શું? પૂર્વે કહ્યું છે તેમ ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા અને તેનું મૂલ્ય થોડાં જ માખાપો સમજે છે અને તેથી તેઓ તે માટે પૂરતી કાળજી રાખતા નથી. વિદ્યાર્થીઓની અભિરૂચિ પણ આ કેળવણી પ્રત્યે ઓછી જ જોવામાં આવે છે. આ બેઉ કારણોથી વિદ્યાર્થીઓની અને તેમનાં માખાપોની ઉભયની અભિરૂચિ ધાર્મિક કેળવણી પ્રત્યે નીપજવવાનું વાજખી સૂચન આ શ્લોકમાં અંચકાર કરે છે. આ અભિરૂચિને કેવા યત્નપૂર્વક કેળવવી એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ધાર્મિક શિક્ષણ રસભરિત હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની ઉછરતી મગજશક્તિ ચોમેરથી નવા પ્રકાશ તરફ આકર્ષાતી હોય છે, તે વખતે તેમને શુષ્ક લાગે તેવું ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે તે ઇષ્ટ નથી. આપણા દેશમાં ન્યાં ન્યાં શુષ્ક લાગે તેવું ધર્મશિક્ષણ આપવાના યત્નો થયા છે, ત્યાં ત્યાં તેને સફળતા મળી નથી. આ કારણથી ધર્મશિક્ષણને પણ રસભરિત બનાવવું જોઈએ. શુષ્ક ધર્મશિક્ષણ આપવાથી ખાળકો એવું શિક્ષણ અણમાનતે મને પણ ગ્રહણ તો કરે છે પરંતુ તેવું શિક્ષણ વાંસ-નળીમાં મારેલી ફૂંક જેમ એક બાજુએથી દાખલ થઈ બીજી બાજુએ સીધી પસાર થઈ જાય છે તેમ જરાએ અસર કર્યા વિના પસાર થઈ જાય છે અને આરિય ઉપર તેની અસર નીવડતી નથી. માટે ધર્મશિક્ષણને માટે એવા યત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ હોંશે હોંશે એવું શિક્ષણ ગ્રહણ

કરવાને ધાર્મિક શિક્ષણની શાળામાં જાય અને તેમની હોંશ જોધને આનંદિત થતાં માળાપો પણ સ્વાભાવિક રીતે તેમને તેમાં ઉત્તેજન આપવાને પ્રેરાય. વાર્તાઓ, કવિતાઓ, ચિત્રપટો ઇત્યાદિ દ્વારા ધર્મનું તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવાના પ્રયાસો જગતમાં થઈ રહ્યા છે તે ધાર્મિક શિક્ષણને શુષ્ક ન રહેવા દેતાં રસભરિત કરવાના જ પ્રયત્નો છે. અંધકાર આવા પ્રયત્નો દરેક ધર્મ-વાળાને કરવાનું કહે છે અને પોતપોતાના ધર્મના સંસ્કારો પોતપોતાનાં સંતાનોમાં દાખલ કરવાને પ્રત્યેક માળાપને લલામણુ કરે છે. દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોનું તાત્ત્વિક અન્વેષણ કરનાર અમુક જ ધર્મ માટે આગ્રહ દર્શાવતો નથી, તે જ પ્રકારની ઉદારતા આ કથનમાં પ્રતીત થાય છે. રૈવ. ફ્લેમિંગ પણ કહે છે કે: “તમારા પોતાના ધર્મ તરફ દષ્ટિ ફેરવો, તેનાથી તમારા દેશની ઉન્નતિ થાય છે કે કેમ તેની તપાસ કરો. તે કાંઈ કામ કરે છે કે નહિ તેની તજવીજ કરો. જે કાંઈ પરિણામ આવવાં જોઈએ તે તેનાથી આવે છે કે નહિ તેની તપાસ કરો.” બસ, ધર્મના-ધાર્મિક કેળવણીનો આવો જ હેતુ છે અને તે હેતુ પાર પાડવાના યત્નો આદરવાનું એક ક્ષેત્ર પણ સેવાધર્મીઓને માટે ખુલ્લું છે. (૭૦)

[ધાર્મિક શિક્ષણની પૂરી સફળતા ક્યારે થઈ કહેવાય તે હવે અંધકાર દર્શાવે છે.]

સુપરિણામં વિના શિક્ષણવૈફલ્યમ્ । ૭૧ ॥

किं तद्धार्मिकशिक्षणेन न यतां विद्यार्थिनां जीवनं ।

जातं धर्मपरायणं दृढतरश्रद्धाऽन्वितं सात्त्विकम् ॥

किं चिन्तामणिना यतो विनिहता नैकाऽपि चिन्ता हृदो

दारिद्र्यं दलितं न येन दुरितं तत्कल्पवृक्षेण किम् ॥

સાફ પરિણામ ન આવે તો શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—જે શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓનું જીવન ધર્મપરાયણ, દૃઢ શ્રદ્ધાયુક્ત અને સાત્ત્વિક ગુણવાળું ન અને તે શિક્ષણ જ શા કામનું ?

જેનાથી મનની એક પણ ચિંતા મટી નહીં તે ચિંતામણિ શાનો? જેનાથી દારિદ્ર્ય અમે તેને લગતું પાપ નહીં ન થયું તે કલ્પવૃક્ષને શું કરવું? (૭૧)

વિલેખન—આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે ધાર્મિક કેળવણીની સફળતા તથા નિષ્ફળતાનો વિચાર કરેલો છે. આજકાલ જૂઠ્ઠાજૂઠ્ઠા કામો અને સંપ્રદાયોમાં ધાર્મિક કેળવણી આપવાની જે રીતિ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તેના ગુણદોષનું મિશ્રણ કરવામાં આ શ્લોકમાંનું કથન મદદગાર થાય તેવું છે. બ્રાહ્મણો પોતાનાં બાળકોને સંખ્યા-ગાત્રી આદિ શીખવે, જૈનો સામાયિકાદિ શીખવે, જરથોસ્ત્રીઓ અવસ્તા મોઢિ કરવે કે ઇસલામીઓ કુરાન વાંચતા અને તેનો પાઠ કરતાં શીખવે, તેથી ધાર્મિક કેળવણીની સમપ્તિ થતી નથી કિંવા પોપટની પેઠે એવા પાઠ કરવાથી ધાર્મિક કેળવણીનો ખરો હેતુ જે ચારિત્ર્યસુધારણા કરવાનો છે તે પાર પડતો નથી. ગ્રંથકાર કહે છે તેમ જે શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીઓનું જીવન ધર્મપરાયણ, શ્રદ્ધાળુ તથા સત્ત્વિક ગુણોપેત અને તેજ શિક્ષણ ઇષ્ટ પરિણામદાયક નીવડ્યું લેખાય. હાલની વેદ પાઠશાળાઓ, જૈન શિક્ષણશાળાઓ કે ઇસલામી મદ્રસાઓ શું ચારિત્ર્ય સુધરે એ જ દૃષ્ટિથી ધાર્મિક શિક્ષણ આપે છે ખરાં? આ કસોટીથી દરેક ધાર્મિક શિક્ષણની સંસ્થાઓને કસી જોવી જોઈએ. જો એ કસોટીમાં તે સફળ ન થાય તો પછી તે સંસ્થા કે તેમાંનું શિક્ષણ પૂરું કાર્યસાધક લેખાય નહિ: માત્ર વિદ્યાર્થીઓ એટલું સમજતા થાય કે પોતાનાં માતાપિતાના ધર્મનું શિક્ષણ પોતે મેળવ્યું છે અને પોતાને જીવનપર્યંત એ જ ધર્મને વળગી રહેવાનું છે; પરંતુ ધર્મ ધારણ કરવાનો હેતુ તે સમજે નહિ અને તે સમજણને આધારે તેનું ચારિત્ર્ય ધડાય નહિ, તો પછી તેની એ ઉપલક્ષ્ય સમજણ શા કામની? જે રત્ન પાસે હોય છતાં મનની ચિંતા દૂર થાય નહિ, તે રત્ન ચિંતામણિ રત્ન છે એમ કોણ કહી શકે? જે ધાર્મિક શિક્ષણથી ચારિત્ર્ય ઉપર ધર્મનો રંગ બેસે નહિ તે શિક્ષણ પણ શા કામનું? રેવ. ફ્રેડેરિક ગ પણ ધાર્મિક શિક્ષણનું મૂલ્ય આ પ્રકારની કસોટીથી જ આંકે છે. તે કહે છે કે “વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિચાર માનવો કે ન માનવો એ કાંઈ પ્રશ્ન નથી. તેથી દેશનો ઉદય અર્થ શકે એમ છે? હું તે ધારણ કરું તો તેનું કાંઈ

હળ છે કે કેમ? એ દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક વિચારની કસોટી કરવી જોઈએ. તેટલો જ મહત્વનો પ્રશ્ન મનુષ્યને એ થાય છે કે અમુક મારો ધર્મ છે તો તે ધર્મના અનુમાયીઓને જે કાંઈ કરવાનું તે મેં કેટલું કર્યું છે? કાંઈ માણસનું ધાર્મિક જીવન તેનાં કાર્યોમાં સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી ન આવે તો તે જીવન ચૈતન્યમય અગર ખરું જીવન હોઈ શકે નહિ. માત્ર શુદ્ધિમાન લોકોની એક જાતિ ઉત્પન્ન કરવી એ જ કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. સમાજના અંગભૂત તરીકે લોકોમાં કર્તવ્યશુદ્ધિ, જવાબદારીની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એ પણ તેનો હેતુ છે.” આ રીતે ધાર્મિક શિક્ષણનું તત્ત્વ સમજીને એવા શિક્ષણનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ તે ઇષ્ટફળદાયક નીવડે.

દૃષ્ટાંત—એક વેદવિદ્યા પારંગત બ્રાહ્મણ હતો. તેણે બાર વર્ષ સુધી કાશીમાં રહી અભ્યાસ કર્યો હતો. વેદધર્મી પંડિતોને તે મોટી મોટી સલાઓમાં વિવાદ કરી હરાવતો. આત્મા અને શરીરની શીલસુદ્ધી વિષે વિવાદ કરવામાં તે એકલો લેખાતો હતો અને તેને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ તરફથી ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એ બ્રાહ્મણ ચારે દિશાએ ધર્મશાસ્ત્રીઓમાં દિગ્વિજય કરીને પોતાને ગામ આવ્યો. ગામના રાજાએ જાણ્યું કે એ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ વિદ્યાઓ ભણીને આવ્યો છે તો તે ધર્મ કેવો જાણે છે તેની પરીક્ષા કરવી. તેણે ગામના ચારે દરવાજાને અમુક સૂચનાઓ આપી રાખી. બ્રાહ્મણ દરવાજા આવ્યો એટલે દરવાજા તેને રોક્યો અને પૂછ્યું કે તમે બીજા દરવાજાનો પરવાનગીપત્ર બતાવશો તો જઈ શકશો. બ્રાહ્મણ પાસે પરવાનગીપત્ર નહોતું. દરવાજા કહ્યું કે તો પછી અહીંનું પરવાનગીપત્ર તમેને ત્યારે જ મળશે કે જ્યારે તમે મઘપાન કરવાની હા કહેશો. બ્રાહ્મણે વિચાર્યું કે જનનીજન્મ-મૂર્તિસ્થ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી એવું વિદ્વાનોએ કહ્યું છે આ તો જન્મભૂમિનું નગર છે એટલે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ છે. સ્વર્ગના દરવાજામાં દાખલ થવા માટે મઘપાન કરવું પડે તોપણ ફીકર નથી. શાસ્ત્રમાં પણ ઔષધાર્થે સુરાં પિબેત્ એમ તો કહ્યું છે. એમ વિચારી ત્યાં મઘપાન સ્વીકારી પરવાનગીપત્ર મેળવ્યું. એ જ રીતે બીજા દરવાજા માંસભક્ષણ કરવાની માગણી થઈ. ન માંસમક્ષણે લોહો ન મષ્ટે ન ચ મૈષુને એવું શાસ્ત્રવચનનું સ્મરણ થતાં બ્રાહ્મણે માંસ

ભક્ષણ કરીને પરવાનગીપત્ર મેળવ્યું. ત્રીજે દરવાજે છૂત રમવાની માંગણી કરવામાં આવી, તે પણ જન્મભૂમિરૂપી સ્વર્ગમાં જવાને આત્મણે સ્વીકારી! ચોથે દરવાજે તો એક સુંદરી તેનો સત્કાર કરવા માટે તૈયાર જ બિભી હતી. ન ચાસ્મિન્ સંસારે કુવલચદ્વશો રમ્યમપરમ્—આ સંસારમાં કમલનયના સ્ત્રીઓથી ખીજું કંઈ વધારે સુંદર નથી અને એવી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થાય તે જીવનની ધન્યતા છે એમ માની આત્મણે મહારાજ એ વેશ્યાના સદનમાં ગયા. રાજા ત્યાં હાજર હતો અને તેણે પૂછ્યું: “હે વિપ્ર! તું કાશી જઈને જે વિદ્યા ભણી આવ્યો તે વિદ્યા છતાં તને મધ, માંસ, છૂત અને વેશ્યાસમાગમ કરવાની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, તો તું શું એ જ શીખી આવ્યો? આત્મણે કહ્યું કે મેં જે જે કર્યું છે તેને માટે મારી પાસે શાસ્ત્રનો આધાર છે. રાજાએ કહ્યું કે “તારા જેવાને શળીએ ચડાવવો એવો આધાર અમારા રાજ્યધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં પણ છે.” એમ કહીને આત્મણે દયાથી રાજાએ શળીએ તો ન ચડાવ્યો પણ નગરની બહાર કાઢી મૂક્યો. તાત્પર્ય એ છે કે જે ધર્મશાસ્ત્રના શિક્ષણ છતાં ચારિત્ર્ય ઉપર સારી અસર થતી નથી તે શિક્ષણ આ આત્મણના વિદ્યારાન પેડે કેવળ નિષ્ફળ છે. (૭૧)

[નીચેના શ્લોકમાં શિક્ષણના પરીક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે.]

પરીક્ષોપાયને । ૭૨ ॥

સત્તાહં પ્રતિ માસમેકમથવાઽવશ્યં પરીક્ષા સકૃદ્ ।
 ગ્રાહ્યા તત્ર પરીક્ષકૈર્નિયમતઃ પૃષ્ઠાઽર્થશુદ્ધયાદિકમ્ ॥
 બાલા યેઽત્ર ભવેયુરુન્નતતયોત્તોર્ણાઃ સદાઽઽગન્તુકા-
 સ્તેષાં દેયમુપાયનં સમુચિતં પ્રોત્સાહનાર્થં પુનઃ ॥

પરીક્ષા તથા ઇનામ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—અઠવાડીએ અઠવાડીએ કે મહીને મહીને એક વાર પરીક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓની ધાર્મિક પરીક્ષા જરૂર લેવી જોઈએ તેમાં

સાબ્દાર્થ લાવાર્થ શુદ્ધ ઉચ્ચાર તાત્પર્ય વગેરેની તપાસ કરવી જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષામાં હોયે નાંખે પાસ થાય અને જેમની સરેરાશ સારી હાજરી રહેતી હોય તેમનો અને બીજાઓનો ઉત્સાહ વધે માટે તેમને ઉચિત ધનામો આપવાં જોઈએ. શિક્ષણના પરીક્ષણ વિના તેનું સંગીનપણું સમજાતું નથી, તેટલા માટે પરીક્ષાની ક્રમિક પદ્ધતિએ કામ લેવામાં આવવું જોઈએ અને વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શ્રેણીનું મૂલ્ય સમજતાં શીખે તેમ જ તેનો અભ્યાસનો ઉત્સાહ વધે તેટલા માટે તેને પરિતોષિક આપવાની પ્રચલિત રીતિનું સમર્થન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. (૭૨) :

[હવે ધાર્મિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપવા માટે કેવાં પુસ્તકો જોઈએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે.]

ધાર્મિકશિક્ષણપુસ્તકમાલા । ૭૩ ॥

રમ્યા નીતિકથા મહાત્મચરિતાન્યાચારગર્ભાણિ વા ।
તત્ત્વં યત્ર સયુક્તિકં સરલયા રીત્યા નિબદ્ધં ભવેત્ ॥
માઘ્યં તાદૃશપુસ્તકૈરભિનવૈઃ સદ્ધમશિક્ષોચિતૈ ।
નિર્મેયાનિ ચ તાનિ પણ્ડિતવરૈઃ સેવાર્થિભિઃ સેવકૈઃ ॥

ધાર્મિક શિક્ષણ માટેનાં પુસ્તકો.

લાવાર્થ—જેમાં નીતિની નાની નાની રમણીય કથાઓ હોય, આચારગર્ભિત મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્રો હોય, ધર્મના સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વો યુક્તિપૂર્વક સરલ રીતિએ લખાયેલ હોય, તેવા પ્રકારનાં ધાર્મિક શિક્ષણનાં નવીન પુસ્તકો હોવાની પ્રથમ જરૂર છે. તેવાં પુસ્તકો તૈયાર ન હોય તો સેવાના ઉમેદવાર લેખકો અને પંડિતોએ બાળકોને રસ પડે તેવી રીતિમાં લખી તૈયાર કરવાં જોઈએ. (૭૩)

વિવેચન—પૂર્વે જેવા ધર્મશિક્ષણની હિમાયત કરી છે, તેવા ધર્મ-શિક્ષણ માટેનાં ઉપકરણો કેવાં હોવાં જોઈએ અને જો તે ઉપલબ્ધ ન હોય તો તે તૈયાર કરવાં જોઈએ એવું સૂચન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય ઉપર સારી અસર થાય તેવું ધાર્મિક સાહિત્ય હોવું જોઈએ અને તેટલા માટે નીતિવિષયક કથાઓ, મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો, ધર્મના સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વો ઇત્યાદિનો યોગ્ય વિદ્યાર્થી વર્ગને થાય તેવી ધાર્મિક શિક્ષણની પુસ્તકમાળા હોવી જોઈએ. જો આવાં પુસ્તકો અસ્તિત્વ ધરાવતાં ન હોય, તો તેવાં પુસ્તકો સેવાધર્મી પંડિતોએ અને લેખકોએ તૈયાર કરી ઉછરતી પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાન્તોની છાપ પાડી શકાય છે તે મોટી ઉંમરનાં મનુષ્યો ઉપર પાડી શકાતી નથી અને તેટલા માટે જ જેના વાચન વડે બાળકોને રસ સાથે યોગ્ય મળે તેવાં ધર્મનીતિશિક્ષણનાં પુસ્તકોની સમાજને જરૂર છે. પરંતુ એટલું ભૂલવું જોઈતું નથી કે ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ બીજા વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથે સાથે જવું જોઈએ, અને એક શિક્ષણ એકસરખાં ઉપયોગી તથા ફરજિયાત હોવાં જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણને મરજિયાત રાખવામાં આવે કિંવા તેવું શિક્ષણ ઘેર આપવાની યોજના કરવામાં આવે અથવા પ્રસંગોપાત તેવું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે, તેથી ધાર્મિક શિક્ષણનો હેતુ પાર પડતો નથી. વ્યાવહારિક કેળવણીના અભ્યાસક્રમની સાથે જ અને તેના જેટલો જ ફરજિયાત ધાર્મિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવે તો જ તેથી ધારેલો હેતુ પાર પડે; નહિતો જે કાંઈ મરજિયાત કે પ્રસંગોપાત રાખવામાં આવે છે તેનો લાભ તો ભાગ્યે જ લેવાય છે; તેટલા માટે ધાર્મિક શિક્ષણની ક્રમબદ્ધ પુસ્તકમાળા રચી, તેનો નિયમિત અને ફરજિયાત અભ્યાસ કરાવવામાં આવવો જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણેલકર આ બાબતના સંબંધમાં કહે છે: “શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ વાર્તા, પછી વર્ણન, તે પછી ઇતિહાસ, તે પછી તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન પછી બીજા ધર્મો સાથે તુલના અને આખરે ધર્મસંશોધન: આવો ક્રમ રાખવો જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણમાં ફતેહ મેળવવાની ખરી ચાવી એ છે કે વિદ્યાર્થીની અંદર પ્રેમાલતા, વિનય અને આદરભાવ જગૃત થાય: ધાર્મિક

શિક્ષણ દીધું અને આશરભાવનો લોભ કર્યો, તો પછી શિક્ષણ દીધું ન દીધા બરાબર છે.” (૭૩)

દશમ પરિચ્છેદ.

રોગીસેવા । ૭૪ ।

કશ્ચિન્નાસ્તુ પચારકો નિજગૃહે યસ્યાઽર્તિ રોગોઽવે ।
 સ્યાદ્વૃદ્ધસ્તરુણોઽપિ વા સ વૃષલો વૈદ્યો દ્વિજઃક્ષત્રિયઃ॥
 મત્વા તં નિજવાન્ધવં સુમનસા સેવા વિધેયા સ્વયં ।
 પથ્યાન્નૌષધદાનમિષ્ટવચનાઽભ્યર્ષાઽસનાઽમ્બુજનૈઃ ॥

રોગી જનની સેવા.

ભાવાર્થ—જેના પોતાના ઘરમાં રોગ કે દુઃખના વખતમાં કોઈ પણ સારવાર કરનાર ન હોય તે રોગી કે દુઃખી માણસ આજે તો વૃદ્ધ હોય કે તરુણ હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર હોય, ક્ષત્રિય હોય કે વૈશ્ય હોય, ગમે તે હોય તોપણ તેને પોતાનો બંધુ ગણીને ખરી લાગણીથી પોતાની જાતે પથ્ય ખેરાક અને યોગ્ય ઓસડ આપીને, રોગીને શાંતિ થાય તેવાં મીઠાં વચનો બોલીને, અમુક વખત તેની પાસે બેસીને કે તેલ વગેરેનું મર્દન કરીને રોગીની સેવા બજાવવી જોઈએ. (૭૪)

વિવેચન—સેવાધર્મ અંગીકાર કરનારને માટે એક વિશેષ ક્ષેત્ર રોગી જનોની સેવા કરવાનું છે. આ જગતમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તથા જરૂરીઆતોવાળાં મનુષ્યો રહેલાં છે, તેમનાં દુઃખોનો નાશ કરવો અને તેમની જરૂરીઆતો તેમને સંપડાવી તેમનું હિત કરવું તે તેમની સેવા કરવા બરાબર જ છે. આ સેવા અત્યંત મૂલ્યવતી છે. કોઈ માનસિક વ્યાધિથી પીડાય છે, કોઈ શારીરિક વ્યાધિથી પીડાય છે, કોઈ ક્ષત્રીની જરૂરીઆતવાળા હોય છે, કોઈ વિદ્વાની જરૂરીઆતવાળા હોય છે, એવાં મનુષ્યોના વ્યાધિનું

નિવારણ કરી તેમની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી એ સેવા અત્યંત મૂલ્યવતી છે. રોગી જનનો આશીર્વાદ એ અત્યંત પવિત્ર મનાય છે, કારણકે તેના રોગનિવારણમાં જે કાંઈ સહાય કરવામાં આવી હોય છે, તે સહાય તેમની જીંદગી બચાવવા માટે ઉપયોગી થઈ પડતી હોવાથી તેમને જીવિતદાન મળ્યું તે માને છે અને જીવિતદાન એ મોટામાં મોટું દાન છે. રોગી જનોની સેવાને અર્થે શ્રીમંતો રૂઝાલયો-દવાખાનાં સ્થાપે છે કે જ્યાં રોગીઓની મુક્ત સેવા કરવામાં આવે છે. એવાં કાર્યો તો શ્રીમંતો કરી શકે, પરંતુ રોગી જનોની સેવા કરીને સામાન્ય સ્થિતિના કે ગરીબ મનુષ્યો પણ મોટો ઉપકાર કરી શકે છે. કેટલીક વાર કોઈ એકલા-અટૂલા રોગીને કોઈ ખોરાક તૈયાર કરી આપવા, તેની બરદાસ્ત કરવા કે તેને ઔષધાદિક લાવી આપવા માટે માણસ હોતું નથી. એવા રોગીની તેટલા પૂરતી જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને તેને રાંધી આપવું, દવા લાવી આપવી કે તેની પથારી સુધારી-સાફ કરી આપવી એ પણ પરમ સેવાતું કાર્ય છે. મરકી જેવા મહામારીના વખતમાં વસતી ગામ છોડી જાય છે, તેવે વખતે ગરીબો પોતાનાં ઘર છોડવાની સ્થિતિ ધરાવતાં નથી અને તેથી કેટલીક વાર તેવાં માણસો દર્દનો ભોગ થઈ પડે છે. એવાં દર્દીઓની માવજત કરવાને માણસો હોતાં નથી અથવાતો જે પડોશીઓ હોય છે, તો-પણ એપવાળા દર્દીથી ઘેરાએલા માણસની સેવા કરતાં તેઓ બીજા છે. આવા વખતમાં રોગીની સેવા કરવા માટે તત્પર થવું તેના જેવું ઉપકારનું કાર્ય લાગ્યે જ બીજું કોઈ હશે. પરિચારક કે સેવકને અભાવે એવા વખતમાં કેટલાક દર્દીઓ ભૂખ્યા-તરસ્યા બિજાનામાં મરણ પામે છે અને તેમના મરણની ખબર પણ કોઈને હોતી નથી ! આ પ્રકારના દર્દીઓની સેવા ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ કરી શકે છે.

કેટલીક વાર દર્દીઓને આશ્વાસનની પણ મોટી જરૂર હોય છે. કેટલાક હલકી કામના મનુષ્યો ઉંચી કામવાળાઓથી દબાયલા, હીણાયલા અને ભુલાયલા હોય છે અને તેઓ જ્યારે માંદા પડે છે ત્યારે વૈદ્યો, ડાકતરો કે દવાખાનાંઓ તેમની પૂરી દરકાર રાખતાં નથી; તેવાં મનુષ્યોને સેવાની પૂરી

જરૂર હોય છે અને સેવાધર્મીએ તેની જાત કે કામનો વિચાર કર્યા વિના જ તેની સેવા કરવી યુક્ત છે.

દષ્ટાન્ત—જેસદ્દા ઉમીયન નામનો જુવાન બેલજીયમની એક કાલેજમાં અભ્યાસ કરીને ધર્મગુરૂનું પદ મેળવી ચૂક્યો હતો. તેને દક્ષિણ સમુદ્રમાંના ટાપુઓમાં ધર્મપ્રચારક તરીકે જવાની આજ્ઞા થઈ. દક્ષિણ સમુદ્રમાં જંગલી ટાપુઓમાં જવાનું એટલે કાળા પાણીની સજ્જ સમજવી. પણ તે આ કામ-ગીરીની વાત સાંભળીને ખૂબ આનંદ પામ્યો. તે નાચતો-ફૂલતો અને ખુશ થતો ટાપુઓમાં ગયો. ત્યાં તેણે ૩૩ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી ધર્મપ્રચારનું કાર્ય બજાવ્યું. એક વાર ત્યાંના પાદરીને તેણે એમ કહેતાં સાંભળ્યો કે “અરેરે! મોલોકોઇઝનાં બિચારાં પતીયાં લોકો પાસે મોકલવા મારી પાસે અત્યારે કોઇ પણ માણસ નથી. એ બિચારા દુઃખી જીવો એ ભયંકર રોગમાં સપડાઈ જઈ સડે છે.” આ સાંભળીને ઉમીયને માંગણી કરી કે “મને ત્યાં મોકલો.” ઉમીયન ત્યાં ગયો. તે એ સડતાં અને દુઃખી લોકોને ખરા જીગરથી ચાહવા લાગ્યો અને તેણે તેમને રહેણી કરણીમાં સુધાર્યા. ૧૬ વર્ષ સુધી એણે એ પતીયાં લોકોમાં નિવાસ કર્યો. તેમને માટે તેણે ઘર બંધાવી આપ્યાં. સાફ પાણી પૂરું પાડ્યું. તેણે તેમના ભયંકર જખમોને પાટા બાંધ્યા, તેઓના મરણપ્રસંગે આશ્વાસન આપ્યું અને મરણ થતાં તેમને માટે કબરો પણ ખોદી આપી. આખરે ઉમીયન પોતે પતના એવી રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો. ડાક્ટરે તેને ચેતવણી આપી; પણ તેણે કહ્યું કે “આ ટાપુ છોડી જવાથી મારો રોગ મટી જાય, એમ કોઈ કહે તોપણ હું મારા પતીયા લાઇઓનો ત્યાગ નહિ કરું.” છેવટે તે મૃત્યુને બિછાને પડ્યો. એક પાદરીએ તેને કહ્યું: “ગુરૂ! મને આપ આપનો ઝબ્બો આપતા જશો?” ઉમીયને કહ્યું: “ભલે લેજો, પણ એ પતના રોગથી નર્થો ભરેલો છે.” પરંતુ એ રોગી લોકોના સાચા સેવકનો પતથી ભરેલો ઝબ્બો સ્વીકારતાં તેના શિષ્યને અપૂર્વ આનંદ થયો. (૭૪)

[વ્યક્તિગત આરોગ્યરક્ષણની સેવા બજાવવા વિષે કહીને હવે મંથકર સમજિના આરોગ્યરક્ષણમાં સેવાધર્મી કેવી રીતે મદદગાર બની શકે તે વિષે જણાવે છે.]

સ્વારોગ્યરક્ષા । ૭૬ ॥

જાયન્તેઽશુચિવસ્તુવૃદ્ધિ કરણે ક્ષુદ્રા મૃશં જન્તવો ।
 ઘ્નન્ત્યારોગ્યમિમે મનુષ્યવસતૌ કુર્વન્તિ રોગોઽન્નવમ્ ॥
 વૌશ્યા ધનજનાસ્તથા હિતધિયા સ્વારોગ્યરક્ષાકૃતે ।
 પ્રામાદૌ ન મહાદિકચ્ચરમરં વિસ્તારમેયુર્યથા

આરોગ્યરક્ષણુ.

અર્થ—ગામના સોડા જે પોતાના ઘર આગળ કે લતામાં ગંદી વસ્તુઓ નાંખીને ગંદકી વધારે તો તેથી ડાંસ મચ્છર વગેરે અનેક જાતના ક્ષુદ્ર જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈને હવા ખગાડે છે, બેટલું જાનહિ પણ તે માણસની વસતીમાં માણસોનું આરોગ્ય ખગાડી રોગોને ફેલાવે છે; માટે સેવાના ઉપદેશવારોએ ગામના અજ્ઞાન સોડાને તેમના આરોગ્યનું રક્ષણ કરવા માટે હિતશુદ્ધિથી એવી રીતે સમજાવવા જોઈએ કે જેથી તેઓ ફરી વાર ગામની વચમાં વસતીવિભાગમાં મળ કચરો વગેરે નાંખી ગંદકી વધારે નહીં. (૭૫).

વિવેચન—આપણા ક્ષેત્રના સોડામાં નાગરિક તરીકેના પોતાના ધર્મોનું જ્ઞાન બહુ ઓછું હોય છે અને તત્સંબંધી જ્ઞાન ધરાવનારાઓમાં પણ જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાન વિશેષ હોય છે. કેટલુંક અજ્ઞાન તો વંશપરંપરાથી આપ્યું આવે છે અને ફટીનાં બંધનોને લીધે એ અજ્ઞાન ટકાવી રાખવું પડે છે! દાખલા તરીકે જ્ઞાતિના જમણવારોની ગંદી રીત. આરોગ્યરક્ષણના નિયમો સમજનારાઓ એ સીવાજમાં સુધારો કરવાની અને અનાજનો ખગાડો થતો અટકાવવાની જરૂર જુએ છે ખરા, પરંતુ ચાક્ષતી આવતી ફટીને કારણે તેમાં કશો મોટો ફેરફાર કરવાની હિંમત તેઓ ધરી શકતા નથી. તે ઉપરાંત ઘરનાં આંગણમાં ગંદકી કરવાની, માણી દોળવાની, પ્રમાદવશતાથી ગંદકી વધાર્યે જવાની ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની માહી અને કેવળ અનિષ્ટ દેખેથી સોડા અસ્વચ્છ તથા અનાવૈશ્યમ્ય

વાતાવરણમાં ઉછરતા રહે છે. તેથી અનેક પ્રકારના જંતુઓ પેદા થાય છે અને રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે. આ પ્રકારની ગંદકી કરવા માટે મોટાં શહેરોમાં લોકો મ્યુનિસિપાલીટી તરફથી કરવામાં આવતી દંડની સજા વેડે છે ખરા, છતાં તેમની ટેવો સુધરતી નથી. આ રીતે તેવા ગંદા લોકો જેમ પોતાની જાતને હાનિકારક નીવડે છે, તેમ પોતાનાં પડોશીઓને પણ હાનિકારક નીવડે છે બલકે નાગરિક તરીકેની પોતાની ફરજો નહિ સમજનારા એવા ઘણા લોકોનો સમુદાય આખા નગરના આરોગ્યને બગાવામાં સાધનભૂત બને છે! આવા લોકોની ટેવો સુધારવાને યત્ન કરવો એ મોટી સેવા છે. રૈવ. ફેલેમિંગ આ સંબંધમાં એવું કહે છે કે : “દેશની આરોગ્યને લગતી સ્થિતિ માટે સરકાર જેટલી જવાબદાર છે, તેટલા જ લોકો પણ જવાબદાર છે. આ બાબતમાં જે કાંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તેમાં મદદ કરવાનું સામાન્ય લોકોના દિલમાં ઠસાવી શકાય નહિ, તો સરકારની ગમે તેવી સહાયતા પણ નિષ્ફળ જાય...ન્યાંસુધી સામાન્ય લોકો આ બાબતમાં સુસ્ત રહેશે, બેદરકાર રહેશે, ન્યાંસુધી ગટર અને મોરીનો ઉપયોગ જાળવવા તરીકે થશે, ન્યાંસુધી ઘરમાંથી કચરો કાઢી બીજા લોકોના ઘર આગળ નાંખવામાં આવશે, ન્યાંસુધી સાર્વજનિક તળાવ લોકો જ બગાડશે, ત્યાંસુધી કુટુંબનાં પ્રિયજન, કુટુંબનો નિભાવ કરનારના જીવને જોખમ રહેશે.” પોતે એક વ્યક્તિ હોવા છતાં સાર્વજનિક આરોગ્યમાં કેટલો વ્યગત્યનો હિસ્સો આપી શકે તેની સમજ લોકોમાં હોતી નથી, તેથી જ લોકો આરોગ્યરક્ષણના સંબંધમાં અનેક પ્રકારના અપરાધો કરે છે. સાર્વજનિક કામોમાં તો લોકો બેદરકાર જ રહે છે. ગામડાંમાં સાર્વજનિક કૂવાઓ અને કૂવાની આસપાસની જગ્યાઓ બહુ જ કચીચડાણી, મચ્છર અને ડાંસથી ઊભરાતી હોય છે. લોકો મને તેવાં વાસણ કૂવામાંથી પાણી કાઢવા માટે જિતારે છે, કૂવાની આસપાસ બેડાં માંજે છે, ઢોરો પણ ત્યાં જ આવીને પાણી પીએ અને આસપાસ બેડે કાઢવ તથા ગંદકી જામે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે પાણી પણ વાસ માટે છે. સૌ પોતપોતાનું કામ કરીને આત્મા જામ છે પણ માછલથી પાણી બગાડેલાં અને જેલ્યાં જંતુ પાણીમાં દાખલ થતાં લોકોને અને ગામનાં ઢોરને કેવી આપદા વેઠવી મકે છે તેનો વિચાર

કેઈ કરતું નથી. લોકોને આવો વિચાર કરતાં શિખવવું જોઈએ છે અને સેવાધર્મીઓએ એ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ છે. કેટલીક વાર આવું શિક્ષણ મ્હોંથી આપવા ઉપરાંત પોતાની જાતે કાર્ય કરીને પણ આપવું જોઈએ છે, અને તેની અસર લોકો ઉપર અદ્ભુત થાય છે. (૭૫)

[રોગીઓને રોગમુક્ત કરવાને રોગચાલની આવશ્યકતા હોવે દર્શાવવામાં આવે છે.]

રોગ્યાલય: । ૭૬ ॥

ग्रामे वा नगरे न यत्र सुलभं रोगोपचारौषधं ।
संस्थाप्य: करुणाधियाऽत्र वसतौ रोग्यालय: श्रीमता ॥
वयावृत्त्यविधानतो गदवतां तस्य व्यवस्थाऽऽदित: ।
सामान्यैरपि सज्जनै: सुचिरितै: सेवा विधेया शुभा ॥

રોગી માટે આશ્રમ-ઔષધાલય.

ભાવાર્થ—ગામમાં કે શહેરમાં જ્યાં રોગનો ઉપચાર કરવાનાં સાધનો—વૈદ કે દવાઓ વગેરે સહેલાઈથી ન મળી શકતાં હોય ત્યાં શ્રીમતોએ રોગીઓ ઉપર કરુણા બુદ્ધિ લાવીને રોગીઆશ્રમ કે ઔષધાલય સ્થાપવાં જોઈએ. સારા ચારિત્ર્યવાળા સામાન્ય લોકોએ કે સંજ્ઞનોએ પણ તેવા આશ્રમની વ્યવસ્થામાં ભાગ લઈને કે રોગીઓની સારવાર કરીને ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવવી જોઈએ. (૭૬)

વિવેચન—પૂર્વે રોગીસેવા બજાવવા સંબંધીને સૂચન કરવામાં આવેલું છે, તેથી જૂદા જ પ્રકારનું સૂચન આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે કરેલું છે. ગરીબ રોગીને જ્યારે ઔષધની, માવજતની, સાધનોની વગેરે સગવડ હોતી નથી, ત્યારે તેને હૉસ્પિટલ અથવા રૂગ્ણાલયનો લાભ લેવાની જરૂર પડે છે. ધનવાનો તો ધન ખર્ચીને પોતાને ઘર આંગણે બધી સગવડ મેળવી શકે છે, પરંતુ ગરીબો તેવી સગવડ મેળવી શકતા નથી. ધનવાનોને

રોગમુક્ત થવાનો આ સ્પષ્ટિમાં અધિકાર છે અને શું, ગરીબો રોગથી રિખાઈ રિખાઈને મરવા માટે સરજાઈલા છે? નહિ જ. ઐવા ગરીબો માટે ધનવાનોએ રૂણાલયો સ્થાપવાં જોઈએ અને સામાન્ય સ્થિતિના સેવા-ધર્મીઓએ પોતાની સેવા એવા રૂણાલયનાં દર્દીઓને સમર્પવી જોઈએ. અજ્ઞાનને કારણે માવજત વિના ઘેર સખડતા ગરીબ દર્દીઓને જાહેર રૂણાલય અથવા હોસ્પિટલમાં પહોંચાડી, અધિકારીઓને ચોગ્ય ભલામણ કરી, તેમને સારવાર કે જરૂરીઆતો પૂરી પાડી તેમનો આશીર્વાદ લેવો એ મહત્વપૂર્ણનું કાર્ય છે. કેટલીક વાર ગરીબ માઆપો પોતાનાં રોગી બાળકોની સારવાર ઘર આંગણે ધરગથ્ય દવાથી કે કોઈ ઓળખીતા વૈદ્યની પાસેથી માંગી આણેલાં પડીકાંથી કરે છે, પરંતુ બાળકોનો રોગ ક-રો હોય છે અને તેને વહાડકાપની કે બીજી મોટી જરૂર હોય છે. આવી બાબતમાં સેવા-ધર્મીએ સલાહકારનું કામ કરીને માઆપને સંતોષ આપવા પૂરતો ખુલાસો કરી તેને જોઈતી તબીબી મદદ અપાવવી એ પરમ સેવાનું કાર્ય છે. જગતમાં દુઃખ અને દર્દો અનાદિ કાળથી ચાલ્યાં આવે છે, પરંતુ એ દુઃખ દર્દો ઓછાં કરવામાં જે કોઈ આંગળી ચલાવવા જેટલી પણ સેવા કરે છે, તે સમસ્ત જનતાની જ સેવા કરે છે. (૭૬).

[હવે અપંગોની સેવા વિષે કહેવામાં આવે છે.]

વિકલાંગ્નિસેવા । ૭૭ ॥

येऽन्धाः पामरपङ्गुमूकबधिरा दुःखं परं भुञ्जते ।

तेषां शिल्पकलादिशिक्षणपदं विद्यालयं स्थापयेत् ॥

ये योग्या न च शिक्षणे हितकरे ये रक्तपित्तादता-

स्तेषां रक्षणहेतवे सुहृदयैः स्थाप्यो निवासालयः ॥

અપંગોની સેવા.

ભાવાર્થ—જે માણસો આંધળા પાંગળા મુંગા ખંહેરા અને વિકલ પામર હોઇને દુઃખ ભોગવતા હોય તેમને શિલ્પકળા આદિનું શિક્ષણ મળે

તેવાં વિદ્યાલય સ્થાપવાં જોઈએ. જે અપંગો બુદ્ધિની મંદતાને લીધે કે બીજા કારણને લીધે હિતકર શિક્ષણ લેવાને યોગ્ય ન હોય તે અને જેઓ રક્તપિત્ત જેવા રોગથી પીડાતા હોય તેમના રક્ષણને માટે ઉદાર ગૃહસ્થોએ તેમને સહેવાયોગ્ય નિવાસાશ્રમ સ્થાપવાં જોઈએ. (૭૭)

વિવેચન—મનુષ્ય પાંચે ઇન્દ્રિયોના સમૂહવડે પોતાના દેહનો બધો વ્યાપાર યથાર્થિત રીતે ચલાવે છે: તેમાંની એકાદ ઇન્દ્રિય પણ જે ન્યૂન હોય તો તે અપંગ અથવા વિકલાંગ લેખાય છે. એવાં અપંગ મનુષ્યોની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હોય છે. તેઓ પોતાનો દેહવ્યાપાર બીજા મનુષ્યની તે ઇન્દ્રિયની મદદ વિના ચલાવી શકતા નથી અને જે તેવી મદદ તેને મળતી નથી, તો તેઓ અત્યંત પીડાય છે. એક આંધળો માણસ બીજા દેખતાની મદદ વિના ડગલું પણ ભરવાને અસમર્થ હોય છે. બહેરો માણસ ઇશારત વડેજ સમજી શકે છે અને મૂગો માણસ ઇશારત વડે બોલી શકે છે. પાંગળાને બીજો માણસ હાથકીને લઈ જાય તો જ એકથી બીજો સ્થળે જઈ શકે છે. આવાં જે અપંગ મનુષ્યો છે, જેઓ રક્તપિત્ત જેવા દર્દથી પોતાના અંગોપાંગને એક પછી એક ગુમાવતા રહીને છેવટે અપંગ બની જાય છે, તેવાઓની સેવા બળતી શકાય એ રીતે કામ લેવાની મોટી જરૂર છે. આવાં અપંગ મનુષ્યો સામાન્ય રીતે પોતાનું ગુજરાન કમાઈ શકવાને અસમર્થ હોય છે. પાંગળો માણસ કોઈની નોકરી કરવા જઈ શકતો નથી, આંધળો માણસ દેખી શકતો નથી, મૂગો માણસ સાંભળી શકતો નથી, હૂંઠો માણસ પોતાના હાથ ચલાવી શકતો નથી: આવાં અપંગ મનુષ્યો શું કામ કરી શકે કે તેમને કોણ નોકરીમાં રાખે? આ કારણથી તેમની બીજી ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ કરવામાં આવે અને તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા કામ કરાવવામાં આવે, તો તેઓ કાંઈક ધન પેદા કરી શકે અને એ રીતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે. આ કારણથી આંધળાઓ માટે અંધશાળા, બહેરો મુંગા માટે ખાસ શાળા, અપંગો માટે અશક્તાશ્રમ, રક્તપિત્તીયાં માટેનાં ખાસ ઔષધાલયો વગેરે સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં છૂટક છૂટક સ્થપાએલી છે, પરંતુ દેશનાં બધાં અપંગોને માટે એ આશ્રમો પૂરતાં નથી. આવાં આશ્રમોમાં અપંગોની

જે ઇંદ્રિયો સારી હોય છે તે દ્વારા કામ કરવાનું તેમને શિખવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે આંધળાઓ પોતાની ખાસ લિપિથી વાંચતાં લખતાં, વાદિત ખળવતાં અને ગાતાં શીખે છે; બહેરાં મૂળાં સીવણુ કામ, શિલ્પકામ, ભરવા—ગુંથવાનું કામ, ચિત્રકામ વગેરે શીખે છે; પાંગળાઓ હાથથી નાના સાંચાઓ ચલાવીને અને ઠૂંઠાઓ પગથી તેવા સાંચા ચલાવીને કામ કરે છે અને એ રીતે ગુજરાન પેદા કરે છે. આવાં અપંગોને આળસુ બેસાડી રાખીને તેમને ખાવા આપવા કરતાં તેમને કામ કરતાં શીખવીને તેમને ગુજરાન કમાતાં શીખવવું એ વધારે હિતાવહ છે, કારણકે કામ મનુષ્યને જીવનનો આનંદ આપે છે અને સુસ્તી એ મનુષ્યના જીવનને નીરસ—શુષ્ક બનાવે છે. બળી સુસ્ત મનુષ્યો દિવસે દિવસે જડ બનતા જાય છે, તેથી ઉલ્કું કામ કરીને નિર્વાહ ચલાવતા મનુષ્યોનાં મન શરીર પ્રદુષ્કિત રહે છે. આ કારણથી ગ્રંથકારે માત્ર એકાંત દયાથી તેવાં અપંગોનું પોષણ કરવાની હિમાયત નહિ કરતાં તેમને જનસમાજને ઉપયોગી બનાવવા માટે જૂદી જૂદી વિદ્યા-કળા શિખવનારાં વિદ્યાલયો સ્થાપવાની યથોચિત હિમાયત કરી છે. અપંગોની સેવા ધનવાનો આશ્રમોની સ્થાપના દ્વારા કરી શકે છે, તેમજ સામાન્ય મનુષ્યો એવી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા વગેરે દ્વારા કરી શકે છે. હિંદમાં સ્થ-પાએલી આંધળાં, બહેરાં, મૂળાં, વગેરે માટેની કેટલીક શાળાઓ એવાં સ્ત્રી પુરુષોને હસ્તે સ્થપાઇ છે કે જેઓ ધનવાન નહિ હોવાથી ધન આપી શક્યાં નથી, પરંતુ માત્ર જાતિસેવા જ અર્પી શક્યાં છે અને તેમની જાતિસેવા આગળ હજારો રૂપિયાના ઢગલા થવાથી તે સંસ્થાઓ આજે સારી રીતે ચાલી રહેલી છે. (૭૭)

[હવે અપંગોની સેવાનું આધ્યાત્મિક ફળ દર્શાવવામાં આવે છે.]

અપાઙ્ગસેવાફલમ્ । ૭૮ ॥

સમ્પૂર્ણાઽવયવેન્દ્રિયાણિ बहुला सम्पच्चिरं जीवनं ।
 यच्चारोग्यसुखं बलं च विपुलं प्राप्तं त्वया साम्प्रतम् ॥
 जानीहि त्वमपाङ्गिनां करुणया सेवा कृता या पुरा ।
 तस्या एव फलानि तानि कुरु तत्तामेव पुण्यप्रदाम् ॥

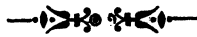
અપંગોની સેવાનું કળ.

ભાવાર્થ—હે માનવ ! આ વખતે જે શરીરનાં બધાં અવયવો સંપૂર્ણ સુધા અને સુંદર બળ્યાં છે, પુષ્કળ સંપત્તિ, લાંબું જીવન-આયુષ્ય, તનદુ-રસ્તીનું સુખ અને શરીર અને મનનું વિપુલ બળ જે પ્રાપ્ત થયું છે તે બધું આગળના જન્મ-માન-તરમાં જે અપંગોની કશ્ણાશુદ્ધિથી સેવા બળવી છે તેનું જ કળ છે એમ તું તારા મનમાં ખાત્રીથી માનજે. ફરી તેવાં સુખની ઇચ્છા હોય તો પુણ્યપ્રદાયિની તે જ અપંગ સેવા અહીં બળવ. (૭૮)

વિવેચન—જેઓ પ્રારબ્ધ કર્મને અને પુનર્જન્મને માને છે તેઓ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવેલા કથનનું રહસ્ય તત્કાળ સમજી શકશે. અનેક ભદ્ર કાર્યો પૂર્વ ભવમાં કરવાથી જીવ મનુષ્યદેહને પામે છે, તેટલા માટે જ જૈન શાસ્ત્રમાં દુઃસહી માણસો દેહો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યદેહ મળવા ઉપરાંત પાંચે પરિપૂર્ણ ઈંદ્રિયો મળે તે તો ગત ભવનાં પરમ પુણ્યકાર્યોને જ અવલંબીને હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. જેવાં સારાં માદાં કર્મો જીવ કરે છે તેના પ્રમાણમાં તે જીવ ઉંચો-નીચો ચડે છે-ઉતરે છે; એટલે પાંચ પરિપૂર્ણ ઈંદ્રિયો પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્યના જીવે પૂર્વે તદનુરૂપ સત્કર્મો કરેલાં હોય એ નિઃસંશય છે. અંધકાર કહે છે કે આગલા જન્મ-જન્મ-માન-તરમાં જે અપંગોની કશ્ણાશુદ્ધિથી સેવા બળવી હોય તેના જ કળરૂપે પાંચે પરિપૂર્ણ ઈંદ્રિયોની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને થાય છે એવું સમજીને અપંગોની સેવા બળવવામાં મનુષ્યે ઉચ્ચુકત થવું જોઈએ.

દષ્ટાંત—વિપાક સૂત્રમાં આપેલી એકાદ રાડોડની કથા અત્ર પ્રાસંગિક થઈ પડશે. વર્ધમાન નામના ગામનો માલીક એકાદ રાડોડ હતો. તે બહુ દુષ્ટ હતો. ખેડૂતો પાસેથી તે બહુ આકરી મહેસૂલ લેતો, લાંચ લેતો, લોકોને ડરાવતો, તેમને મારતો-ફટતો, લોકોનાં અંગોપાંગ છેદીને તેમને ત્રાસ આપતો, રસ્તે જતા માણસોને લૂટી લેતો અને એ રીતે બહુ દુષ્ટ જીવન ગાળતો. એક વખત તેને શરીરમાં એકી સાથે ૧૬ મહારોગ ઉત્પન્ન થયા. અનેક વૈદ્યોને બોલાવીને તેણે ઔષધોપચાર કર્યો પરંતુ રોગો મટ્યા નહિ. ૨૫૦ વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે રોગનું કષ્ટ વેઠતો તે મરણ પામ્યો અને પહેલી નરકમાં.

લાંબું આયુષ્ય ભોગવીને મૃગાવતી રાણીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયો. રાણીને તે ઉત્પન્ન થતાં જ બહુ કષ્ટ થવા લાગ્યું અને બીજી બાજુએ રાજની પ્રીતિ તેના ઉપરથી ઉતરી ગઇ પોતાના ઉદરમાંના ગર્ભને અપશુકનીયાળ માનીને તેણે એ ગર્ભનું પતન કરવાને અનેક પ્રકારનાં ઔષધો ખાધાં પરંતુ ગર્ભ પડ્યો નહિ. એ ગર્ભ જન્મ્યો તે જન્મ્યાંધ, અંગોપાંગહીન, બહેરો, મૂગો અને અનેક પ્રકારની ખામીઓવાળો જન્મ્યો. તેને ઈદ્રિયોનાં છિદ્ર માત્ર હતાં પરંતુ પ્રકટ ઈદ્રિયો નહોતી. તેના શરીરમાંથી બહુ દુર્ગંધની નીકળતી હોવાથી તેને ભોંયરામાં રાખવામાં આવ્યો. તેને જે આહાર ખવરાવવામાં આવતો તે તેના ઉદરમાં જતાં જ તેનું લોહી, પડ વગેરે બની જતું અને તેનું તુરત વમન થઈ જતું. એ લોહી રૂઢિરનો આહાર કરતો તે પુત્ર ૨૬ વર્ષ સુધી જીવ્યો! પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે અપકૃત્યો કરેલાં તેના જ કષ્ટ રૂપે તેનું આ અંગોપાંગહીન અને ઈદ્રિયહીન જીવન ભોગવીને પુનઃ તેનરકમાં ગયો અને એ રીતે અનેક નરકોમાં ભ્રમ્યો. તેથી ઉલટું અંગોપાંગહીન અને ઈદ્રિયહીન જીવોની સેવા કરનારને સર્વોગપરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૮)

एकादश परिच्छेद.

सेवाधर्मः निरुधभी जनोनी सेवा.

[હવે સેવાધર્મની એક બીજી શાખા-નિરુધમી જનોની સેવાનું નિદર્શન કરવામાં આવે છે.]

निरुधमितात्मकरोगस्य निवारणम् । ७९ ॥

श्रीमन्तोऽपि निरुद्यमा यदि तदा दीना भवन्ति क्रमात् ।
सामान्यस्य तु का कथा व्यवहृतौ रोगस्ततोऽयं महान् ॥
दारिद्र्योपहता बुभुक्षिततया कुर्वन्ति पापं न किं ।
रोगस्याऽस्य निवारणे सुकृतिभिर्यत्नो विधेयस्ततः ॥

નિર્ઘમીપણા રૂપી રોગનું નિવારણ.

ભાવાર્થ—શ્રીમંતો પણ જો તેદન નિર્ઘમી અને તો ક્રમે ક્રમે દીન અવસ્થાને પામે છે તો પછી સામાન્ય માણસની તો શું વાત કરવી! ખરેખર, નિર્ઘમીપણું એ વ્યવહારની આખતમાં મ્હોટો રોગ છે. માણસ ન્યારે દરિદ્ર અને છે ત્યારે ભૂખને વશે શું શું પાપ નથી કરતો? અર્થાત્ ન કરવાનું કામ કરે છે તેથી પાપની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે સમાજમાંથી નિર્ઘમીપણાના રોગનું નિવારણ કરવાને પુણ્યશાળી માણસોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૭૯)

વિવેચન—મનુષ્યના શરીરમાં જેમ અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ સમાજરૂપી શરીરમાં પણ રોગોનું અસ્તિત્વ હોય છે. નિર્ઘમીપણું એ પણ સમાજનો એક રોગ છે. સમાજનો કેટલોક ભાગ જેવી રીતે આળસુ હોય છે, લિખારી અવસ્થા ગાળે છે, ચોરી જેવા ધંધા કરે છે, તેવી રીતે તેમાંનો કેટલોક ભાગ નિર્ઘમી પણ હોય છે. કેટલાકો પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને આળસુ-નિર્ઘમી રહે છે, તો કેટલાકો વ્યવસાયને અભાવે નિર્ઘમી રહે છે. જેઓ ખરેખર પરિશ્રમ કરીને પેટ ભરવાની જિજ્ઞાસાવાળા હોય છે પરંતુ જેમને કામધંધો મળી શકતો નથી તેઓને વસ્તુતઃ ઉદાર અને સેવાધર્મી મનુષ્યોની સેવાની જરૂર હોય છે. ન્યારે તેઓ લાંબો વખત કામ-ધંધો મેળવી શકતા નથી, ત્યારે તેઓ કરજદાર હાલતમાં આવી પડે છે અથવાતો નિરૂપાયે લિખારી બનીને સમાજને બોજ રૂપ થઈ પડે છે. આવા મનુષ્યોને ભીખ આપીને તેમનું થોડા દહાડા પેટ ભરવું તે જોકે ઉપકારનું કાર્ય છે, તોપણ તે કરતાં તેમને ધંધે ચડાવવા, તેમને કામ લાવી આપવું એ પરમ ઉપકારનું કાર્ય છે અને તેથી જેઓ સુઝ દયાધર્મી મનુષ્યો છે તેઓ તો નિર્ઘમી મનુષ્યોને ઉઘમી બનાવવા દ્વારા જ પોતાની દયાનું દર્શન કરાવે છે. લિખારીપણાને ઉત્તેજન આપવાથી તેના મનુષ્યત્વની હાનિ થાય છે. લાંબો વખત ભીખ માંગવાથી મનુષ્ય બેશરમ બને છે, આળસુ બને છે, અને શ્રમ કરીને ધન કમાવાની તેની વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેથી ઉલટું નિર્ઘમીને ઉઘમી બનાવવાથી તેના

મનુષ્યત્વને આપણે ખીલવીએ છીએ. નિરૂપિતાથી મનુષ્ય ભિખારી અને ત્યાંસુધી તો થોડી જ હાનિ થાય છે, પરંતુ નિરૂપિ મનુષ્ય જ્યારે જૂએ મરવા લાગે છે, ત્યારે તે અધીરો બનીને નીતિનો ત્યાગ કરવા તરફ દોરાય છે. બુદ્ધિશીલ: કિં ન કરોતિ પાપં ક્ષીણનરા નિષ્કરુણા મવન્તિ અર્થાત્ જૂખ્યો માણસ કયું પાપ કરતો નથી? તેવા મનુષ્યો દયાહીન બનીને પાપ કરવામાં ઉદ્યુક્ત બને છે. એક નિરૂપિપણુનો રોગ જ એવો છે કે જે સમાજમાં ચોરી, વ્યભિચાર, નિર્દયતા, કપટ, વિશ્વાસઘાત વગેરે અનેક દુર્ગુણોને ફેલાવે છે; માટે એવા દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ અટકાવવા માટે જે કાર્યો આવશ્યક છે તેમાંનું એક નિરૂપિપણુને દૂર કરવાનું છે. શ્રીમતો જેવી રીતે નિરૂપિ મનુષ્યોને ધંધે લગાડવામાં મદદ કરી શકે તેવી જ રીતે સેવાધર્મી સામાન્ય સ્થિતિનાં મનુષ્યો પણ દીન-નિરૂપિ જનોને ધંધા શોધી આપવા દ્વારા પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શકે છે. રૂમાઇસ કહે છે કે—

The truest philanthropists are those who endeavour to prevent misery, dependence and destitution, and especially those who diligently help the poor to help themselves. અર્થાત્-જેઓ દુઃખ, પરવશતા અને લાચારી-ગરીબાઈ અટકાવવાને યત્ન કરે છે અને મુખ્યત્વે કરીને જેઓ ગરીબ લોકને સ્વાશ્રયી કરવામાં આગ્રહપૂર્વક સહાયતા આપે છે, તે ખરેખરા પરદુઃખલજક છે. એ પ્રમાણે નિરૂપિ જનોને ઉપમી બનવામાં મદદ કરવી તે તેમને સ્વાશ્રયી બનાવવા બરાબર છે. એક ગ્રંથકારે એવો હિસાબ કાઢ્યો છે કે અમેરિકામાં વેશ્યાવૃત્તિ કરનારી સ્ત્રીઓમાંથી અર્ધી કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ કેવળ ગરીબાઈ અથવા નિરૂપિપણુને લીધે એ માર્ગે ચડેલી હોય છે. એ જ રીતે એક નિરૂપિપણુનો રોગ સમાજમાં ખીજ અનેક નૈતિક રોગોને જન્મ આપતો હોવાથી તે અટકાવવા અથવા જેમ અને તેમ ઓછો કરવા યત્ન કરવો એ સેવાધર્મી મનુષ્યનાં કર્તવ્યોમાંનું એક કર્તવ્ય છે. દુકાળના વખતમાં લોકો વધારે પ્રમાણમાં નિરૂપિ બની જાય છે, અને તેમાંના મોટા ભાગના મનુષ્યો ભિખારી બને છે; પરંતુ

એવા વખતમાં સાચા દયાળુ મનુષ્યો કેવળ વૃદ્ધો તથા અપંગોને જ લિક્ષા આપીને જેઓ શરીરે સશક્ત હોય છે તેમને કામધંધો પૂરો પાડવા પાછળ જ પોતાના ધનનો વ્યય કરવાનું વાળખી માને છે અને એ જ તેમની દયાળુતાની સાર્થકતા પણ છે. (૭૯)

[હવે પછીના શ્લોકમાં નિરુદ્ધમીપણાનાં કારણોની તપાસ લઈને અંધકાર તેજનું નિવારણ કરવાનો માર્ગ સૂચવે છે.]

નિરુદ્ધમિતાકારણાનાં નિવૃત્તિઃ । ૮૦ ॥

ईहन्ते बहुलं धनं च सहसा द्यूतेन केचित्तपरे ।

देवाराधनमन्त्रतन्त्रविधिना स्वर्णादिसिद्ध्याऽपरे ॥

ते सर्वेऽप्यलसा निरुद्यमतया नश्यन्ति दारिद्र्यतो ।

बोध्यास्ते हि भवेयुरुद्यमपरास्त्यक्त्वा निरुक्तभ્રમम् ॥

નિરુદ્ધમીપણાનાં કારણોની નિવૃત્તિ.

ભાવાર્થ—કેટલાએક લોકો જુગાર કે સદામાં એકદમ લાખો રૂપિયા મેળવવા ઇચ્છે છે, કેાઇ વળી દેવ-દેવીને પ્રસન્ન કરી ધન મેળવવા ચાહે છે, કેાઇ મંત્ર તંત્રની સાધનાથી તો કેાઈ સુવર્ણસિદ્ધિ અને જડીબુટ્ટીથી ધનવાન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે : આવા લાભમાં ભરમાઈ જઈને માણસો આળસુ અને નિરુદ્ધમી બને છે તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તેમની પાસે કંઈ હોય છે તે પણ ચાલ્યું જાય છે અને આખર દરિદ્રપણાથી નાશ પામે છે; મારે ઉપદેશકોએ એવા ભ્રમવાળાઓને સમજાવવા જોઈએ કે જેથી તેઓ ભ્રમ છોડી ઉદ્યમપરાયણ બને. (૮૦)

વિવેચન—ઉદ્યમ વિનાના મનુષ્યો અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે કારણકે દરિદ્રતાથી ઘેરાવાને લીધે તે વખતે તેમની માનસિક સ્થિતિ નિર્બળ બની ગઈ હોય છે. આ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતાં તેઓ ધન કમાવાની ચિત્રવિચિત્ર યુક્તિઓ શોધે છે અને એ યુક્તિઓનો અમલ કરતાં તેઓ પાપ-પુણ્ય, વાળખી-ગેરવાળખી કે ન્યાય-અન્યાય એમાંનું કશું જોતા

નથી. તેઓ પોતાના ભાગ્યના ચમત્કાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા જોટલા નિર્બળ મનના અને છે અને પછી ભાગ્યનો ચમત્કાર જોવાને કાંઈ કાંઈ ખેલ ખેલ છે. જુગાર, સદો, વગેરે માર્ગે જનારા મનુષ્યો પોતાના ભાગ્ય ઉપર જ આધાર રાખનારા હોય છે અને એક વાર જુગાર-સદાના દાવ ખેલતાં જો લાલ થાય છે તો તેઓ ઉદ્ધમ ઉપરની શ્રદ્ધા છોડીને કેવળ ભાગ્યવાદી જ બની જાય છે ! તેઓ એમ માની લે છે કે આપણા ભાગ્યમાં ઉદ્ધમ નહોતો તેથી ઉદ્ધમ મળ્યો નહિ, પરંતુ ધન તો ભાગ્યમાં લખાએલું જ હતું, એટલે ઉદ્ધમ કયાં વિના માત્ર જુગાર કે સદાનો દાવ નાંખવાથી પણ ધન મળી આવ્યું ! આવી માન્યતા મનુષ્યના મગજમાં એક વાર પેસી જાય છે, પછી તે જલ્દી દૂર થઈ શકતી નથી. તે એક પછી એક દાવ નાંખતો જાય છે, કાંઈક પ્રાપ્ત કરે છે, કાંઈ ગુમાવે છે અને પછી તેનું માનસિક વાતાવરણ ઉદ્ધમથી વિમુખ બનીને કેવળ જુગાર ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવનારું જ બની જાય છે. નિર્ણયી મનુષ્યો જો ભાગ્યવાદી બનીને જુગાર-સદામાં પડતા નથી, તો તેઓ દેવ-દેવીઓની ઉપાસનાદ્વારા ધનપ્રાપ્તિ કરવાની વાંચ્છના રાખવા લાગે છે ! કેટલાકો એમ સમજે છે કે જો દેવ-દેવી પ્રસન્ન થાય તો તેઓ હરકોઈ રીતે ધન લાવી આપે છે, એટલે પછી તેઓ મંત્ર-ચંત્રની સાધના કરવા પાછળ, જડી બુટીથી સુવર્ણસિદ્ધિ કરવા પાછળ અને નદુર્ઘ રીતે ધનવાન બનવાના ચત્નોની પાછળ પડે છે. જ્યાં લોભીયા હોય છે ત્યાં ધૂતારા બૂખે મરતા નથી, મંત્ર-ચંત્ર સાધનારા અને કીમીયા વડે સુવર્ણસિદ્ધિ કરી આપવાની વાતો કરનારા ધૂતારાઓ જગતમાં અનેક હોય છે અને તેઓ એવા નિર્ણયી માણસોને લલચાવીને તેમને ખાડામાં પાડવા ચત્ન કરે છે. આ રીતના લામા પાછળ ભરમાઈ જનારાઓ આળસ અને નિર્ણયમય પોતાની પાસે રહેલું થોડું દ્રવ્ય ગુમાવી ખેસે છે અને વિશેષમાં પેલા ધૂતારાઓ તેમની પાસેનું રહું-સહું સર્વસ્વ ધૂતી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર નિર્ણયમિતા વધે છે તેટલા માટે જુગાર, સદો, મંત્ર-ચંત્રાદિના પ્રયોગો, કીમીયો, વગેરે પાછળ પડનારાઓને તે માર્ગે જતા અટકાવીને સદુદ્ધમમાં જોડાવા ઉપદેશ આપવો તે પણ જનતાની મહાન

સેવા છે. આ પ્રકારે નિરૂધ્ધા બનીને ખરાબ થએલા જુગારીઓ, સટોરીયા અને બદ્ધ પ્રયોગોદ્ધારા ધનપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છનારાની દુઃસ્થિતિનાં પુષ્કળ દર્શાવેલા આ જગતમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. (૮૦)

[નિરૂધ્ધા મનુષ્યોને માટે ઉત્તમ મદદ કઈ ? તે વિષે હવે અંતર કહે છે.]

નિરૂધ્ધમાનામુદ્યમપદારોપણમ્ । ૮૧ ॥

येषां नास्ति सदुद्यमो न च धनं निर्वाहयोग्यं गृहे ।
याचन्ते गृहिणोऽपि ते विधिहता दातुः सकाशे धनम् ॥
नैभ्यो देहि धनं यतः पुनरपि स्यात्तादृशी तदृशा ।
किन्तूद्योगपरायणैश्च कुरु तान् यन्निर्वहेयुः स्वयम् ॥

નિરૂધ્ધાઓને ઉદ્યમે લગાડવા.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—જેના ઘરમાં નિર્વાહ પૂરતું ધન નથી તેમ કેાઈ સારો ઉદ્યમ પણ નથી, તેવા માણસો કુટુંબી હોવા છતાં દુર્દૈવને વશે કેાઈ વખત દાતારની પાસે ધનની ભીખ માંગવા નીકળે છે; આવી સ્થિતિમાં દાતાર જે ધન આપે તો તેથી તેના થોડા સંકેટનું નિવારણ થાય છે પણ તે લાંબા વખતનું નહીં. તે નિરૂધ્ધા માણસ મળેલ મદદ થોડા જ વખતમાં બેઠા બેઠા ખાઈ જાય છે એટલે પાછી એની એ દશા આવે છે, માટે એવા માણસોને પૈસાની મદદ આપવા કરતાં ઉદ્યમપરાયણ બનાવવા જોઈએ કે જેથી તે ઉદ્યમ કરીને પોતાની મેળે નિર્વાહ કરી લે. ધનની ભિક્ષા આપવા કરતાં કામની ભિક્ષા આપવાથી ગરીબ મનુષ્યનું કેટલું હિત થાય છે, તે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. અન્નદાનને એક ઉત્તમ પ્રકારનું દાન લેખવામાં આવેલું છે પરંતુ વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક એ દાન આપવામાં આવવું જોઈએ. જેઓ અન્નપ્રાપ્તિ માટે ધન કમાવાને અશક્ત હોય તેમને અન્નદાન આપવું એ ઠીક છે, કારણકે જે તેઓને અન્ન ન મળે તો તેઓ ભૂખે મરવાનો સંભવ છે, પરંતુ જેઓની શરીરશક્તિ ધન કમાવા જેવી હોય છે તેમને અન્નદાન વડે પોષવા એ તો આળસ અને

દુગુણિને ઉત્તેજન આપવા ખરાખર છે. આપણા દેશમાં ગામ ગામ ભટકતા વેરાગી ખાવાની સંખ્યા ઘણી મોટી છે તેનું કારણ અવિચારપૂર્વક આપવામાં આવતા અન્નદાનનું છે. આ કારણથી આપણા દેશની કેટલીક ગુન્હા કરનારી જાતો ખાવાઓના વેશ લઇ અન્નક્ષેત્રોમાંથી મક્તનું સદાવ્રત લઇ ગામેગામ ભટકે છે અને લાગ પડ્યે ચોરીનો ધંધો કરે છે. યુરોપના દેશોમાં સશક્ત માણસો ભીખ માંગી શકતા નથી, પરંતુ તેઓ કામ-ધંધાની ભીખ માંગે છે. તે દેશોમાં જે સશક્ત માણસ ભીખ માંગે તો તે ગુન્હેગાર થાય છે અને તેને જેલમાં પૂરી ત્યાં તેની પાસે કામ કરાવી ખાવાનું આપવામાં આવે છે; માટે નિર્ણયી સશક્ત મનુષ્યને ધંધો આપવો પણ અન્નવસ્ત્રની ભીખ બનતાંસુધી ન આપવી, તે જ ઉભય પક્ષને-દાતાને તેમજ અહિતાને હિતકારક છે. ઉઘમી મનુષ્યો સમાજ પરનો બોળે ઉતારનારા છે, ન્યારે નિર્ણયી અને હમેશના ભિખારીઓ સમાજપરનો બોળે વધારનારા છે. (૮૧)

[હવે અંચકાર ખેડૂત વર્ગની સેવા તરફ સેવાધર્મીઓનું લક્ષ ખેંચે છે.]

કૃષિકારસેવા । ૮૨ ॥

**ये कुर्वन्ति परिश्रमेण सततं कृष्यादिकार्यं निजं ।
धान्यं जीवनसाधनं जनपदे संपूरयन्ति स्वयम् ॥
तेषामाक्रमणं भवेद्यदि नृपाद् व्यापारिवर्गात्पुना-
रक्ष्यास्तेऽपठितास्तदा कृषिकराःसेवार्थिभिःसज्जनः ॥**

ખેડતોની સેવા.

ભાવાર્થ—જે ખેડુતો ટાઢમાં તડકામાં અને વરસાદમાં સખ્ત શારીરિક પરિશ્રમ લઇને ખેતીનું કામ કરે છે અને માણસના જીવનનું સાધન ધાન્ય નિપજાવીને આખા દેશને પૂરું પાડે છે, તે ખેડુતોના ઉપર લોભી રાજા કે વ્યાપારી વર્ગ તરફથી અયુક્ત દબાણ થાય તો સેવાભિલાષી સજ્જનોએ અલણ ખેડુતોને પડખે રહી તેમનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. (૮૨)

વિવેચન—હિંદુસ્તાન એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે અને ખેતી ઉપર સીધી ને આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવનાર પ્રજાવર્ગ સેંકડે ૮૦ ટકા જેટલો છે. આ વર્ગનો ધંધો પરંપરાથી ખેતી કરવાનો જ હોવાથી તેઓ મોટે ભાગે અભણ હોય છે, સરળ હોય છે અને તાબેદાર વૃત્તિના હોય છે. તેમની એ સ્થિતિનો લાભ ઘણી વાર લેવામાં આવતો નજરે પડે છે. વેપારીઓ તેમને અભણ જોઈને ઠગે છે, તેમની સરળતા દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે અને રાજ તથા રાજકર્મચારીઓ તેમની તાબેદાર વૃત્તિનો લાભ લઈ તેમના ગળ કરતાં વધારે મહેસૂલ લે છે, તેમની પાસે વેઠ કરાવે છે, વગર પૈસે તેમનો માલ લઈ લે છે અને એવી અનેક રીતે આજકાલ ખેડૂતો ખીજાઓને હાથે ઠગાઈ રહેલા છે. તેઓમાં જો થોડું પણુ ભણતર હોય તો તેઓ વેપારીઓને હાથે હિસાબની ગણતરી વગેરેમાં ઠગાય નહિ, તેટલા માટે ખાસ કરીને તેઓમાં વિદ્યાનો ફેલાવો થાય તેમ કરવું એ સેવાધર્મીઓની પહેલી ફરજ છે. લોભી રાજ કે રાજકર્મચારીઓ દ્વારા તેમને થતો અન્યાય દૂર કરવાને ખેડૂતોને તેમના હક્કો સમજાવવા જોઈએ, રાજની પાસેથી ન્યાય મેળવતાં તેમને શિખવવું જોઈએ, તેમની વતી રાજ અને રાજકર્મચારીઓ પાસેથી ન્યાય મેળવવા ચલન કરવો જોઈએ : એ બધા ધર્મો સેવાધર્મીના છે. હક્કોની સમજ વિનાના, વિદ્યારૂપી પ્રકાશ આપનારી આંખ વિનાના ખેડૂતો એક રીતે જગતના વ્યવહારમાં અપંગની દશા જ ભોગવતા હોય છે. તેમને એ દશામાં મદદ કરવી એ ખેડૂતની સેવા બજાવવા બરાબર છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એ સમગ્ર જનતાની પણ સેવા બજાવવા બરાબર છે. ખેડૂતને ‘જગતના તાત’ને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે, કારણકે ટાઢ-તડકામાં કે વરસાદમાં ખેતરમાં કામ કરવાનો જે અસાધારણ પરિશ્રમ તે ઉઠાવે છે તેના ફળરૂપે ધાન્ય પાકે છે અને એ ધાન્યવડે જનતાનું, પશુઓનું તથા પક્ષીઓનું પોષણ થાય છે. આ માટે કોઈ પણ દેશનો ખેડૂત વર્ગ જો આખાદ હોય છે તો તે દેશ કદાપિ ગરીબ બનતો નથી, પરંતુ જે દેશનો ખેડૂત વર્ગ વેપારીઓ અને રાજસત્તાનો ભોગ થઈ પડે છે તે દેશ ગરીબીમાં જ રહે છે. આ માટે જ ગોદડરમીથે ખંડે કહ્યું છે:—

**But the bold peasantry, their country's pride,
If once destroyed, can never be supplied.**

અર્થાત્—ધીરજવાળો ખેડૂત વર્ગ જે એક દેશના અભિમાનરૂપ છે, તેનો જે એક વાર નાશ થયો તો તે પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. આ માટે જ ખેડૂત વર્ગનું યથોચિત રક્ષણ કરવું તે સેવાધર્મીઓની પવિત્ર ફરજ છે.

દષ્ટાંત—રશિયાના ઝાર છેલ્લા નિકોલાના વખતમાં મોટી રાજ્ય-ક્રાન્તિ થઈ તેનું કારણ ખેડૂત વર્ગની રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવેલી દુર્દશા જ છે. વર્ષોથી રશિયામાં ત્યાંનો અમીર વર્ગ અને રાજકર્મચારી વર્ગ ખેડૂત વર્ગ ઉપર જુલમ કરી રહ્યો હતો. મોટા જમીનદારો અને ઉમરાવો ખેડૂતો પાસે ફરજિયાત ખેતી કરાવતા, તેના બદલે તેઓ પૂરો આપતા નહિ અને ખેડૂત વર્ગ હમેશાં દબાએલો, ગરીબ અને ગુલામની માફક રહેતો. જે કોઈ ખેડૂત માથું ઉંચકતો તો જમીનદાર રાજ્યમાં ફરીયાદ કરતો અને રાજ્યમાં તો અમીર, ઉમરાવો ને ધનવાનો જ ફાવતા, એટલે ખેડૂતોની વધારે દુર્દશા થતી. આવી રીતે સેંકડો વર્ષો સુધી રશિયાની ખેડૂત પ્રજા દબાએલી જ રહી. ખેડૂત વર્ગની સેવા માટે કેટલાક રશિયન સ્ત્રી પુરૂષ દેશભક્તો નીકળ્યા અને તેમણે ખેડૂતોનાં મંડળો સ્થાપી તેમના હક્કો તેમને સમજાવવા માંડ્યા, તો રાજ્યે તે દેશભક્તોને રાજદ્રોહી ઠરાવી સૈન્યોરિયાના જંગલી પ્રદેશમાં દેશપાર કર્યા અને કેટલાકને ફાંસીએ ચડાવ્યા. પરંતુ છેવટે રશિયાની રાજસત્તાનો પાપનો ઘડો ભરાઈ ચૂક્યો. યુરોપીયન વિગ્રહમાં રશિયાની હાર ઉપર હાર થવા લાગી, એટલે ખેડૂતો ઉપર વધારે ત્રાસ ગુજરવા લાગ્યો અને છેવટે ખેડૂતોએ જ બળવો ઉઠાવી, ઝારને પદબ્રષ્ટ કર્યો. ખેડૂતોના આગેવાનો મોટા-દેશભક્તો બન્યા અને તેમણે રાજકૂટુંબનો ઘાત કર્યો, કેટલાક અમીર-ઉમરાવોને પણ હાર કર્યા અને કેટલાક નાસી છૂટ્યા. આજે રશિયામાંથી રાજસત્તા કેવળ નાબૂદ થઈ છે, પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ છે, ખેડૂતો ઉપરનો જુલમ દૂર થયો છે અને રશિયાના ઇતિહાસમાં કદાપિ નહિ થએલી એવી રાજ્યક્રાન્તિને પરિણામે પુનઃ રશિયા આબાદ થવા લાગ્યું છે. એ જ ખેડૂત વર્ગનો પરમ સેવક લેનીન રશિયાના રાજ્યનો પ્રમુખ થઈ મોટી

કીર્તિ સાથે મંરણ પામ્યો છે. રશિયાની પ્રજા આજે લેનીનની કબરને અત્યંત માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. (૮૨)

[હવે મન્દૂર વર્ગની સેવાનું સેવાધર્મીઓને સૂચન કરવામાં આવે છે.]

કર્મકરસેવા । ૮૩ ॥

येऽनाहत्य शरीरसंस्कृतिविधिं यन्त्रालयादिस्थले ।
कार्यं कर्मकराः श्रमेण महता कुर्वन्ति रात्रिन्दिवम् ।
तेषां स्यात् स्वकुटुम्बपोषणमलं तावद्धृतिं दापय-
न्नात्यन्ताक्रमणं श्रमाधिकतया रक्ष्यास्तथा तेऽखिलाः ॥

મજૂરોની સેવા.

ભાવાર્થ—જે મજૂરો મીઠા-જીન જેવા કારખાનાંમાં શરીરની પણ દરકાર ન કરતાં રાત દિવસ જીવને જોખમે પણ ઘણો પરિશ્રમ લઈ કામ ખજાવે છે, તેમના પોતાના કુટુંબનું ખરાબર પોષણ થાય તેટલી રોજ ન મળતી હોય તો તેમને અપાવવી જોઈએ અને હદ ઉપરાંત શરીરને ધક્કો લાગે તેટલો શ્રમ કરવો પડતો હોય તો તેનાથી પણ તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. (૮૩)

વિવેચન—હિંદુસ્તાનમાં ચંત્રકળાનો વિશેષ પ્રચાર થતાં મજૂરોનો પ્રવાહ ગામડાંઓમાંથી નીકળીને શહેરોનાં કારખાનાં તરફ આકર્ષાવા લાગ્યો છે. આજના મજૂરો પહેલાં ગામડાંના ખેડૂતો અને ખેતરમાં કામ કરનારા મજૂરો હતા, અને ત્યાં તેઓ સખ્ત મજૂરી કરતા, પરંતુ તે મજૂરી ઐ-ચ્છિક હતી અને ખુલ્લી હવા તથા અજવાળામાં તેમને કામ કરવાનું હતું. એથી તેમનાં શરીર અને મન તંદુરસ્ત રહેતાં. આજે કારખાનાંઓમાં કામ કરનારા મજૂરોનાં જીવન પરવશ તથા ચંત્રવત્ત અને જવા પામ્યાં છે. તેઓને રોજ દસ-આઠ કલાક કારખાનાંમાં ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. કારખાનાંઓમાં મોટે ભાગે છૂટથી હરવા-ફરવાની સંકડાશ હોય છે અને

ખેતરોનાં હવા-અજવાળાના પ્રમાણમાં ત્યાંનાં હવા અજવાળાં ઓછાં તથા
 ગંદાં હોય છે. તેઓને સ્વેચ્છા પ્રમાણે નહિ પરન્તુ નિયમો પ્રમાણે કામ
 કરવું પડે છે અને જે નિયમમાં રહેવામાં ન આવે તો તેઓના વેતનમાં
 ઘટાડો થતો હોવાથી, કેટલીક વાર મન તથા શરીરની ઉપરવટ થઈને તેમને
 કારખાનાંમાં ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. આવા સંયોગોમાં કામ કરનારાઓને
 શારીરિક હાનિ બહુ ઓછી થાય તેટલા માટે સરકારે કાયદા વડે કેટલાક
 નિયમો કર્યા છે, જેવા કે અમુક કલાકથી વધારે વખત મજૂરો પાસેથી
 કામ લેવું નહિ, અમુક વયથી નાની વયના છોકરાઓને કારખાનામાં રાખવા
 નહિ, અમુક વખતને અંતરે તેમને આરામ આપવો, અમુક દિવસોને અંતરે
 તેમને રજા આપવી, હવા-અજવાળાને માટે કારખાનામાં અમુક પ્રકારની
 ગોઠવણો રાખવી વગેરે. પરન્તુ જ્યારે જીવનમાં સ્વાભાવિકતા મટીને
 કૃત્રિમતા દાખલ થાય છે, જ્યારે સ્વૈચ્છિક મજૂરીને સ્થાને યંત્રવત્ નિયમિત
 મજૂરી કરવી પડે છે, જ્યારે સંકડાશમાં શરીરને પૂરું હરવાફરવાનું સ્થાન
 મળતું નથી, જ્યારે ધૂમાડાથી અને યંત્રોના ઘસારાથી દૂષિત થતી હવામાં
 લાંબા વખત સુધી રહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અનેક શારીરિક અને
 માનસિક સંકટોમાં મનુષ્ય આવી પડે છે. આજકાલ ગામડાંનાં ખેતરોમાં
 કામ કરનાર ખેડૂતો અને તેમના મજૂરો કરતાં કારખાનાંઓના મજૂરો
 શારીરિક સંપત્તિમાં નબળા જેવામાં આવે છે, તેમનાં બાળકો ફિક્કાં અને
 કુટુંબ નિસ્તેજ જણાય છે, કૌટુંબિક જીવન અશાન્ત જેવામાં આવે છે, તે બધું
 દુર્ભાગ્ય કારખાનાંઓની યંત્રવત્ જિંદગીમાંથી જ મજૂરોની સામે આવીને બિભુ
 રહે છે. જમાનો યંત્રોનો ચાલે છે, તેથી યંત્રોનાં કારખાનાં વિના મનુષ્યોને
 ચાલે તેમ જણાતું નથી એટલે કારખાનાં તો રાખવાં જ પડશે પરન્તુ
 કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરોનાં જીવન સારાં રહે તે માટે યત્ન કરવો,
 તેમને પૂરેપૂરી રોજ મળે તેમ કરવું, તેમનાં શરીરને ઘસારો ઓછો પડે
 તેવી વ્યવસ્થા કરવી, તેમને તેમના હક્કો કારખાનાંઓના માલીકો પાસેથી
 મળે તે માટે લડત કરવી એ બધાં સેવાધર્મીઓનાં કર્તવ્યો થઈ પડ્યાં છે.
 ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા જેવા દેશો કે જ્યાં સંખ્યાબંધ કારખાનાંઓ આવેલાં

છે, ત્યાં તે કેવળ મળૂરોની જ સેવા માટે મોટાં મંડળો સ્થપાયાં છે, મળૂર વર્ગના પ્રતિનિધિઓને રાજકાર્યમાં મોટો હિસ્સો મળે છે અને એવાં મંડળો દ્વારા મળૂરો પોતાની ફરિયાદો દૂર કરી પોતાના હક્કો તથા ન્યાય મેળવી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ સંખ્યાબંધ કારખાનાં સ્થપાયાં હોવાથી અને મળૂરો પરદેશોના મળૂરો કરતાં પ્રમાણમાં ઓછાં કેયવાયલા હોવાથી મળૂરોની સેવા કરનારા મંડળોની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર છે. (૮૩)

[પૂર્વ કહેવામાં આવ્યું છે કે મળૂરોનાં જીવન સ્વાભાવિક મદીને કૃત્રિમ બન્યાં છે અને એ કૃત્રિમતાને લીધે તેમનામાં અનેક દોષોએ પણ પ્રવેશ કર્યો છે. આવા દોષોના નિવારણ અર્થે મળૂરોને સદ્વર્તનનું શિક્ષણ આપવાની હવે આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવે છે.]

કર્મકરસદ્વર્તનશિક્ષણમ્ । ૮૪ ॥

एते कर्मकरा निवृत्तिसमये सप्ताहसप्ताहके ।

व्याख्यानानेन च शिक्षया बुधवरैर्बोध्यास्तथा बोधकैः॥

कुर्युर्नैव परस्परेण कलहं नैवापि सार्द्धं पर—

स्नूतादिव्यसनं व्ययं च विफलं पानं सुरायास्तथा ॥

મળૂરોને સદ્વર્તનનું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—આ મળૂરોને અઠવાડિયે અઠવાડિયે ન્યારે નિવૃત્તિનો સમય મળે ત્યારે વિદ્વાન ઉપદેશકોએ વ્યાખ્યાનો આપીને કે શિક્ષણ આપીને એવી રીતે તેમને કેળવવા જોઈએ કે તેઓ પરસ્પર કે ખીજા કોઈની સાથે કલહ-તોડાન ન કરે, જુગાર આદિ વ્યસન ન સેવે અને મદિરાપાન કરી નિષ્ફળ ખર્ચથી ઉડાઉ ન બને. (૮૪)

વિવેચન—મનુષ્યના જીવનની કૃત્રિમતાની સાથે તેનામાં અનેક દોષો પણ આવે છે. મળૂરોના સંબંધમાં કૃત્રિમતાની એટલી વિશેષતા હોય છે કે તેઓમાં ભણતર ઓછું હોય છે, જ્ઞાન ઓછું હોય છે, સત્સંગનો પ્રભાવ તેમના પર ઓછો પડ્યો હોય છે, સ્વાર્થી ધર્મગુરૂઓ અને વ્યસનીઓના

સમાગમમાં તેઓ વિશેષ આવે છે અને તેને પરિણામે તેમના જીવનમાં અનેક દોષો દાખલ થાય છે. કારખાનાની સખત મજૂરી, કૌટુંબિક જીવનનો અસંતોષ, હલકા સંસ્કાર વગેરે કારણોથી મદ્યપાનાદિ વડે કૃત્રિમ આનંદ લેવાની ટેવ તેમનામાં દાખલ થતાં વાર લાગતી નથી. એક ગામડાનો ખેડૂત કે જે શહેરમાં આવીને મીલ, જીન કે કારખાનાનો મજૂર બન્યો હોય છે, તે થોડા વખતમાં જ વ્યસની તથા દુરાચારી બને છે. આવા અજ્ઞાન, અભણ અને સરળ સ્વભાવના મનુષ્યોને કૃત્રિમ જીવનના દોષોમાં ફસાતા બચાવવા માટે તેમને ઉપદેશ કે શિક્ષણ આપીને સંસ્કારી બનાવવાની જરૂર છે. મજૂરોને સામાન્ય શિક્ષણ આપવા માટે કેટલેક સ્થળે એવા સમાજો રાત્રિશાળાઓ કાઢે છે, કેટલેક સ્થળે ભણેલા મજૂરોને માટે લાયબ્રેરીઓ સ્થાપવામાં આવી હોય છે કે જેથી રજાના કે નિવૃત્તિના દિવસો મજૂરો જીગર રમવામાં કે દારૂ પીને ધીંગામસ્તીમાં ન ગાળતાં સારાં પુસ્તકો કિંવા વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં પસાર કરે. આવા યત્નોથી કેટલાક મજૂરોનાં જીવન સુધરી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો પણ મળી શકે છે, માટે મજૂરોમાં સંસ્કારી જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી એ સેવાધર્મીઓની ફરજ છે અને તે કાર્ય શિક્ષણ તથા ઉપદેશ વડે જ પાર પડી શકે છે. શ્રી. કાલેલકર સત્ય જ કહે છે કે : “મજૂર વર્ગમાં સંસ્કારી જીવન ગાળવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જે દિવસે પેદા થશે, તે જ દિવસે તેઓ બધી જાતની કેળવણી હસ્તગત કરી શકશે, એટલું જ નહિ પણ એક જ જમાનાની અંદર પોતાનો સવાલ પોતાના જ હાથમાં લેવા જેટલી હોશિયારી એમનામાં આવી જશે.” પરંતુ મજૂરોને સંસ્કારી બનાવવાનો પ્રશ્ન પૂરતા જોરથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યો નથી. સેવાધર્મીઓની એ ન્યૂનતા છે, તેને જ પરિણામે આજે સમાજનો એ વિભાગ પતિત થતો જતો અનુભવાય છે. (૮૪)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : વિધવાઓની સેવા.

[આર્થ સંસારની વિધવા એ પણ જગતમાં એક દુઃખી મનુષ્યપ્રાણી લેખાય છે અને તેથી તેની સેવા બળવવાનું કથન આ પરિચ્છેદમાં અંતર કરે છે.]

વિધવાસેવા । ૮૨ ॥

यासां कोऽपि न विद्यते निजकुले पोष्योऽथवा पोषक-
स्तादृश्यो विधवाश्रमे हि विधवा अर्हन्ति संरक्षणम् ॥
कर्त्तव्यं विधवोचितं च सरलां निर्वाहयोग्यां कलां ।
सेवां धार्मिकतत्त्वबोधसाहितां तत्राऽर्थतः* शिक्षयेत् ॥

વિધવાઓની સેવા.

ભાવાર્થ—જે વિધવાઓના પોતાના કુટુંબમાં કોઈ પોષણ કરવા યોગ્ય નથી તેમ કોઈ પોષક પણ નથી અર્થાત્ જેને સંતતિ નથી તેમ વડીલ પણ નથી, તેવી વિધવાઓ વિધવાશ્રમમાં સુરક્ષિત થવી જોઈએ. આ આશ્રમમાં વિધવાઓનું ઉચિત કર્તવ્ય, ધર એમાં તેમનો નિર્વાહ થાય તેવી સરળ કળા, ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણની સાથે સેવાધર્મ પણ તેમને શિખવવો જોઈએ. (૮૫)

વિવેચન—આર્થ સંસારમાં વૈધવ્ય એ એક મોટી આપત્તિરૂપ લેખાય છે, અને ખાસ કરીને ન્યારે એક સ્ત્રી ઉપર વૈધવ્ય તેની યુવાવસ્થામાં હલ્લો કરે છે, સારું તો તેની આપત્તિનો પાર જ રહેતો નથી. એ જ વૈધવ્યને કારણે ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્ત્રીત્વથી કંટાળે છે અને સ્ત્રીત્વની નિંદા કરે છે. વસ્તુતઃ સંસારમાં જેટલી મહત્તા પુરૂષની છે તેટલી જ મહત્તા

* અર્થતઃ=અર્થબોધો યથા સ્વાત્તથા ।

સ્ત્રીની છે. પુરુષનું વૈધુર્ય પુરુષને હમેશાં કષ્ટદાતા થતું નથી. પુરુષ અન્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકે છે, પરંતુ ઉચ્ચ વર્ણોની વિધવાઓ ખીજે પતિ કરી શકતી નથી એટલે તેને મરણસુધી વૈધવ્ય પાળવું પડે છે. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોતાં પુરુષના વૈધુર્ય તથા સ્ત્રીના વૈધવ્યના આવા નિયમોમાં સમાજનો પક્ષપાત થએલો દેખાય છે, પરંતુ સ્ત્રી સંતતિના બળ-વીર્ય-ગુણાદિને ગર્ભ-માં યોષનાઈ લાગ્ન છે અને એ લાગ્નની પવિત્રતા ઉપર સંતતિના ઉચ્ચ ગુણાદિનો મોટો આધાર રહેલો છે, એટલે સ્ત્રીને પવિત્ર સંયમી અને પતિવ્રતા રહેવાનું સચ્ચન પૂર્વાચાર્યોએ કરેલું છે. અલખત, સમાજ બહુરૂપી રાક્ષસ જેવો હોય છે, એટલે સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વની ઉચ્ચતા ટકાવવાને જે સંયમાદિના નિયમો કરાએલા છે તે નિયમોનું સ્ત્રીઓ પાસે પાલન કરાવવામાં જુલ્મ પણ ચલાવવામાં આવેલો છે અને કેટલાક તો જુલ્મી નિયમો જ વિધવાઓ માટે ઘડાઈ ગયા છે, એટલે એ ફરજિયાત નિયમોથી સ્ત્રીઓ ઘણી વાર ત્રાસી જમને અનેક પ્રકારના અનર્થો કરી સ્ત્રીવૃદ્ધિ: પ્રલયાવહા એ ઉક્તિનું લાન કરાવી રહી છે; પરંતુ મરણસુધી વૈધવ્ય પાળવાનો નિયમ રચવામાં પૂર્વાચાર્યોએ ભાવી ભરતસંતાનોના ઉચ્ચ ગુણાદર્શનો જ એક હેતુ ધરાવ્યો હતો એ વિષે શંકા નથી. તે સાથે એટલું પણ કહેવું નોંધએ કે પૂર્વાચાર્યોએ જેવા નિયમો સ્ત્રીઓ માટે કરેલા છે તેવા જ નિયમો પુરુષો માટે પણ કર્યા છે; પરંતુ પુરુષ એ સમાજનો ચક્રવર્તી છે અને સામાજિક નિયમોનું પાલન કરવાનો અધિકાર તેણે વિશેષ હાથ કર્યો છે, એટલે પોતાના વર્ગના પતન પ્રત્યે તેણે આંખમીચામણાં કરીને સ્ત્રીવર્ગ પાસે તેને માટેના સામાજિક નિયમો પગાવવામાં સખ્તાઈથી કામ લીધું છે. આ જ કારણે કેટલેક સ્થળે વિધવાઓ ઉપર જુલ્મ ગુજરતો જોવામાં આવે છે અને અંધકારને વિધવાઓની સેવા બળવવાના સંબંધમાં ખાસ પ્રકરણ લખવું પડ્યું છે તેનું કારણ પણ સમાજમાં વિધવાઓની થઈ પડેલી દીન-દીન અવસ્થા છે. સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે આદરભુદ્ધિ રાખવાનાં જે કથનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં કરવામાં આવેલાં છે તે કથનોને આજે કાઈ ગણકારતું નથી! આ કારણે સંતતિદીન વિધવાઓની દશા સમાજમાં અત્યંત દુ:ખપૂર્ણ છે, અને બાળ-

સંતતિવાળી વિધવાઓ પણ સમાજમાં સામાન્ય રીતે દુઃખ ભોગવતી હોય છે. વિધવાઓ પ્રત્યેના પોતાના ધર્મોનું જ્ઞાન સમાજમાં થોડા જ ધર્મ-ભીરુઓને હોય છે તેથી મોટા ભાગની વિધવાઓ અસંતુષ્ટ અવસ્થામાં જ પોતાના આયુષ્યનો કાળ ગાળે છે. પરંતુ જે વિધવાઓ સંતતિરહિત હોય છે અને જેનું પોષણ કરનાર પણ કોઈ હોતું નથી તેનું શું ? તેવી સ્ત્રી પિતૃગૃહે રહીને કાળ નિર્ગમન કરે અને તેનો પિતા તેનો પોષક બને, પરંતુ એવી જોગવાઈ પણ ન હોય તેવી અનેક વિધવાઓ સમાજમાં હોય છે. આવી સ્ત્રીઓને માટે અંધકાર વિધવાશ્રમની સંસ્થાની આવશ્યકતા બતાવે છે. વિધવાશ્રમમાં વિધવાઓને તેમનાં કર્તવ્યકર્મોનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ભરત, ગુંથણ, સીવણ, આલેખન જેવી સરળ કળાઓનું શિક્ષણ પણ જે તેમને ત્યાં આપવામાં આવે તો તે તેમને માટે ઉપકારક થઈ પડે, કારણકે એ કળાઓનો આશ્રય લઈને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે. કેટલીક વાર આવી અનાશ્રિત સ્ત્રીઓ ઉદરનિભિતે અનેક પ્રકારનાં દુષ્ટ કર્મો કરવા તરફ પ્રેરાય છે અથવાતો તેના વિધવાધર્મને ન છાજે તેવી નોકરી-ચાકરી કરવાની તેને ફરજ પડે છે. જે ઉપર જણાવ્યું તેવાં વિધવાશ્રમે કાઢવામાં આવે, ત્યાં ઉપર જણાવ્યું તેવી કળાઓનું શિક્ષણ, તે ઉપરાંત ધાર્મિક શિક્ષણ, સેવાધર્મનું શિક્ષણ ઇત્યાદિ વિધવાઓને આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો વિધવાઓની એ એક ઉચ્ચ પ્રકારની સેવા છે. આપણા દેશમાં કેવળ વિધવાશ્રમેની સંખ્યા નાની છે, પરંતુ વનિતાવિશ્રામ, સેવાસદન, અનાથાશ્રમ, અશક્તાશ્રમ ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ છે અને તેમાં મોટે ભાગે વિધવાઓ જ આશ્રય લઈ રહી હોય છે. હજી વિધવાશ્રમેની મોટી સંખ્યાની દેશને જરૂર છે. (૮૫)

[જે વિધવાઓ સંતતિવાળી અને નિરાધાર હોય છે, તેમને પ્રત્યેના સમાજના ધર્મ કેવો છે ? અંધકાર નિચેના સ્લોકમાં તે દર્શાવી આપે છે.]

વિધવાડડજોવિકાપ્રબન્ધઃ । ૮૬ ॥

પુત્રાદિપ્રતિબન્ધતો નિજગૃહં ત્યક્તું ન સન્તિ ક્ષમા—
યા દૈન્યમ્ ॥ શ્વેજસન્તતેરપિ ગૃહે કર્તુ ન રક્ષામલમ્ ॥

**તાસાં કોઽપિ કુલે ભવેદ્યદિ ધની તેન વ્યવસ્થાપ્યતાં।
નોચેન્મળડલસજ્જનૈઃ સમુચિતઃ કાર્યઃ પ્રવન્ધઃ સ્વયમ્ ॥**

વિધવાઓની આજીવિકાનો પ્રયત્ન.

ભાવાર્થ—જે વિધવાઓને પોતાની સંતતિનો પ્રતિબંધ હોય તે ઘર છોડી આશ્રમમાં જઈ શકે નહિ અને ઘરમાં પણ ગરીબાઈને લીધે પોતાની સંતતિનું બરાબર પોષણ કરી શકે નહિ, તેવી વિધવાઓના કુટુંબીઓમાં જે કોઈ ધનવાન હોય તો તેણે પોતાના કુલની વિધવાઓના રક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તેવા કોઈ નહોય તો સમાજ કે મંડળના સભ્યોએ તેમને માટે ઉચિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૮૬)

વિવેચન—આજકાલ તો સંતતિ વિનાની વિધવાઓને ઉદરપોષણને અર્થે ઘરની બહાર મજૂરી કરવા જવું પડે છે અને તેમના જીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ નાશ પામે છે; પરંતુ સ્ત્રીજાતિને ધરઆંગણે જ ઉદરનિર્વાહનું સાધન શોધવું એ જ તેની સ્થિતિને માટે હિતકારક છે. પતિવ્રત ધર્મ સંબંધી આવી ઉચ્ચ ભાવના પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્ત્રીઓમાં નહિ હોવાથી એ દેશોની સ્ત્રીઓ તો બાળકોને લઈને અથવાતો બાળકોને ‘નર્સરી’ માં મૂકીને મીસો કે કારખાનાંઓમાં મજૂરી કરવામાં સંકોચતી નથી, પરંતુ એવું જીવન આર્ય સ્ત્રીઓ ઇષ્ટ લેખતી નથી તેમ જ વિદ્વાનો એવા જીવનની ભલામણ કરતા નથી. પરદેશોમાં અને હિંદુસ્તાનમાં પણ જે સ્ત્રીઓ મીસો કે કારખાનાંઓમાં ઉદરનિર્વાહાર્થે મજૂરી કરવા જાય છે, તે સ્ત્રીઓની નીતિનું તથા તેમના ધર્મનું પાલન થતું નથી અથવાતો તેમનાં નીતિ-ધર્મ ભયમાં આવી પડ્યા વિના રહેતા નથી. આ કારણથી જ મહાત્મા ગાંધીજી સ્ત્રીવર્ગને માટે તો ખાસ કરીને સૂતર કાંતવા જેવા ગૃહ-ઉદ્યોગની ભલામણ કરે છે અને સ્ત્રીઓને કારખાનાંઓમાં મોકલવી કે જવા દેવી તેને સમાજનું મોટું પાપ લેખે છે. સંતતિને કારણે વિધવાઓ કારખાનાંઓમાં મજૂરી કરવા ન જ જાય, એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ વિધવાશ્રમોમાં પણ ન જઈ શકે એ પણ બનવાનું છે. આવી સ્ત્રીઓને ગૃહોદ્યોગ ન આવડે કેવા ગૃહોદ્યોગ

કરવાનો સમય ન મેળવી શકે, તો તેવી સ્ત્રીઓને માટે નિર્વાહની વ્યવસ્થા તેના પતિના કુટુંબીઓએ-પિતરાઈઓએ કરવી જોઈએ અને એવી જોગવાઈ પણ ન હોય તો એવી વિધવાઓનો નિર્વાહભાર સમાજે ઉપાડી લેવો જોઈએ; પરંતુ વિધવાઓને નિરાશ્રિત રહેવા દેવી ન જોઈએ. આ તો કેવળ સ્વાભાવિક નિયમ છે, છતાં અંતકારને તે માટે ખાસ સૂચન શામાટે કરવું પડ્યું ? તે સૂચનનું કારણ એ છે કે સમાજ આજે વિધવાઓ પ્રત્યેનો સાચો ધર્મ ભૂલતો જાય છે. પિતરાઈઓ અને કુટુંબીઓનો વિશાળ સમુદાય ધરાવનારી વિધવાઓ પણ પોષકને અભાવે કારખાનાંઓમાં મજૂરી કરવા જાય છે, કિંવા પોષણને અર્થે હલકાં કાર્યો કરે છે, તેનું કારણ વિધવાઓનાં વડીલો કહેવાતાં કુટુંબીઓની વિધવાઓ પ્રત્યેની ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ છે.

દૃષ્ટાંત—એક બ્રાહ્મણપુત્રી ૧૮ વર્ષની વયે વિધવા થઈ, તે સમયે તેને માત્ર એ વર્ષની વયની એક બાળકી હતી. તેને સાસુ-સસરા કે બીજા કોઈ હતું નહિ એટલે તેનો ભાર, તેના પતિના કાકા ઉપર પડ્યો. થોડા દિવસ તો તેણે કાકાજીને ઘેર કાઢ્યા. વૈધવ્ય ધર્મના પાલનની ક્રિયા જેવી કે કેશવપન, નીરસ આહાર, ભૂમિશય્યાદિ તે યથાર્થ કરતી હતી. છતાં ધીમે ધીમે તે કાકાજીના ઘરમાં અળખામણી થવા લાગી. પછી તે પિતૃગૃહે ગઈ, ભાઈ અને ભોળાઈએ તેને એ વર્ષ પોતાને ત્યાં રાખી, પરંતુ પછી તેને જણાયું કે પોતે ભાઈ-ભોળાઈને બોળાવે થતી હતી. તે પોતાના કાકાજીને ઘેર પાછી ફરી. ગ્રામ્ય સંસ્કારોમાં ઉછરેલી હોઈને તે રાંધવું-દળવું-ખાંડવું ને મજૂરી કરવી એ સિવાય બીજા કશા ગૃહોદ્યોગ જાણતી ન હતી. તે એવું કામ કરીને કાકાજીને ત્યાં રહેવા લાગી પરંતુ ઘરનાં માણસોની ધતરાજીથી તે ત્યાં ટકી શકી નહિ. પોતાને ઘેર તે જૂદી રહી અને જે કાંઈ થોડું-ધણું ઘરેણું હતું તે વેચીને તેમાંથી પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગી. એવામાં તેને એક વણિક કુટુંબમાં રાંધવાની નોકરી મળી, અને નોકરીથી તે સુખી થઈ. ખાવા પીવા અને વસ્ત્રો માટેની તેની ચિંતા ટળી ગઈ અને વર્ષે દહાડે પચાસેક રૂપિયા તે અચાવવા લાગી. પરંતુ ત્યાં તેને શિરે બીજા જાય આવી પડ્યો. એક રાત્રે એ વણિકના યુવાન પુત્રે તે બાળા ઉપર

અળાત્કાર ગુળથોં અને ખીળે જ દિવસે તે ત્યાંની નોકરી છોડીને પોતાને ઘેર આવી. પોતા ઉપર ગુજરેલી આફત કાઢને કહીને નકામી ફળેતી કરવામાં તેણે કાંઈ સાર જોયો નહિ, પરંતુ એ આફતનું ફળ નજીક દેખાવા લાગ્યું. તે ગર્ભવતી થઈ અને મુંઝાવા લાગી. ગર્ભપાત કરવાનો વિચાર તેને સૂઝ્યો પરંતુ એ પાપ કેવી રીતે થાય તે તે જાણતી નહિ હોવાથી પાપ કરતાં બચી. તે એક રાત્રે ગુપ્ત રીતે નીકળીને અમદાવાદના અનાથાશ્રમમાં પહોંચી અને ત્યાં રહી તેણે એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. ત્યાંથી નીકળીને હવે ક્યાં જવું તેનો તેને વિચાર થયો. સસરાના ગામમાં જઈને તે મ્હોં બતાવી શકે તેમ નહોતું એટલે પોતાના ભાઈ પાસે ગઈ; પરંતુ અપકીર્તિના ભયથી ભાઈએ તુરત તેને કાઢી મેલી અને તેને પચીસ રૂપિયા ખાનગી રીતે આપીને કહ્યું કે તું ખીળે ગમે ત્યાં જ પણ મારે ઘેર હું નહિ રાખું ! તે પાછી અમદાવાદમાં આવીને રહી, તેનો ભાઈ તેને મહિને પાંચ રૂપિયા મોકલતો, પરંતુ એકાદ વર્ષ પછી તેની આર્થિક સ્થિતિ બગડતાં તેણે તે મોકલવાનું બંધ કર્યું. ત્યારપછી તેણે રસોઈની નોકરીઓ બહુ સ્થળે કરી, પરંતુ અધે સ્થળે તેની પવિત્રતા ઉપર જ હલ્લો થતો રહ્યો, એટલે પછી એ જીવનથી કંટાળીને તે એક જીવાનના ઉપવસ્ત્ર-ઉપપત્ની તરીકે રહી પેટ ભરવા લાગી ! સમાજ ! આ પાપી જીવનને માટે શું તું જવાબદાર નથી ? (૮૬)

[વિધવાઓ માટેના નિયમે તથા મર્યાદા કેવાં અને કેટલા પ્રમાણમાં રહેવાં જોઈએ તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે.]

વિધવાનાં નિયમનમર્યાદા । ૮૭ ॥

સ્વાતન્ત્ર્યાન્ન ભવેયુરુદ્ધતતરા નાચારહીના યથા ।

તાવન્નેતૃજનૈશ્ચ તસ્મિન્નમનં કાર્યં યદાવશ્યકમ્ ।

યાઃ સત્યો વિધવાઃ સ્વભાવસરલાઃ સ્વીયૈર્જનૈર્નિર્દયૈઃ

પોડયન્તે કિલ પોડનાત્સપદિ તા મોચ્યાઃ સ્વયંસેવકૈઃ ॥

વિધવાઓ પરના અંકુશની મર્યાદા.

ભાવાર્થ—વિધવાઓ એકદમ સ્વતંત્ર બની ઉદ્ધત-સ્વછંદી ન થાય તેમજ આચારહીન ન બની જાય તેટલા માટે તે તે કુટુંબના નાયકોએ કે સમાજના નાયકોએ જરૂર જેટલું દબાણ તેના ઉપર રાખવું જોઈએ, ને વિધવાઓ સ્વભાવે સરલ અને પવિત્ર હોય કે જેથી પોતાની મેજે સદાચાર-પરાયણ રહી શકે તેને કેટલાએક નિર્દય કુટુંબી જનો રક્ષણના ખંડાના હેઠળ અયોગ્ય દબાણ કરી પીડા ઉપજાવે, તો સેવાના ઉમેદવારોએ તેવી પવિત્ર વિધવાઓને અયોગ્ય દબાણના જીલમમાંથી છોડાવવી જોઈએ. (૮૭)

વિવેચન—માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય ન આપવા વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्रहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तेरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम् ॥

અર્થાત્—સ્ત્રીએ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવસ્થામાં પતિને અને પતિ મરણ પામે તો પુત્રોને વશ રહેવું, પણ ક્યારેય સ્વતંત્રપણે રહેવું નહિ.

પરંતુ આવાં કથનોનો પુરૂષ સમાજે બહુ ગેરલાભ લીધો હોય એવું આજકાલ સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જોતાં માલુમ પડે છે. સ્વ-ભાવથી સ્ત્રીજાતિ પુરૂષજાતિ કરતાં તનબળમાં તથા મનબળમાં ઉતરતી હોય છે, તેથી તેઓ સ્વતંત્રપણે રહે તો કપટી જનોથી ભોળવાઇને ભ્રષ્ટ થાય એવો ભય રહે છે, તે કારણે સ્ત્રીઓને કોઈ પણ અવસ્થામાં સ્વતંત્ર ન રહેવા દેવાનું કથન કરવામાં આવ્યું હોય એ સમજી શકાય તેવું છે; પરંતુ આ કથનની ઓથે રહીને સ્ત્રીઓને અત્યંત દાખમાં રાખી તેમને પશુવત્ જીવન ગાળનારી બનાવી મૂકવી તે કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી. આ કારણથી ગ્રંથકાર વિધવાઓના સ્વાતંત્ર્ય વિષયમાંએ નિયમન—મર્યાદા સૂચવે છે કે—વિધવાઓ ઉદ્ધત ન બને એટલો દાખ તેમની ઉપર કુટુંબનાયકોએ રાખવો, પરંતુ પવિત્ર અને સદાચારી વિધવાઓને ગેરવાજબી રીતે કુટુંબી જનો પીડે છે તે તો કેવળ અનુચિત છે બલકે તે એક પ્રકારનું હિંસક કાર્ય છે. આવી અત્યંત પીડા અને અત્યાચારને વશ થએલી વિધવાઓ, નાસી ગયાના તથા તેઓએ આત્મઘાત કરવાના દાખલા પણ સમાજમાં બન્યા કરે છે. રક્ષણના ખંડાના હેઠળ પશુની પેઠે સાંકળે બાંધવા જેટલી સખ્તાઈ કેટલીક વિધવાઓ

પ્રત્યે ગુજરતી જોધને જ આ કથન કરવામાં આવ્યું જણાય છે. જે વખતે મનુષ્યે 'મનુસ્મૃતિ' માં સમાજના નિયમો લખ્યા ત્યારે સમાજનો પુરૂષ વર્ગ સ્વધર્મને સારી પેઠે સમજનારો હશે એટલે તેણે આ નિયમન-મર્યાદા આપી જણાવ નથી, પરંતુ તેની જરૂર જણાતાં તે મર્યાદા અત્ર દર્શાવવામાં આવી છે અને આધુનિક સમયની તે આવશ્યકતા છે. આવી વિધવાઓને તેવાં કુટુંબોમાંથી છોડાવીને સુરક્ષિત સ્થાને રાખવી તે કસાઈવાડેથી ગાય છોડાવવા બરાબર છે એવું કહેવાય છે અને એ ધર્મ સેવાધર્મી સ્વયંસેવકોને બળવવા અંતકાર સૂચન કરે છે. (૮૭)

[છિવટે અંતકાર વિધવાશ્રમ સ્થાપવાના ધર્મ પ્રત્યે ધનવાનોનું ધ્યાન દોરે છે].

વિધવાઽઽશ્રમસ્થાપના । ૮૮ ॥

નાર્યો યત્ર ચ શિક્ષિકાઃ સુપઠિતાઃ સન્તિ વ્યવસ્થાપિકા
સ્તા એવ પ્રવિશન્તિ નૈવ પુરુષા એકાકિનો યત્ર વા ॥
તાદૃક્ષો વિધવાશ્રમો ધનિવરૈઃ સેવાપ્રકૃષ્ટાશયૈ-
રેકૈકઃ પ્રતિપત્તને સમુચિતે વા સ્થાપનીયઃ સ્થલે ॥

વિધવાશ્રમની સ્થાપના.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—સેવાના ઉત્કૃષ્ટ આશયવાળા શ્રીમંતોએ દરેક શહેરમાં કે બીજે ઉચિત સ્થળે એકેક એવો વિધવાશ્રમ સ્થાપવો જોઈએ કે જેની અંદર લણેલી સ્ત્રીઓ શિક્ષક તરીકે કામ કરતી હોય અને વ્યવસ્થા કરનાર પણ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ હોય. એકલા પુરૂષોનો તો તેમાં પ્રવેશ પણ ન હોય. વિધવાશ્રમોની વિપુલતા નહિ હોવાને કારણે જેટલી વિધવાઓને આશ્રમોમાં સ્થાન મળવું જોઈએ તે મળી શકતું નથી. આ કારણથી વિધવા-શ્રમોની સ્થાપના ધનિક પુરૂષોએ કરવી આવશ્યક છે. આવાં આશ્રમોની વ્યવસ્થા બહુધા સેવાધર્મિણી સ્ત્રીઓને હસ્તક મૂકવામાં આવવી જોઈએ અને જે એવી સ્ત્રીઓ શિક્ષકના, વ્યવસ્થાના, ગૃહોદ્યોગની કેળવણી માટેના કાર્ય માટે ન મળે તો પુરૂષોની સેવાનો લાલ લેવામાં લસે આવે, પરંતુ પુરુષા એકાકિનઃ અર્થાત્—એવા કાર્યમાં એકલા પુરૂષોને તો યોજવામાં ન જ

આવવા જોઈએ, કારણકે તેથી કોઈ વાર અનિષ્ટ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવાનો ભય રહે છે. (૮૮)

ત્રયોદશ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : વૃદ્ધ જનોની સેવા.

[હવે વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોની સેવાનું પ્રકરણ પ્રારંભાય છે.]

વૃદ્ધસેવા । ૮૯ । ૯૦ ॥

યેષામસ્તિ ગૃહે ન કોઽપિ તરુણઃ પુત્રપ્રપૌત્રાદિકો ।
 ન સ્યાત્ પુત્રવધૂર્ન ચાપિ દુહિતા નૈવાપિ કૌટુમ્બિકઃ ॥
 તે વૃદ્ધાઃ પુરુષાઃ સ્ત્રિયશ્ચ કરુણાદૃષ્ટયા વિલોકયા યત-
 સ્તેષાં ચિત્તમનાશ્રિતં સ્વહરહો દુઃસ્વેન દગ્ધં ભવેત્ ॥
 કેચિદ્યષ્ટિવશાઃ સુદૃષ્ટિવિકલાઃ કેચિચ્ચ સ્વદ્વાવશાઃ ।
 કેચિજ્જર્જરિતા જરાપ્રહરણૈ રોગાઽરિણા મર્દિતાઃ ॥
 સર્વે તે સુખકામિનઃ સુકૃતિનાં સાહાય્યમિચ્છન્તિ વૈ ।
 દેયં તઽજરતાં દયાર્દ્રહૃદયૈઃ સેવાર્થિભિઃ સઽજનૈઃ ॥

વૃદ્ધોની સેવા.

ભાવાર્થ—જો વૃદ્ધોના ઘરમાં કોઈ પણ તરુણ પુત્ર કે પ્રપૌત્ર ન હોય તેમજ દીકરાની વધુ કે પોતાની દીકરી પણ ન હોય, કુટુંબમાં પણ કોઈ સેવા કરનાર ન હોય, તેવા વૃદ્ધ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ કરુણાદૃષ્ટિએ જોવાયોગ્ય.

છે કેમકે તે આપડા નિરાધાર હોવાથી તેમનું ચિત્ત રાત દિવસ દુઃખથી બળતું હોય છે તેથી તેમને આશ્વાસનની અને સહાયની પુરતી જરૂર છે. કેટલાએક વૃદ્ધ જનો બિચારા લાકડીના ટેકા વિના જરા પણ ચાલી શકતા નથી, કેટલાએક આંખે અખમ બની ગયા હોય છે તો કેટલાએક વળી ખાટલાને જ વશ થઈ ગયેલા દેખાય છે. કેટલાએક જરાના પ્રહારથી જર્જરિત થયેલા જણાય છે તો કેટલાએક વળી રોગ રૂપ શત્રુથી પીડાતા નેવામાં આવે છે. આ બધાને ઇચ્છા સુખની હોય છે તેથી આવી દુર્દશામાં તેઓ પુણ્યશાળી જીવોની સહાય વાંછે છે; માટે દયાળુ સેવાના ઉમેદવાર સન્નજનોએ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષોને તન મનથી જોઈતી સહાય આપવી. (૮૯-૯૦)

વિવેચન—સુભાષિતકારે વૃદ્ધાવસ્થાને બાલ્યાવસ્થા રૂપે વર્ણવતાં કહ્યું છે કે—

वदनं कालाहलीनं बाबो न परिस्फुटा गता शक्तिः ।

अव्यक्तेन्द्रियशक्तिः पुनरपि बाल्यं कृतं जरया ॥

અર્થાત્—મ્હેં દાંત વિનાનું અને છે, વાચા સ્ફુટ થતી નથી, શક્તિ જતી રહે છે, ઇન્દ્રિયની શક્તિ ક્ષીણ અને છે; એ રીતે વૃદ્ધાવસ્થાથી બીજું બાળપણ આવે છે. આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યની બધી શક્તિઓ બાલ્યતાને પામે છે ખરી, પરંતુ બ્યારે બાળક ઉપર કુટુંબી જનોની દયા-માયા હોય છે, ત્યારે વૃદ્ધ બાળક ઉપર કુટુંબી જનો કંટાળો તથા તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા થાય છે ! આમ બનવાનું કારણ શું ? બાળક ઉપર માતા-પિતા આશાની દૃષ્ટિથી જોતાં હોવાથી તેની પ્રત્યે તેમનું મમત્વ સ્ફુરે છે અને વૃદ્ધ વડીલ ઉપર જીવાન પુત્રો કે પુત્રવધૂઓ આશાતુરતા રાખી શકતાં નથી, એટલે પછી તેના ત્વરિત મૃત્યુની રાહ જોઈને બોળથી મુક્ત થવાની જ તેઓ રાહ જોઈ રહ્યાં હોય છે ! આ જ કારણથી કહ્યું છે કે—

वाक्यं नाद्रियते च बाल्यजनैर्भार्या न शुभ्रवते ।

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥

અર્થાત—વૃદ્ધ પુરુષનાં વાક્યોને તેના બાંધવો સાંભળતા નથી, સ્ત્રી તેની સેવા કરતી નથી અને પુત્ર પણ અભિત્ર-શત્રુ રૂપ બની જાય છે. વૃદ્ધ પુરુષનું એ કાંઈ નાનું સુંકષ્ટ છે? જ્યારે કુટુંબીજનોથી ભરપૂર ગૃહોમાં પણ વૃદ્ધોની આવી દશા થાય છે, ત્યારે જે વૃદ્ધો સ્ત્રી, પુત્ર, પૌત્રાદિથી હીન હોય કેવા જેના ગૃહમાં સેવા ચાકરી કરવા માટે કોઈ પણ મનુષ્ય ન હોય તેવા વૃદ્ધોની દુઃસ્થિતિ પારજ શો રહે? વૃદ્ધાવસ્થા એ એક દેહનો રોગ છે. દુર્બળ જીવનશક્તિ ઉપર જરા વહેલો હલ્લો કરે છે અને સખળ જીવનશક્તિ ઉપર મોડો હલ્લો કરે છે. આજ કારણથી કેટલાક ૫૦-૬૦ વર્ષની વયે સશક્ત અને કેટલાક કેવળ અશક્ત હોય છે. કોઈ ચાલી શકતા નથી, કોઈ સાંભળી શકતા નથી, કોઈ દેખી શકતા નથી તો કોઈ ખાટલાવશ રહે છે. તેમાં વળી જો કોઈ તીવ્ર દર્દ ઉભરાય, તો તેઓની સ્થિતિ બહુ દયાજનક થઈ પડે છે. આ કારણથી જેવી સેવા દુઃખી-દર્દીઓની કે અંગોપાંગ-હીન અનાથ-અશક્તોની બખવવા માટે યોજના કરવામાં આવે તેવી જ સેવા વૃદ્ધોની પણ બખવવાની યોજના કરવામાં આવવી જોઈએ. ઘણા દુર્ભાગી વૃદ્ધો આપ્તજનહીન હોઈને દુઃખમાં સેવા-શુશ્રૂષા વિના બિછાનામાં મરણશરણ થએલા માલમ પડે છે. આ સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે. માંદાં અને ખોડાં દોર માટે પશુશાળાઓ કે પાંજરાપોળ નિભાવનારા દયાળુ જનોએ આવાં ખોડાં મનુષ્યોની સૌથી પહેલાં ખબર લેવી એજ ઘટારત છે. (૮૯-૯૦)

[નીચેના બે શ્લોકોમાં વૃદ્ધોના તનમનની સેવા કરવાના પ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.]

વૃદ્ધસેવાપ્રકારઃ । ૧૧ ॥

સ્થાતવ્યં સુભગૈર્નિવૃત્તિસમયે તેષાં સમીપે સદા ।

પ્રવૃત્ત્યં કુશલાદિકં સુવચનૈર્દાતવ્યમાશ્વાસનમ્ ॥

શમ્યાદેશ્ચ નિરીક્ષણં નિયમતો વસ્ત્રવ્યવસ્થાપનં ।

વાચ્યં ધાર્મિકપુસ્તકંરસયુતં શાન્તર્થમેષાં પુરઃ ॥

વૃદ્ધાનામાનુકૂલ્યસમ્પાદનમ્ । ૧૨ ॥

ચિન્તૈષાં યદિ ભાતિ કાઽપિ હૃદયે યુક્તયા દ્રુતં તાં હરે—
દ્રોગઃ કોઽપિ ભવેત્તદા તુ ભિષજાં યોગ્યૌષધં યોજયેત્ ॥

વૈષમ્યં પ્રકૃતૌ ભવેદ્ યદિ તદા સદ્બોધવિજ્ઞાપનૈઃ ।

ક્રોધદ્રેષવિષાદલોભહરણાત્ સામ્યં ચ સમ્પાદયેત્ ॥

કેવી રીતે વૃદ્ધસેવા કરવી ?

ભાવાર્થ—નિરાધાર અને પીડિત વૃદ્ધોની પાસે ભાગ્યશાળી સંજ્ઞનોએ નિવૃત્તિને વખતે એસવું જોઈએ, તેમને મીઠાં વચ્ચનોથી ખેમકુશળના સમાચાર પૂછવા, દુઃખમાં દિલાસો આપવો, તેમના ખાટલા પથારી વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવું, વસ્ત્રો આધાંપાછાં થઈ ગયાં હોય તો બરાબર નિયમસર રાખવાં, તેમને સમજાવ અને રસ પડે તેવાં ધર્મનાં પુસ્તકો ઐહિક અને પારલૌકિક શાન્તિને માટે તેમની આગળ વાંચવાં. (૯૧)

વૃદ્ધોની અનુકૂળતા સાચવવી.

વૃદ્ધોના મનમાં કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહેતી હોય તો તે જાણી લઈ કોઈ પણ યુક્તિથી જલ્દી દૂર કરવી, જે તેમના શરીરમાં કોઈને કોઈ રોગ રહ્યા કરતો હોય તો સારા વૈદ્યની માર્ગત યોગ્ય દવાનો બંદોબસ્ત કરવો, જે પ્રકૃતિમાં કોઈ પણ વિષમતા ઉપજી હોય તો સહ-બોધ અને સમજાવટથી તેમને સમજાવી કરી ક્રોધ દ્રેષ ખેદ લોભ વગેરે દોષોને હરાવી પ્રકૃતિનું સામ્ય-સમતોલપણું સ્થાપવું જોઈએ. (૯૨)

વિવેચન—દેહ અને મનનાં દુઃખથી આવૃત્ત થએલા નિરાધાર વૃદ્ધોની સેવાનો હેતુ તેમને સમતાપૂર્વકે ભરવા દેવાનો છે અર્થાત્ તેમનું સમાધિભરણ થાય એટલો જ છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને જે પ્રકારની ન્યૂનતાથી વૃદ્ધો કષ્ટ ભોગવતા હોય તે પ્રકારની તેમની ન્યૂનતા દૂર કરવાની

આવશ્યકતા રહે છે. આવે વખતે તેમને આશ્વાસનની પૂરી જરૂર હોય છે. પોતાની સેવાચાકરી માટે કોઈ આત્મ જનોની ઉપસ્થિતિ નહિ હોવાથી તેમના તન કરતાં વધારે કષ્ટ તો તેમના મનને ભોગવવું પડે છે, તેથી તેમને આત્મજનોની ખામી વૃદ્ધાવસ્થામાં ન જણાય તેમ કરવું આવશ્યક છે. પ્રસંગોપાત તેમની પાસે જઈ તેમના કુશળવર્તમાન પૂછવા, તેમને મૃદુતા-પૂર્વક આશ્વાસન આપવું, તેમને દવા-ખોરાક-શય્યા વગેરેની ન્યૂનતા હોય કે અવ્યવસ્થા હોય તો તે દૂર કરવી, વસ્ત્રો મેલાં હોય કે ન હોય તો તે ઘોઘ-સુધારી લાવી આપવાં, તેમની કાંઈ માનસિક ચિંતા હોય તો તે યુક્તિપૂર્વક દૂર કરવી, દર્દની પીડા હોય તો ઔષધોપચારની વ્યવસ્થા કરવી, અવસ્થા તથા દર્દને કારણે સ્વભાવમાં કાંઈ વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો ઉપદેશ વડે પુનઃ સમતા આણવા યત્ન કરવો, વગેરે કામો દ્વારા અશક્ત અને રોગી વૃદ્ધોની સેવા ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી શકાય છે. કેટલીક વાર કોઈ વૃદ્ધો કોઈ પ્રબળ સાંસારિક વાસનાઓથી બંધાયે રહે છે અને અત્યંત મનઃકંટમાં કાળ વડત્ત કરે છે. આવા માનસિક ઉપદ્રવને કારણે તેનું સમાધિમરણ થતું નથી પરન્તુ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં તેના જીવનનું દિવસો લાંબાય છે અને તે અત્યંત કષ્ટ વેઠવા કરે છે. એ વખતે જો તેની વાસના જાણી લઈને તેને સાચો સંતોષ ઉપજાવવામાં આવે તો તે શાન્ત ચિત્તે મરણ પામે છે, પરન્તુ તેમ ન બનવા પામ્યું હોય તો તે અશાન્તિમાં જ મરણ પામે છે અને દુર્ગતિને ઉપાર્જી અધિક લવબ્રમણ કરે છે. મનુષ્યનું મૃત્યુ સુધારવું તેના જેવી અન્ય કોઈ કલ્યાણકારી સેવા નથી, અને મૃત્યુ સુધારવા માટે વૃદ્ધોને-દર્દીઓને આશ્વાસન આપવું કિંવા તેમની ચિંતાઓનાં કારણોને નાબૂદ કરવાં એ પરમ પુણ્યનું કાર્ય છે. જેઓ શાંત ચિત્તે, સંતોષપૂર્વક, વાસનારહિતપણે મરણ પામે છે તેમને મરણ દુઃખરૂપ લાગતું નથી, પરન્તુ મરણસમયે હર્ષની ઊર્મિ આવે છે. શ્રી. રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

ક્ષીર્ણ દેહાદિકં સર્વં નૂતનં જાયતે યતઃ ।

સ મૃત્યુઃ કિં ન મોદાય સતાં સાતોત્થિર્નિર્યયા ॥

અર્થાત્—મૃત્યુના પ્રતાપથી જીર્ણ થઈ ગયેલ દેહાદિક સર્વ છૂટી જઈ નવીન દેહાદિક પ્રાપ્ત થવાથી સત્પુરુષ મૃત્યુને એક પ્રકારની સાતાનો ઉદય માને છે અને તેથી જ્ઞાની પુરુષને મૃત્યુ એ એક હર્ષને અર્થે જ છે. પરન્તુ મૃત્યુ-સમયે આવો હર્ષ નિરાધાર ગરીબ વૃદ્ધોને પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે તેમની ન્યૂનતાઓ તથા વિષમતાઓનો અંત આણુવા સેવાધર્મીઓએ ઉદ્ધુક્ત થવું જોઈએ.

દષ્ટાંત—સોમશર્મા નામના એક વૃદ્ધ વિપ્રને પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં બે બાળકો થયાં. એક પુત્ર તથા એક પુત્રી. પુત્રીના જન્મ પછી તત્કાળ તેની માતાનું મૃત્યુ થયું, એટલે સોમશર્મા પોતાનાં બાળકોનું મહાકષ્ટથી પાલનપોષણ કરવા લાગ્યો. પુત્ર પાંચ વર્ષની વયનો અને પુત્રી ત્રણ વર્ષની વયની થઈ, એટલામાં વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે સોમશર્મા માંદો થયો અને પથારીવશ રહેવા લાગ્યો. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ અને નાનાં બાળકો ઉપરની દયાથી પ્રેરાઈને તેનાં પડોશી તેની સેવા—શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણનો મંદવાડ અહુ લાંબાયો, ખોરાક બંધ થવા લાગ્યો, તથાપિ તે વ્યાકુળતાપૂર્વક દર્દ ભોગવતો જ રહ્યો. તેના બે મિત્રો એક ધનદત્ત નામે વણિક હતો અને એક શૂરસિંહ નામે રાજપૂત હતો; તે પણ રોજ તેની ખબર કાઢવા આવતા. બેઉ જણાં તેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરતા અને તેને આશ્વાસન આપતા, પરન્તુ વિપ્રની વ્યાકુળતા સમતી જણાતી નહિ. એકદા બેઉ મિત્રોએ સોમશર્માને એકાન્તમાં પૂછ્યું: “મિત્ર! તને કાંઈ માનસિક ચિંતા છે?” સોમશર્માએ આંખમાં આંસુ સાથે કહ્યું: “મિત્રો! હું એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છું. આ બેઉ બાળકો નાનાં છે. મને એ ચિંતા થાય છે કે આ પુત્રની ખબર રાખી તેને ભણાવશે તથા સારે માર્ગે ચડાવશે કેણુ અને આ પુત્રીને મોટી કરી તેનું કન્યાદાન આપશે કેણુ? મારી આ ચિંતાને કારણે હું વ્યાકુળ રહું છું. તમે મારા મિત્ર છો, પરન્તુ તમે એવા ધનવાન નથી કે હું આ બાબત તમારી પાસે યાચના કરું.” મિત્રની આ ચિંતાઓ જાણીને ધનદત્ત બોલ્યો: “મિત્ર! તું ચિંતા કરીશ નહિ. હું ધનવાન નથી, પરન્તુ હું જે વેપાર કરું છું તેમાંથી ચોથો ભાગ હું તારી પુત્રીને લેખીને હવેથી

વેપાર કરીશ અને તેના તે ભાગમાંથી તેનું પોષણ કરીશ તથા કન્યાદાન દષ્ટશ. કદાચિત્ વેપારમાંથી કન્યાદાન માટે જોઇતું દ્રવ્ય ઉપલબ્ધ નહિ થાય તો મારી પુત્રીના કન્યાદાન માટે જે દ્રવ્ય હું ખર્ચી શકીશ, તેમાંનું અર્ધું તારી પુત્રી માટે અને અર્ધું મારી પુત્રી માટે ખર્ચીને ચલાવીશ.” શૂરસિંહ ઘણો જ ગરીબ રજપૂત હતો, છતાં થોડી વાર વિચાર કરીને તે બોલ્યોઃ “ મિત્ર ! હું ગરીબ તો છું, પરન્તુ એક પ્રસંગે મેં રાજાજીની અનન્ય સેવા કરેલી તે બદલ રાજાજી મને ઇનામ આપવાના છે; એ ઇનામમાં હું રાજાજી પાસેથી તારા પુત્રના ભણતર તથા નિર્વાહની વ્યવસ્થા જ માંગી લઇશ, માટે તું નિશ્ચંત થા. ” આવું આશ્વાસન મળતાં સોમશર્મા શાન્તિથી મરણ પામ્યો અને મિત્રોએ એ રીતે એ વૃદ્ધ વિપ્રની સાચી સેવા બજાવી. (૯૨)

[હવે સમાધિમરણની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.]

વૃદ્ધાનાં સમાધિમરણસમ્પાદનમ્ । ૧૩ ॥

યદ્યેષાં મરણં વિભાતિ નિકટે દુઃસાધ્યરોગોઽઘ્વા-

ત્પ્રત્યાહ્યાનસમાધિભાવજનનૈરાધનાં કારયેત્ ॥

ચિત્તં શાન્તિપરાયણં ભગવતો ધ્યાને નિમગ્નં ભવે-

ત્સ્યાદેષાં હિ યથા સમાધિમરણં યત્નં ત્રિદહ્યાત્તથા ॥

છઠ્ઠી અવસ્થામાં સમાધિ રહે તેમ કરવું.

ભાવાર્થ—જો અસાધ્ય રોગ ઉત્પન્ન થવાથી વૃદ્ધોની આખર અવસ્થા નજીક આવેલી જણાતી હોય, તો તેમને પાપનાં તમામ કાર્યોનાં પરચ-ખાણુ કરાવવાં, બરાબર સમાધિભાવ રહે તેવી રીતે ધર્મની આરાધના કરાવવી, તેમનું ચિત્ત મંદવાડમાં પણુ શાંત રહી ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં એકરસ થઇ જાય અને મૃત્યુ આવે તોપણ હાય વોય ન કરતાં તે સમાધિમરણે મરે તેવો પ્રયત્ન કરવો. (૯૩)

વિવેચન—સમાધિ એટલે શું ? ચિત્તવૃત્તિની વિષમતાને ત્યાગ અને સમતાની સ્થાપના એટલે સમાધિ. આ સમાધિને સિદ્ધ કરવા માટે

કેટલાક યોગી જનો બાહ્યોપચાર આદરે છે અને અનેક પ્રક્રિયાઓ વડે મનોવૃત્તિ ઉપર કાબૂ મેળવે છે એટલે તેમને સમાધિનો લાભ થાય છે. સાચા જ્ઞાની જનોને મનોવૃત્તિ ઉપર કાબૂ મેળવવાનું સુલભ હોય છે અને તેઓ સહજ સમાધિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્ઞાન અને અભ્યાસ વડે સમાધિયુક્ત મન બની શકે છે. પરંતુ એ તો યોગનો એક વિષય છે. જેઓ આખું જીવન સંસારમાં રહીને ગાળે છે, જેણે કામ ક્રોધ-લોભાદિના અનેક પ્રસંગો અનુભવ્યા હોય છે, જેણે અનેક પાપો પણુ આદર્યાં હોય છે, એ મનુષ્ય મરણસમયે સમાધિ-ચિત્તવૃત્તિની સમતા આપોઆપ કેમ સાધી શકે ? આ કાર્ય દુઃશક્ય છે, પરંતુ અશક્ય નથી. જેણે જ્ઞાન તથા યોગાભ્યાસ વડે સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી છે, ચિત્તની સમતાને સ્થાપિત કરી છે, તેને તો મૃત્યુસમયની સમાધિ પણ સુલભ છે, પરંતુ બહુધા જનતાને એવી સમાધિનો અભ્યાસ હોતો નથી અને જેવું જીવન ગાળ્યું હોય છે, તેવું જ મરણુ તેઓનું થાય છે. આવા મનુષ્યોનું મરણુ સુધારણું, એ પણ એક મહત્વની સેવા છે-તેના આત્માનું કલ્યાણ કરનારી સેવા છે. સંસારના વિધિવિધ પ્રપંચમય પ્રસંગોમાંથી પસાર થનાર મનુષ્ય જ્યારે મરણુકાંડે આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે લયભીત-આકુળ વ્યાકુળ બની જાય છે અને એવી વિષમલાવનામાં થએલું તેનું મરણુ તેના અન્ય લવને પણ બગાડવાના નિમિત્તરૂપ બને છે. તે હલકી કોટિના દેવની સ્થિતિમાં જન્મે છે અને ત્યાં પણ અપવિત્ર વાસનાઓથી ઘેરાઈ રહીને પોતાના આત્માનું અકલ્યાણ સાધે છે. કહ્યું છેકે - સંસારાસક્તચિત્તાનાં મૃત્યુર્મીર્તિર્મવેન્નૃણામ્-અર્થાત્-જે જીવોનું ચિત્ત સંસારના પદાર્થોમાં આસક્ત છે તેને મૃત્યુનું પ્રાપ્ત થવું એ ભીતિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. આ ભીતિથી જ મૃત્યુસમયે ઘણાં મનુષ્યો વ્યાકુળબની ગએલા જોવામાં આવે છે. જેઓ ન્યૂનાધિક અંશે જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી વિભૂષિત હોય છે, તેઓ જ એ સમયે મૃત્યુથી દૈહિક પીડા ભોગવવાને સમયે પોતાના મનની સમતા જાળવી શકે છે અને મૃત્યુથી લય પામવાને બદલે, નવો દેહ ધારણુ કરી કર્મોની નિર્જરા કરવાનો પ્રસંગ નજીક આવતો જાણીને, આનંદ પામે છે. મોદાયતે પુનઃ સો ડપિ જ્ઞાનવૈરાગ્યવાસિનામ્-અર્થાત્-જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી જે વાસિત છે તેને

મૃત્યુની પ્રાપ્તિ એક હર્ષનું નિમિત્ત છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ઉત્તમ મૃત્યુ તો એ જ છે કે જે પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત કરેલી સમાધિપૂર્વક મરણ પામે અને એવું સમાધિમરણ જ્ઞાન, તપ, સદાચાર, વ્રતપાલનાદિ વડે ઉત્તમ ચારિત્ર્ય સંસારમાં પાળનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જેઓ એટલા શક્તિમાન નથી અને મૃત્યુસમયે ભીતિ, વ્યાકુળતા, ચિંતા, ઈત્યાદિનો ભોગ થઈ પડે છે તેમને માટે શું કરવું ? ગ્રંથકાર કહે છે કે—તેવા મનુષ્યોનું ચિત્ત શાન્ત રહી, ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં લીન બની જાય અને મૃત્યુ આવે તોપણ ભીતિ વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત ન થાય, ટૂંકામાં તેનું સમાધિમરણ થાય એવો પ્રયત્ન સેવાધર્મીઓએ કરવો જોઈએ. દર્દીની ચિંતાને નિવૃત્ત કરવાનો યત્ન કરવો, તેના અજ્ઞાનને હટાવી તેને તત્કાળ અને તેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન—વૈરાગ્યવાસિત કરવો, તેને આશ્વાસન આપવું, તેની ભીતિને નાબૂદ કરી મૃત્યુમાં પણ હર્ષ પામવા જેવી સમજણ આપવી, ઈત્યાદિ યત્નો કરવાથી કેટલાક સુસંસ્કારી દર્દીઓનો મરણનો કાળ સુધારી જાય છે અને મૃત્યુસમયની ભાવના ઉંચી રહેવાથી તેમનો પુનર્જન્મ અધમ કોટિમાં થતો અટકે છે. જૈન ધર્મમાં આવા મરણને સમાધિમરણ, પંડિત મરણ અથવા સકામ મરણ કહે છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—નસંતસંતિ મરણંતે સીલચંતા બહુસ્સુચ્યા—અર્થાત્—અહુશ્રુત અને શીલવંત પુરૂષો મરણ કાળે ભય પામતા નથી એટલે કે તેઓનું સમાધિમરણ—સકામ મરણ થાય છે. રૂકેધક નામના એક જૈન મુનિ તપ અને સંયમ વડે અત્યંત દૈહિક પીડા વેઠતા હતા, છતાં અહુશ્રુત હતા. સંયમ અને વૈરાગ્યથી વાસિત હતા, તેથી તેમની પીડાની અસર તેમના મનપર થતી નહિ અને મૃત્યુકાળે કેવળ હાડકાં અને ચામડીથી વેષ્ટિત દેહ રહ્યો હોવા છતાં તે હર્ષપૂર્વક સમાધિમરણને પામ્યા હતા. સમાધિમરણનું આવું મહત્ત્વ સમજીને સંસારાત્મ જનોને મૃત્યુસમયે સમતા—સમાધિનો બની શકે એટલો લાભ આપવા યત્નો કરવા અને તેમનું મરણ સુધારવું એ પરમ સેવાનું કાર્ય છે. (૯૩)

ચતુર્દશ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : પશુસેવા

[હવે સેવાધર્મીઓને પશુસેવા તરફ દોરતાં અંકાર પ્રથમ પશુઓના રક્ષણની આવશ્યકતા દર્શાવે છે.]

પશુરક્ષણમ્ । ૧૪ ॥

यस्या दुग्धघृतादिना नरतनुः पोष्यते सर्वथा ।

वाणिज्यं कृषिकर्मभारवहनं यज्जातिमालम्बते ॥

सा रक्षया पशुजातिरुत्तमजनैः कर्त्तव्यसेवाधिया ।

हिंसातो बलितोऽतिभारभरणात्क्रौर्याद् भृशं ताडनात्॥

પશુઓનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—જેનાં દૂધ અને ઘીથી સર્વ પ્રકારે માણસ જાતનું શરીર પોષાય છે, જે જાતિને ગાડી ગાડામાં જોડી વ્યાપારનું કામકાજ કરવામાં આવે છે, જેની ગરદન ઉપર ધૂસરે નાંખી ખેતીનું તમામ કામ કરાય છે, જેની પીઠ ઉપર ભાર વહેવામાં આવે છે, તે પશુજાતિનું ઉત્તમ પુરૂષોએ કર્તવ્ય અને સેવાશુદ્ધિવડે હિંસામાંથી, અલિદાનમાંથી, અતિભાર ભરવામાંથી અને ક્રૂર માણસો નિર્દયપણે માર મારે તેનાથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. (૯૪)

વિવેચન—આ સંસારમાં કીડીથી કુંજર સુધીનો પ્રત્યેક જીવ ઉપયોગી તો છે જ, પરંતુ જેઓ ઉપયોગિતાની રચૂળ દૃષ્ટિથી જોનારા છે, તેઓ કેટલાક ક્ષુદ્રક જીવોને નિરૂપયોગી માને છે: છતાં પશુઓને તો તેઓ અત્યંત ઉપયોગી માન્યા વિના રહેતા નથી. લગભગ સર્વ પ્રકારનાં જીવતાં પશુઓને મનુષ્યોએ એક યાત્રીજ પ્રકારે પોતાના ઉપયોગમાં લીધાં છે, અને તેઓની સેવા—ઉપયોગવડે મનુષ્યો પોતાનું સાંસારિક—આર્થિક હિત સાધે છે. ગાયો અને ભેંસો જેવાં પશુઓના દૂધને ઉપયોગમાં લઈ મનુષ્યો પોતાના દેહનું ઉત્તમ પ્રકારે પોષણ કરે છે. વળી બળદ અને પાડા જેવાં પશુઓને ગાડી—ગાડામાં જોડી, ખેતી કરવાના કામમાં લઈ અને અન્ય પ્રકારે તેમને

ઉપયોગ કરી મનુષ્યો તેમની સેવાનો લાભ લે છે, ગાય-ભેંસ અને બળદ-પાડા ઉપરાંત બીજાં અનેક જાનવરો મનુષ્યોની સેવા બજાવવામાં કામ આવે છે. ઘેટાં, બકરાં, ઘોડાં, ગધેડાં, ખચ્ચર, કૂતરા, ઇત્યાદિ અનેક પશુઓ એક યા બીજી રીતે જગતમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. આ મૂળાં પ્રાણીઓ આટલાં ઉપયોગી હોવા છતાં મનુષ્યો તેમની ઉપેક્ષા કરે, હિંસા કરે, તેમના ગળ ઉપરાંત તેમની પાસે મજૂરી કરાવે, કિંવા તેમને નિર્દય-પણે મારે તે મનુષ્યોની કૃતમતા જ કહેવાય. માંસાહારીઓ આવાં પશુઓનો માંસ માટે ઘાત કરે છે, યજ્ઞ-યાગાદિ કરનાર કે મલીન દેવોની માનતા રાખનાર તેમનો બલિદાન નિમિત્તે ઘાત કરે છે, તેમની શક્તિ કરતાં વધારે કામ કરાવનાર તેમને ગાડામાં જોડી પ્રમાણ કરતાં વધારે ભાર ભરે છે અને તે ઉપર લોખંડની આરવાળી લાકડી તેમના શરીરમાં ઘોંચી તેમને ત્રાસ ઉપજાવી ઉતાવળે કામ કરાવે છે : આ બધી નિર્દયતાને પરિણામે આજે આપણા દેશનાં પશુઓની સંખ્યા ઘટી છે અને મનુષ્યનું જીવન મોંઘું તથા મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું છે.

મુખર્ષ ઇલાકામાં એટલું દૂધ રોજ ઉત્પન્ન થાય છે કે તેથી દરેક મનુષ્યને સરાસરી ૧૧૧ દૂધ પણ મળે નહિ. છતાં રોજ ૨-૪ કે ૬ શેર દૂધ ખાનારા હોય છે, એટલે એ વધારે દૂધ ખાનારાઓ અનેક ગરીબોના ભાગનું અર્ધો-અર્ધો શેર દૂધ ઝુટવી લેખને પોતે ખાઈ જાય છે એમ સમજવું ! હિંદુઓ પરંપરાથી ગૌદાનનું માહાત્મ્ય સમજતા રહ્યા છે, પરંતુ એ ગૌદાન હવે માત્ર નામનું જ રહ્યું છે અને મોટાં શહેરોમાં તો કૂતરાં તથા ઘોડા રાખનાર હિંદુઓ પોતાને ઘેર ગાય રાખવાની ફરજ વિચારતા નથી ! પશુઓ જેવી રીતે મનુષ્યોની સેવા બજાવે છે તેવી રીતે મનુષ્યોએ પણ પશુઓની સેવા બજાવવી જોઈએ, પરસ્પર ઉપયોગી થઈ કૃતમતા દર્શાવવી જોઈએ; પરંતુ એ પશુસેવા આજે ઘણું દરજ્જે ભુલાઈ છે. આજે તો પશુઓને અભયદાન દેવામાં જ ખરી પશુસેવા સમાઈ રહેલી છે. તેમની ધર્મ કે અન્ય નિમિત્તે થતી હિંસા બંધ કરીને તથા તેમના ગળ જેટલી સેવા જ તેમની પાસેથી લેખને તેમને અભયદાન આપવું જોઈએ. ‘ પંચતંત્ર ’માં કહ્યું છે કે:—

ન ગોપ્રદાનં ન મહીપ્રદાનં નાક્ષપ્રદાનં હિ તથા પ્રધાનમ્ ।

‘યથા વદન્તીહ બુધાઃ પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેષ્વભયપ્રદાનમ્ ॥

અર્થાત—વિદ્વાનો સંપૂર્ણ દાનોમાં જેવું અભયદાનને ઉત્તમ માને છે, તેવું ગૌદાન, પૃથ્વીદાન અને અન્નદાનને—કોઈને પણ પ્રધાન માનતા નથી. પશુઓને—મૂગાં પ્રાણીઓને અભયદાન ત્યારે જ મળે કે જ્યારે ઉપર જણાવ્યું છે તે રીતે તેમના ઉપર અત્યાચાર થતો અટકે અને મનુષ્યો સમગ્રે કે પોતાની સેવા બળવનાર પશુઓ પ્રત્યે તેમણે કૃતદ્વ નહિ પણ કૃતમ્ થવું જોઈએ. (૯૪)

[પશુરક્ષણ સંબંધે સામાન્ય કથન કરીને હવે ગ્રંથકાર વિસ્તાર કરીને પશુ-ઓના રક્ષણ માટેના માર્ગો દર્શાવે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં પશુહિંસાનો પ્રતિબંધ કરવા માટે કયે માર્ગે કામ લેવું તે સૂચવવામાં આવે છે.]

પશુપક્ષિવધપ્રતિબંધઃ । ૧૬ ॥

હન્યન્તે પશુપક્ષિણશ્ચ बहुशो मांसास्थिमेदाऽजिने ।

तस्य स्यादुपयोजनं प्रातिनिं न्यूनं तथा बोधयेत् ॥

देवा नो पशुमांसमक्ष्णपरा इत्येवमावेद्य तान् ।

आन्तान् युक्तिपुरस्सरं अलिखितैः कार्यो निरोधो हुतम् ॥

પશુપક્ષીની હિંસાના પ્રતિબંધ.

‘ભાવાર્થ’—ધણે ભાગે માંસ, હાડકાં, ચરબી અને ચામડાંને માટે પશુ અને પક્ષીઓનો ઘાત કરવામાં આવે છે, તેથી ઉપરની વસ્તુઓનો વપરાશ દરરોજ ઘટવા માટે તેવો ઉપદેશ લોકોને કરવો જોઈએ; કંટલાએક બલિ માટે પશુઓનો ઘાત કરે છે, તેવા બ્રાંત મનુષ્યોને “દેવતા આપણા કરતાં હંધા છે, તે કદી પણ પશુના માંસનું ભક્ષણ ન કરે” ઇત્યાદિ યુક્તિ-મૂર્તક સમજાવવીને અભિદાનવિધિની જરૂરીથી અટકાયત ઠરાવવી જોઈએ. (૯૫)

વિવેચન—પશુઓની હિંસાના જે માર્ગો તથા કારણો છે, તેનો જો અવરોધ કરવામાં આવે તો પશુઓનું રક્ષણ થાય; ત્યારે એ હિંસાના

માર્ગો તથા કારણો કયાં છે ? પશુઓના સ્થૂળ શરીરનો પ્રત્યેક ભાગ મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવે છે, એટલે કે તેનું માંસ, ચામડાં, હાડકાં, રૂધિર, ચરબી એ બધા પદાર્થોનો મનુષ્યો ઉપયોગ કરે છે, તેથી એ નિમિત્તે પશુઓની હિંસા થાય છે. માંસાહારીઓ પશુઓના માંસનું લક્ષણ કરે છે, તેમનાં ચામડાં જોડા, કેસ, પટા, ચોપડાનાં પૂઠાં, પાકીટ, થેલા, વગેરે પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે, રૂધિરને સૂકવી તેના ગટ્ટા બનાવવામાં આવે છે અને તે ગટ્ટા ચાહનાં ખેતરોમાં ખાતર તરીકે વપરાય છે, હાડકાંની કેટલીક વસ્તુઓ અને છે જેવી કે ચપ્પાના હાથા, રમકડાં વગેરે અને તે ઉપરાંત ખાતરમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે, ચરબી સાંચાઓમાં તેલને બદલે અને સાંચાના કાપડને ખેળ ચડાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે: આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપયોગમાં આવતી હોવાથી પશુઓનો ધાત થવા પામે છે. જે મરેલાં પશુઓની આ વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવાતી હોય તો એક માત્ર અપવિત્રતા સિવાય બીજી કશી હાનિ થતી નથી, પરંતુ માંસ અને રૂધિર માટે તો જીવતાં પશુઓનો જ ધાત કરવામાં આવે છે. કુદરતી મોતે મરતાં પશુઓની સંખ્યાથી ચામડાં, હાડકાંના વેપારીઓની ભૂખ ભાગતી નહિ હોવાથી આ હિંસામાં તેઓ પણ હિત ધરાવે છે : આ કારણથી જીવતાં પશુઓનો ધાત એછો થવાનો યત્ન કરવો તે પશુરક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય બનવવા બરાબર છે. માંસાહાર એ જીવતા પશુના ધાતનું મુખ્ય કારણ છે અને તે અટકાવવા માટે પણ ખરેખરો યત્ન કરવામાં આવવો જોઈએ. જોકે માંસાહાર કેઈ પણ દેશમાં તદ્દન બંધ થાય તે શક્ય નથી, તોપણ તેનું પ્રમાણ એાછું થાય, જનતાને ઉપયોગી જનનવરો એાછાં કપાય કે ન કપાય, લોકોને ઘી, દૂધ માત્ર નામનાં જ મળે છે, તેથી તેમની માનસિક શારીરિક શક્તિમાં ન્યૂનતા આવતી જાય છે એ અડચણ દૂર થાય, ખેતી જેવા ઉદ્યોગો સુધરે અને પરિણામે આજે દેશના મોટા ભાગનાં મનુષ્યોને નિયમિત રીતે રોગ એ ટંક ખાવાનું મળતું નથી એ દુર્દશા દૂર થવા પામે, તેટલા માટે તો લોકોને માંસાહાર છોડાવવા માટે યત્ન કરવો એ દેશના કલ્યાણનો જ માર્ગ છે. યજ્ઞોમાં પશુઓનો ભોગ પ્રાચીન કાળમાં

જેટલો અપાતો તેટલો હવે અપાતો નથી, પરન્તુ દેવ-દેવીઓના ભોગ નિમિત્તે પશુઓને મારીને તેમના માંસનું ભક્ષણ કરવાનો અને એ રીતે માંસાહારની શુભ્રક્ષાને તૃપ્ત કરવાનો માર્ગ અજ્ઞાન લોકો મોટા પ્રમાણમાં પકડી બેઠા છે, તે બધાને ધર્મનિમિત્તે પશુવધ કરતાં યુક્તિપૂર્વક અટકાવવા જોઈએ. કેટલાકો એમ સમજે છે કે આવી હિંસા કરનારાઓને શામ-દામ-દંડ-બેદાદિ હરકોઈ યુક્તિથી તેમ કરતાં અટકાવવા એ ઠીક છે, પરન્તુ ‘ શામ ’ સિવાયની બીજી યુક્તિઓ ચિરકાળનું પરિણામ લાવી આપતી નથી, તેટલા માટે હિંસકોને સમજૂતી જ આપવી જોઈએ કે દેવો પશુઓનું બલિદાન માગે તેવા દુષ્ટ અને હિંસક હોતા નથી; તેઓ મનુષ્યથી ઘણી ઉંચી કેટિએ વિરાજતા જીવો છે, માટે તેમને નિમિત્તે હિંસા કરવી એ કેવળ નિરર્થક છે તેમજ અનર્થકારક છે. (૯૫)

[પશુઓના રક્ષણને અર્થે કેવા નિયમો રાજ્યમાં ધડવામાં આવવા જોઈએ તે વિષે હવે સૂચન કરવામાં આવે છે.]

પરશ્નકશાસનાનિ । ૧૬ । ૧૭ ॥

भारं नाधिकमंशतोऽपि विद्याल्लाभेन गन्ध्यादिके ।

वृद्धं वा वृषभादिकं तबलं कश्चिन्न संवाहय ॥

दैर्बल्ये गदसंभवे पशुपती रक्षेत् पशुं यस्ततो—

भाव्यं तादृशशासनैर्नरपते राज्ये हितार्थं पशोः ॥

न स्युस्तादृशशासनानि विषये यस्मिन् दयाऽभावत—

स्तन्नात्माद्य दयाबलं दृढतरं नव्यानि निर्मापयेत् ॥

पाल्यन्ते न च तानि सन्त्यपि जनैः राज्याऽव्यवस्थाति

स्तेषामावरपूर्वपालनविधौ कुर्यात् प्रयत्नं शुभम् ॥

પશુરક્ષાના કાયદા.

ભાવાર્થ—સારા રાજના રાજ્યમાં પશુના રક્ષણ માટે એવા પ્રકારના કાયદા હોવા જ જોઈએ કે કોઈ પણ ગાડીવાળો ભાડાના લોભે એક અંશ માત્ર પણ મર્યાદાથી વધારે ભાર ભરે નહિ, વૃદ્ધ અથવા દુર્બળ જાળદ આદિ કોઈ પણ પશુને ગાડીમાં જોડે નહિ, પશુ ન્યારે દુર્બળ થઈ જાય કે રોગી બની જાય ત્યારે તેનો માલિક રખડતાં ન મૂકે પરંતુ પોતાને ઘેર રાખીને યોગ્ય સારવાર કરે. જે દેશમાં તેવી દયાને અભાવે કદાચ ઉપર જણાવેલા પશુરક્ષણના કાયદા અંધારા ન હોય, તો તે દેશમાં મજબૂત રીતે દયાનું બળ ઉત્પન્ન કરીને રાજ્ય તરફથી નવા કાયદા અંધારાવાળા જોઈએ. કદાચ કાયદા અંધારા એવા હોય, પણ રાજ્યની દેખરેખને અભાવે તે કાયદાઓ લોકો તરફથી પાળવામાં આવતા ન હોય તો રાજ્યને કે પ્રજાને જાગૃત કરી આદરપૂર્વક તે કાયદાનું પાલન થાય તેવા શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૬૬-૬૭)

વિવેચન—એક બાજુએ જોકે કેટલાક લોકો પોતાનાં પશુઓની હિંસા ખોરાક માટે કે વેપારની બીજી જાણસો માટે કરે છે, તોપણ બીજી બાજુએ પશુઓની રક્ષા કરવાની અને તેઓ ઉપર દયાળુતા દર્શાવવાની આવશ્યકતા પણ થતાવે છે. દયા મનુષ્યના હૃદયનો જ પરમ ગુણ છે, જગતના બીજા કોઈ પ્રાણીમાં તે નથી. જો મનુષ્યમાં એ એક જ ગુણ ન હોય તો જંગલી પશુ અને મનુષ્યમાં કાંઈ જ તફાવત લેખાય નહિ. અંગ્રેજ કોમમાં સાહારી છે, છતાં તે જીવતાં પશુઓ ઉપર દયા રાખવાના સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે. ઈંગ્લાંડમાં અને ફ્રાન્સના બીજા દેશોમાં પણ પશુરક્ષણને લગતા કાયદા છે અને પશુઓ ઉપર ક્રાંતકી-પણું ન ગુજરે તે માટે સંભાળ લેવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાએ કહ્યું છે કે—“સમ્રાજ્યમાં અને દેશના પ્રદેશમાં પ્રજાનાં મૂળો અને અસરણ પ્રાણીઓનો સમાવેશ જે સુધારામાં નથી તે સુધારો પૂરો નથી.” એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે : “માણસમાં છોકરું અને તેથી ઉતરતા જગતમાં જનવર દેખાને શત્રુ છે. જેઓ તેમના હક્કની અવગણના કરે છે, તેમને

પોતાના સંબંધમાં ન્યાય અગર દયાની આશા રાખવાનો હક્ક નથી.” આ પ્રમાણે જનવરો ઉપર દયાલાવથી વર્તવાનું તો માંસાહારીઓ તેમજ માંસ-લક્ષણ નહિ કરનારાઓ પણ સ્વીકારે છે. જનવરોને ધંધા નિમિત્તે અનેક પ્રકારનો ત્રાસ લોકો તરફથી ગુજરવામાં આવે છે. ભાડાનાં ગાડાંમાં હદ ઉપરાંત ભાર ભરવાથી ઘોડા કે બળદને તે ખેંચતાં અતિશ્રમ વેઠવો પડે છે, તેમને ઉતાવળે ચલાવવા માટે સાદી કે આરવાળી લાકડી, ચાણુકના ફટકા મારવામાં આવે છે, તેમને ભૂખ્યાં, તરસ્યાં રાખી જરા પણ આરામ વિના તેમની પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે, કલકતામાં કેટલાક દુષ્ટો ગાયોના ગુલાંગમાં ધાતુની નળી દાખલ કરી કુંક મારે છે, એટલે ગાય પોતાનું દૂધ ચોરી નહિ લેતાં છોડી દે છે અને એ પ્રમાણે દૂધ માટે ત્રાસ ગુજારે છે. કેટલાક પાકાં પડેલા બળદ, ઘોડા કે ગધેડાં ઉપર ભાર ભરવામાં આવે છે અને તેથી એ પશુઓને ખુબ ત્રાસ વેઠવો પડે છે અને ન્યારે એ પાકાં લોહીયાળ અને ઉઘાડાં હોય છે ત્યારે તે ઉપર માખીઓ અને બીજાં જીવડાં બહુબલુટ કરી મૂકી તેને ચટકા ભરી પીડે છે. કેટલાક દુષ્ટ લોકો ઘરડાં કે મરણકાંઠે આવેલાં પશુઓને ખવરાવવું ન પડે એવા સ્વાર્થથી રસ્તામાં રજળતાં મૂકી દે છે. આવો જ ત્રાસ ઘણી વાર પક્ષીઓ ઉપર પણ ગુજરતો દેખાય છે. આ બધો ત્રાસ પશુ-પંખી પર ન ગુજરે તે માટે સુધરેલા દેશોમાં કાયદા કરવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશમાં પણ તે માટેનો કાયદો છે, પરંતુ એ કાયદાનો અમલ લોકો કરતા નથી અને તેનો અમલ કરાવવા સરકારે જે કાળજી રાખવી જોઈએ તે તે રાખતી નથી. આથી ન્યારે કોઈ પશુરક્ષક મંડળ કે કોઈ જીવદયા મંડળ કિંવા કોઈ પરજીણ સંસ્થા એ કાયદાનો લંગ કરનારને ન્યાયની કચેરીમાં દોરે છે અને તેણે કરેલો ગુન્હો સાક્ષીઓ દ્વારા સાબીત કરી તેમને શિક્ષા કરાવે છે, ત્યારે જ કાંઈક થાય અસર છે: પરંતુ આ રીતે ન્યાય મેળવવાનું કામ ઘણું કંટાળાભરેલું હોવાથી સમાજસેવકો પણ એ દિશાએ ખુબ ધ્યાન આપી શકતા નથી. પરિણામે પશુઓ ઉપર ગુજરતું ધાતકીપણું ચાલુ જ રહ્યા કરે છે. હિંદમાં તો અતિપ્રાચીન કાળમાં પણ પશુરક્ષાના મુંદર કાયદાઓ

હતા. રાજા અશોકે જે શિલાલેખોમાં પોતાની આજ્ઞાઓ કેતરાવી હતી તેમાંની એક આજ્ઞા એવી હતી કે—“ દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના સઘળા મુલકોમાં તથા પાસેના દેશમાં જેવા કે ચોળ, પાંચદેશ, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્ર, તામ્રપર્ણી (લંકા) માં તથા ગ્રીક રાજા એન્ડ્રીઓક્સ તથા તેના સામંત રાજાઓના મુલકમાં—દરેક સ્થળે મનુષ્યના સુખના તેમજ પ્રાણીઓના સુખના ઉપાયો દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા તરફથી યોજવામાં આવ્યા છે. મનુષ્યો તથા પશુઓને ઉપયોગી જે જે ઔષધિઓ જે જે સ્થાને નથી. તે તે ઔષધિઓ મંગાવીને તે તે સ્થાને રોપાવી છે. તેમજ ફળ મૂળ જે સ્થળે નથી તે સ્થળે મંગાવીને રોપેલાં છે. મનુષ્યો તથા પશુઓના ઉપયોગ સાર માર્ગમાં વૃક્ષો વવરાવ્યાં છે અને કુવા ખોદાવરાવ્યાં છે. ” સમયને અનુકૂળ થાય તેવા કાયદો આપણા દેશમાં હોવા છતાં પશુઓ ઉપર ધાતકીપણું તો ગુજરે છે જ. એક રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે મુંબઈમાં ઘુંટણ લાગેલો, લંગડો, નખળો પડી ગએલો, ડામેલો, છોલાયલી છાતીનો, છોલાયલા પગનો, છોલાયલા શરીરનો, પાકું પડેલો, વગેરે પ્રકારે ત્રાસ ભોગવતા ઘોડાઓ ઉપરની નિર્દયતા માટે ૭૪૭ માણસો ઉપર એક વર્ષમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. બળદો ઉપરની નિર્દયતા માટે ૯૬૩૫ માણસો ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. બે વર્ષમાં ૧૦૪૬૨ કેસોમાં સજા થઈ હતી. છતાં આજે એવું જ ધાતકીપણું ચાલુ છે. આ કારણથી પશુરક્ષણને માટે અંશકાર ઉપરના બે શ્લોકમાં મુખ્યત્વે કરીને બે સૂચના કરે છે. એક સૂચના એ છે કે જે જે સ્થળે પશુરક્ષણને લગતા ઉપર જણાવ્યું તેવા કાયદા કે નિયમો ન હોય તે તે સ્થળે તેવા કાયદા પશુરક્ષાપરાયણ સેવકે કરાવવા જોઈ એ અને બીજી સૂચના એ છે કે ન્યાં કાયદા હોય પણ તેના અમલ રાજ્ય તરફથી બરાબર ન થતો હોય ત્યાં પ્રગ્નને જાગૃત કરીને એવા કાયદાનું પાલન કરાવવું જોઈએ. અનુભવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ન્યાં-સુધી પશુઓના નિર્દય માલેકો પાસે સતત રીતે પશુરક્ષાના કાયદાઓનું પાલન કરાવવામાં ન આવે અને તે માટે પૂરી જાગૃતિ બતાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી મનુષ્યની સ્વાર્થપરાયણતા દુષ્ટ ને દુષ્ટ જ રહે છે; માટે તેવા માણસોને સતત યત્ન વડે સુધારવાની ફરજ પાડવામાં આવવી જોઈએ. (૯૬-૯૭)

[હવે બાહ્ય અને વૃદ્ધ પશુના સંબંધમાં ગ્રંથકાર વિશિષ્ટ સૂચના કરે છે.]

પશુપોતવદ્વપશુરક્ષણમ્ । ૧૮ ॥

નો યાવત્તૃણમક્ષકાઃ ક્ષિતિતલે પોતાઃ પશૂનાં સ્વયં ।
તાવત્તે નિજમાતુરેવ પયસા પોષ્યાઃ પશુસ્વામિભિઃ ॥
વિક્રય્યો ન વિઘાતકાય વિગતે સ્વાર્થેઽપિ દેયં તૃણ-
મિત્થં શાસનપતિં નૃપગુરુદ્વારા ચ નિર્માપયેત્ ॥

લવારડાં અને વૃદ્ધ પશુઓનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—વાઘરડા પાડા લવારડાં વગેરે પશુઓનાં બચ્ચાં ન્યાંસુધી જમીન ઉપર પોતાની ભેળે ઘાસ ખાતાં ન થાય, ત્યાંસુધી તે બચ્ચાંને પશુ-ઓના માલેકોએ તે બચ્ચાંઓની માનું દૂધ છૂટથી પીવા દઇને પોષવાં જોઇએ—અર્થાત્ તેમને તેમની માથી છૂટાં ન કરવાં જોઇએ. ન્યારે કામ કરીને પશુઓ વૃદ્ધ થાય એટલે નકામાં થાય ત્યારે તેના માલેકો તેમને ચારોપાણી ન આપતાં રખડતાં ન મૂકે અને કસાર્ધ વગેરેને ત્યાં મારવા માટે વેચી ન નાંખે તેવો બંદોબસ્ત રાખ્યની મારફત કે તેમના ગુરૂની મારફત કાયદાઓ ધડાવી કરાવવો જોઇએ. (૯૮)

વિવેચન—અત્યારસુધી લોકોપયોગી જનવરોના રક્ષણની વાત થઇ; પરન્તુ જે જનવરો તત્કાળ ઉપયોગી ન લાગતાં હોય, અથવા જે કેવળ નિરૂપયોગી થઇ ગયાં હોય, તેઓનું શું ? સ્વાર્થાધ માલેકો આવાં નિરૂપયોગી જનવરોનું પોષણ કરવા ઇચ્છતા નથી, કારણકે તેઓના પોષણ પાછળ કરવામાં આવતું ખર્ચ તેમને વ્યર્થ દેખાય છે—અનુત્પાદક દેખાય છે. એક જડ સંચો કે જે સારી રીતે ચાલીને કામ આપે છે, તેને માટે તો દરેક મનુષ્ય ખર્ચ કરે છે, તેમાં તેલ પૂરે છે, તેને સાફ રાખે છે, તેને માટે બળતણ ખાળી તેમાં શક્તિ ભરે છે, પરન્તુ જે સાંચો કામ આપવાની શક્તિથી હીન થઇ ગયો હોય છે, જે ઘસાર્ધ પીસાઇને નકામો થઇ ગયો હોય છે, તેની પાછળ કોણ ખર્ચ કરે ? આવી જ દૃષ્ટિના માલેકો.

પોતાનાં જનવરોને પણ પૈસા પેદા કરવા માટેનો એક જડ સંચો માને છે અને ત્યાંસુધી તે સંચો કામ આપે છે, ત્યાંસુધી તેને ખવરાવવામાં કે તેનું રક્ષણ કરવામાં સાથકતા સમજે છે ! આવી સ્થૂળ દૃષ્ટિનો પ્રાણી ‘મનુષ્ય’ કહેવાવાને લાયક નથી. જે મનુષ્ય લોખંડ કે લાકડાના જડ સંચાની તુલનામાં જ જીવંત પ્રાણીને મૂકે છે અને એકીની સરખામણી કરે છે તે મનુષ્યને પણ જડ જ કહેવો જોઈએ. આવી દૃષ્ટિના માલેકો કેવાં આચરણો કરે છે ? તેઓ બાળ પશુઓને રખડતાં મૂકી દે છે અને વૃદ્ધ પશુઓને પોતાને ઘેરથી બહાર હાંકી કાઢે છે ! બકરાં રાખનારા રચારીઓ બકરી દૂધ દેતી હોવાથી તેનું મૂલ્ય નર બકરાઓ કરતાં વધારે સમજે છે, તેથી વગડામાં વીઆયલી બકરીઓનાં નર બાળકોને તેઓ જંગલમાં ત્યાં ત્યાં મૂકી દઇને ચાલ્યા જાય છે ! આ બકરાંઓ માત્ર દૂધ પીને જ જીવી શકે તેવાં હોય છે એટલે તેઓ વગડામાં ભૂખે મરી જાય છે અથવાતો કોઈ વગડાઉ પ્રાણીનો ભક્ષ બને છે. તેવી જ રીતે વૃદ્ધ બળદ, ગાય કે બેંસ કે જે કશા કામનાં રહ્યાં હોતાં નથી તેમને પણ નિર્દય માલેકો કાં તો ઘેરથી હાંકી મેલે છે અથવાતો કસાઇઓને વેચાતાં આપે છે. આવા સ્વાર્થાધ મનુષ્યો પશુઓના પાલક થવાને લાયક જ હોતા નથી, અને તેથી તેમને ભાનમાં લાવવા યત્ન કરવો જોઈએ. આ યત્ન કેવી રીતે કરવો ? પહેલો યત્ન મનુષ્ય તરીકેની તેમની માયા-દયા ઉરકેરીને તેમને સાચા ભાનમાં આણવાનો છે અને એ યત્ન જો નિષ્ફળ નીવડે છે તો જે ધર્મશુરૂઓનો તેમના ઉપર કાળુ હોય તે ધર્મશુરૂઓ પાસે રાવ લઈ જઈને તેમની દ્વારા તેમને તેમની ફરજો સમજાવવી જોઈએ. ત્યાંસુધી પશુઓનાં અચ્ચાં પોતાની મેળે હરીફરીને ધાસ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતાં ન થાય, ત્યાંસુધી તેમને તેમની માતાના દૂધનું પોષણ મળવું જોઈએ અને નિરપયોગી થએલાં વૃદ્ધ પશુઓને તેમના કુદરતી મરણસમયસુધી યોગ્ય રક્ષણ તથા પોષણ માલેક તરફથી મળવું જોઈએ, તેઓને રખડતાં મૂકવામાં કે કસાઇઓને વેચાતાં આપી દેવામાં આવવાં ન જોઈએ, એ હેતુપૂર્વક આ બધા યત્નો કરવામાં આવવા જોઈએ. આવા યત્નો પણ પૂરા સફળ નીવડતા નથી અને તેથી દયાળુ જનો ધાંજલા-

પોળા આંધી અશક્ત તથા આળપશુ ઓને ત્યાં લાવી તેમનું પોષણ કરે છે. આ યોજના અનુકંપાની દૃષ્ટિએ સારી છે, પરંતુ લુચ્ચા માલેકોને તેથી તેમજ સ્વાર્થદૃષ્ટિમાં ઉત્તેજન પણ મળે છે. પશુ વૃદ્ધ થતાં તેને પાંજરા-પોળામાં મૂકવાથી પોતાની ફરજમાંથી મુક્તિ મળે છે એવું સમજનારા અર્ધ-દયાળુ માલેકો તેમને કસાઇને વેચવાનું પાપ તો કરતા નથી, પણ પશુના જીવનપર્યંત તેનું રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ પૂરી બળવતા નથી અને એ રીતે દોષભાગી તો અવશ્ય અને છે. એ જ રીતે લવારાં કે પશુઓનાં બચ્ચાને વગડામાં રખડતાં મૂકી દેનારા રખારીઓ સમજે છે કે પાંજરાપોળાના કે મહાજનના માણસો તેવાં બચ્ચાને સંભાળીને લઈ જશે એટલે તેઓ પોતાની ફરજ બળવવામાં શિથિલ અને છે. આ કારણથી પાંજરાપોળાની યોજનાની સાથે ધર્મમંડળ કે રાજ્ય તરફનો એવો કાયદો હોવાની જરૂર છે કે જેથી પશુઓ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ નહિ બળવનારા નિર્દય માલેકો શિક્ષાને પાત્ર અને અને તેઓ સાન-ભાનમાં આવે. આટલા માટે જ ગ્રંથકાર ક્વથં શાસનપદ્ધતિ નૃપગુહ્વારા ચ નિર્માણેત એ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે રાજા કે ધર્મગુરુદ્વારા કોઈ કાયદાની યોજના પણ કરવામાં આવવી જોઈએ. પિતા વૃદ્ધ થતાં અને કમાણી કરવાને નાલાયક થતાં જીવાન પુત્ર તેના ધાત કરી નાંખે કિંવા ઘર બહાર હાંકી કાઢે તે જેટલું અન્યાયયુક્ત છે તેટલું જ અન્યાયયુક્ત પશુ વૃદ્ધ થતાં તેને હાંકી કાઢવાનું કે કસાઇને આપી દેવાનું છે. વૃદ્ધ માતાપિતા પુત્ર પાસેથી પોષણ રક્ષણ માંગી શકે છે, પરંતુ વૃદ્ધ પશુઓ તો માંગી શકતાં નથી કારણકે તેમને મનુષ્ય જેવી વાણી હોતી નથી. પુત્ર ન ગાંડે તો વૃદ્ધ માતાપિતા રાત્ર પાસે જઈ કે ન્યાયની કચેરીમાં જઈ ફરીયાદ કરે છે અને કાયદેસર રીતે પોષણ મેળવી શકે છે. આજે પશુઓ તરફથી ફરીયાદ કરનાર કોણ છે ? માત્ર પશુસેવાનો ધર્મ જેમણે અંગી-કાર કર્યો છે તેવા મનુષ્યો જ આજે એવા પશુઓના વકીલો છે. આ સ્થૂળ દૃષ્ટિની દુનિયામાં બાળ તથા વૃદ્ધ પશુઓ માટેના રાજ્ય તથા ધર્મ તરફના કાયદા કોઇ જ સ્થળે હોય છે; બહુધા એવા પશુઓને અન્યાય જ મળે છે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં આવાં નિરપેચાગી લેખાતાં પશુઓનો મોટા

પ્રમાણમાં ધાત થાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે વાછરડાં અને નાની વયની ગાયોને કસાઇખાને જતી અટકાવવાના કાયદા છે. એવાં પશુઓ વધારે ઉપયોગી થઇ પડે તેવાં હોય છે, એટલે સ્વાર્થદષ્ટિવાળું જગત એવા કાયદા કરે, પરંતુ વૃક્ષ પશુઓના બેલી તો દયાળુ જનો જ છે. મૂળાં પ્રાણીઓની આ સેવાં બળવનારાઓની મોટી સંખ્યાની આર્યાવર્તને જરૂર છે. (૯૮)

[વૃક્ષ કે બાળ પશુઓ કાયદેસર રીતે પોતાના માલેક પાસેથી પોષણ મેળવી ન શકે અને કેવળ તેમની દયાવૃત્તિ ઉપર જ પશુઓના જીવનનો આધાર રહે, ત્યાંસુધી બાળ, અશક્ત, અપંગ અને વૃક્ષ નિરાધાર નધણીયાતાં પશુઓને માટે પાંજરાપોળ જેવી સંસ્થાની આવશ્યકતા શહેરો અને રહે છે; પશુસેવા પ્રકરણના અંતમાં હવે ગ્રંથકાર તે વિષે વિવેચન કરે છે.]

પશ્ચાલયવ્યવસ્થા । ૧૧ ॥

**વૃદ્ધા દુર્બલરોગિણઃ ક્ષતહતા નિર્નાથકા વ્યઙ્ગકા ।
નિઃશક્તાઃ પશવો બુભુક્ષિતતરા નેયાઃ સુપશ્ચાલયે ॥
ભૈષજ્યેન ચ રોગિણાં ક્ષતવતાં કુર્યાત્ સ્વયં સેવન-
મન્યેષામપિ રક્ષણાય તનુયાત્તત્ર વ્યવસ્થાં વરામ્ ॥**

પાંજરાપોળની વ્યવસ્થા.

ભાવાર્થ—જે પશુઓ વૃક્ષ, દુર્બળ, રોગી કે જખમી થઈ ગયાં હોય, ધણી વગરનાં રખડતાં હોય, કોઈ અંગ ઉપાંગ છેદાઈ ગયાં હોય, અશક્ત બની ગયાં હોય, ભૂખે મરતાં હોય, તો તેવાં પશુઓને દયાળુ માણુ-સોએ પાંજરાપોળ જેવી સંસ્થામાં પહોંચાડવાં જોઈએ. ત્યાં જે પશુઓ રોગી કે જખમી હોય તેની દવા અને સારવાર કરવી જોઈએ, ખીખાં પશુઓનું પણ મરાખર રીતે ત્યાં રક્ષણ થાય તેવી ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરાવવી જોઈએ. (૯૯)

વિવેચન—જે ગરીબ ધંધાદારીઓ અને તેમનાં કુટુંબોના જીવનનો આધાર પોતાનાં પશુઓ દ્વારા થતી કમાણી ઉપર રહેલો હોય છે, જેઓ પશુઓ પ્રત્યેની ફરજ સમજવા છતાં પૂરી અનુકંપાવાળા હોતા નથી, કિંવા જેઓ

કેવળ દયાહીન હોઇને નિરૂપયોગી પશુઓને કસાઇઓને ત્યાં મોકલી દેવા અચકાય તેવા હોતા નથી, તેઓનાં વૃદ્ધ, દુર્બળ કે રોગી પશુઓને આશ્રય આપી તેમનું પોષણ કરવા માટે પાંજરાપોળ જેવી ધર્માદા સંસ્થાની આવશ્યકતા રહે છે. જે આવી સંસ્થા નથી હોતી તો ઉપર જણાવ્યું તેવા લોકો પોતાનાં પશુઓને વધારે પીડા ઉપજવનારા અને છે અને ખિચારાં મૂંગાં પ્રાણીઓ વધારે હેરાન થાય છે. એવી વ્યવસ્થાને અભાવે લોકો પોતાનાં દોરને કસાઈવાડે જવા દે છે અથવા તેમને રખડતાં મૂકી દે છે. આ કારણથી પશુસેવાનો ધર્મ સમજનારાઓ પાંજરાપોળને એક આવશ્યક સંસ્થા માને છે. આપણા દેશની પાંજરાપોળની યોજનાને પાશ્ચાત્ય દેશો ઉપયોગી માનતા નથી, પરંતુ તેઓની અને આપણા દેશની દૃષ્ટિમાં વિશાળ તફાવત રહેલો છે. તેઓ જનવરોને સ્થૂળ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી જોનારા છે અને આપણો દેશ ઉપયોગિતાને ગૌણ માની આત્મવ્રતસર્વભૂતેષુ ના સિદ્ધાન્તને દૃષ્ટિ સમીપે રાખી વર્તનારો છે. આમ હોવા છતાં પાંજરાપોળોની વ્યવસ્થામાં રહેલા દોષો સુધારવાની જરૂર છે એટલું તો સ્વીકારવું જોઈએ. પાંજરાપોળોમાં મોટે ભાગે રોગી, જખમી, અશક્ત અને દુર્બળ પશુઓ હોય છે અને જ્યાં તેવી સંખ્યા મોટી હોય છે, ત્યાં તેમની યોગ્ય સેવા થતી નથી. કેટલીક વાર એવાં પશુઓને નીરવામાં આવતો ચારો સશક્ત પશુઓ ખાઈ જાય છે અને દુર્બળ પશુઓ ભૂખે મરે છે. આવે સ્થળે ગંદકી પણ વિશેષ હોય છે. તેથી ઉલટું જે પાશ્ચાત્ય દેશોની પશુઓની ઇસ્પીતાઓ આપણે જોઈએ તો આપણી પાંજરાપોળો કેવી હોવી જોઈએ તેનું આપણને પૂરું ભાન થાય. એવી ઇસ્પીતાઓમાં માત્ર સ્વાર્થદૃષ્ટિ કે ઉપયોગિતાવાદનું પ્રાધાન્ય હોય છે, પરંતુ આપણા દેશની અનુકંપાદૃષ્ટિથી તો આપણે તેમના કરતાં વધારે મોટી, સુઘડ અને વ્યવસ્થાવાળી પાંજરાપોળો જાલી કરી શકીએ. અંથકાર પણ વ્યવસ્થા કરામ્ એ એ શબ્દો વડે પાંજરાપોળોની ઉપયોગિતા વધારવા પ્રત્યે જ પશુસેવાધર્મીઓનું લક્ષ દોરે છે. આપણી પાંજરાપોળોને સામાન્ય વ્યવસ્થાદોષ જાણીતો હોવાથી જ આ પ્રાસંગિક સૂચન કરવામાં આવેલું છે. જે અનુકંપાશીલ સજ્જનો પાંજરાપોળની વ્ય-

સ્થા કરવામાં જોડાએલા છે તેઓ મૂળાં પશુઓનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરે તેવી રીતે સ્વધર્મ બળવે, તો તેઓ આપણી પાંજરાપેજોને પાશ્વર્ય દેશોને માટે પણ આદર્શ રૂપ બનાવી દે. (૯૯)

પંચદશ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : જ્ઞાતિની સેવા.

[જ્ઞાતિ એ એક સામાજિક સંસ્થા છે, એટલે જ્ઞાતિસેવા એ એક સમાજ-સેવાનો જ પ્રકાર છે, પરંતુ સમાજમાં જ્ઞાતિની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ કેવળ ભૂદી કક્ષાનું હોવાથી જ અત્ર તેવી સંસ્થાનું પૃથક્ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. સૌથી પહેલાં જ્ઞાતિસેવાનું સામાન્ય નિરૂપણ કરતાં જ્ઞાતિની ઉપયોગિતા-તેના સબળતા-રૂપી ગુણ અને નિર્બળતારૂપી અવગુણનું કથન અંતરકાર કરે છે અને એ રીતે જ્ઞાતિરૂપ સંસ્થાનું ઉપકારકપણું કેવી રીતનું છે તે દર્શાવે છે.]

જ્ઞાતિસત્કાડ્ઽન્તરભેદપરિહારઃ । ૧૦૦॥

તુલ્યાચારકુટુમ્બસંહતિતયા જ્ઞાતિઃ સમારભ્યતે ।

વિસ્તીર્ણાહિ યથા યથા ભવતિસા તસ્યા બલં સ્યાત્તથા॥

સા ભેદૈર્યદિ સ્વણિડતા બહુવિધૈઃ ક્લેશાવહા સ્યાત્તદા ।

તસ્માદાન્તરભેદસ્વેદહરણે યત્નો વિધેયઃ પરઃ ॥

જ્ઞાતિની સેવા.

ભાવાર્થ—સરખા આચારવાળા અને સરખા રીતરિવાજવાળા કુટુંબોના જોડાણથી જ્ઞાતિની રચના થાય છે. તે કુટુંબોના સમૂહ જેટલો મોટો હોય અર્થાત્ જ્ઞાતિ જેટલી વિશાળ હોય તેટલે અંશે તે જ્ઞાતિનું બળ વધારે ગણાય. બળવાન જ્ઞાતિ પોતાનું અને પરનું રક્ષણ કરી શકે છે પણ ન્યારે એક વિશાળ જ્ઞાતિમાં નાના નાના વિભાગ પડવા માંડે છે એટલે જ્ઞાતિ ખંડિત થાય છે, ત્યારે તેનું બળ તૂટવાથી તેને અનેક પ્રકારના ક્લેશમાં

ઉત્તરવું પડે છે, માટે સન્નનોએ જ્ઞાતિના આંતરબેદ-પેદાશિલાગને દૂર કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૧૦૦)

વિવેચન—જ્ઞાતિ એટલે શું ? સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિ એ એક એવો સમુદાય છે કે જેણે પોતાની સંસ્કૃતિનો અમુક આદર્શ સ્વીકાર્યો હોય છે અને એ આદર્શને લક્ષ્યબિંદુ માનીને તેના સંરક્ષણ માટે અમુક પ્રકારના સામાજિક આચારોની મર્યાદા બાંધી હોય છે. બાહ્યતઃ આપણને એવું જ સમજાય છે કે જે કુટુંબોએ સમાન આચારોને અને રીતરિવાજોને સ્વીકાર્યા હોય છે, તે એક જ્ઞાતિ છે. પૂર્વે આ જ્ઞાતિબંધારણ વર્ણાશ્રમ ધર્મને અનુસરીને થયેલું હતું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો હતા અને ચારે પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મો બજાવતા સંસારમાં વિચરતા; પરંતુ એક જ વર્ણનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાં બંધાવા લાગ્યાં, જૂદે જૂદે સ્થળે રહેવા લાગ્યાં, જૂદી જૂદી સ્થળ-કાળાદિની અસરો તેમના ઉપર થવા લાગી, તેમ તેમ જૂદા જૂદા સમુદાયો તરીકે તેઓ ઓળખાવા લાગ્યાં. વર્ણાશ્રમધર્મની મૂળ સંસ્કૃતિ જળવવાની સાથે પોતાના ટોળા કે સમુદાયની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ જળવવાનો મોહ અને અભિમાન જેમ જેમ આવતું ગયું, તેમ તેમ તે સમુદાયો જ્ઞાતિરૂપ બની ગયા અને તેનાં જેમ જેમ નાનાં ટોળાં તથા તડ પડતાં ગયાં તેમ તેમ પેટાજ્ઞાતિઓ તથા તેમનાં બંધારણ ઠરાવા લાગ્યાં. પોતાની આદર્શભૂત પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જળવી રાખવાના જ પ્રયત્નમાં આ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓ બંધાઈ અને તેઓ પોતાની વિશિષ્ટતા જળવવા લાગી. આ જ્ઞાતિના આચારાદિના નિયમો જ્ઞાતિજનોને અનેક રીતે ઉપકારક થઈ પડ્યા. સંસ્કૃતિનો ધ્વંસ કરે તેવું કોઈપણ પણ પતિત આચરણ દોષને પાત્ર લેખાવાથી તેવા પતિત આચરણમાં પડતા અનેક લોકો અટકતા, સંસ્કૃતિની આસપાસ એકત્ર મળનારી અનેક વ્યક્તિઓની પોતાની વિશિષ્ટતા જળવવાને પરાયા હુમલામાંથી પોતાના સમુદાયનું રક્ષણ કરતા, સમુદાયની અંદરના તોફાનીઓ કે બંડખોરોને સમુદાયમાંથી બહિષ્કૃત કરીને પણ પોતાની સંસ્કૃતિની શુદ્ધતા જળવવા મથતા અને સમુદાયનું બળ તેઓને એ મથનમાં ઉપયુક્ત થઈ પડતું. આ પ્રમાણે જ્ઞાતિરૂપી સંસ્થા વ્યક્તિઓના ચારિત્ર્યને

પતિત થયું અટકાવવામાં સાધનભૂત બનતી અને એ જ તેનો ઉપકારક અંશ છે. આ ઉપકારકતા બે જાતિમાં ટકાવી રાખવામાં આવે તો તે સંસ્થા સમાજનું નમૂનેદાર હિત કરે એવી તેનામાં શક્તિ રહેલી છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બેકે જાતિ નામની કોઈ સંસ્થા નથી, પરંતુ સમાજનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાં પોતાની પ્રાચીન અને આદર્શભૂત સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવાને હમેશાં મથન કરતાં જ હોય છે અને તે ટોળાં એ જાતિઓનાં જૂદાં સ્વરૂપો જ છે. આ પ્રમાણે જાતિનાં બંધનો ઉપકારક છે, છતાં કેટલાકે તેને છિન્નભિન્ન કરી નાંખવાની હિમાયત કરે છે તેનું કારણ શું? કારણ એ છે કે આજે એ જાતિની સંસ્થાનું સ્વરૂપ બગડી ગયું છે અને તેને ફરીથી સુધારી નહિ શકાય એવું જે અધીરા જનો માની રહ્યા છે તેઓ તેનો વિશ્વંસ કરવાની હિમાયત કરે છે. આ જાતિ સંસ્થામાં અનેક પ્રકારના બગાડો પેદા છે. પહેલો બગાડો તો એ જ છે કે મૂળ ચાર વર્ણોના અનેક પેટા પડી ગયા છે, અનેક જાતિઓ બની ગઈ છે અને અનેક તડાં પડી ગયાં છે. જાતિનું જે બળ પૂર્વે હતું તે આજે રહ્યું નથી કારણકે સમુદાયો નાના હોવાથી કોઈ ચોક્કસ સમુદાયની અંદર રહેવાની ગરજ જ કેટલાકને હોતી નથી ! એક વિશાળ જાતિમાં સ્વસંરક્ષણ કરવાની જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શક્તિ એક નાના તડમાં હોતી નથી. જે પોતાના સમુદાયનું રક્ષણ કરી શકે નહિ, તે સમુદાયની વ્યક્તિઓ સ્વચ્છંદી, ચારિત્ર્યહીન અને દુષ્ટ બને, પરિણામે તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, તેની વિશિષ્ટતાઓ, તેની ઉંચી ખાસીયતો વગેરે નાશ પામે તેમાં શી નવાઈ? એક મદ્રાસ ઇલાકામાં ૫૮૪ ન્યાતો આહલણોની છે અને ૨૩૦૦ ઉપરાંત ન્યાતો આહલણેતરોની છે. એવી જ હિંદના દરેક પ્રાંતમાં હજારો ન્યાતો છે અને એક ન્યાતની સેંકડો પેટાન્યાતો છે. વળી એક પ્રાંતની એક ન્યાતના વણીકે કે આહલણે બીજા પ્રાંતની તે જ ન્યાતના વણીકે કે આહલણે સાથે રોટી-એટી વહેવાર રાખતા નથી. એટલે પછી હિંદમાં નાની નાની હજારો ન્યાતોમાં તેનું બળ વહેંચાઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી. આવી રીતે બહુ નાનાં તડ કે ગોળને પરિણામે કેટલીક ન્યાતો તો સદંતર નાબૂદ થઈ જવાનો સંભવ છે. આવા બહુ નાના વિભાગો પડી જવાને પરિણામે

જ શાંતિરૂપ સંસ્થા કેટલાકોને અળખામણી થઈ પડી છે. જનતાના સારા આશિસ્ત્ર, આચાર અને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના ટકાવ માટે આ પેટાભેદો દૂર થવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે શાંતિની પહેલી સેવા તો એ જ છે કે યોગ્ય યત્નોથી એ પેટાભેદો વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવું અને નાના નાના સમુદાયનું સંગઠન કરવું. જે સંસારસુધારકો શાંતિનો વિશ્વસ કરવાની હિમાયત કરે છે તેઓના કરતાં જેઓ શાંતિના વિભાગને એકત્ર કરી તેમનું બળ વધારવાને કે નિયમોને સુધારવાને મથન કરે છે તેઓ વધારે સારા સંસારસુધારકો બને છે. મહાત્મા ગાંધીજી પણ કહે છે કે “સારામાં સારો ઉપાય તો એજ છે કે નાની નાની શાંતિઓનાં મહાજન એકઠાં મળી એક શાંતિ બની જાય અને આ મોટો સંઘ બીજા સંઘોની સાથે મળી છેવટે ચાર વર્ણુમાંના એકમાં સ્થાન લે.” (૧૦૦)

[હવે જ્ઞાતિને સુબ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવાને કેવા જનોને નાયકપદ-પટેલ પહેલી અપાવવી જોઈએ તે વિષે અંધકાર કહે છે.]

જ્ઞાતિનાયકવ્યવસ્થા । ૧૦૧ ॥

नेतृत्वं न कुलक्रमागतमलं किन्तूत्तमैः सद्गुणै-
रन्यायं यदि तन्वतेऽल्पमपि ये किं तैः फलं नायकैः ॥
स्वार्थं साधयितुं मनागपि परानिष्टं वितन्वन्ति ये।
तन्नेतृत्वविवर्त्तनेन जनतासेवा समापद्यते ॥

જ્ઞાતિના નેતાઓની વ્યવસ્થા.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ પ્રકારનું નાયકપણું કુલપરંપરાથી વારસા તરીકે મળવું ન હોવું જોઈએ, કિન્તુ ઉત્તમ સદ્ગુણોને અનુસાર હાથકી મુજબ મળવું જોઈએ, અર્થાત્ નાયકને જાજે તેવા ગુણો હોય તો જ તે નાયક. જે નાયક થઈને જરા પણ પક્ષપાત કરે કે કોઈને અન્યાય આપે તેને નાયક બનાવવાનું શું પ્રયોજન ? જે નાયકો પોતાનો સ્વાર્થ સાધ-

વાને થોડું પણ ખીજનું અનિષ્ટ કરે તેવા નાયકોના પાસેથી નાયકપણું છિનવી લઈ ખીજ લાયક માણસને નાયક બનાવવાથી પણ એક પ્રકારે સમાજની સેવા બજાવાય છે. (૧૦૧)

વિવેચન—જેવી રીતે એક લશ્કરને સેનાપતિની, ટોળાને નાયકની, રાજ્યને રાજાની અને સ્ટીમરને કેપ્ટનની જરૂર હોય છે, તેવી રીતે જ્ઞાતિને એક નાયકની જરૂર હોય છે. આ નાયકને જ્ઞાતિનો પટેલ કે શેઠ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વે કોઈ પણ દેશમાં રાજા એક આવશ્યક વ્યક્તિ જ લેખાતી અને રાજા વિના કોઈ પણ દેશનું રાજ્ય ચાલી શકે નહિ એમ મનાતું, પરંતુ આજે રાજા વિના અનેક દેશોનાં રાજ્યો સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. છેલ્લી યુરોપીય લડાઈમાં જ કેટલાક દેશોના રાજાઓ પદબ્રજ થઈ ગયા છે અને ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયાં છે. પ્રજાએ ચુંટેલા પ્રતિનિધિઓની સંસ્થા કે જેને સામાન્ય રીતે ‘પાર્લામેન્ટ’ ને નામે ઓળખવામાં આવે છે એ સંસ્થા દેશનો વહીવટ ચલાવે છે અને એ સંસ્થાના સભ્યોએ જ એક સર્વોપરિ પ્રમુખ ચુંટ્યો હોય છે જે આખા દેશનો વડો લેખાય છે. આ પ્રમાણે કુલ—કમાગત રાજપદવી દૂર થઈને ચુંટણીને ધોરણે દેશના સર્વોપરિ પ્રમુખો ચુંટાવાનો ક્રમ ચાલુ થયો છે અને આ ક્રમ એક વ્યક્તિનિયંત્રિત રાજ્ય કરતાં વધારે સારો લેખાયો છે : આ પ્રમાણે સર્વોપરિ રાજા ગયો અને અનેક વ્યક્તિઓની સર્વોપરિ રાજસલા બની. એ જ રીતે જ્ઞાતિમાં એક સર્વોપરિ પટેલની પદવી હવે લોકપ્રિય રહી નથી. જે કારણથી રાજાનું રાજત્વ અપ્રિય બન્યું છે, એ જ કારણથી જ્ઞાતિના પટેલની પટેલાઈ પણ અળખામણી બની છે. રાજા પોતાની ફરજો ચૂકવા લાગ્યો અને જુલમી થયો એટલે તેને પ્રજાએ દૂર ફેંકી દીધો, એ જ રીતે અન્યાયી અને જુલમી પટેલોની સત્તા પણ હવે જ્ઞાતિમાંથી ઓછી થઈ ગઈ છે. વંશપરંપરાથી રાજાનો પુત્ર રાજા જ બને અને પટેલનો પુત્ર પટેલ બને એ રીવાજના આ ગેરલાભો છે. આ કારણથી જેવી રીતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ પ્રજામતથી ચોખ્ખતાનુસારે ચુંટાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાતિનો પટેલ વંશપરંપરાથી નહિ પણ ચોખ્ખતાને અનુસરીને ચુંટાવો જોઈએ. પ્રજાને પુત્રવત્ પાળનારા રાજ-

ઓના વખતમાં આવા નિયમની જરૂર નહોતી કારણકે તે વખતે જ્ઞાતિના પટેલો પણ સમજતા કે પોતે જેવો જ્ઞાતિનો ઉપરી છે, તેવો જ જ્ઞાતિનો સેવક છે અને પોતે આત્મભોગ આપીને જ્ઞાતિનું કલ્યાણ થાય તેવી રીતે જ્ઞાતિરૂપી નાવને ચલાવવાનું છે, જ્ઞાતિજનોને યોગ્ય મર્યાદામાં રાખી તેની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવાની છે અને જ્ઞાતિહિતાર્થે અનેક યોજનાઓ તન-મન-ધનથી કરવાની છે. પરંતુ આજે જ્ઞાતિના પટેલોનીતેવી ભાવનાઓ મોટે ભાગે નષ્ટ થઈ છે. તે એમ જ સમજે છે કે જેમ પ્રજા ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માટે રાજા છે, તેવી રીતે જ્ઞાતિજનોને પોતાના મનસ્વી હુકમોથી રંજાડવા કે દબાવવા કે પોતાના ખાનગી સ્વાર્થે સાધવા માટે પોતાની પટેલાર્થ અથવા શેઠાર્થ છે! ‘શેઠ’ એ શબ્દ ‘શ્રેષ્ઠ’માંથી અનેલો છે. માણસ પોતાના ગુણોવાડે જ શ્રેષ્ઠ લેખાય છે અને ગુણ ગ્રહણ કરનાર માણસ શ્રેષ્ઠ બની શકે છે. શ્રેષ્ઠતા વંશપરંપરા ઉતરે છે એવો કાંઈ નિયમ નથી, એટલે શેઠાઈ વંશપરંપરાની હોય એ એક જ્ઞાતિનો સડો છે. શ્રેષ્ઠતા ગુણાનુસારિણી હોવી જોઈએ અને તેથી જ્ઞાતિજનોના મતને અનુસરીને શ્રેષ્ઠ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરી શેઠાર્થ તેને સોંપવી જોઈએ. પાશ્ચાત્ય દેશોના રાજત્વમાં જેમ બહુમતવાદનું ધોરણ ચાલે છે, તેમ જ્ઞાતિઓમાં પણ બહુમતવાદ-Democracy હોવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે જ્ઞાતિના બંધારણમાં બહુમતવાદની આવશ્યકતાનું સૂચન કરેલું છે. પટેલોના અન્યાયો દૂર કરવાનું સાધન જ અત્યારે એ છે. કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં એક શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા માણસને નાયક કે પ્રમુખપદ આપવું, અપાવવું કિંવા તેને લગતી કોઈ યોજના કરવી તે પણ જ્ઞાતિની મોટી સેવા બનવવા બરાબર છે. જે જ્ઞાતિનો નાયક થઈને જ્ઞાતિનું હિત આચરે છે તે તો સાચો સેવાધર્મી છે જ, પરંતુ જે યોગ્ય માણસને નાયક બનાવે છે તેની સેવા પણ ઓછી ગણનાને પાત્ર નથી. મતદારોની યોગ્યતા નક્કી કરી, મંડળો સ્થાપી કે એવી લાંબી રીતે પટેલ કે શેઠ ચુંટવાની પદ્ધતિ જ્ઞાતિઓમાં ચાલુ થતાં હજી વાર થશે, પરંતુ તે પહેલાં બનતાંસુધી સર્વાનુમતે યોગ્યતાનુસારે પટેલો કે નાયકોને પસંદ કરી તેમને નાયકપદે સ્થાપવાની,

વંશપરંપરાનું ધોરણ રદ કરી ગુણાનુસારી પટેલનું ધોરણ ચાલુ કરવાનીતો તાત્કાલિક જરૂર છે. (૧૦૧)

[હવે જ્ઞાતિમાં ચાલતી દુષ્ટ પ્રથાઓ પ્રત્યે અંધકાર નાયકરૂપ જ્ઞાતિસેવકોનું લક્ષ દોરે છે.]

જ્ઞાતિકલહકપરિહાર: । ૧૦૨ ॥

જ્ઞાતિ ક્રય: ત્રવિક્રયયુગં જ્ઞાતિ કલહાયતે ।

દુષ્ટા બાલવિવાહપદ્ધતિરપિ જ્ઞાતેર્મહદ્દૂષણમ્ ॥

ષ્ટદૂષણવર્જનાય યદિ તે નિદ્રાપરા નાયકા—

સ્તાન્નેદ્રા રણેન સજ્જનવરૈઃ સેવા વિધેયા નૃણામ્ ॥

જ્ઞાતિના કલંકનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જે જ્ઞાતિમાં કન્યાનો આપ કન્યાને પૈસા વતી વેચતો હોય કે વરનો આપ પૈસા લઇને પોતાના પુત્રને પરણાવતો હોય, અર્થાત—કન્યાવિક્રય કે વરવિક્રય થતો હોય તો તે બંને રીવાજો તે જ્ઞાતિને કલંકિત બનાવે છે. જે જ્ઞાતિમાં બાલવિવાહની પદ્ધતિ ચાલે છે એટલે નાની ઉંમરમાં જ દીકરા દીકરીને પરણાવી દે છે તે પદ્ધતિ પણ જ્ઞાતિનું એક દૂષણ છે. ઉપર જણાવેલાં ત્રણ દૂષણો દૂર કરવાને જ્ઞાતિના નાયકોએ જાગૃત થઈ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. કદાચ નાયકો ઉંધમાં પડ્યા હોય તો સેવાના ઉમેદવારોએ તે નાયકોની ઉંધ ઉડાડી, તેમને જાગૃત કરી, જ્ઞાતિના મનુષ્યોની સેવા બજાવવી જોઈએ. (૧૦૨)

વિવેચન—પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાતિરૂપી સંસ્થાનું ધડતર તો શુભ હેતુથી પ્રાચીન કાળમાંથી થયું હતું પરંતુ તેમાં કાળક્રમે કરીને અનેક પ્રકારના દોષો આવી વસવા લાગ્યા. આ દોષો ન્યારે વ્યક્તિગત હોય છે, ત્યારે તેને દૂર કરવાનો યત્ન જ્ઞાતિના અગ્રેસરોએ કરવો જોઈએ. જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ પ્રકારની રહે તે માટે જ જ્ઞાતિનું અંધન છે અને જ્ઞાતિના નિયમો છે. વ્યક્તિગત દોષો માલૂમ પડતાં અને તેનો જ્ઞાતિમાં

અચાર થતો જણાતાં જ તેને દૂર કરવાને અગ્રેસરોએ એકદમ કાયદો ધરી, તેનો ભંગ કરનારનો વાજબીદંડ ઠરાવી તે દોષ ઉપર અટકાવ મૂકવો જોઈએ. પરંતુ આવી ફરજ બળવવામાં અગ્રેસરો શિથિલ બનવાને પરિણામે આજકાલ જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓમાં અનેક પ્રકારના દોષો ધર કરી રહ્યા છે અને એ દોષો કાળક્રમે કુરૂદીનું રૂપ ધારણ કરે છે. આવી અનેક કુરૂદીઓ સમાજમાં પેસી ગએલી જોવામાં આવે છે અને એ કુરૂદીઓની માડી અસરો જ્ઞાતિઓ ઉપર થવા પામી છે. અનુદાર મન અને દુષ્ટ બુદ્ધિ, નબળાં બાળકો અને ગરીબાઈ, ઇત્યાદિકેટલીક વસ્તુસ્થિતિ તો ન્યાતની કુરૂદીઓને જ આભારી હોય છે. પુત્રીને પૈસા લઈને પરણાવનાર—વેચનાર કન્યાવિક્રયકાર હમેશાં અનુદાર—સાંકડા વિચારનો અને દુષ્ટ હોય છે. પોતાના પુત્રને પરણાવીને સામા પૈસા માંગતા હોય તેઓ જ્ઞાતિમાં પુત્રીનાં માતા—પિતા ઉપર ગરીબાઈનું સંકટ મેલનારા થઈ પડે એ ખુલ્લું છે. જેઓ પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને નાની વયમાં પરણાવતા હોય તેઓ પોતાનાં પુત્ર—પુત્રીઓનાં શરીરના બાંધા નબળા પાડનારા, તેમને રોગી—નિર્બળ સંતતિના માથાપ બનાવનારા અને અત્યાયુષી બનાવનારા થઈ પડે અને એ રીતે પોતાને હાથે જ પોતાની સંતતિનું નષ્ટબોદ વાળે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? બાળલઓ જે જ્ઞાતિમાં બહુ થતાં હોય છે, ત્યાં ટુંકાં આયુષ્ય, અત્યાયુષી સંતતિ, ઓછી કેળવણી, રોગિષ્ઠતા, વૈધવ્ય, વંધ્યત્વ ઇત્યાદિ દોષો ઉભરાઈ નીકળેલા માલૂમ પડે તે પણ ખુલ્લું છે. ટૂંકામાં આ દોષો જ્ઞાતિનું અકલ્યાણ કરનારા છે અને તે દૂર થાય તો જ્ઞાતિનું હિત સાધવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય દ્વારા મેળવેલું ધન દુષ્ટતાથી ભરેલું છે, તે કારણથી એ ધન જેની પાસે હોય છે તે બહુધા નિરૂપ્તી જ હોય છે. કન્યાવિક્રયથી વૃદ્ધલઝ તથા કન્યેડાના બનાવો પણ બનવા પામે છે. પારસી કોમમાં વરવિક્રય પુષ્કળ હોવાથી મોટી વયની પુષ્કળ કુમારિકાઓ પરણી શકતી નથી અને કેટલીકને તો ગરીબાઈને કારણે જ જીવનપર્યંત કુંવારી સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે વરવિક્રય અને કન્યાવિક્રય એ જે કુરૂદીઓ જ એવી છે કે જે જ્ઞાતિમાં બીજા પણ અનેક પ્રકારના દોષોને દાખલ કરે છે. બાળલઓનાં માંમાં ફળો તો આજે

અનેક જ્ઞાતિઓ ભોગવતી નજરે પડે છે. ક્ષય જેવા મોટા રોગો જીવાન છોડરાઓ અને છોકરીઓમાં પ્રસરે છે, દુર્બળ અને રોગિષ્ઠ સંતાનો ઉત્પન્ન થાય છે, વેંતીયા જેવાં શરીરનાં યુવાનો અને યુવતીઓ ન્યાં ત્યાં નજરે પડે છે, અકાળે મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગિષ્ઠતા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. જે કેમ સ્ત્રીઓનાં પુનર્લગ્નો કરતી નથી અને બાળલગ્નો ઉપર અટકાવ મૂકતી નથી, તે કેમમાં વિધવાઓ અને વિધુરોની સંખ્યા વધતી જ નય છે અને ધીમે ધીમે ન્યાત ઘસાતી નય છે. આ બધાં માઠાં પરિણામો જે જ્ઞાતિ ભોગવતી હોય, તે જ્ઞાતિમાં કુરૂદીઓ દૂર કરવા માટે મથન કરનાર સેવાધર્મી જનોની મોટી અગત્ય હોય છે. એ રૂઢીઓ દૂર કરવાનું કામ એ જ્ઞાતિને સંજીવની ઔષધિ ખવરાવ્યા બરાબર છે. જે જ્ઞાતિના મનુષ્યો કે અગ્નેસરો ઉંઘમાં પડ્યા હોય છે કિંવા જેઓ અજ્ઞાનવશતઃ સાઈ શું કે ખરાબ શું તે સમજતા નથી તે જ્ઞાતિમાંજ મોટે ભાગે કુરૂદીઓ ફેલાએલી હોય છે, એટલે જ્ઞાતિ-સેવકનું કાર્ય જરા અટપટું છે. તેની પહેલી ફરજ આગેવાનો અને જ્ઞાતિ-જનોને જાગૃત કરવાની છે. કુરૂદીઓના લાંબા વખતના સહવાસથી કેટલીક વાર જ્ઞાતિજનોની ગુલામી મનોદશા બની ગઈ હોય છે એટલે તેઓ સુધારાઓની સામે પણ થાય છે, તોપણ જ્ઞાતિહિતચિંતકે ધીરજથી કુરૂદીઓને દૂર કરવા યત્ન સેવવો આવશ્યક છે. (૧૦૨)

[જ્ઞાતિના કલંકરૂપ કુરૂદીઓનો પરિહાર કરવાનું સૂચવ્યા બાદ ગ્રંથકાર ખીબ કેટલાક કુરીવાળે-કુરૂદીઓનો જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવાનું જ્ઞાતિસેવકોને સૂચવે છે.]

કુરૂદિપરિહરણમ્ । ૧૦૩ ।

વિક્રીયાપિ સુતાં ગૃહં बहुधनैः कार्यो हि लप्नोत्सवो ।

देयं ज्ञातिजनाय मिष्टमशनं मृत्युप्रसङ्गे ध्रुवम् ॥

ईदृगुरुद्विबलं करोति जनताह्रासं धनादिक्षते-

स्तद्वૂरीकरणे जनैः सुकृतिभिः कार्यः प्रयत्नो वरः ॥

કુરૂદીઓ દૂર કરવી.

ભાવાર્થ—કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં લગ્નપ્રસંગે તો કેટલી જ્ઞાતિઓમાં મૃત્યુપ્રસંગે પોતાની પાસે પૈસા ન હોય તો દીકરીને વેચી કે ધરખાર વેચીને પણ મોટા વરા કરવા, જ્ઞાતિને મિષ્ટ ભોજન દેવું, મોટી જનો જોડાવવી અને એ રીતે હજારો કે લાખો રૂપિયાનો ધુમાડો કરવામાં આવે છે. આવા પ્રકારની કુરૂદીઓ એકંદર રીતે ધનનો નાશ કરી સમાજને ગરીબ બનાવે છે અને સામાન્ય માણસોને કરજના દબાણથી પાયમાલ કરી નાંખે છે, તેથી તેવી કુરૂદીઓના મૂળને ઉખેડવા માટે સેવાના ઉમેદવાર સજ્જનોએ ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૧૦૩)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર જ્ઞાતિના કલંકરૂપ બીજ કેટલીક કુરૂદીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેવી કે લગ્ન-પ્રસંગે કિંવા મૃત્યુ-પ્રસંગે મોટા જમણવારો કરવા, મોટી જનો જોડવી, ખર્ચાળ વરઘોડા ચડાવવા ઇત્યાદિ. એક સાધનસંપન્ન વ્યક્તિ પોતાને ઘેર આવેલા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગે પોતાના ગળ પ્રમાણે ખર્ચ કરે તે કાંઈ અનર્થકારક નથી, પરંતુ દેખાદેખીથી કિંવા અન્ય કોઈ રીતે એવાં ખર્ચો કરવાની રૂઢી જ પ્રચલિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેમાંથી અનેક અનર્થો જન્મ પામે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં મહત્વાકાંક્ષા તો ન્યૂનાધિક અંશે હોય છેજ, અને જ્યારે એ આકાંક્ષા બહુ તીવ્ર બની જાય છે પરંતુ મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાનાં પૂરતાં સાધનો હોતાં નથી, ત્યારે સ્વભાવની નિર્બળતાથી કેટલાક મનુષ્યો દંભ કરવા લાગે છે, એટલે કે તમાચો મારીને મ્હોં લાલ રાખવાનો યત્ન કરે છે! પોતાની ખાનદાની, પોતાની સાધનસંપન્નતા કિંવા પોતાનું કુળવાનપણું બતાવવાને સાધનસંપન્ન વ્યક્તિઓનાં જેવાં બાહ્યચરણ તે કરે છે અને એ રીતે ન્યાયોમાં દેખાદેખીનાં ખર્ચો પ્રચલિત થતાં કુરૂદી પડી જાય છે. અમુક શ્રીમંત મનુષ્યે લગ્નપ્રસંગે મોટો જમણવાર કર્યો કે લલકાદાર વરઘોડો ચડાવ્યો તો પોતે પણ કરજ કરીને તેમ કરી ખાનદાનમાં ખપવું એવું મિથ્યાભિમાન જ્યારે સાધનહીન મનુષ્યોમાં પણ દાખલ થાય છે, ત્યારે અનર્થની પરંપરા ચાલુ થાય છે. તે

કરજ કરે છે, ધરખાર વેચે છે, કન્યાવિક્રમ પણ કરે છે અને તેવાં જ બીજાં પાપ આચરી શ્રીમંતની હરીફાઈ કરવા મથે છે અને એક ન્યાતમાં બ્યારે સંખ્યાબંધ અવિચારી વ્યક્તિઓ આવી મૂર્ખાઈ કરે છે ત્યારે પછી એ કુરૂઢી જ્ઞાતિનું પારાવાર અહિત કરનારી થઈ પડે છે. આ કારણથી ન્યાતના વિચારશીલ અગ્રેસરો હવે એવા નિયમો કરવા લાગ્યા છે કે જેથી ગરીબો અને તવંગરો લગ્નાદિ પ્રસંગે મર્યાદિત જ ખર્ચ કરી શકે અને કોઈ સાધનહીન મનુષ્યને મિથ્યાલિમાનમાં ખેંચાઈ ગળ ઉપરાંત ખર્ચ કરવાની લાલચ થવા પામે નહિ. આવા નિયમોમાં એવી મર્યાદા બાંધવામાં આવી હોય છે કે જેથી સામાન્ય અને ગરીબ સ્થિતિના માણસો પણ નિયમ પ્રમાણેનું ખર્ચ કરી શકે. જે ન્યાતોમાં ખર્ચાળ કુરૂઢીઓ ચાલતી હોય છે તે ન્યાતોમાં ધીમે ધીમે ધનનો નાશ થતો જાય છે અને ગરીબાઈ પ્રસરતી જાય છે. એવી જ્ઞાતિના માણસો વધારે કરજદાર બનતા જાય છે અને પરિણામે ખર્ચ પામતા જાય છે. આ કારણથી એવા ખોટા રીવાજો કે જે જ્ઞાતિએ સ્વીકારેલા ન હોય પણ દેખાદેખીથી ચાલતા હોય તેને દૂર કરવા જ્ઞાતિસેવકે સાચી દિશામાં ચલન કરવો જોઈએ.

દૃષ્ટાન્ત—એક નગરની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ વર્ષમાં ૬ મહિના લાડુ જમતી! એટલે કે જ્ઞાતિ વિશાળ હોવાથી કોઈ ને કોઈ પોતાને ત્યાં લગ્ન કે મરણ-પ્રસંગે આખી ન્યાતને લાડુ જમાડતો. આથી એ ન્યાતના માણસો દર વર્ષે પોતાને ૬ માસ ઘેર જમવું પડશે અને ૬ માસ પારકે ઘેર ખાવાનું મળશે એવી જ માન્યતાવાળા બની ગયા હતા! ન્યાતના સામાન્ય મનુષ્યોની કમાણી હમેશાં સામાન્ય ખોરાક ખાવા પૂરતી જ હોય છે—ન્યાતની દરેક વ્યક્તિ વર્ષમાં ૭ માસ લાડુ જમે એટલી કમાણી કરી શકતી નથી. જમાડનાર એક વ્યક્તિ ખર્ચ કરે છે અને બીજા બધા મુફત જમે છે એવી સાંકડી દૃષ્ટિવાળાઓને એ લાડુ મુફતના જણાય છે પરંતુ દરેક વ્યક્તિને ત્યાં એવા એવા પ્રસંગો આવે છે જ અને તે વખતે પોતે જમેલા બધા લાડુ ઓઢી નાંખવા પડે છે—મોટું ખર્ચ કરીને બધા જ્ઞાતિજનોને લાડુ જમાડવા પડે છે! આ રીતે વિચારતાં સમજી શકાશે કે દરેક માણસ પોતાના

ધરને ખર્ચેજ લાડુ જમે છે અને રોજના સામાન્ય ખોરાકને બદલે ત્રીજે દિવસે મિષ્ટાન્ન જમનાર શાંતિજન પરિણામે ગરીબ અને કરજદાર અને તેમાં નવાઈ નથી. આજે એ નગરની બ્રાહ્મણશાંતિ પહેલાં કરતાં બહુ ગરીબ બની ગઈ છે, અનેક શ્રીમંત ધરોની રયાસત પણ નાશ પામી ગઈ છે અને પરિણામે લાડુ જમવા-જમાડવાનું ઝોણું કરી નાંખવું પડ્યું છે. પહેલાં ઝોણા જમણુવાર કરનાર ન્યાતનો કરજદાર મનાતો, પણ આજે એવી કરજદારીને કોઈ ગણકારતું નથી ! પરંતુ જમણુવારની મર્યાદા બાંધવાનું કે ઐચ્છિક કરાવવાનું એ શાંતિને હજી સૂન્યું નથી ! આવી શાંતિઓમાં ઇષ્ટ સુધારા કરાવવા તે શાંતિનો પુનરુદ્ધાર કરવા બરાબર છે. (૧૦૩)

[હવે વૃદ્ધલગ્નનો પરિહાર કરવા તરફ શાંતિસેવકનું લક્ષ દોરવામાં આવે છે.]

વૃદ્ધલગ્નાદિપદ્ધતિવિવર્જનમ્ । ૧૦૪ ॥

अन्याय्यं हि यथा स्त्रियाः पतियुग्मं पुंसस्तथा स्त्रीयुग्मं ।

तादृक्कारणमन्तरा परिणयो वृद्धस्य पुंसस्तथा ॥

एवं सत्यपि वृद्धलग्नतरुणीयुग्मतदेलग्नप्रथा ।

यत्रैतद्वિनिवर्त्तनेन विबुधैः सेवा विधेया तयोः ॥

વૃદ્ધલગ્નાદિ પદ્ધતિનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જેમ એક સ્ત્રીને બે પતિ કરવા તે અન્યાય છે, તેમ મોટા કારણ વિના એક પતિએ બે સ્ત્રી પરણવી તે પણ તુલનાદષ્ટિએ અન્યાય છે, તેમ જ વૃદ્ધ અવસ્થામાં—એટલે આઘેડ ઉમરે પુરૂષે લગ્ન કરવાં તે પણ અનુચિત છે; તેમ છતાં કોઈ શાંતિમાં એકથી વધારે સ્ત્રી પરણવાનો અને વૃદ્ધલગ્નનો રીવાજ હોય તો તે રીવાજ નાશુદ્ધ કરીને સુચ જનોએ તેમની સેવા બળવવી. (૧૦૪)

વિવેચન—વૃદ્ધલગ્નનો રીવાજ, એક ઉપરાંત બીજી સ્ત્રી પરણવી, એ બંધી પણ કુરૂદીઓ જ છે. એક સ્ત્રી એક ઉપરાંત બીજો પતિ કરી શકતી નથી એ ન્યાયે તો એક પુરૂષ એક સ્ત્રી જીવતી છતાં બીજી સ્ત્રી

પરણે એ ખુલ્લો અન્યાય છે, પરંતુ તે વિના પણ બીજા અનેક પ્રકારે એ રીવાજમાં દોષ રહેલો છે. એ સ્ત્રીઓના પતિના ગૃહમાં હમેશાં કલહ-કંકાસ ચાલ્યા જ કરે છે, કારણકે સપત્નીભાવ-શોક્યપણું સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક અસૂચાવૃત્તિને ઉશ્કેરે છે અને સુલેહ શાંતિ એવા કુટુંબનો ત્યાગ કરે છે. સંસારમાં અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે કે ન્યાં શોક્યોનો ખાર રાત દહાડો ઉછળતો જ રહે છે, ત્યાં પતિને ધંધો કરવામાં કે ધર્મ ધ્યાન કરવામાં અનેક પ્રકારના અંતરાયો ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા જ નથી. પરિણામે એવા કુટુંબમાંથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે અને કલહ-કંકાસવાળા ઘરમાંથી લક્ષ્મી પગ કરીને ચાલી જાય છે એવી લોકકથની સાચી પડે છે. શોક્યના ખારનાં માઠાં ફળ પતિને વિશેષ પ્રમાણમાં વેઠવાં પડે છે. કોઇ વાર એવા બનાવોના કેસો કોર્ટ ચડે છે. કોઇ વાર અસૂચાવૃત્તિ વિષયપ્રયોગ દ્વારા એકાદ વ્યક્તિનું કાટલું કાઢી નાંખવા ઉશ્કેરાય છે અને એવા અનેક અનર્થો થાય છે. વૃદ્ધલગ્નથી જે કળ્લેડાં થાય છે તેથી પણ અનેક પ્રકારના અનર્થો નીપજે છે. કોઇ પણ સ્ત્રી વૃદ્ધ પતિને પસંદ કરતી નથી, છતાં પતિને પ્રભુએ આપેલા દેવરૂપે સમજીને કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનું મન મનાવે છે, છતાં પોતાને અકાળે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થશે એ ભય તો તેના ચિત્તમાંથી દૂર થતો જ નથી. આવી સ્ત્રીઓને પોતાનું જીવન કંટાળારૂપ લાગે છે અને કેટલીક મૂર્ખ સ્ત્રીઓ આડે માર્ગે દોરાવા લલચાઇ જાય છે. કેટલીક વાર વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાના કુળાભિમાનમાં દોરાઇને લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ એક નવયુવાન બાલિકાનો ભવ બગાડવામાં પોતે કેટલો મોટો દોષ કરી રહ્યો છે તેનું જો તેને ભાન થાય તો તેનું કુલાભિમાન વિરમી ગયા વિના રહે નહિ. આવો દીર્ઘ વિચાર કરનારા થોડા જ હોય છે અને તેથી વૃદ્ધલગ્નો થયા જ કરે છે. વૃદ્ધ પુરૂષને પોતાની પુત્રી લગ્નમાં આપનાર પિતા પુત્રીના સાચા સુખને જોવાને બદલે ધન તરફ વિશેષ દષ્ટિ રાખે છે. વૃદ્ધને કન્યા આપવા બદલ પોતાને ધન મળશે કિંવા પોતાની પુત્રી વૈભવમાં આળોટીને સુખ પ્રાપ્ત કરશે એવી કલ્પનાવાળાં માઆપો કન્યાવિક્રયનું પાપ કરનારા બને છે અને ક્ષુલ્લક વૈભવની

ખાતર પુત્રીના જીવનને એળે ગુમાવનારાં બને છે. આવાં પ્રકટ પાપો કરવાના નિમિત્તરૂપ વૃદ્ધલગ્નોનેા અટકાવ કરવાનું જ્ઞાતિસેવકોએ મન ઉપર લેવું નોંધએ. પરન્તુ ગ્રંથકાર એક રીતે આવા દોષોને માટે પરવાનગી આપી જરા દીલી દોરી મૂકે છે. તે કહે છે કે કાંઈ મહત્ત્વનું કારણ હોય હોય તો એ દોષ પણ ચલાવી લેવો પડે છે. આવાં મહત્ત્વનાં કારણો કયાં હોઈ શકે ? સ્ત્રી કોઈ મહત્ત્વની ખોડવાળી હોય, કોઈ ચેપી રોગથી દૂષિત હોય, કાકવંધ્યા હોય, ઇત્યાદિ કારણો હોય તો એક પુરૂષ બીજી સ્ત્રી પરણે એ ચલાવી લેવા જેવું છે—જોકે ત્યાંસુધી એવા દોષોવાળા પતિની સ્ત્રીને બીજો પતિ કરવાની પરવાનગી સમાજ આપે નહિ, ત્યાંસુધી તેમાંએ એક પ્રકારનો અન્યાય તો રહેલો જ છે, અને બીજી સ્ત્રી કરનાર પુરૂષ માત્ર પોતાનાં સુખસગવડની દૃષ્ટિએ સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાએલો જ લેખાય છે. પરન્તુ વૃદ્ધલગ્નને માટે કશાં મહત્ત્વનાં કારણો શોધી શકાય તેમ નથી. પુત્ર નહિ હોવાને કારણે કેવળ પુત્રની ઇચ્છા એ એક મહત્ત્વનું કારણ વૃદ્ધો જણાવે છે, પરન્તુ નવા લગ્નથી પણ પુત્રપ્રાપ્તિની ખાત્રી મળી શકતી નથી. ધરપણમાં કોણ રાંધી ખવડાવે ? નાનાં બાળબચ્ચાંને કોણ સાચવે ? વિષયવ્રત્તિ પરસ્ત્રીગામી થવાને ઉશ્કેરે તે કરતાં વૃદ્ધ વયે પણ લગ્ન કરવું શું ખોટું છે ? આવી દલીલો વૃદ્ધ વયે વરઘોડે ચડનારા અનેક પુરૂષો કરે છે; પરન્તુ એ દલીલો દલીલો તરીકે જ ઠીક છે. એક પક્ષામાં તેમની દલીલો મૂકીને બીજા પક્ષામાં જો એક કુમારિકાનો ભવ બાળવાનો અનર્થ મૂકવામાં આવે, તો એ અનર્થનું પલ્લું નીચું નમ્યા વિના ન જ રહે. વૃદ્ધલગ્નોને માટે તો કોઈ પણ કારણોને મહત્ત્વનાં માનવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં સમાજ એક બાજુએ દયાળુ છે અને બીજી બાજુએ નિર્દય છે, એટલે તે પુરૂષોને અનેક પ્રકારની છૂટો આપવાની સાથે સ્ત્રીઓના હક્કો લુંટી લઈ તેમને અન્યાય આપે છે; પરિણામે જેઉ બાબતોના સંબંધમાં પુરૂષોએ નજીવાં કારણોને મહત્ત્વનાં માની લઈને અનેક પ્રકારના અસહ્યવ્યવહાર આદર્યા છે. આ કુરૂદીઓને દૂર કરવામાં આવવી નોંધએ છે અને તે સિવાય ન્યાત કે સમાજની ઉન્નતિ અશક્ય છે. જ્ઞાતિસેવાના

અભિલાષીએ પુરૂષોને આ બાબતમાં સુધારવા જોઈએ અથવાતો. ધીમે ધીમે બંધન બાંધીને પુરૂષોને સુધારવાની ફરજ પાડી તેમને લગાડવામાં આવતાં ‘ અન્યાયી ’ અને ‘ નિર્દય ’ નાં વિશેષણો દૂર થાય તેવી લાયકાતવાળા બનાવવા જોઈએ. (૧૦૪)

ષોડશ પરિચ્છેદ.

સેવાધર્મ : સ્વદેશસેવા.

[સેવાધર્મને ગ્રહણ કરનારનું સેવાવર્તુળ હવે વિશાળ બનતું જાય છે. સેવા-વૃત્તિ અને સેવા બળવવાની શક્તિ વિકાસ પામતાં તેને હવે સમગ્ર દેશની સેવાબંધે જનતાનું વિશિષ્ટ હિત કરવાની પ્રેરણા થાય છે. સેવાધર્મી સ્વદેશસેવા કેવી રીતે બળવે તેનું હવે ગ્રંથકાર સૂચન કરે છે, તેમાંએ પ્રથમ જન્મભૂમિ પ્રત્યે મનુ-બળનું ઋણ કેવું છે તે દર્શાવે છે.]

જન્મભૂમિ : ૧૦૬ ॥

યદેશાઽન્નજલાઽનિલૈઃ શુભતરૈઃ પુષ્ટિંગતા તે તનુ-

સ્તદેશોન્નતયેઽસ્તુ તે ધનમનસ્તન્વર્પણં સર્વથા ॥

યા ભૂમિર્જનનીવ પાલનપરા સ્વર્ગાદપિ શ્રેયસી ।

તસ્યાઃ સ્વરૂપમનિષ્ટચિન્તનમહો તજ્જસ્ય પાપાવહમ્ ॥

સ્વદેશસેવા-જન્મભૂમિ.

ભાવાર્થ—જે દેશનાં સારાં હવાપાણી અને અનાજથી તારૂં શરીર પુષ્ટ બન્યું છે, તે દેશની ઉન્નતિને માટે તારાં તન-મન અને ધનનો સર્વથા ભોગ આપવો પડે તો તે વધારે નથી. જે ભૂમિ માતાની પેઠે શરીરનું પાલન કરનારી છે અને જેને સ્વર્ગ કરતાં પણ શ્રેયસ્કર માનવામાં આવે છે, તે ભૂમિરૂપ માતાનું જરા પણ અનિષ્ટ ચિંતવવું તે તેની સંતતિને પાપજનક છે. (૧૦૫)

વિવેચન—મનુષ્યને જન્મ આપનાર માતાનું જેટલું ઉચ્ચ પદ છે તેટલું ઉચ્ચ પદ જન્મભૂમિનું-જે ભૂમિમાં મનુષ્યનો જન્મ થયો હોય છે તેનું પણ છે. જનની જન્મ આપે છે અને જન્મભૂમિ મનુષ્યનું પોષણ કરે છે-તેનાં અન્ન-જળ મનુષ્યને પોષે છે. આ કારણથી જનની જન્મમૂલિક સ્વર્ગદિપિ ગરીયસી-એવું કહીને વિદ્વાનોએ જન્મભૂમિને સ્વર્ગ કરતાં પણ ઉચ્ચ પદ આપ્યું છે. પ્રથમ દષ્ટિએ આ કથનમાં અતિશયોક્તિ માલૂમ પડે છે ખરી, પરંતુ વાસ્તવિક દષ્ટિયા વિચાર કરતાં એ ઉક્તિ યથાર્થ જણાયા વિના રહેતી નથી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એ એક દુર્લભ સ્થિતિ છે એ ખરું છે, પરંતુ એ દુર્લભ સ્થિતિનું સાધન તો મનુષ્યત્વ જ છે. મનુષ્યત્વ એ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો દરવાજો છે પરંતુ જનની અને જન્મભૂમિના યોગ વિના એ દરવાજો પ્રાપ્ત નહિ થતો હોવાથી સ્વર્ગ કરતાં પણ ઉચ્ચી પદવી જનની તથા જન્મભૂમિને આપવામાં વિદ્વાનોએ યથાઘટિત ઉક્તિ કરી છે. સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ જનની અને જન્મભૂમિ પતિત દશામાં રહે તો મનુષ્યત્વ પણ પતિત જ રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, તેટલા જ માટે વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે—તયોરુદ્ધરણાર્થાય સયઃ પ્રાણાન્ પરિત્યજેત્-તેમનો પતિત દશામાંથી ઉદ્ધાર કરવાને પ્રાણ ત્યજવા પડે તોપણ તે બહેતર છે. જનની અને જન્મભૂમિની સેવાનો ઉત્તમ સિધ્ધાંત એ શ્લોકમાં ઘટાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ આ ગ્રંથમાં અત્ર માત્ર જન્મભૂમિનો વિષય ઉપસ્થિત હોવાથી ગ્રંથકારે જન્મભૂમિને જનની-માતાની તુલનામાં મૂકી બતાવીને તેની પાલનપરતા બતાવી છે, અને એવી જન્મભૂમિની ઉન્નતિમાં જ પોતાના સર્વસ્વનું-તન-મન-ધનનું અર્પણ કરવાનો બોધ કર્યો છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે જન્મભૂમિનું અનિષ્ટ ચિંતવનાર તેનો પુત્ર પાપી બને છે અને એ સત્ય છે. એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ ચિંતવનાર તો એક વ્યક્તિનો જ અપરાધ કરે છે, પરંતુ સ્વદેશનું-જન્મભૂમિનું અનિષ્ટ ચિંતવનાર સ્વદેશની સમસ્ત જનતાનું અનિષ્ટ કરનાર હોઈ મહાપાતકી છે.

દષ્ટાન્ત—ગુજરાતના રાજા કરણ વાઘેલાએ તેના પ્રધાન માધવના કુટુંબ ઉપર અવિચારીપણે જે હસ્તો કર્યો હતો, તેથી કોષાંધ બનેલા

માધવે દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનને ગુજરાતમાં તેડી લાવી ગુજરાત ઉપર હલ્લો કરાવ્યો હતો અને ત્યારથી ગુજરાત પરાધીનતાની બેડીમાં બંધાયું એ ઇતિહાસ સૌ કોઇ જાણે છે. કરણે માધવની સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડીને પોતાના મહેલમાં ગોંધી હતી, માધવના ભાઈ કેશવને તેણે મારી નાંખ્યો હતો, કેશવની સ્ત્રી સતી થઇ બળી મૂકી હતી, માધવની સ્ત્રી ઉપરની કુદૃષ્ટિને કારણે જ કરણ માધવને પાટણમાંથી દૂર કાઢીને દગો રમ્યો હતો: આ બધું જોતાં ખરો અપરાધી કરણ જ હતો; છતાં ઇતિહાસકાર કરણ કરતાં માધવને વધારે પાપી લેખી તેને દોષ દે છે, તેનું કારણ એ જ છે કે કોધાંધતાથી પ્રેરાએલા માધવે કરણ ઉપરનું વૈર વાળવાને પોતાની જન્મભૂમિનું-ગુજરાતની બધી જનતાનું અનિષ્ટ કર્યું હતું. તેને મુસલમાનોના પગ હેઠળ છુંદાવી પરાધીનતાની બેડીમાં બંધાવી હતી. તે વખતે ગુજરાત પરાધીન થયું તે આજસુધી પરાધાન જ રહ્યું છે. ઇતિહાસ માધવના તે અપકૃત્યનો સાક્ષી છે. આ પાપ થઇ ગયા પછી માધવ પોતે પણ પસ્તાવાની આગથી બળી રહ્યો હતો, પરંતુ સમય વીતી ગયા પછીનો પસ્તાવો નકામો હતો. તેના નામ ઉપર કાયમનું કલંક ચોંટી ચૂક્યું હતું તે અન્યથા થઈ શકે તેમ નહોતું. આજે માધવના અપકૃત્ય માટે ગુજરાતની જનતા તેને શાપ દે તે સ્વાભાવિક છે. માતૃ-ભૂમિની અનિષ્ટ ચિંતવના કેટલી ભયંકર છે, કેટલી પાપજનક છે, તે દર્શાવવા માટેનું જ આ દષ્ટાંત છે. તેથી ઉલટું તેનું હિત કરનાર માતૃ-ભૂમિની સમગ્ર જનતાનું હિત કરનાર અને છે અને જનતાના આશીર્વાદ મેળવી નામ અમર કરે છે. માટે જન્મભૂમિ પ્રત્યેનું ઋણ યથાશક્તિ અદા કરવાને સૌ કોઇએ ચત્તવાન થવું જોઈએ. (૧૦૫)

[હવે બૂદ્ધી બૂદ્ધી જરૂરીઆતોને અનુસરીને દેશસેવાના બૂદ્ધા બૂદ્ધા પ્રકાર અંચકાર દર્શાવે છે, તેમાં પ્રથમ જનતાનાં સુખ દુઃખનું ચિંતન કરવાની આવશ્યકતા બતાવે છે.]

जनपदजागरिका । १०६ ॥

को दुःखी सुखिनश्च के जनपदे चिन्त्यं तदेतत्सदा ।

સ્થાનુઃસ્વં નદિ નરનાથેતુ નિઃ સ્વિ તદ્વચ્ચાગ્નિજૈઃસાધનઃ॥
 ઘૂતાદિવ્યસનેષુ કોઽપિ પતિતશ્ચેત્સત્પથે તં નયેદ્ ।
 બીજં સ્યાત્કલ .સ્ય ચેજ નિતિતિ તચૂત્તમ । દ સ્સર્વથા ॥

દેશના હિતનું ચિંતન.

ભાવાર્થ—પોતાના દેશમાં કોણ સુખી છે અને કોણ દુઃખી છે; સેવા જનન્યારે તેનો હમેશ ખ્યાલ રાખવો. સુખી હોય તે તો ઠીક પણ કદાચ કોઈને કંઈ પણ દુઃખ આપી પડેલું હોય અને પોતાની પાસે તે દુઃખને હથેલીનાં સાધનો હોય તો તે સાધનો વડે તેના દુઃખનો નાશ કરવો. કદાચ કોઈ જુગાર મદિરા આદિ વ્યસનોમાં પડી ગયો હોય તો તેને સમજાવવીને સમમાર્ગે લઈ જવો. કોઈ કેકાણે વળી ક્લેશ ઉત્પન્ન થતો બચાવતો હોય તો તરત જ તે ક્લેશનું પીળ શોધી કાઢી તે પીળને કોઈ પણ યુક્તિથી આળીને ભરમ કરી નાંખવું બેઈએ. (૧૦૬)

વિવેચન—જગરિકા એટલે જાગરણ અને જનપદ માટે જાગરિકા એટલે જનતાના હિત માટેનું ચિંતન. ‘જગરિકા’ શબ્દ બેઉ અર્થમાં વપરાય છે. પૂર્વે રાજા હોજ અને રાજા વિક્રમ બેવા આદર્શ રાજાઓ જનપદ જાગરિકા કરતા એટલે જાગરણ કરીને રાત્રિને સમયે નગરમાં ફરતા તથા નગરચર્યા સાંભળતા. તે ઉપરથી પ્રજાનાં સુખ-દુઃખ તથા તેનાં કારણો જાણીને કાંઈ દુઃખનાં કારણો માલૂમ પડે તો તેનું નિવારણ કરતા. આ દૈહિક જાગરણ થયું, પરંતુ માનસિક જાગરણ વિના દૈહિક જાગરણ સંભવતું નથી. મન બે જાગૃત થાય, મનમાં ચિંતા થાય, તો જ દૈહિક જાગરણ થાય અને ઉદ્યમ આરંભાય. આજે હોજ અને વિક્રમનો જન્મનો નથી. તેવા રાજાઓ કે અધિકારીઓ પણ જવલ્લે જ કોઈ હશે. કોઈ રાજ્યાધિકારહીન પરંતુ સ્વદેશવત્સલ મનુષ્ય દૈહિક જાગરણ કરે, તોપણ રાત્રિએ નગરચર્યા સાંભળવા નીકળવાથીજ તે સુખદુઃખનાં કારણો જાણી શકે એવું કાંઈ રહ્યું નથી. આજે તો દુઃખો અને તેનાં કારણો પ્રકટ રીતે દેખાય છે. માત્ર

દુઃખોતું નિવારણ કરનારા સ્વદેશવત્સલ, અતુક પાશીલ અને આત્મભોગ આપવા તત્પર થાય તેવા સેવકોની જ ખામી છે; એટલે હાલને માટે ‘નગરિકા’ નો અર્થ ‘માનસિક નગરણુ’ અથવા ‘ચિંતન’ એવો જે કરવામાં આવ્યો છે તે જ સુધટિત છે. આવા ચિંતનથી જ જનતાની સેવા કરવાની વૃત્તિ પેદા થાય છે. જનતાની જરૂરીઆત હોય તે દિશાએ ચિંતન દોડાવીને પોતે તેને કૃત્રી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેનો વિચાર કરી તે રીતે સેવામાં ઉદ્વત થવું જોઈએ. આ શ્લોકમાં અંથકારે જનતાની સેવાની કેટલીક દિશાઓ ઉદાહરણ તરીકે સૂચવી છે, જેવી કે જુગાર, મદિરાપાન ઇત્યાદિ. એ પ્રકારની દેશની જરૂરીઆતો અનેક હોય છે. એમાંની કોઈ એક જરૂરીઆત કે જે પોતાનાં સાધન કે શક્તિથી પૂરી પાડી શકાય કિંવા પૂરી પાડવાના નિમિત્તરૂપ પણ બની શકાય તે જરૂરીઆત તરફ ચિંત દોડાવીને યથાશક્તિ સેવા બજાવવી એ સ્વદેશસેવકનો ધર્મ છે. એ જ રીતે દેશની અંદરના મોટા કલહ-કંકાસો કે જેથી દેશ અવનતિ તરફ ધસડાતો જતો હોય તેનાં કારણો જાણી તે કારણો નાબૂદ કરવા પોતાથી બનતું કરવું જોઈએ. ન્યારે આ પ્રકારની સેવા એક સેવક અમુક એકાદ-એ વ્યક્તિની બજાવે છે ત્યારે તે સમાજસેવક મનાય છે અને ન્યારે તે સમગ્ર દેશની દૃષ્ટિએ મોટા વિસ્તારમાં પ્રસારેલા દુઃખ, વ્યસન, કલહ ઇત્યાદિ શમાવવા યતન કરે છે ત્યારે તેની સેવા ‘દેશસેવા’ ની કક્ષામાં આવે છે. સમાજસેવક કાલક્રમે ઉંચો ચઢીને સારો દેશસેવક બને છે અથવા જેની દૃષ્ટિ વિશાળ તથા શક્તિ વિશેષ હોય છે તે પણ દેશસેવક બને છે. એ જ રીતે જનતા બીજા પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવતી હોય છે અને તે બધી દિશામાં દેશસેવક પોતાની શક્તિ અનુસાર સેવા બજાવી શકે છે, પરંતુ અંથકાર સૂચવે છે તે પ્રમાણે કો દુઃખી સુખિનશ્ચ કે જનપદે એવી સતત નગરિકા દેશસેવકમાં હોવી જોઈએ. (૧૦૬)

[સ્વદેશના આચારના પાલનમાં પણ સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશભક્તિ રહેલાં છે, તે હવે અંથકાર બતાવે છે.]

સ્વદેશ્યાચારપાલનમ્ । ૧૦૭ ॥

દેશં સ્વં ન કદાઽપિ વિસ્મરતિ યો ગત્વાઽપિ દેશાન્તરં ।
જહ્યાન્નો નિજદેશવેષરચનાં દેશાભિમાની જનઃ ॥
સ્વાચારં વિજહાતિ ચશ્ચલમનાઃ પ્રાચ્યાઽઽર્યજાત્યર્ચિતં ।
દેશદ્રોહકરોઽધમઃ સ પુરુષો દર્માધિકારાચ્ચ્યુતઃ ॥

દેશાચારનું પાલન.

ભાવાર્થ—જે માણસ ગમે ત્યાં દેશ પરદેશ જાય તોપણ પોતાની જન્મભૂમિને કદી પણ ભૂલી જાય નહિ, તેમજ વિદેશમાં રહીને પણ પોતાના દેશનો વેષ આચાર બિલકુલ છોડે નહિ તે માણસને દેશાભિમાની કહી શકાય. જે માણસ ચંચલ મનવાળો રહીને વિદેશ જતાં પ્રાચીન આર્ય જાતિએ આચરેલ પોતાના દેશાચારને છોડી દે છે તે માણસ દેશનો દ્રોહ કરનાર અધમ ગણાય અને તે ધર્મના અધિકારથી પણ પતિત થાય, માટ ઉચિત દેશાચાર કદી છોડવો નહિ. (૧૦૭)

વિવેચન—વિચારની તુલનામાં મૂકતાં આચાર એ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી પરંતુ આચારપાલનને ધર્મપાલનની એક મહત્ત્વની શાખા કહી તેનું કારણ શું ? આચાર એ વિચારનું દર્શન કરાવનાર છે અર્થાત્ વિચારના અસ્તિત્વ વિના આચાર નિષ્પન્ન થતો નથી; પાંડિત્યે તેટલા માટે જ આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે આચાર અને વિચારનું યુગ્મ સંસ્કૃતિને નિભાવી રાખવાના સાધનરૂપ બને છે. એક જનમંડળે જે પોતાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ માની હોય છે તે સંસ્કૃતિને નિભાવી રાખવાનાં સાધનોને તે સ્વધર્મ માને છે અને એ સ્વધર્મ તે જ આચાર વિચાર છે. સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો તેને મહાપાપ માનવામાં આવે છે કારણકે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાથી પોતાની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને નિભાવી શકાતી નથી, તેમાં સંક્રાંતિ દાખલ થાય છે અને એ રીતે મનુષ્ય પતિત થાય છે. આ કારણથી વિચારની સાથે આચારમાં પણ સ્વદેશીયતા જાળવવી એક દેશાભિમાની નરનું

પરમ લક્ષણ છે. “જેવો દેશ તેવો વેશ” એવું કહેવત તો કોઈ સ્વાર્થ-
આધુઓએ પાડ્યું છે કે જેઓ એન એન પ્રકારેન પરદેશમાં પોતાનો સ્વાર્થ
સાધી લેવાની ઇચ્છાથી વિચરતા હોય છે. જેના દિલમાં પોતાની જન્મભૂમિ
માટેનું પ્રશસ્ત અભિમાન રહેલું હોય છે તે પોતાના દેશના આત્મસેા કે
પોતાની સંસ્કૃતિના પોષક વિચારોને કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી. જે પર-
દેશમાં જઈને કિંવા સ્વદેશમાં જ રહીને સ્વદેશીયતાને દેશવટો આપે છે તેને
પ્રદેશીય દેશીય જ્ઞાનમઃ ન પુણ્યો ધર્માડિવિજ્ઞાનચ્ચુતઃ એટલે દેશદ્રોહી,
અધમ અને ધર્માધિકારથી ભ્રષ્ટ માને છે તે મતાર્થ જ છે. શ્રીયુત કાલેલ-
કર કહે છે તેમ “સ્વદેશી ધર્મ” એ પતિવ્રતાધર્મ જેવો છે. પતિવ્રતા
સ્ત્રી જેમ ગમે તે સ્થિતિ વચ્ચે પણ પતિની જ સેવા કરશે અને પતિ તર-
ફથી જ સુખ મેળવવાની અપેક્ષા રાખશે; તેવી જ રીતે સ્વદેશીને ઉપાસક
પણ ગમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે સુધ્ધાં સ્વધર્મને જ વળગી રહેશે; સ્વભાષાની
જ મારફત પોતે કેળવણી લેશે અને પોતાની આસપાસનાંઓને આપશે;
સ્વજનના ઉત્કર્ષમાં જ પોતાનો ઉત્કર્ષ આનશે; પોતાના રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ-
માંથી જ પોતાનો મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢશે; પોતાના જ સમાજને વળગેલા
દોષ ધોવા અહોરાત્ર મથશે; અને એવી “સ્વકર્મરૂપી અભ્યર્ચના” દ્વારા જ
તે વિશ્વની અને વિશ્વભરતી ભક્તિ કરશે.” એમ પતિવ્રતાધર્મને નહિ પાળ-
નારી સ્ત્રી પતિત કે કુલટા લેખાય છે તેમ સ્વદેશીયતાનો ધર્માચાર નહિ
પાળનાર કિંવા તદ્દનુરૂપ વિચારોને નહિ ધારણ કરનાર દેશદ્રોહી, અધમ અને
ધર્માધિકારભ્રષ્ટ મનાય એ સ્વભાવિક જ છે.

શંકા—કેટલીક વાર કોઈ ધંધા કે કાર્ય નિમિત્તે મનુષ્ય એવા પ્રદેશમાં
જઈ ચડે છે કે જ્યાં તેને પોતાના દેશનો વેશ, અન્યાચારો, ખાન-પાના-
દિમાં ફેરફાર સ્વીકારવો પડે છે તે શું અનિષ્ટ છે?

સુમધ્યાન—ઈંગ્લાંડ જેવા ઠંડા પ્રદેશમાં જવાથી ગરમ કપડાં પહે-
રવાં પડે કિંવા કાશ્મીર જેવા દેશમાં શિયાળામાં જવાથી ચામડાનાં કપડાં
પહેરવાં પડે, એ આપદ્ધર્મ છે અને અનિવાર્ય છે, પરંતુ સાચા દેશાભિમાની
પુરુષો એવો વેશ પોતાની જાતીયતાને છુપાવવાને પહેરતા નથી. ઈંગ્લાંડમાં

જઘને કોટ-પાટલુન-ટોપી પહેરીને અંગ્રેજ ગણાઈ જવાની કે કાશ્મીરમાં ચામડાનાં કપડાં પહેરીને કાશ્મીરીમાં ખખવાની ઇચ્છાથી જે વેશબ્રાહ્મણ કરવામાં આવે તો તે દંભ કિંવા અધર્મ છે. દેશાભિમાની નરો એવા આપદ્ધર્મમાં પણ પોતાની જાતીયતાના વિશિષ્ટ લક્ષણ રૂપ પોતાના દેશની જ પાઘડી કે ટોપી પહેરવાનું ચૂકતા નથી. ઠંડા પ્રદેશમાં જનારને શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે દારૂ પીવો પડે છે એ એક અસત્ય ખીના પુરવાર થઈ છે, કારણકે ઠંડા મુલકોમાં હમેશાં રહેનાર જનોમાંના કેટલાક આજન્મ મજ્જાપાન નહિ કરતાં તંદુરસ્ત રહી શકે છે અને શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે અન્ય પવિત્ર વસ્તુઓના સેવનથી ચલાવી શકે છે. એટલે નાની ખાખ-તોમાં વિદેશીયતા સ્વીકારવી પડે તોપણ ખાનપાનાદિમાં એવી વિદેશીયતા સ્વીકારવી એ અધર્મ છે. કદાચિત્ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવાય એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું પડે, તો એવા દેશમાં જવું નહિ એ ઇષ્ટ છે, પરંતુ પતિત થઈને અનિષ્ટ પ્રદેશમાં જઈ વસવું એ ઇષ્ટ નથી. જ્ઞાન્ સ્વધર્મો વિગુણ નો અર્થ એ જ છે કે કોઈ અપેક્ષાએ સ્વધર્મ-સ્વદેશીય સંસ્કૃતિ ‘વિગુણ’ અર્થાત્ ગુણરહિત જણાય, તોપણ તે શ્રેયસ્કર છે, પરધર્મ-પરદેશીયાતનું ગ્રહણ એ ભયાવહ છે. જેઓ સ્વદેશાચારનું પાલન કરવામાં હમેશાં તત્પર રહે છે તે જ સાચો સ્વદેશાભિમાની નર છે. (૧૦૭)

[સ્વદેશી આચારપાલન વિષે કહીને હવે સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ કરવાનો ધર્મ અંચકાર સમજાવે છે.]

સ્વદેશ્યવતૂષભોગઃ । ૧૦૮ ॥

देशोद्योगविवर्द्धनाय वपुषश्चारोग्यरक्षाकृते ।

दीनानां निजदेशिनां करुणया दारिद्र्यविच्छिन्नये ॥

युज्यन्ते वसनानि भोज्यमखिलं भोग्यानि वस्तून्यपि ।

देह्यान्येव विभूषणान्यमलयोः स्त्रीपुंसयोः सर्वथा ॥

સ્વદેશી વસ્તુઓની વપરાશ.

ભાવાર્થ—દેશના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાને, શરીરનું આરોગ્ય

સાચવવાને, પોતાના દેશના ગરીબ માણસો ઉપર કરણાનજર રાખી તેમના દારિદ્ર્યનો નાશ કરવાને દરેક માણસે પહેરવાનાં વસ્ત્રો, ખાવાના પદાર્થો, સારા સ્ત્રીપુરૂષને છાજે તેવાં ધરેણાં અને કોઈ પણ ભોગ્ય વસ્તુ સર્વ પ્રકારે પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે જ વાપરવી જોઈએ. (૧૦૮)

વિવેચન—જે કાળમાં આપણે જન્મ લીધો તે જમાનાની જ સેવા કરવી એ જેમ આપણે માટે અપરિહાર્ય છે, તે જ પ્રમાણે જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો તે દેશની જ આપણે સેવા કરવી અને તે દેશની જ સેવા આપણે લેવી એવો સ્વદેશીનો સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત વિસરી જનારાઓ સ્વદેશીયતાની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને પરદેશી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતાં અચકાતા નથી પરંતુ એ સિદ્ધાંત વિસરી જવાને લીધે જ આજે હિંદુસ્તાનની આર્થિક અવદશા થએલી જોવામાં આવે છે. દેશના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાને સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી, શરીરનું આરોગ્ય જાળવવાને આપણા દેશનાં હવા-પાણીમાં ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોનો જ ઉપભોગ કરવો, ગરીબો ઉપર કરણાદૃષ્ટિ રાખીને તેમના દારિદ્ર્યનો નાશ કરવા વસ્ત્રો, ભોજનના પદાર્થો, અલંકારો ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુઓ સ્વદેશી જ વાપરવી એ દૃષ્ટિ તો આધુનિક છે કારણકે સ્વદેશીયતાનો સિદ્ધાંત વિસરાઈ જવાથી દેશની જે દુર્દશા થઈ છે તે દુર્દશા-માંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃષ્ટિ હાલમાં દેશસેવકોમાં અને દેશહિતવિચારકોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે; એટલેકે સ્વદેશીયતાને આજકાલ એક યુગધર્મ કે સમય-ધર્મની દૃષ્ટિથી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે. આ કારણથી અંતકારે પણ હાલની જનતા સમક્ષ સ્વદેશી વસ્તુઓના ઉપભોગની વાર્તાને સમય-ધર્મને ઘટતી દલીલો સાથે રજુ કરી છે. પરંતુ આર્યોવર્તનો સનાતન સિદ્ધાંત તો એ છે કે “આપણું આપણા માટે અને પરાયું પરાયા માટે.” શ્રેયાન્ સ્વર્ગમો વિગુણઃ એવું જે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો મથિતાર્થ પણ એ જ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવો સ્વદેશીયતાનો ધર્મ આપણે પાળીએ તેવો જ સ્વદેશીયાતાનો ધર્મ બીજા દેશો પણ પાળે એવો સિદ્ધાંત આર્યોવર્તે સ્વીકાર્યો હતો. આજે આપણે એવું ધ્વંસીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનમાં બનેલો માલ હિંદુસ્તાનના લોકો વાપરે એટલું જ નહિ પણ આપણી બનાવટનો માલ

બીજા દેશો પણ વાપરે અને આપણે તેમાંથી નાણાં મેળવી ધનવાન થઈએ, પરંતુ પ્રાચીન આર્યોના સિદ્ધાંત તેવો નહોતો. તેઓ ઇચ્છતા કે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો એ જોટલું નિંદનીય છે, તેટલું જ નિંદનીય બીજાને તેના ધર્મથી ચળાવવો એ છે. આ જ કારણથી ઉદાત્ત હિંદુ ધર્મે વિધર્મીઓને પોતાની પાંખમાં પકડવાનો કોઈ કાળે પ્રયત્ન કર્યો નથી. જે લોકો હિંદુ સંસ્કૃતિમાં સ્વભાવે કરીને મળી ગયા અને હિંદુ ધર્મમાં આવવા તૈયાર થયા તેમનો હિંદુ ધર્મે ત્યાગ કર્યો નથી, પરંતુ તેમની જૂદી જાત બનાવી લઈને તેમનો સ્વીકાર કર્યો છે. સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપભોગ કરવો એ સંસ્કાર જ્યાંસુધી આર્યોની સંસ્કૃતિમાં વજ્રલેપ રહ્યો હતો, ત્યાંસુધી સ્વદેશીય અને પરદેશીય વસ્તુઓ વચ્ચેનો તફાવત જ સમજાવવાની પ્રાચીન પુરૂષોને જરૂર જણાઈ નહોતી: પરંતુ હવે સમય બદલાયો છે. પરદેશી પોતાના લાભ માટે પોતાની વસ્તુઓની જમાવટ હિંદુમાં કરી રહ્યા છે અને હિંદી બનાવટો પાછી હઠવા લાગી છે, તેથી હિંદનું ધન પરદેશ ધસડાઈ જવા લાગ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ તેના સ્વદેશી આચારપાલનમાં પણ વિક્લેપ પડવા લાગ્યો છે. આજે હિંદુસ્તાનનું સ્વદેશી વ્રત જેમએકે એક હિંદી સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકે હિંદુસ્તાનમાં તૈયાર થયેલી જ વસ્તુ વાપરીને જીવન નિભાવવામાં રહેલું છે, તેમ પરદેશોને પણ એવું જ સ્વદેશી વ્રત પાળવું હોય તો તેઓએ પોતાના દેશમાં તૈયાર થતો માલ નફાની ખાતર બીજા કોઈ પણ દેશમાં લઈ જઈને ખડકવાનું છોડી દેવું જોઈએ. જે દરેક દેશ ઉપર જાણુવ્યા મુજબનું સંપૂર્ણ સ્વદેશી વ્રત પાળીને રહે તો તે કદાપિ નિર્ધન બને નહિ અને આર્થિક કારણોને લીધે વિગ્રહમાં ઉતરી રક્તપાત કરવાની તેમને જરૂર રહે નહિ. પરંતુ ક્યાં છે તે સ્વદેશીયતા ? પ્રાચીન કાળમાં તો પ્રત્યેક આર્ય જન વિના-વ્રત ધારણ કર્યો પણ સ્વદેશી વસ્તુઓનો જ ઉપભોગ કરતો. જ્યાંસુધી તેવી સ્થિતિ હતી, ત્યાંસુધી સ્વદેશીયતામાં આર્થિક પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ જનતામાં થયો નહોતો; આજે હવે એ આર્થિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે, તો આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વદેશીય વસ્તુપ્રભોગ વ્રત ગ્રહણ કરવું એ પણ હિતકારક છે. (૧૦૮)

[નિમ્ન બે શ્લોકોમાં ગ્રંથકાર ઉપદ્રવને કાળે દેશની સેવા બજાવવાનો દેશ-સેવકોનો ધર્મ સમજાવે છે.]

દેશોપદ્રવનાશનમ્ । ૧૦૯ ॥

દેશઃ સ્થાન્નિરુપદ્રવો નૃપતિના શ્રેષ્ઠેન સંરક્ષિત-
સ્તદ્ધર્મસમાજરક્ષણમથો વિજ્ઞાનવૃદ્ધિસ્તદા ॥
દેશે કોઽપિ સમુદ્રવેદભિભવો બાહ્યોઽથવાઽભ્યન્તર-
સ્તન્નાશે યતિતવ્યમુત્તમજનૈર્ધર્માદિરક્ષાકૃતે ॥

સ્વચક્રપરચક્રતો દેશરક્ષણમ્ । ૧૧૦ ॥

દેશસ્યાઽઽક્રમણં યદા સ્વપરયોશ્ચક્રેણ સમ્પદ્યતે ;
સ્વાસ્થ્યં નશ્યતિ જાયતે ક્ષતિતત્તિર્દ્રવ્યાદિહાન્યા મૃશમ્ ॥
સાહાય્યં કરણીયમત્ર સમયે તદ્દેશવાસ્તવ્યકૈઃ ।
સર્વેરેવ જનૈર્ધનેન વપુષા બુદ્ધ્યા તથા સેવયા ॥

દેશ ઉપર આવતા ઉપદ્રવનો નાશ કરવો

ભાવાર્થ—જો સારા રાજાથી દેશ સુરક્ષિત હોય અને દેશ ઉપર કોઈ જાતની આફત ન હોય તો ધર્મ અને સમાજનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે એટલું જ નહિ પણ સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ પણ ત્યારે જ થાય છે; માટે ઉત્તમ સેવકોએ દેશ ઉપર કોઈ પણ જાતનો બહારથી કે અંદરથી ઉપદ્રવ આવી પડે ત્યારે તેનો નાશ કરવાને પોતાથી જાનતો દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. (૧૦૯)

સ્વચક્ર અને પરચક્રથી દેશનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—ત્યારે સ્વચક્ર-દેશી લશ્કર કે પરચક્ર-વિદેશી લશ્કર તરફથી દેશ ઉપર હુલો કરવામાં આવે ત્યારે પ્રજાના સ્વાસ્થ્યનો નાશ થાય છે, સુખ અને સંપત્તિની અત્યંત હાનિ થવાની સાથે નુકસાનીની પરંપરા ચાલે છે. આવા આપત્તિના સમયમાં તે દેશના વસનાર દરેક માણસે પૈસાથી, શરીરથી, બુદ્ધિથી અને સેવા બળથી રક્ષક મંડળને સહાય કરવી જોઈએ. (૧૧૦)

વિવેચન—કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ શાન્તિના કાળમાં અને અવનતિ અશાન્તિના કાળમાં થાય છે. શાન્તિના કાળમાં દેશ સુરક્ષિત રહે છે, સમાજનું તથા ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, વિજ્ઞાન, કળા, સાહિત્ય, ધન-ધાન્ય, ઇત્યાદિ સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અશાન્તિના કાળમાં તેથી ઉલટું જ અને છે. અશાન્તિમાં જનતા હમેશાં ઉદ્વિગ્ન રહે છે, ધંધો રોજગાર કરતાં લોકો ભયગ્રસ્ત રહ્યા કરે છે, જીવનનિર્વાહ અને સમૃદ્ધિના રક્ષણ માટે લોકો દોડાદોડી કરી મેલે છે અને ખીજ ખાખતો ઉપરથી લોકોનાં મન ઊડી જાય છે. કોઈ યુરોપીયન લેખકે ખરૂં કહ્યું છે કે યુદ્ધ એટલે સર્વ પ્રકારના કાયદાનો ભંગ. યુદ્ધના કાળમાં નીતિના કે રાજ્યના સર્વ પ્રકારના કાયદાઓનો ભંગ જ થાય છે એટલે દેશની અને સમાજની સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા નિયમભંગને કારણે નાશ પામે છે. આ કારણથી દરેક સેવાધર્મીની ફરજ છે કે જનતાનું અકલ્યાણ કરનારી યુદ્ધાદિની અશાન્તિને દેશથી દૂર જ રાખવી. આ પ્રકારની અશાન્તિ અથવા ઉપદ્રવો અંધકાર કહે છે તેમ જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. એક પ્રકાર ‘સ્વચક્ર’ ના ઉપદ્રવનો છે અને બીજો પ્રકાર ‘પરચક્ર’ના ઉપદ્રવનો છે. દેશમાં ધાડપાક, ભૂટારા, ચોર કિંવા ખંડખોરો જળવાન થઈને જનતાના ધન, ધર્મ, જન-માલ ઇત્યાદિનો નાશ કરવામાં ઉદ્યત થાય તે સ્વચક્રનો ઉપદ્રવ લેખાય છે અને દેશ ઉપર પરદેશીઓ ચ્હડાઈ કરી તેના ધન-ધર્મ, જન, માલનો નાશ કરવા યત્ન કરે તે ‘પરચક્ર’ નો ઉપદ્રવ છે. એ બેઉ પ્રકારના ઉપદ્રવથી દેશની શાન્તિનો નાશ થતો હોવાથી તેમાંથી દેશનું રક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ રાજ્યરૂપી સંસ્થાનો છે, પરંતુ રાજ્યરૂપી સંસ્થાનું જળ તથા અસ્તિત્વ જનતાના સહકાર ઉપર અવલંબી રહેલું હોવાથી અશાન્તિના કાળમાં દેશનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ પણ રાજ્યદ્વારા જનતાનો જ છે; તેથી શુદ્ધિ, ધન, જળ, ઇત્યાદિ શક્તિવાળા જનોએ દેશ ઉપરની આપત્તિના કાળમાં પોતાની શક્તિનો ભોગ આપીને જનતાની સેવા કરવી આવશ્યક છે. જે દેશની જનતા કિંવા જે દેશના શક્તિસંપન્ન પુરૂષો આવા સ્વધર્મને સમજતા નથી તે દેશના સર્વરવનો નાશ થાય છે, એટલે કે જન-

તાનો, તેમાંના શક્તિસંપન્ન પુરુષોનો, તેમની સમૃદ્ધિનો, તેમના ધર્મનો, સાહિત્યનો, વિજ્ઞાન કળાનો, ખેતીનો, ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે, ધર્મો રક્ષિત રક્ષિતઃ એવું જે કહ્યું છે તેનો અર્થ એ જ છે કે જે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેનું રક્ષણ ધર્મ કરે છે, એટલેકે પોતાની ફરજ બજાવવા વડે કરીને લોકો પોતાનું જ રક્ષણ કરી શકે છે, તેટલા માટે જ સ્વદેશસેવૈવ મહાવ્રતં સ્થાત્—સ્વદેશસેવાને એક મહાવ્રત કહ્યું છે, અને તે મહાવ્રત પાળીને ઉપદ્રવને વખતે જનતાનું હિત આચરવું જોઈએ. સ્વચક્ર કરતાં હમેશાં પરચક્ર એ દેશ ઉપરની એક મોટી આપત્તિરૂપ છે. પરદેશી સૈન્ય બીજને હાનિ કરીને પોતાનો સ્વર્થ સાધી લેવાને અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો કરે છે અને તેવે કાળે જો જનતા દેશનું રક્ષણ કરવામાં શિથિલતા દર્શાવે છે તો તેને અત્યંત હાનિ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં એક વખત સર્વત્ર આર્ય ધર્મની જ જૂદી જૂદી શાખાઓ વિસ્તરેલી હતી, પરંતુ મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન ઉપર હુલા કરવા માંડ્યા અને તેમાં હિંદુઓ હારતા ગયા, તેમ તેમ હિંદુમાં મુસલમાનો પણ પેઠા, હિંદને દ્રવ્યનું, ધર્મનું, વિદ્યાકળાનું, સાહિત્યનું અનેક પ્રકારનું નુકસાન તેથી જ થયું તેનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે. તેટલા માટે દેશને માટ પ્રાણપાળ કરવો વડે તોપણ પાછા ન હઠવું તે દરેક દેશી જનનો ધર્મ છે. (૧૧૦)

[પરંતુ દેશની પ્રજા ઉપર એક અન્ય પ્રકારનું પણ સ્વચક્ર કેટલીક વાર આવી પડે છે. આ સ્વચક્ર તે રાજ્યના અધિકારીઓ તરફથી કરવામાં આવતું પ્રબળીકરણ છે. આવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં શું કરવું તે વિષે અંચકાર સૂચન કરે છે.]

અધિકારિણામુપદ્રવનિવર્તનમ્ । ૧૧૧ ॥

ये राज्ञा निजदेशरक्षकतया योग्ये पदे स्थापिताः ।

स्युस्ते पामरभक्षका यदि नृपाऽमात्यादयोऽन्यायिनः ॥

संसाध्यैक्यबलं तदाऽखिलजनैस्तद्देशवास्तव्यकैः ।

कार्यं तत्परिवर्त्तनं विनयतो राज्ञे निवेद्योत्तमैः ॥

અધિકારીઓ તરફથી થતા ઉપદ્રવનું નિવર્તન,
ભાવાર્થ—રાજાએ જોમને પોતાના દેશને આબાદ બનાવવાને પ્રબળતા

રક્ષક તરીકે યોગ્ય અધિકાર ઉપર નીમ્યા છે તે અમાત્ય આદિ રાજના અમલદારો પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને બદલે પામર જનોનું લક્ષણ કરવા લાગે અને અન્યાયી જુલમ ગુજારનાર નીવડે તો તે દેશમાં વસનાર બધા અગ્રણી માણસોએ એક સંપ કરી રાજને નમ્ર વિરોધિપૂર્વક તેની સ્થિતિની માહિતી આપી યોગ્ય ફેરફાર કરાવવો જોઈએ. (૧૧૧)

વિવેચન—રાજ બહુધા પ્રજાવત્સલ હોય છે, પરન્તુ કેટલીક વાર તેના સ્વભાવની ક્ષુલ્લકતાથી કિંવા બદસલાહથી તે પ્રજાપીડક બને છે. જે રાજ દેખરેખ રાખવામાં અકુશળ હોય છે તેના રાજ્યાધિકારીઓ તો અવશ્ય મનસ્વી હોય છે અને પ્રજાપીડક બને છે. પ્રજા ઉપરનું આ એક એવું સ્વચ્છ છે કે જેનું નિવારણ કરવાના માર્ગો શોધવાને દુનિયાનાં ઉંચામાં ઉંચાં મગજને કામ કરી રહ્યાં છે. કેટલાક દેશોમાં અધિકારીઓના જુલમને કારણે જ રાજ્યકાન્તિઓ થઈ છે અને પ્રજાને હાથે અધિકારીઓના અને રાજ્ય-ઓના ઘાત થયા છે. રશિયાના ઝારનો ઇતિહાસ તેના ઉદાહરણરૂપ છે. ઝારે અનેક દુષ્ટત્વો કર્યા હતાં, પરન્તુ તેણે જેવાં દુષ્ટત્વો કર્યા હતાં તેવો તે સ્વભાવનો દુષ્ટ નહોતો. તેની પૂર્વેના ઝારોના વખતમાં પણ પ્રજાપીડન કાંઈ ઉતરતા પ્રકારનું નહોતું. રશિયામાં લાંબા વખતથી પ્રજાપીડન ચાલ્યું આવતું જ હતું અને તેનો નિમિત્ત ઝાર લેખાતો, પરન્તુ ખરી રીતે તે દુષ્ટ અધિકારીઓ તરફનું જ એ પીડન હતું, જેઓ પોતાના સ્વાર્થ અને સત્તા માટે રાજકર્તાને ભોળવીને પ્રજાને પીડતા, ઝારને એવા અધિકારીઓની સામે અનેક પ્રકારની અરજો કરવામાં આવેલી, અનેક મંડળો અધિકારી-ઓના જુલમને ઉઘાડો પાડી તેની સામે થવા માટે રચાએલાં, પરન્તુ અધિકારીઓ ઝારને ઉંધું સમજાવતા, તેઓ એવીલડત કે અરજીઓ કરનારા-ઓને બળવાખોર લેખતા અને તેમને મારી નાંખવામાં આવતા કે દેશપાર કરવામાં આવતા. જે રાજ મૂર્ખ કે અવિચારી હોય છે તો રાજ્યના અધિકારીઓ આ રીતે પ્રજાપીડક બને છે. રાજ પ્રજાનો પિતા છે અને તેના અધિકારીઓ પિતાના હાથપગરૂપ પાલન કરવાનાં સાધનો છે. જે અધિકારીઓ પોતાની આવી ફરજ સમજે છે તેઓ પ્રજાને ન્યાય આપી

તેમને સુખી કરે છે અને રાજને 'સુરાબ્ધ' ચલાવનાર તરીકેની કીર્તિ અપાવે છે; પરંતુ જ્યાં એવા પાપભીરુ અધિકારીઓ હોતા નથી ત્યાં પ્રજાને અન્યાય મળે છે, તેના ઉપર અત્યાર ગુજરે છે અને તેઓની સામે ફરિયાદ ઉઠાવવાનું પ્રજાને કારણ મળે છે. આવા પ્રસંગમાં દેશસેવક જનોને પ્રથમ ધર્મ કેવો છે તે ગ્રંથકારે દર્શાવ્યું છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે એ પ્રજાપીડનની કથની પ્રજાજનોએ એકત્ર મળીને રાજને કાને નાંખીને વસ્તુસ્થિતિમાં સુધારો કરાવવા યત્ન કરવો જોઈએ. આપણા દેશનાં કેટલાંક પ્રજામંડળો હાલમાં આ રીતે જ કામ કરે છે. પ્રજાજનો એક પરિષદ ભરે છે, તેમાં અમુક પ્રકારના જુલ્મે, અન્યાયો કે અત્યાચારો વિષે વિવાદ ચાલે છે, તેના નિવારણના માર્ગો શોધાય છે, અન્યાય કે અત્યાચાર કરનાર અમલદારોના ઉપરીઓ પાસે પહેલાં ફરિયાદ પહોંચાડાય છે, તેથી જો દુઃખનું નિવારણ થતું નથી તો પ્રજા તેથી ઉંચી વ્યક્તિ પાસે દાદ માંગવા જાય છે; અને છેલ્લે સર્વોપર વ્યક્તિ-રાજ પાસેથી ન્યાય મેળવવાનો યત્ન કરવામાં આવે છે. જો સર્વોપર વ્યક્તિની બુદ્ધિમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થયું હોતું નથી, તો આટલા ઉપચારમાં ફરિયાદનું કારણ દૂર થઈ જાય છે.

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ રશિયાનો રાજવંશ આજે પૃથ્વી ઉપરથી ઉખરી ગયો છે તેનું કારણ અધિકારીઓના જુલ્મેને દૂર કરવાની રાજની અશક્તિનું જ છે. ચીનનો રાજવંશ પણ પ્રજા ઉપરના અધિકારીઓના અત્યાચારના કારણે ઉપસ્થિત થએલાં બંડોને લીધે જ આજે રાજસત્તા ખોઈ ખેડેલો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

वेनो विनष्टोऽविनयाद्बहुवञ्चैव पार्थिवः ।

सुदासो यावन्निश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

અર્થાત—વેન, નહુપ, સુદાસ, સુમુખ અને નિમિ અવિનયી હોવાથી જ નાશ પામ્યા હતા. જ્યાં રાજતંત્ર સંકેત હોય છે અને યંત્રના ખીલા કટાઈ ગયા હોય છે, ત્યાં રાજ કે પ્રધાનને કાને અત્યાચાર કે જુલ્મની વાત નાંખી પરિવર્તન કરવાનો યત્ન લાગ્યે જ સફળ નીવડે છે અને તેટલા માટે વધારે સંગીન ઉપાયોની જરૂર છે. જૂદી જૂદી પરિસ્થિતિમાં જૂદા જૂદા

ઉપાયો દ્વારા જ પ્રજાહિત સાધી શકાયું હોવાથી દેશસેવા મળવનારાઓને એક જ પદ્ધતિનું દર્શન કરાવવું એ પૂરતું નથી. પ્રજાએ એકસંપીથી વિનયપૂર્ણ પરિવર્તન કરાવવું એ અધિકારીઓના અત્યાચારની સામેનો પ્રાથમિક ઉપાય છે અને તેનું અવલંબન કર્યા પૂર્વે આગળ વધવું એ નિરર્થક છે; પરંતુ ‘અવિનય’ વડે નષ્ટ પામેલા વેન જેવા રાજાઓ હોય ત્યાં ‘વિનય’નો ઉપયોગ શો ? તે વખતે તો દેશભક્તોને શિરે ‘પરિવર્તન’ ને રથાને ‘સંખ્ય-ક્રાંતિ’ ની પગલવવાની જ જવાબદારી આવી પડે છે. એવી સંખ્યક્રાંતિઓના અન્યેક ભાગો દુનિયાની જુદી જુદી પ્રજાઓએ અજમાવ્યા છે, તેમાંના કેટલાક નિષ્ફળ ગયા છે અને કેટલાક સફળ પણ થયા છે; પરંતુ આ રથાને તે અપ્રસ્તુત હોવાથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી. (૧૧૧)

[મને ઉપર અનેક મદારની આશ્ચર્ય આપે છે. ‘આસખાન્દી-સુલતાની’ તરીકે આજવાતી આફઘાનમાં ‘સુલતાની’ આફઘાની વાત થઈ ગઈ; હવે ‘આસખાન્દી’ આફઘાની વાત એક શ્લોકમાં કરીને તેવા પ્રસંગનું સેવાભરિતું કર્તવ્ય કર્મ દર્શાવી અંધકાર આ તૃતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મોનો પ્રોત્સાહન કરનાર પ્રથમ ખંડની પૂર્ણાકૃતિ કરે છે.]

અન્યસ્કાન્દીનસેવા । ૧૧૨ ॥

મૂક આપે દૈવકોષજનિતાવસિઃ કદાચિન્નિજે ।

દેશે કાઽપિ સમાગતા યદિ મહાઽઽનર્થવ્યસમ્પાદિની ॥

ગત્વા તત્ર સહૈવ સાધનભરૈરાપદ્ધતાનાં નૃણાં ।

સાહાય્યં સંગ્લોહિતં સુલકરં કર્તવ્યમર્થાદિભિઃ ॥

આફઘાને વખતે સેવા.

અર્થ—અન્યારે અન્યારે દેશના કોઈ પણ ભાગમાં ધરતીકંપ, આગ, પાણીની રેલ આદિ દૈવકોષને લીધે જનમાલની પાયમાલી કરનારી મોટી આફઘાન આવી પડે, ત્યારે ત્યારે સેવાના ઉમેદવારોએ સાધનોનો સંગ્રહ કરીને, તે ભાગમાં જઈને, આફઘાન આવી પડેલ માણસોને અન્ન, વસ્ત્ર આદિથી સુખ થાય તેવી રીતે સમયને ઉચિત સહાય કરવી જોઈએ. (૧૧૨)

વિવેચન—દેશ ઉપર કુદરતી આફત આવી પડે ત્યારે જનતાને મોટા પ્રમાણમાં સેવાની જરૂર પડે છે. આગ, ધરતીકંપ, જ્વાળામુખીનું ફાટવું, રેલ એ બધી આફતો કારમી આવી પડે છે. દુષ્કાળની આફત એ કારમી લેખાતી નથી પરંતુ તેનું સંકટ મોટા વિસ્તારમાં ફેલાવા પામે છે. આવી આફતોને કાળે લાચાર થઇ પડેલાં મનુષ્યોને મદદ કરવી એ એક દેશસેવાનો જ પ્રકાર છે. જ્યારે ધરતીકંપની આફત દેશ ઉપર આવે છે ત્યારે સંખ્યા-બંધ માણસોનાં ધરખાર પડી જાય છે, અનેક માણસોનાં મરણ થાય છે, આગ લાગે છે, તથા ધનમાલનો નાશ થાય છે. આવે વખતે પ્રજા એકાએક લાચાર અવસ્થામાં આવી પડે છે. તેમને નિવાસસ્થાનની, અન્નની, વસ્ત્રની અને બીજી અનેક પ્રકારની મદદની જરૂર પડે છે, તો તેવે વખતે ધનવાનો-એ, શુદ્ધિમાનોએ, સેવાતત્પર જનોએ પોતાથી બની શકે તે રીતે મદદ કરવાને બહાર પડવું જોઈએ. કારણ સંકટ ફેલાવાને લીધે અને એક પ્રદેશ-માંના સર્વ કોઇ સંકટમાં આવી પડવાને લીધે સેવાની ઉતાવળ અને મોટા પ્રમાણમાં જરૂર પડે છે. રેલ અને આગની આફતથી પણ નાના-મોટા વિસ્તારમાં સંકટ ફેલાય છે અને તે વખતે પણ સેવકાની અને સેવાનાં સાધનોની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર પડે છે. ધરખાર ગુમાવી બેઠેલાંઓને માટે તત્કાલિક તંબૂ કે ઝુંપડાં બાંધી આપવાં અને તેઓને તેમાં આશ્રય આપવો, અંગ ઢાંકવા માટે વસ્ત્રો પૂરાં પાડવાં, ખોરાકની લાવી આપવી અને ધંધાનાં સાધનો ગુમાવી બેઠેલાંઓને તેવાં સાધનો પૂરાં પાડી પાછાં ધંધે વળગાડવાં, એવા પ્રકારે કુદરતી આફતથી પિડાએલાં મનુષ્યોને મદદ કરવા દ્વારા દેશસેવા અભવવાને અને અનુકંપાવૃત્તિ દર્શાવવાને લોકોએ બહાર પડવું જોઈએ.

દૃષ્ટાંત—દેશ ઉપરની આપત્તિના કાળમાં પોતાના ધનનો સહવ્યય કરીને હુડાળાના એક વણિકે અમર નામ કર્યું છે જેની કિંવદન્તી ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. એ વણિકનું નામ ખેમો દેદરાણી હતું. તે બહુ સાદાદથી રહેતો અને નીતિ તથા પ્રમાણિકતાથી વેપાર કરીને તેણે પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું હતું. પાટણમાં તે વખતે મુસલમાની રાજ્ય હતું. એક વખત ગુજરાતમાં દુષ્કાળ પડ્યો અને લોકો અન્ન તથા ઢોરો ઘાસ વિના ટળવળવા લાગ્યાં.

આદશાહે આ વાત જાણી એટલે તેણે પાટણના મહાજન મંડળને બોલાવીને કહ્યું કે—આ વખતે રાજ્યના ખજાનામાં પૂરતું ધન નથી એટલે રાજ્ય તરફથી દુકાળમાં ગરીબોનું પોષણ કરી શકાય તેમ નથી; તો તમે વાણીયા ‘શાહ’ કહેવાઓ છો તો આ વખતે ગુજરાતનાં ગરીબોનું રક્ષણ કરો. વાણીયાઓને આદશાહની આજ્ઞા ઉઠાવી લેવી પડી. એક વરસના ૩૬૦ દિવસ થાય. એક દિવસે ગરીબોનું પોષણ કરવા માટે લાખો રૂપિયા જોઈતા હતા. નગરના શેઠીયાઓમાંના કોઈએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એક દિવસ, તો કોઈએ બે દિવસનું ખર્ચ આપવાનો ખરડો કર્યો અને એ રીતે ચાર માસ પાટણમાં જ નોંધાઈ ચૂક્યા. પછી પાટણના નગરશેઠ ખરડો કરવાને ગુજરાતનાં નાનાં ગામોમાં ફરવા નીકળ્યા. તેઓ ફરતા ફરતા હુડાળે આવ્યા. હુડાળામાં ખેમે દેદરાણી કરીને વણીક હતો તે આગેવાન હતો તેને ત્યાં નગરશેઠ ઉતર્યા. ખેમાના ધરની સાધારણ અવસ્થા જોઈને શેઠને જણાયું કે ગામમાં આ આગેવાન શેઠ છે તેનું ધર જ આવું મુશ્કેલીસ છે, તો બીજા કોણ ખરડામાં પૂરો એક દિવસ પણ ભરાવી શકશે? પરંતુ શેઠને જમાડીને ન્યારે ખેમા દેદરાણીએ ખરડામાં પૂરા ૩૬૦ દિવસ ભરી આપ્યા ત્યારે શેઠ ચમકી ગયા! ખેમાએ કહ્યું: “શેઠજી! તમે તો પાટણના શેઠ છો, તો તમેને ધનનો સહવ્યય કરવાના અનેક પ્રસંગે મળશે, પરંતુ મારા જેવાને એવો અવસર ક્યારે મળશે? માટે પહેલાં મારા ખર્ચથી આખું વર્ષ ગરીબોનું પોષણ કરો અને પછી જરૂર પડે તો આપના ખરડાનો ઉપયોગ કરજો.” શેઠે ખેમાને ધન્યવાદ આપ્યો અને ખેમાએ પોતાનો બધો ભંડાર શેઠને સોંપી દીધો. આ વાત ન્યારે આદશાહે જાણી ત્યારે તેણે કહ્યું: “આદશાહ કરતાં શાહ ચડે એ વાત સાચી છે.” ખેમા દેદરાણીની ઉદારતા અને આકૃતને કાળે તેણે બળવેલી દેશસેવા આજે જૈન સૃષ્ટિમાં જાણીતી છે. (૧૧૨)

इति प्रथम खण्ड समाप्त ॥

દ્વેતીય સ્વરૂપ :

મનુષ્યના જીવનની ચોથી અવસ્થાનાં કર્તવ્ય કર્મોના બોધ આ ખંડમાં અંચકાર કરે છે. વેદશાસ્ત્રાનુસાર એ ચોથો આશ્રમ છે—સંન્યસત દશ છે, જેમાં ઔદિક વાસનાનો કેવળ ત્યાગ કરીને ત્યાગમાર્ગે વિચરવાના કર્તવ્યનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે. એ એકાન્ત નિવૃત્તિમાર્ગનો બોધ છે. તૃતીય આશ્રમમાં વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ગાળતાં સુધી કર્મ કરવાનું વિધાન છે અને ચતુર્થ અવસ્થામાં કેવળ નિવૃત્ત દશાનું વિધાન છે, પરંતુ એ એકાન્ત માર્ગનું પ્રતિપાદન આ અંચકાર કરતા નથી. કેવળ નિર્વિકલ્પ દશા અથવા પરમ નિવૃત્તિની ઉચ્ચતા સ્વીકાર્યા છતાં સમગ્ર મનુષ્યજાતિને માટે એ માર્ગ અલભ્ય નહિ તેો દુર્લભ્ય તેો છે જ. અંચકાર આ કારણથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બેઉ માર્ગનો બોધ આ આશ્રમને માટે અમુક મર્યાદાઓ સાથે કરીને જન્મતાને ઉચ્ચ દશા પામવાનો વહેવાર માર્ગ દર્શાવવા યત્ન કરે છે. આ બેઉ માર્ગ કેવી રીતે પ્રારંભ કરવો, કેવી રીતે આગળ વધવું, જગતકલ્યાણ તેમ જ આત્મકલ્યાણ કેવી રીતે સાધવું અને કેવી રીતે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ દશાને પાત્ર થતા જનુ તેનો બોધ આ ખંડમાં કરવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વ-ગાનની બે જૂદી જૂદી શાખાઓનો બોધ જન્મતાના લગભગ સ્થળા ધર્મોમાં કરવામાં આવેલો છે. એક માર્ગ નિવૃત્તિનો છે અને બીજો માર્ગ પ્રવૃત્તિનો છે. નિવૃત્તિના મીમાંસકો પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિને ઉચ્ચ દશાએ મૂકે છે; પ્રવૃત્તિના મીમાંસકો નિવૃત્તિ કરતાં પ્રવૃત્તિને ઉચ્ચ દશાએ મૂકે છે. એક પક્ષ કમયોગને ઉચ્ચ પંક્તિ આપે છે, બીજો પક્ષ કર્મસંન્યાસને ઉચ્ચ પંક્તિ આપે છે. શુરોપના તત્ત્વગાનીઓમાં પણ એ રીતે બેઉ પક્ષના વિચારકો સાંપડે છે. શૌપનહેચ્ચર, હૃદયમન એ નિવૃત્તિમાર્ગના પ્રતિપાદકો છે, અને કેટ, રૂપેન્સર, નિત્યો ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિમાર્ગના પ્રતિપાદકો છે. આ અંચકાર બેઉ પક્ષોને સમાન તુલામાં મૂકી, યોગ્ય મર્યાદાનો અને યોગ્ય વિધાનનો બોધ કરે છે. જગતમાં બહુવિધ મનુષ્યપ્રકૃતિ રહેલી છે અને સર્વ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને એક જ માર્ગનું અવલંબન ઇષ્ટ હોય તોપણ લભ્ય થતું નથી,

એ જ કારણથી પ્રકૃતિને અનુકૂળ રીતે યોગ્ય સંયમ દ્વારા નિષ્કામ કર્મયોગ કે કર્મત્યાગને આવરી શકાય તે હેતુને ગ્રંથકારે ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. (૧૧૨)

પ્રથમ પરિચ્છે.

આત્મદષ્ટિ.

[નિષ્કામ કર્મ કરવાની પાત્રતા ક્યારે આવે ? જ્યારે મનુષ્ય સમગ્ર વિશ્વને પોતાના બધું તુલ્ય માને ત્યારે. ગ્રંથકાર પ્રથમ એ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે.]

જગત્સેવાડડત્મસેવા ચ । ૧૧૩ ॥

एषोऽयं समयो मनुष्यजन्वा लब्धुं प्रकृष्टं फलं ।
तस्सेवैव निजात्मनश्च जगतो निष्कामबुद्ध्या परा ॥
पौर्वापर्यविधानमत्र नियतं कर्तुं न शक्यं परैः ।
स्वेच्छैवास्तु नियामिका मतिमतां संस्कारसाध्यंजा ॥

જગત્સેવા અને આત્મસેવા.

ભાવાર્થ—દેશસેવા બળવ્યા પછી મનુષ્યના જીવનનું ઉંચામાં ઉંચું ફળ મેળવવાનો સમય ઉપસ્થિત થાય છે. આ ફળ તે પોતાના આત્માની સેવા બળવવી અથવાતો નિષ્કામ વૃત્તિથી જગતની સેવા બળવવી તે છે. જગત્સેવા પહેલાં કરવી કે આત્મસેવા પહેલાં કરવી એ ક્રમનું વિધાન નિયમ રૂપે બીજાઓ ન કરી શકે એમાં તો બુદ્ધિમાન પુરુષોની સંસ્કારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થતી પોતાની ઇચ્છા જ નિષ્કામક હો. અર્થાત્-પૂર્વના સંસ્કારબળથી જેવી તેમની ઇચ્છા થાય તેવું કર્તવ્ય બળવે. (૧૧૩)

વિવેચન—ક્રમે ક્રમે કરીને દેશ સમગ્રમાં બધુંભાવ ધારણ કરનારો મનુષ્ય જ્યારે તેથી ઉચ્ચ પગથીયે ચડવા ઇચ્છે, ત્યારે તેણે વિશ્વ સમગ્રમાં

બંધુભાવ ધારણ કરવો ઘટે; અર્થાત્ વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાણીના કલ્યાણની વાંચ્છના કરવી ઘટે. સ્વાત્મા અને પરાત્મા વચ્ચે ન્યાસુધી તે વિષમ ભાવને માને, ત્યાંસુધી તે એ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેટલા માટે એ વિષમ ભાવને ત્યજીને તેણે જગતના પ્રાણી માત્ર આત્મ સમાન છે એવી ઉચ્ચ ભાવનાને અંતરમાં ધારણ કરવી જોઈએ. સ્વાત્મા અને પરાત્મા એ એક જ નથી: જોઈ વચ્ચે વિષમ ભાવ તો રહેલો જ છે, પરંતુ સેવા-કાર્યમાં એ વિષમ ભાવને ગૌણ કરવામાં આવે તો જ ભાતમવત્ સર્વભૂતેષુ સમજવાનું અને જગત્સેવા બજાવવાનું કાર્ય મનુષ્ય સહેલાઈથી કરી શકે. આત્મસેવા અને જગત્સેવા વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવ રહેલો છે, એટલે કે જો મનુષ્ય આત્મસેવા કરવા લાગે તો તેમાંથી તે જગત્સેવા કરવા પ્રેરાય છે, અને જો તે જગત્સેવા કરવા લાગે તો આત્મસેવા બજાવવા પ્રેરાય છે. દરેક મનુષ્ય જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી પોતાનું તેમજ જગતનું કાંઈ પણ કાર્ય તો થાય છેજ, તો શું તે જગતની સેવા થઈ ગઈ? આ પ્રશ્નનો જવાબ ન કારમાં આપવા માટે એક મહત્વની મર્યાદા સૂચવવામાં આવી છે કે—નિષ્કામબુદ્ધિયા અર્થાત્ કામનારહિત બુદ્ધિથી જગતની સેવા બજાવવી જોઈએ. મનુષ્યની હરકોઈ પ્રવૃત્તિથી જગતની સેવા થતી હોય પરંતુ તેની પાછળ જો એ કાર્યકર્તા મનુષ્યની કાંઈ કામના હોય, તો તેથી તે જગત્સેવાની તુલનામાં આવી શકેજ નહિ. આવી મર્યાદા સાથેની જગત્સેવા એ આત્મસેવા છે અને આત્મસેવા એ જગત્સેવા છે. (૧૧૩)

[તત્ત્વવેત્તાએ અને તત્ત્વવિચારકોએ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉપરની મીમાંસાના મહાન ગ્રંથો લખ્યા છે. એક શાખા પ્રવૃત્તિનું સ્થાપન નિવૃત્તિની ઉપર કરે છે અને બીજી શાખા નિવૃત્તિને પ્રવૃત્તિ ઉપર મૂકે છે. કેટલાક મીમાંસકો ગીતા કે ઉપનિષદના એક જ ગ્રંથમાંથી પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની વિશેષતા ઘટાવે છે. ગ્રંથકાર એ જોઈ માર્ગનું તત્ત્વ વિચારીને શું કહે છે?]

જગત્સેવા । ૧૧૪ ॥

કૃત્વા સેવનમાત્મનઃ કુરુ જગત્સેવાં સમુદ્ધારિણો ।

યદ્વા ત્વં જગતો વિધાય પરિતઃ સેવાં વિધેહ્યાત્મનઃ ॥

સેવોદ્ધારમયી મતાઽત્ર જગતઃ સા ચેત્પ્રવૃત્ત્યારમિકા ।
 નૈષ્કામ્યાન્ન ચ ગાઢબન્ધજનિકા ન્યૂના નિવૃત્ત્યા ન સા ॥

જગત્સેવા.

ભાવાર્થ—ગમે તો આત્માની સેવા કરીને સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારી જગત્સેવા બળવ અને ગમે તો જગતની સેવા બળવીને આત્મસેવા બળવઃ ઉભયતું પર્યાવસાન એક જ છે. અત્ર ‘સેવા’ શબ્દનો અર્થ જગતને માયિક કે પ્રાપંચિક સુખમાં આગળ વધવાને સહાય કરવી એવો થતો નથી કિન્તુ જગતને આત્માભિમુખ બનાવી દુઃખમાંથી સર્વથા જગતનો ઉદ્ધાર કરવો એ સેવા શબ્દનો અર્થ છે. તેવી સેવા કદાચિત્ પ્રવૃત્તિ રૂપ હોય તો ભલે રહીઃ તે પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તકની નિષ્કામ વૃત્તિ હોવાથી ગાઢ કર્મબંધનનક થતી નથી; તે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિથી જરા પણ ન્યૂન નથી, અર્થાત્ નિવૃત્તિ સમાન જ છે. (૧૧)

વિવેચન—આર્ય તત્ત્વવિચારકો અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિચારકો ઉભયમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના પ્રતિપાદકો રહેલા છે, એ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે—બ્રહ્મવિદાપ્રોત્તિ પરમ્—અર્થાત્—બ્રહ્મજ્ઞાનથી મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે. શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—નાન્યઃ પંથા વિચિતેઽયનાય—અર્થાત્—(જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સિવાયનો) બીજો માર્ગ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે નથી. અન્ય એક ઉપનિષદમાં કહ્યું છેઃ “પૂર્વના જ્ઞાની પુરૂષોને પુત્રાદિકની કામના ન હતી, સર્વ લોકજ ન્યારે મારે આત્મા થયો છે, ત્યારે મારે બીજી પ્રજા શા માટે જોઈએ ? એવું કહીને સંતતિ, સંપત્તિ અને સ્વર્ગાદિ લોક એમાંના કશાની જ એપણા કહેતાં ઇચ્છા ન ધરતાં તેથી નિવૃત્ત થઇને એ જ્ઞાની પુરૂષો સ્વેચ્છ લિક્ષાચર્યા કરતા ફરતા હતા.” જર્મન શ્રીલક્ષ્મી શોપનહેચર પણ એ જ રીતે એકાન્ત નિવૃત્તિમાર્ગનો બોધ કરતાં કહે છે કે—જગત્માંનો સર્વ વ્યવહાર કિંબલુના જીવંત રહેવું એ પણ દુઃખમય હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરીને સર્વ કર્મોનો જેટલી અને તેટલી ત્વરાથી નાશ કરવો એ જ આ જગતનાં મનુષ્યોતું ખરું કર્તવ્ય છે. એ જ મુળ્ય

જૈન ધર્મના સૂત્રગ્રંથોમાં પણ નિવૃત્તિભાગને યથોચિત મહિમા આવામાં આવેલો છે. એથી ઉલટી રીતે કેટલાક આર્ય ગ્રંથોમાં પ્રવૃત્તિને પણ નિવૃત્તિની ઉપર પદ આપેલું છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે—

સંન્યાસઃ કર્મયોગસ્ય નિઃશ્રેયસકલ્પભૌ ।

તયોસ્તુ નિઃસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

અર્થાત્—સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેઉ નિઃશ્રેયસ્કર અર્થાત્ મોક્ષપ્રદ છે, પરંતુ ઉભયમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગની વિશિષ્ટતા અધિક છે. એ જ રીતે ‘ભગ્વદ્ગીતા’ના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

ક્રિયાયોગો ભોક્તાપ્યુર્ધ્વો મૌક્ષસ્ય સાધનૃ ।

તથોર્મથ્થે ક્રિયાયોગસ્ત્યાગાસથ્ય વિશિષ્યતે ॥

અર્થાત્—કર્મયોગ અને કર્મવિયોગ—કર્મસંન્યાસ એ બેઉ મોક્ષમાં સાધનો છે, અને તે બેઉમાં કર્મયોગ એ કર્મત્યાગ કરતાં વિશેષતાવાળો છે. આ અને તેવા જ બીજા આર્ય ગ્રંથોમાં કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ બેઉને મોક્ષસાધન તો માનેલાં છે, પરંતુ તેમાં કર્મયોગને ઉચ્ચ પદવી આપેલી છે. પાશ્ચાત્ય શીલસુફોની બીજી શાખા તો કર્મત્યાગને તુચ્છકારી કાઢે છે. ફ્રેંચ તત્ત્વવેત્તા એગરસ્ટસ કૈટ કહે છે કે—તત્ત્વવિચારમાં જ ડૂબી જઈને આયુષ્ય ગાળવું શ્રેયસ્કર છે એમ કહેવું એ બ્રાન્તિમૂલક છે, અને જે કોઈ તત્ત્વસુપુરુષ એવી રીતે આયુષ્યક્રમ સ્વીકારીને પોતાને હાથે થઈ સકે તેટલુંલોકોનું કલ્યાણ કરવાનું ત્યજ દે છે તે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં સાધનોનો દુરુપયોગ કરે છે એમ કહેવું ભેદભર્યું.

આ શ્લોકમાં કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ બેઉમાં કોઈને ચડતી ઉતરતી પંક્તિમાં ન મૂકતાં ગ્રંથકાર સમાન પંક્તિએ મૂકે છે અને કહે છે કે—ચાહે તો આત્મસેવા કરીને સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારી જગત્સેવા બળવ અને ચાહે તો જગત્સેવા બળવની આત્મસેવા બળવ; ઉભય તુલ્યબળ—સમાન બળવાળી છે અને ઉભય આત્મકલ્યાણકારિણી છે. પૂર્વ શ્લોકમાં કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કરતાં જેવી રીતે નિષ્કામ વૃત્તિ વડે તેની મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે, તેવી

રીતે અત્ર નિષ્કામ વૃત્તિ ઉપરાંત 'સેવા'નો પ્રકાર દર્શાવીને ખીજી પણ મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે. તૃતીય અવસ્થા કે જેમાં પણ 'સેવા'નું વિધાન કરેલું છે તે અને આ આશ્રમમાંની સેવા વચ્ચે એક રેખા દારવામાં આવી છે. દશનું આદિક કલ્યાણ કરનારી સેવાથી આગળ વધીને આ આશ્રમમાં મનુષ્યે સમગ્ર જગતનું આમુખિક કલ્યાણ થાય એ પ્રકારની સેવા કરવી યુક્ત છે અને તેટલા માટે સેવોદ્દારમયી મતાડન-જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી સેવા અત્ર સમ-જની-માયિક કે આપયિક સુખને ઉત્પન્ન કરનારી સેવા નહિ. આ સેવા પ્રવૃત્તિરૂપી હોવા છતાં તે અનિષ્ટકર નથી, પરંતુ તેક્યારે ? જો તે નિષ્કામ શુદ્ધિ કરવામાં આવે તો. ગીતામાં પણ નિષ્કામપ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભ-યને સમાન બળવાળી કહેલી છે. અધ્યાય ૫ મામાં કહેલું છે કે-
 યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે અર્થાત-જે મોક્ષસ્થાને સાંખ્ય માર્ગ-વાળાઓ પહોંચે છે-નિવૃત્તિમાર્ગવાળાઓ પહોંચે છે, તે જસ્થાને કર્મયોગીઓ પણ પહોંચે છે; અને તેમાં કર્મયોગીને માટે એવી મર્યાદા છે કે-કુર્વાદ્વિ-દ્વાસ્તથાડસક્તશ્ચીકૃણુલૈકસંગ્રહમ્-અર્થાત-વિદ્વાનોએ-જ્ઞાનીઓએ આસક્તિ રહિતપણે અર્થાત નિષ્કામ શુદ્ધિથી લોકસંગ્રહ કરવો એટલે લોકોને જ્ઞાની કરવા. આ લોકસંગ્રહ પણ ઉદ્ધારમયી સેવાનું વિધાન જે ઉપર કરવામાં આવેલું છે તેનો જ પ્રકાર છે. દરેક પ્રવૃત્તિ એ બંધજનક અર્થાત કર્મનો બંધ પાડનારી છે, પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ જ્યારે લોકોની ઉદ્ધારમયી સેવાની અને નિષ્કામ શુદ્ધિથી યોગ્યલી હોય છે, ત્યારે તે ગાઢ બંધજનક થતી નથી. ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ, સારા કે માઠા કોઈ પણ કર્મનું બંધન તો આત્માને પડે છે; કર્મબંધન શુભ અને અશુભ એવું બે મુખ્ય પ્રકારનું છે, તેમાં સત્કર્મથી પણ કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે એવું કર્મવાદી તત્ત્વવિચારકોનું કથન છે, એટલે અત્ર ગાઢ કર્મબંધન થતું નથી એવું કહીને એવી ઉચિત પ્રવૃત્તિને નિવૃત્તિની સમાન કક્ષાએ મૂકતાં ગ્રંથકારે ન્યૂના નિવૃત્ત્યા ન સા એવું વિધાન કરેલું છે. (૧૧૪)

[સમગ્ર જગતની આવી ઉત્તમ પ્રકારની સેવા નિષ્કામશુદ્ધિથી કરવામાં મનુ-બની પ્રવૃત્તિ થાય, તેટલા માટે તેણે પોતાના મનસૂની કેવી રીતે સ્થિતિ રાખવી આવશ્યક છે, તે દર્શાવવા પ્રથમ ગ્રંથકાર 'નિષ્ક્રમેષ'નું મહત્ત્વ દર્શાવે છે.]

વિશ્વપ્રેમ । ૧૧૫ ॥

વિશ્વપ્રેમનિબન્ધનાય કરુણાધર્મસ્ય રક્ષાકૃતે ।

રાગદ્વેષનિવારણાય સમતાભાવાધિરોહાય ચ ॥

મન્યસ્વાત્મસમાનમેતદાખિલં દુઃખે સુખે વા જગ-

ત્સર્વપ્રાણિગણં કુટુમ્બસમકં નિક્તંદિવં ભાવય ॥

વિશ્વપ્રેમ.

ભાવાર્થ—વિશ્વ અર્થાત્ સમગ્ર જગતની સાથે પ્રેમ બાંધવાને, કરુણા—અહિંસા ધર્મનું પાલન કરવાને, રાગદ્વેષની વૃત્તિનું નિવારણ કરવાને અને સમભાવની શ્રેણી ઉપર ચઢવાને સુખ તથા દુઃખના સંબંધમાં આ આખા જગતને તું પોતાની સમાન માન, અર્થાત્ તને જેમ સુખ ઇષ્ટ અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ આખા જગતને પણ તેવી રીતે છે એમ તારા મનમાં નિશ્ચય કર, અને રાત દિવસ પ્રાણીમાત્રને પોતાનાં કુટુંબી તરીકે ગણવાની ભાવના ભાવ. (૧૧૫)

વિવેચન—સમસ્ત વિશ્વના જીવો પ્રત્યે પ્રેમભાવ પ્રકટાવવાને કઈ શ્રેણીએ મનુષ્યે ચડવું જોઈએ ? જૂદા જૂદા ધર્મપંથના પ્રચારકોએ વિશ્વ-પ્રેમ કિંવા વિશ્વબંધુત્વ પ્રકટાવવાને જે શ્રેણી દર્શાવી છે તે કયી છે ? ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે—

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

અર્થાત્—હે અર્જુન ! સુખ હો વા દુઃખ હો, પરંતુ પોતા પ્રમાણે ધૃતિરને એવી આત્મૌપમ્યદૃષ્ટિથી જે સર્વત્ર સમાન જુએ છે તે યોગી ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. એ જ મુજબ આચારાંગ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે—આયશો બહિયા પાસ તમ્હા જ હંતા જ વિચાયણ ॥ અર્થાત્—પોતામાં સુખ અને દુઃખ પરત્વે જેવી ભાવના હોય તેવી જ ભાવનાથી બીજાનાં સુખદુઃખ તરફ જોવું જોઈએ; અર્થાત્—આત્મા સર્વના સરખા હોવાથી પોતાને જેમ સુખ ઇષ્ટ

છે અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ ખીજાઓને સુખ ઇષ્ટ અને દુઃખ અનિષ્ટ છે એવું સમજીને સમગ્ર વસુધા પ્રત્યે પ્રેમભાવ ધરવો-વિશ્વખંધુત્વ પ્રકટાવવું તે વિશ્વપ્રેમ છે. ગીતા તેવા પુરૂષને પરમ યોગી કહે છે. પરંતુ આ ‘પ્રેમ’ શબ્દથી ગભરાઇ જવાનું નથી. આ પ્રેમ-વિશ્વપ્રેમ એ સ્થૂલ વસ્તુજન્ય પ્રેમ નથી, તે સ્વાર્થદષ્ટિનો પ્રેમ નથી, પરંતુ સર્વેસિ જીવિયં પિયં-સર્વને જીવવું બહાલું છે એવા જ્ઞાનપૂર્વક આત્મૌપમ્ય દષ્ટિ અથવા સમતાભાવ અને તેથી વિશ્વપ્રેમનિબન્ધનાય એ પ્રયોગની સાથે રાગદ્વેષનિવારણાય અને સમતા-માનાધિરોહાય એ પ્રયોગો પણ અંશકારે કરીને ‘પ્રેમ’ શબ્દમાં અંતર્ગત મનાયલા ‘રાગ’ નો ભ્રમ ભાગી નાંખ્યો છે. મીસીસ યેસંટ આ જ વિશ્વ-પ્રેમની ભાવનાને મનુષ્યમાં જગૃત કરતાં કહે છે: “આપણે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ, સ્વાત્મભોગ અને આત્મસંયમ કરવાં શીખવું જોઇએ, પરંતુ ન્યાંસુધી આપણે એમ કહેતા થઈએ નહિ કે “વિશ્વમાં ઇતર કોઇ છે જ નહિ, હું જ સર્વમાં રહેલો છું” ત્યાંસુધી આપણે એક બ્રહ્મમાં રહેલા હોતા નથી. ન્યારે સર્વ મનુષ્યો એમ કહેતા થશે (અર્થાત્-સ્વાત્મદષ્ટિથી જોતા થશે) ત્યારે જગતમાં સુવર્ણયુગ પ્રવર્તેલો લેખાશે. ન્યારે કોઇ એક માણસ પોતાના જીવનમાં એવું કહેતો થશે, ત્યારે તે ન્યાં ન્યાં જશે ત્યાં ત્યાં આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.” તાત્પર્ય એ છે કે વિશ્વપ્રેમ ધારણ કરવાના જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે આત્મૌપમ્ય દષ્ટિથી સર્વત્ર જોવું, સર્વ જીવો-મનુષ્યોથી માંડીને એક સૂક્ષ્મ જંતુ સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમનાં સુખમાં કે દુઃખમાં જાણે કે તેઓ પોતાનાં જ કુટુંબ્યવત્ હોય એવો ભાવ ધારણ કરવો. આવી દષ્ટિથી જોનારનાં રાગદ્વેષના સ્વરૂપ બંધો પણ આપોઆપ તૂટી જાય તેમાં શી નવાઈ છે? (૧૧૫)

[મનુષ્યમાં મમત્વને પ્રકટાવનારો પ્રેમ તો થોડે કે ઘણે અંશે હોય છે જ; કોઈની પ્રેમની વસ્તુ કાંઈ હોય છે અને કોઈની કાંઈ છે. જેમ જેમ પ્રેમનું વર્તણૂક વિશાળ હોય તેમ તેમ તેની પંક્તિ ચડિયાતી થતી જાય છે. અંશકાર પ્રેમની કોઈના પ્રમાણમાં મનુષ્યની ઉત્તમતા-અધમતાનો વિચાર નીચેના શ્લોકમાં કરે છે.]

વિશ્વપ્રેમિણઃ સર્વોત્તમત્વમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

આત્મીયં જડદેહમેવ મનુતે સર્વાધમો માનવઃ ।

પુત્રાચં મનુજોઽધમો નિજકુલં ગ્રામં પુનર્મધ્યમઃ ॥
 સોઽયં માનવ ઉત્તમો જનપદં નૈજાત્મવન્ મન્યતે ।
 યો વિશ્વં નિશ્ચિલં વિશાલહૃદયઃ સર્વોત્તમોઽસૌ નરઃ॥

સર્વોત્તમ વિશ્વપ્રેમી.

ભાવાર્થ—આ જડ દેહને—સ્થૂળ શરીરને જ પોતાનું કરી માને તે આ જગતમાં અધમાધમ મનુષ્ય ગણાય; જે પુત્ર-પુત્રી આદિ પોતાના કુટુંબને જ પોતાનાં કરી માને તે અધમ મનુષ્ય કહેવાય; જે પોતાના ગામનાં મનુષ્યોને પોતાનાં કરી માને અને તેનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લે તે ઉત્તમ મનુષ્ય અંકાય; અને જે આખા જગતનાં પ્રાણીઓને પોતાના સમાન ગણે તે વિશાળ હૃદયનો મનુષ્ય આ જગતમાં સર્વોત્તમ—ઉત્તમોત્તમ ગણાય છે. (૧૧૬)

વિવેચન—જેવી રીતે ભર્તૃહરિએ એકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકા સ્વાર્થાન્પરિ-
 ત્યજ્ય ચે એ શ્લોકમાં સ્વાર્થ—પરાર્થની દૃષ્ટિથી મનુષ્યના ચાર પ્રકાર પાડી
 બતાવ્યા છે, તેવી રીતે આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે પ્રેમના વર્તુળની વિશાળતાની
 કલ્પના કરીને ઉત્તરોત્તર પાંચ પ્રકારો યોજ્યા છે. આધિભૌતિક સુખવાદ
 અને આધ્યાત્મિક સુખવાદની જૂદી જૂદી શાખાઓનું સંમેલન કરવાથી પણ
 આપણને આ પ્રકારે પાંચ પ્રકારના મનુષ્યો આ જગતમાં સાંપડશે : ઉત્તમો-
 ત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ અને અધમાધમ. કહેવાની જરૂર છે કે જેવી
 રીતે કોઈ માણસ પોતાના દેહપૂરતા સ્વાર્થમાં જ સર્વ વસ્તુની સમાપ્તિ
 માને છે, કોઈ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના સ્વાર્થમાં જ આખા જગતનું
 કલ્યાણ પૂરું થએલું સમજે છે, કોઈ પોતાનાં ન્યાત, સમાજ કે ગામના
 હિતસુધી દૃષ્ટિ લખાવીને જ ખેસી રહે છે, આગળ કશું વિચારવાનું નથી
 એવું માને છે, કોઈ એ દૃષ્ટિને પોતાના દેશ સુધી દોડાવે છે અને કોઈ
 સમગ્ર વિશ્વસુધી દોડાવે છે: તેવી રીતે પ્રતિપાદન કરનારા કેટલાક પ્રાચીન
 વિદ્વાનો પણ હતા અને તેઓ પોતાના જૂદા મત અને પંથ સુધ્ધાં ચલાવી

ગએલા છે. તેઓનાં મત અને પંથ ઉપર આજે દેશી અને પરદેશી વિદ્વાનો ચર્ચા ચલાવી રહેલા છે. જડ દેહ પૂરતો સ્વાર્થવાદ પ્રાચીન કાળમાં સ્વાર્થાંકે પ્રતિપાદન કરેલો છે. આ પ્રકારનાં મનુષ્યોમાંના કેટલાક બ્યારે વિચાર કરે છે કે એકલો સ્વાર્થ સાધવાથી પોતાને સુખ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી, કારણકે સુખ જેવું પોતાને પ્રિય છે તેવું પોતાનાં કુટુંબીઓ કે આત્મ જનોને પણ પ્રિય હોય છે, અને તેઓ પણ બ્યારે સ્વાર્થદષ્ટિથી પોતાના જ સુખ તરફ જુએ ત્યારે પોતાના સુખનો પણ તેમાં કેટલેક અંશે ભોગ અપાય એ સંભવિત છે: માટે હું જો તેમને સુખ આપું તો તેઓ મને સુખ આપે : આવી દષ્ટિથી વિચાર કરનારા આધિ-ભૌતિક સુખવાદીઓનો બીજો વર્ગ છે. એવા લોકોમાં પણ જેઓ કાંઈક દીર્ઘ દષ્ટિવાળા હોય છે, તેઓ વિચારે છે કે જેવું માફ કુટુંબ સુખ ધરે છે તેવું સુખ બીજાં કુટુંબો પણ ધરે, માટે પોતે સુખ મેળવવું અને બીજાઓને પણ સુખ મેળવવા દેવું કિંવા સુખ આપવું એ જરૂરનું છે, નહિતો પોતાને સુખ ભોગવવા દેવામાં બીજાઓ અંતરાયભૂત થશે. જો હું લોકોને મારીશ તો તેઓ મને મારશે અને જો હું તમને સુખ આપીશ તો તેઓ મને સુખ આપશે: આ વિનિમયના સાદા સિદ્ધાંતને અનુસરનારા લોકોની દષ્ટિ પોતાના સમાજ કે ગામના સુખસુધી પહોંચે છે. વસ્તુતઃ નીતિના સિદ્ધાંતની શરૂઆત આવા લોકોથી થાય છે. આવા લોકો અહિંસા, અસ્તેય આદિ સિદ્ધાંતોને માને છે, પણ તે માત્ર એટલા જ કારણથી કે તેઓ હિંસામાં સ્વાર્થમૂલક બીતિ માની રહેલા હોય છે. પરંતુ તેથી વિશેષ દીર્ઘ દષ્ટિવાળા મનુષ્યો જુએ છે કે પોતાના નગરને પણ બીજાં નગરોની બીતિ હોય છે. એક નગરમાં ધનધાન્યની વિપુલતા હોય અને બીજા નગરમાં દુષ્કાળ ચાલતો હોય તો એ બીજું નગર ધનધાન્યનો ઉપભોગ પોતાના નગરને કરવા દે નહિ; માટે સ્વદેશસંરક્ષણમેવ નિત્યમ્ એ સિદ્ધાંતને પકડી બેસીને તેઓ પોતાના દેશનું વિધવિધ પ્રકારનું હિત સાધવામાં ઉચ્ચક્રિયા થાય છે. આથી પણ વિશાળ દષ્ટિનાં મનુષ્યો શું વિચારે છે ? આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં મમતિ—આત્મપ્રીત્યર્થે સર્વ વસ્તુઓ આપણને પ્રિય લાગે છે: અને સર્વ

પ્રેમ ન્યારે આત્મમૂલક છે, ત્યારે આત્મા એ કોણ તેની ઓળખ આપણે સૌથી પહેલાં કરી લેવી જોઈએ. તેટલા માટે જ મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યનો ઉપનિષદમાંનો ઉપદેશ એવો છે કે—આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ અર્થાત્—આત્મા કોણ એ પહેલાં જો, સાંભળ, અને તેનું મનન તથા ધ્યાન કર. આ ઉપદેશ પ્રમાણે આત્માના ખરા સ્વરૂપની એક વાર ઓળખ પડી એટલે પછી સર્વ જગત્ આત્મમય જ લાગે છે, સ્વાર્થ અને પરાર્થ એવો ભેદ જ મનમાંથી દૂર થાય છે. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ સર્વે જીવા વિજ્ઞંતિ જિવિતં ન મરિજિતં એ શબ્દોનો તત્ત્વાર્થ સમજાય છે અને સાચો વિશ્વપ્રેમ પ્રકટે છે. આ ઉત્તમ કોટિનો મનુષ્ય છે. આ વિચારશ્રેણીને અનુસરીને ગ્રંથકારે આ શ્લોકમાં ઉત્તરોત્તર પાંચ પ્રકારનાં મનુષ્યોની ગણના કરાવી છે.

દષ્ટાંત—એક નગરને પાધર આવેલી પાંચશાળામાં એક વણિક કુટુંબ આવીને ઉતર્યું. કુટુંબમાં એક વૃદ્ધ, તેનો પુત્ર, પુત્રની સ્ત્રી અને એક બાળક એટલાં જણ હતાં. માર્ગમાં તેમને તેમના ઓળખીતા એક બ્રાહ્મણનો સંગાથ થએલો તે પણ સાથે હતો. પાંચશાળાના ઓરડામાં જુવાન વણિક, તેની સ્ત્રી અને બાળક રાત્રે સૂતાં અને બહારની પરશાળમાં વૃદ્ધ વણિક અને પેલો બ્રાહ્મણ સૂતા. દૈવયોગે મધરાતે પાંચશાળાને આગ લાગી અને જે ભાગમાં તેઓ બધાં સૂતાં હતાં તે ભાગનું છાપડું ભડભડ બળવા લાગ્યું. આગના તાપથી અકળાએલો વૃદ્ધ જાગ્યો અને તેણે જોયું કે છાપડું બળે છે એટલે “ઓ આપરે, આગ લાગી !” એમ બચથી બોલતો જ તે દોડતો પાંચશાળાની બહાર નીકળી ગયો. વૃદ્ધની ખૂમ સાંભળવાથી ઓરડામાં સૂતેલો જુવાન વણિક પણ જાગ્યો, તો તેણે ઓરડામાં ધુમાડો ભરાઈ રહેલો જોઈને એકદમ પોતાની સ્ત્રીને જગાડી અને ઝટપટ બહાર નીકળી જવાની સૂચના કરી. સ્ત્રી ઉંઘતા બાળકને પોતાની ગોદમાં લેતી જ બહાર દોડી અને પતિ પાછળ દોડ્યો, પણ પરશાળમાં તેણે પેલા બ્રાહ્મણને હજી ઉંઘતો જોયો. તેને લાગ્યું કે એ બ્રાહ્મણ પોતાનો ઓળખીતા છે અને વળી મુસાફરીમાં તેનો સાથ થયો છે તો તેને જગાડું તો ઠીક, તેથી તેણે તેને ઢંઢોળીને

જગાડ્યો. આ વખતે છાપરામાંથી ઉડતા તણખાથી એ જુવાન તો આગ જોતાં જ ગભરાયો. અને આખી પાંચશાળામાં આમથી તેમ દોડતો ખૂમ મારવા લાગ્યો : “ લાઈઓ ! પાંચશાળામાં આગ લાગી છે માટે ઉડો અને નાસો. ” આથી પાંચશાળામાંના પ્રવાસીઓ ઉડી ઉડીને નાસવા લાગ્યા. પાંચશાળામાં એક બાવો હતો તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે “ લાઈ ! બધા ઓરડામાં તપાસ કર; કોઈ રહી ગયું નથી ? નહિતો બિચારું કોઈ આફતમાં આવી પડશે. ” બ્રાહ્મણે બધે ફરીને તપાસ કરી અને પછી બાવા પાસે આવીને તે બોલ્યો : “ હવે પાંચશાળામાં કોઈ લાગતું નથી; માત્ર એક ઓરડામાં કોઈ પડાણુ સૂતો છે, પણ તેનાં બારણાં સળગે છે એટલે અંદર જઈને તેને જગાડાય તેવું નથી. ” બાવાએ કહ્યું : “ પણ બહારથી ખૂમ મારીને પણ તેને જગાડ્યો હોત તો ? ” બ્રાહ્મણે કહ્યું : “ આટલી બધી મેં ખૂમો મારી અને બીજા બધાં જગ્યાં પણ એ તો ઘેરતો જ રહ્યો, તો નસીબ તેના ! એવા સાલા મ્હેં દેશમાં નહિ રહે તો શું દેશનું સત્યાનાશ જવાનું હતું ? ” આમ કહેતો એ બ્રાહ્મણ પાંચશાળામાંથી ચાલ્યો ગયો. બાવા આ સાંભળીને દોડ્યો અને જે ઓરડામાં પડાણુ સૂતો હતો તે ઓરડાના બળતા બારણાને પોતાના ચીપીયાથી તેણે તોડી પાડ્યું. અંદર જઈને જોયું તો બાવાને જણાયું કે તે જ ક્ષણે પડાણુ જાગ્યો છે, અને જેવું બારણું તૂટ્યું કે તે જીવ લઈને બહાર નાડો. પણ ઓરડામાં બાવાએ શું જોયું ? એ પડાણુ એક મદારી હતો. તેની સાથે એક વાંદરું, એક બકરો અને એક પોપટનું પાંજરું હતું. ત્રણે પ્રાણીઓ ચીસો નાંખી રહ્યાં હતાં. છાપડ અને બારી બારણાં બળી રહ્યાં હતાં. ઓરડામાં વધારે વખત રહેવું એ બાવાને માટે જોખમભરેલું હતું, છતાં તેણે વાંદરાને અને બકરાને છૂટા કર્યા; પહેલાં તે વાંદરાને બાથમાં લઈને બળતા બારણાની બહાર દોડ્યો અને તેને મૂકી આવ્યો. પછી તેણે બકરાને પણ તેવી જ રીતે ઉંચકીને બહાર આણ્યો અને છેલ્લે પોપટનું પાંજરું તેણે બહાર આણ્યું, પણ તે વખતે તે એટલો દાઝી ગયો હતો કે બહાર આવતાં જ તે પાંચશાળાના ચોકમાં ઢગલો થઈને પડ્યો. પ્રવાસીઓ પાંચશાળાની બહાર નાસી છૂટ્યાં હતાં એટલે તેની બબર લેનાર પણ

ભાંધકાઈ નહોતું. માંથશાળા બળી ગઈ અને પ્રભાત થયું. પ્રભાતમાં સોઠો આવ્યા અને આવને દુર્દશામાં જોતાં તેની શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા, તે વખતે આવાએ કહ્યું: “ભાઈઓ! મને જરા પણ દર્દ થતું નથી, માટે મારી સેવા કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ જેઓ પોતાની આસપાસના જગતને દેખી શકતા ન હોય તેમની દૃષ્ટિની સેવા કરો.” એટલું કહેતાં જ તેણે પ્રાણ છોડ્યા! આ બનાવમાં સર્વ પ્રકારનાં મનુષ્યો મળી આવે છે. પોતાના જ દેહથી વધારે દૂર દૃષ્ટિ નહિ કરનાર વૃદ્ધ વણિક, પોતાના કુટુંબને જ પોતાનું માનનાર જુવાન વણિકવધૂ, પોતાના કુટુંબ ઉપરાંત પોતાના ગામના કે ઝોળખાણવાળા ઉપર મમત્વ રાખનાર જુવાન વણિક, પોતાના દેશબંધુઓની જ સેવા કરવાની જિજ્ઞાસાવાળો બ્રાહ્મણ અને છેલ્લે પરદેશી પઠાણ જ નહિ પણ વાંદરો, બકરો અને પોપટના બન બચાવવા માટે પોતાનો પ્રાણ કાઢી આપનાર આવો, એ બધાંમાં અધમાધમથી માંડીને સર્વોત્તમ સુધીના પાંચે શ્રેણીઓનાં મનુષ્યોની દૃષ્ટિને આપણને અનુભવ થાય છે. (૧૧૬)

[પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું કે આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ એ દૃષ્ટિને અંધકાર નિગ્ન શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવે છે.]

ચૈતન્યદૃષ્ટ્યા જગન્નિરીક્ષણમ્ । ૧૧૭ ॥

હત્વા મોહબલં વિહાય મમતામાત્મ્યે નિબદ્ધાં કુલે ।
પદ્ય સ્વં નિશ્ચિલં જગદ્વિતતયા ચૈતન્યદૃષ્ટ્યા સદા ॥
સાદૃશ્યાદશિલાત્મનાં વિષમતાલેશો ન ભાસેત તે ।
રાગદ્વેષનિશાતનં સહજતો રીત્યાડનયા સમ્ભવેત્ ॥

આત્મદૃષ્ટિએ જગતનું નિરીક્ષણ.

ભાવાર્થ—હે મુમુક્ષો! મોહનીય કર્મના બળને પરાસ્ત કરી, પોતાના જ કુટુંબમાં બાંધેલી મમતાનો ઉચ્છેદ કરીને આ આખા જગતને વિશાળ ચૈતન્યદૃષ્ટિથી તું હમેશાં જોયા કર. ચૈતન્યદૃષ્ટિયા જોતાં જગતના અખિલ આત્માઓનું ચૈતન્ય એકસરખું હોવાને લીધે આ ઉચ્ચ અને આ નીચ

એવી વિષમતાનું ક્ષેષ માત્ર પણ ભાન નહિ થાય અને આ રીતે સહેલાઈથી રાગદ્વેષનું ઉચ્છેદન થવા સંભવ છે. (૧૧૭)

વિવેચન—આત્મસેવા એ જગત્સેવા છે અને જગત્સેવા એ આત્મસેવા છે, એવું જે પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું તેની પૂર્તિ રૂપે આ શ્લોક છે. આનું ભાન મનુષ્યને ક્યારે થાય ? ન્યારે વૃત્તિમાંથી રાગદ્વેષનો નાશ થાય, આ માટે કુટુંબ અને આ પારકો માણસ કિંવા આ મનુષ્ય અને આ તો કેવળ જંતુ, એવી ભાવનાનો કેવળ નાશ થાય, અને ચૈતન્યદૃષ્ટિથી આખું જગત્ આત્મતુલ્ય લાગે ત્યારે મનોવૃત્તિની વિષમતાનો નાશ થાય, રાગદ્વેષનું ઉચ્છેદન થાય અને વિશ્વપ્રેમનો વિકાસ થાય. વિશ્વપ્રેમ પણ બે પ્રકારનો છે: એક નિષેધમુખ્ય અને બીજો વિધિમુખ્ય. આ જગતમાં કોઈ માટે નથી એવી સમજણપૂર્વક ન્યારે જીવો ઉપરનો રાગદ્વેષ નાશ પામે ત્યારે જે વિશ્વપ્રેમ પ્રકટે છે તે નિષેધમુખ્ય છે અને આખું જગત્ માટે છે એવી સમજણપૂર્વક ન્યારે એક ઉપરનો રાગ અને બીજા ઉપરનો દ્વેષ કિંવા પોતાનાં ઉપરનો રાગ અને પરાયાં ઉપરનો અણુરાગ કિંવા દ્વેષ નાશ પામે, અને સર્વભૂતસ્વમાત્માને સર્વભૂતાંતિ જાત્મનિ અર્થાત્-સર્વ ભૂતોમાં સ્વાત્માને અને સ્વાત્મામાં સર્વ ભૂતોને જુએ ત્યારે જે વિશ્વપ્રેમ પ્રકટે છે તે વિધિમુખ્ય છે. આ બેઉ પ્રકારનો વિશ્વપ્રેમ ત્યારેજ પ્રકટે કે ન્યારે મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપ સમજાય, તે માટે મનુષ્ય આત્મચિંતન કરે અને આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા પછી કાંતો નિષેધમુખ્ય વિશ્વપ્રેમ વડે નિવૃત્તિની ઉપાસના કરે અને કાંતો વિધિમુખ્ય વિશ્વપ્રેમ વડે નિષ્કામ પ્રવૃત્તિની ઉપાસના કરે. કેવળ ક્રમચોગના હિમાયતીઓ તે નિષ્કામ હોવાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, પરંતુ કર્મ નિષ્કામ હોવા છતાં તે વિશુદ્ધ જ હોવાની પ્રતીતિ વિનાનું કર્મ નિર્થક છે. વિશુદ્ધ નિષ્કામ કર્મ તો તે જ મનુષ્ય કરી શકે કે જે આત્મચિંતન વડે આત્મસ્વરૂપ સમજે, ધ્યાન વડે સર્વ જીવોના હિતાહિતને યથાર્થ સમજે અને પછી નિષ્કામ પ્રવૃત્તિમાં પડે. આટલા માટેજ અંધકાર પદ્યત્વં નિશ્ચિત જગદ્વિતતયા ચૈતન્યદૃષ્ટયા સર્વા એમ કહી ચૈતન્યદૃષ્ટિ ઉપર—આત્મદર્શન કરવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકે છે. (૧૧૭)

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

વૈરાગ્ય પ્રકરણ.

[વિશ્વપ્રેમ અને આત્મભાવનાનું મૂળ વૈરાગ્યમાં રહેલું છે: જે વૈરાગ્ય અનેક કારણોમાંથી જન્મ પામે છે. આત્મદષ્ટિના સંપૂર્ણ ભાનપૂર્વક જે વૈરાગ્ય જન્મ પામે અને રાગદ્વેષ છૂટે એ વૈરાગ્ય સર્વોત્તમ છે, પરંતુ તે સિવાય પણ બીજા કારણોથી વૈરાગ્ય જન્મે છે. નિચ્છા શ્લોકમાં ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્ય વિષે વિવેચન કરે છે].

ત્રિવિધવૈરાગ્યમ્ । ૧૧૮ ॥

યદુઃખેન ગૃહં જહાતિ વિરતસ્તદુઃખગર્ભે મતં ।

મોહાદિષ્ટજને મૃતે મુનિરભૂત તન્મોહગર્ભે સ્વલુ ॥

જ્ઞાત્વાઽઽત્માનમલં મલાદુપરતસ્તજ્ઞાનગર્ભે પરં ।

સચ્છાસ્ત્રેઽધમમધ્યમોત્તમતયા વૈરાગ્યમાહુસ્ત્રિધા ॥

ત્રણ પ્રકારનું વૈરાગ્ય.

ભાવાર્થ—કોઈ માણસ ઉપર દુઃખ કે આકૃત આવી પડતાં વિરક્ત બની તે ઘરખાર ત્યજે છે તેનું વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત હોઈ અધમ પ્રકારનું છે. કોઈને કોઈ સ્વજન ઉપર અત્યંત મોહ હોય અને તેનું મરણ થતાં વિરક્ત થઈ તે માણસ મુનિ બને એ મધ્યમ પ્રકારનું—મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય. જે મનુષ્યને પૂર્વ સંસ્કારથી કે ગુરૂના ઉપદેશથી આત્મભાન થતાં જગતની માયાની તુચ્છતા સમજવાથી તે જગતને ત્યજે અને પાપથી નિવૃત્ત થાય તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું મનાય છે. (૧૧૮)

વિવેચન—મનુષ્યને અનેક પ્રસંગવિશેષોમાંથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને એ પ્રસંગવિશેષોને અનુરૂપ વૈરાગ્યના જૂદા જૂદા પ્રકારોનું અત્ર દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. કેટલાક મનુષ્યો ઉપર કાંઈ અસહ્ય દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે તેઓને સંસારની કટુતાનો અનુભવ થાય છે અને એ

કટુતાને લીધે સંસારથી કંટાળીને તેને સંસાર છોડી દેવાનું જ રહે છે. ન્યાસુધી સંસારમાં મધુરતા અનુભવાતી હતી ત્યાંસુધી સંસારમાં આસક્તિ રહી અને તેમાં કટુતાનો અનુભવ થતાં જ તત્પ્રત્યે કંટાળો આવ્યો તે જોડે એક પ્રકારનું વૈરાગ્ય છે પરંતુ તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, એક પ્રકારની સંસારભીક્ષતા છે, અને એવી ભીક્ષતાથી કરેલો સંસારનો કેવળ ત્યાગ આત્મોપકારક થતો નથી, સિવાય કે એ ત્યાગ ભવિષ્યની આત્મનિર્મળતા કિંવા રાગદ્વેષત્યાગના કારણરૂપ બને. આવા કંટાળાથી એક વાર સંસાર છોડી દીધા પછી જે અવકાશ મળે છે તે દર્મિયાન જે સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે તો ભવસાગરને તરી જવામાં કારણરૂપ બનનાર સાચું વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવાના દાખલા મળી શકે છે અને તે વખતે એ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય સાચા વૈરાગ્યનું નિમિત્તભૂત બન્યું હોવાથી ઉપકારક બને છે, પરંતુ એ સાચા વૈરાગ્ય વિનાનું દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય નિષ્ફળ છે અને તેથી જ ગ્રંથકારે તેને ચોગ્ય રીતે અધમ પ્રકારનું લેખ્યું છે. બીજા પ્રકારનું વૈરાગ્ય મોહ-ગર્ભિત હોય છે, એટલે કે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ ઉપર મનુષ્યનો અત્યંત મોહ અથવા આસક્તિ હોય અને એ મોહની વસ્તુનો નાશ કે વિયોગ થતાં જે માનસિક દુઃખાનુભવ થાય તે અનુભવના ઉભરાથી વૈરાગ્ય ઉપજે તે મોહગર્ભિત છે. મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ શાશ્વત હોતું નથી એટલે તે ઉચ્ચ કોટિમાં આવી શકતું નથી. પરંતુ જેટલું મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય શાશ્વત વૈરાગ્યની નિકટમાં છે, તેટલું દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી, એટલે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય કરતાં મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય સ્વલ્પ ઉચ્ચ કોટિએ આવે છે. મનુષ્યને જ્યારે મોહ-ગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉપજે છે ત્યારે તેને સંસારસંબંધની અને સ્થૂલ વસ્તુ-વિશેષની અનિત્યતાની સહજ ઝાંખી થાય છે અને તેજ કારણથી દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય કરતાં તેની સહજ ઉચ્ચ કોટિ લેખી છે. મોહ એ જેટલો મનનો પ્રબળ વિષય છે તેટલો પ્રબળ વિષય સુખદુઃખની માન્યતા નથી, એટલે એક વાર મોહ ઉપર આધાત થતાં જે વૈરાગ્ય ઉપજે છે તે સુખદુઃખની માન્યતા પરના આધાત કરતાં કિંચિત બળવાન હોય છે. કોઈ પણ વિષયમાં જેટલી આસક્તિની પ્રબળતા હોય તેટલી જ, એક વાર આસક્તિ ઉપર આધાત

થતાં ઉપજેલા વૈરાગ્યની પ્રજ્વળતા સંભવે. આ કારણથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્યની મધ્યમ કોટિ અંશકારે લેખી છે. પરંતુ જો મોહગર્ભિત વૈરાગ્યમાંથી શાશ્વત વૈરાગ્ય ન જન્મે અને કાળક્રમે શાશ્વત વૈરાગ્ય દહીભૂત ન થાય, તો પછી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ આત્મભાન થવા માટે કે વિશ્વપ્રેમની ઉત્પત્તિ માટે નિરૂપયોગી છે. ઉચ્ચ કોટિનું વૈરાગ્ય તો તે જ છે કે જે સદસદ્વિવેક વડે કિંવા આત્મભાન વડે ઉત્પન્ન થઈને માયાની તુચ્છતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે. એક વાર એ સાક્ષાત્કાર થયો એટલે તે મનુષ્યને જગત ન ત્યજે છતાં તે જગતને ત્યજી જાય છે અને પાપ તેનાથી છૂટું પડીને દૂર નાસી જાય છે. આ ઉત્તમ પ્રકારનું વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત છે, અને એ જ વિશ્વપ્રેમનું મૂળ છે. એક અંશકાર સત્ય કહે છે કે: “વિવેકના શસ્ત્રથી રાગના બંધનનું બળ તોડી નાંખવું તે પ્રવૃત્તિવિશેષનું નામ ‘વૈરાગ્ય’ છે અને તે મોક્ષપદનું પ્રથમ સોપાન છે.”

દૃષ્ટાંત—એક સંત નગરથી દૂર નદીકિનારે પર્ણકુટ્ટી બનાવીને રહ્યા હતા. એક શાહુકારનો પુત્ર અનેક પ્રકારના પદાર્થોથી એ સંતની સેવા કરવા લાગ્યો. સંત તેને એવા પદાર્થોથી સેવા કરવાની ના કહેતા, તો-પણ તે માનતો નહિ અને કહ્યા કરતો કે “મહારાજ ! સાઈ સાઈ ખાવા-પીવા તથા ઓઢવા પહેરવામાં શા દોષ છે કે આપને તે ગમતા નથી ? આનો જવાબ સંત આપતા નહિ. આ શાહુપુત્ર એક ધનાઢ્યની રૂપાળી પુત્રી ઉપર મોહિત થયો હતો અને તેને મેળવવાને આ સંત કાંઈ ચમત્કારિક ઉપાય બતાવે એવા હેતુથી તેમની સેવા કરતો હતો. એક વાર તેણે સંતને પોતાની મનઃકામના જણાવી. સંતે કહ્યું: “કાંઈ શીકર નહિ, હું હમણાં એ છોકરીને બોલાવી મંગાવું છું.” એ ધનાઢ્ય સંતનો ભક્ત હતો. સંતે કહાવી મોકલ્યું કે તુરત તેણે પોતાની પુત્રીને સંત પાસે મોકલી આપી. પુત્રી જુવાન અને સ્વરૂપવતી હતી. છોકરી પર્ણકુટ્ટીમાં આવી ગયા બાદ સાયંકાળ થતાંજ શાહુપુત્ર આવ્યો. છોકરીને તેને સ્વાધીન કરતાં સંતે કહ્યું: “એને તારી ખુશીમાં આવે ત્યાં લઈ જા, પણ તે સાથે તને એક વાત કહી દઉં છું કે તેનો સ્પર્શ તું કરીશ ત્યારપછી પાંચ પ્રહરમાં તાઈ

મૃત્યુ થશે.” શાહપુત્રે લેને પહેલાં તો મોકલવાની સાથે લીધી, પણ માથે જતાં મૃત્યુનો ભય તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો અને આખી રાત તેણે એ બાળા સાથે બાળી, પણ તેને તે સ્પર્શ સુધાં કરી શક્યો નહિ. સહવારસુધી તેણે મૃત્યુ સાથે લડાઈ કરી પણ જીતાયું નહિ અને મરવું કશુંલ થયું નહિ, તેથી બાળાનો સ્પર્શ થઈ શક્યો નહિ. સહવાર થતાં તેણે બાળાને તેને ઘેર પાછી મોકલી દીધી અને તે સંત પાસે આવ્યો. સંતે તેને પૂછ્યું: “કહો ભાઈ! રાત કેવા અનંદમાં ગુજરી?” શાહપુત્રે ખરી વાત કહી દીધી. સંતે કહ્યું: “ભાઈ! પાંચ પ્રહર પછી મૃત્યુ થવાનો જેને ભય છે તે સુખ ભોગવી શકતો નથી, તો જે પોતાના માથા પર દરેક ક્ષણે મૃત્યુનો ભય જુએ છે તે સ્વલ્પ પણ અશાશ્વત સુખ શી રીતે ભોગવી શકે?” આ સાંભળતાંજ શાહપુત્રે સાચું લાન આવ્યું, જગતના સ્થૂળ ભોગોની નશ્વરતા તેને સમજાઈ અને તે એ સંત મહાત્માના જ સેવા કરી વિરાગી થયો. તેને સદસહવિવેક વડે માયાની તુચ્છતા સમજાઈ અને તેણે વૈરાગ્ય ધારણ કર્યું તેથી તે ઉત્તમ કેટિનું વૈરાગ્ય લેખાય. (૧૧૮)

[નિમ્ન શ્લોકમાં ઉચ્ચ પ્રકારના વૈરાગ્યના પણ પુનઃ બે ભેદ સમજાવવામાં આવ્યા છે.]

તૃતીયવૈરાગ્યમપિ ક્ષિપુલ્ભમ્ ॥૧૧૯॥

ગ્રાહ્યં તત્ર તૃતીયમેવ ક્ષિપ્તં નિઃશ્રેયસાર્થં જનૈ—

સ્તદ્દ્વેધાઽસ્તિ સમાનભાવજનિતં યદ્વૈક્યભાવોદ્ભવમ્॥

સર્વે મત્સદૃશા ધિયેતિ સમતાસ્યામઃ કુન્નિમ્બઽગ્નિમ—

મેકોઽહં મમ કોઽપિ નેતિ જાનેતા નેમર્મો તા તત્પરમ્મ્હા

ત્રીજા પ્રકારનું વૈરાગ્ય પણ બે સુખવાળું છે.

ભાવાર્થ—ત્રણ પ્રકારનાં વૈરાગ્યમાં ત્રીજા પ્રકારનું વૈરાગ્ય નિર્મળ હોઈને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે આદરણીય લેખાય છે. તે વૈરાગ્યના બે પ્રકાર છે: એક તો સમાનભાવ સંકલિત અને બીજું એક્યભાવ સંકલિત. આ જગતનાં તમામ પ્રાણીઓ મારા જેવાં છે, એવી સુદ્ધિથી જગતની સાથે આત્મ-

ભાવનું અનુસંધાન થતાં કુટુંબ ઉપરની મમતા છૂટી થાય તે પ્રથમ સમાન-ભાવ-સંકલિત વૈરાગ્ય કહેવાય અને હું એકલો છું, મારું કોઈ પણ નથી, એવી શુદ્ધિથી જે નિર્મોહ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે બીજું એક્યભાવ-સંકલિત વૈરાગ્ય કહેવાય. (૧૧૯)

વિવેચન—પૂર્વે જે વિશ્વપ્રેમના બે પ્રકારો સમજાવવામાં આવ્યા છે, તેવા જ બે પ્રકાર આ શાશ્વત વૈરાગ્યના છે: એક પ્રકાર સમાનભાવ સંકલિત અને બીજો પ્રકાર એક્યભાવ સંકલિત વૈરાગ્યનો છે : અથવાતો એક પ્રકાર વિધિમુખ અને બીજો પ્રકાર નિષેધમુખ વૈરાગ્યનો છે. જેવી રીતે જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓને સ્વસમાન દેખવાથી વિશ્વપ્રેમ કે વૈરાગ્ય પ્રકટે છે, તેવી જ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને ‘તે મારાં નથી’ એવી નિર્મોહ-શુદ્ધિથી દેખવાથી પણ વિશ્વપ્રેમ કે વૈરાગ્ય પ્રકટે છે. ઉભય પ્રકારનું વૈરાગ્ય ખરું સ્વાત્મભાન થયા વિના પ્રકટ થતું નથી. વૃત્તિની અહિમુખતા ટળીને ન્યારે મનની સર્વ વૃત્તિઓ અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે જ આ બેઉ પ્રકારમાંથી હરકોઈ એક પ્રકારનું વૈરાગ્ય ઉપજે છે. આ ઉપરથી પ્રશ્ન થશે કે ન્યારે વિશ્વપ્રેમ અને શાશ્વત વૈરાગ્ય બેઉ સમાન કોટિનાં છે અને બેઉનાં સમાન પ્રકારો છે ત્યારે તેને જૂદાં પાડવાનું કારણ શું ? કારણ એ જ છે કે વૈરાગ્ય એ નિવૃત્તિનો માર્ગ પસંદ કરનારાઓને અર્થ છે અને વિશ્વપ્રેમ એ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ પસંદ કરનારાઓને માટે છે. પૂર્વે ઉભયનું સમાન ફળ કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે અત્ર ઉભય માર્ગોની પસંદગી કરનારાઓના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણોનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. (૧૧૯)

[વૈરાગ્ય એ સહજ-સુવ્રલ નથી. સંસારથી કેવળ હઠાસીનતા પ્રાપ્ત થાય પરંતુ જો તે અજ્ઞાનપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય તો તે સાચું વૈરાગ્ય નથી. માટે સાચું વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય ગુરૂનો સમાગમ કરવો આવશ્યક છે. એ જ રીતે મુનિ-ધર્મને યોગ્ય આચાર વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે. નિમ્ન શ્લોકમાં વૈરાગ્યના અભ્યાસ માટે આવશ્યક વસ્તુઓનો યોગ્ય કરવામાં આવેલો છે.]

વૈરાગ્યાભ્યાસ: । ૧૨૦ ॥

મૃદાચ્યારસહીનભોજનરમાસંસર્ગહાનાદિભિઃ ।

સાધ્વાચારવિચારપાલનમયાઽભ્યાસો વિધેયશ્ચિરમ્ ॥
 एवं चेन्द्रियनिग्रहेण मनसो दान्त्यात्मशान्त्या परं ।
 वैराग्यं परिशीलनीयमुचितं वर्षं द्विवर्षावधिम् ॥

વૈરાગ્યનો અભ્યાસ.

ભાવાર્થ—વૈરાગ્યને પરિપક્વ બનાવવા માટે મુમુક્ષુ જનોએ વર્ષ કે એ વર્ષ સુધી વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એટલે કે ભૂમિશય્યા—જમીન ઉપર એકાદ વસ્ત્ર બિછાવી સૂવું, સારાં પકવાનોનો ત્યાગ કરી રસહીન ભોજન કરવું, સ્ત્રીનો સંસર્ગ છોડી દેવોઃ દૂંકામાં સાધુઓ જેવા આચાર પાળે છે તેવા આચાર વિચારનું પાલન કરવાનો લાંબો અભ્યાસ કરવો, તેમ જ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, મનનું દમન કરવું અને આત્માને અતુલ શાન્તિમાં રાખવો. (૧૨૦)

વિવેચન—ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યા વિના વૈરાગ્ય પ્રકટનું નથી અને તપશ્ચર્યાની પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના એ નિગ્રહ સધાતો નથી. શમ—દમ—યમ—નિયમાદિનું વિધાન યોગી જનોનાં કર્તવ્ય કર્મોમાં કરવામાં આવેલું છે, પરંતુ એ સાધનો સહજ રીત્યા પ્રાપ્ત થતાં નથી. આ માટે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવામાં આવવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયો ઉપર કારમો બળાત્કાર કરવાથી આત્મા ઝલાનિ પામે છે તેટલા માટે ધીરે ધીરે એ અભ્યાસમાં આગળ વધવું જોઈએ. ભૂશય્યાદિ વડે સ્પર્શેન્દ્રિયનો, રસહીન ભોજન વડે જિહ્વેન્દ્રિયનો, સ્ત્રીસંસર્ગ છોડીને વિષય વૃત્તિનો, અને મુનિજનોના અન્યાચારો જેવા કે ભૌન, ગીતવાદનો ત્યાગ, સુગંધનો ત્યાગ ઇત્યાદિ વડે વાણી, કર્ણેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય વગેરેનો સંયમ કરતા રહેવાથી અને એવો અભ્યાસ એક વર્ષ, એ વર્ષ કે ચિરકાળ સુધી કરીને તે સાધ્ય કર્યા પછી આગળ વધી શકાય છે. ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો અભ્યાસ કે જે વૈરાગ્યનું પ્રથમ સોપાન છે તે આ શ્લોકમાં એક—એ વર્ષ માટે જ કરવાનું કહીને ‘ઘતિ’ કરવામાં આવ્યું નથી, કારણકે સર્વને એટલા જ કાળમાં એ સિદ્ધ થાય તેમ હોતું

નથી; આ કારણથી વર્ષ દ્વિવર્ષાબિંદુ એ પ્રયોગની સાથે ચિરમ્ શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરેલો છે; અર્થાત્ કોઈ એકા અધિકારવાળાને એ અભ્યાસ પાછળ વધારે વખત જોઈએ તો તે પણ તેણે જાળવે જોઈએ અને વૈરાગ્યનો અભ્યાસ પરિપક્વ કરવો જોઈએ. સાધુ જનોના આચારો જૈનોના આચારોગ સૂત્રમાં, ગીતામાં, ઉપનિષદોમાં વિસ્તારથી કહેલા છે અને એ સર્વો નિષ્કર્ષ જે કાઢવામાં આવે તો એ જ જણાય છે કે—જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરવા માટે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો એ આવશ્યક છે. આચારોગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ત્યાંસુધી કાન, આંખ, નાક, જીભ અને સ્પર્શન્દ્રિયની વિજ્ઞાનશક્તિ મંદ પડી નથી ત્યાંસુધીમાં તું તારું આત્માર્થ સિદ્ધ કરી લે.” તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયોની શક્તિ શૂન્ય થયા પૂર્વે જ તેનો નિગ્રહ કરીને આત્માર્થ સાધવો જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ।
अर्थात्—યોગી એકાન્તમાં રહીને, ચિત્ત તથા આત્માને નિયત કરીને, કામ્ય વાસનાઓ તથા પરિગ્રહોને ત્યજીને, યોગાભ્યાસ કરે. પૂર્વે જે બે પ્રકારનું ઉચ્ચ વૈરાગ્ય કહેલું છે તે વૈરાગ્ય આ પ્રકારના અભ્યાસ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. (૧૨૦)

[જ્ઞાન વિનાનું વૈરાગ્ય એ તેજ વિનાના દીપક જેવું છે: એટલે અંધકાર હશે. મુમુક્ષુને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું સૂચન કરે છે.]

શાસ્ત્રાધ્યયનમ્ । ૧૨૧ ॥

साध्वा परविचारोऽयजनकं शास्त्रं यथानुक्रमं ।

ज्ञानार्थं पठितव्यमादरधिया स्थित्वा समीपે गुरोः ॥

तत्त्वज्ञानादेषिष्टशास्त्रनिवहाऽभ्यासोऽपि कार्यो मुदा ।

सन्मार्गादिनिश्चयाय सुधिया जिज्ञासुना श्रेयसे ॥

શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું.

ભાવાર્થ—મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરતાં નિવૃત્તિને વખતે જે શાસ્ત્રમાં સાધુઓના આચાર વિચારનો ઉપદેશ કરેલ હોય તે શાસ્ત્રનું

ક્રમપૂર્વકે ગુરૂની પાસે રહીને આદરશુદ્ધિથી ખાસ ગાન મેળવવાને અધ્યયન કરવું. તેથી સાથે સાથે સંસ્મારના વખારે નિશ્ચય કરવો અને શ્રદ્ધાને શુદ્ધ અને વધારે શ્રેયને માટે તત્પરતાનાં જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોનો પણ શુદ્ધિમાન બિશ્વાસુએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. (૧૨૧)

વિવેચન—જગતમાં કેટલાક મનુષ્યો શ્રેયનું સંશોધન કરે છે અને કેટલાકો પ્રેમનું સંશોધન કરે છે. કહોપનિષદમાં કહ્યું છે કે શ્રેયથ પ્રેયથ મનુષ્યમેતસ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ । શ્રેયોહિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયો મન્દો યોગક્ષેમાદવૃણીતો । અર્થાત—શ્રેય અને પ્રેય એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છેઃ તે બેઉને સમ્યક્ પ્રકારે જોઈને તેને ભિન્ન કરી ધીર જન પ્રેયને છોડી શ્રેયને ગ્રહણ કરે છે અને મન્દ શુદ્ધિવાળો જન યોગક્ષેમ રૂપી શ્રેયને ત્યજીને પ્રેયને ગ્રહણ કરે છે. અત્ર અંથકારે શ્રેયાર્થી સુસુક્ષ્મે કહ્યું છે કે—વૈરાગ્યનો અભ્યાસ ઇન્દ્રિયદમનાદિથી કરવો પરંતુ પશુવત્ ઇન્દ્રિયદમન ન કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકે ઇન્દ્રિયદમન કરવું અને તેટલા માટે એવાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું કે જે શાસ્ત્રોમાં વૈરાગ્યના અભ્યાસનું ક્રમપૂર્વકે વિધાન કરવામાં આવેલું હોય અર્થાત સાધુ જનોના આચારવિચારનું કથન કરવામાં આવેલું હોય. આ અધ્યયન પણ કેવી રીતે કરવું ? આદરાર્થિયા સ્થિત્વા સમીપે ગુરોઃ અર્થાત—આદરપૂર્વકે ગુરૂની સમીપે બિભા રહીને શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું. શાસ્ત્રાધ્યયનમાં શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમ્યક્ પ્રકારે સમજવાની જરૂર હોય છે, અને તેટલા માટે પરાપૂર્વથી ગુરૂની આવશ્યકતા માનવામાં આવે છે. (૧૨૧)

[નિમ્ન શ્લોકમાં કૃપાવંત ગુરૂની આવશ્યકતા બતાવી છે.]

સુકૃપા । ૧૨૨ ॥

**વિદ્યા સિદ્ધયતિ સદ્ગુરોઃ સુકૃપયા પીયૂષમચ્ચા દ્રુતં ।
ગુર્વાજ્ઞાવશવર્તિતાદિસુગુપ્તેઃ સમ્પાદ્યતે સા કૃપા ॥
ભક્ત્યા સ્વાપંજલપયા સ્વહરહઃ કૃત્વા ચ સેવાં ગુરોઃ ।
સમ્પાદ્યા વિનયેન સદ્ગુરુકૃપા જિજ્ઞાસુતા શ્રેયસે ॥**

ગુરૂકૃપા.

ભાવાર્થ—અભ્યાસી ગમે તેટલો અભ્યાસ કરે પણ સહગુરૂની કૃપા વિના વિદ્યાની સિદ્ધિ થતી નથી; કિન્તુ અમૃત સમાન સહગુરૂની કૃપાથી તુરત વિદ્યાની સિદ્ધિ થાય છે. ગુરૂની આગાને વશ રહી વર્તવાથી અને વિનયાદિ સહગુણોથી ગુરૂની કૃપા મેળવી શકાય છે, માટે જિજ્ઞાસુએ શ્રેયને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવા ૩૫ પરમ ભક્તિથી હમેશાં સહગુરૂની વિનયપૂર્વક સેવા કરીને તેમની કૃપા મેળવવી જોઈએ. (૧૨૨)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં ગુરૂની કૃપાનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાની સિદ્ધિ અંથો વાંચવાથી કે નેત્રો વડે જગતનું નિરીક્ષણ કરતા ફરવાથી થતી નથી; પરન્તુ વાચન, મનન, નિરીક્ષણ આદિ વડે જે સ્વાનુભવ-સિદ્ધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમાં ગુરૂનું વિશિષ્ટાનુભૂત જ્ઞાન ભળે ત્યારે જ પ્રગતિ ત્વરાથી થવા લાગે છે. આ કારણથી મુમુક્ષુને માટે ગુરૂની આવશ્યકતા રહેલી છે. મી. ઇ. ટી. ૨૮૩ીં ‘ગુરૂ અને ચેલા’ સંબંધે લખે છે કે—“ગુરૂ પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવને આધારે વર્તે છે અને ચેલો પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવને આધારે વર્તે છે. એમ વખત જાય છે અને જેમ જેમ ચેલો ગુરૂના ગુણો તથા સહવર્તનમાં ઉડે ઉતરતો જાય છે તેમ તેમ ગુરૂ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ તથા માન વધતાં જાય છે. ચેલાને જે કાંઈ મુશ્કેલીઓ મળ્યું છે તેનું વિદ્યારણ ગુરૂ યોગ્ય સૂચનાઓ વડે કરે છે.” આ રીતે ગુરૂમાં પ્રેમભક્તિ જાગૃત થતાં ગુરૂની કૃપા આપોઆપ પ્રકટ થાય છે, અને જે ગુરૂકૃપા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો ચેલાએ ગુરૂ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ ધરાવવાં જોઈએ, બલકે સંપૂર્ણ સ્વાર્પણ કરી દેવું જોઈએ: એમ કર્યા વિના વિદ્યાની સિદ્ધિ થતી નથી. અત્ર કોઈ શંકા કરે કે—ગુરૂકૃપા પ્રાપ્ત કરવી એ સારી વાત છે, પરન્તુ જગતમાં બધાએ ગુરૂ કાંઈ શિષ્યનું કલ્યાણ કરી નાંખે તેવા હોતા નથી. અખો કહે છે તેમ—“ધન હરે ધોખો ના હરે, એ ગુરૂ શું કલ્યાણ જ કરે?” એવા ગુરૂઓ પણ હોય છે, તેમની પ્રત્યે ભક્તિ, સ્વાર્પણ, સેવા, વિનય એ શા કામનાં? આ શંકાના સમાધાન માટે અંથકારે ‘કહેવાતા’ ગુરૂનો સ્વીકાર ન કરતાં સદ્ગુરૂ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. જે ‘સહગુરૂ’

નથી તે વિદ્યાવાન હોવા છતાં પણ 'ગુરુ' થવાને પાત્ર નથી અને તેવાની પાસેથી ગમે તેવી વિદ્યા મળે તોપણ તે ગ્રહણ કરવી યુક્ત નથી. જે સદ્ગુરુ હોય છે તે શિષ્યની પાત્રતા જરૂર જુએ છે, તેની કસોટી કરે છે, અને શિષ્ય સુપાત્ર જણાય તો તેની પાસે કશી ગુરુકુંચી નરાખતાં તેનું કલ્યાણ જરૂર કરે છે. આ કારણથી શિષ્ય તરીકેની સુપાત્રતાના ગુણોનું કથન પણ ગુરુકૃપાના મહિમાની સાથે અત્ર કરવામાં આવેલું છે.

દૃષ્ટાંત—અત્ર એક અદ્ભુત પ્રકારની ગુરુકૃપાનું દૃષ્ટાંત ઉચિત થઈ પડશે. એક શાહુકારનો પુત્ર એક મહાત્માની સેવામાં રાતદિવસ રહેવા લાગ્યો. તેના પિતાએ તેને બહુ સમગ્રવ્યે, મહાત્માએ પણ તેને ધેર જવાની રજા આપી છતાં તે ગયો નહિ. તેનો ભક્તિભાવ જોઈને મહાત્માને નવાઈ લાગી પણ તે સાથે તેની કસોટી કરવાની જરૂર તેમને જણાઈ. આ હેતુથી મહાત્માએ યોગબળથી કાયા પલટવા માંડી, એટલેકે શરીરને રોગગ્રસ્ત બનાવી દીધું અને એવી અવસ્થામાં શિષ્ય કેવી સેવા કરે છે તેનો અનુભવ લેવા માંડ્યો. કફ અને ખાંસીના જેરથી મહાત્માએ ન્યાં ત્યાં થૂંકવા માંડ્યું, વસ્ત્રો ખગાડવા માંડ્યાં અને જમીન ગંદી કરવા માંડી. શિષ્ય એ બધું સાફ-સુફ કરવામાં મગ્ની રહ્યો અને સેવા કરવા લાગ્યો. ચીડિયો સ્વભાવ થઈ જવાથી રાતદિવસ સેવા કરવા છતાં ગુરુ જમે તેમ બોલતા અને કઠણ કામ કરવાનું કહેતાં અચકાતા નહિ. 'અહીં બેસાડ, અહીંથી ઉઠાડી ત્યાં સુવાડ' ઇત્યાદિ ત્રાસ આપવા લાગ્યા. જોઈતી ચીજ જલ્દી ન લાવવાથી ગુસ્સો કરે અને ચીજ પણ બીખ માંગીને લાવવાની તથા ગુરુની તબીયત જાળવવાની. ખાવાનું પણ વિધવિધ જાતનું માંગવા લાગ્યા. શિષ્ય બીખ માંગીને તે લાવતો છતાં જોઈતી ચીજ મળતી નહિ એટલે મહાત્માનો કેપ થતો ! આમ હોવા છતાં શિષ્ય અભિમાન છોડી, મનઃસંયમ કરીને ગુરુની સેવામાં તત્પર રહ્યો. એ રીતે લાંબો વખત પસાર થયો એટલે શિષ્યને ગુરુ ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો; પરંતુ ગુરુ તો તેના ઉપર આવી સેવાભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ ચૂક્યા હતા અને પોતાની બધી વિદ્યા તેને આપવા તત્પર હતા. છેલ્લી કસોટી કરવાના હેતુથી ગુરુએ પોતાની પથારી પાસે પાણીનો

‘ઘડો પડખો હલો તેને લાત ખરીને ફેંપી નાંખ્યો. અને શિખરને કહ્યું કે-બા, નવો ઘડો ખાણી ભરીને લઈ આવ. શિખર ગામમાં જઈ એ પૈસા બીખમાં ભરી આવી નવો ઘડો ખરીદી આવ્યો. અને નદીતટે પાણી ભરવા ગયો. પાણી ભર્યું અને ઘડો ઉઠકેવા જાય છે, ત્યાં મનમાં વાચુનો વંદોળ આવ્યો: ‘હું સાહુકારનો પુત્ર, બીખ માંખીને ઘડો લઈ પાણી ભરી જઉં છું’, તણતણ વરસથી ગુરૂની સેવા કરું છું, છતાં ગુરૂને તેનો કરો ગુણ નથી ! આ દરતાં તો સંસારમાં રહી પ્રભુભક્તિ કરી હોત તો શું ખોદું હતું ? ગુરૂજીવું થવું હશે તેમ થશે, પણ હું તો અહીંથી સીધો ભેરજ ચાલ્યો જઉં.’ આમ વિચારી તે ઘડો નદીઘાટ ઉપર મૂકી પાછો ફરે છે, એટલામાં તેને ઘડા ઉપરના દષ્ટિપાતથી એમ લાગવા માંડ્યું કે એ ઘડો કાંઈ વાચા કરે છે :

કોદારેણ વિદારિતા વસુમતિઃ પશ્ચાત્ સ્વરાવોહજં ।

તત્પાપિષ્ઠકુલલવાદહનનં દંડેન ચક્ષુઃપ્રમય્ ॥

રજ્જ્વા છેદનતાઢનં ચ દહનં સર્વં વિસોઢં મયા ।

ગ્રામ્યજીવકરતંકણં વહુકૃતં તન્નોષિકુઃસ્વં મહત્ ॥

અર્થાત—(ઘડો કહે છે) પહેલાં તો કોદાળીના ધાથી ભોંય ખોદીને માટી ખાણમાંથી કાઢવામાં આવી, પછી એ માટીને ગંધેડે ચડાવીને લઈ જવામાં આવી, પછી દુષ્ટ કુંભારે તેને પોતાના પગ વડે ખુંદી, પછી ચાક ઉપર ચડાવીને લાકડાના દાંડાથી ભ્રમણ કરાવ્યું, પછી દોરીથી ચાક ઉપરથી કાચા ધડાને ગળેથી છેદવામાં આવ્યો, પછી તેને ટપલાં ભરીને ટીપ્યો, પછી તેને નીંભાડામાં નાંખીને બાલ્યો, ત્યારે ઘડો થયો, પરંતુ એટલેથી પત્યું નહિ. ઘડો ખરીદનારી ગામડીયણ બાઈએ તેને બહુ બહુ ટકોરા ભરીને ખાત્રી કરી બેઠકે તે કાણો કે ફૂટેલો નથી ! ત્યારે જ તે ‘પાત્ર’ થયું કહેવાયું ! બાઈ આ ઘડા રૂપી પાત્રના દુઃખ પાસે તારું દુઃખ શા હિસાબમાં છે ? તારે પણ બે ‘પાત્ર’ (વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને લાયક) થવું હોય તો દુઃખ સહન કરવું જ પડે ! ધડાના આ બોધથી શિખરનો ગુરૂ પ્રત્યેનો ભાવ જન્યુત થયો અને પાણી ભરીને ગુરૂ પાસે ઘડો લઈ ગયો. તે આશ્ચર્ય પામ્યો કે બુઝનો બાધિ નાશ પામી ગયો હતો ! એ રીતે ગુરૂએ તેની સેવાની કસોટી

કરીને તેની સુખાત્રતા જોઈ તેને અપૂર્વ સિદ્ધાન્ત દાન કર્યું. તત્કાલ એ છે કે સદ્ગુણની કૃપાનું ફળ અદ્ભુત છે અને સુખાત્ર શિષ્યને યોગ્ય ગુણો એ કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૧૨૨)

[પરિપક્વ વૈરાગ્ય વિના કરો અર્થ સંપાદક નથી, તેટલા માટે ત્ર્યંશ્વર નિમ્ન શ્લોકમ વૈરાગ્યના પરિપાક માટેના કેટલાક માર્ગોનું નિદર્શન કરે છે.]

વૈરાગ્યપરિપાકઃ । ૧૨૩ ॥

वैराग्यं क्षणिकं तु निष्फलमहो ! नो योगनिर्वाकं ।

भाव्यं तेन सुनिश्चितेन नियतं प्राप्तेन पक्वां दशाम्॥

सत्सङ्गेन विरागधर्मकथया चैकान्तवासेन वा ।

स्वाध्यायेन सुचिन्तनेन તપસા કુર્યાच्च તન્નિષ્ઠિતમ્ ॥

વૈરાગ્યનો પરિપાક.

ભાવાર્થ—વૈરાગ્ય જો ક્ષણિક હોય તો તે નિષ્ફળ નીવડે છે, તેનાથી સંયમનો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી, માટે વૈરાગ્ય સારી રીતે નિષ્ઠા પામેલું-પરિપક્વ દશાને પહોંચેલું અને નિયત થએલું હોવું જોઈએ. મુમુક્ષુએ સત્સંગમાં રહીને, વૈરાગ્યની ધર્મકથા સાંભળીને, એકાન્તવાસમાં સ્થિતિ કરીને, સ્વાધ્યાય, ચિંતન, મનન તથા યથાશક્તિ તપોનુદ્ધાન કરી વૈરાગ્યને પરિપક્વ બનાવવું જોઈએ. (૧૨૩)

વિવેચન—પૂર્વે દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત એવા વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાં જ્ઞાનગર્ભિતને ઉત્તમ કોટિનું લેખવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણ પ્રકારનું વૈરાગ્ય જો ઉત્તમ મધ્યમ કે કનિષ્ઠ હોવા છતાં પરિણામદાયી તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે એ વૈરાગ્ય પરિપક્વ આવે. ધણું મનુષ્યોને શ્મશાનભૂમિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન આવે છે. જે સ્થળે હજારો મહાન અને લઘુ પુરુષોનાં મૃત દેહો ભરમીભૂત થઈ ગયા તે સ્થળે એક વાર પોતાને પણ ભરમીભૂત થવાનું છે એ કલ્પના જ સંસારની અને આ સ્થળ જગતની અનિત્યતા મગજમાં રકુરાવે છે અને

વૈરાગ્ય પ્રકટે છે, એ ખરેખર જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, છતાં તે 'શ્મશાન-વૈરાગ્ય' છે—ક્ષણિક છે અને મનઃપ્રદેશ ઉપર તેની અસર માત્ર ક્ષણભ્રમી રહે છે. શ્મશાનની બહાર નીકળ્યા, ઘેર ગયા, અને પુનઃ ધર્મા-વ્યાપારને સ્થાને જઈ પહોંચ્યા કે તુરત શ્મશાનનું વૈરાગ્ય સેંકડો ગાઉ દૂર નાસી ગયેલું લાગે છે ! આ ક્ષણિક વૈરાગ્યથી યોગ કહેતાં સંયમનો નિર્વાહ થતો નથી. આટલા માટે વૈરાગ્ય પરિપક્વ દશામાં આવવું જોઈએ અને વૈરાગ્યના પરિપક્વ માટે મુમુક્ષુએ કેટલોક ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. ઉદ્યમ શો કરવો ? અંથકાર કહે છે કે—સત્સંગમાં રહેવું, વૈરાગ્યની ધર્મિકતા સાંભળવી, એકાન્તમાં સ્થિતિ કરવી, સ્વાધ્યાય, ચિંતન-મનન કરવું, અને યથાયોગ્ય તપ વડે કરીને વૈરાગ્યને પરિપક્વ બનાવવું. (૧૨૩)

[આવા ઉદ્યમ વડે વૈરાગ્યનું સેવન જોણે કયું હોય એવા મુમુક્ષુનું વૈરાગ્ય પરિપક્વ ક્યારે થયું કહેવાય ? આ પરિપક્વતાનું માપ અંથકાર નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવે છે.]

વૈરાગ્યપરીક્ષા । ૧૨૪ ॥

चित्तं यस्य न चञ्चलं विकृतिमद् दृष्ट्वाऽपि देवाङ्गनां ।

શ્રુત્વા કણ્ઠકતુલ્યશત્રુવચનં ક્ષુભ્યેન્ન યન્માનસમ્ ॥

ધૈર્યં મુશ્વતિ નો મનાગ્ બહુજનૈર્યદૃષ્ટ્વા ચ યસ્તાહિતો-

જ્ઞેયા તત્પરિપક્વતા સહૃદયૈરેતઃ શુભૈર્લક્ષણૈઃ ॥

વૈરાગ્યની પરીક્ષા.

ભાવાર્થ—દેવાંગના અથવા તેના જેવી સ્વરૂપવતી તરૂણીને જોઈને પણ જોની ચિત્તવૃત્તિ વિકૃત થઈ ચંચળ ન થાય, શત્રુનાં કંટક જેવાં કંકશ વચનો સાંભળીને પણ જોનું મન જરાએ ક્ષોભ ન પામે, ધણા માણસો લાકડીઓ લઈ માર મારે તોપણ જે ધીરજને ન છોડે, તેનું વૈરાગ્ય પરિપક્વ થયું છે એમ સમજવું અને એવાં શુભ લક્ષણોવાળો મનુષ્ય સાચો મુમુક્ષુ છે એવું સહૃદય જનોએ સમજી લેવું. (૧૨૪)

વિવેચન—સાચા વૈરાગ્યને ઓળખી, તેનું પરિશીલન કરવા માટે જોગ્ય ઉદ્ધમ કરી, સદ્ગુણી સહાય તથા કૃપા પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે એક મુમુક્ષુને વૈરાગ્ય પરિપક્વ દશાને પામે છે ત્યારે તે ‘સાધુ’ નામને પાત્ર થાય છે કિંવા સાધુત્વ ગ્રહણ કરવાનો અધિકારી બને છે. વૈરાગ્યની એ ઉચ્ચ દશાનું ફળ શું ? જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ એ દશાને પામે છે ત્યારે મન તથા ઇન્દ્રિયોનો અપૂર્વ સંયમ તેને ઉપલબ્ધ થાય છે. એ સંયમે કરીને તેની ક્ષુદ્ર સ્થૂળ વૃત્તિઓ નાશ પામે છે, તેથી તેની વિષયાસક્તિ રહેતી નથી, વાણી કે દેહનો ઉપસર્ગ તે સુખે સહન કરી શકે છે અને બીજા અનેક અપ્રિય બાહ્ય પ્રસંગોથી પણ તેનાં મન કે વૃત્તિઓ ક્ષુબ્ધ થતાં નથી. ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ કિંવા યોગથી જોણે મન અને વૃત્તિઓ ઉપર આત્માનો અંકુશ સ્થાપિત કર્યો હોય છે, તેને માટે ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે—

સદા યોગાભ્યાસવ્યસનવશાયોરાત્મમનસો—

રવિચ્છિન્ના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્ય કિમુ તૈઃ ॥

પ્રિયાણામાલાપૈરધરમધુભિર્વક્ત્રકમલૈઃ ।

સ નિઃશ્વાસામોદૈઃ સકુચકલશમ્લેષસુરતૈઃ ॥

અર્થાત—યોગાભ્યાસના વ્યસનથી જેનાં આત્મા અને મન વશ થએલાં છે અને જે પુણ્યશાળી પુરૂષના આત્માને મનની અવિચ્છિન્ન મૈત્રી સ્ફુરી રહેલી છે તે પુરૂષને, સ્ત્રીઓના ભાષણોનું, અધરોષના મધનું, સુગંધી નિઃશ્વાસવાળાં મુખકમળોનું અને સ્ત્રીસમાગમનું શું પ્રયોજન છે ? તાત્પર્ય કે આવા પ્રસંગોથી પણ તેવા મુમુક્ષુનું ચિત્ત ચલાયમાન થતું નથી. વૈરાગ્યની પરિપક્વ દશાવાળા સાધુ જનને માટે સ્વામી બ્રહ્માનંદ કહે છે કે:—

હોત ન વિષયાસક્ત, રહત અનુરક્ત ભજનમે,

દુર્મતિ દુબધા દૂર, શૂર સુખ સાજત જનમે;

છતન ઇન્દ્રિય જતન, રહત તત્પર દિન રાતી,

કામ ક્રોધ મદ્દ લોભ, આત નહિ નિકટ અરાતી;

વૈરાગ્ય ધર્મ ભક્તિ વિમલ, શુન બીન સમજત બ્યાનકું,

નિત બ્રહ્મ મુનિ નિરાદિન નમત, એસે સંત સુબનકું.

અંધકારે આ શ્લોકમાં વૈરાગ્યની કસોટી સૂચવવા માટે મન તથા ઇન્દ્રિયોન્ન સ્થૂળ લખ્યા આપ્યા છે : જેવા કે, દેવાંગનાને જેવા છતાં ચિત્તની ચંચલતા ન થયે, અનેક મનુષ્યો લાકડીઓથી માર મારે છતાં મન ક્ષુબ્ધ ન થવું ઇત્યાદિ. એ જ રીતે મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર બીજા પ્રકારના આધારો મવાના પ્રસંગો આવે તોપણ જેને હર્ષ કે શોક થતાં નથી, વૃત્તિઓ કંપામ-માન થતી નથી પરન્તુ અડગ રહે છે તેનું વૈરાગ્ય પરિપક્વ થએલું લેખામ, એવું કહેવાનો આશય છે.

દષ્ટાન્ત—તીવ્ર વૈરાગ્ય વડે જેણે મન અને ઇન્દ્રિયોનો અપૂર્વ સંયમ કરવામાં સફળતા મેળવી છે એવા ગજસુકુમારનું ચરિત્ર જૈન શાસ્ત્રમાં સુ-પ્રસિદ્ધ છે. ગજસુકુમારને સોમિલ નામના બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રી વાજ્ઞાનથી આપી. ત્યારપછી વૈરાગ્યને પામેલા ગજસુકુમારે નેમનાથ સ્વામી પાસે દીક્ષા લઈ સાધુત્વ ગ્રહણ કર્યું. દીક્ષા લઈને તરત જ ગુરૂ પાસે માંગણી કરી કે તરત મોક્ષ મળે તેવો માર્ગ બતાવો. પ્રભુએ કહ્યું બારમી ભિક્ષુની પડિમા અંગી-કાર કરી બરાબર રીતે પાલન કરે તો જલદી મોક્ષ મળે છે. ગજસુકુમાર મુનિ ભિક્ષુ પડિમા આદરીને રમશાનબૂમિમાં કથોત્સર્ગ (કાઉસગ) કરીને રહ્યો. સોમિલે તેને દીકો અને ક્રોધમાં આવી જઈ તેને ઘણી ગાળો દઈને કહ્યું : “ઓ નિર્માલ્ય પુરૂષ ! જ્યારે તારામાં કમાઈ આવ્યાની કે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ નહોતી અને છેવટે સાધુ થઈને બીખજ માંગી ખાવી હતી, ત્યારે તેં મારી પુત્રીને અંગીકાર કરી તેને કુંવારા રાણીવાસમાં મોકલી તેનો ભવ કેમ ખાળ્યો ?” કાઉ-સગમાં હોવાથી ગજસુકુમારે કશો જવાબ ન આપ્યો, પરન્તુ સોમિલના કણ્ટક તુલ્ય વચનોથી તેની ચિત્તવૃત્તિમાં કશો ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન થયો અને તેની સમતા નાશ ન પામી. તેને નહિ બોલતો જોઈને વધારે ક્રોધને વશ થએલા સોમિલે ગજસુકુમારના માથા ઉપર માટીની પાળ બાંધી અને પાસેની ચિત્તામાંથી અંગારા લઈ તેના માથામાં ભર્યા ! આ રીતે મસ્તક દગ્ધ થઈ જવા છતાં ગજસુકુમારની વૃત્તિઓ ચંચળ ન થઈ, એ સાધુએ કશો શબ્દોચ્ચાર પણ કર્યો નહિ અને સમાધિલાવે મરણ્યને

સેતકાર્યુ ! આ રીતે બજસુકુમારના વૈરાગ્યની અને સાધુત્વની શરણ કસોટી
અર્થ. આવો નિઝહી સાધુ મોક્ષપદને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (૧૨૪)

[નિમ્ન શ્લોકમાં એક ઉત્તમ શિષ્યના અન્ય ગુણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.]

શિષ્યલક્ષણમ્ । ૧૨૫ ॥

નમ્રઃ કોમલમાનસોઽતિસરલો લજ્જાવિવેકાન્વિતો—

નિર્દમ્ભો નિરહઙ્કૃતિર્નિરલસઃ સૌમ્યઃ શશીવસ્વયમ્ ॥

પ્રજ્ઞાવાન્ મિતભાષકઃ સુચરિતઃ શ્રદ્ધાશ્રુતો યો ભવે-

દૌદાસીન્યમુમુક્ષુલક્ષણપદ્મઃ શિષ્યઃ સ एवोत्तमः ॥

શિષ્ય કેવો હોય ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—એક સશિષ્યમાં બીજા પછુ કેટલાક
ગુણો હોવાની જરૂર છે. એક ત્યાગી સહગુરુનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરનાર મુમુક્ષુ
હોવો જોઈએ અને મુમુક્ષુના જે ગુણો હોય તે એક સશિષ્યના પછુ હોવા
જોઈએ. પૂર્વે કહ્યું તેવા પરિપક્વ વૈરાગ્ય ઉપરાંત જેનામાં નમ્રતા અથવા
વિનય હોય, જેનું મન સુકોમળ હોય તથા અતિ સરળ હોય, જેનામાં
બળજન તથા વિવેકના સહગુણો પછુ હોય, જે નિર્દમ્ભ એટલે દમ્ભવૃત્તિ
વિનાનો અને નિરહંકારી એટલે અહંકાર વિનાનો હોય, જે આળસુ અથવા
પ્રમાદી ન હોય, જે ચંદ્ર જેવી સૌમ્ય આકૃતિવાળો હોય, પ્રજ્ઞા અર્થાત્
શુદ્ધિવાળો હોય, મિતભાષી હોય, જેનું ચરિત્ર-વર્તન ઉચ્ચ પ્રકારનું હોય,
જે શ્રદ્ધામાં અચળ હોય તથા ઔદાસીન્ય વૃત્તિવાળો હોય, તેવો—મુમુક્ષુતાનાં
સર્વ લક્ષણોમાં નિપુણ એ જ ઉત્તમ શિષ્ય લેખાય. જગતમાં મુમુક્ષુ
બનવાની ઇચ્છા તો ઘણાએ ધરાવે છે, અને જોગી, જતિ કે સાધુઓની
સેવા કરે છે, પરંતુ તેમાં સાચા મુમુક્ષુઓ કે જે સહગુરુ પાસેથી જ્ઞાનની
ચાવી મેળવીને આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેવા તે
થોડા જ હોય છે. સાચા મુમુક્ષુઓની ઓળખ માટે આ બાહ્યાંતર ગુણોનું
કથન કરવામાં આવ્યું છે.

દષ્ટાંત—એક જુવાન એક સાધુ જન પાસે આવી તેની સેવા કરી તેનો શિષ્ય થવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે રહેવા લાગ્યો. તે ગુરૂની સેવાભક્તિ વિનયપૂર્વક કરતો અને પોતાનું સર્વસ્વ ગુરૂને સમર્પણ કરેલું સમજીને રહેવા લાગ્યો. એકદા ન્યારે તે ગુરૂની સેવા કરી સૂઈ રહ્યો હતો, ત્યારે એક સર્પ શિષ્યને કરડવા માટે તેની સામે દોડતો આવ્યો. ગુરૂ બેદા હતા. સર્પને જોઈ તેની પાસે આવી ગુરૂએ એક લીટી દોરી સર્પને અટકાવ્યો. ગુરૂએ બહુ સમજાવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો ધરાદો શિષ્યના લોહીથી તૃપ્ત થવાનો જણાવ્યો. પછી ગુરૂએ તુરંત જ એક છરીથી શિષ્યના ગળાની એક નસ કાપી અને તે નસમાંથી અંજલિ ભરીને લોહી કાઢ્યું, તથા સર્પ નજીક આવતાં જ તેના મુખ ઉપર તે છાંટ્યું. એ શિષ્યની સાથે સર્પનું કોઈ પૂર્વ ભવનું વૈર હતું એટલે તેના રૂધિરથી સર્પની વાસના તૃપ્ત થઈ ગઈ અને તે ચાલ્યો ગયો. શિષ્ય જાગૃત થયો છતાં આખો બંધ કરી સ્થિર થઈ સૂઈ રહ્યો. પોતાની નસ કપાઈ, રૂધિર નીકળ્યું, સર્પ નિકટ આવ્યો, તે ક્ષણથી શિષ્યને ભય થયો નહિ. ગુરૂએ તેને પૂછ્યું: “ તને ખૂંટી લાગી નહિ ? ” શિષ્યે જવાબ આપ્યો : “ પ્રથમ તો ભય લાગ્યો, પણ મેં જોયું કે ગુરૂ મહારાજ મારી પાસે બેઠા છે એટલે હું નિર્ભય રહ્યો. ” ગુરૂ પ્રત્યે શિષ્યની અનન્ય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, ગુરૂ પોતાનું અસ્તિત્વ નહિ કરે એવી તેની ખાત્રી હતી, તેથી તેણે જરા પણ સંકાય દર્શાવ્યો નહિ. તેના આવા સ્વાર્પણથી પ્રસન્ન થએલા ગુરૂએ પણ પોતાનું સર્વ જ્ઞાન શિષ્યને શીખવ્યું અને શિષ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો. (૧૨૫)

[હવે અંકાર એક ગુરૂનાં લક્ષણોનું કથન કરે છે.]

ગુરુલક્ષણમ્ । ૧૨૬ ॥

યોગીન્દ્રઃ શ્રુતપારગઃ સમરસામ્ભોધૌ નિમગ્નઃ સદા ।
શાન્તિક્ષાન્તિનિતાન્તદાન્તિનિપુણો ધર્મૈકનિષ્ઠારતઃ ॥
શિષ્યાણાં શુભચિત્તશુદ્ધિજનકઃ સંસર્ગમાત્રેણ યઃ ।

સોડ્ઝ્યાંસ્તારયતિ સ્વયં ચ તરતિ સ્વાર્થં વિના સદ્ગુરુઃ॥

ગુરુ કેવા હોય ?

ભાવાર્થ—શિષ્યમાં જેમ યોગ્યતા નેમ્એ તેમ ગુરુમાં પણ યોગ્યતા નેમ્એ. જે મોટા યોગીન્દ્ર હોય, શાસ્ત્રના પારગામી, સમતારસના સરો-વરમાં હમેશાં નિમગ્ન, શાન્તિ અને ક્ષમાના ગુણોથી સુશોભિત, ઇદ્રિયોનું દમન કરનાર, ધર્મની એક નિષ્ઠામાં તત્પર અને શિષ્યોની મલિન વૃત્તિને સંસર્ગમાત્રથી શુદ્ધ કરનાર હોય તે જ સદ્ગુરુ પોતે તરે અને સ્વાર્થવિના બીજા અનેક જીવોને સંસારસમુદ્રમાંથી તારી પાર ઉતારે. (૧૨૬)

વિવેચન—પૂર્વે જ્યાં જ્યાં ગુરુનું કથન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં ગુરુનો અર્થ સદ્ગુરુ સમજવાનો છે અને અત્ર સદ્ગુરુનાં લક્ષણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે સત્શિષ્ય જગતમાં દુર્લભ છે તેવી રીતે સદ્ગુરુ પણ દુર્લભ છે. જગતમાં કહેવાતા ગુરુઓનો તોટો નથી. કહ્યું છે કે—

बहवो गुरवो लोके शिष्यवित्तापहारकाः ।

गुरुभस्तु गुरुलोकं शिष्यवित्तापहारकः ॥

અર્થાત—જગતમાં શિષ્યનું વિત્ત કહેતાં ધન હરી લેનારા ગુરુઓ તો ઘણા છે, પરંતુ શિષ્યનું ‘વિત્ત’ હરે એવા ગુરુદુર્લભ હોય છે. વૈરાગ્યના પરિપાક માટે અને આત્માના કલ્યાણ માટે નામધારી ગુરુઓ નકામા છે પણ સદ્ગુરુનો જ માત્ર ઉપયોગ છે. અખો ખરું જ કહે છે કે—‘ધન હરે, ધોખો ના હરે, તે ગુરુ શું કલ્યાણ જ કરે ?’

गुरुस्तु को यच्च हितोपदेष्टा ।

शिष्यस्तु को यो गुरुभक्त एव ॥

અર્થાત—સાચો ગુરુ તો એ જ કે જે શિષ્યના હિતનો ઉપદેશ આપનાર હોય, અને સાચો શિષ્ય પણ એજ કે જે ગુરુભક્ત હોય.

આપણા ભારતવર્ષમાં જેવી રીતે સદ્ગુરુઓએ શિષ્યોનું કલ્યાણ કર્યું હોવાના દૃષ્ટાંતો મળે છે, તેવી રીતે કહેવાતા ગુરુઓએ શિષ્યોને અનેક પ્રકારની હાનિ નીપજાવી હોય એવા દૃષ્ટાંતો પણ મળે છે. આ કારણથી જેવી રીતે ગુરુને માટે શિષ્યની કસોટી આવશ્યક છે તેવી રીતે જિજ્ઞાસુ શિષ્યે ગુરુના ગુણો

ઉપરથી તેની સહગુરતા જાપાસવાની પણ આવશ્યકતા છે. મી. ઈ.ટી.સ્ટીવેન્સે છે

In a country like India, where a large number of people are more or less intently bent upon the search for Gurus, the cases of deception are constant and numerous, and cases frequently occur where the rascal masquerading as a Yogi manages to obtain very considerable sums of money from people whose credulity or whose greed for acquiring knowledge outweighs their discrimination. અર્થાત્—હિંદ જેવા દેશમાં સંખ્યાબંધ મનુષ્યો ગુરૂની શોધમાં ફરતા હોય છે, એટલે ત્યાં દગાઇના દાખલા હમેશાં સંખ્યાબંધ બનતા હોય છે. ઘણી વાર એવા દાખલા બને છે કે કુચ્છા ઢાંગી કહેવાતા યોગીઓ ભોળા અને જ્ઞાનપિપાસુ લોકો પાસેથી નાણાંની મોટી રકમો કઢાવીને ધૂતી જલ્ય છે. આવા ચિત્તહારક ગુરૂઓની જાળમાં ન ફસાઇ જવાની સાવચેતી પણ જિજ્ઞાસુઓને રાખવી પડે છે. આટલા જ માટે જેને ગુરૂ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તે યોગીન્દ્ર હોય, સર્વ-શાસ્ત્રપારંગત હોય, શાન્તિ, ક્ષમા, ધર્મનિષ્ઠતા, ઇન્દ્રિયદમન ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય અને જેનું તેજોબળ એવું હોય કે ગુરૂનો સંસર્ગ થતાં જ તેમના તેજોબળ (aura) થી શિષ્યના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, તે જ સહગુરૂ થવાને પાત્ર હોય છે અને તે જ પોતે સંસારસમુદ્રમાંથી તરી શકે છે અને બીજાઓને તારી શકે છે. તેથી જો ઉલટી સ્થિતિ હોય છે તો “દોનોં ખડે બાપડે, ઐઠ પત્થરડી નાવ” એવી ગુરૂ અને શિષ્ય બેઉની સ્થિતિ થાય છે. (૧૨૬)

[વૈરાગ્યવાસિત મુશ્કેલને સહગુરૂની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે તેનું કર્તવ્ય ગુરૂને આત્મસમર્પણ કરવું, અર્થાત્ સંસારનો ત્યાગ કરીને—દીક્ષા લઈને ગુરૂનું શિષ્યપદ સ્વીકારવું એ છે; પરંતુ સંસારનો ત્યાગ કરતાં પૂર્વે એક વધુ વાતની વિચારણા કરવી જોઈએ, અને તે સંસારનાં સંબંધીઓની ઈચ્છા-અનિચ્છા. નીચેના બે શ્લોકોમાં અંતકાર તેનું સૂચન કરે છે.]

સન્નિવૃત્તિ ૧૨૭ ॥

પુત્રાદિસ્વજનાઃ કથञ્ચિદપિ તે સ્વાર્થેન મોહેન વા ।
 કુર્વન્તિ પ્રતિબન્ધનં યદિ યમે તન્ન્યવિક્રયા નોચિતા ॥
 તાન્ વિજ્ઞાપ્ય મૃદૂપદેશવચનૈઃ સન્તોષ્ય તન્માનસ-
 માશીર્વાદપુરઃસરા નિયમતો ગ્રાહ્યા તદાજ્ઞા ત્વયા ॥

આજ્ઞાયા અભાવે ભાવસંયમઃ । ૧૨૮ ॥

નો શક્તો યદિ ગાઢબન્ધનવશો વેષં પરાવર્તિતું ।
 સ્થિત્વાઽસૌ નિલયેઽપિ પાપવિરતો વૈરાગ્યયુક્તસ્તદા ॥
 સ્વાધ્યાયાદેવરાધ્યજઃ કમલવન્નિર્લિપ્તચિત્તઃ સદા ।
 સંસેવેત હિ ભાવસંયમમલં મુક્ત્વા મમત્વં હૃદઃ ॥

સંબંધીઓની રજા,

ભાવાર્થ—શિષ્યને ગુરુનો યોગ મળે એટલે દીક્ષાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, છતાં દીક્ષા લીધા પહેલાં ઉમેદવારનાં સંસારનાં સંબંધી જનોની રજા મેળવવી જોઈએ. કદાચ સ્ત્રી, પુત્ર, માથાપ વગેરે સંબંધી જનો સ્વાર્થ-વશતાથી કે મોહને લીધે કોઈ પણ રીતે અટકાયત કરતા હોય, તો તે સંબંધીઓનો ઉમેદવારે તિરસ્કાર કરવો ઉચિત નથી, કિંતુ કેમળ ઉપદેશ-વચ્ચનોથી તેમને સમજાવી, તેમના મનને સંતોષ ઉપજાવી, તેમના આશીર્વાદની સાથે દીક્ષાની મંજુરી તેમની પાસેથી મેળવવી જોઈએ. (૧૨૭)

આજ્ઞાને અભાવે ભાવસંયમ,

વૈરાગ્ય હોય છતાં સંબંધીઓના ગાઢ બંધનને વશે કદાચ આરા ન મળવાથી વેષ બદલાવીને દ્રવ્યદીક્ષા ન ગ્રહણ કરી શકાય, તોપણ ઉમેદવારે નાસીપાસ ન થતાં ધરમાં પણ વૈરાગ્યયુક્ત રહીને, પાપથી નિવૃત્ત થઈને, હમેશાં કેમળની પેઠે ચિત્તને નિર્લેપ રાખીને સ્વાધ્યાય આદિ ધર્મ-

કાર્યમાં મશગુલ બનીને અને હૃદયની મજતાને છોડીને ભાવસંયમનું સંપૂર્ણ રીતે સેવન કરું. (૧૨૮)

વિવેચન—સંસારનો ત્યાગ કરીને મુનિવેષ પહેરવા અગાઉ સંસારનાં આપ્તજનોની પરવાનગી મેળવવી જોઈએ અને એવી પરવાનગી જો કારણવશાત ન મળે તો મૂઠમાં જ રહીને બ્રાવસંયમ આદરવો પરન્તુ આપ્તજનોની અવગણના કરીને તેમને દુઃખવવાં નહિ એટલો આ બે શ્લોકોનો મથિતાર્થ છે; પરન્તુ આ મથિતાર્થમાં બે ગહન પ્રશ્નો સમાવેલા છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે જેનું ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થયું છે તેણે પોતાનાં મોહવશ આપ્તજનોની રજા લેવાની શી જરૂર છે ? આધુનિક સમયમાં તો આ પ્રશ્ન અત્યંત મહત્વનો બની ગયો છે અને ખૂબ જ ચર્ચાયા છે. મોહદશા છે, એ અગ્નિ દશા છે, અને અગ્નિની કે સ્વાર્થી સગાં કોઈને દીક્ષા મહાશુ કરવા રજા ન આપે, તો શું આત્મકલ્યાણ કરતાં અટકી જવું ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે સમક્તિ જોને શું મોહવશ અને સ્વાર્થપરાયણ સગાંઓની ઈચ્છાને કારણે સંસારના કીચડમાં રગદોળાયા કરવું ? અંધકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે સગાંઓના પ્રતિબંધન છતાં દીક્ષા લેવી તે ઉચિત નથી, પરન્તુ તેમની મોહદશા કે અગ્નિ દશાને ઉપદેશવડે નિવારીને—તેમને સંતોષીને તેમની પરવાનગી બાદ દીક્ષા લેવી તે ઉચિત છે. નાની વયના એવાને માખાપ કે સગાંઓની પરવાનગી વિના મુંઝારા, કિંવા નાનાં છોકરાંઓનું હસ્થ કરીને પોતાની જમાતમાં મેળવી દેનારા સાધુ બાવાઓને આવી વાત ન ગમે તે સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ દીક્ષાના ઉમેદવારનાં આપ્તજનોની અવગણના કરીને દીક્ષા લેવી કે આપવી તે વસ્તુતઃ એક પ્રકારની હિંસા છે અને હિંસાને પાપમાનવારા સાધુજનો તેવું હિંસક આચરણ આદરે તે તો ધર્મવ્યસ જ લેખાય. આ જ કારણથી મહાવીર સ્વામીએ પણ પોતાનું ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થયું હોવા છતાં મોટા બાઈની અનિચ્છાથી એક વર્ષ વધુ સંસારમાં રહીને પછી દીક્ષા લીધી હતી. સ્વાર્થદશા કે મોહદશા તેની ઉપર પ્રહાર કરવાથી નાશ પામતી નથી. માત્ર ઉપદેશથી કિંવા સ્વાર્થનું ઉપાસન કારણ દૂર થવાથી તેનું નિવારણ

થાય છે. જ્યારે સગાંઓ જૂએ છે કે દીક્ષાના ઉમેદવારનું વૈરાગ્ય સાચું છે, તેને સંસારમાં રોકી રાખવો એ અપણુને યોગરૂપ છે અને સંસાર એને પોતાને યોગરૂપ છે, ત્યારે તેઓને પોતાનો સ્વાર્થ સરતો જણાતો નથી અને તેમનો મોહ પણ વિરામ પામી જાય છે, કિંવા એ વૈરાગ્યવાસિત આત્માને સંસારમાં ગોંધી રાખવાથી તેને કષ્ટ થાય છે એવું જોઇને તેમને તેની દયા આવે છે અને તેઓ તેને આનંદ તથા સંતોષથી સંસાર ત્યજવાની રજા આપે છે. સ્વાર્થદૃષ્ટા અને મોહદૃષ્ટાના નિવારણનો આ ક્રમ જટિલો સુલભ અને ઉચિત છે તેટલો ઉચિત તેમની અવગણના કરીને ચેલાને મુંડી નાંખવાનો માર્ગ નથી. આવી રીતે દીક્ષિત થયેલાઓએ વસ્તુતઃ અનેક જીવોને કલેશ ઉપજાવ્યો હોવાના દાખલા બન્યા છે અને તેથી દીક્ષાનું પ્રકરણ જનતામાં / કંટાળાભરેલું લેખાવા લાગ્યું છે. જૈન શાસ્ત્રમાં દીક્ષા લેવાનાં અનેક કારણો આલેખાએલાં છે, જેકે તે બધાં કારણો વિશુદ્ધ નથી. લજ્જાને લીધે, ઉપહાસને લીધે, દેવતાના ભયથી, દ્વેષથી, સ્નેહથી, લોભથી, હઠથી, અભિમાનથી, વિનયથી, શૂંભારથી, કીર્તિ અર્થે, પરાભવ થવાથી, કૌતુકને લીધે, વિસ્મયથી, વ્યવસાયથી, ભાવથી, કુલાચારને લીધે અને વૈરાગ્યને લીધે, એવાં અદાર કારણોથી દીક્ષા લેવાયલી હોવાનાં દૃષ્ટાંતો છે, પરન્તુ સગાંઓની ઇચ્છાની અવગણના કરીને ચેલો મુંડાણું અને તેને જ્યાં ત્યાં સંતાડતા ફરવાનું દૃષ્ટાંત ક્યાંયથી ચળવું નથી. વસ્તુતઃ એવી દીક્ષા ધર્મની કે સાધુસંસ્થાની કુસેવા છે, અને તેટલા માટે તેવી દીક્ષાને અંથદારે વર્જ્ય ગણી છે. તો પછી વૈરાગ્યવાસિત મુમુક્ષુએ શું કરવું ? અંથકાર કહે છે કે સાધુવેશ પહેરી ન શકાય, તો તેથી મુમુક્ષુએ આત્મકલ્યાણની સાધના અટકાવવાની કશી જરૂર નથી. કહ્યું છે કે—

વનેડપિ લોષાઃ પ્રભવન્તિ રાક્ષિણાં ।

ગૃહેડપિ પંચેન્દ્રિયમિગ્રહસ્તપઃ ॥

અકુલ્લિતે કર્મેણિ યઃ પ્રવર્ત્તેતે ।

નિશ્ચિતરાગસ્ય ગુહં તપોબ્રજમ્ ॥

અર્થાત્—ભલે વનમાં વાસ કર્યો હોય પણ જેમનું ચિત્ત રાગી હશે તેઓમાં દોષ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી; અને ભલે ધરમાં વસી રહ્યા હોય, પણ ત્યાંએ ધ્વનિનિગ્રહ અને તપ કરી શકાય છે; જે રાગથી નિવૃત્ત થઇને શુદ્ધ કર્મમાં પ્રવર્તે છે તેને ગૃહ પણ તપોવન જ છે.

આટલા માટે અંચકાર કહે છે કે ધરમાં રહીને પણ વૈરાગ્યયુક્ત રહી શકાય છે, પાપથી નિવૃત્ત થઇ શકાય છે, અર્થાત્ ભાવસંયમની આરાધના કરી શકાય છે. વેશનું અમુક અંશે મહત્ત્વ છે, ગૃહત્યાગનું પણ મહત્ત્વ છે, પરન્તુ જે જળ-કમળવત્ નિર્લેપદશાથી ગૃહમાં રહીને સ્વાધ્યાયાદિ કરવામાં આવે, સંસારી કપડાં પહેરવામાં આવે, અને ચિત્તવૃત્તિને વૈરાગ્યથી પોષી વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવવામાં આવે તો તેથી આત્મ-કલ્યાણની સાધના અટકતી નથી.

દૃષ્ટાન્ત—ધૃષ્ટિકાર નામે નગરીમાં ધૃષ્ટિકાર નામે રાજા અને કમળાવતી નામે રાણી હતી. રાજાનો એક ભૃગુ નામે બ્રાહ્મણ પુરોહિત હતો તેને જસા નામે પત્ની હતી. આ રાજા-રાણી અને ભૃગુ તથા તેની પત્ની એ ચારે જીવો પૂર્વ ભવનાં સંબંધી હતાં. ભૃગુ પુરોહિતને કશું સંતાન નહોતું તેથી પતિ-પત્ની બહુ શોકાતુર રહેતાં. હવે સ્વર્ગસ્થ બોગવતા બે દેવાને મનુષ્યલોકમાં અવતાર મળવાનો સમય થયો અને તે તેમણે જાણ્યું એટલે તેઓ ધૃષ્ટિકાર નગરમાં જોષીનું રૂપ લેખને આવ્યા અને જેના તેના જોષ જોવા લાગ્યા. ભૃગુ પુરોહિત પણ તેમની પાસે ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારે પુત્ર નથી અને જે મને પુત્ર થાય તો તમે કહો તે અનુકાન કરું. જોષીઓએ કહ્યું કે તમારે બે પુત્ર થશે પણ તે સંજ્ઞા લેશે અને તમારે તેમને સંજ્ઞા લેતાં રોકવા નહિ. ભૃગુએ તે વખતે તો એ વાત કબૂલ કરી. એ જ બે દેવા કાળક્રમે જસાને ઉદરે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા અને તેમનાં નામ દેવભદ્ર તથા જશોભદ્ર રાખ્યાં. છોકરાઓ સમજી થતાં દીક્ષા ન લે તે માટે ભૃગુએ નગરથી બહાર એક બ્રહ્મપુરી વસાવી તેમાં વાસ કર્યો હતો. વળી બેઉ પુત્રોને સમજાવ્યું કે જૈનોના સાધુ કે જે હાથમાં ઝોળી ને ઉઘાડે માથે ફરે છે તેમની પાસે તમારે દૂકવું નહિ,

ધારણુકે તેઓ તો બહારના સાધુ હોય છે અને મીઠું મીઠું બોલે છે, પરંતુ અંતરના મેલા હોય છે તથા ઝોળીમાં શસ્ત્ર રાખે છે અને તે વડે તે લોકોને મારી નાંખે છે. આવી સમજથી છોકરાઓને ભરમાવ્યા હતા. વળી તેમને અહ્મપુરીમાં જ ગાંધી રાખવાથી જૈન સાધુઓ તેમના જોવામાં જ આવતા નહિ. એક વાર બેઉ છોકરા રમતા રમતા બહાર નીકળી ગયા એટલામાં બે સાધુઓને તેમણે જોયા એટલે બહી જઈને તેઓ ઝાડ ઉપર ચડી ગયા. સાધુઓ આરામ લેવા એ જ ઝાડ હેઠળ આવીને થોભ્યા અને ભોંયે બરાબર નીરખી ઝીણાં જંતુઓને રજેહરણથી બાજુએ કરી ત્યાં પોતાનું આસન પાથરીને બેઠા. ઝાડ ઉપર ચડેલા છોકરાઓએ જોયું કે આમ ઝીણાં જંતુઓની દયા કરનારા સાધુઓ મનુષ્યનો ઘાત કરે જ નહિ, માટે આપણા બાપે આપણને ખોટું સમજાવ્યું છે. એટલામાં તેમને અતિશયરણુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પોતે કેવો કરાર કરીને આ ઝોળીયામાં અવતાર ધારણુ કર્યો છે તે સાંભર્યું. નીચે ઉતરી સાધુને પગે લાગ્યા અને સંયમ લેવાનો અભિલાષ જાહેર કર્યો. બેઉ પુત્રો માતાપિતા પાસે આવ્યા. પુત્રોએ પોતાની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી એટલે જૂગુ પુરોહિત સમજી ગયો કે પુત્રોને કોઈ સાધુનો ભેટો થયો હોવો જોઈએ. જૂગુએ પુત્રોને બહુએ સમજાવ્યું. મોટા થઈ, વેદ જાણી, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવાનો અને નવલાં સુખ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો પણ પુત્રોનું મન પલળ્યું નહિ અને નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. પૂર્વ જીવને યોગે તેમને સાચો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હતો એટલે તેમણે સામી પિતાને સંસારની અસારતાનો બોધ આપ્યો. જૂગુએ કહ્યું કે હે પુત્રો ! તમારી વાત સાચી છે, પણ આપણે હમણાં થોડો સમય સંસારમાં રહીએ અને પછી તમે અને હું પણ સંજમ લઈશું, માટે ત્યાંસુધી તમે સંસારમાં રહો. પુત્રો કહે કે અમે કાંઈ અમરપટો લખાવી લાવ્યા નથી અને સાચો ધર્મ પામ્યા પછી સંસારમાં શા માટે રહીએ ? આ સાંભળી જૂગુ પુરોહિતને પણ વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને તેણે દીક્ષા લેવાનો નિર્ધાર કરી પત્નીને એ વાત કહી. પુત્ર દીક્ષા લે તો પછી પુત્ર વિના સંસારમાં રહી શું કરવું ? પત્નીને આ વાત પહેલાં તો રૂચી નહિ, પરંતુ જૂગુએ તેને વધુને વધુ ઉપ-

દેહ આપ્યો ત્યારે તેણે પતિને દીક્ષા લેવાની પરવાનગી આપતાંની સાથે પોતે પણ દીક્ષા લેવાનો નિર્ધાર કર્યો. જુનું આપું કુટુંબ સંજમ લે છે એવું જાણીને ઇષ્ટકાર રાજ્ય અને કમળાવતીને પણ સંજમનો ભાવ જાણ્યો અને તેમણે દીક્ષા લીધી. આ દષ્ટાન્તરું તાત્પર્ય એ છે કે સંબંધી જનોની પરવાનગી વિના દીક્ષા લેવી એ ઉચિત નથી, એટલું જ નહિ પણ સાચા વૈરાગ્ય સમીપે સંબંધીઓ દીક્ષાની પરવાનગી આપવામાં વાંધો લેતાં પણ નથી, બલકે કોઈ બનાવોમાં પોતે પણ વૈરાગ્ય પામીને સંજમ ધારણ કરવાને ઉત્સુક બને છે. (૧૨૭-૧૨૮)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

સંસારત્યાગ.

શરાન્વનિઞ્જનવિંકા દીક્ષા । ૧૨૭ ॥

ધાવજ્જીવમ્ તમેન મનસા વૈરાગ્યભાવં દૃઢં ।

નિર્વક્ષ્યામિ પરાક્રમેણ સતતં કસ્મિન્ પ્રસન્નેષ્યહમ્ ॥

इत्येवं सति निश्चये दृढतरे त्यक्त्वा कुटुम्बं गृहं ।

गन्तव्यं रुक्मान्धौ मतिमता दीक्षां गृहीतुं पराम् ॥

વૈરાગ્યના નિશ્ચયપૂર્વક દીક્ષા.

ભાવાર્થ—અ્યારે ઉમેદવારો એવો નિશ્ચય થાય કે “ જમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવશે તોપણ જીંદગીપર્યંત ચડતે ભાવે આત્મવીર્યથી વૈરાગ્યભાવનો ખરાબર રીતે હું નિર્વાહ કરી શકીશ, ” ત્યારે દીક્ષાના શુદ્ધિમાન જિજ્ઞાસુએ ગૃહ અને કુટુંબનો ત્યાગ કરી પરમ દીક્ષા લેવાને ગુરૂની ખાસે જવું. (૧૨૮)

વિવેચન—પૂર્વે વૈરાગ્યનું મહત્ત્વ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે અને વૈરાગ્ય કેળવવા માટે માર્ગદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. વૈરાગ્યપૂર્વકથી

જ દીક્ષા એ ઉત્તમોત્તમ છે અને તે રીતે કરેલો સંસારત્યાગ જ શુષ્ક રીતે નિવહ્ય છે. એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે દીક્ષાનું કારણ હમેશાં વૈરાગ્ય ન હોય તોપણ દીક્ષા કે સંસારનો ત્યાગ એ મુમુક્ષુને માટે આત્મહિતકર તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેમાં વૈરાગ્ય રૂપી અમીરસ વ્યાપી રહેલો હોય. વૈરાગ્ય વિના ઈતર કારણોથી કદાચ ત્યાગને અંગીકાર કરવામાં આવે, તોપણ તેવો ત્યાગ હમેશાં નબતો નથી. નિષ્કુળાનંદે એક પદમાં યથોચિત કહ્યું છે કે—

લાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના, કરીએ કાટિ હપાચ છ,

અંતર ઉડી ઈચ્છા રહે, તે કેમ કરીને તત્ત્વ છ.

પૂજમાં ભેગી ને ભોગી પળમાં, પળમાં ચૂહી ને ત્યાગી છ,

નિષ્કુળાનંદ એ નરનો, બહુસમન્ધ્યા વૈરાગ છ.

આ કારણથી વૈરાગ્યના નિશ્ચયપૂર્વક જ દીક્ષા લેવાનો શુદ્ધિમાનનો ધર્મ અહીં બતાવવામાં આવ્યો છે. આમ હોવા છતાં હૈમચંદ્રાચાર્ય જેવાના કાંઈ એવા દાખલાઓ મળી આવશે કે જેમાં વૈરાગ્યશુદ્ધિથી દીક્ષા લેવાઈ ન હોય, પરંતુ પાછળથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય અને તેથી દીક્ષાનો નિર્વાહ સુંદર રીતે થયો હોય. આવા ખીજ પણ અપવાદો મળી આવશે, પરંતુ તેમાંથી તારતમ્ય તો એ જ નીકળે છે કે દીક્ષાનો નિર્વાહ તો માત્ર વૈરાગ્ય-વાસિત ચિત્ત જ કરી શકે છે અને તેથી પ્રથમ વૈરાગ્યવાસિત થઈને દીક્ષા લેવી-સંસારત્યાગ કરવો એ જોટલું આત્મહિતકર છે, તેટલું આત્મહિતકર અજ્ઞાન દશામાં દીક્ષા લેવી અને પછીથી વૈરાગ્ય કેળવવા મથવું એ નથી. પાછળથી વૈરાગ્ય કેળવવાના મથનમાં સર્વથા સિદ્ધિ મળતી નથી ત્યારે ત્યાગ લાગે છે, દીક્ષા કલંકિત થાય છે, અને

જે વૈરાગ જેખાડે કરી, એ તો મન કરી મરકરી,

પથકે પથકે ચણે ઢંગ, એ તો અજ્ઞા માત્તાના રજ:

એવી મનુષ્યની પતિત દશા થાય છે. આટલા જ માટે જીવનપર્યંત દીક્ષાનો નિર્વાહના દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક સંસારનો અને મૂલનો ત્યાગ કરવા ઉપર પ્રયત્નકરે અત્યંત ભાર મૂકવાની આવશ્યકતા માની છે.

દૃષ્ટાંત—કુંડરગિણી નગરીના રાજાને કુંડરીક અને પુંડરીક નામના બે કુંવર હતા. એક વાર ધન ધોધ નામના મુનિનો ઉદ્દેશ સાંભળીને કુંડરીક

દીક્ષા લીધી અને રાત્ર્યમુખ ત્યજીને તે ગુરૂની સાથે ચાલી નીકળ્યો. ગામે ગામ અને દેશે દેશ કરતા કુંડરીક મુનિને શરીરમાં દાઢાંત્વર રોગ થયો. તે ગુરૂની સાથે પોતાને નગર આવ્યા, તે વખતે પુંડરીક રાત્ર્ય કરતો હતો. પોતાના લાઘના આગમનના સમાચાર જાણીને પુંડરીક મુનિને વાંદવા ગયો અને નમન કરતો બોલ્યો: “હે ભાઈ! તું પૂરો ભાગ્યશાળી કે તેં સંજમ સાધ્યો અને હું આ કાદવમાં ખૂંચેલો જ રહ્યો.” અનેક લોકો પણ કુંડરીકને વાંદી ગયા. ભાઈની ઋદ્ધિ દેખીને કુંડરીકનું મન ભોગ ભોગવવા તકરારું અને સંસાર પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો. પુંડરીકે જાણ્યું કે ભાઈનું મન ડગે છે, એટલે તેણે તુરત જ તેને ખીજે ગામ વિહાર કરાવ્યો, પણ વૈરાગ્ય વિના ત્યાગ ટકે ખરો? ખીજે દિવસે તે પાછો કુંડરગિણી નગરીમાં આવ્યો. પુંડરીકે તેને બહુએ સમજાવ્યું કે તું સંજમનો નિર્વાહ કર અને આદરી બાજી હારી જ મા, પણ તેથી કુંડરીકમાં વૈરાગ્ય પ્રકટ્યો જ નહિ. છેવટે પુંડરીકે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા લીધી અને કુંડરીકે સંજમ છોડી રાત્ર્ય કરવા માંડ્યું! તે અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ ભોગવવા લાગ્યો અને ભોગતૃષ્ણા પૂરી કરવા લાગ્યો; પરંતુ ભોગ ત્યાં રોગ! તેને શરીરે મહારોગ થયો અને તે જ રોગની પીડામાં મરીને તે સાતમી નરકે ઉત્પન્ન થયો. (૧૨૯)

[‘ગૃહી’ મદીને ‘ત્યાગી’ થતાં વેશનું પરિવર્તન કરવું પડે છે. ગૃહનો ત્યાગ કરવાથી જ ત્યાગી થઈ શકાયું નથી, પરંતુ ગૃહસ્થ જીવન, એ જીવનમાં ઉપકરણો, ઈત્યાદિનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. તેનું નિર્દર્શન નીચે બે શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે.]

શુક્લારત્નાગ: । ૧૩૦ । ૧૩૧ ॥

તુચ્છા સદ્ગુરુપાદપદ્મજરજોડ્યે રત્નમાલા તથા ।
 વસ્ત્રાભૂષણમૌલિમાલ્યરચના તુચ્છં નિધાનાદિકમ્ ॥
 નત્વાડતો ગુરુપાદયોઃ સ્વશિરસાડઽદાયાંત્રિપુષ્પાદ્રજઃ ।
 ાક્ષરાત્મકવસ્ત્રભૂષણભરસ્સ્યાજ્યઃ શરીરાત્ સ્વયમ્ ॥

નોપાનક્ષ ચ પાદુકા ન મુકુટં છત્રં ન નો ચામરં ।
 તામ્બૂલં ન ન મુદ્રિકા ન કુસુમં નો કેશબન્ધાક્ષનમ્ ॥
 ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન તિલકો નાભ્યદ્ગ્ગનોદ્વર્તને ।
 સન્સ્યેતાનિ વિભૂષણાનિ ગૃહિણાં નાર્હાણિ સંન્યાસેનાઃ

ગૃહસ્થના વેશ અને શૃંગારનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—સદ્ગુરૂના ચરણકમળની રજ પાસે રત્નોની માળા તુચ્છ છે, તેમ જ વસ્ત્ર, આભૂષણ, મુકુટ, માળા, દ્રવ્યનો ખજાનો વગેરે સર્વ પરિગ્રહ તુચ્છ-નિઃસાર છે, માટે ઉમેદવારે ગુરૂના ચરણમાં ભરતક નમાવી, ચરણકમળની રજ ભરતકે સ્પર્શીને વસ્ત્રાભૂષણાદિ સર્વ શૃંગાર શરીર ઉપરથી ખોતાની મેળે ઉતારી ત્યજવો જોઈએ (૧૩૦). સંન્યાસી-સાધુઓને પગમાં પગરખાં કે પાવડી ન જોઈએ, તેમ જ મુકુટ નહિ, છત્ર નહિ, ચામર નહિ, તાંબૂલ નહિ, આંગળીઓમાં પહેરવાની મુદ્રિકા નહિ, ફૂલ-ગજરા નહિ, કેશપાશ નહિ, આંખે અંજન નહિ, સ્નાન નહિ, વિલેપન નહિ, કપાળે તિલક નહિ, અભ્યંગન કે ઉદ્વર્તન નહિ; એ બધાં વિભૂષણો ગૃહસ્થને છાજે-ત્યાગીને નહિ; માટે મુમુક્ષુ દીક્ષા લે ત્યારથી જીવનપર્યંત આવા શૃંગારનો યતિએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૧૩૧)

વિવેચન—વૈરાગ્ય એ માનસિક ત્યાગ છે અને દીક્ષા એ માનસિક ઉપરાંત શારીરિક ત્યાગ છે; એટલે ગૃહી મટીને ત્યાગી થતાં ગૃહસ્થનાં સુખ તથા શૃંગારનાં ઉપકરણોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભાવસંયમ કિંવા માનસિક વૈરાગ્યની સાચી કસોટી અહીં થાય છે. પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે ગૃહમાં પણ જળકમળવત્ રહી જો ભાવસંયમ આદરવામાં આવે તો તે કલ્યાણ-કારક થઈ શકે છે; પરંતુ એ જળકમળવત્પણીની કસોટી દીક્ષિતા-વસ્થામાં થાય છે. કેટલાક કહે છે કિંવા માને છે કે અમે સંસારમાં રહી વ્યવહાર ચલાવીએ છીએ, પરંતુ મનથી અમે નિર્લેપ છીએ, સંસારના સુખ ભોગવીએ છીએ પણ એ સુખનો વિયોગ થતાં અમને કશું દુઃખ

થવાતું નથી કારણકે અમારું મન તેથી અલિપ્ત છે: આ માન્યતા અને કથનની કસોટી ત્યારે થાય છે કે જ્યારે સાધુ કે સંન્યાસીની દીક્ષા લેઈને મૂઢને તથા મૂઢીનાં ઉપકરણો તથા સુખવિલાસોનો ત્યાગ કરવો પડે છે. જે બાવસંયમ કિંવા જળકમળવત્ નિર્લેપ દશા સિદ્ધ થઈ હોતી નથી, તો દીક્ષિતાવસ્થામાં એક પણ સાધનની ઉણપ કિંવા એકાદ વસ્તુની ત્રુટી તેનાથી વેઠી શકાતી નથી. આ કારણથી દીક્ષિતાવસ્થામાં જે સુખસ્થાવસ્થા અને આબૂષણાદિનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન જૈન તેમ જ જૈનેતર ધર્મોમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે તે માનસિક સંયમની પુષ્ટિને અર્થે છે. એટલું ખરૂં છે કે માનસિક સંયમ કિંવા વૈરાગ્ય વિનાનો ત્યાગ કિંવા દીક્ષા અર્થ-રહિત છે. એ માત્ર બાહ્ય ત્યાગ લેખાય છે અને માનસિક ત્યાગ સિવાયનો બાહ્ય ત્યાગ એક પ્રકારનો દંભ છે. પરંતુ બાહ્ય ત્યાગની ઉપયોગિતા માનસિક ત્યાગની પુષ્ટિ અર્થે હોઈ જે સંસારનો ત્યાગ વૈરાગ્યપૂર્વક કરે તેણે સંસારનાં ઉપકરણો છોડીને ત્યાગનાં જ ઉપકરણો ધારણ કરવાં જોઈએ એવું કહેવાનો અંશકારનો આશય છે. રત્નો, આબૂષણો, અલંકારો, છત્ર-ચામરાદિ રાજવિભૂષણો, અંજન-મંજનાદિ શરીરસુખનાં સાધનો ઇત્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરીને સદ્ગુણના ચરણકમળની રજ માત્ર વિનયપૂર્વક મસ્તકે ચડાવવી તેને જ ત્યાગનું વિભૂષણ માની લેવું એ ત્યાગીનો પરમ ધર્મ છે. જૈન ધર્મમાં ત્યાગી-મુનિના જેવા ધર્મો કહ્યા છે, તેને અનુસરતા જ ધર્મો અને આચરણો વેદ ધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ કહેલા છે.

ગોપાલકૃષ્ણ નેષ્ઠાન્તઃ પાવિત્ર્યોપવિતો મુનિઃ ।

સમુપોદેષુ કામેષુ નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત ॥

કષાલં વૃક્ષમૂલાનિ કુચેલમસંઘાયતા ।

સમસા ચૈવ સર્વેન્દ્રિયમ્નેતન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

અર્થાત્-મૂઢમાંથી બહાર નીકળીને, દંડ-કમંડલાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ સાથે રાખીને, મૌન ધારણ કરીને, વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી, નિરપેક્ષ સંન્યાસ ધારણ કરવો. માટીનું પાત્ર, વૃક્ષનાં મૂળ નિકટ નિવાસ, જૂના વસ્ત્રો લંગોટી વગેરે ધારણ કરવું અને કોઈની સહાય વિના રહેવું, તથા સર્વ પ્રાણીઓને સમાન દૃષ્ટિથી જોવાં એ બધાં સંન્યાસીનાં લક્ષણ છે.

ઈતર ધર્મના ત્યાગીઓનાં શાસ્ત્રકથિત આચરણોની સમાલોચના કરીશું તોપણ આપણને એ જ જાણીએ આવશે કે ગ્રંથકાર કહે છે તે પ્રમાણે માર્ગસિક ત્યાગની પુષ્ટિ રૂપ બાલ ત્યાગની એક સંસારત્યાગી, દીક્ષિત, સંન્યાસી, કિંવા ફકીરને માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

દૃષ્ટાંત—રાજગૃહીના રાજા શ્રેણીક અને રાણી ધારિણીના પુત્ર મેઘકુમારને જ્યારે મહાવીર સ્વામી પાસેથી ઉપદેશ સાંભળીને ધર્મશ્રિ ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મોહવશ માતાને પુત્રનો એ વિચાર જાણીને અત્યંત ઝલાઈ થઈ. તેણે મેઘકુમારને બહુ બહુ સમજાવ્યો અને સંસારનાં વિધવિધ સુખો ભોગવ્યા પછી સાધુ-ધર્મ અંગીકાર કરવા કહ્યું, પરંતુ તેણે એ બધાં સુખોની તુચ્છતા માતાને સમજાવીને છેવટે તેની આજ્ઞા મેળવી. જ્ઞાતા સૂત્રમાં આ રાજકુમારનાં સુખો-પ્રભોગની જે સામગ્રી વર્ણવી છે તે એટલી અતુલ છે કે એ બધી સામગ્રીનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરનારના વૈરાગ્યની માત્રા કેટલી ઉચ્ચ હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ ખર્ચાને રાજા શ્રેણીકે પુત્રને માટે રજમેહરણ તથા પાત્રો મંગાવ્યાં. એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ આપીને વાળદ પાસે મુંડન કરાવ્યું. એક હજાર માણસો ઉપાડે તેવી ગંજ-વર પાલખીમાં તેને બેસાડવામાં આવ્યો. મણિ-મુક્તાના બનેલા અલંકારોથી શણગારીને મેઘકુમારને મહાવીર ભગવાન સમક્ષ દીક્ષા અંગીકાર કરવા માટે લઈ જવામાં આવ્યો. મહાવીર સ્વામીની બેઠકને ઈશાન કોણે જઈ મેઘકુમારે સ્વયંમેવ બધાં આભૂષણો ઉતારી મુનિવેશ પહેરી પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને દીક્ષા અંગીકાર કરી. ગ્રંથકાર રાત્રિએ જમીન પર બધા મુનિઓ સૂતા. દીક્ષીતાવસ્થાના કેમવાર જૂસ્યાઓ કરવામાં આવી હતી અને મેઘકુમાર છેલ્લો દીક્ષિત હતો, એટલે તેની પથારી છેલ્લી-ઠેકે ખાસ પાસે કરવામાં આવી. રાત્રિને સમયે મુનિઓને એ જ ખાસણે થઈને દેહને કારણે બહાર આવવું કરવી પડતી હતી એટલે કોઈ વાર મેઘકુમારનો હાથ કચ્છસોતો કેઈ વાર પગ કચ્છસોતો તો કોઈ વાર દેહ કચ્છસોતો. આવવું કરતા મુનિઓના પગની રજથી તેનું શરીર લસી જાયું. આ કારણે તેને આખી રાત ઉંઘ

આવી નહિ. એ વખતે રાજકુમાર તરીકેની અવસ્થામાં ભોગવેલાં સુખો અને તેને મળતાં માનપાન સાંભરી આવ્યાં અને દીક્ષા ત્યજી દેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. એ વિચાર પ્રભુએ જાણી લીધો અને પૂર્વ ભવોમાં મેઘકુમારે કેવાં દેહદુઃખો વેઠ્યાં હતાં તેની વાર્તા કહીને આ પરિપક્વ કેટલો નિર્જીવ છે તે સમજાવ્યું એટલે તે દીક્ષામાં દૃઢ થયો, અને તેણે ઉત્તમ રીતે ચારિત્ર્ય પાળ્યું. બાહ્ય ત્યાગની કસોટીમાંથી પાર ઉતર્યા વિનાનો આંતરુત્યાગ અપૂર્ણ તથા અપરિપક્વ છે તે દર્શાવનાર આ શાસ્ત્રકથિત દર્શાવે છે. (૧૩૦-૧૩૧)

[સંસારી વેશનો ત્યાગ કર્યા પછી દીક્ષિતે કેવો વેશ ધારણ કરવો યુક્ત છે તે નિમ્ન શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.]

સાધુવેષઃ । ૧૩૨ ॥

દેહાચ્છાદનમાત્રવસ્ત્રયુગલં સૌત્રં મુમુક્ષુચિતં ।
શય્યાર્થં કિલ કમ્બલં પરિમિતં કાષ્ઠાદિપાત્રત્રયમ્ ॥
શાસ્ત્રોક્તં યમસાધનોપકરણં ધર્મઃપ્રજાયં તથા ।
ધૃત્વા સાધુજનાં વેષમમલં સ્થેયં ગુરોરન્તિકે ॥

સાધુનો વેશ.

ભાવાર્થ—દીક્ષાના જિજ્ઞાસુએ દેહને ઢાંકવા પૂરતાં મુમુક્ષુને ઉચિત સૂતરાઉ બે વસ્ત્રો એક પહેરવાનું અને એક ઓઢવાનું, શય્યાને માટે જાનની પરિમીત કામળી, આહારાદિને માટે લાકડાનાં કે તુળડાનાં ત્રણ પાત્ર, ધર્મ-ધ્વજ-રજ્જેહરણુ આદિ શાસ્ત્રમાં કહેલાં સંયમનાં સાધનોરૂપ ઉપકરણો લઇને સાધુને છાજતો નિર્મળ વેશ પહેરીને ગુરૂની આગળ હાજર થવું. (૧૩૨)

વિવેચન—ત્યાગદીક્ષા લેતાં દીક્ષિતે કેવો વેશ ધારણ કરવો કેવા દીક્ષિતાવસ્થામાં દેહના નિભાવ માટે જ કેટલાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાં અને કેટલાં ઓછાં ઉપકરણોથી નિભાવી લેવું તેનું સૂચન અત્ર કરવામાં આવ્યું છે. ત્રણ વસ્ત્ર, ત્રણ પાત્ર, અને ધર્મધ્વજાદિ સંયમનાં ઉપકરણો એટલાં વાનાં અત્રે કહે-

વાંમાં આવ્યાં છે. જીવન અને સંયમ માટેનાં તે ઓછામાં ઓછાં સાધનો છે. સાધુ, મુનિ કે સંન્યાસી પાસે વસ્ત્રો-ઉપકરણોની એવી વિપુલતા ન હોવી જોઈએ કે જેથી તેમને દેહસુખની લાલસા ઉત્પન્ન થાય; માત્ર દેહને નિભાવવા અને સંયમને સાધવા માટે જોઈતાં જ ઓછાંમાં ઓછાં સાધનો હોવાં જોઈએ; અને એવાં સાધનો સાથે જ દીક્ષાના જિજ્ઞાસુએ ગુરૂ પાસે ઉપસ્થિત થઈ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. પુનઃ પાત્રો પણ એવાં જોઈએ કે જે મૂલ્યવાન ન હોય. ધાતુનાં પાત્રો મૂલ્યવાન હોય છે એટલે જૈન તેમ જ જૈનતર ધર્મોમાં ત્યાગી-સંન્યાસીને માટે ધાતુપાત્ર ગ્રહણ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી છે, અને તે ઉચિત જ છે. ન્યાં ન્યાં ધાતુપાત્રની મનાઈ નથી કરવામાં આવી, ત્યાં ત્યાં સોના-રૂપાનાં પાત્રો અને સાધનો આજે પેસી ગએલાં જોવામાં આવે છે, તે જોતાં કાષ્ટનાં કે તુંબડાનાં પાત્રોનું ફરમાન શાસ્ત્રકારોએ યથોચિત જ કરેલું છે એમ કહેવું પડે છે. વેદાનુયાયી ધર્મગ્રંથોમાં સંન્યાસીઓને માટે કહેલું છે કે—

અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્ગજાનિ ચ ॥

* * * *

અલાલું દારૂપાત્રં ચ મૃમ્મયં વૈદલ્લં તથા ।

પત્તાનિ યતિપાત્રાણિ મનુઃ સ્વાયમ્ભુવોઽન્નવીત્ ॥

અર્થાત્-સંન્યાસીનું ભિક્ષાપાત્ર કેાઈ ધાતુનું કે છિદ્રયુક્ત નહિ હોવું જોઈએ. સ્વાયંભૂ મનુએ કહ્યું છે કે સંન્યાસીને તુંબડું, કાષ્ટ, માટી કે વાંસનું પાત્ર જ રાખવાયોગ્ય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં મુનિએ ધારણ કરવા ધટતાં વસ્ત્રોમાં સૂત્ર અને જિનનાં વસ્ત્રોનું જ વિધાન કરેલું છે. દેશાદિભેદ તથા ઋતુભેદને કારણે સૂત્રને બદલે જિનનાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાં પડે તે સમજ સકાય તેવું છે, પરંતુ રેશમ જેવી અપવિત્ર વસ્તુનાં બનેલાં વસ્ત્રો એક મુનિ કે સંન્યાસી ધારણ ન કરે, તેટલા માટે સૌત્રમ્ શબ્દનો અને વૈષમ્ બમલમ્ એ શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આચારાંગ સૂત્રમાં મંનિયં શબ્દ વડે લાળથી ઉત્પન્ન થએલાં વસ્ત્રો-રેશમી વસ્ત્રોને ગ્રહણીય કહ્યાં છે, પરંતુ ચીન દેશનાં મૂલ્યવાન અને

સુવાળાં વસ્ત્રોને અતોષણીય કહ્યાં છે: એટલે કીડા મારીને ઉપજાવેલું રેશમ અતોષણીય લેખવું એ જ ઉચિત છે. (૧૩૨)

[વસ્ત્રો અને ઉપકરણોની સંખ્યા પરિમિત કર્યા પછી મુનિનો બાહ્ય વેશ અન્ય મનુષ્યથી પૃથક્ પ્રકારનો શામટ હોવો જોઈએ તેનું અંચકાર કથત કરે છે.]
કથં વેષપરિવર્તનમ્ । ૧૩૩ ॥

સત્ત્વન્ધસ્ત્રુદિતોઽધુના મસતયા જ્ઞાત્યા કુદુમ્બેન વા ।
દેનોનાપિ મિતેન વા પરિજનૈઃ સન્નન્ધેભિઃ સર્વથા ॥
દેશોઽયાસ્થસ્થિલં જમત્તનુમૃતઃ સર્વેઽપિ કૌદુમ્બિકા ।
इत्येवं परिदानीय जगतो वेषः परावृत्त्यते ॥

વેશ શામટ બદલાવવો ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—વૈરાગ્યભાવથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી એટલે જ્ઞાતિ, કુટુંબ, પરિમિત દેશ, નોકર-ચાકર અને સંબંધીઓની સાથેનો મમતારૂપે સંબંધ સર્વથા તોડી નાંખ્યો; હવે સમસ્ત જગત્ એ મુમુક્ષુનો દેશ અને સર્વ ગ્રાણીઓ એ મુમુક્ષુનાં કુટુંબી જનો, એ ભાવ જણાવવાને માટે જ્ઞાતિ કે દેશને વેષ છોડી, સમસ્ત જગતની સાથે સંબંધ દર્શાવનારો સાધુનો વેશ ધારણ કરવો જોઈએ. તત્ત્વદષ્ટિએ વૈરાગ્ય અને વેશનો સંબંધ રહેલો જ છે. બ્રમરના ધ્યાનમાં સદા જગત રહેનારી થેળ બ્રમર અને છે, તેમ સાધુના વેશથી વીંટળાએલો ત્યાગી પોતાના વેશની તત્ત્વ સદા જગત રહે અને પ્રમાદ ન કરે, પરિણામે સંપૂર્ણ સાધુ બને, એટલા હેતુપૂરતો વૈરાગ્ય અને વેષનો સંબંધ છે. મનોવિજ્ઞાનની દષ્ટિએ જોઈએ તો ‘હું’ ત્યાગી છું, હું સાધુવેશધારી મનુષ્ય છું’ એટલું જે ભાન એ સાધુવેશ આડે પહેાર અને આડે ધડી કરાવ્યા કરે છે તે એ સાધુના મન પર થતું એક પ્રકારનું સ્વયંસૂચન *self-suggestion* છે. ચારિત્ર-પાલનમાં એ સ્વયંસૂચન મદદગાર બને છે ખરું, પરંતુ વિશેષ ઉપકારક તો તે ભદ્રિક પરિણામી અને સરલ મનના મનુષ્યોને જ નીવડે છે; એવા

ચિન્તા ને ત્યાગીઓ ન હોય તેઓનાં મન ઉપર વેશની કશી અસર થતી નથી. કુટુંબ, માતિ, દેશ, ઇત્યાદિ સાથેના સંબંધ છોડ્યો અને આખા જગત સાથે સંબંધ જોડ્યો તથા વસુધાના સર્વ જીવોને કુટુંબરૂપે માન્યા તેના પરિદર્શન માટ (પરિદર્શનાય) એ માતિવિશિષ્ટ કે દેશવિશિષ્ટ વેશ ત્યજ્યો અને નિરાળો વેશ પહેર્યો, તેવી છાપ જે જે દીક્ષિતોનાં મન પર પૂર્ણતયા છપાય તે તે દીક્ષિતોને આટે એ વેશ તત્વતઃ ઉપકારક થયે એવાય; નહિતો પરિદર્શનાય ને બદલે પ્રદર્શનાય-બીજાઓને દેખાડવા પૂરતી જ એ વેશની ઉપયોગિતા રહી ગયુાય. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે: ચીક્ષિણં ન મિણિણં જ્ઞાતી સંઘાતી મુંઢિણં । ઇયાણિ કિં ન તાયંતિ દુસ્સીલં પરિયાગયં ॥ પિંડેશ્ચાપ દુસ્સીલે નરગાબ્ધે ન મુચ્ચદ્ ॥ મિલ્લાણવા ગિહત્યે વા સુબ્રાણકમર્દ દિવં ॥ છ૦ ૫-૨૧-૨૨ ॥ અર્થાત-ચીર, વદકલ, અજ્ઞાત્યર્મ ધારણ કરવાથી યાતો નમ્ રહેવાથી, જટા રાખવાથી, કંથા ધારણ કરવાથી, માથું મુંડાવવાથી અને એવા એવા બાહ્યાચાર ધારણ કરવાથી કાંઈ દુરાચારી-કુમાર્ગી સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતો નથી. દુઃશીલ ભીક્ષા માંગીને આજીવિકા કરે, પણ અન્નાચાર સેવે અને પાપકર્મ વળે નહિ તો તે નરકથી છૂટે નહિ; પણ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તેાપણુ સ્વર્ગે જાય છે. (૧૩૩)

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

મહાપ્રતો અને પાપસ્થાનનો પરિહાર.

મહિસાસત્પ્રતિજ્ઞા । ૧૩૪ ॥

જાતેઽપિ ક્ષુધયા તૃષા પરિભવે કુર્યાં ન હિંસાં મનાક્ષા
ષટ્કાયાઽક્ષિપુ કશ્યચિત્તનુશ્રુતઃ સ લ્પસાત્રા ત્વ ॥

નસ્તિશ્ચિત્ત સમયેऽપિ દારુણતરે ક્રોધેન લોભેન વા ।
હાસ્યેનાપિ ભયને વાऽનૃતવચો બ્રૂયાં ન કિચ્ચિસ્સ્વયમ્ ॥

અહિંસા અને સત્યની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—દીક્ષા લેતી વખતે દીક્ષિતે આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે. પ્રથમ અહિંસા પ્રતિજ્ઞા:—જૂખ, તરસ, રોગ કે મૃત્યુનો ગમે તેવો પરા-ભવ થશે તોપણ છકાયમાંના કેઈ પણ પ્રાણીની વચન કાયા તો શું પણ સંકલ્પ માત્રથી પણ હિંસા નહિ કરું, નહિ કરાવું, નહિ કરતાને અનુ-મોદું. બીજી સત્યપ્રતિજ્ઞા:—ગમે તેવો દારણમાં દારણ સમય આવે તોપણ ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી, કે હાસ્યથી લેશ માત્ર પણ અસત્ય વચન નહિ બોલું, નહિ બોલાવું, નહિ બોલતાને અનુમોદું. (૧૩૪)

વિવેચન—ત્યાગી અને આવકને જૈન ધર્મમાં સર્વવિરતિ અને દેશ-વિરતિ કહે છે. જે સંસારમાંથી સર્વથા વિરત થએલો છે તે સર્વવિરતિ અથવા સાધુ છે અને જે અંશતઃ-દેશતઃ વિરત થએલો છે તે દેશવિરતિ અથવા આવક કહેવાય છે. સાધુ અને આવકના ધર્મનો પાયો એક જ તત્ત્વ ઉપર રચાયો છે કે જેવી રીતે સંન્યાસી અને સંસારીના ધર્મનું તત્ત્વ પણ સમાન છે; માત્ર એ ધર્મપાલનની માત્રા ન્યૂનાધિક હોય છે. સાધુ કે સંન્યાસી ધર્મનાં તત્ત્વોનું પાલન જેટલી ઉત્તરતાથી કરી શકે તેટલી ઉત્તરતાથી આવક કે સંસારી પોતાના સાંસારિક જીવન તથા વ્યવસાયોને લીધે કરી ન શકે, તેથી શાસ્ત્રકારોએ આવક કે સંસારીના ધર્મપાલનની મર્યાદા બાંધી છે, જ્યારે સાધુ કે સંન્યાસીના ધર્મપાલનની મર્યાદા ન બાંધતાં તેને સર્વથા ત્યાગી બનવાને સૂચવ્યું છે. આ કારણથી જૈન ધર્મમાં જે વ્રતો આવકનાં છે તે જ વ્રતો સાધુનાં છે, પરંતુ આવકોનાં વ્રતો મર્યાદિત હોઈને અણુવ્રતો છે, જ્યારે સાધુઓનાં વ્રતો મહાવ્રતો છે. ચતુર્થ આશ્રમનાં કર્તવ્યોનો બોધ અત્ર કરવામાં આવતો હોઈ એ મહાવ્રતોની જ વિવેચના આ શ્લોકથી પ્રારંભાય છે. આવકોનાં આ જ અણુવ્રતો વિષે પૂર્વ શ્લોકોમાં ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે.

પ્રથમ મહાવ્રત અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા છે કે જો એક ત્યાગીએ મહાવ્રત કરવાની છે, સંસારીની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા મન વચન અને કાયાવડે હિંસા કરવી, કરાવવી નહિ એવી હોય છે, જ્યારે સાધુ કે સંન્યાસીએ તો મન વચન અને કાયાવડે હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ, અનુમોદવી નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે. પાપ ક્રિયા કર્મખંધન મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગવડે કરવું, કરાવવું અને અનુમોદવું એ ત્રણ કરણદ્વારા થાય છે એટલે એકંદરે નવ કોટિવડે કર્મખંધન થાય છે, અને એ સર્વ પ્રકારની હિંસા ત્યજવાની પ્રતિજ્ઞા એ દીક્ષિતની પહેલી પ્રતિજ્ઞા છે. અહીં ‘અહિંસા’ એટલે મું એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ‘હિંસા’ એટલે ધાત કરવો એ ધાતુ ઉપરથી ‘હિંસા’ શબ્દ સિદ્ધ થયેલો છે, પરંતુ જહિંસા એ નકારાત્મક શબ્દ અતિ વિસ્તૃત અર્થનો પ્રતિપાદક છે. એક પ્રાણીના દેહથી પ્રાણને છૂટા ન કરવા એમાં જ અહિંસાની પૂર્ણતા થઈ જતી નથી. શ્રી મહાવીર આચારાંગ સૂત્રમાં કહે છે કે—મનુષ્યો હિંસા અનેક હેતુપૂર્વક અનેક પ્રકારે કરે છે; એવી કોઈ પણ હિંસા મુનિ કરે નહિ. આ માટે શ્રી મહાવીરે કેવળ જ્ઞાન ઉપજ્યા પછી ગૌતમાદિકને પ્રથમ મહાવ્રત—અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા પાંચ લાવનાઓ સાથે સમજાવી છે:

“ હે ભગવન ! હું સર્વ પ્રાણપ્રતિપાતનો ત્યાગ કરું છું; તે એવી રીતે કે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ, જંગમ (ત્રસ) કે સ્થાવર જીવનો જીવનપર્યંત મન-વચન-કાયાએ કરીને ત્રિવિધે પોતે ધાત નહિ કરું, બીજા પાસે નહિ કરાવું અને કરનારને નહિ અનુમોદું; તેવા જીવપ્રાતને પડિઝ્કમું છું, નિંદું છું, ગરહું છું અને તેવા સ્વભાવને વોસરાવું છું. તેની લાવનાઓ (૧) મુનિએ ધર્માસંમિતિ સહિત થઈ વર્તવું, કારણકે ધર્માસંમિતિરહિત હોય તે મુનિ પ્રાણાદિકનો ધાત વગરે કરતો રહે છે. (માર્ગે ચાલતાં જીવ જંતુઓનો ધાત ન થાય તે માટે જોષ-સંભાળીને ચાલવું તે ધર્માસંમિતિ). (૨) મુનિએ પાપભરેલું, સદોષ, દુષ્ટ ક્રિયાસહિત, કર્મખંધનકારી, હેદ-બેદ કરનાર, કલહકારક, દ્વેષયુક્ત, પરિતપ્ત તથા જીવ-ભૂતનું ઉપધાતક એવું મન ધારણ ન કરવું પણ પાપરહિત મન ધારણ કરવું. (૩)

જે વચન પાપભરેલું, સદોષ, દુષ્ટ ક્રિયાવાળું, ભૂતોપધાતક હોય, તેવું વચન મુનિએ ન ઉચ્ચારવું પણ પાપરહિત વચન ઉચ્ચારવું. (૪) મુનિએ લડોપકરણ લેતાં-રાખતાં સમિતિસહિત વર્તવું પણ રહિત ન વર્તવું, કારણકે રહિતપણે પ્રાણાદિકનો ધાત થાય છે. (૫) મુનિએ આહાર-પાણી જોધને વાપરવાં, કારણકે વગરજોધે વાપરવાથી પ્રાણાદિકનો ધાત થાય છે. ”

આ રીતે અહિંસા એ એકલું સ્થૂળ જીવોના પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ નથી પણ મન વચન કાયાએ કરીને તેમનો અદ્રોહ છે, અને તેટલા જ માટે અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે—એકલી અધાતકતા નથી. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે—“ અહિંસા આજે આપણે જે જડી વસ્તુ જોધએ છીએ તે જ નથી. કોઈને ન જ મારવું એ તો છે જ. કુવિચાર માત્ર હિંસા છે, ઉતાવળ હિંસા છે. મિથ્યા ભાષણ હિંસા છે, દ્રેષ હિંસા છે, કોઈનું ખૂંટ ધમ્મચું હિંસા છે. ” શ્રી મહાવીર ભગવાને પ્રથમ મહાવ્રતની ભાવનાઓ સાથે આપેલી સમજૂતી અને મહાત્મા ગાંધીજીનાં ઉપરનાં વચનોમાંનું રહસ્ય કેટલું સમાન છે તે કહી બતાવવાની કશી જરૂર નથી. ગ્રંથકારે માત્ર થોડા સૂત્રરૂપ શબ્દોમાં આ અહિંસાની વ્યાખ્યા કરી બતાવી છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલું બધું રહસ્ય તેમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ત્રિસ કાય એ છએ કાયાના જીવોની વચન અને કાયા ઉપરાંત મનના સંકલ્પવડે પણ હિંસા ન કરવી, એને સંક્ષેપમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કહેલી છે. મુનિએ બીજી બધી વાસનાઓનો ત્યાગ કરેલો જ હોય છે, માત્ર દેહ હોવાથી ક્ષુધા અને તૃષ્ણા નિવારણ અર્થે આહાર-પાણી જોધએ છે, એટલે તદર્થે પણ તે કોઈ પ્રકારે હિંસા ન કરે એવું તત્ત્વ તે પ્રતિજ્ઞામાં સમાવેલું છે. આટલી રહસ્યમય પ્રતિજ્ઞાને માટે મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં જે પ્રશસ્તિવાક્યો ઉચ્ચારેલાં છે તે સુયોગ્ય લાગે છે:

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથાઽહિંસા પરો દમઃ ।

અહિંસા પરમં દાનમહિંસા પરમં તપઃ ॥

અર્થાત્-અહિંસા ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉત્તમ દાન અને ઉત્તમ તપ છે. મુનિની સત્યવિષયક પ્રતિજ્ઞા પણ વ્યાપક જ હોય. મનુએ સત્યપૂતાં વચેદ્વાચં અને કુદ્વન્તં ન પ્રતિકુદ્વેત્ ઇત્યાદિ વચનો દ્વારા વાણીનો સંયમ સૂચવેલો છે. અત્ર ગ્રંથકાર જૈન શાસ્ત્રાનુસાર તેથી વધારે વ્યાપક સંયમ સંક્ષેપમાં સૂચવે છે. ગમે તેવા દુર્દમ્ય કાળ ઉપસ્થિત થાય, છતાં મુનિ ક્રોધ, લોભ, ભય કે હાસ્યથી જરા પણ અસત્યની છાયાવાળું વચન ન ઉચ્ચારે, એટલું જ નહિ પણ તેવું વચન અન્યની પાસે ન ઉચ્ચારાવે અને ઉચ્ચારનારને ન અનુમોદેઃ અર્થાત્ મુનિ જે કંઈ બોલે તે સત્ય જ બોલે અને ક્રોધાદિ દુર્ણત્તિના ઉભરામાં નહિ પણ શાંતિથી તથા વિચારપૂર્વક બોલે. શ્રી મહાવીરે ખીજા મૃષાવાદરૂપ વચનદોષના ત્યાગની પાંચ ભાવનાઓ એવી દર્શાવી છે કે (૧) મુનિએ વિચારીને બોલવું, (૨) ક્રોધપૂર્વક બોલવું નહિ, (૩) લોભપૂર્વક બોલવું નહિ, (૪) ભયપૂર્વક બોલવું નહિ અને (૫) હાસ્ય કરતાં બોલવું નહિ. આ પાંચે ભાવનાઓથી ગળણામાં ગળાધને ઉચ્ચારાએલું વાક્ય નિતર્યું સત્ય જ હોય અને તેથી એવું સત્ય જ ઉચ્ચરવાની પ્રતિજ્ઞા, એ કોઈ પણ ત્યાગી, સાધુ, કે સંન્યાસીએ ગ્રહણ કરવાલાયક હોય એ નિઃસંશય છે. છતાં સત્ય વાણીને માટે પણ કેટલાંક નિયમોની આવશ્યકતા રહે છે અને તે વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. (૧૩૪)

[હવે ગ્રંથકાર ત્રીજા અને ચોથી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્દેશ સંક્ષેપે કરીને એક શ્લોકમાં કરે છે.]

અસ્તેયબ્રહ્મચર્યપ્રતિજ્ઞા । ૧૩૫ ॥

તુચ્છં વસ્તુ તૃણાદિકં વરતરં વજ્રાદિકં મૂલ્યવદ્ ।

ગૃહ્ણીયાં ન વિનાઽઽજ્ઞયા ક્વચિદહો તન્નાયકસ્ય સ્ફુટમ્ ॥

સેવેયાપિ ન મૈથુનં ત્રિકરણૈર્દિવ્યં ચ માનુષ્યકં ।

સન્નદ્ધો નવભિશ્ચ ગુપ્તિભિરહં દેહાવસાનાવધિમ્ ॥

અસ્તેય અને અહમ્યર્થની પ્રતિજ્ઞા

ભાવાર્થ—ત્રીજી અસ્તેય પ્રતિજ્ઞા તૃણ આદિ તુચ્છ વસ્તુ હોય કે વસ્ત્ર આદિ મૂલ્યવાળી વસ્તુ હોય, પણ તેના માલેકની ચોખ્ખી રજા લીધા વિના ક્યાંય પણ કાંઈ વસ્તુ ગ્રહણ નહિ કરે, નહિ કરાવું, કરતાને નહિ. અનુમોદું. ચોથી અહમ્યર્થ પ્રતિજ્ઞા દેવ સંબંધી, કે મનુષ્ય-તીર્થેય સંબંધી મૈથુન-અઅહમ્યર્થ, અહમ્યર્થની નવ ગુપ્તિ-નવ વાડથી ગુપ્ત રહીને નહિ સેવું, નહિ સેવરાવું, સેવતાને નહિ અનુમોદું—જીવનપર્યંત. (૧૩૫)

વિવેચન—અદત્ત-નહિ દેવાયલી વસ્તુ લેવી તે સ્તેય અથવા ચોરી કહેવાય છે; અદત્ત વસ્તુ ન લેવી તે અસ્તેય અથવા અચોર્ય કહેવાય છે. શું સંસારીએ કે શું ત્યાગીએ કોઈની વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન જ લેવી જોઈએ, તે તો નીતિનો એક સ્વાભાવિક નિયમ જ છે, છતાં સંસારીને જે કેટલીક સ્વાભાવિક છૂટ નીતિશાસ્ત્રકાર આપે છે, તે છૂટ ત્યાગીને મળી શકે નહિ. કોઈ નજીવી વસ્તુ હોય અને તે તેના માલિકની પરવાનગી નહિ હોવા છતાં લેવી-એવી માન્યતાથી કે તેવી પરવાનગી તેનો માલિક હાજર હોય તો જરૂર આપે, પરંતુ તેની ગેરહાજરીને કારણે તેવી પરવાનગી લેવાનું ન બની શકે, તથાપિ તેવી વસ્તુ તેની ગેરહાજરીમાં તેની પરવાનગી વિના લેવી એ ચોરી નથી—ચોરશુદ્ધિથી તે લીધી ન હોય તો તે સ્તેય નથી, તેણે નિયમ સંસારીઓને માટે જગતમાં પળાતો આવ્યો છે. આવી છૂટો સંસારીઓના અસ્તેયના અણુવ્રતમાં શાસ્ત્રકારે પણ ઉલ્લેખી છે; પરંતુ ત્યાગી માટેનું અસ્તેય વ્રત તો તેથી ખૂબ આગળ વધેલું હોય છે. આ માટે અંથકાર તુચ્છ વસ્તુ તૃણાદિકમૂથી માંડીને મૂલ્યવાન વસ્તુ સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ તેના માલેકની પરવાનગી વિના ન લેવી તેને જ મુનિનું અસ્તેય મહા-વ્રત કહે છે અને તે યથાર્થ છે. ક્વચિદ્ શબ્દવડે અંથકાર કોઈ પણ સ્થાન કે સંજોગનું સૂચન કરે છે, અર્થાત્ ગમે તવા મુશ્કેલીભર્યા પ્રસંગે પણ એવી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ ચોરી કરવાની ના કહી મુનિએ પોતાનું વ્રત ખાંડાને ધારે પાળવાનું છે તેનું સૂચન કરે છે. વીર ભગવાને આ વ્રતને સહજ વિસ્તા-

ફરીને કહ્યું છે: “ગામ, નગર કે અરણ્યમાં રહેલું, થોડું કે ઝાડું, નાનું કે મોટું, સચિત્ત કે અચિત્ત, અણુદીધિલું હું જીવનપર્યંત, મન પ્રયત્ન કે કાયાએ કરી લઉં નહિ, લેવરાવું નહિ, ક્ષેનારને અનુમત કરું નહિ, તથા અદત્તાદાનથી નિર્ભરું છું યાવત તેવા સ્વભાવને વોસરાવું છું.” આ વ્રતના પાલન અર્થેની માંચ ભાવનાઓ ‘આચારાંગ’ સૂત્રમાં નીચે મુજબ કહી છે. (૧) કોઇ પણ વસ્તુ, સાધન કે સગવડ અપરિમિત નહિ પણ પરિમિત-મર્યાદા બાંધેલી માંગવી. (૨) આહાર પાણી ગુરૂની પરવાનગી લઇને વાપરવાં. (૩) કાળ-ક્ષેત્રની પણ મર્યાદા બાંધીને વસ્તુ લેવી. (૪) ફરી-ફરીને તેની હદ બાંધવામાં સાવધ રહેવું કારણકે એવી હદ નહિ બાંધવાથી અદત્તનું દાન લેવાઈ જાય છે. (૫) સાધર્મિક પાસેથી પણ પરિમિત વસ્તુ-સાધન લેવાં. મહાત્મા ગાંધીજી પણ હદ બાંધ્યા વિનાના પરિગ્રહને કે અસંયમપૂર્વક વાપરેલી વસ્તુને ‘સ્તેય’-ચોરી કહે છે. તે કહે છે: “ચોરી નહિ કરવાનો સિદ્ધાન્ત ધણો ઉંડો છે. પોતાને જે ચીજની જરૂર ન હોય તેવી ચીજ તેના માલેકની લેવી તે પણ ચોરી જ છે. દાખલા તરીકે મને જરૂર હોય તેના કરતાં જો હું વધારે ફળ ખાઉં તો તે ચોરી ગણાય. અર્થ વગરની જરૂરીઆતો વધારીને આપણે અજાણપણે ચોર બનીએ છીએ.” મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં પણ અસ્તેયની પુષ્ટિ નીચેના શ્લોક વડે કરવામાં આવી છે:

અરણ્યે ષિજને ન્યસ્તં પરસ્વં કુશ્યતે યદા ।

મનસાઽપિ ન દુઃકૃંતિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥

અર્થાત્—અરણ્યમાં કે નિર્જન સ્થાનમાં પરાયું દ્રવ્ય પડેલું જોવામાં આવે તે મન વડે પણ લેવાની ઇચ્છા જેઓ ન કરે તેઓ જ સ્વર્ગના અધિકારી છે.

શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સંક્ષેપે કરીને ચતુર્થ-અહમ્યર્થ મહાવ્રતની પ્રતિ-જ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. સંસારત્યાગી કે સંન્યાસીએ સ્વસ્ત્રી કે પરસ્ત્રી સાથેના મૈથુનનો તો ત્યાગ જ કરેલો હોય છે, પરંતુ તે પોતાના મન વડે અહમ્યર્થ ન સેવે, કિંવા તેના મનમાં વિષયવિકારની જન્યૂતિ ન થાય તે માટની મુખ્યત્વે કરીને આ પ્રતિજ્ઞા છે. દેવ, મનુષ્ય કે તિર્થંચ

સંબંધી અબ્રહ્મચર્ય મન-વચન અને કાયાએ કરીને ન સેવવું, ન સેવવાવું કે ન સેવતાને અનુમોદવું તે ત્રિકરણે અને ત્રિયોગે અબ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા છે. આ પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે અંશકાર નવ ગુપ્તિ અથવા અબ્રહ્મચર્ય-પાલનની નવ વાડોનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે વાડો પૂર્વે શ્લોક ૧૭-૧૮ના વિવેચનમાં આપવામાં આવી છે. મહાવીર સ્વામી આ નવ વાડોનો સમાવેશ થાય તેવી પાંચ ભાવનાઓ કહે છે: (૧) મુનિએ વારંવાર સ્ત્રીની કથા કરવી નહિ કારણકે તેથી શાંતિનો ભંગ થાય છે. (૨) મુનિએ સ્ત્રીની મનોહર ઇન્દ્રિયો વારંવાર જોવી-ચિંતવવી નહિ. (૩) મુનિએ પૂર્વે સ્ત્રી સાથે રમેલી વિષયક્રીડાઓ સંભારવી નહિ. (૪) મુનિએ રસભરેલું અને અધિક ખાનપાન કરવું નહિ. (૫) મુનિએ સ્ત્રી, પશુ તથા નપુંસકથી ઘેરાયેલાં શય્યા તથા આસન સેવવાં નહિ. નવ વાડો કે આ પાંચ ભાવનાઓમાં જો એક ત્યાગી કે સંન્યાસીનું ચિત્ત સ્થિર ન થયું હોય તો તે ભલે દેહ વડે અબ્રહ્મચર્ય સેવતો હોય, અને કદાચ વાણીવડે પણ અબ્રહ્મચર્ય ન સેવતો હોય, છતાં મન વડે તો અબ્રહ્મચર્ય સેવવાના બહુએ પ્રસંગોમાંથી તેને પસાર થવું પડે છે અને તે સમયે તેનું નિર્બળ મન વિષયસેવનમાં મત્ત થયા વિના રહેતું નથી. કથા-વ્યાખ્યાનમાં દેવો, ઈંદ્રો અને અપ્સરાઓના પ્રસંગો આવે છે, સભા કે પ્રવદામાં વસ્ત્રાભરણથી સજ્જ થએલી મનોહર સ્ત્રીઓની ઉપસ્થિતિ હોય છે, અતિચિસત્કારનો ધર્મ સમજેલાં આપણાં આર્ય સ્ત્રીપુરુષો ત્યાગી અને સંન્યાસીને ભાવપૂર્વક નોતરી વિવિધ રસયુક્ત ભોજન વહોરાવે છે, એવા એવા પ્રસંગોમાં જો એક ત્યાગી સાવધાન ન રહે, તો તેનું મન વિષયરસથી પરિપ્લાવિત થાય, તેને દેવોની, ગાંધર્વોની અને સ્ત્રીપુરુષોની જ નહિ પણ પૂર્વાશ્રમમાં પોતે સેવેલી વિષયક્રીડાઓનું સંસ્મરણ થાય, અને મન જ વાણી તથા કાયાને કર્મોમાં ગ્રેરનાર હોવાથી એવા મનવાળા ત્યાગીનું પતન થતાં વાર લાગતી નથી. વેદાનુયાયી ધર્મોના અર્થોમાં પણ ત્યાગીના અબ્રહ્મચર્યપાલનને માટે તેમ જ નૈષ્ઠિક અબ્રહ્મચારીને માટે એવું સૂચન કરેલું છે કે, તેમણે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો, તેમની સાથે બોલવું નહિ, તેઓ વિષેની કથા કરવી નહિ તથા સાંભળવી નહિ, સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં

જવું નહિ, સ્ત્રીઓએ સ્પર્શોધું વસ્ત્ર ધારણ કરવું નહિ કે મૈથુનાસકત પશુ-
પક્ષીઓને જોવાં પણ નહિ. ભોજન પણ વિષયાસકિતનું કારણીભૂત થાય છે,
તેથી તેના નિવારણ માટે એવું કહ્યું છે કે—

एककालं चरेद्भिक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भिक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥

અર્થાત—સંન્યાસીએ કેવળ એક સમય ભિક્ષા માંગીને ભોજન કરવું,
થોડું ખાવું, વધારે ભોજન કરવાથી તેને સ્ત્રી આદિ વિષયોની ઈચ્છા ઉત્પન્ન
થશે. (૧૩૫)

દષ્ટાંત—લક્ષ્મણા નામની એક રાજકન્યા પૂર્વોપાર્જિત કર્મે કરીને
ચોરીમાં જ રંડાપો પામી. કાળક્રમે તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને વિવિધ
મહાવ્રતો આદિની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. એક સમયે તેણે કામક્રીડા કરતા
ચકલાના યુગલને જોયું અને તેણે વિચાર્યું કે “શ્રી અરિહંત દેવે આ
ક્રીડાની આજ્ઞા કેમ નહિ આપી હોય ? શ્રી અરિહંત દેવ વેદના ઉદયવાળાના
દુઃખને નથી જાણતા.” પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ એવા ત્રણ વેદ
છે અને એ ત્રણ વેદમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ કામવાસના હોય છે. સાધ્વી
લક્ષ્મણાને આ પક્ષીયુગલને જોઈને આવો વિચાર તો થયો ખરો, પરંતુ
તુરંત જ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા સાંભરી અને આવા મનોગત વિચારને માટે
પસ્તાવો થયો; પરંતુ લજ્જાને લીધે તેણે આ દુર્વિચાર માટે ગુરૂ પાસે
પ્રાયશ્ચિત્ત ન લીધું, અને પોતાની મેજે જ તેના નિવારણ માટે પચાસ
વર્ષ સુધી પુષ્કળ તપશ્ચર્યા કરી; છતાં મનમાં શલ્ય રાખીને કરેલી તપશ્ચર્યાનું
ફળ તેને માનસિક અપ્રહલચર્યાના દોષમાંથી મુક્ત કરી શક્યું નહિ. (૧૩૫)

[મુનિએ કરવાની પાંચમી અપરિમિત પ્રતિજ્ઞા નીચેના શ્લોકમાં કહી છે.]

निष्परिमहप्रतिज्ञा । १३६ ॥

त्यक्तं क्षेत्रगृहं च रूप्यकनकं धान्यं कुटुम्बं धनं ।

हस्त्यश्वादિपरिमहश्च निखिलो नेच्छेयमेनં पुनः ॥

યચ્છમ્ભરતાયકાપન્ન ણં ગાત્રં ચ પાત્રાકં ।

લેનાપિ ન તત્ર લોભમમતાં કુર્યા સમૈઃ કોટિભિઃ ॥

પરિગ્રહત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ક્ષેત્ર, ઘર, સોનું, રૂપું, ધન, ધાન્ય, કુટુંબપરિવાર, હાથી, ઘોડા આદિ સઘળા પરિગ્રહનો મેં ત્યાગ કર્યો છે, તે પરિગ્રહની હવે કદી પણ ઇચ્છા નહિ કરું, નહિ કરાવું, કરતાને નહિ અનુમોદું. વળી જે જે ધર્મમાં સહાય કરનાર વસ્ત્ર પાત્ર શરીર વગેરે ઉપકરણુ શાસ્ત્રમાં કશા પ્રમાણે રાખવાની જરૂર પડે તે રાખાશ, પણ તેમાંએ લેશ માત્ર લોભ કે મમતા—મૂર્છા નવ કોટિએ કરી નહિ રાખું. (૧૩૬)

વિવેચન—સંસારનાં સુખોપભોગ તથા તેનાં સાધનો ત્યજીને—તે ઉપરનો મોહ તથા મમતા છોડીને સાધુ—મુનિ થવા છતાં એ દશામાંએ પૂર્વની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિમાં મમત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેટલા માટે અને સાધુદશામાં જે દેહનિર્વાહ તથા સંયમનિર્વાહ માટેનાં સાધનો હોય તેમાં લોભયુદ્ધિ કે મમતા ન જાગે, તે માટેની આ નિષ્પરિગ્રહ પ્રતિજ્ઞા છે. આચારાંગ સૂત્રમાં આ પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે નાક, કાન, આંખ, જિહ્વા અને ત્વચા એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયનો સંયમ કરવાની સૂચના કરેલી છે અને તે યથાર્થ છે, કારણકે ઇન્દ્રિયોદ્વારા જ ચિત્ત આસક્ત થાય છે અને આસક્તિને લીધે પરિગ્રહની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે. કહ્યું છે કે—

વદ્યતિ તાવદમી વિષયાઃ સુક્લં ।

સ્ફુરતિ યાવદિયં હૃદિ મૃદતા ॥

મનસિ તત્ત્વવિદાં તુ વિવેચકે ।

ક્વ વિષયાઃ ક્વ સુક્લં ક્વ પરિગ્રહાઃ ॥

અર્થાત—ત્યાંસુધી હૃદયમાં મૃદતા સ્ફુરે છે, ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિયોના વિષયો અનુષ્ઠાને સુખ આપે છે, પરન્તુ તત્ત્વવેત્તાઓ અને સારાસારના વિવેચકોને મન તો એ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તે વિષયસુખો કે પરિગ્રહો અધુન એ કશા લેખામાં નથી. તાત્પર્ય એ છે કે નિષ્પરિગ્રહી થવાને માટે

શ્રીકૃષ્ણોદ્ધારા થતું વિષ્ણોનું આગમન રોકવું જોઈએ અને એ રીતે એક મુનિ પોતાની એ જટિલ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરી શકે છે.

દૃષ્ટાંત—એક નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ પરિગ્રહશુદ્ધિ રાખવાથી પરિગ્રહ અને મમત્વનો પરિવાર કેટલો બધો વધે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત છે. એક સાધુ વનમાં પર્ણકુટિ આંધીને રહેતો હતો, અને એકાદ-બે લંગોટીનાં વસ્ત્રો, એકાદ બે તુંબડાં કે એકાદ દર્ભશય્યા વિના બીજો કશો તેને પરિગ્રહ હતો નહિ. એકદા તેણે જોયું કે જંગલમાંથી પર્ણકુટિમાં આવેલા કાઠી ઉંઢરે પોતાનું લંગોટીનું વસ્ત્ર કે જે ઘોષને સૂકવ્યું હતું તે કાતરી નાંખીને નિરૂપયોગી બનાવી મૂક્યું છે, એટલે તેને પોતાનાં વસ્ત્ર-પાત્ર આદિના રક્ષણની ચિંતા થઈ. ઉંઢરના બચથી રહિત થવા માટે તેણે એક બિલાડી માળી, એટલે ઉંઢરડા કુટિમાં આવતા બંધ થયા અને વસ્ત્ર-પાત્ર સુરક્ષિત રહ્યાં, પરન્તુ હવે બિલાડીના પોષણ માટે દૂધ જોઈએ તે લાવવાની સાધુને ચિંતા થઈ. વનમાં તો ફળ કે કંદ મળે-દૂધ મળે નહિ, એટલે સાધુએ નગરમાં જઈને એક દૂઢણી ગાય આણી કુટિના આંગણામાં આંધી. એ ગાયના દૂધથી બિલાડીનું પોષણ થવા લાગ્યું, પરન્તુ ગાયના પોષણની નવી ચિંતા સાધુને ઉદ્ભવી. ગાયને માટે ઘાસ જોઈએ, તે સારૂ પોતાના સ્થાનની આસપાસની જમીન ખેડીને સાધુએ ત્યાં જીવાર વાવી. જીવારની કડબથી ગાયનું પોષણ કરવાની સાધુની ધારણા હતી; પરન્તુ એ ખેતર ખેડાયેલું જોઈને રાજના સેવકો જમીનનો કર લેવા આવ્યા! સાધુ પાસે ધન હતું નહિ એટલે સેવકો તેને કેદ કરીને રાજ પાસે લઈ ગયા. આ અકિંચન સાધુને કેદી તરીકે જોઈને રાજને આશ્ચર્ય થયું અને પૂછ્યું કે “હે સાધુવર્ય! તમારી આ દશા શાથી થઈ?” સાધુએ જવાબ દીધો કે “હે રાજન્! મારી આ દશા કરાવનાર માત્ર એક લંગોટી પ્રત્યેની મારી મમત્વશુદ્ધિ છે.” એમ કહીને પોતે ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે પરિગ્રહશુદ્ધિમાં સમ્પાદો ગયો તેની કથા સાધુએ કહી સંભળાવી. રાજને સાધુપર દયા આવી અને તેને મુક્ત કર્યો, પરન્તુ સાધુએ તત્ક્ષણ જોઈ લીધું કે સંસારમાં મોટી વસ્તુઓ પ્રત્યેનું મમત્વ અને ત્યાગી દશામાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ પ્રત્યેનું

મંમત્વ, એઉ આત્માને બંધનકારક તો છે જ. ન્યાંસુધી પ્રત્યેક વસ્તુમાં નિર્મમત્વ શુદ્ધિ થતી નથી, ત્યાંસુધી વાસના છૂટવા પામતી નથી. આવી સમજણ ઉત્પન્ન થતાં જ તેણે સત્વર બધા પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને આત્મ-શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી. (૧૩૬)

[મહાવ્રતો પૂરાં થતાં હવે અન્ય પાપસ્થાનકોના ત્યાગ વિષેની મુનિની પ્રતિજ્ઞા વિષે મંચકાર કથન કરે છે.]

ક્રોધમાનપરિહારપ્રતિજ્ઞા । ૧૩૭ ॥

કુર્યો નો મનસાઽપિ કોપમરિષુ પ્રાણાપહારિષ્વપિ ।
સૂરિસ્કન્ધકશિષ્યવત્ સમતયા ક્ષાન્તિં વિદધ્યાં પરામ્ ॥
દેવેન્દ્રેણ ચ ચક્રિણાઽપિ बहुशस्तोष्टूयमानोऽप्यहं ।
गर्वं नैव वहेयमल्पमपि मद्देहावसानावधिम् ॥

ક્રોધ-માન-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ગમે તેવો શત્રુ માર માર કરતો પ્રાણ લેવા આવશે તોપણ તેના પ્રત્યે મનથી પણ ક્રોધ નહિ કરું, કિન્તુ દેકંધક સૂરિના પાંચસો શિષ્યોએ જેવી ક્ષમા રાખી તેવી રીતે સમભાવ રાખીને હું પણ પરમ ક્ષમા રાખીશ. દેવેન્દ્ર કે ચક્રવર્તી જેવા આવીને અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરે તોપણ લેશ માત્ર ગર્વ-અભિમાન નહિ કરું. ન્યાંસુધી આ દેહ રહેશે, ત્યાંસુધી એ પ્રતિજ્ઞા પાળીશ. (૧૩૭)

વિવેચન—ક્રોધરૂપી ચાંડાલનો લાગ કરવો અને ક્ષમારૂપી ખડ્ગને ધારણ કરવું, એટલું જ નહિ પણ પ્રાણ જવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ મુનિએ શત્રુ ઉપર ક્રોધ ન કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં રહેલી છે, અને તેને માટે દેકંધક મુનિના શિષ્યોનો અક્રોધ કિંવા ક્ષમાને આદર્શરૂપે મૂકી છે. ક્રોધી મનુષ્યના ક્રોધને સામા ક્રોધવડે જીતી શકાતો નથી પરન્તુ ક્ષમારૂપી ખડ્ગ વડે જીતી શકાય છે. ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં પણ મુનિએ ક્રોધની સામે ક્રોધ ન કરવાનું કહ્યું છે:—

અક્કોસિરજ પરો મિકલું ન તેલિ પડિસંજલે ।

સરિસો હોઈ બાલાળં તમ્હા મિકલૂ ન સંજલે ॥

અર્થાત—કોઈ આપણો તિરસ્કાર કરે તો તેની ઉપર સામે ક્રોધ કરવો નહિ, કારણકે તે તો બાલીશતા છે, માટે મુનિએ ક્રોધ ન કરવો.

રેકેન્ધક મુનિના શિષ્યોની ક્ષમાવૃત્તિ અદ્ભુત અને અપૂર્વ છે. શ્રાવસ્તી નગરીમાં જિતશત્રુ રાજનો પુત્ર રેકેન્ધક નામે હતો, તે રાજને પુરંદરયશા નામની એક કન્યા હતી. તેને રાજ્યે કુંભકાર નગરના રાજ દંડકને પરણાવી હતી. તે દંડક રાજને પાલક નામનો દુષ્ટ પુરોહિત હતો. કાલક્રમે રેકેન્ધકે શ્રાવક ધર્મ અંગીકાર કર્યો. એકદા પાલક પુરોહિત કાંઈ રાજકાર્ય માટે શ્રાવસ્તી નગરીએ આવ્યો. તેણે રાજસભામાં મુનિઓની નિંદા કરી. તે સાંભળી રેકેન્ધકે તેનો પરાજય કરી નિરતર કર્યો, તેથી પાલક રેકેન્ધકની ઉપર દ્વેષ ધારણ કરતો સ્વસ્થાને ગયો. કાળક્રમે રેકેન્ધકે પાંચસો માણસોની સાથે દીક્ષા લીધી. એક વાર રેકેન્ધક આચાર્ય એ ૫૦૦ સાધુઓ સાથે કુંભકાર નગરના ઉપવનમાં આવ્યા. તેમના આવવાના ખબર સાંભળી પાલકે રેકેન્ધક ઉપરનું પ્રથમનું વેર વાળવા ઉપવનમાં પ્રથમથી યુક્ત રીતે વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો દાટી રાખ્યાં. પછી તેણે રાજને કહ્યું કે “હે સ્વામી ! આપણા ગામના ઉપવનમાં પેલો રેકેન્ધક સાધુવેશે આવ્યો છે અને સાથે ૫૦૦ યોદ્ધાઓને પણ સાધુવેશે લાવ્યો છે. તેણે પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો ઉપવનમાં દાટ્યાં છે. ન્યારે તમે તેને વંદન કરવા જશો, ત્યારે તે તમને મારીને તમારું રાજ્ય લઈ લેવાનો છે. આપને મારાં વચન પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો આપ જાતે જઈને ઉદ્યાનમાં સંતાડેલાં શસ્ત્રો જોઈ ખાત્રી કરો.” તે સાંભળી રાજ પાલકની સાથે ઉદ્યાનમાં ગયો અને પાલકે તેને સંતાડેલાં શસ્ત્રો કાઢી બતાવ્યાં. તે જોઈને રાજએ ક્રોધથી સર્વ સાધુઓને બંધાવીને તે પાલકને જ સોંપ્યા, અને તેને કહ્યું કે “તારી મરજીમાં આવે તે શિક્ષા આ સર્વને કર.” પાલકે તે બધાને બાણીમાં બાંધીને પીલી નાંખવાની સજા કરી. જીવવાની તથા મરવાની ઈચ્છાથી રહિત સર્વ સાધુઓએ અંતિમ આરાધના કરી. પાલકે રેકેન્ધકને

ચાણી પાસે બાંધી રાખી એક પછી એક સાધુને ધાણીમાં નાંખી પીલવા માંડ્યા. રેકેન્ધકે કિંચિત્ પણ ખેદ કર્યો વિના વિચાર્યું:

મિત્ર: શરીરતો જીવો જીવાન્નિમ્નઃ વિમ્નઃ ॥

વિદમ્મિતિ વપુર્નાશોઽપ્યન્તઃ સ્થિતેત કઃ કૃતી ॥

અર્થાત—જવ શરીરથી લિન છે અને શરીર જવથી લિન છે: એ પ્રમાણે જાણનાર કયો પંડિત પુરૂષ શરીરનો નાશ થાય તોપણ અંતઃકરણમાં ખેદ ધારણ કરે? મુનિઓ પણ શત્રુ તથા મિત્રને સમાન દષ્ટિથી જોનારા અને ક્ષમારૂપી ધનવાળા હતા, તેઓ પાલક ઉપર જરા પણ ક્રોધ ન કરતાં મૃત્યુ પામી મોક્ષે ગયા. એ પ્રમાણે ૪૯૮ સાધુઓનો નાશ થયો. છેવટે એક કિશોર વયના સાધુને પીલવા તૈયાર થએલા પાલકને રેકેન્ધકે કહ્યું: “હે પાલક! આ દયા કરવાયોગ્ય બાળકને પીલાતો જેવા હું શક્તિમાન નથી, માટે તેની પહેલાં મને પીલ, અને પછી તેને પીલજે.” આ સાંભળીને રેકેન્ધકને વધારે દુઃખી કરવાની ઇચ્છાથી પાલકે રેકેન્ધકના દેખતાં જ તે સાધુને પીલવા માંડ્યો. સાધુ તો ધૈર્યવાન હોઇ શાન્ત ભાવે મરણ પામ્યો, પરન્તુ પાલકના નિર્ઘૃણ કૃત્યથી રેકેન્ધકને બહુ ક્રોધ ચડ્યો, અને તેમણે ઇચ્છ્યું કે હવે આવતે ભવે હું આ દુષ્ટ પાલકને તથા તેના રાજાને અને નગરને બાળી નાંખું. ત્યાં પીલાઇને મૃત્યુ પામી તે વહ્નિકુમારમાં દેવ થયા અને અતિ ક્રોધપૂર્વક તેમણે કુંભકાર નગરને તથા આખા દેશને બાળી નાંખ્યાં. ત્યાં થએલું અરણ્ય દંડક રાજાના નામ ઉપરથી દંડકારણ્યને નામે ઓળખાયું. આમાં શાન્ત ભાવે મૃત્યુનો સંકાર કરનાર પાંચસો સાધુઓનો અક્રોધ ક્રિંવા ક્ષમાજ બોધ લેવાયોગ્ય છે અને મુનિઓ તે દાખલાના જેવી જ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે. પ્રાણપહરણનો પ્રસંગ આવે તોપણ ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવનાર મુનિ એવું જ ચિંતન કરે કે,

ધીરેણ હિ મરિશઘ્વં કાઠરિસેણ હિ અવસ્ત મરિશઘ્વં ।

તન્દ્વા અવસ્તમરણે વરં સુ ધીરસજે મરણં ॥

અર્થાત—ધીરાને મરવું છે, કાયરને પણ અવશ્ય મરવું છે; મરવું અવશ્ય છે તો ધીરપણે મરવું જ સાઈ છે.

માન અથવા ગર્વનાં અનેક કારણો હોય છે; પરંતુ સંસારી અને ત્યાગીઓનાં તે કારણો જુદાં હોય છે. સંસારીને પોતાની સિદ્ધિનું માન—અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો ત્યાગીને કોઈ વાર પોતાની સિદ્ધિનું અભિમાન આવવાનો સંભવ છે; સંસારીને પોતાની ઉચ્ચ પદ્ધતિ કે અધિકારથી માનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તો ત્યાગીને પોતાનું જ્ઞાન કદાચ માન ઉત્પન્ન કરનારું થઈ પડે: માનનો જે સંભવ સંસારીઓને માટે હોય છે, તે સંભવ ત્યાગીઓને માટે પણ હોય છે, અને જ્યાં માનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાં ત્યાગીના જ્ઞાન, સંયમ અને સિદ્ધિમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. આ કારણથી માનપરિહારની પ્રતિજ્ઞાનો પરિહાર સૂચવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે—દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ પણ કદાચ મુનિની સ્તુતિ કરે કિંવા તેના જ્ઞાન, તપ, આચાર-રાદ્ધિની પ્રશંસા કરે, તથાપિ મુનિ પોતાના મનમાં જીવનપર્યંત માન—ગર્વ ધારણ કરે નહિ. માનશુદ્ધિ એક ત્યાગીમાં ઉત્પન્ન થાય તે જ્ઞાનનું જ અધૂરાપણું છે, પછી ભલે શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો ઉચ્ચલાવી નાંખીને પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હોય. પાંડિત્ય એ કાંઈ જ્ઞાન નથી. જેનો જ્ઞાન રૂપી ઘટ ભરેલો હોય છે તેમાં માનરૂપી તેલનું બિંદુ પણ રહી શકતું નથી પણ પાણીની સપાટી ઉપરથી જ સરી જાય છે.

શંકા—માનશુદ્ધિ ત્યાગીને ત્યાજ્ય હોય તો તે ‘સ્વમાન’ ધરાવી શકે કે નહિ ?

સમાધાન—‘સ્વમાન’ એ વસ્તુતઃ ‘સ્વત્વના ભાન’ બરાબર છે. “હું” મનુષ્ય છું અને કોઈ મને પશુને ઘટે તેવું કાર્ય કરવાનું કહે તો હું ન કરું” અથવા “હું” સાધુ છું અને ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં પણ સંસારનું કાર્ય ન કરું” એ પ્રકારે મનુષ્યત્વ કે સાધુત્વના પ્રકટીકરણનું ભાન તે સ્વમાન લેખાતું હોવા છતાં સ્વત્વનું ભાન હોઈ, માન રૂપી કષાય નથી. માન, અભિમાન, મિથ્યાભિમાન, સ્વમાન, આદિ શબ્દોના અર્થો, તથા વ્યાખ્યાઓની ભ્રમણામાં નહિ પડવા દેવા માટે ગ્રંથકારે આ પ્રતિજ્ઞામાં વિશેષ સ્પષ્ટ અર્થ દર્શાવનારો ગર્વમ્ શબ્દ યોજ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઉપર જણાવ્યું છે તેવા શુભ અધ્યવસાયમાં સ્વમાન મુનિને માટે કષાય રૂપ ન લેખાય.

દૃષ્ટાન્ત—ભરત અને બાહુબળ એ ભાઈ થતા હતા. ભરત ચક્રવર્તી થયો પણ બાહુબળે તેને શીષ નમાવ્યું નહોતું. છેવટે ભરતે તેને કાંતો નમવા અને કાંતો યુદ્ધ કરવા આમંત્રણ કર્યું. બાહુબળ લડવા તૈયાર થયો. બેઠિનાં સૈન્ય ખૂબ ધવાયાં અને કપાયાં. છેવટે માણસોના જીવ બચાવવા બેઉ ભાઈ લજ્યા અને એવું દરાવ્યું કે નેત્ર, વાચા, મુષ્ટિ, બાહુ અને દંડ એ પાંચ વાનાં જ યુદ્ધમાં વાપરવાં, પરંતુ એ યુદ્ધ લડતાં ભરતને ખૂબ વાગ્યું એટલે કોષ કરીને તેણે ચક્ર ચલાવ્યું! ભરતને શિરે કલંક ચડ્યું, કારણકે ચક્રથી લડવાનો દરાવ નહોતો. ચક્ર કોષ દિવસ સંગ્રામીનો ધાત કરતું નહિ એટલે બાહુબળને નહિ મારતાં તે પાછું ફર્યું, તે ક્ષણે બાહુબળને કોષ ચઢ્યો. ભરતને મારવા મુઠી ઉપાડી. ત્યાં ભાન આવ્યું કે રાજ્યલોભને ધિક્કાર છે, મારે આ રાજ્ય ન જોઈએ; પણ ભરતની સામે પોતાની મુઠી ઉગામી હતી તેવું શું? એ મુઠીથી તેણે ભરતને નહિ મારતાં પોતાના શિરપરના કેશનો લોચ કર્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લેવાથી ભરતને નમવાની તેને જરૂર રહી નહિ, પરંતુ તેને સાંભર્યું કે પોતાના અઠાણ ભાઈઓ દીક્ષા લઈ ચૂકેલા છે અને તે દીક્ષાએ મારાથી મોટા છે તેમને તો મારે માથું નમાવવું પડશે! આથી તેણે વિચાર કર્યો કે જો હું કેવળ જ્ઞાન પામું તો મારે કોઈને નમવું પડે નહિ. આમ વિચારી બાહુબળ મુનિએ અખંડ કાઉસગ્ગ ધર્યો. એક વર્ષ વહી ગયું. અનેક જાતુઓ અને પંખીઓ પીડા ઉપજાવવા લાગ્યા પણ ચલ્યા નહિ. પરંતુ મનમાં તો એમ જ હતું કે હું કેવળ જ્ઞાન પામીને પછી બીજા સાધુઓને મળું કે જેથી મારે કોઈને નમવું પડે નહિ. છેવટે તેની જાહેન બ્રાહ્મીસુંદરીએ આવીને કહ્યું કે—“વીરા મારા! ગજથકી ઉતરો! ગજ ચઢ્યે કેવળ ન હોયરે!” અર્થાત—હે ભાઈ! અભિમાન રૂપી હાથી ઉપર તમે ચઢ્યા છો તે હેઠા ઉતરો; હાથી ઉપર ચઢવાથી કેવળ જ્ઞાન ન થાય. તુરત જ બાહુબળ મુનિને ભાન થયું કે હું કેવળ જ્ઞાનને ઝંખું છું, પણ મારામાંથી અભિમાન તો નાશ પામ્યું નહિ; હું જાહેન મારા ભાઈઓને વાંદું. એમ કહી બાહુબળે ભાઈઓને વાંદવા જવા માટે ગણું ભર્યું, તે જ ક્ષણે તેને કેવળ જ્ઞાન ઉપજ્યું. (૧૩૭)

[એ પ્રમાણે સાત પાપસ્થાનકો વિષેની પ્રતિજ્ઞાને ઉલ્લેખ્યા પછી અંતકારનીચેના બે સ્થાનેમાં બીજા અંગીઆર પાપસ્થાનોના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરેછે.]

માયાલોભરાગદ્વેષકલહાઽભ્યાસ્યાનપરિહારપ્રતિજ્ઞા । ૧૩૮ ॥

કૌટિલ્યેન કદાઽપિ નૈવ નિકૃતિં કિંચિદ્ વિદધ્યામહં ।

લેશેનાપિ નરેન્દ્રદિવ્યવિભવે લોભં ન કુર્યાં તથા ॥

પુત્રાદિસ્વજને ન રાગમથ ચ દ્વેષં ન શત્રાવપિ ।

કુર્યાં નો કલહં કદાઽપિ કુપિતો દોષસ્ય વાઽરોપણઃ ॥

પૈશુન્યનિન્દારત્યરતિમાયામૃષામિથ્યાત્વપરિહારપ્રતિજ્ઞા । ૧૩૯ ॥

પૈશુન્યં પરિવર્જયેયમનિશં સ્વાધ્યાયધર્મે રતો-

નિન્દાં નૈવ પરસ્ય કસ્યચિદપિ સ્વપ્નેઽપિ કુર્યામહમ્ ॥

નૈવં પાપરતિં કદાઽપિ તનુયાં ધર્મેઽરતિં ચાશુભા-

મુચ્છિન્ધ્યાં સહ માયયાઽનૃતમથો મિથ્યાત્વશલ્યં મહત્ ॥

માયા આદિ છ પાપસ્થાનોના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—(૧) કુટિલ ભાવથી કોઈ પણ વખતે કંઈ પણ માયા નહિ કરું. (૨) નરેન્દ્ર કે દેવેન્દ્રનો વૈભવ જોઈને પણ તેનો કિંચિન્માત્ર લોભ નહિ કરું. (૩) પુત્રાદિ કુટુંબી જન ઉપર રાગ નહિ કરું. (૪) અને પૂર્વના દુશ્મન ઉપર પણ દ્વેષ નહિ ધરું. (૫) કોઈ પણ સમયે કોઈની સાથે કોધા-યમાન થઈને કલહ-કલ્પો નહિ કરું. (૬) કોઈની ઉપર અભ્યાખ્યાન-દોષારોપણ નહિ કરું. (૧૩૮)

પૈશુન્ય આદિ પાંચ પાપસ્થાનોના પરિહારની પ્રતિજ્ઞા.

(૧) નિરંતર સ્વાધ્યાય આદિ આત્મિક કાર્યમાં તત્પર રહીને કોઈનું પૈશુન્ય-આડી યુગલી નહિ ખાઉં. (૨) કોઈ પણ પરાયા માણસની નિન્દા-કુથલી સ્વપ્ને પણ નહિ કરું. (૩) પાપના કાર્યમાં રતિ

અને ધર્મના કાર્યમાં અરતિ નહિ વેદું. (૪) માયા સહિત મૃષાવાદ અને (૫) મિથ્યાત્વ રૂપ મહાશયત્વું સર્વથા ઉચ્છેદન કરીશ. (૧૩૬)

વિવેચન—માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, આદી-ચુગલી, નિંદા, રતિ-અરતિ, માયા મૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વઃ એ સર્વ પાપસ્થાનોના પરિહારની પ્રતિજ્ઞા આ બે શ્લોકો સૂચવે છે. જૈન દષ્ટિએ એ પાપસ્થાનકો છે અને સંસારીઓને પણ એ ત્યાગ્ય છે, તો ત્યાગીને તો તે સર્વથા મન-વચન અને કાયાએ કરી ત્યાગ્ય હોય તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આવા દોષોનો ત્યાગ તો જૈનતર સંતોને માટે પણ શાસ્ત્રકારોએ અને સાધુજનોએ સૂચવેલો જ છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે:

મૃષાવાદં પરિહરેત્ કુર્યત્ પ્રિયમયાચિતઃ ।

ન ચ કામાન્ન સંરંભાન્ન દ્વેષાદ્ધર્મમુત્સૃજેત્ ॥

અર્થાત્—મૃષાવાદનો ત્યાગ કરવો, વિનાશમાંજે જ બીજાનું ભલું કરવું, અને કામ, ક્રોધ તથા દ્વેષને અધીન થઇ ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ.

ન ચક્ષુષા ન મનસા ન વાચા દૂષયેદપિ ।

ન પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં ચા દૂષણં ઘ્યાદરેત્કવચિત્ ॥

અર્થાત્—વાક્ય, મન અને નેત્રની ચેષ્ટાદ્વારા પણ રૂપરૂમાં અથવા પાછળથી કોઈ મનુષ્યની નિંદા કરવી નહિ.

શત્રુ મિત્રં ચ યે નિત્યં તુલ્યેન મનસા નરાઃ ।

મજ્જન્તિ મૈત્રાઃ સંગમ્યે તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥

અર્થાત્—જેઓ શત્રુ તથા મિત્રને મન વડે હમેશાં (દ્વેષ કે રાગ ન રાખતાં) સમભાવથી જુએ છે અને એમના મેળાપ વખતે મિત્રભાવથી વર્તે છે, તે પુરૂષો સ્વર્ગને પામનારા છે.

આવી જ રીતે ઉપર જણાવેલા સર્વ દોષોના પરિહાર માટેનાં કથનો ઉપલબ્ધ થાય છે. સંસારી કરતાં ત્યાગીઓએ એ પરિહાર વિશેષ સાવધ રહીને કરવો જોઈએ એટલું જ માત્ર વક્તવ્ય છે. (૧૩૮-૧૩૯)

અષ્ટાદશાપરિહારપ્રતિજ્ઞા । ૧૪૦ ॥

इत्यष्टादशसङ्ख्यकानि कलुषस्थानान्यहं सर्वथा ।

સેવૈયાપિ ન સેવયેય મનસા વાચા તથા કર્મણા ॥
 જાનીયાં ન વરં નિરીક્ષ્ય નિતરાં સંસેવમાનં પરં ।
 ત્વત્સાક્ષ્યેણ ગુરો કૃપાઽમૃતનિધે કુર્વે પ્રતિજ્ઞામિમામ્ ॥

અઠાર પાપ-પરિહારની પ્રતિજ્ઞા.

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવેલ દ્વિસાથી માંડી મિથ્યાત્વ પર્યંતનાં અઠાર પાપસ્થાનકો સર્વ પ્રકારે મન, વચન અને કાયાએ કરી હું ભારી જાતે નહિ સેવું, બીજાની પાસે નહિ સેવરાવું અને કોઈ સેવતો હોય તેને બહુ નહિ જાણું. હે કૃપામૃતનિધિ ગુરુમહારાજ! આપની સાક્ષીએ આ પ્રતિજ્ઞાઓ કરું છું, તે જીવંતીપર્યંત પાળીશ. (૧૪૦)

વિવેચન—આ શ્લોક આ પરિચ્છેદના ઉપસંહાર રૂપે છે. દીક્ષિત થનાર જિજ્ઞાસુએ આ પ્રતિજ્ઞાઓ પોતાના ગુરુની સાક્ષીએ કરવી જોઈએ અને ત્રિકરણ તથા ત્રિયોગે તે પ્રતિજ્ઞાઓનો જીવનપર્યંત નિર્વાહ કરવો જોઈએ. દીક્ષાના સંકલ્પ સાથે ચારિત્ર્યનો સંકલ્પ પણ કરવો જોઈએ. સંકલ્પ વિનાવું વર્તન અભયાદ હોઈ ધષ્ટ ફળદાયક થતું નથી, અને તેથી આ પ્રતિજ્ઞાઓ સાધુધર્મના અંગીકારને અંગે કર્તવ્ય કહી છે. (૧૪૦)

પञ्चम परिच्छेद.

સમિતિ પ્રકરણ.

સંયમબીજોદ્ગમઃ । ૧૪૧ ॥

ઉત્તં હૃદ્ભુવિ સંયમસ્ય વિમલં બીજં પ્રતિજ્ઞામયં ।
 ન સ્યાચ્ચેજ્જલસેચનં સુસમયે તસ્યોદ્ગમો નો ભવેત્ ॥
 તત્સિદ્ધિવા ગુરુદત્તશિક્ષણજલૈરભ્યાસકેદારકૈઃ ।
 સંરક્ષયં સતતં યથા શિવફલં દદ્યાદયં પાદપઃ ॥

સંયમરૂપ બીજની ઉત્પત્તિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પૂર્વ પ્રકરણમાં જે પ્રતિજ્ઞાઓનો ઉલ્લેખ કરવા આવ્યો છે તે પ્રતિજ્ઞાઓના પાલન-પોષણ માટે એક ત્યાગીએ જે આચારાદિ આચરવાં જોઈએ તેનું કથન અંશકાર આ પ્રકરણમાં આવશ્યક લેખે છે. પ્રતિજ્ઞા એ તો માત્ર સંયમનું પવિત્ર બીજ છે; હૃદયભૂમિમાં વાવેલા એ બીજનું વૃક્ષ અને ફળ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેની ઉપર આચારવિચાર રૂપી જળનું સિંચન કરવામાં આવે; જો તેમ કરવામાં ન આવે તો યોગ્ય સમયે એ બીજ જમીનમાંથી અંકુર રૂપે ફૂટી ન નીકળતાં કેવળ સડી જાય છે. આ સિંચન કરવાનું જળ પણ પવિત્ર હોવું જોઈએ—ક્ષારાદિથી મિશ્રિત થએલું નહિ; તેમ એ પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે ગુરૂએ આપેલા શિક્ષણરૂપી જળનું તેની ઉપર સિંચન કરવું જોઈએ. કુશિષ્યનું એક એવું લક્ષણ છે કે ગુરૂએ આપેલું શિક્ષણ અને ઉપદેશ એક કાને સાંભળીને બીજે કાને કાઢી નાંખે છે; આટલા માટે અંશકાર કહે છે તેમ અભ્યાસરૂપી ક્યારા વડે એ ગુરૂદત્ત શિક્ષણજળને જાળવી રાખવું જોઈએ કે જેથી એ જળ બીજમાં ઉતરીને બીજને અંકુરિત તથા પક્ષવિત કરે. તે પક્ષવિત થયા પછી પણ તેનું સતત રક્ષણ કરવું જોઈએ કારણકે તે અંકુર મજબૂત મૂળ નાંખે, તેનું થડ જામે, શાખાઓ ફુટે અને તે રીતે વૃક્ષ થયા પછી તેને અભીષ્ટ મોક્ષ રૂપ ફળ આવે. તે ફળને અર્થે જ સંયમબીજ વાવવામાં આવેલું હોય છે. જેન ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે—

પણિદ્વાણ જોગજુત્તો પંચર્હિ સમિર્દ્ધિં તિર્હિ ગુત્તિર્હિ ।

પસ ચરિત્તાયારો અઠ્ઠવિહો દોઈ નાયવ્વો ॥

અર્થાત—પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ, એ પ્રમાણે પ્રણિધાનયોગથી યુક્ત એવો ચારિત્રાચાર આઠ પ્રકારનો છે. આ જ આચારધર્મ આ પ્રકરણમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવાનો અંશકારનો સંકલ્પ છે. (૧૪૧)

[પાંચ સમિતિમાં પહેલી ઈર્ષાસમિતિ અથવા જનનવિધિ વિષે અંશકાર નીચે જ પ્રલોકમાં નિવેદન કરે છે.]

ગમનવિધિ: । ૧૪૧ ॥

ગમ્યઠ્યં ન વિના પ્રયોજનમથો ચાત્રિણા યત્કથયિત્ ।
સ્વંસ્થાને નિજયોગસાધનવિધૌ સ્થેયં ત્રિધા ગુપ્તિભિઃ॥
આહારાદિનિમિત્તકે તુ ગમને પ્રાપ્તે સમિત્યાડનયા ।
ગચ્છેન્નિમ્નદશા ધરાં યુગમિતાં સમ્બન્નિરીક્ષ્યાડ્યતઃ॥

અવિધિગમનદોષા: । ૧૪૩ ॥

માર્ગે દૃષ્ટિમિતસ્તસો ભ્રમયતો દોષા ઇમેડનેકશ: ।
ષટ્કાયાદ્ધિવિરાધના પથિ તતઃ સન્નયતેડસંબન્ન: ॥
લેપ: સ્યાચ્છક્રુદાદિકસ્ય ચરણે સર્પાદિદંશોડયવા ।
સમ્મર્દેડભિમુશ્માતસ્ય પતનં સ્યાન્મસ્તકસ્ફોટનમ્ ॥

ધર્મ્યા સમિતિ—ગમનવિધિ.

આવાર્થ—દીક્ષિત—ચારિત્રધાન મુનિએ પ્રયોજન વિના ક્યાંય પણ જવું નહિ. માત્ર યોતાનું સ્થાન હોય ત્યાં જ યોગસાધનના વિધિમાં મન વચન અને કાયાને પાપથી ગોપવી ત્રણ ગુપ્તિએ કરી સ્થિર રહેવું જોઈએ. જ્યારે આહારાદિ લેવાને માટે ગાંમમાં જવાની જરૂર પડે, ત્યારે ધર્મ્યાસમિતિ સાધતાં, દૃષ્ટિ નીચી રાખીને ઘોંસરા પ્રમાણે આગલી જમીનનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરતાં રસ્તામાં ચાલવું. (૧૪૨)

અવિધિએ ગમન કરવાથી થતાં દોષા.

રસ્તે ચાલતાં ધર્મ્યાસમિતિ શોધ્યા વિના ચારે કારે દૃષ્ટિ ફેરવતાં ચાલવાથી અનેક પ્રકારના દોષોને અવકાશ મળે છે: પ્રથમ તો માર્ગમાં જ કાચમ્મનો કાષ્ઠ પણ કાચનો જીવ હોય તેની ઉપર પગ આવવાથી તેની વિરાધના થાય અને તેમ થવાથી સંયમ હીની જતાં અસંયમનો ઉદભવ થાય છે. છાણ કે વિષ્ટા ઉપર પગ આવતાં પગ ખરડાય છે. સર્પ કે વીંછી જેવા ઝેરી

જીવો ઉપર પગ આવતાં તે ઝેરી જીવો કરડે છે તો તેથી મૃત્યુ નીપજે છે. સામે આવતા માણસની સાથે અથડામણ થતાં પડી જવાય છે, અથવા તો બેમાંથી એકનું માથું ફૂટે છે. આવા અનેક દોષોનો સંભવ છે. (૧૪૩)

વિવેચન—ધર્મી એટલે ગતિ અને સમિતિ એટલે સંયમ-નિયમ વડે યુક્ત કરવાની ક્રિયા. ગમનને સંયત કરવું એ ધર્મી સમિતિ અથવા ગમન-વિધિ. આંખો મીચીને ચાલવું નહિ પણ જોઈ વિચારીને માર્ગમાં ડગલાં ભરવાં, તે તો દરેક દષ્ટિવાળા પ્રાણીનો સામાન્ય ધર્મ છે. એ સામાન્ય ધર્મ નહિ બળવનારને પોતાને જ અનેક વિક્ષો અને હરકતો વેઠવી પડે છે, એટલે દષ્ટિવાળું પ્રાણી માર્ગ જોઈને તો ચાલે છે જ. પરંતુ એક સાધુ-મુનિને માટે જે ગમન-વિધિ અથવા ધર્મી સમિતિ આવશ્યક છે તે માર્ગ જોઈને ચાલવાના સામાન્ય ધર્મ કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. અવિધિએ ચાલવાથી થતા દોષો વિષે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે ખરાખર ધ્યાન રાખીને ન ચાલીએ તો પગ છાણુ-વિષ્ટાદિથી ખરડાય, સાપ-વીંછુ જેવાં જંતુઓ ડાંખે, અથવા તો કાઠની સાથે અથડાઈએ તો આપણું કે સામાનું માથું ફેડીએ: આ તો ચાલનારને પોતાને દેહથી થતા ગેરલાભોની સામાન્ય વાત ચર્ચ. પરંતુ અવિચારે કે અચતનાપૂર્વક ચાલવાથી માર્ગમાંના છકાયના જીવો કચડાય અને સંયમીને અસંયમનો દોષ લાગે, કારણકે જે હિંસાનું નિવારણ કરી શકાય તેમ હોય છે તે હિંસા ચાલવાના સ્વરૂપ પ્રમાદથી થાય છે અને દોષ લાગે છે. તેટલા માટે આમ-તેમ જોતાં ચાલવું જોઈએ નહિ, પરંતુ ચતનાપૂર્વક ચાલવું જોઈએ. માર્ગે ચાલવાની ચતના કેવી હોવી જોઈએ ?

યુગમાત્રાવલોકિન્યા વૃષ્ઠ્યા સૂર્યાશુભાસિતે ।

યથિ યત્નેન ગંતવ્યમિતીર્યાસમિતિર્ભવેત્ ॥

અર્થાત—ગાડાની ધૂસરી પ્રમાણુ આગળના ભાગમાં જોનારી દષ્ટિથી સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશમાન માર્ગ ઉપર યત્નપૂર્વક ચાલવું તે ધર્મી સમિતિ કહેવાય.

ધરાં યુગમિતાં સમ્યગ્ નિરીક્ષ્યામ્નતઃ એ શબ્દો વડે અંચકાર એ જ ચતનાનું સમર્થન કરે છે. દિવસે જ ગમન કરવું—રાત્રિએ ન કરવું એ કાળવિચારણા

પણ તેમાં સમાર્પ જાય છે, પરંતુ તેથી વિશેષ સંબંધીનો ધર્મ તે પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓમાં દર્શાવે છે. ગમનને સંયત અને નિયમિત કરવું તેનો પરમ હેતુ તો જેમ અને તેમ ગમનકાર્યને જ નિયમિત-મર્યાદિત કરવાનો છે, અને ન છૂટકે ગમન કરવું પડે તો જ ચતનાપૂર્વક ગાડાની ધૂંસરી જેટલી (આશરે ચાર હાથ) ભૂમિ પર આગળ દષ્ટિ કરતાં ચાલવું એમ કહેવાનો આશય છે. આહાર, ઉપદેશદાન, એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર ઇત્યાદિ કારણે જ ગમન કરવું, અર્થાત્ આલંબનપૂર્વક ગમન કરવું અન્યથા સ્વસ્થાનમાં જ પોતાના યોગસાધનમાં જ મન-વચન અને કાયાના પાપમાંથી ગુપ્તિ કરીને વસવું એ જ ઈર્ષ્યા સમિતિની યથાર્થ પરિપાલના કરવા બરાબર છે. ગુપ્તિપૂર્વક સમિતિનું પાલન જો કરવામાં આવે તો જ સમિતિના પાલનનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે અને જે અવિધિગમનના દોષો કહેવામાં આવ્યા છે તે થતા અટકે છે. મનમાં જો પાપને ગોપવવાની વૃત્તિ રમમાણુ થઈ રહી હોય તો પહે ચાલતાં કોઈ પણ જીવ કચડાઈ જવાની અથવા તો પોતાનું કે પરાયું માથું ફેડવાની ચિંતા રહે છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ચતનાપૂર્વક-ઉપયોગપૂર્વક ગમન થાય છે. વેદ ધર્મોનુયાયી સંન્યાસીઓને તેમના ધર્મનું ભાન કરાવતાં મનુ જે કહે છે કે દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્વાદમ્—અર્થાત્—દષ્ટિથી પવિત્ર થએલું અર્થાત્ આંખે જોઈને નિર્દોષ માલૂમ પડે તેવું જ પગલું જમીન ઉપર ભરવું, તે પણ ત્યાગી-મુનિને ઉચિત આવી ઈર્ષ્યા સમિતિની સાધનાના જ હેતુપુરઃસર. આ હેતુપૂર્વક જ તે આગળ જતાં કહે છે કે—સંરક્ષણર્થં જન્તૂનાં રાત્રાવહ્નિ વા સદા । શરીરસ્થાત્યયે ચૈવ સમીક્ષ્ય વસુધાં ચરેત્ ॥ અર્થાત્—શરીરને પીડા થતી હોય તોપણ જન્તુઓના રક્ષણ માટે રાત્રે તથા દિવસે સારી રીતે જોઈને પૃથ્વી ઉપર ચાલવું.

દષ્ટાન્ત—વરદત્ત નામના એક સાધુ હતા. એક વાર તે નગરની બહાર કાંઈ કાર્ય માટે જતા હતા, એટલામાં તેમણે જોયું કે પ્રોતાની સામેનો માર્ગ માખી જેટલી લાખો દેડકાઓથી ભરાઈ ગયેલો છે અને એક ડગલું પણ ભરવાની જગ્યા નથી. સાધુ ઊભા રહીને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એવામાં પાછળથી રાજાનો મદો-મત હાથી

આવ્યો એટલે પાછા ફરવાનું પણ આશક્ક થઈ પડ્યું ! મુનિ ક્તબ્ધ થઈને બહા રહ્યા. જોત-જોતામાં હાથીએ આવી મુનિને કમરમાંથી પકડીને ઉંચે ઉઠાવ્યા ! આ રીતે ઉંચકાઈને ભૂમિ પર પછડાવાથી પોતાના પ્રાણ જતા રહેશે એવું તેમના ખ્યાનમાં હતું પરંતુ તેની તેમને ચિંતા ન થઈ. તેમની ચિંતાનો વિષય તો એ હતો કે હું ભૂમિ પર પછડાઈશ અને પેલી બિચારી સુકોમળ દેડકીએ મોટી સંખ્યામાં કચકાઈ જશે અને મરણ પામશે. મનો-અભિપ્રવર્કની વરહત મુનિની ઈર્ષ્યા સમિતિ જોધને દેવતાએ વૃષ્ટ થઈને તેમને ખમાવતાં નથી પડ્યા. તેઓએ મુનિની પરીક્ષા કરવાને જ દેડકીઓની અને હાથીની માયા ઉપજવી હતી, પરંતુ તે માયાથી મુનિ જરાએ ચળ્યા નહિ. (૧૪૨-૧૪૩)

[હવે બીજી ભાષાસમિતિ વિષે કહેતાં ગ્રંથકાર ભાષાના-વાર્ણના મુનિએ ત્યાગ્ય અને ગ્રાહ પ્રકારે સમજાવે છે.]

ભાષાસમિતિ : । ૧૪૪ ॥

भाषास्वप्न चतुर्विधासु यमिनां भाषाद्वयं युज्यते ।
सत्या गीर्ण्यवहारगीश्च न पुनर्मिश्रा च मिथ्योचिता ॥
स्यादावश्यकता यदा मुनिवरैर्भाष्यं समित्या तदा ।
नो चेन्मौनसमाश्रयेण मुनिता संशोभते सर्वथा ॥

ભાષાસમિતિ—બોલવામાં યત્નના.

ભાષાર્થ—શાસ્ત્રમાં એકંદરે ભાષાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: સત્ય ભાષા, અસત્ય ભાષા, મિશ્ર ભાષા અને વ્યવહાર ભાષા; તેમાંની આ ત્રણ બોલના સંયમધારીએ બોલવી ઉચિત છે: એક સત્ય ભાષા અને બીજી વ્યવહાર ભાષા. અસત્ય ભાષા અને મિશ્ર ભાષા બોલવી બિલકુલ ઉચિત નથી. સત્ય ભાષા અને વ્યવહારભાષા પણ ખાસ જરૂરીઆત હોય ત્યારે જ બોલવી, અને તે પણ સમિતિ વિના બોલવી નહિ. જ્યે બોલવાની આવશ્યકતા ન હોય તો મૌન ધારણ કરવાથી જ મુનિપણું સર્વથા ગળાઈ છે. (૧૪૪)

વિવેચન—સત્ય બોલવું અને સમિતિપૂર્વક બોલવું એ બેઉ પૃથક્ પૃથક્ છે. સત્ય બોલેલું વચન સમિતિયુક્ત હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. જો સત્ય એ હિતવચન અને મિતવચન ન હોય તો તે સમિતિયુક્ત વચન ન લેખાય. આ કારણથી આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે ભાષાના—વાણીના પ્રકારો સમજાવ્યા છે. યથાતથ અને સત્ય વચન તે સત્ય ભાષા, સત્યથી વિપરીત તે અસત્ય ભાષા, સત્ય અને અસત્યથી મિશ્રિત કિંવા સત્યાભાસી અસત્ય ભાષા તે મિશ્ર ભાષા અને સત્યને વ્યાવહારિકતાનું આવરણ ચકાવીને પણ કોઇનું અકલ્યાણ નહિ કરવાના કે સ્વાર્થ નહિ સાધવાના હેતુથી બોલેલી ભાષા તે વ્યવહાર ભાષા. આમાંની અસત્ય ભાષા અને મિશ્ર ભાષા તો મુનિ બોલી શકતો જ નથી, કારણકે પૂર્વે જણાવેલું છે તેમ એવી ભાષા બોલવાથી તે પોતાના ખીજા મહાવ્રતનો અથવા સત્ય પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરે છે. ભાષા-સમિતિનો હેતુ હરકોઈ સત્ય વચનને પણ અમુક નિયમનો અને મર્યાદાઓથી યુક્ત રીતિથી બોલવાનો છે. આ કારણથી ‘મિથ્યા’ અને ‘મિશ્રા’ અર્થાત્ અસત્ય અને સત્યાભાસી અસત્ય ભાષા ત્યજીને સત્ય અને વ્યવહાર ભાષા બોલવી એ જ ત્યાગી-સંન્યાસીનો ધર્મ ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. આ સત્ય ભાષા અને વ્યવહાર ભાષા પણ આવશ્યકતા હોય તો જ બોલવી જોઈએ અને સમિતિથી યુક્ત બોલવી જોઈએ; પરંતુ જો આવશ્યકતા ન હોય તો સત્ય પણ ન બોલતાં મૌન જાળવવું જોઈએ, કારણકે ‘મૌન’ અથવા ‘મુનિત્વ’ એ તો એક મુનિનો પરમ અલંકાર છે અને તેથી તેનો લાગ, દીક્ષા, સંન્યસ્ત કે ફકીરી શોભે છે. અલ્પભાષીપણું કિંવા મૌન એ મનુષ્યની તેજ-વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી ઉલટું વાચાળતા તેના તેજનું હરણ કરે છે, આ કારણથી જ યોગસિદ્ધિના સાધકા વર્ષો સુધી મૌન સેવે છે અને તેમનું મૌન યોગસિદ્ધિનું તેમજ દીર્ઘાયુષ્યનું કારણ બને છે. પ્રસંગવશાત્ મૌન જાળવવાથી કષ્ટ વેઠવાનો પણ પ્રસંગ આવે છે, પરંતુ ત્યાગી એ કષ્ટ વેઠી લેવાને તત્પર બને છે છતાં સમિતિહીન જાહેરાતો કરતો નથી.

દૃષ્ટાન્ત—એક સંન્યાસી એક સુતારને ત્યાં પોતાના પાત્રને કાપું

પડ્યું હતું તેને થીંગડી દેવરાવવા માટે ગયો. સુતારને ત્યાં એક પઠાણ પણુ આવ્યાને બેઠો હતો. તેની પાસે પક્ષીઓનું એક પાંજરું હતું અને પાંજરામાં ત્રણ કખૂતર હતાં. એ પાંજરાનું બારણું તૂટી ગયું હતું એટલે તે સમું કરાવવા માટે પઠાણ આવ્યો હતો. સુતારે સંન્યાસીને એક આસન ઉપર બેસવાનું કહી પઠાણનું પાંજરું સમું કરવા માંડ્યું. બારણું સુધારીને તેને નકૂચો જડવાનો હતો, એટલે સુતારે પઠાણને કહ્યું: “પઠાણ સાહેબ! અંદર આવો; પેલા ઝોરડામાં જૂદી જૂદી જાતના અને ઘાટનાં નકૂચાઓ છે તેમાંથી તમે પસંદ કરો તે નકૂચો જડી આપું.” પઠાણ સુતારની સાથે અંદરના ઝોરડામાં નકૂચો પસંદ કરવા ગયો. પાછળ પાંજરાના ઉઘાડા રહેલા બારણામાંથી એક કખૂતર નાસીને સુતારની કોડના એક ખૂણામાં લાકડાનો ઢગલો પડ્યો હતો તેની પાછળ ભરાઈ ગયું. એટલામાં સુતાર અને પઠાણ પાછા આવ્યા. પાંજરું જેતાં જ પઠાણ બોલી ઉઠ્યો: “મારું ત્રીજું કખૂતર ક્યાં?” પાછળ સંન્યાસી એકલો જ ત્યાં બેસી રહ્યો હતો એટલે તેણે સંન્યાસીને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો, પણ સંન્યાસીને જવાબ આપવામાં ભારી ધર્મસંકટ લાગ્યું. તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે “જે હું સત્ય બોલું અને કહું કે કખૂતર લાકડા પાછળ ભરાઈ ગયું છે, તો પઠાણ તેને પકડે અને આજ-કાલ તે તેની જરૂર હિંસા કરે; એ પક્ષીની હિંસા થવામાં કારણીભૂત એવું વચન હું શામાટે બોલું? મને ખબર નથી, એવું અસત્ય વચન પણ હું કેમ બોલું? મારી આંખોએ કખૂતરને છટકતાં જોયું છે, પણ આંખો બોલી શકતી નથી, તે કારણે હું એમ કહું કે ‘જેણે જોયું હોય તે બોલે,’ તો મારું એ વચન પણ સત્યાભ્યાસી અસત્ય છે, તે મારાથી કેમ બોલાય?” આવો વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે હું જે કંઈ બોલું તે એક યા બીજી રીતે હિંસક અથવા સમિતિહીન વાણી બને છે, એટલે મારાથી કશું બોલાય જ નહિ. આ કારણથી સંન્યાસીએ કેવળ મૌન સેવ્યું. પઠાણ આથી વધારે ગુસ્સે થયો અને “તું જ મારું કખૂતર ચોરી ગયો” એમ કહી પઠાણ તેને મારવા લાગ્યો. સુતાર ધણેએ વચ્ચે પડ્યો, પણ પઠાણે તો સંન્યાસીને ત્યારે જ છોડ્યો કે ન્યારે તે ખૂબ માર ખાઈને બેભાન

થયો. આ પ્રમાણે સમિતિનું પરિપાલન કરવા જતાં ત્યાગીને અનેક ઉપસર્ગો, ઉપદ્રવો અને કષ્ટો પણ સહન કરવા પડે છે. (૧૪૪)

[સત્ય અને બ્યવહારભાષા પણ કેવા દોષવાળી હોય તે તે સમિતિ વિનાની હોવાય અને ન બોલાય, તથા કેવી ભાષા સમિતિયુક્ત હોવાય તે વિષે નીચેના બે શ્લોકમાં અંધકાર વિવેચન કરે છે.]

કોદૃશો ભાષા વક્તવ્યા । ૧૪૫ ॥

નો નિન્દાવચનં ન લાઘવકરં ભાષ્યં પરસ્યાત્મનો ।

નૈવં હાસ્યવચો ન સાહસવચોઽભ્યાસ્યાનવાક્યં ન વા ॥

કાલે ચૈવ હિતં મિતં પ્રિયતરં સત્યં શુભં મઞ્જુલં ।

સર્વસ્યાપિ સુખાવહં સુયમિના વાઙ્મયં વચઃ કોમલમ્ ॥

અયોગ્ય ભાષાપરિહારઃ । ૧૪૬ ॥

વક્તવ્યં પથિ ગચ્છતા કિમપિ નો માર્ગે હિ મૌનં વરં ।

સાવચં તુ ન ભાષણીયમપિ ચેત્સત્યં પ્રસજ્ઞોચિતમ્ ॥

નોઞ્ચાર્યં પરમર્મભેદિવચનં નો કર્કશં નિષ્ઠુરં ।

કિઞ્ચિન્નિશ્ચયરૂપકં ન ન પરવ્યઙ્ગાદિસંસ્મારકમ્ ॥

કેવી ભાષા બોલવી ?

ભાવાર્થ—કોઈની નિન્દાનો એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારવો, પોતાની કે પરની હલકાઇ થાય તેવું વચન પણ ન બોલવું, કોઈની મશ્કરી ન કરવી, વિચાર્યા વિના એકદમ સાહસિક વચન ન બોલવું, કોઈની ઉપર આજ ચડાવનારું વાક્ય ન ઉચ્ચારવું, અવસર વિના ન બોલવું, અવસરે પણ હિતકારી, પરિમિત, અત્યંત પ્રિય, મધુર, શુભ, સર્વને સુખકારી, કોમળ અને સત્ય વચન સંપન્ન એ બોલવું; એથી વિપરીત ન બોલવું. (૧૪૫)

અથોગ્ય ભાષાનો ત્યાગ.

માર્ગે ચાલતાં કાંઈ પણ બોલવું નહિ, માર્ગમાં મૌન જ શ્રેયસ્કર છે. ઠેકાણેસર પણ સાવધ વચન, કદાચ સત્ય હોય અને પ્રસંગોચિત હોય તોપણ ન બોલવું; કોઈના મર્મની વાત ન કરવી; કર્કશ અને નિષ્કુર વચન પણ ન ઉચ્ચારવાં; સંપૂર્ણ જાણ્યા વિના નિશ્ચય રૂપે ન બોલવું અને કોઈના અંગમાં કાંઈ ખોડ હોય તો તે ખોડવાળા વિશેષણથી કોઈને ન બોલાવવું. (૧૪૬)

વિવેચન—સત્યંબ્રૂયાત્રિયંબ્રૂયાત્ ન બ્રૂયાત્સત્યમત્રિયમ્—અર્થાત્—સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, પણ સત્ય હોય છતાં અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું એવા એક સામાન્ય નિયમ પૂર્વે દષ્ટાન્ત સાથે સમજાવવામાં આવ્યો છે. સત્ય અપ્રિય હોય તો તેથી તે બોલનારને કેટલી હાનિ થાય છે તે પણ કહેલું છે. અત્ર ભાષાસમિતિને અર્થે એક ત્યાગીએ કેવી ભાષા વર્જવી અને કેવી ભાષા બોલવી તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. નિંદાવ્યંજક શબ્દ, ખીજાને હલકા પાડનારી વાણી, હાંસી કે અવિચારયુક્ત વચન, પારકા ઉપર આળ ચડાવનાર વાક્ય, મર્મભેદક શબ્દો, સત્ય છતાં સાવધ વચન, કર્કશ અને નિષ્કુરતાથી ભરેલાં વાક્યો, ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરીને સત્ય પણ હિત, મિત, પ્રિય, મધુર અને કામળ વાણીમાં એક ત્યાગીએ બોલવું જોઈએ તે દર્શાવવામાં આવેલું છે. ભાષાસમિતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી છે કે—

હિતં યત્સર્વજીવાનાં ત્યક્ત્વોષં મિતં વચઃ ।

તદ્ગર્મહેતોર્વક્તવ્યં ભાષાસમિતિરિત્યસૌ ॥

અર્થાત્—સર્વ જીવોને હિતકારી અને દોષરહિત તેમજ મિત વચન હોય તે ધર્મને અર્થેજ બોલવું તે ભાષા સમિતિ છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

કોહે માણેય માયાય કોમેય સ્વહસ્યા ।

હાસે મય મોહરિપ વિમહાસુ તદેવય ॥

પયાઈ અટ્ટ ઠાળાઈ પરિવર્જિત્તુ સંજપ ।

અસાધ્યતા સિંચ કાલે માલ માલેડા પન્નવ ॥

અં ૨૫ ॥ ૧ । ૧૦ ॥

અર્થાત—કેવ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, લય, મુખરતા—વાચાળ-પણું અને વિકૃતિ (નિંદા-ખડાઇ) એ આઠ પાપો પ્રચારવંત સાધુએ ત્યજવાં જોઇએ અને જરૂરને પ્રસંગે જ નિર્દોષ સંક્ષિપ્તભાષા બોલવી જોઇએ.

હિતવચન પણ આટલા માપપૂર્વક જ બોલવાનો આકરો ધર્મ એક ત્યાગી કે મુનિજનને માટે શામ્ભો હોવો જોઇએ ? કારણ એ જ છે કે પૂર્વે જે ત્રિયોગ અને ત્રિકરણ કરીને થતી હિંસાના પ્રકારો સમજવવામાં આવ્યા છે, તેમાં હિતવચન એ અમિત હોય તો વામિક હિંસાની ગણનામાં જ આવે છે અને તેવું વચન બોલનાર મુનિ પોતાની અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનાર તથા પરને દુઃખ કરનાર બને છે. આવો વાચાદોષ કરનાર સ્વહિંસા પરમો ધર્મઃ તું પાલન કરનાર લેખાય જ નહિ. આ કારણથી શ્રી મહાવીર સૂત્રરૂપે જે આઠ કારણોમાંથી જન્મેલી વાણી નહિ બોલવાનું કહે છે, તે વાણી રચૂળ રીતે કેવા દોષોથી ભરેલી હોય અને તે ન બોલાય તે અંધકાર આ એ શ્લોકમાં સમજાવે છે. વિશેષમાં તે એક મુનિને માર્ગે ચાલતાં નહિ બોલવાનું સૂચવે છે, તેનું કારણ એ છે કે માર્ગે જતાં બોલનાર કે વાતચીત કરનાર પોતાના ગમનદોષને પૂર્ણતયા ત્યજ શકતો નથી. બોલવામાં ધ્યાન રાખનાર પોતાના પગની ગતિમાં અને માર્ગમાં કેવી રીતે ધ્યાન રાખી શકે અને ચતનાપૂર્વક-ઠિપયોગપૂર્વક ચાલી શકે ? વળી નિશ્ચયરૂપ વાણી પણ એક ત્યાગીએ ન બોલવી જોઇએ કારણકે મર્યાદિત-પરિમિત જ્ઞાનવાળા મનુષ્યનું સત્યદર્શન હમેશાં સત્ય જ નીવડતું નથી; પોતાની દષ્ટિએ દેખાતું સત્ય કદાચ અસત્ય પણ હોય, અશ્વવાતો કાળનાં આવરણો દૂર થતાં અત્યારનું સત્ય એ ક્ષણ પછી અસત્ય પણ બની જાય છે; તેથી સમયે જો એક ત્યાગી નિશ્ચયરૂપ વાણી બોલ્યો હોય તો તે અન્યની દષ્ટિમાં અસત્યવાદી લાગે; માટે પરિમિત જ્ઞાનવાળા મુનિએ ભાષાસ્થિતિના પાલનને અર્થે નિશ્ચયરૂપ વાણી પણ ન વાકવી ઘટે.

દૃષ્ટાન્ત—અત્ર આપણે સમિતિહીન સત્ય વાણીનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો તે ઉપયોગી થશે. એક જૈન મુનિ એકદા એક નગરમાં આવ્યા. તે અનેક શાસ્ત્રો તથા વિદ્યાઓ લાણી ચૂક્યા હતા, પરંતુ વેદ ધર્મના સિદ્ધાંતોનો પરિચય કરવાની તેમને જિજ્ઞાસા થઈ એટલે તેમણે કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને રોજ પ્રભાતમાં થોડો વખત પોતાની પાસે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાનું સંઘપતિને સૂચવ્યું. સંઘપતિએ ચક્રદત્ત નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને રોજ પ્રભાતમાં મુનિ પાસે જઈને તેમની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા વિનંતિ કરી અને બ્રાહ્મણે તે વિનંતિ સ્વીકારી. બ્રાહ્મણ સૂર્યોદય પૂર્વે વહેલો મુનિની સમીપે હાજર થયો, પણ મુનિ તેનું મુખ જોતાં જ મનમાં ગુંચવાયા. મુનિ સામુદ્રિક વિદ્યાના જાણુકાર હતા અને બ્રાહ્મણનાં વદન પરની રેખાઓ ઉપરથી તેમણે એવી ગણતરી કરી કે આ બ્રાહ્મણનું મુખ ઉઠતાં વાંત જોઈએ તો આખો દિવસ ભોજન વિનાનો જ જાય. તે વખતે તો મુનિએ બ્રાહ્મણને એમ કહીને પાછો વાળ્યો કે “મારી ઈચ્છા થશે ત્યારે હું તમને કહાવીશ, અત્યારે તો તમે જાઓ અને તમને તરફી પડી માટે ક્ષમા કરજો.” આ વ્યવહાર ભાષાથી બ્રાહ્મણને કાંઈ દુઃખ થયું નહિ અને તે ઘેર પાછો ગયો. તે દિવસે બન્યું પણ એમ કે શિષ્યો નગરમાં આહાર વહોરવા માટે જવા તૈયાર થયા એવામાં વૃષ્ટિ થવા લાગી અને આખો દિવસ વૃષ્ટિ ચાલુ રહેવાથી આહાર વહોરી લાવી શકાયો નહિ અને ગુરૂ તથા ચેલા બધાને ઉપવાસ પડ્યો ! મુનિએ સંઘપતિને કહી દીધું કે “આ બ્રાહ્મણની મુખરેખાઓ એવી છે કે જે કોઈ પ્રભાતમાં તેનું મુખ જુએ તેને આખો દિવસ ભોજન મળે નહિ, માટે હું તે બ્રાહ્મણની પાસેથી વેદજ્ઞાન મેળવવાનો નથી. બીજા કોઈ બ્રાહ્મણની તપાસ કરજો.” થોડા દિવસમાં તો આ વાત સંઘપતિને મુખેથી ફરતી ફરતી રાજાની પાસે પહોંચી અને રાજાએ એ બ્રાહ્મણના મુખદર્શનનો પ્રભાવ જોવા તેને કહાવ્યું કે “તારે રાજાના શય્યાગૃહના દ્વારની બહાર આખી રાત સૂઈ રહેવું.” રાજાની આજ્ઞા મુજબ ચક્રદત્ત બ્રાહ્મણ એક ગોદડી ઓઢીને ટાઢે હુંડવાતો શય્યાગૃહના દ્વાર પાસે સૂઈ રહ્યો. સહવારમાં ઉઠતાં જ શય્યાગૃહની બહાર નીકળીને રાજાએ ચક્રદત્તને ઉઠાડ્યો

અને તેનું મ્હેં જોયું અને કહ્યું કે “ આવતી કાલે હું તને બોલાવું ત્યારે ફરીથી આવજો. ” બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો પણ રાજાએ પોતાને કેમ સુવાડ્યો અને ફરીથી આવતી કાલે આવવાનું કેમ કહ્યું તે કશું તે જાણતો નહોતો. થોડી વાર થઈ એટલામાં રાજાના વનરક્ષકે દોડતા આવ્યા અને કહ્યું કે “ મહારાજ ! વનમાં એક સિંહ આવ્યો છે અને તે વનમાં ચરતી ગાયોને મારી નાંખે છે. બે ગાયોનો તો સિંહે પ્રાણ લઈ લીધો છે. ” આ સાંભળતાં જ રાજા તુરત જ શિકારીઓને સાથે લઈને સિંહનો શિકાર કરવાને ઉપડ્યો. સિંહને શોધીને તેને મારતાં તે દિવસનો ત્રીજો પ્રહર વીતી ગયો અને રાજા ભૂખ્યો થયો. નગરમાં આવતાં જ રાજાને ખબર પડી કે રાજમાતા બહુ માંદાં થઈ થઈ ગયાં છે અને તેમને ભોંય લીધાં છે; પરંતુ હજી જીવ છે અને રાજાને ક્ષણે ક્ષણે યાદ કરે છે. આ સાંભળી રાજા ભૂખ્યો-તરસ્યો માતાની સેવામાં હાજર થયો. રાજમાતાએ મરતાં મરતાં પુત્રનું મુખ જોઈને આશીર્વાદ આપ્યો કે તુરત તેનું મરણ થયું. હવે રાજમાતાના મુઠ્ઠાનો અગ્નિદાહ કરવાનો હતો એટલે રાજાને માતાના મુઠ્ઠાની સાથે ભૂખ્યા-તરસ્યા શ્મશાન-યાત્રા કરવી પડી અને એક પહેર રાત વીતી ગઈ ત્યારે તે પાછો મહેલમાં આવ્યો, પછી તેને ભોજન મળ્યું. ચક્રાત્ત બ્રાહ્મણનું મુખ જોવાથી જ પોતા જેવા રાજાને પણ આખો દિવસ ભોજન મળ્યું નહિ એવું માનીને રાજાએ તુરત આજ્ઞા કરી કે “ સહવારમાં જ એ ચાંડાલ જેવા બ્રાહ્મણને ફાંસી દઈ દો. ” સહવારમાં ચાંડાલો બ્રાહ્મણને પકડીને વધભૂમિમાં લઈ ગયા. બ્રાહ્મણ તો આવી કારમી આજ્ઞાથી ભયભીત થઈ ગયો કારણકે પોતે રાજાનો શો અપરાધ કર્યો છે તે તે જાણતો નહોતો. મરતી વખતે તેણે રાજાને એક વાર મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી એટલે રાજા વધભૂમિ ઉપર આવ્યો અને તેણે કહ્યું : “ હે ચક્રદત ! કાલે સહવારમાં મેં તારું મુખ જોયું તેથી મને આખો દિવસ ભોજન મળ્યું નહિ, માટે તારા જેવા બ્રાહ્મણને જીવતો રહેવા દેવો. ” એ આપત્તિ સમાન છે. ” ચક્રદત્ત બોલ્યો કે : “ હે મહારાજ ! કાલે સહવારે આપે મારું મુખ જોયું તેથી આપને આખો દિવસ ભોજન મળ્યું નહિ પરંતુ મેં પ્રજ્ઞાતમાં ઉઠીને આપનું મુખ જોયું હતું તેના પ્રભાવથી આજે મને

ફાંસી મળે છે, તો વધારે ભયંકર મુખદર્શન આપતું કે માંડે તે હવે આપ જ કહો. ” આ સાંભળીને રાજા વિચારમાં પડી ગયા અને તેણે ચક્રદત્તને કહ્યું કે : “ તારું મુખ જોવાથી આખો દિવસ ભોજન મળે નહિ એવું સામુદ્રિક વિદ્યાને આધારે જૈન મુનિ પણ કહે છે. ” હાજરજવાખી બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “ એ જ મુનિ પોતાની વિદ્યાને આધારે કહે છે કે આપતું મુખ પ્રભાતે જોનારનો અકાળે ધાત થાય છે, અને એ રીતે આપને પરમ ચાંડાલ ઠરાવવાને જ એ મુનિએ એમ કહ્યું હોવું જોઈએ. ” આ સાંભળીને રાજા વિકર્યો અને તેણે ચક્રદત્તને જામા આપી, પણ મુનિને એકદમ નગરમાંથી ચાલ્યા જવાનું ફરમાવ્યું.

આ દૃષ્ટાંતમાં મુનિના ભાષાદ્વારેના કિંવા સમિતિહીન વાણીનો વિચાર કરીએ. બ્રાહ્મણની મુખરેવાઓ ઉપરથી તેના ફળ વિષેનું નિશ્ચયયુક્ત વચન ઉચ્ચારવામાં જ મુનિએ અસમિતિનો દોષ કર્યો હતો. પોતાના સામુદ્રિક વિદ્યાના જ્ઞાનને આધારે અને પોતાને તે દિવસે ભોજન મળ્યું નહિ એવા અનુભવે કરીને મુનિને પોતાનો અભિપ્રાય સત્યયુક્ત લાગ્યો હતો, છતાં ભવિષ્યકાળનો અગમ્ય ભેદ પારખવાને અને બ્રાહ્મણના તથા તેનું મુખ જોનારના કર્મબંધને જાણવાને મુનિ અશક્ત હતા કારણકે તે કેવળજ્ઞાની નહોતા, એટલે એ પ્રકારનું નિશ્ચયયુક્ત વચન ઉચ્ચારવાનો તેમને અધિકાર નહોતો. સંઘપતિ સાથે એ જ બ્રાહ્મણ સંબંધિવાતમીતનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો, એટલે તેમની વાણી અવસર વિનાની નહોતી, છતાં અવસરે પણ કોઈની મર્મચ્છેદક કે કોઈનું અહિંત થાય તેવી કિંવા કોઈના રહસ્યને ખુલ્લું કરનારી વાણી તેમણે કહેવી જોઈતી નહોતી અને તે તેમણે કહી તેથી બ્રાહ્મણને અષાર કષ્ટ પડ્યું, તેનું જીવન જવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, અને જો તેણે યુક્તિપુરઃસર પોતાનો ખ્યાલ ન કર્યો હોત તો કદાચ તેનો ધાત પણ થઈ ગયો હોત. બાકી કર્કશ વચનનો પ્રત્યાધાત તો તેથીએ વધુ કર્કશ વાણીમાં પડે છે, એટલે બ્રાહ્મણે વાણીદ્વારા કરેલા પ્રત્યાધાતથી મુનિ રાજાના રોષનો ભોગ થઈ પડ્યા અને તેમને નગર છોડવું પડ્યું તે

તો તેમની સમિતિહીન ભાષાના પ્રમાણમાં તેમને ઘણી ઓછી સ્થૂળ સળ ચઇ લેખાય. (૧૪૫-૧૪૬)

[હવે ત્યાગી-મુનિની ત્રીજી એપણા સમિતિ વિષે અંધકાર કહે છે.]

મિત્રાણીયિકા । ૧૪૭ ॥

દેહઃ સંયમસાધનાય યમિના સંરક્ષણીયઃ સ્વયં ।

તદ્રક્ષાડશનમન્તરા ભવતિ નો પ્રાપ્યં કથં તદ્ભવેત્ ॥

આરમ્ભેણ પરિગ્રહેણ પચનં યોગ્યં ન વા પાચનં ।

મિદ્યૈવોત્તમઝીવિકાડસ્તિ યમિનાંશુદ્ધાસમિત્યાશ્રિતા ॥

એપણા સમિતિ-લિક્ષા.

ભાવાર્થ—સંયમીને સંયમસાધના માટે દેહનું રક્ષણ કરવું પડે છે. દેહનું રક્ષણ ખોરાક વિના થઈ શકતું નથી, તો તેણે ખોરાક કેવી રીતે મેળવવો ? તેઓ રસોઈ તો કરી-કરાવી શકે નહિ કારણકે તેથી છકામના જીવોનો આરંભ થાય છે અને પરિગ્રહ વિના ચાલી શકતું નથી. આ બંને દોષોનો સંભવ હોવાથી તેઓને માટે પચન કે પાચન યોગ્ય નથી, કિન્તુ-સંયમીને માટે શુદ્ધ લિક્ષા જ ઉત્તમ અવિકા છે; અને લિક્ષા પણ સમિતિ-આશ્રિત હોય તો જ શુદ્ધ લેખાય. (૧૪૭)

વિવેચન—ત્યાગી-સંન્યાસીને માટે સ્વદેહ કેવળ ધર્માર્થે જ સંરક્ષણીય છે અને તેનો ધર્મ સંયમસાધના સિવાય બીજો કશો નથી, એટલે સંયમાર્થે દેહનું રક્ષણ તેણે કરવું જોઈએ. દેહના રક્ષણ માટે ખોરાક, ઢાંકણ માટે વસ્ત્ર અને નિવાસ માટે સ્થાન એટલાં વાનાં જોઈએ અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવાં તે તેને માટે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. અહીં માત્ર ખોરાકની વાત કહેવામાં આવે છે. તેણે ખોરાક કેવી રીતે મેળવવો ? જો તે રસોઈ કરે કે કરાવે તો તેની પાસે પૈસા જોઈએ, પૈસા માટે તેણે ઉદ્યમ કરવો જોઈએ અને પરિગ્રહયુક્ત દશામાં મુકાવું જોઈએ. અકિંચન દશાના નિર્વાહ માટે ધનપ્રાપ્તિ અને ધનપ્રાપ્તિ વડે અન્નપ્રાપ્તિ અયોગ્ય છે. એ પ્રકારનો

પરિગ્રહ જે તે ઉત્તરોત્તર વધારવા લાગે તો તેને સંયમને છેલ્લી સલામ જ કરવી પડે! વળી જ્યારે તે ખોરાકની વસ્તુઓ ખરીદીને ખોરાક તૈયાર કરવા-કરાવવા લાગે છે, ત્યારે તેને અનેક પ્રકારના આરંભો કરવા પડે છે અને તે મહાવ્રતની દષ્ટિપૂર્વક અહિંસાનું પાલન કરી શકતો નથી. આ જે મોટા દોષો ઉત્પન્ન થવા ન દેતાં દેહને ખોરાક આપવાનું માત્ર એક જ સાધન મિલ્લેવોત્તમજીવિકા છે. મનુ પણ સંન્યાસીઓને એવી જ આજ્ઞા કરે છે કે—

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાદ્ ગ્રામમન્નાર્થમાશ્રયેત્ ।

અર્થાત—સંન્યાસીએ અગ્નિરહિત રહેવું અર્થાત રાંધવું-રંધાવવું નહિ, ગૃહરહિત રહેવું અને માત્ર અન્ન માટે જ વસતિના આશ્રય લેવો; અને માત્ર એકાકલં ચરેદમૈક્ષં—એક સમય લિક્ષા માંગીને ભોજન કરવું. પરંતુ સંયમીની ‘લિક્ષા’ એ સામાન્ય ‘ભીખ’ નથી. તે લિક્ષા શુદ્ધ હોવી જોઈએ-દોષથી રહિત હોવી જોઈએ અને તે જ ‘એષણા સમિતિ’-વિશુદ્ધતાની તપાસ માટેના નિયમનો છે. આ નિયમનો જૈન દષ્ટિએ શાસ્ત્રકારે કેવા ફરમાવ્યા છે તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. (૧૪૭)

[લિક્ષા દ્વારા દેહનિર્વાહ કરવાની આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી અંશકાર લિક્ષાવિધિનું કથન કરે છે અને તે દ્વારા સમિતિના નિયમનોનું સંક્ષેપ સૂચન કરે છે.]

મિશ્નાવિધિઃ । ૧૪૮ ॥

મિક્ષાર્થં ગૃહિણાં ગૃહે સુવિધિના દ્વાભ્યાં મુનિભ્યાં સદા ।

ગન્તવ્યં ગુરુસમ્મતૌ દિનકરે સત્યેવ યોગ્યેક્ષણે ॥

ગ્રાહ્યં પ્રાસુકમેષણીયમશનં પાનીયમેતદ્વિધં ।

સાધ્વર્થં ત્રિહિતં ન તદ્યદિ ભવેન્નાપ્યન્યદોષાશ્રિતમ્ ॥

લિક્ષા લેવાનો વિધ.

ભાવાર્થ—સૂર્યોદય પછી દિવસના લાગમાં, યોગ્ય સમયે, ગુરુ આદિ હોય તો તેમની સમિતિ લઇને જે લિક્ષુઓએ સાથે મળી વિધિપૂર્વક

ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા લેવા માટે જવું; ત્યાં જો પ્રાશુક—અચિત અને એવણીય—નિર્દોષ આહાર—પાણી હોય તો તે લેવું. જો તે ખાસ ભિક્ષુને માટે બનાવેલ ન હોય અને અન્ય દોષોથી યુક્ત ન હોય તો જ તે આહાર—પાણી ગ્રહણ કરવાં. (૧૪૮)

વિવેચન—ભિક્ષા પણ વિધિપૂર્વક લેવી જોઈએ—અવિધિપૂર્વક નહિ. આજે આપણા દેશમાં ભિક્ષાને નામે અનેક સ્થળે ભિખારીવેડા ચાલી રહેલા છે અને ભિક્ષા નિમિત્તે કર, લાગા અને બળાત્કાર પણ ચાલી રહેલા છે ! આ કાંઈ ભિક્ષા નથી, અને એવી ભિક્ષા લેનાર ભિક્ષુક—ભિક્ષુ નથી પણ ભિખારી છે. સાચો સાધુ, મુનિ કે ત્યાગી ભિક્ષાને માટે તમારા ખોટા ગુણાનુવાદ ન કરે કે તમને સતાવે નહિ; ભિક્ષાને માટે ઘેર અડગો લગાવીને બેસે કિંવા ભિક્ષા દેવાની ગૃહસ્થને ફરજ પાડે તે સાચો સાધુ, ખાવો કે ફફીર નથી; સાધુ તો વિધિપૂર્વક જ ભિક્ષા લે અને અવિધિપૂર્વક અપાતી ભિક્ષાને તો આગ્રહ છતાં ગ્રહણ કરે નહિ. આ કારણથી પ્રથકાર સુવિધિના અર્થાત સુવિધિપૂર્વક ભિક્ષા લેવાનું મુનિજનોને સૂચન કરે છે. આ સુવિધિ કયો ? જૈન શાસ્ત્રોમાં ભિક્ષાને સુવિધિ અતિ વિસ્તૃત છે અને એ બધો વિધિ પાળનાર દેહનું પોષણ કરવાના વિષયમાં સાચો સંયમી જ અને એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ માલમ પડ્યા વિના રહેતું નથી. આ સુવિધિ આ શ્લોકમાં સંક્ષેપે કરીને દર્શાવેલો છે. પહેલું તો એ કે સૂર્યોદય પછી જ ભિક્ષા માટે જઈ શકાય, રાત્રિને સમયે નહિ અને એ યથાર્થ છે. રાત્રિએ ઈર્ષાસન્નિતિ યતનાપૂર્વક પાળી શકાતી નથી. દિવસે ગુરૂની સંમતિ લઈને બે મુનિઓએ સાથે ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષાર્થે જવું યોગ્ય છે. ગૃહસ્થને ઘેર અસંયમનાં અનેક કારણો હોય છે તે અસંયમ બૂલથી કે દૃષ્ટિદોષથી મુનિથી સેવાઈ જાય નહિ, તેટલા માટે એક મુનિની સાથે બીજા મુનિની હાજરી ઉપયોગી થઈ પડે છે. સૂર્યોદય પછી ભિક્ષા લઈ શકાય પરંતુ ગૃહસ્થોની ભોજનવેળા વીત્યાપૂર્વે ભિક્ષા લઈ શકાય નહિ. તે પૂર્વે ભિક્ષાર્થે જવાથી જે ભિક્ષા મળે તે ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે પૂરતો ખોરાક રાખ્યા વિના પણ વહોરાવેલી હોય એટલે એ ભિક્ષા

અયોગ્ય સમયે ગ્રહણ કરેલી લેખાય. આ જ કારણથી મનુ સંન્યાસીઓને એવું ફરમાવે છે કે—

વિધૂમે સન્નમુસલે વ્યક્ષારે મુક્તવચ્ચને ।

વૃત્તે શરાવસંપાતે ભિક્ષાં નિત્યં યતિશ્ચરેત્ ॥

અર્થાત—રસોધનો ધુમાડો નીકળતો બંધ થયો હોય, ખાંડવાનું વગેરે બંધ થયું હોય, સર્વ ભોજન કરી રહ્યા હોય, રસોધનાં વાસણ માંજ ડેકાણે પાડ્યાં હોય ત્યારે યતિએ ભિક્ષાર્થે જવું.

આ વિધિનું સૂચન એટલા માટે છે કે ત્યાગીને ભિક્ષા નિર્દોષ મળે. ગૃહસ્થોએ ખાતાં જે રસોઈ વધી હોય તેમાંથી જ ભિક્ષા મળે અને ગૃહસ્થોને ભૂખ્યા રહેવું ન પડે કિંવા રસોધનો સમારંભ ફરીથી આદરવો ન પડે. યોગ્યે ક્ષણે એવો શબ્દપ્રયોગ ગ્રંથકારે કર્યો છે તેનો હેતુ એ જ છે કે ભિક્ષા આપનારને સંકોચ ઉત્પન્ન ન થાય અને ભિક્ષુકની ભિક્ષા ગૃહસ્થને ભાર રૂપ ન લાગે. વળી સાધુએ ખોરાક અને પાણી પ્રાશુક એટલે અચિત્ત તથા એષણીય એટલે નિર્દોષ લેવાં જોઈએ. દોષિત ભોજન કયું ? ગ્રંથકારે સંક્ષેપાર્થે એ બધા દોષોનું વિવેચન કર્યું નથી. સાધુને અર્થે તૈયાર કરવામાં આવેલો ખોરાક એ અપ્રાશુક અને દોષિત છે, એટલે ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે જે ખોરાક તૈયાર કર્યો હોય તેમાંથી અને તેમને સંકોચ ન પડે તેટલો ખોરાક ગ્રહણ કરવો તે જ પ્રાશુક તથા નિર્દોષ છે. પરંતુ આ તો માત્ર પહેલા જ દોષની વાત થઈ. અન્યદોષાશ્રિતમ્ ભોજન પણ સાધુ ન લે.

સત્તત્ત્વારિંશતા યદ્દોષૈરશનમુચ્ચિન્નતમ્ ॥

મોક્ષવ્યં ધર્મયાત્રાયૈ સૈષણાસમિતિર્ભવેત્ ॥

અર્થાત—૪૭ દોષરહિત આહાર ધર્મયાત્રાને માટે વાપરવો તે એષણા સમિતિ કહેવાય છે. આ ૪૭ દોષમાંના ૧૬ દોષ આહાર આપનારથી ઉત્પન્ન થાય છે, ૧૬ દોષ આહાર ગ્રહણ કરનાર મુનિ આશ્રિત છે, ૧૦ દોષ આહાર ગ્રહણ કરવાના કાર્યમાં અને ૫ દોષ મળેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવામાં રહેલા છે. (૧) સાધુ માટે તૈયાર કરેલો આહાર આપે તે આધાકર્મી દોષ,

(૨) સાધુને ઉદ્દેશી થોડો વધારે તૈયાર કરેલો આહાર આપે તે ઉદ્દેશિક દોષ, (૩) આધાકર્મી આહારના અંશવાળો આહાર આપે તે પુતિક દોષ, (૪) અર્ધ શુદ્ધ અને અર્ધઅશુદ્ધ ભળી ગએલો આહાર આપે તે મિશ્રદોષ, (૫) સાધુ માટે રાખી મૂકેલો આહાર આપે તે સ્થાપના દોષ, (૬) ગામમાં સાધુની હાજરી રહે એટલા માટે જલ્દી વિવાહાદિક ઉત્સવ આરંભે અને તે આહારાદિ લે તે પ્રાભૃતિકા દોષ, (૭) ઘરમાં સાધુને આવવાની સગવડ ખાતર કે અજવાળા ખાતર છ કાચની હિંસા કરે તે પ્રાદુઃકરણ દોષ, (૮) સાધુને માટે જ પૈસા ખર્ચીને લીધેલી ચીજ વહોરાવવી તે કીત દોષ, (૯) સાધુને માટે જ ઉધાર-ઉછીની લીધેલી ચીજ આપવી તે પ્રામિત્યદોષ, (૧૦) સાધુને માટે જ અદલ-અદલ કરેલી ચીજ આપવી તે પરાવૃત્ત દોષ, (૧૧) સાધુને માટે જ સામા લાવી આપે તે અવ્યાહત દોષ, (૧૨) સાધુને માટે જ તાળાં દાટા ઉઘાડી ચીજ આપે તે અભિન્ન દોષ, (૧૩) સાધુને માટે જ મેડી કે ભોંયરામાંથી લાવી આપે તો માલાહત દોષ, (૧૪) સાધુને માટે જ કાષના હાથમાંથી ઝુંટવેલો આહાર આપે તે આછીઘ દોષ, (૧૫) સાધુને માટે જ સહીયારી-મઝીઆરી વસ્તુમાંથી ભાગીદારની રળ વિના ચીજ વહોરાવે તે અણિસિદ્ધ દોષ, (૧૬) સાધુને માટે જ આંધણ વગેરે ઉમેરેલ હોય તો તે અધ્યવપુર દોષ. એ ૧૬ દોષ આહાર આપનારના ગણાવ્યા. ખીજા ૧૬ દોષ આહાર લેનારના નીચે મુજબ છે: (૧) ગૃહસ્થનાં યાજ્ઞકો રમાડીને આહાર લે તે ધાત્રીકર્મ દોષ. (૨) ગૃહસ્થના સંદેશ કહીને આહારાદિ લે તે દ્વૈતિકર્મ દોષ. (૩) નિમિત્ત પ્રકાશી આહારાદિ લે તે નિમિત્ત દોષ. (૪) જાતિ-કુળનાં વખાણ કરી આહારાદિક લે તે આજીવિકા દોષ. (૫) રાંકની પેઠે કરગરી આહારાદિક લે તે વચનીક દોષ. (૬) વૈદ્ય કરી આહારાદિક લે તે ચિકિત્સા દોષ. (૭) કોષ કરી કાંઈ લે તે કોષપિંડ. (૮) માન કરી કાંઈ લે તે માન-પિંડ. (૯) માયા કરી કાંઈ લે તે માયાપિંડ. (૧૦) લોભ કરી કાંઈ લે તે લોભપિંડ. (૧૧) આગલા પાછલા પરિચયની પિછાન કાઢી ખુશામત કરી કાંઈ લે તો પૂર્વપશ્ચાત્ સંસ્તવ દોષ. (૧૨) વિદ્યાનો ડાળ કરી આહારાદિક લે તે વિદ્યાપિંડ. (૧૩) મંત્રનો ડાળ કરી આહારાદિક લે તો મંત્રદોષ.

(૧૪) ચૂર્ણ-ઔષધિ વગેરે આપીને આહારાદિક લે તો ચૂર્ણ યોગ. (૧૫) વશીકરણ કરી આહારાદિક લે તો યોગપિંડ દોષ. (૧૬) ગર્ભ માટે ઔષધ આપી આહારાદિક લે તો મૂળકર્મ દોષ. આહારગ્રહણ વિધિના ૧૦ દોષઃ (૧) દાતા વહોવરાવે તે લેતાં સાધુને ઉદ્દગમાદિક દોષની શંકા ઉપજે છતાં આહાર લે તે શક્તિ દોષ. (૨) સચિત્ત પદાર્થથી હાથ ખરડાયા હોય તે હાથે આહાર લે તો પ્રક્ષિપ્ત દોષ. (૩) નીચે સચિત્ત અને ઉપર અચિત્ત હોય તેવો આહાર લે તો નિક્ષિપ્ત દોષ. (૪) નીચે અચિત્ત ઉપરસચિત્ત હોય તેવો આહાર લે તો પિહિત દોષ. (૫) વાસણમાં સચિત્ત હોય તે ઠલવી તેમાં આહાર નાંખી આપે તો તે સંહત દોષ. (૬) અંધ ગર્ભિણી વગેરે આહાર વહોરાવે તે લેવો તે દાયક દોષ. (૭) સચિત્ત અચિત્ત ભેગાં હોય તેવો આહારાદિક લે તે મિશ્રદોષ. (૮) પૂરેપૂરું અચિત્ત ન થયું હોય તેવું લે તે અપરિણત દોષ. (૯) હાથ ધોઇને આપે અથવા આપ્યા પછી હાથ ધોવા પડે તે લેવું તે લિપ્ત દોષ. (૧૦) વેરાતું વેરાતું લાવી આપે તે લે તો છંકુક દોષ. પાંચ દોષ વસ્તુનો ઉપભોગ કરવા વિષેનાઃ (૧) સ્વાદ ખાતર બે ચાર વસ્તુઓ મેળવી આહાર કરે તો તે સયોજના દોષ. (૨) ઠાંસી ઠાંસીને આહાર કરે તે પ્રમાણાતિક્રમ દોષ. (૩) આહાર આપે તેનાં વખાણુ કરે તે ઈગાલ કર્મ દોષ. (૪) અનિષ્ટ આહાર ઉપર દ્રેષ કરે તે ધુત્ર દોષ. (૫) છ કારણુ વિના આહાર કરે તો કારણુ દોષ. એ રીતે એકંદરે ૪૭ દોષ થયા.

આ પ્રમાણે મુનિએ સુવિધિપૂર્વક અને યોગ્ય સમયે નિર્દોષ આહાર-પાણી ગ્રહણ કરવાં તે જ સાચી ભિક્ષા છે. (૧૪૮)

[નિર્દોષ ભિક્ષા જ ગ્રહણ કરવા જેવો સંયમ કયારે સધાય ? જ્યારે મુનિની રસાસક્તિ છૂટે ત્યારે તે વિષે હવે ગ્રંથકાર ઉપદેશે છે.]

રસાનાસક્તિઃ । ૧૪૯ ॥

સામ્યેનોત્તમમધ્યમાધમગૃહે ભિક્ષાર્થમીયાન્મુનિ-
લ્લંઘં તુચ્છમ્ ચ્છમન્નમનઘં માન્યં ન યદ્દૂષિતમ્ ।

મિષ્ટાન્ને હિ ન મોદતે ન ચ મનાક્ તુચ્છાશને લિચ્યતે।
લઢ્યાલઢ્યસમાનભાવનિપુણઃ સાધુઃ સ યવોત્તમઃ ॥

રસાસક્તિ ન રાખવી.

ભાવાર્થ—શ્રીમંતનું ધર હોય, સામાન્ય ધર હોય કે ગરીબનું ધર હોય, તેમાં એક સરખા ભાવથી લિક્ષુએ લિક્ષા લેવા જવું; સાઈ ખાવાનું મળે ત્યાં જવું અને ખીજે ન જવું એવો ભેદ ન રાખવો; લિક્ષાભોજન તુચ્છ હોય કે અતુચ્છ હોય, સરસ હોય કે નીરસ હોય, પણ જો તે દોષ-રહિત હોય તો લિક્ષુએ તેને ઉત્તમ ભોજન માનવું. લિક્ષામાં મિષ્ટાન્ન મળે તો ખુશી ન થાય અને તુચ્છ-નીરસ આહાર મળે તો જરા પણ ખેદ ન પામે, કોઈ વખતે થોડું મળે અને કોઈ વખતે મુદ્દલ ન મળે, તોપણ સમાન ભાવથી વર્તે તે જ ઉત્તમ સાધુ ગણાય. (૧૪૯)

વિવેચન—જેની દષ્ટિ સંયમસાધના તરફ છે, તે સંયમસાધના માટે દેહને ટકાવવા માટે જ તેને ખોરાક આપે છે અને ખોરાકને માટે લિક્ષાચર્યા કરે છે, તેવો સાધુ જો સરસ આહારમાં રૂચિ અને નીરસ આહારમાં અરૂચિથી લિક્ષા ગ્રહણ કરે, તો તે નિર્દોષ લિક્ષા ગ્રહણ કરી શકે નહિ, પરંતુ તેને સાઈ સાઈ ખાવાની રૂચિ જ થાય, તે ધનવાનોને ઘેર જ લિક્ષા લેવા માટે ખાસ જાય, ત્યાંથી સદોષ-નિર્દોષનો વિચાર કર્યા વિના લિક્ષા ગ્રહણ કરે અને પરિણામે પોતાના સંયમને તથા સાધુત્વને ગુમાવે. આ કારણથી ગ્રંથકાર સાધુને કહે છે કે તારે ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ ગૃહસ્થને ત્યાં જઈને નિર્દોષ આહાર લેવો અને રસાસક્તિ છોડીને તુચ્છ કે અતુચ્છ, સરસ કે નીરસ, જેવો આહાર મળે તેવો લેવામાં હર્ષ-શોક ધારણ કરવાં નહિ. એવું પણ બનવાનો સંભવ છે કે કેટલીક વાર ગૃહસ્થો મુનિને ભાવપૂર્વક નોતરીને, આગ્રહ કરીને, સારો-સારો આહાર વહોરાવે, અન્ય સ્થળે એવા આગ્રહપૂર્વક નિમંત્રણ વડે ઉત્તમ પ્રકારનો આહાર મળવાનો સંભવ ન હોય, છતાં મુનિએ તો નિમંત્રણ કે સારા

આહાર તરફ આકર્ષાઈ જવું નહિ અને ખીજાઓ તરફ અવગણના રાખવી નહિ. મનુ કહે છે કે અભિપૂજિતભક્તે ચતિર્મુક્તોડપિ વચ્યતે ॥ એટલે કે પૂજા-પૂર્વકે ભિક્ષાલાલ લેવાથી યતિ મુક્ત હોય તોપણ બંધનમાં પડે છે; તેવી રીતે ધનવાનોને ઘેર મીઠા મીઠા ભોજન-પદાર્થો વહોરવાની ઇચ્છાથી જનારો મુનિ સંયમના પથ પર ચડતો હોવા છતાં રસાસક્તિને લીધે એ પથથી બ્રષ્ટ થતો જાય છે. ભિક્ષાચર્યાને જૈન ધર્મમાં ‘ગોચરી’ કહી છે અને વેદ ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં ‘મધુકરી’ કહી છે. જેવી રીતે ગાય હોવા દાસ ઉપર ફરતાં ફરતાં બે તરણાં અહીંથી ચરે છે અને બે તરણાં તહીંથી ચરે છે તેમ જૂદે જૂદે સ્થળેથી થોડો થોડો આહાર ગ્રહણ કરીને પોતાને જોષ્ટતા આહાર મેળવી લેવો તે મુનિની ‘ગોચરી’ કહેવાય છે. મધુકર ફૂલે-ફૂલે ભ્રમણ કરીને દરેકમાંથી થોડું થોડું મધ ચૂસે છે તેમ જૂદે જૂદે ગૃહેથી આહારના પદાર્થો એકત્ર કરી લેવા તે સંન્યાસીની ‘મધુકરી’ કહેવાય છે. છતાં મધુકર તો મધ મળે તે ફૂલોમાં જ ભટકે છે-ચંપા જેવા ફૂલને અડકતો પણ નથી, જ્યારે ગાય તો સૂકાં તરણાંમાં પણ મુખ નાંખીને બે તરણાં જરૂર પડે ખાઈ લે છે: તાત્પર્ય એ છે કે ‘મધુકરી’ શબ્દ કરતાં ‘ગોચરી’ શબ્દ ત્યાગીની ભિક્ષાચર્યાને માટે વિશેષ બંધ બેસતો તથા વિશિષ્ટ અર્થવાહક લાગે છે. આવી ગોચરી કરતાં મુનિને કોઈ વાર ઇષ્ટ વસ્તુ મળે, કોઈ વાર થોડું મળે, કોઈ વાર મુદ્દલ ન મળે, તોપણ તેણે તેથી હર્ષ-શોક ધારણ કરવાં નહિ, રૂચિ-અરૂચિના ખ્યાલો કરી જિહ્વાલૌલ્ય અને માનસિક રસગૃહ્ણિને પોષવાં નહિ અને તે જ સાચું સાધુત્વ છે. મારસ્ત્ર જ્ઞાતા મુનિ મુંજણ્જા-સંયમભારની જત્રા માટે એટલે કે માત્ર દેહના નિર્વાહ માટે જ સાધુએ આહાર લેવાનો છે, ત્યાં રસો વિષેની આસક્તિનો તો ત્યાગ જ હોય.

દૃષ્ટાન્ત—એક ધર્મશાળામાં એક સંન્યાસી ઉતર્યો હતો, તે રોજ એક વાર નગરમાંથી મધુકરી લાવીને ભોજન કરતો હતો. ધર્મશાળાનો રખે-વાળ રોજ જોતો કે સંન્યાસી રોજ નવી નવી જાતનું સ્વાદિષ્ઠ ભોજન કરે છે. કાંઈ વાર તેના પાત્રમાં લાડુ હોય છે, કાંઈ વાર દૂધપાક હોય છે,

કોઈ વાર ફરસાણુ અને મ્હોંમાં પાણી લાવે તેવા બીજા પદાર્થો હોય છે, અને એવું એવું ભોજન રોજ લાવીને સંન્યાસી જમે છે. સહવારે જમતાં જો કાંઈ વધે તો તે સાંજ માટે રાખી મૂકે છે, અને સાંજે પુનઃ ભોજન કરી પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને આરામ કરે છે. એક વાર સંન્યાસી એટલું બધું ભોજન મધુકરીમાં લાવ્યો કે સાંજે પણ જમતાં કેટલાક મિષ્ટ પદાર્થો વધી પડ્યા, તેથી તેણે રખેવાળનું એક જાંટ જેને ધર્મશાળાના આંગણામાં જ બાંધવામાં આવતું તેને બાકી વધેલું ભોજન ખવડાવી દીધું. આ જોઈને ધર્મશાળાનો રખેવાળ દોડતો આવીને સંન્યાસીને સંબોધી કહેવા લાગ્યો: “ઓ સંન્યાસી બાવા! તમે તો મારું નખખોદ કાઢ્યું.” સંન્યાસી બોલ્યો: “કેમ લાઇ? મેં તને શું નુકસાન કર્યું છે?” રખેવાળ બોલ્યો: “તમે મારા જાંટને મધુકરી ખવરાવી એટલે હવે તેની જીભને હરામ ચસકો લાગ્યા વિના રહેવાનો નહિ. આપ તો સંન્યાસી છો એટલે આપને તો રોજ રોજ મિષ્ટાન્ન મળે, પણ લીંબડાનાં પાંદ બાનાર મારા જાંટને હું હવે ક્યાંથી મધુકરી લાવીને ખવડાવીશ?”

આ સાંભળીને સંન્યાસી બાવાને લાન થયું કે પોતે રસાસકિતથી યોગબ્રહ્મ થતો જાય છે તે માટેની ચાનકના જ શબ્દો આ રખેવાળ કહી રહ્યો છે, અને જેમ જેમ વધુ મિષ્ટ પદાર્થોનું ભોજન કરવામાં આવે છે તેમ તેમ રસાસકિત વધતી જવાથી હરામ ચસકો લાગી જાય છે. સંન્યાસી સુચ હતો એટલે રખેવાળના શબ્દોથી તેને પોતાની ભૂલ સુધારવાની તક મળી માની તેણે તેનો આભાર માન્યો. (૧૪૯)

[પૂર્વે જે બિક્ષાના ૪૭ દોષ ટાળીને બિક્ષા અઢણ કરવાનો વિધિ કહ્યો છે તેમાંનો ૪૭મો “છ કારણ વિના આહાર કરે તે કારણ દોષ” કહ્યો છે. ક્યાં છ કારણોને લીધે મુનિએ આહાર કરવો બંદે તે વિષે હવે અંચકાર કહે છે.]

આહારકારણષટ્કમ્ । ૧૫૦ ॥

ન સ્યાત્ ક્ષુત્સહનં સતાં યામિનાં સેવાદિકાર્યં ભવે-
ચ્છત્તયા સંયમપાલનં નિજ્જત્ત-પ્રાણાદિનિર્વાહણમ્ ॥

દૃષ્ટ્યા માગનિરીયણં હિ ગમને ધર્મસ્ય વાઽરાધન-
મેતૈઃ વૃદ્ધવિધકારણૈર્યમમૃતાં મિક્ષોચિતા નાન્યથા ॥

આહારનાં છ કારણો.

લાવાર્થ—વધારે વખત બૂખ સહન થઇ ન શકે તેથી ક્ષુધા શાન્ત કરવા માટે, વૃદ્ધ, ગ્લાન, રોગી, નવદીક્ષિત કે ગુર્વાદિકની સેવા કરવા માટે, સંયમ પાળવાને શક્તિ સંપાદન કરવા માટે, પોતાના શરીર અને પ્રાણુનો નિર્વાહ કરવા માટે, રસ્તામાં ચાલતાં ઈર્ષ્યા સમિતિ શોધવાને આખનું તેજ રાખવા માટે અને સુખે સમાધે ધર્મનું આરાધન કરવા માટે : એ છ કારણે ભિક્ષુકોએ ભિક્ષા લેવી કે આહાર કરવો ઉચિત છે, અન્યથા નહિ. (૧૫૦)

વિવેચન—પૂર્વે કહ્યું છે કે દેહઃ સંયમસાધનાય યમિના સંરક્ષણીયઃ અર્થાત—સંયમીએ સંયમ સાધનાને અર્થે જ દેહનું રક્ષણ કરવાનું છે—કેવળ જીજીવિષાથી—જીવવાની લોલુપતાથી નહિ; એટલે ધર્મોરાધનની સાથે જ સંયમ ધરાવનારાં જૂદાં જૂદાં છ કારણોની દૃષ્ટિએ સંયમીએ આહાર ગ્રહણ કરવો તથા આરોગ્યવો ધટે. બૂખ લાગે છતાં જો આહાર કરવામાં ન આવે તો ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ધર્મોરાધનમાં વિક્ષેપ પડે તથા વૃત્તિઓ ભ્રમણ કરવા લાગે, તેટલા માટે બૂખને સંતોષવા પૂરતો આહાર કરવો જોઈએ. સહચારી વૃદ્ધ, રોગી, નવદીક્ષિત કે ગુરૂ આદિની સેવા માટે દેહમાં પૂરતું બળ જોઈએ અને આહાર વિના એ બળ ટકી રહે નહિ, તેટલા માટે પણ જરૂર પૂરતો આહાર કરવો પડે. સંયમનું પાલન કરવામાં પણ શારીરિક શક્તિ આવશ્યક હોય છે અને એ શક્તિ આહાર વિના પ્રાપ્ત થતી નથી માટે પણ અન્નાદક લેવાં જોઈએ. શરીર અને પ્રાણુનો નિર્વાહ કરવા માટે આહાર વિના ચાલી શકતું નથી અને વ્રત કે તપાદિના હેતુ વિના શરીરને ખોરાક આપવાનું બંધ કરીએ તો શરીર અને પ્રાણુનો ટકાવ થાય નહિ પરંતુ મરણ થાય અને ધર્મોચરણ અટકી પડે, તેટલા માટે આહાર કરવો જોઈએ. ઈર્ષ્યા સમિતિને અર્થે દૃષ્ટિનું તેજ ટકાવવું પડે

તદર્થે પણ ખોરાક લેવો પડે; અને છેલ્લે ધર્મનું આરાધન સુખપૂર્વક કરવા માટે તેને સ્વસ્થ રાખવા આહાર લેવો પડે. આ છ કારણે સંયમીને આહાર લેવો પડે, પણ તેમાં તેની દૃષ્ટિ તો ધર્મપ્રધાન જ હોય—ખીજ કશી ન હોય. ધર્મથી લિપ્ત એવા કેઈ કારણે ત્યાગી—મુનિ નામિનન્દેત મરણ નામિનન્દેત જીવિતમ—મરણમાં પણ સુખ ન માને અને જીવનમાં પણ સુખ ન માને; એટલે પછી આહારપ્રાપ્તિ કિંવા લિક્ષાના વિષયમાં તેનો ધર્મ એવો જ રકુટ થાય છે કે:

અભામે ન વિવાદી સ્યાલ્લામે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ।

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાત્ માત્રાસક્ત્યાદિનિર્ગતઃ ॥

અર્થાત—ત્યાગી જન લિક્ષા ન મળવાથી દુઃખી અને લિક્ષા મળવાથી સુખી કિંવા હર્ષિત થાય નહિ. કેવળ પ્રાણુની રક્ષા માટે જ તે ભોજન કરે અને અન્ય પદાર્થોમાં તે આસક્ત ન રહે.

આ રીતે લિક્ષા માટેનાં છ કારણો સંયમીને માટે ઉચિત છે અને તે સિવાયની ખીજ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવતી લિક્ષા અનુચિત કિંવા સંયમીને સંયમમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરનારી છે. (૧૫૦)

[હવે સહવાસી મુનિઓ પ્રત્યેનો એક મુનિનો આહારવિષયક વિનય ગ્રંથકાર કહે છે.]

આહારાદિસમવિભાગઃ । ૧૫૧ ॥

આનીતં વરમિક્ષયાઽશનજલં તદર્શયિત્વા ગુરું ।

મેલ્લઽવ્યં સહચારિભિશ્ચ સકલૈસ્તુલ્યાંશતઃ સાધુભિઃ ॥

લઙ્ઘાંશેન નિજેન સાદરધિયા સાધૂન્નિમન્ઽથાઽપરાન્ ।

મેલ્લઽવ્યં સમભાવતો રસમયં સ્યાદ્વાઽશનં નીરસમ્ ॥

સહચારીઓ સાથે આહારાદિનો સમવિભાગ.

ભાવાર્થ—શુદ્ધ લિક્ષાવૃત્તિથી જે અનપાણી લાવવામાં આવ્યાં હોય તે ગુરુ આદિને દર્શાવી, સહચારી ખીજ સાધુઓની સાથે સરખો વિભાગ કરી

સૌને સરખી રીતે વહેંચી આપી આહારાદિ કરવાં. એકેક ભિક્ષુને જે ભાજ્ય મળ્યો હોય તેનું ખીજને આદરપૂર્વક આમંત્રણ કરવું. જે કોઇ લે તો પોતાના ભાગમાંથી તેને આપવું, નહિતો પોતે સરસ હોય કે નીરસ હોય છતાં સમભાવ રાખીને આહાર કરવો. (૧૫૧)

વિવેચન—ન્યાં ગૌચરી કે મધુકરીથી ભોજનના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના છે, ન્યાં સરસ કે નીરસ આહાર પ્રત્યે સમભાવથી જોવાનું છે, ન્યાં આહારાદિના હેતુ જીવન ટકાવવા સિવાય ખીજને કશો નથી, ત્યાં પેટપૂરતા ભોજનની કે જિહ્વાને આહ્વાદ આપે તેવા પદાર્થોની આશા ફેકટ જ હોય; ગમતો કે અણગમતો ન્યૂન કે અધિક જેટલો આહાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેટલો આહાર ભિક્ષુઓની વચ્ચે સમભાગે વહેંચીને સંતુષ્ટ રહેવું એ જ ત્યાં કર્તવ્ય છે; પરંતુ આ કર્તવ્ય બજાવવામાં પણ ઉચિત વિનયનું સ્થાન છે. ગુરૂને ભોજનના પદાર્થો બતાવવા, પછી તેના ભાગ પાડવા અને એ ભાગમાંથી પણ ખીજ સહચારી ભિક્ષુઓને ભાગ લેવા નિમંત્રણ કરવું, અને જે તેમને તેમાંથી ભાગ લેવા ઈચ્છા ન હોય તો પોતાને મળેલો ભાગ પોતે સમભાવ દષ્ટિથી આરોગવો, એટલે વિનય અહીં કર્તવ્ય સૂચવેલો છે. આ વિનયનો હેતુ કેવળ શુષ્ક વિધિપૂરતો નથી. કેટલીક વાર કોઈ મુનિ માંદો હોય છે અને તેને ચોક્કસ પ્રકારનો આહાર વધુ જોઈતો હોય છે. એવે પ્રસંગે ગુરૂ તે મુનિને માટે અમુક આહાર રાખીને ખીજ બધા પદાર્થોનો સમભાગ કરવાનું સૂચન કરી શકે છે; એટલે આ વિનય શુભ હેતુ માટે હોય છે.

દષ્ટાંત—આ વિનયનો હેતુ નહિ સમજેલા પરંતુ ભદ્રિક સ્વભાવના એક મુનિનું દષ્ટાંત અત્ર બંધ બેસતું થશે. એક વાર એક મુનિને એક મૃહસ્થને ઘેરથી ગોચરીમાં ગરમાગરમ વડાં પ્રાપ્ત થયાં. મુનિએ વિચાર કર્યો કે ઉપાશ્રયે પહોંચતાં આ વડાં ઠરી જશે અને અત્યારે તે ગરમાગરમ છે, તો હું તેમાંનો મારો અર્ધો ભાગ ખાઈ લઉં તો શું ખોટું છે? વડાંની સંખ્યા ૧૬ હતી, એટલે મુનિએ માર્ગમાં જ તેમાંનાં અર્ધો વડાં ખાઈ લીધાં અને બાકીનાં ૮ રહેવા દીધાં. માર્ગમાં આગળ વધતાં વળી તેને વિચાર થયો કે

આ વડાંમાંથી ગુરૂ મને અર્ધો ભાગ આપ્યા વિના રહેવાના નથી, એટલે મારા ભાગમાં ૪ વડાં આવશે, તે હું અત્યારે જ ખાધ લઉં તો શું ખોટું એમ વિચારી તેણે તેમાંનાં ૪ વડાં માર્ગમાં જ ખાધ લીધાં અને બાકીનાં ચાર રહેવા દીધાં. વળી આગળ વધતાં પુનઃ તેને એવો જ વિચાર થયો કે ૪ માંનાં ૨ પોતાને ગુરૂ જરૂર આપશે, એમ વિચારી તેણે તેમાંનાં ૨ વડાં ખાધાં, પુનઃ એવો જ વિચાર આવતાં તેમાંનું ૧ ખાધું, અને ઉપાશ્રયે પહોંચતાં બાકી એક વડું રહ્યું. ગુરૂએ આહારની સામગ્રી જોતાં જ મુનિને પૂછ્યું : “ હે મુનિ ! તમને આ એક જ વડું કયા શ્રાવકે વહોરાવ્યું ? ” મુનિ ભદ્રિક સ્વભાવના હતા, એટલે તેમણે ૧૬ વડાંની અને પોતે કરેલી ગણતરી તથા મનથી પાડેલા સમવિભાગની વાત ગુરૂને કહી. ગુરૂએ તેને આહારના સમવિભાગ પાડવાનો અને ગુરૂને આહારની બધી સામગ્રી ખતાવવાનો હેતુ સમજાવ્યો, ત્યારે એ સરથ સ્વભાવના મુનિને પોતાનો દોષ સમજાયો અને તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લઇ અવિનય માટે ગુરૂની ક્ષમા ચાચી. (૧૫૧)

[પૂર્વે અપરિવ્રજની પ્રતિજ્ઞા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે મુનિએ સંગ્રહકૃત્તિ પણ છોડવી એકએ; હવે અહીં આહારાદિના સંગ્રહદ્વારા પરિવ્રજ ન સેવાય તેટલા માટે અંતકાર કહે છે.]

આહારાચસંગ્રહઃ । ૧૫૨ ॥

યાવન્માત્રમપેક્ષતે મધુકરીવૃત્ત્યા હિ તાવન્મિતં ।

ગ્રાહ્યં નૈકગૃહાડ્ટનેન ગૃહિણાં ન સ્યાદથા ન્યૂનતા ॥

રાત્રૌ નાશનસદ્ગ્રહઃ સમુચિતઃ ક્રોશદ્વયાદ્વાડપર-

માનીતં ન ચ યુજ્યતે સુયમિનાં યામત્રયાડ્ટીતકમ્ ॥

આહારાદિનો સંગ્રહ ન કરવો.

ભાવાર્થ—ભિક્ષુઓને એક વખત માટે આહારાદિ જોઈતાં હોય તેટલાં અનેક ઘરે ફરીને મધુકરી વૃત્તિથી થોડાં થોડાં લેવાં, કે જેથી ગૃહસ્થોને સંકેત્ય ભોગવવો પડે નહિ કે ફરીથી રાંધવું પડે નહિ. દિવસે લાવેલી

લિક્ષા દિવસે ને દિવસે વાપરી લેવી. રાતે વાસી ન રાખવી. બે ગાઉ ઉપરાંત-
થી લાવેલી અને ત્રણ પહોર પહેલાંની લિક્ષા સંયમીએ ન ભોગવવી. (૧૫૨)

વિવેચન—મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે “ અહિંસક પરિગ્રહ ન કરી શકે. પરમાત્મા પરિગ્રહ કરતો નથી. તેને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ પેદા કરે છે, એટલે જો આપણે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો સમજીએ કે આપણને જોઈતી વસ્તુ તે રોજની રોજ આપે છે. ” સ્વદેશ પશુ તૃણાનું પોષણ કરે તેનું નામ પરિગ્રહ, અને જો ત્યાગી-સંન્યાસીએ સંપૂર્ણ રીતે અપરિગ્રહી થવું હોય તો તેણે આહારના પદાર્થોનો પણ સંગ્રહ ન કરવો ઘટે. તે તો તેણે રોજ પ્રાપ્ત કરીને રોજ વાપરી નાંખવા જોઈએ. આહારાદિમાં પણ પરિગ્રહશુદ્ધિ ન બંધાઈ જાય, તેટલા માટે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એક ટંક કે એક દિવસને માટે જેટલો જોઈએ તેટલો જ વિશુદ્ધ આહાર મુનિએ અનેક ગૃહોમાંથી એકત્ર કરવો જોઈએ, તેને તે જ દિવસે તેનો ઉપયોગ કરી નાંખવો જોઈએ, અને રાત્રે વાસી પણ ન રાખવો જોઈએ કે જેથી રાત્રિપૂરતો પણ આહારનો સંગ્રહ થવા પામે નહિ. રાંધેલો ખોરાક અમુક સમય પછી બગડી જાય અને તેમાં વિકાર કે જંતુ ઉત્પન્ન થાય, તેટલા માટે બે ગાઉથી વધારે અંતર પરથી લાવેલો કે ત્રણ પહોર પહેલાં વહોરેલો આહાર આરોગવો નહિ એવું સૂચન પણ તેમાં સમાવેલું છે. આ અસંગ્રાહક વૃત્તિ કિંવા નિષ્પરિગ્રહી દશા કેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની છે, તે મહાત્મા ગાંધીજીના વધુ શબ્દોથી સમજાય તેમ છે. તે કહે છે કે “ આદર્શ—આત્યંતિક અપરિગ્રહ તો મનથી અને કર્મથી જ દિગંબર છે તેનો જ હોય; એટલે કે તે પક્ષીની જેમ ઘર વિનાનો, વસ્ત્ર વિનાનો અને અન્ન વિનાનો વિચરશે; અન્ન તો તેને રોજ જોઈશે તે ભગવાન આપી રહેશે. ” ક્યાં આવી આદર્શ અસંગ્રાહકતા અને ક્યાં ભગવાનને ભોગ ધરાવવાના નિમિત્તથી સંગ્રહ કરી એટલા મહાધિપતિઓ અને કહેવાતા સંતો ?! (૧૫૨)

[નીચેના શ્લોકમાં વસ્ત્ર અને સ્થાનગ્રહણનો વિધિ સંક્ષેપમાં સમજાવ્યો છે.]

વસ્ત્રાદિગ્રહણવિધિ: । ૧૫૩ ॥

વસ્ત્રાદિગ્રહણેષણાઽપિ बहुशो रीत्याऽनया शोभना ।
 नेतेषामपि सञ्चयः समुचितः कालादिमानाधिकः ॥
 स्त्रीपुंसादिनिवाससङ्गरहितं स्थानं मुनीनां वरं ।
 ग्रामे वा विपिने सुखासनकृते शोध्यं समित्या सता ॥

વસ્ત્રાદિક લેવાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—ભિક્ષુને વસ્ત્રાદિની જરૂર પડે ત્યારે પણ ધણે ભાગે ઉપર બતાવેલ રીત પ્રમાણે જ ગૃહસ્થો પાસેથી અનેપણીય દ્રાવ્યથી રહિત એષણા સમિતિપૂર્વકે જરૂર પૂરતાં જ વસ્ત્રો લેવાં; મર્યાદાથી અધિક વસ્ત્રો લઈ તેનો સંચય ન કરવો. ભિક્ષુને રહેવાનું સ્થાન ગૃહસ્થોના નિવાસ અને સંગથી રહિત હોય તે સારું; તેવું સ્થાન ગામમાં કે વનમાં સુખે સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિ થઈ શકે તેટલા માટે એષણા સમિતિની દૃષ્ટિથી મુનિએ શોધી લેવું. (૧૫૩)

વિવેચન—જેવી રીતે મુનિએ આહાર એષણીય-વિશુદ્ધ લેવો ધટે, તથા તેનો સંગ્રહ ન કરવો ધટે, તેવી જ રીતે તેણે વસ્ત્રો પણ વિશુદ્ધ લેવાં જોઈએ અને તેનો સંગ્રહ ન કરવો જોઈએ, એ કથન આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કરેલું છે. પૂર્વે મુનિને માત્ર ત્રણ વસ્ત્રો જ લેવાનું-રાખવાનું સૂચન આવી ગયું છે; આ વસ્ત્રો પણ એષણીય હોવાં જોઈએ અને એષણીયતાનું સૂચન આચારાંગ સૂત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કહ્યું છે કે સાધુ અથવા સાધ્વીએ જે કપડાં ગૃહસ્થે સાધુને માટે ખરીદી લાવેલાં, યા ઘોઈ રાખેલાં, યા રંગી તૈયાર કરેલાં, યા સાફ કરેલાં, યા સુધારેલાં, યા સુગંધિત કરેલાં હોય તે વસ્ત્ર તે જ માણસ પાસેથી લેવાં નહિ; આ ઉપરાંત સુંવાળાં, મૂલ્યવાન, ચામડાનાં, જરી-કસબનાં, અને એવાં એવાં કપડાંને અનેપણીય કહ્યાં છે. જોઈએ તે કરતાં વધુ વસ્ત્રો લેવાં કેંવા અનેપણીય અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો લેવાં તે પરિગ્રહના દારની સાંકળ ઉઘાડવા

બરાબર હોઈ તેનો ત્યાગ કરવાનું કથન મુનિધર્મને બંધ બેસતું જ છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં મુનિને માટે એષણીય સ્થાનનું સંક્ષિપ્ત સૂચન છે, કે જ્યાં સ્ત્રી-પુરૂષોનો નિવાસ ન હોય, તેમના સંગથી રહિત સ્થાન હોય, ત્યાં જ મુનિએ સ્વાધ્યાયાદિની સાધના માટે નિવાસ કરવો. એવું સ્થાન ગામમાં હોય કે વનમાં હોય, તેની ચિંતા ક્યાં વિના કેવળ વિશુદ્ધતાની દૃષ્ટિએ જ તેની પસંદગી કરવી.

દૃષ્ટાંત—આ પ્રસંગે હેમચંદ્રાચાર્યે વહોરેલા એક વસ્ત્રનું ઉદાહરણ યોગ્ય થઈ પડશે. એ આચાર્ય એક વાર સાંભર ગામમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં ધનજી નામના એક નિર્ધન શ્રાવકે પોતાને સાડ પોતાની સ્ત્રીએ કાંતેલા જડા સૂતરમાંથી વણાવેલું પાણુકોઈ તેમને વહોરાવ્યું. આચાર્ય પાટણમાં આવ્યા ત્યારે રાજા કુમારપાળ વગેરે ૭૨ રાજાઓ તેમના સત્કારાર્થે સામા આવ્યા, તેમણે જોયું કે આચાર્યે જાડી ખાદી ધારણ કરી છે. કુમારપાળે કહ્યું: “આપ મારા ગુરુ છો. આપ આવું કપડું ઓઢો એ તો મારે લાજ મરવા જેવું થાય.” આચાર્યે જવાબ આપતાં કહ્યું: “તારા રાજ્યમાં તારા સ્વધર્મીઓ કંગાલ દશામાં માંડ માંડ પેટનું પૂરું કરે છે, તેમાં તું નથી લાજતો? અમારે સાધુને શું? અમારે તો આવાં લુગડાંએ ક્યાંથી હોય? અમે તો જૂનાં ને ફાટયાં-તૂટયાં વસ્ત્રોએ પહેરીએ. અમારા શરીરની અમને ચિંતા નથી.” એ ઉપદેશથી કુમારપાળે ગરીબ વસતીનું સંકટ નિવારવા દર વર્ષે એક કરોડ સોનૈયા વાપરવાનું ઠરાવ્યું. (૧૫૩)

[સ્થાનૈષણના સંક્ષિપ્ત સૂચનને હવે પછીના ત્રણ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર વિસ્તારથી સમજાવે છે.]

સ્થાનૈષણાવિધિ: ૧૬૪ ॥

સ્થાનસ્યાઽધિપતેર્જનસ્ય નિતરામાજ્ઞાં વિનૈકક્ષણં ।

સ્થાતું નોચિતમાત્મનિષ્ઠિતવતાં સ્થેયં નિયોગે તતઃ ॥

યસ્યાજ્ઞાનિલયસ્ય તસ્ય કિમપિ ગ્રાહ્યં ન ભોજ્યાદિકં ।
સ્થિત્વા તત્ર યથોચિતં ન મમતા સ્વલ્પાઽપિ કાર્યા સતા ॥

કીદૃશં નિવાસસ્થાનમ્ ? । ૧૫૫ ॥

ધર્માર્થે ગૃહિણા કૃતં બહુજનૈઃ સમ્ભૂય સંઘેન વા ।
સ્થાનં નાનુચિતં સતાં નિવસિતું નિર્મોહભાવેન તત્ ॥
દોષસ્યાઽત્ર ચ સમ્ભવો યદિ તદા સ્થેયં ગુહાયાં વને ।
ગ્રામે તાદૃશમેષણીયનિલયં સ્યાદુર્લભં પ્રાયશઃ ॥

સાધૂપાશ્રયે સ્ત્રીસાધ્વીગમનાગમનપરિહારઃ । ૧૫૬ ॥

સ્થાને યત્ર વસન્તિ સન્મુનિવરા વ્યારુધાનકાલં વિના ।
સાધ્વીનાં તરુણીજનસ્ય બહુશો ગત્યાગતી નોચિતે ॥
સાધ્વ્યો યત્ર વસન્તિ તત્ર ન નરૈર્ગમ્યં વિના પર્ષદં ।
સન્નિર્નૈવ કદાચનાપિ તરુણૈર્ગાઢં વિના કારણમ્ ॥

સ્થાનની એપણાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—જે મકાનમાં ભિક્ષુને ઉતરવાનું છે તે મકાનના માલિકની રજા વિના એ ક્ષણ તેમાં રહેવું આત્મનિષાવાળા મુમુક્ષુને ઉચિત નથી; માટે પૂરતી રીતે તેની રજા લઇને જ ઉતરવું. જેની રજા લઇને મકાનમાં નિવાસ કર્યો હોય તેના ઘરનો આહાર કે પાણી કશું ભિક્ષુથી લેવાય નહિ. જેટલો વખત ત્યાં રહેવું હોય, તેટલો વખત રહીને પણ તે સ્થાનની મનમાં જરા પણ મમતા આંધવી નહિ. (૧૫૪)

કેવા પ્રકારનું નિવાસસ્થાન ?

જે સ્થાનક ગૃહસ્થાને માટે ધર્મધ્યાન કરવાના હેતુથી એક ગૃહસ્થે અધ્યાત્મ હોય કે સંધિ મળીને અધ્યાત્મ હોય, પણ તે સ્થાનકમાં ભિક્ષુઓ નિર્મોહભાવે ઉતરે અને રહે તેમાં કાંઈ અનુચિતપણું નથી; તેવા સ્થાનકમાં વસતાં પણ જેને દોષનો સંભવ જણાતો હોય અને તદ્દન નિર્દોષ રહેવું હોય, તેમણે જંગલમાં કે ગુફા આદિ સ્થાનમાં જ રહેવું જોઈએ. ગામમાં તેવું સ્થાન મળવું પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. (૧૫૫)

સાધુઓ ઉતરે ત્યાં સ્ત્રી આદિનું ગમનાગમન ન જોઈએ.

જે સ્થાનમાં ત્યાગીઓ-ભિક્ષુઓ ઉતર્યા હોય, તે સ્થાનમાં બાધાના સમય વિના તરુણીઓ અને સાધ્વીઓનું વધારે ગમનાગમન થાય તે ઉચિત નથી; તેમજ ન્યાં સાધ્વીઓનો નિવાસ હોય ત્યાં સભાસભ્ય વિના પુરુષોએ અને તરુણ ભિક્ષુઓએ ખાસ કારણ વિના જવું નહિ. (૧૫૬)

વિવેચન—નિવાસસ્થાનક એ એક ત્યાગીને માટે સંયમનિર્વાહનું ઉપકરણ માત્ર છે, એટલે એ સ્થાનક એવું હોવું જોઈએ કે જે તેને સંયમ-સાધનાને માટે પૂરતું અનુકૂળ અથવા વિશુદ્ધ હોય. આટલા માટે સ્થાનના સંબંધમાં એષણીયતાનાં લક્ષણો બોધતાં આચારાંગ સૂત્રમાં જોષ્ણસ્સ જિક્ષ્ણ-મળપલેસ-જાવ-ધમ્મા-જુજોગચિંતાય એ મુજબ કહ્યું છે. એટલે કે જે પ્રાચ પુરુષોને નીકળવા-પ્રવેશવામાં કે ધર્મવિચારણા કરવામાં અગવડભરેલું સ્થાન હોય તે ગ્રહણ કરવું નહિ. આ દષ્ટિપૂર્વક મુનિને માટે વિશુદ્ધ સ્થાન કયું ? એવું સ્થાન મુનિએ કેવી રીતે લેવું ? તેવા સ્થાનમાં વસીને તેને એષણીય જ રાખવા માટે કેમ વર્તવું ? અને તેવું સ્થાન જો ન જ પ્રાપ્ત થાય તો શું કરવું ? આ બધા પ્રશ્નોની વિચારણા આ શ્લોકોમાં કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો જે સ્થાન પોતાની સંયમસાધના માટે બાધક ન લાગે તેવું સ્થાન પસંદ કરવું અને તે સ્થાનના માલિકની તેમાં ઉતરવા માટે પરવાનગી લેવી. ભલેને, મુસાફરખાનાનો જ કોઈ ખંડ હોય, પરંતુ તેના માલિક કે રખેવાળની પરવાનગી લેવી જ જોઈએ. આવા સ્થાનમાં જતાં આવતાં હિંસા કરવી પડતી ન હોય, કોઈને તકલીફ પડતી ન હોય, હિંસક

કે માહા શબ્દો કાને પડતા ન હોય, ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ બને તેવાં દ્રશ્યો નજરે આવતાં ન હોય, એવી બધી બાબતોનો વિચાર કરીને મુનિએ જોવું કે આ સ્થાનમાં સંયમની સાધના સુષુપ્ત પ્રકારે થઈ શકશે, તો જ તેમાં વસવા માટે માલેકની પરવાનાગી લેવી ઇષ્ટ છે. આવી રીતે જે માલેક કે રખેવાળની પરવાનાગી લેવામાં આવી હોય તેના ઘેરથી ભોજ્યાદિક પદાર્થો ન લેવા જોઈએ, તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. જે ગૃહસ્થ સ્થાન આપે તે ગૃહસ્થ જો ભોજનના પદાર્થો પણ આપે, તો તેથી મુનિ એક જ ધરના મહેમાન બની જાય અને પરિણામે તેમાંથી રાગ કે મમતા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે; કદાચિત એ સ્થાનનો માલિક મુનિની જરૂરીઆતોનો અંગાઉથી ખ્યાલ કરીને મુનિને માટે જ કાંઈ વસ્તુઓ તૈયાર કરવાને અને તે મુનિને અર્પણ કરવાને લલચાવ, પરન્તુ તેથી મુનિ દોષભાગી થાય; વળી સ્થાન આપનારને સ્થાનની સાથે ભોજનના પદાર્થો આપતાં મનથી પણ સંકેત થાય અને બહારથી તેવો સંકેત તે ન દર્શાવી શકવાથી તેનું મન દુભાય; આવાં અનેક કારણોથી મકાનના માલીકના ગૃહથી ભોજનના પદાર્થો ન ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા ઉચિત છે. તેમાં વિનય ધર્મ અને ગોચરીની અહિંસા રહેલાં છે. આવું નિર્દોષ સ્થાન વસતીમાં મળવું ઘણીવાર મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જે ધરમાં ગૃહસ્થો રહેતા હોય તે ધરમાં સ્ત્રીઓ, આકરો, પશુઓ વગેરે હોય, અને તેવા સ્થાનમાં સંયમનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થઈ પડે. આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “જે મકાનમાં ગૃહસ્થોના સમુદાયની વચ્ચે થઈને દાખલ થઈ શકાતું હોય અને તેથી જવા-આવવામાં અગવડભરેલું હોય તેવું મકાન સાધુ કે સાધ્વીએ લેવું નહિ; જે મકાનમાં ધરઘણી કે ચાકરડીઓ પરસ્પર લડતાં હોય, તથા તૈલાદિથી અભ્યંગ કરતાં હોય, નહાતાં હોય અથવા નમ્ર થઈ રહેતાં હોય, તેવા મકાનમાં રહેવું નહિ; જે સ્થાન ચિત્રામણથી ભરપૂર હોય અને તેથી ધર્મધ્યાનને અનુકૂળ ન હોય તેવા સ્થાનમાં રહેવું નહિ.” આવાં દૂષણોથી રહિત વસતીની વચ્ચેનું સ્થાન કોઈ ગૃહસ્થનું મળવું મુશ્કેલ છે, એટલે કોઈ ગૃહસ્થે કિંવા ગૃહસ્થોના સમુદાયે ‘ધર્મક્રિયાને અર્થે’ કોઈ સ્થાન બનાવ્યું હોય, તે સ્થાન ત્યાગી-મુનિના નિવાસ માટે નિર્દોષ હોવાનો વધુ સંભવ છે. વસ્તુતઃ આવું સ્થાન કે જે ઉપાશ્રમ કહેવાય છે તે ગૃહસ્થોની ધર્મ-

કરણીને અર્થે ખંધાવવામાં આવેલું હોય છે, મુનિઓને માટે જ ખંધાવેલું હોતું નથી, એટલે મુનિઓને માટે એવું સ્થાન એપણીય જ લેખાય, છતાં કેટલાકો તેવા સ્થાનમાં દોષ જુએ છે, અને તેથી ઉપાશ્રયમાં નિવાસ કરવાનું ઉચિત સમજતા નથી. ઉપાશ્રયમાંનો નિવાસ નિર્મોહલાવે કે મમત્વરહિત કરવામાં આવતાં સંયમસાધનાને માટે અનુકૂળ નીવડે છે. છતાં આવા ઉપાશ્રયોમાં વસતાં પણ જેઓ દોષ માનતા હોય તેઓને માટે નિર્દોષ સ્થાન કુદરતી રીતે બનેલી ગુફાઓ કે વન-ઉપવન જ માત્ર છે, કારણકે મનુષ્યોના કશા આરંભ સમારંભ વિના એવાં સ્થાનો બનેલાં હોય છે, જ્યારે નગર કે ગામમાંનાં મકાનોમાં આરંભ-સમારંભ થએલો હોય છે, એટલે નગરમાં સમારંભ વિના બનેલું કુદરતી સ્થાન પ્રાયઃ દુર્લભ હોય છે. વિશુદ્ધ સ્થાન શોધ્યું હોય, મેળવ્યું હોય, તથાપિ તે પુનઃ અશુદ્ધ બની જાય છે, તેટલા માટે તેને વિશુદ્ધ રાખવા પણ યત્નવંત રહેવું જોઈએ. સંયમને બાધાકારક પ્રસંગો ન ઉપસ્થિત થાય, કિંવા મમત્વ, મોહ કે રાગનું ઉદ્દીપન ન થાય, તેટલા માટે ગ્રંથકારે એક જ મુખ્ય ચેતવણી વર્તમાન સમયના વાતાવરણનો વિચાર કરીને આપી છે, અને તે ચેતવણીને શાસ્ત્રકારોનો ટેકો પણ છે. તે ચેતવણી એ છે કે વ્યાખ્યાન કે કથાના પ્રસંગ સિવાય સાધુઓના નિવાસસ્થાનમાં તરણી સ્ત્રીઓએ કે સાધ્વીઓએ બહુ આવળ કરવી નહિ અને સાધ્વીઓના નિવાસસ્થાનમાં તેવા સમય સિવાય તરણ પુરૂષોએ કે ભિક્ષુઓએ ઉચિત કારણ વિના બહુ આવળ કરવી નહિ.

દૃષ્ટાન્ત—એકદા એક વૃદ્ધ સંન્યાસી પોતાના એક જુવાન સંન્યાસી શિષ્ય સમેત એક ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યા. ધર્મશાળાના રક્ષકે બેઠીને પોતાના નિવાસના ખંડની બાજુએ જ આવેલા એક સ્વચ્છ અને સુંદર ખંડમાં ઉતરવાની રજા આપી એટલે બેઠીએ ત્યાં મુકામ કર્યો. શિષ્ય યોગની શ્રેણી ઉપર સારી પેઠે ચડતો હતો, નિત્ય પ્રાણુયામાદિમાં સારી પેઠે સમય ગાળતો હતો અને વિદ્યાભ્યાસમાં પણ ઠીક આગળ વધેલો હતો. શિષ્ય સત્કર્મશીલ હોઈને ગુરૂનો તેની પ્રત્યે સંતોષ અને વત્સલ ભાવ હતો.

શિષ્ય રોજ નગરમાંથી માધુકરી લાવતો અને ગુરુ શિષ્ય એક વાર ભોજન કરી નિત્યકર્મ, અધ્યયન, ધ્યાનાદિમાં સમય ગાળતા. કાન એ એક એવી હ્રદય છ કે તે અનિચ્છાએ પણ વિષયને ગ્રહણ કરે છે. ધર્મશાળાના રક્ષકની નવી સ્ત્રી અને તેની એક જુવાન પુત્રી રોજ ધરમાં બેઠાં બેઠાં અવનવાં ગીત ગાતી, તે શિષ્યના કાનમાં આપોઆપ પ્રવેશવા લાગ્યાં, કારણકે બેઉ ખંડની વચ્ચે માત્ર એક દિવાલ જ આડી હતી. શિષ્ય પ્રાણાયામ કે ધ્યાન કરવા બેસે, ત્યારે પણ તેનું ચિત્ત એ મધુર કંઠનાં ગીતો તરફ વળવા લાગ્યું અને થોડા દિવસમાં તો તે ગીતોની માધુરી તેને એટલી આકર્ષક થઈ પડી કે એ ગીત ગાનારી સ્ત્રીઓનાં મુખનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા તેને થવા લાગી. આ ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા એક વાર શિષ્ય એ રક્ષકને ઘેર જ માધુકરી માટે ગયો. રક્ષકની પુત્રીએ ભાવપૂર્વક તેને માધુકરી આપી, તે સમયે તેની અને શિષ્યની આંખો મળી. એ જ ક્ષણે શિષ્યને નેત્રવિકારે મ્હાત કર્યો. પછી તે રોજ રોજ રક્ષકને ઘેર માધુકરી માટે જવા લાગ્યો અને એ જુવાન બાળાનું દર્શન કરી આનંદ પામવા લાગ્યો. શિષ્યના ચિત્તની ચલિતાવસ્થા કેટલેક સમયે ગુરુના જાણવામાં આવી, એટલે તેમણે એ સ્થાનનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી, પરંતુ શિષ્યને તો એ સ્થાનનું મમત્વ ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું હતું એટલે તેણે એ જ સ્થાને રહેવાનો આગ્રહ પકડી રાખ્યો. ગુરુએ શિષ્યને પોતાનો સંન્યાસીધર્મ સમજાવ્યો પણ શિષ્યે માન્યું નહિ, એટલે ગુરુ ચાલ્યા ગયા અને શિષ્ય એ સ્થાનમાં એકલો રહેવા લાગ્યો. દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા. એક વાર કોઈ કારણ પ્રસંગે રક્ષકની નવી સ્ત્રી અને તેની પુત્રી લડી પડ્યાં અને એક બીજાને ગાળો દેવા લાગ્યાં. રક્ષક આવ્યો, તેને તેની સ્ત્રીએ ઉંધું ઉંધું સમજાવ્યું એટલે તેણે પુત્રીને શિક્ષા કરી. મમત્વથી પક્ષપાતવાળા થએલા શિષ્યને એ બાળાની દયા આવી અને એક એકાંત પ્રસંગે તેણે એ બાળાને કહ્યું કે: “હે સુંદરી! પિતાના ધરમાં આવો કલેશ વેઠવા કરતાં તું મારી સાથે આવે, તો હું તારો નિર્વાહ કરીશ અને મારી પાસે કશું દુઃખ તને પડશે નહિ.” સરળ સ્વભાવની એ બાળા પોતાની નવી માતાથી અને દૂર પિતાથી કંટાળી હતી, તેને શિષ્યનાં આવાં

વચનોથી આશ્વાસન મળ્યું અને તેને પણ તે જીવાન સંન્યાસી પ્રત્યે રાજ ઉત્પન્ન થયો. એકદા રાત્રિને સમયે તે બાળા શિષ્ય પાસે આવી અને શિષ્ય તેની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. રક્ષકે રાજદરબારમાં ફરીયાદ કરી અને કેાટવાળે જીવાન સંન્યાસી તથા રક્ષકની પુત્રીને નાસી જતાં પકડી રાજની પાસે હાજર કર્યા. ગુરૂને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે પણ રાજ પાસે આવ્યા. આપત્તિમાં આવી પડેલો શિષ્ય ગુરૂને વળગી પડ્યો અને બોલ્યો: “ઓ ગુરૂદેવ! હું પતિતને તમે બચાવો.” ગુરૂએ રાજને કહીને શિષ્યને છોડાવ્યો અને તેને તેના દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું; પરંતુ હવે શિષ્યને યોગ-માર્ગમાં એકડે એકથી ધ્રુવવાની શરૂઆત કરવી પડી! એષણારહિત-અશુદ્ધ સ્થાન સંયમમાર્ગે ચડતા ત્યાગીને કેવી રીતે નીચે પાડવાના નિમિત્તરૂપ બને છે, અને ક્રમે ક્રમે વધુ ને વધુ અસંયમ ચિત્તમાં પ્રવેશ કરતો જાય છે, તે દર્શાવનારૂં આ દષ્ટાન્ત છે. (૧૫૪-૧૫૫-૧૫૬)

[કોઈ વાર લાંબા સમય સુધી એકનું એક સ્થાન સેવવાથી પણ રાજ કે મમત્વનું કારણ બની જાય છે અને સંયમની સાધનામાં બાધક થાય છે, તેટલા માટે સંયમીને માટે એક જ સ્થાનમાંના નિવાસની કાળમર્યાદા નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવી છે.]

નિવાસમર્યાદા । ૧૫૭ ॥

ગ્રીષ્મે વા શિશિરે સતાં નિવસનં માસાત્પરં નોચિતં ।

વર્ષે માસચતુષ્ટયાત્પરતરં સ્થાતું ન યુક્તં મુનેઃ ॥

एकत्राऽधिकवासतो यमभृतां शैथिल्यसङ्गादयो—

नातः कारणमन्तरेण मुनिभिः स्थेयं हि मानात्परम् ॥

નિવાસની મર્યાદા.

ભાવાર્થ—શિયાળામાં અને ઉનાળામાં ત્યાગીઓએ ખાસ કારણ વિના એક મહીનાથી વધારે એક સ્થાને ન રહેવું; ચોમાસામાં ચાર મહીનાથી વધારે ન રહેવું. કારણ વિના એક ટેકાણે વધારે રહેવાથી ગૃહસ્થાની સાથે

દષ્ટિરાગ-મોહ બંધાય છે, અને તેથી ચારિત્ર્યમાં શિથિલતા આદિ દોષો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; માટે વિનાકારણે મુનિઓએ એક સ્થાને મર્યાદાથી અધિક નિવાસ ન કરવો. (૧૫૭)

વિવેચન—થોડા સમયનો એક સ્થાનનો નિવાસ પણ ત્યાગીઓને પ્રસંગવશાત્ મમત્વોપાદક થઇ પડે છે અને તેમના સંયમમાં બાધા નીપળવે છે, તો પછી ચિર સમયનો નિવાસ તેમને પતિત કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? જૂદે જૂદે સ્થળે ત્યાગી મહાત્મા મંદિરોમાં પોતાનો અહીં જમાવી બેઠા છે અને અનેક પ્રકારના લોભ, લાલચ તથા વિકારમાં ભરાઈ પડ્યા છે, સંન્યાસીઓ પણ મહાધિપતિઓ થઈને બેઠા છે અને યતિઓ ઉપાશ્રયોના માલિક થઈ બેઠા છે, તેનું ખર્ચ કારણ જો જોઈએ તો તેમને એક સ્થાનનો બંધાઈ ગએલો મોહ માત્ર છે, અને પછી એ મોહની આસપાસ પોતે જ રચેલા જાળામાં પોતે ફસાઈ પડ્યા હોય છે. મધ્ય કાળમાં ઉત્પન્ન થએલો ચૈત્યવાસી સાધુઓનો વર્ગ અને હાલનો જતિવર્ગ મૂળે સંયમી જૈન સાધુવર્ગ હોવા છતાં આજે તે સંયમથી કેટલો દૂર જઈ બેઠો છે? આવી રાગી જાળમાં એક સંયમી સાધુ કે સંન્યાસી ન ફસાય તેટલા માટે એક જ સ્થાનમાં નિવાસ કરવા માટેની કાળમર્યાદા બાંધવી આવશ્યક છે અને તે આ શ્લોકમાં બાંધી છે. ચાતુર્માસના ચાર મહિના એક સ્થાને રહેવું અને ગ્રીષ્મ તથા શિશિરમાં સ્થળે સ્થળે ફર્યા કરવું, પણ કોઈ સ્થાને એક માસ કરતાં વધુ સમય ન રહેવું એવું સૂચન અત્ર કરેલું છે, કારણકે એથી વધુ સમય એક સ્થળમાં રહેતાં લોકો સાથે દષ્ટિરાગ બંધાય છે અને ચારિત્ર્ય શિથિલ બનતું જાય છે. સંન્યાસીઓને અને જૈન મુનિઓને પણ તેમનાં પૃથક્ પૃથક્ શાસ્ત્રો ચાતુર્માસમાં એક જ સ્થાને રહેવાની આજ્ઞા કરે છે, કારણકે ચાતુર્માસ એ અનેક જીવ-જંતુઓની ઉત્પત્તિનો સમય હોવાથી તે ઋતુમાં કરવામાં આવતો પ્રવાસ હિંસાનું કારણ થઈ પડે છે. અત્ર કારણમન્તરેણ—અર્થાત્—‘વિનાકારણે’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરેલો છે, તેનો હેતુ એવો છે કે આ કાળમર્યાદાનો ભંગ કાંઈ ઉચિત કે મહત્ત્વના કારણે થઈ શકે છે. બીમારીનું, બિમાર મુનિની સેવાનું, વૃદ્ધાવસ્થાનું, મહામારીનું, વિગ્રહનું કે એવું કાંઈ કારણ હોય, તો

આ માસકલ્પ અને ચાતુર્માસ કલ્પનો ભંગ અનિવાર્ય હોય, તેથી વધુ સમય એક સ્થાને રહી શકાય, પરંતુ એ કારણ દૂર થતાંની સાથે જ મુનિએ પુનઃ પોતાની આચારમર્યાદાનું પાલન કરતા થઈ જવું જોઈએ. (૧૫૭)

[મુનિએ સ્થળે સ્થળે સામાટે અને કેવી રીતે વિહાર કરવા તે નીચેના બે શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.]

અપ્રતિબદ્ધવિહારઃ । ૧૫૮ ॥

રુદ્ધં શૈવલિનીજલં મલયુતં સ્ત્રોતો ગતં નેત્રિલં ।

તદ્વત્સાધુજના વિશુદ્ધચરિતાઃ સ્યુશ્ચેદ્વિહારોચ્ચતાઃ ॥

દ્રવ્યાદિપ્રતિબન્ધતોઽપ્રતિહતૈર્યાવચ્ચ જહ્વાબલં ।

ગન્તવ્યં ક્ષિતિમણ્ડલે મુનિવૈરદેશાનુદેશં ક્રમાત્ ॥

સાધૂનાં પાદવિહારઃ । ૧૫૯ ॥

નાઽશ્વોષ્ટ્રાદ્યધિરોહણં ન ચ કદા ગન્ત્યાદિયાનાસનં ।

નો નૌકાશિબિકાદિરોહણમથો નિષ્કારણં યુજ્યતે ॥

વસ્ત્રાદ્યં નિશ્ચિલં નિજોપકરણં સ્કન્ધાદિનોદ્ધવા સ્વયં ।

પાદેનૈવ વરં વિહારકરણં સંન્યાસિનાં શ્રેયસે ॥

અપ્રતિબંધ વિહાર.

ભાવાર્થ—નદીનું પાણી એક ઠેકાણે રૂંધાઈ રહે છે તો તે મેલ કે શેવાળથી ગંદું થાય છે, પણ પ્રવાહમાં ચાલતું હોય તો તે નિર્મળ રહે છે; તેવી રીતે સાધુ જનો એક ઠેકાણે રોકાઈ ન રહેતાં વિહારમાં ઉદ્યત રહે છે તો તેમનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ રહે છે. માટે ત્યાંસુધી રોગ કે જરા અવસ્થાથી જંધાવળ ક્ષીણ ન થયું હોય ત્યાંસુધી કેાઈ પણ દ્રવ્યાદિ પ્રતિબંધથી ન બંધાતાં મુનિઓએ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં ક્રમસર પૃથ્વીની પીઠ ઉપર થોડા સ્થળે વિચરવું જોઈએ. (૧૫૮)

સાધુઓની પગની મુસાફરી.

સાધુ જનોએ—સંન્યાસીઓએ ઘોડા ઊંટ આદિ વાહન ઉપર ન બેસવું, ગાડી-ગાડા કે રથમાં પણ ન બેસવું, વિનાકારણે નાવ, વહાણ કે પાલખીમાં ન બેસવું, વસ્ત્રપાત્રાદિ પોતાનાં બધાં ઉપકરણ મળૂં પાસે ન ઉપડાવવાં, પણ પોતાના ખભા ઉપર ઉપાડીને પગપાળા મુસાફરી કરવી, તે જ ત્યાગી-ઓને માટે શ્રેયસ્કર છે. (૧૫૯)

વિવેચન—પૂર્વે એક સ્થાને ચિરસમય નિવાસ કરવાનાં જે દૂષણો બતાવ્યાં છે, તેથી ઉલટી રીતે અહીં અપ્રતિબદ્ધ રીતે વિહાર કરવાના લાભો બતાવ્યા છે. સરિતામાં વહી જતા જળની નિર્મળતાના જેવું એક ત્યાગીનું જીવન નિર્મળ ત્યારે જ રહે કે જ્યારે તે મોહ કે મમત્વનાં સાધનોથી દૂર રહે અને કોઈ એક સ્થળે દષ્ટિરાગ બંધાયા પૂર્વે જ ત્યાંથી વિહાર કરીને અન્ય સ્થળે જઈ વસે, અર્થાત્ જળની પેઠે તે પણ હમેશાં વહેતો જ રહે. તેનો આ વિહાર કે વહન પણ જંધામાં બળ હોય ત્યાંસુધી અપ્રતિહત રીતે ચાલુ રહેવું જોઈએ, તેનો હેતુ બીજા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરેલો છે. જંધાબળની અપેક્ષા એટલા માટે છે કે સાધુથી વાહનમાં બેસીને કે ઊંટ-ઘોડાપર ચડીને પ્રવાસ કરવો ઉચિત નથી, તેમ જ પોતાનાં ઉપકરણોનો બોળે પણ પોતે જ ઉપાડવાનો છે. “વહેતા જળમાં હોયે ન મળ” એવું કહેવત છે, અને એ જ કહેવતને ગ્રંથકારે ગ્રહણ કર્યું છે, છતાં એ વહન નદીમાંનું હોવું જોઈએ, નહિકે લોખંડના પાઈપની અંદર બંધાઈને વહી જતા જળનું. જેવી રીતે પાઈપમાં-નળમાં વહી જતું જળ બંધાઈને વહેતું હોવાથી નળની અંદર શેવાળ કે કાટ બાજે છે અને પાણી મલિન થવાનો સંભવ રહે છે, તેવી રીતે અશ્વ, ઊંટ, પાલખી, વહાણ ઇત્યાદિ વાહન ઉપર બેસીને વિહાર કરતા મુનિની મનોવૃત્તિને પણ કાટ ચડવાનો ભય રહે છે. ગમનાગમનનો જે સંયમ જંધાબળથી વિહાર કરતો મુનિ કે ત્યાગી જાળવી શકે છે તે સંયમ પારકે પગે પ્રવાસ કરનાર ત્યાગી જાળવી શકતો નથી અને એ રીતે ગમના-

ગમનનો પરિગ્રહ વધે છે. આટલા માટે વાહનનો ત્યાગ કરવાનું અને પોતાના પગમાં બળ હોય ત્યાંસુધી એક પછી એક દેશમાં ફરતા ફરવાનું-ઉડતા નિર્દોષ પંખીના જેવું જીવન ગાળવાનું ત્યાગી-મુનિને માટે ફરમાવવામાં આવેલું છે. પોતાનાં ઉપકરણોનો બોબો પણ પોતે ઉપાડવાનું મુનિને માટે ઈષ્ટ છે. તેથી ગાનાદિનાં કે દેહનિર્વાહનાં ઉપકરણોનો પરિગ્રહ પણ ઓછો થાય છે અને સંયમ વધે છે. તેથી ઉલટું જે મહંતો અને સંન્યાસીઓ રેલ્વેમાં વિહાર કરતા ફરે છે તેમનાં ઉપકરણો તો રેલ્વેના ડબ્બે-ડબ્બા ભરાય તેટલાં હોય છે તે તેમની સવારીઓનાં દશ્યો જોનારાઓને જાણીતું છે ! ત્યાગ એ જ જેનો ધર્મ છે અને સંયમ એ જ જેની સાધ્ય વસ્તુ છે, તેણે પોતાનાં ઉપકરણોનો ભાર ઉચ્ચકવા માટે પરાશ્રયી થવું પડે તે શું પામરતા નથી ? છતાં વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે જ્યારે પગે વિહાર થઈ ન શકતો હોય, કિંવા પોતાનાં વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ઉપાડી ન શકાતાં હોય, ત્યારે પાલખી જેવા સાધનનો ઉપયોગ કરવાની મુનિને જરૂર પડે છે અને જ્યારે પૂલ વિનાની જળભરિત નદી જેવું સ્થાન ઓળંગવાનું હોય છે, ત્યારે વહાણમાં બેસવાની પણ મુનિને જરૂર પડે છે : આવી અનિવાર્યતાને કારણે નિષ્કારણ શબ્દ યોજીને ગ્રંથકારે અપવાદયુક્ત સ્થિતિનું યોગ્ય રક્ષણ કર્યું છે. આ રેલ્વેના અને હવાઈ વિમાનોના યુગમાં કદાચ એવું લાગે કે પગપાળી મુસાફરી કેટલી થઈ શકે ? દૂર દૂરના દેશમાં જઈને મુનિ ઉપદેશદાન શી રીતે કરી શકે ? પરંતુ ભૂલવું ન જોઈએ કે પૂર્વે જૈન મુનિઓએ ભારતની ચારે દિશામાં પગપાળા ફરી વળીને જ ઉપદેશપ્રચાર કર્યો હતો અને ઐહ સાધુઓએ પણ પગપાળા ફરીને અહલદેશ, ચીન અને જાપાન સુધી ઐહ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો. તે વખતે આગગાડી, સ્ટીમર કે હવાઈ વિમાનો નહોતાં. વસ્તુતઃ ઉપદેશપ્રચારનો આધાર ગમનાગમનની સગવડ ઉપર રહેલો નથી, પરંતુ ઉપદેશકના સંયમ અને તપ ઉપર રહેલો છે. (૧૫૮-૧૫૯)

[કમે કરીને હવે આદાનભંડનિક્ષેપ અર્થાત્ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ લેવા-મૂકવાની સમિતિનો વિષય આવે છે.]

વચ્ચાણાદાનનિક્ષેપવિધિઃ । ૧૬૦ ॥

વચ્ચાદેર્ન ચ યત્ર તત્ર ધરણં કિન્તુ વ્યવસ્થાપુરો ।

ન્યાસો યોગ્યપદે સદા યતનયાઽઽદાનં પુનઃ કારણે ॥

તત્સર્વં ઘટતે વિના ન યમિનાં સમ્માર્જનં વીક્ષણં ।

તદ્ગ્રાહ્યં ન્યસનીયમત્ર સકલં સમ્માર્જ્યં દૃષ્ટ્વા તથા ॥

વસ્ત્ર-પાત્રાદિ લેવા-મૂકવાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—મુનિઓએ પોતાનાં વસ્ત્રાદિ ઉપકરણુ ન્યાં ત્યાં રખડતાં ન મૂકવાં, કિન્તુ વ્યવસ્થાપૂર્વક વીંટી બાંધીને યોગ્ય સ્થાને યતનાપૂર્વક મૂકવાં; વળી તેનું કામ પડે ત્યારે યતનાથી લેવાં, પણ તે નજરે જોયા વિના કે પૂંજણીથી પૂંજ્યા વિના લેવાં-મૂકવાં ન ધટે; માટે જે કંઈ લેવું-મૂકવું પડે તે જોઈ પૂંજીને લેવું કે મૂકવું. (૧૬૦)

વિવેચન—‘આદાનનિક્ષેપ’ એ પાંચમાંની ચોથી સમિતિ છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે સૂક્ષ્મ જંતુઓની હિંસા ન થાય તેટલા માટે એક મુનિએ પોતાનાં ઉપકરણો સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેનું આ શ્લોકમાં સૂચન છે. આદાનનિક્ષેપ સમિતિની વ્યાખ્યા એવી છે કે—

ગ્રાહ્યં મોહ્યં ચ ધર્મોપકરણં પ્રત્યુપેક્ષ્ય યત્ ।

પ્રમાર્ક્યં ચૈયમાદાનનિક્ષેપસમિતિઃ સ્મૃતા ॥

અર્થાત્—ધર્મોપકરણોને જોઈને તથા પ્રમાણને લેવાં મૂકવાં, તે આદાનનિક્ષેપ નામની સમિતિ છે. કોઈ પણ વસ્તુને જોઈને-સંભાળીને લેવી તથા મૂકવી તેના બે લાભો મુખ્ય છે. એક લાભ એ છે કે વસ્ત્ર કે પાત્રાદિને જો કોઈ ઝેરી જંતુ વળગ્યું હોય તો તેને જોઈને-સંભાળીને લેવા મૂકવાથી તે જંતુના દંશમાંથી બચી શકાય; આ લાભ પોતાના હિતનો છે; પણ આ સમિતિનો હેતુ તો હરકોઈ જંતુની અકારણુ હિંસા થતી અટકાવવાનો છે, અને તે જ પરમ આધ્યાત્મિક લાભ છે. આ લાભને માટે-સમિતિના પાલનને અર્થે મુનિને અત્ર કહેવામાં આવ્યું છે કે-તેણે પોતાનાં ઉપકરણો જોઈને-

પૂંજણીથી સંભાળીને ધીરેથી ચતનાપૂર્વક મૂકવાં લેવાં તથા સુવ્યવસ્થિત રાખવાં, પણ બેદરકારીથી જેમ-તેમ ફેંકવાં, ઉડાડવાં કે હડસેલવાં નહિ. ચતનાસહિત અને ચતનારહિત પોતાની વસ્તુઓ લેવા-મૂકવાની ટેવવાળાં મનુષ્યોનાં કાર્યોનું તુલનાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરનારાઓથી જ એ સમજી શકાશે કે આ બાહ્યતઃ નજીવી દેખાતી ચતના મનુષ્યને કેટલી અકારણ હિંસામાંથી બચાવી લે છે. (૧૬૦)

[હવે આ સમિતિના એક અંગરૂપ પ્રતિલેખન-પરિચેદનની ક્રિયાની આવશ્યકતા અંગકાર દર્શાવે છે.]

વસ્ત્રાદિપ્રતિલેખનક્રિયા । ૧૬૧ ॥

**उद्युक्तो दिवसे सदा नियमतः प्रातश्च सायं यमी ।
वस्त्रादेः प्रतिलेखनं विधियुतं कुर्याच्च सूक्ष्मेक्षया ॥
स्यादेवं यमरक्षणं न च भवेत् सूक्ष्माङ्गिनां हिंसनं ।
नाप्यालस्यनिषेवणं निजतनो रक्षाऽलिसर्पादितः ॥**

વસ્ત્રાદિના પ્રતિલેખનની ક્રિયા.

ભાવાર્થ તથા **વિવેચન**—જેવી રીતે વસ્તુને લેવા મૂકવામાં એક મુનિએ ચતનાપૂર્વક વર્તવું જોઈએ, તેવી રીતે પોતાની નિત્યના ઉપયોગની વસ્તુનું પ્રતિલેખન પણ કરતા રહેવું જોઈએ. કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જેને બહુ લેવી-મૂકવી ન પડે, પરંતુ આખો દિવસ પોતાના અંગ પર કિંવા સાથે જ રહે અને તેમાં પણ સૂક્ષ્મ જંતુઓ પેસી કે ચઢી ન જાય, તેટલા માટે આ પ્રતિલેખન ક્રિયા આવશ્યક છે. આવી વસ્તુઓને રોજ સફાઈ અને સાંજે બારીક નજરે વિધિસહિત જેવી અને સંભાળીને શુદ્ધ કરી રાખવી કિંવા ધારણ કરવી, કે જેથી સૂક્ષ્મ જંતુઓનું સંરક્ષણ થાય અને સંયમની પુષ્ટિ થાય. આ આધ્યાત્મિક લાભ ઉપરાંત બીજો લાભ તેથી એ પણ થાય કે તેથી પ્રમાદ કે આપસ દ્વે

થાય અને જો કદિ સપ્ત-વીંછી જેવાં ઝેરી જંતુઓ વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ઉપર ચડ્યાં હોય તો તેનાથી પોતાનું રક્ષણ થાય. (૧૬૧)

[મુનિને શયન પછી પ્રમાદજનક ન નીવડે, તેટલા માટે ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં તે વિષે સૂચન કરે છે.]

પટ્ટાદૌ શયનાસનમ્ । ૧૬૨ ॥

પલ્યદ્વે શયનાસનાદિ યમિનાં નૈવ ક્વચિદ્ યુજ્યતે ।

નો વેત્રાસનમશ્ચિકાદિષુ પુનર્નૈવાપિ સ્વટ્વાદિકે ॥

પટ્ટે કાઠમયેઽથવા ક્ષિતિતલે દર્ભાદિસંસ્તારકે ।

સાધૂનાં શયનાસનં સમુચિતં હન્તું પ્રમાદાદિકમ્ ॥

ભૂમિ કે પાટ ઉપર શયન.

ભાવાર્થ—સંયમધારી મુનિએ કદાપિ પલંગ ઉપર સૂવું કે એસવું ન ઘટે, તેમજ આરામખુરશી, માંચી કે ખાટલા ઉપર પણ સૂવું-એસવું ઉચિત નથી, કિન્તુ લાકડાની પાટ, ભૂમિતળ કે દર્ભાદિની પથારી ઉપર સાધુ જનોએ સૂવું-એસવું ઘટે, કેમકે તેથી પ્રમાદ, નિદ્રા, તંદ્રા આદિ પણ દૂર થાય. (૧૬૨)

વિવેચન—પલંગ, આરામખુરશી, ઢાલીયા, હીંચકો, ઇત્યાદિ બધાં સુખાસનો છે, અર્થાત્ દેહને સુખ આપવા માટેનાં સાધનો છે; પરન્તુ એ સુખાસનો છે માટે જ પ્રમાદસાધનો પણ છે. તે બધાં પ્રમાદનાં જનક છે. નિદ્રા સ્વાભાવિક છે, નિદ્રા વિના દેહનું પોષણ અને રક્ષણ થતું નથી; પરન્તુ સાંચી નિદ્રા માટે સુખાસનની જરૂર નથી. જે મજૂરો દિવસે ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે તેમ જ જે માનસિક શ્રમ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ, અભ્યાસીઓ વગેરે આખો દિવસ પોતાના કાર્યમાં મગ્ન રહ્યા કરે છે તેમને ભોંયે પણ ગાઢ નિદ્રા આવી જતાં વાર લાગતી નથી; તેથી ઉલટું સુખ-વસ્તુ પુરૂષોને, રાજાઓને કે ધનાઢ્યોને ઉંધને લલચાવવા માટે જન પલંગ, ઢાલીયા કે હીંચકો ખાટની જરૂર પડે છે ! આ રીતે શય્યા માટેનાં

આ સુખસાધનો વસ્તુતઃ પ્રમાદને પોષનારાં જ સાધનો અને છે. ઉંઘ ન જૂએ તૂટી ખાટ એવું એક કહેવત છે, તે સ્વાભાવિક રીતે ઉભરાતી નિદ્રા માટે છે, જ્યારે જોએ આખો દિવસ પ્રમાદ કે સુસ્તીમાં ગાળે છે તેમને સવામણુ રૂની તળાઇમાં આજોટી આજોટીને મહાપરિશ્રમે ઉંઘ લાવવી પડે છે. સંયમીને ઉંઘ માટે સુખસાધન ન હોવું જોઇએ એટલે કે તેમને પલંગ, ઢોલીયો, ખાટ, આરામખુરશી ઇત્યાદિ ન હોવાં જોઇએ, કિન્તુ કાજની કઠોર પાટ કે ભૂમિ કે દર્ભની પથારી હોવી જોઇએ, અને તેની ઉપર તેમને પૂરી નિદ્રા મળવી જોઇએ; અર્થાત્ તેવી શય્યામાં નિદ્રા મળે તે માટે તેમણે સ્વલ્પ પણ શારીરિક-માનસિક પ્રમાદ ન સેવવો જોઇએ. શય્યામૂર્મિતલં એ જ યોગીને માટે નિદ્રાનું સાધન હોય. એથી પ્રમાદ આવતો નથી અને દિવસે પ્રમાદ સેવવાની ઇચ્છાનું પણ નિવારણ થાય છે. વળી નરમ ગદેલા કે નેતરમાં ભરેલાં આરામાસનો વગેરેમાં જતુંએ ભરાઇ રહે છે અથવા ઉત્પન્ન પણ થાય છે. એવાં આસનોમાં સૂવું એસવું સંયમીને માટે નિષિદ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

દષ્ટાંત—મેવાડના શિશોદિયા રાણા પ્રતાપને મોગલોનું આક્રમણ થતાં થોડા સૈનિકો સાથે વનમાં નિવાસ કરવો પડ્યો, ત્યારે મોગલો પાસેથી પોતાની માતૃભૂમિ પાછી જીતી લેવાનું સતત ચિંતન તેના અંતઃકરણમાં રહ્યા કરતું હતું. દંતકથા એવી છે કે આ કર્તવ્યનિષ્ઠા તેને મન સર્વોપરિ હતી એટલે તેણે સર્વ શારીરિક સુખોનો ત્યાગ કર્યો હતો, કારણકે જો તે શારીરિક સુખોમાં મગ્ન બની જાય તો તે પ્રમાદવશતઃ પોતાના કર્તવ્યને વિસરી જાય એવું તે સમજતો હતો. સુખશય્યા પણ પ્રમાદની જનેતા હોવાથી તે વનનિવાસમાં ભોંયે દર્ભ પાથરીને નિદ્રા લેતો. જો વનમાં તેણે સુંવાળા નરમ ગદેલા ઉપર નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા કરી હોત, તો તેની પ્રાપ્તિ તેને માટે અશક્ય નહોતી. તે વનમાં અનેક સૈનિકો, અનુચરો અને સ્વામિનિષ્ઠ સેવકોની સાથે રહેતો હતો એટલે તેઓની દ્વારા તેને સુખસાધનો પણ મળી શકે તેમ હતું, પરન્તુ કર્તવ્યનિષ્ઠામાં જરા પણ પ્રમાદ ન પેસી જાય અને મેવાડની સ્વતંત્રતાનું જ સતત ચિંતન

રહ્યા કરે તેટલા માટે તેણે દર્ભની પથારી ઉપરનું શયન પસંદ કર્યું હતું. પ્રતાપ યોગી કે ત્યાગી નહોતો છતાં કર્તવ્યનિષ્ઠા માટેનું તેનું આચરણ તો એક સંયમીને શોભે તેવું હતું. પરંતુ તેની પછી થએલા અને મેવાડની સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠેલા શિશોદિયા રાજાઓ દર્ભની પથારી ઉપર સૂવાની બાબતને એક શુષ્ક ક્રિયા જ સમજવા લાગ્યા, અને પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓના વંશને છત્ર પલંગ ઉપર મખમલના બિછાનામાં સૂતા, પરંતુ બે-ચાર મણુ રૂની તળાઈમાં માત્ર દર્ભનું એક તરણું નાંખીને કહેતા કે ‘ અમે પ્રતાપની પેઠે દર્ભ ઉપર સૂઈએ છીએ, અને મેવાડની સ્વતંત્રતા માટેની ટેકનું પાલન કરીએ છીએ ! ’ ‘ સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા ’ તે એનું નામ ! ક્યાં પ્રમાદનિવારક દર્ભશય્યા અને ક્યાં પ્રમાદપોષક રૂનો ગદેલો કે જેની અંદર સોગંદ ખાવાને માટે દર્ભનું એકાદ તરણું નાંખવામાં આવેલું હોય ! એવા પ્રમાદી શિશોદિયાઓને હાથે મેવાડની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ ન થઈ શક્યું હોય તેમાં કાંઈ જ નવાઈ નથી. (૧૬૨)

[છેલ્લે પાંચમી પરિઠાપના-પારિઠાવણીયા સમિતિ વિષે કહી ગ્રંથકાર સમિતિ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે.]

પરિઠાપનાવિધિ: । ૧૬૨ ॥

ત્યાજ્યં યત્ર મલાદિકં તદપિ વા સ્થાનં નિરીક્ષ્યં પુરા ।
સચ્છિદ્રં ન જનાકુલં ન યદિ તન્મિન્નં ન વા નોદ્ધતમ્ ॥
નો માર્ગો ન ચ દેવતાધિવસનં નો સૂક્ષ્મજન્સ્વાચિતં ।
કાર્યસ્તત્ર મલાદિકસ્ય મુનિના ત્યાગઃ સમિત્યા સદા ॥

પરઠવવાનો વિધિ.

લાવાર્થ તથા વિવેચન—ભિક્ષુઓએ ન્યાં મળ-મૂત્રાદિ પર-ઠવવાનાં હોય તે સ્થાન વિશુદ્ધ હોવું જોઈએ, અને તેટલા માટે તે સ્થાન પ્રથમ તપાસવું જોઈએ. તે સ્થાન છિદ્રવાળું એટલે કે કીડી, ઉંદર, વગેરે

જીવજંતુઓનાં દર વિનાયુ હોયું જોઇએ, તેમ જ ત્યાં સોડાની બહુ આવજન ન હોવી જોઇએ, તે સ્થાન નિચાણવાળું કે ઉંચાણવાળું ન હોયું જોઇએ પણ એક સરખું હોયું જોઇએ; વળી તે સોડાની આવજન માટેનો માર્ગ ન હોવો જોઇએ કિંવા ત્યાં કોઇ દેવ-દેવતાનો વાસ મનાતો ન હોવો જોઇએ, અને તે સ્થાન સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓથી વ્યાપ્ત ન હોયું જોઇએ. આમ બધી રીતે જે સ્થાન વિશુદ્ધ હોય તે જ સ્થાને મુનિઓએ મળ-મૂત્રાદિના ત્યાગ પરિષ્કાપના સમિતિને જાળવી રાખના-પૂર્વક કરવો ઘટે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ, મનુષ્યો અને દેવોને સુદ્ધાં પોતાના પરહવવાના પદાર્થોથી જરા પણ ઇજા ન થાય, તેમ જ સંબંધીને ઘટતી મર્યાદાનું પાલન થાય તેટલા માટે આ વિધિનું કથન કરવામાં આવેલું છે. જ્યાં ત્યાં ગંદકી કરીને પડોસીની કે માર્ગે જતા મનુષ્યોની અડચણનો વિચાર નહિ કરનારાઓને આ સમિતિનો મર્મ બોધક થઇ પડવો જોઇએ છે. અંગીરસ, પારાશર, યાગવલ્કય, મતુ ઇત્યાદિ સ્મૃતિકારો પણ મૂત્ર પુરિષાદિના સંબંધમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના વિવેકનું સૂચન કરે છે. આ સમિતિના મર્મને સમજનાર અને અહિંસાના સાચા ઉપાસક ધર્મશ્રિ નામના મુનિનું દૃષ્ટાંત બંધ બેસતું થઇ પડશે.

દૃષ્ટાંત—ધર્મશ્રિ નામના એક મુનિ એકદા ગોચરી કરવા નીકળ્યા અને એક ઘરમાં જઇ ચડ્યા. તે ઘરની ગૃહિણીએ તુંબડીનું શાક કંઈ હતું, પરંતુ તુંબડી કડવી હોવાને લીધે કોઇથી ખાઇ શકાય તેમ ન હતું એટલે તે શાક તેને ઉકરડે નાંખવાનું જ હતું; પરંતુ આ મુનિને આવેલા જોઇને તેણે વિચાર્યું કે એ શાક હું આ મુનિને જ આપી દઉં કે જેથી મારે ઉકરડે નાંખવા જવાની તકલીફ લેવી ન પડે ! આથી ગૃહિણીએ કડાઇમાંનું બધું શાક મુનિના પાત્રમાં ઠાલવી દીધું. ઉપાશ્રયે આવતાં ગુરૂએ જોયું કે મુનિએ શાક વહોરવામાં બૂલ કરી છે કારણકે તે કડવી તુંબડીનું શાક છે એટલે કે તે ઝેરી વસ્તુ છે અને ખાવાથી પ્રાણની હાનિ થશે. ગુરૂએ ધર્મશ્રિ મુનિને કહ્યું કે આ શાક આપણે આરોગવાલાયક નથી કારણકે તે ઝેરી છે, માટે કોઈ વિશુદ્ધ સ્થાને એ શાકને વિધિપૂર્વક પરહવી આવો. મુનિ

શાક પરઠવવા નગર બહાર ચાલ્યા અને એક વિશુદ્ધ સ્થાન શોધી કાઢ્યું. મુનિએ પહેલાં શાકનો એક ફેડવો જમીન પર મૂક્યો કે તુરત તેની વાસથી આકર્ષાએલાં સંખ્યાબંધ જંતુઓ ત્યાં ધાઈ આવ્યાં! મુનિએ તુરત ફેડવો પાછો ઉપાડી લીધો અને બીજું વિશુદ્ધ સ્થાન શોધ્યું. ત્યાં પણ ફેડવો ભોંયે મૂકતાં જ જંતુઓ ઉભરાયાં. ફરી વળી ત્રીજું સ્થાન શોધ્યું અને ત્યાં પણ તેમ જ થયું. આ જોઈને મુનિએ વિચાર કર્યો કે આ ઝેરી શાક પરઠવવા માટે કોઈ વિશુદ્ધ સ્થાન દેખાતું નથી. તેને આરોગીને સંખ્યાબંધ જીવજંતુઓ મરણ પામશે, માટે તે બધાને બદલે આ શરીર જ એકલું મરણ પામે તે શું ખોટું છે? આવો વિચાર કરીને ધર્મશ્રી મુનિ પોતે જ અન્ય જીવોની હિંસાના દોષથી બચવાને બધું શાક આરોગી ગયા અને ત્યાં ને ત્યાં જ મૃત્યુવશ થઈ સદ્ગતિને પામ્યા. (૧૬૩)

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ.

પરિપદ-વિજય.

[સંસારની સાધનાને અર્થે સંસારનો ત્યાગ કર્યો, એ ત્યાગસૂચક વેશ ધારણ કર્યો, મહાવ્રતો અંગીકાર કર્યાં, પાપસ્થાનોના પરિહારની શરૂ સમીપે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી, પછી સમિતિ અને ત્રિકરણ-શ્રમિને જાણી આચરવા માંડી, છતાં એ બધાને બાધારહિત રીતે નિર્વહવાનું કાર્ય સુતર નથી: એ બધું આચરતાં અનેક બાધાઓ નડે છે, વિધ્ને ઉપસ્થિત થાય છે, કષ્ટો પડે છે, સંયોગો સામે થાય છે, એ બધાને વેડી લઈને સંયમને નિર્વહવો તેનું નામ ‘પરિપદ.’ આવા આવા પરિપદોને વેઠવા છતાં ચિત્તની સ્થિતિને વિષમ થવા દેવી નહિ તેનું નામ ‘પરિપદ-વિજય.’ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં મુનિએ વેઠવાયોગ્ય વિધિવિધ પરિપદોનું કથન કરવામાં આવેલું છે. કાશીસં પરીસદા સમગ્રેણ મંગલયા મહાવીરેણ કાસ્યેણ પર્વેન્દ્યા ॥ કાશ્યપ ઝોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા મ્રગણ બગવંત મી મહાવીરે આવા બાવીસ પરિપદ કહેલા છે. સ્ત્રીઓના ચાર શ્લોકમાં એ બાવીસે પરિપદ સંક્ષેપે કહીને સમાવેલા છે.]

क्षुधादिपरिषदः । १६४ ॥

भिक्षायां न च लभ्यतेऽशनजलं शुद्धं कदाचित् कचिद् ।
 दैन्यं नात्र तृषः क्षुधः परिषहो जेयस्तपोभावतः ॥
 ग्रीष्मे वा शिशिरे भवेत्पारेषहस्तापस्य शीतस्य वा ।
 शौर्येणैव पराजयः किल तयोः कार्यो बलादात्मनः ॥

मशकादिपरिषदः । १६५ ॥

क्वापि स्युर्मशकादयस्तदपि नो ग्लानिः सतां शोभते ।
 नो दैन्यं वसनाद्यलम्भजनितं कष्टेऽपि नैवारतिः ॥
 नो स्त्रीभिश्चलनं श्रमेण पथि नो खिद्येत चित्ते कदा ।
 स्थित्यैकाऽऽसनतश्चिरेण मनसो धैर्यं न मुञ्चेन्मनाक् ॥

शय्यादिपरिषदः । १६६ ॥

नो प्राप्ता वसतिः शुभा तदपि नो चित्ते विषादोदयः ।
 श्रुत्वाऽऽक्रोशवचोऽपि नैव सहसा शान्तो मुनिः कुप्यति
 नो द्विष्टे वधबन्धनेऽपि न तथा भिक्षाटने लज्जते ।
 नाऽलाभे न गदोदये निजतनोश्चिन्तां विधत्ते पुनः ॥

तृणस्पृशादि परिषदः । १६७ ॥

दर्भादौ शयनेऽपि संयमिमुनिः कुर्यान्न खेदं मनाङ्-
 नो ग्लानिं मलिनाम्बरादिभिरथो गर्वं न सत्कारतः ।
 औत्कट्येऽपि मतेन माद्यति तथा मान्येऽपि नो खिद्यति
 मिथ्याऽऽडम्बरतो न मुह्यति पुनर्जित्वा रिपून्मान्तरान् ।

ક્ષુધા આદિ પરિપક્ષો.

લાવાથ^૧ અને વિવેચન—પરિપક્ષ એ તપનો જ વિભાગ છે. માનસિક અભિગ્રહપૂર્વક કોઈ પ્રકારનું દેહદમન વેઠવું તે તપ છે અને એવા અભિગ્રહ વિના સંયોગવશાત્ દમન વેઠવું પડે અને તે વેડી લેવું તે પરિપક્ષ છે. પરંતુ પરિપક્ષની એક વિશેષતા બૂલવા જેવી નથી. એક કેદીને જેલમાંનો જુવારનો રોટલો નહિ લાવવાથી ક્ષુધા વેઠવી પડે છે અને એક મુનિને વિશુદ્ધ આહાર નહિ પ્રાપ્ત થવાથી પણ ક્ષુધા વેઠવી પડે છે. ક્ષુધા એ બાવીસ પરિપક્ષોમાંનો પ્રથમ પરિપક્ષ છે. કેદી અને મુનિ એ બેઉને ક્ષુધાદ્વિદારા દેહદમન તો એકસરખું જ કરવું પડે છે, છતાં કેદીનો પરિપક્ષ નથી અને મુનિનો પરિપક્ષ છે, કારણકે કેદી વિષાદ કે ગ્લાનિપૂર્વક ભૂખ વેઠે છે અને મુનિ સમતાભાવે ક્ષુધાને સહન કરી લે છે. કેદીને મન જે વેઠે છે તે મુનિને મન પરિપક્ષ છે અને બેઉ વચ્ચેનો એ ભેદ બેઉની ચિત્તસ્થિતિને અવલંબીને જ રહેલો છે. આ રીતે સર્વ પ્રકારના પરિપક્ષોના સંબંધમાં સમજી લેવું, કારણકે પરિપક્ષની બાબતમાં દેહને તથા મનને વિધવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો વેઠવા સિવાય બીજી વાત આવતી નથી. હવે આપણે અનુક્રમે વિધવિધ પ્રકારના પરિપક્ષોનું વિવરણ કરીશું.

(૧) ક્ષુધા—એણા સમિતિનું પાલન કરીને આહાર પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વદા સુલભ હોતું નથી અને તેથી કોઈ વાર અધૂરો આહાર મળે છે અને કોઈ વાર વિશુદ્ધ આહાર બીલકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી: એવે સમયે સંયમી મુનિ દીન કે ગ્લાન થઈ ન જાય, પરંતુ સમતાપૂર્વક એમ સમજી લે કે આજે સહેજે તપ નીપજ્યું, અને એ રીતે ક્ષુધાનો પરિપક્ષ સહન કરી લે. આવે વખતે જો મુનિ મનથી ધ્રુવે કે પોતે અમુક માણસને કહીને આહાર તૈયાર કરાવે, કિંવા અન્યથા ઉદરભરણ માટેની વ્યવસ્થા કરે, તો એ પરિપક્ષ વેડી લેવા છતાં તેના આધ્યાત્મિક લાભને તે ગુમાવે છે. માત્ર: અર્થાત્ મનના પૂર્ણ લાવપૂર્વક જ પરિપક્ષને વેઠવાથી તે તપરૂપે લાભદાયી બને છે—અન્યથા નહિ.

(૨) તૃષા—ક્ષુધાની પેઠે તૃષાનો-તરસનો પરિપક્ષ પણ વેઠવાનો એક મુનિને માટે સમય આવે છે. જેમ વિશુદ્ધ આહારના પદાર્થો મળવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેમ અચિત્ત-વિશુદ્ધ પાણી પણ કોઈ વાર કોઈ સ્થળે પ્રાપ્ત થતું નથી, તે સમયે સમતાપૂર્વક મુનિએ તૃષાનો પરિપક્ષ સહન કરવો, પરન્તુ મનથી વ્યાકુળ થતું નહિ કે નદી-કૂવામાંથી સચિત્ત જળ પીવાનો સંકલ્પ સરખોએ કરવો નહિ.

(૩-૪) ટાઢ-તાપ—શિયાળામાં સખ્ત ટાઢ પડે અને ઉનાળામાં સખ્ત તાપ પડે, છતાં એ ટાઢ અને તાપનો મુનિ પરાજય કરે. આ પરાજય કૌર્યેજ અને આત્મનઃ જલ્લજ્ઞ કરવો જોઈએ, નહિ કે શીત કાળમાં મુનિ અગ્નિથી શરીરને તપાવવાનો અને ઉષ્ણ કાળમાં પંખાથી વાયુ નાંખીને કે પાણીથી સ્નાન કરીને શરીરને સુખ ઉપજાવવાનો સંકલ્પ પણ તે કરે. ટાઢ અને તાપનો ઉપસર્ગ સમતાલાવથી વેડી લેવો એ જ તેમનો પરાજય છે અર્થાત્ મુનિનો પરિપક્ષ છે.

મચ્છર આદિના પરિપક્ષો.

(૫) દંશ—કોઈ સ્થળે ડાંસ, મચ્છર આદિનો ઉપદ્રવ હોય અને એવા જંતુઓ ઉડતાં ઉડતાં મુનિના શરીર ઉપર આવીને એસે તથા દંશ દે, તોપણ તેથી મુનિ ઝ્ઘાનિ કરે નહિ કિંવા એ ક્ષુદ્ર જંતુઓ ઉપર ક્રોધ કરે નહિ કે તેમને હણવાનો વિચાર સરખોએ કરે નહિ. એ પરિપક્ષ ત્યારે જ સિદ્ધ થયો લેખાય કે જ્યારે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે તે મુજબ ઉવેહ ન હોય પાણે મુંજંતે મંસસોષિયં-પોતાનું માંસ અને લોહી જંતુઓ ખાઈ જાય છતાં તે સર્વ સહન કરવું પરન્તુ તેમને હણવા નહિ.

(૬) વસ્ત્રાલાલ—વસ્ત્રોની તાણ પડે અને નવાં વસ્ત્રો કોઈ વહોરાવે નહિ, તોપણ તેથી મુનિ દીનતા સેવે નહિ-અર્થાત્ કોઈ મને નવાં વસ્ત્રો વહોરાવીને મારી વસ્ત્રોની તંગી મટાડે તો ઠીક એવો વિચાર તે કરે નહિ. વસ્ત્રાલાલથી કદાચિત્ત અચ્ચેલ દશા આવી જાય તોપણ એવો પરિપક્ષ ઝ્ઘાનિ પામ્યા વિના વેડી લેવો એ મુનિનો ધર્મ છે.

(૭) અરતિ—અપરિગ્રહ દશામાં સંયમનો નિર્વાહ કરતાં અને ગામેગામે ફરતાં કાંઈ કાંઈ કષ્ટો વેઠવાનો સમય પાણુ આવે, તે વખતે મુનિ અરતિ ધારણ કરે નહિ અર્થાત્ તે અધીરો ખની જાય નહિ, પરન્તુ તેવો પરિષદ તેણે સહન કરી લેવો.

(૮) સ્ત્રી—સંસાર છોડતાંની સાથે મુનિ સ્ત્રીને અને વિષયસ્મરણને પણ છોડેજ છે; પરન્તુ સંયમ ધારણ કર્યા પછી કદાચ એકાંતમાં કે અન્યથા સ્ત્રી-આદિનો પ્રસંગ પડે, તો તે પ્રસંગને મનોદમનપૂર્વક નિભાવી લે અર્થાત્ મનને ચલિત થવા દે નહિ પરન્તુ પ્રસંગને વેડી લે, તે સ્ત્રીપરિષદ.

(૯) ચર્ચા—પગે ચાલીને પ્રવાસ કરવો એટલે ચર્ચા. આવી ચર્ચા કરતાં થાક લાગે, આહારાદિ વિષયક અગવડો વેઠવી પડે, કદાચ એવી ભટકતી જીંદગીથી કંટાળો પણ આવે પરન્તુ મુનિ એવી ચર્ચાથી ચિત્તમાં જરાએ ખિન્ન ન થાય અને ચર્ચાનો પરિષદ વેડી લે, તથા સ્થળે સ્થળે વિહાર કરી વહેતા જળના જેવા નિર્મળ ચારિત્ર્યને પાળે.

(૧૦) એકાસન સ્થિતિ—આ પરિષદને શાસ્ત્રમાં ‘નિસીહિયા’ શબ્દથી સમજાવેલો છે. સ્વાધ્યાયાદિ પ્રસંગે ચિત્ત ચોટીને એક ને એક સ્થાને બેસી રહેવું પડે, હરી ફરી શકાય નહિ, એવી લાંબા વખતની એકાસન સ્થિતિથી કંટાળી મુનિ જરા પણ ધીરજ ન મૂકે, તેમ જ કોઈ સ્થાન એવું હોય કે જ્યાં સ્થિર જ બેસી રહેવું પડે અને હરફર કરવાથી જીવોની હિંસા થાય, તો ત્યાં પણ એકાસન સ્થિતિ મુનિ સમભાવે સહન કરે.

શર્યા આદિના પરિષદો.

(૧૧) શર્યા—‘શર્યા’ એટલે આશ્રયસ્થાન, જેને આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે ‘વસતિ’ શબ્દ વડે ઓળખાવેલું છે. ગામે ગામ વિહાર કરતાં કોઈ સ્થળે મુનિને ઉતરવા-રહેવા માટે સારું સ્થાન ન મળે, કિંવા કશું સ્થાન ન મળવાથી વૃક્ષ નીચે રહેવું પડે, તોપણ તે પોતાના ચિત્તમાં વિષાદનો ઉદય થવા દે નહિ એ શર્યા પરિષદ.

(૧૨) આકોશ—કોઈ માણસ આવીને મુનિને આકોશવચનો-કર્કશ વચનો

સંભળાવે તોપણ શાન્ત મુનિ તે વચ્ચેના સાંભળીને તેની ઉપર એકદમ ક્રોધ ન કરે, પરંતુ એવી ભાષા બોલનારને અજ્ઞાન બાળક સમાન જ્ઞાની તેને ક્ષમા કરે કિંવા માધ્યસ્થ વૃત્તિથી તેને અવગણે, અર્થાત્ મુનિને યોગ્ય મૌનનું સેવન કરે.

(૧૩) વધ બંધન—સાધુને કોઈ માર મારે કે તેને બાંધે કે તેનો વધ કરે, તોપણ સાધુ તે માણસનો દ્રેષ ન કરે કિંવા મનમાં ખિન્ન ન થાય પણ એ કષ્ટ સમતાભાવે વેઠી લે, અને એવું ચિંતન કરે કે જલ્પિ જીવિત્સ નાસોત્તિ-અર્થાત્-આ લોકો મને મારે છે કિંવા મારી નાંખે છે, પણ તેથી મારા શરીરનો નાશ થશે, કાંઈ મારા જીવનો નાશ થવાનો નથી. (આ પરિપહને માટે પૂર્વે સ્કન્ધાચાર્યના પાંચ સો શિષ્યોનું જે દષ્ટાંત આપેલું છે તે જાણીતું છે.)

(૧૪) યાચના—ગમે તેવા મોટા રાજા કે ધનવાન વેપારી હોય પણ તે સાધુપદ અંગીકાર કરે, એટલે તેણે પોતાને જોષ્ઠતાં ઉપકરણો બીજાઓ પાસેથી યાચવાં જ જોઈએ. યાચનાથી બધી વસ્તુઓ મળવી મુશ્કેલ છે એટલે ઘણી વાર યાચના નિષ્ફળ પણ જાય, છતાં યાચના વિના કશું મળી શકતું નથી એટલે યાચના તો કરવી જ પડે. પણ તેવી યાચના કરતાં કે ભિક્ષા માંગતાં સાધુ મનમાં લજ્જા ન રાખે કિંવા પૂર્વાશ્રમના ઉચ્ચ ફળનો કે મોટા અધિકારનો ખ્યાલ કરીને એવું ન વિચારે કે—“હું ક્યાં સાધુ થયો? આ કરતાં તો મૃહસ્થાશ્રમ સારો.” આ રીતે યાચના કરવી કે ભિક્ષાટન કરવું તે પણ પરિપહરૂપ છે.

(૧૫) અલાભ—યાચના કરવા છતાં કોઈ વસ્તુ નથી મળતી, તેથી સાધુ મનમાં નિરાશ કે ખિન્ન ન થાય; પરંતુ આજે ન મળ્યું તો કાલે મળી રહેશે એવા સંતોષપૂર્વક તે અલાભનો પરિપહ સહન કરે.

(૧૬) રોગ—શરીરમાં કાંઈ રોગનો ઉદય થાય તોપણ મુનિ પોતાના શરીરની ચિંતા ન કરે, અર્થાત્ વૈદક સારવાર કે ઉપચારને માટે ઇચ્છા કે અધીરાઈ ન બતાવે; પરંતુ શાન્ત ભાવે અને પ્રસન્ન મુખે તેણે દેહપીડાનો પરિપહ સહન કરે.

તૃણરૂપશાંતિ પરિપક્વો.

(૧૭) તૃણરૂપશાંતિ—દર્ભની કે સૂકા ઘાસની પથારીમાં સૂતાં ખેસતાં મુનિને એ તરણાંની અણીઓ દુઃખ આપનારી થઈ પડે છે; ખાસ કરીને ઓછાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાને લીધે એ દુઃખનું નિવારણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, છતાં એવા તૃણરૂપશાંતિ પરિપક્વ મુનિ સમતાભાવે સહન કરે અને ખેદ ન કરે કિંવા એવું ન ચિંતવે કે મારી પાસે વધુ વસ્ત્રો હોત તો સારું થાત.

(૧૮) મલ—ઉનાળામાં શરીરે પરસેવો થાય, વાયુથી ઉડેલાં ધૂળનાં રજકણ શરીરપર પડવાથી મેલ જામે, વસ્ત્રો મલિન થાય, પર-તુ એવા મેલભર્યા શરીર કે કપડાંથી મુનિએ ઝલાનિવંત થવું નહિ અર્થાત્ એ પરિપક્વ સહન કરતાં ચારિત્રમાં અડગ રહેવું.

(૧૯) સત્કાર-પુરસ્કાર—કોઈ સ્થળે સાધુનો સત્કાર-પુરસ્કાર થાય, અર્થાત્ કોઈ ગૃહસ્થ સાધુને અભિવંદન કરે અથવા આસનપરથી ઉડીને માન આપે, કિંવા ભિક્ષા માટે આમંત્રણ કરે, એવા સત્કાર-પુરસ્કારથી સાધુ મનમાં કુલાઇ જાય નહિ કે ગર્વ ધારણ કરે નહિ. જેવી રીતે પોતાને અલાભ થતાં કે કઠોર વચન સાંભળતાં તે ખિન્ન થતો નથી, તેવી રીતે મત્કાર વચનથી તે મનમાં કુલાતો પણ નથી અર્થાત્ સત્કારને પણ તે પરિપક્વ છે-પચાવી દે છે.

(૨૦-૨૧) પ્રજ્ઞા-અજ્ઞાન—સાધુમાં બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા તીવ્ર હોય તો તેથી તે કુલાય નહિ પણ એમ જ સમજે કે મારું જ્ઞાન હજી સિંધુમાંથી ખિંદુ જેટલું જ સ્વરૂપ છે. તેથી ઉલટું બુદ્ધિ મંદ હોય—સાધુ અજ્ઞાન હોય તો તેથી તેશાય ન કરે પણ અજ્ઞાનને પોતાનાં પૂર્વ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષણરૂપ માની એ કર્મોના ક્ષય કરવાને જ ઉદ્ધમવંત અને. આ રીતે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન બેઉ મનોવૃત્તિને કોઈ પ્રકારના કપાય તરફ દોરનારાં ન બને, ત્યારે મુનિએ તે પરિપક્વ યજ્ઞાર્થે વેઠવો એમ લેખાય.

(૨૨) દર્શન-સમ્યક્ત્વ—અન્ય દર્શનીઓના મિથ્યા આડઅરથી મુનિએ મુંઝાઈ ન જવું અને એમ ન માની લેવું કે હું પરલોકની વાતોમાં અને

આત્માની નિર્મળતાની વાતોમાં ઠગાઇ રહ્યો છું; પરંતુ એ પરિપક્વ સહન કરી લઇને સ્વધર્મને વિષે સ્થિર બુદ્ધિવાળા થવું અને આંતરિક શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવો.

દષ્ટાન્ત—જૂદા જૂદા પરિપક્વો વિષેના જૂદા જૂદા દષ્ટાન્તો છે, પરંતુ દીક્ષા લીધા પછીનું શ્રી મહાવીરનું જીવન સર્વ પ્રકારના પરિપક્વોના સાગરરૂપ હોઇ એ જીવન જ અહીં દષ્ટાન્તરૂપે ઉતારવાનું યોગ્ય માન્યું છે. દીક્ષા લઇને ભગવાન મહાવીરે તુરત જ હેમંત ઋતુમાં વિહાર કર્યો. ઈંદ્રે તેમને એક દેવદૂધ વસ્ત્ર આપેલું હતું પણ મહાવીરે એ વસ્ત્રને શિયાળામાં પહેરવાનો વિચાર સરખોએ કર્યો નહોતો. માત્ર તેર માસ સુધી તેમણે એ વસ્ત્ર સ્કંધ ઉપર ધારણ કર્યું હતું અને પછી તે વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. ચાર માસ સુધી ભ્રમરાદિક જંતુઓ તેમના શરીરને વળગીને લોહી માંસ ચૂસતા હતા. ધર્મસંમિતિથી શોધીને માર્ગે ચાલતાં તેમને દેખી બાળકો લયબ્રાંત થતાં અને એકઠાં થઈ તેમને લાદ-મૂઠ મારતાં પરંતુ ભગવાન તે સહન કરી લેતા. ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓની સેળ-ભેળ વસતીમાં રહેતાં ભગવાનને સ્ત્રીઓ કાંઈ કાંઈ પ્રાર્થનાઓ કરતી પરંતુ ભગવાન તેમનો પરિહાર કરતા અને વૈરાગ્યમાર્ગમાં લીન રહેતા. ગૃહસ્થો સાથે હળવું મળવું છોડીને તે બ્યાનનિમગ્ન રહેતા. કોઈ વાર વિહારમાં અનાર્યો તેમને દંડાદિકથી મારતા કે વાળ ખેંચીને દુઃખ દેતા, તેમની તરફ કોપ કરતા, પરંતુ ભગવાન એવા કઠોર પરિપક્વોની કશી દરકાર ન કરતા. નૃત્ય, ગીત કે દંડયુદ્ધ-મલ્લયુદ્ધની વાતો સાંભળી તે તે જોવા ઉત્સુક નહિ થતા અને સ્ત્રીઓને પરસ્પરની કામઠથામાં તલ્લીન થએલી જોતાં તે રાગદ્વેષરહિત મધ્યસ્થપણે રહેતા. વિહારમાં તે કોઈ વખત નિર્જન ઝુંપડાંઓમાં, પાણી પીવાની પરઓમાં, હાટોમાં કે લોહારની કોડમાં અથવા ધાસની ગંજી નીચે રહેતા. કોઈ વખતે પરામાં, બાગમાંના ઘરમાં કે શહેરમાં રહેતા, તો કોઈ વખત મશાણમાં, સના ઘરમાં કે ઝાડની હેઠળ રહેતા. સર્વ વગેરે જંતુઓ તથા ગીધ વગેરે પંખીઓ ભગવાનને કરડતા, ઘન્ય ઘરમાં જાર કર્મ કરવા જતા દુષ્ટો ત્યાં ભગવાનને દેખી

કનડતા અને ગામના રખેવાળો તેમને હથીયારથી ઉપસર્ગ કરતા. સ્ત્રીઓ તેમની પર મોહિત થઈ વિષયવ્યાકુળતા પ્રકટ કરતી. કોઈ વાર સુગંધી-દુર્ગંધી વસ્તુઓના, લયંકર શબ્દોના અને ખીહામણા ઉપસર્ગો થતા; એ બધા ઉપસર્ગોને ભગવાને શાન્ત બાવે વેડી લીધા હતા. ન્યારે શિશિર ઋતુમાં ઠંડો પવન નેસથી પુંકાતો હતો, ન્યારે લોકો થરથર ધૂળતા હતા, ન્યારે ખીજ સાધુઓ એવી ઠંડીમાં વાયરા વિનાની બંધ જમ્યા શોધતા હતા તથા વસ્ત્રો પહેરવાને ચાહતા હતા, ન્યારે તાપસો લોકો આળીને શીતનું નિવારણ કરતા હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીર ખુલ્લા સ્થાનમાં રહી શીત સહન કરતા હતા. કદાચ અત્યંત શીત પડતાં તે સહન કરવું વિકટ થતું, ત્યારે રાત્રિએ મુદ્દત માત્ર બહાર હરીફરીને સામ્યપણે રહેતા થકા પાછા અંદર ખેસી તે શીત સહેતા હતા. હાટ દેશમાં વિહાર કરતાં મહાવીરને બહુ-બહુ પરિણો સહન કરવા પડ્યા હતા. એ દેશમાં રહેવાને માટે તેમને બહુ હલકાં સ્થાનો મળતાં. ત્યાંના લોકો તેમને મારતા; ભોજન પણ લૂણું મળતું અને લોકો કૂતરાને છુછકારીને ભગવાનને કરડવા માટે દોડાવતા; એવે વખતે ઘણા જ થોડા લોકો કૂતરાને કરડતાં નિવારતા. હાટ દેશના એક ભાગ વજ્જભૂમિના લોકો બહુ કોધવાળા હતા અને સાધુને દેખી કૂતરાઓ વડે ઉપદ્રવ કરતા. ખૌદ્દ લિક્ષુકો આ પ્રદેશના ભોમીયા હોવા છતાં તેઓ કૂતરાના ઉપદ્રવમાંથી બચવા માટે સાથે મોટી લાકડી રાખતા; તોપણ કૂતરાઓ તેમની પૂઠ પકડતા અને તેમને કરડતા. ત્યાંના નીચ લોકોનાં કરડવા વચન પણ ભગવાને ખૂબ સહન કર્યા. એક વખત જંગલમાં ચાલતાં ચાલતાં સાંજસુધી તેમને કોઈ ગામ મળ્યું નહિ. કોઈ ગામને પાછર તે પહોંચતા કે તુરત ત્યાંના અનાય લોકો સામા આવી તેમને મારતા અને બોલતા કે “ અહીંથી દૂર જતો રહે ” ઘણી વખતે હાટ દેશમાં લોકો ભગવાનને મૂડીથી, બાલાની અણીથી, પથરથી કે હાડકાના ખપ્પરથી મારી મારીને પોકારો પાડતા, કોઈ વખતે ભગવાનને પકડી અનેક ઉપસર્ગો કરી માંસ કાપી લેતા અથવા તેમનાપર ઘૂળ વરસાવતા અથવા તેમને હંચા કરીને નીચે પાડતા અથવા આસનથી નીચે

પાડતા: પણ શૌભવંત પુરુષ સંપ્રામને મોખરે સ્ત્રીને કાઠથી પાછો હો
નહિ, તેમ ભગવંત મહાવીર એ ઉપસર્ગોથી પાછા નહિ હઠતાં તે બધાને
સહન કરતા થકા વિચસ્તા. (૧૬૪ થી ૧૬૭.)

સતમ પરિચ્છેદ.

સાધુની દિનચર્યા.

[સંયમનો નિર્વાહ કરવા માટે સાધુનાં નિત્ય-નેમિત્તિક કાર્યોનું કથન ગ્રંથ-
કાર આ પરિચ્છેદમાં કરે છે.]

સાધુનાં નિત્યકાર્ય. ૧૬૮ ॥

શેષે જાગરણ નિશોઽન્યચરણે સ્વાધ્યાય આવશ્યકં ।
સ્વાધ્યાયઃ પ્રતિલેખનં ચ યમિનાં યામે દિનસ્યાદિમે ॥
ધ્યાનં યામમિતં તતો મધુકરી યામે તૃતીયે પુન-
સ્તુર્યેઽપિ પ્રતિલેખનં ચ પઠનં સાયં દિનાવશ્યકમ્ ॥

સાધુઓની દિનચર્યા.

ભાવાર્થ—સાધુઓએ રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર બાકી રહે, ત્યારે જાગવું
અને તે વખતે સ્વાધ્યાય તથા રાત્રિનું આવશ્યક-પ્રતિક્રમણ કરવું; ત્યાર-
પછી સહવારમાં દિવસના પહેલે પહોરે પ્રતિલેખન અને સ્વાધ્યાય કરવો;
દિવસને બીજો પહોરે એક પ્રહર સુધી ધ્યાન કરવું; ત્રીજો પ્રહરે મધુકરી-
વૃત્તિથી ભિક્ષાહારાદિ શરીર કૃત્ય કરવું; ચોથો પ્રહરે પથારી વગેરેનું પ્રતિ-
લેખન તથા સ્વાધ્યાય કૃત્ય કરવું; અને સાંજે દિવસનું આવશ્યક પ્રતિક્રમણ
કરવું. (૧૬૮)

વિવેચન—સંયમને સાધનાર તે સાધક અથવા સાધુ અને બ્રહ્મને
જાણનાર તે બ્રાહ્મણ. જેણે કર્મસંન્યાસ કરેલો છે તે સંન્યાસી. સંન્યા-

સાંત્રમ ઐ ચોથા આત્રમ હોવાથી અને બહુધા પહેલા ત્રણ આત્રમેના પાલન પછી ચતુર્થ આત્રમમાં બ્રાહ્મણો પ્રવેશ કરતા હોવાથી સંન્યાસી-એને માટે નિત્યકર્મનાં નિયમનો શ્રુતિ-સ્મૃતિકાર ઠરાવતા નથી; પરન્તુ સંન્યાસ પૂર્વેના ત્રણ આત્રમો કે જેમાં બ્રાહ્મણ સાધકની અવસ્થામાં જ હોય છે તેને માટે શ્રુતિ-સ્મૃતિકારોએ દિનચર્યાના નિયમનો ઠરાવેલાં છે. તેવી રીતે જૈન સાધુ છદ્મરથ અવસ્થામાં હોઈ-કેવળજ્ઞાની નહિ હોવાથી-તેને માટે દિનચર્યાનું નિયમન હોવું જોઈએ કે જેથી તે સંયમનો સાચો સાધક અર્થાત્ સાધુત્વથી પરિપૂર્ણ બને. આ નિયમનમાં સૌથી પહેલું નિયમન રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરમાં નિદ્રામુકત થવાનું છે. રાત્રિના ચાર ચરણ અથવા પ્રહર હોય છે, તેમાંના અંત્યચરણે એટલે છેલ્લા ચરણમાં જાગવાનું વિધાન અહીં કરેલું છે. મનુ બ્રાહ્મ મુહૂર્તે બુદ્ધેત-બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠવાનું કહે છે. રાત્રેસ્તુ પશ્ચિમો યામો મુહૂર્તે બ્રાહ્મ ઉચ્ચતે-રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર તે બ્રાહ્મ મુહૂર્ત છે. ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં તદ્વાય નિદ્રમોહ્યં ચ એટલે કે રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં નિદ્રાત્યાગ કહેલો છે, પરન્તુ તેમાં ત્રીજા પ્રહરનો અંત સમજવાનો છે: એટલે એકંદરે નિદ્રામાંથી ઉઠવાનો સર્વાનુમત સમય તો રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરના અંતનો, કે ચોથા પ્રહરના પ્રારંભનો જ છે. નિદ્રાત્યાગ પછી સ્વાધ્યાય અને આવશ્યક કરવાનું ગ્રંથકારે કહેલું છે. કૂર્મપુરાણમાં કહ્યું છે બ્રાહ્મ મુહૂર્તે સ્વપ્ન પ્યાવેત પરમેશ્વરમ્ ॥ બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠીને પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરવું; એ જ રીતે ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રમાં જગ્યી મુજ્જોવિ સ્વાયં અર્થાત્ સ્વાધ્યાયમાં ધ્યાન લગાડવાનું કહ્યું છે. આ પ્રમાણે રાત્રિના છેલ્લા પ્રહર માટેનું નિયમન પૂર્ણ થાય છે. એ નિયમનને સુદૃઢ કરવા માટે “સ્મૃતિ રત્નાવલિ” નામના ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે-બ્રાહ્મ મુહૂર્તે ચ નિદ્રા સા પુણ્યકારણી અર્થાત્-રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરની નિદ્રા એ પુણ્યનો ક્ષય કરનારી છે. સૂર્યોદયથી દિવસના પ્રથમ પ્રહરનો પ્રારંભ થાય છે. વેદાનુયાયીઓ માટે જે સમય શૌચ, સ્નાન, સંખ્યા-પ્રયોગાદિને માટે છે, તે જ સમયમાં અત્ર સાધુને માટે પ્રતિલેખન તથા સ્વાધ્યાયનું વિધાન છે. બીજો આખો પ્રહર ધ્યાનમાં જ વ્યતીત કરવાનું ગ્રંથ-

કાર કહે છે, અને સુચરિત જ્ઞાત્રણો પણ એ સમય એવચિંતન, પ્રાણાયામ, તપશ્ચુદિમાં ગાળીને ત્રીજા પ્રહરમાં ભોજન કરે છે. અંકાર મણ્ડુકી જામે તૃતીયે સૂચવે છે, કે જેવું સૂચન સંન્યાસીઓને મનુષ્યે કરેલું છે. પુનઃ દિવસના છેલ્લા પ્રહરમાં પ્રતિલેખન અને સ્વાધ્યાય કરી સાંજે વેદાનુયાયીના સંધ્યાપ્રયોગવત્ સાયં દિનાવસ્યકમ્ કરવાનું છે. આ રીતે એક સાધુની દિન-ચર્યા શાસ્ત્રકારોએ સુધટિત રીતે ગોઠવી છે અને તે વિષેનાં નિયમનોમાં તેની સંયમસાધના ઉપર જ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. (૧૬૮)

[નીચેના શ્લોકમાં સાધુઓને રાત્રિકૃત્ય અને આ પ્રકારના નિયમનના શુભ હેતુ વિષે કથન કરવામાં આવે છે.]

વ્યર્થસમયાભાવઃ । ૧૬૯ ॥

સ્વાધ્યાયઃ ક્ષણદૈકયામમનઘં ધ્યાનં નિશીથાવધિ ।
નિદ્રૈકં પ્રહરં તતો વિધિરયં સંન્યાસિનાં નૈત્યકઃ ॥
સ્યાદેતત્ક્રમપાલનં યદિ તદા કાલોઽવશિષ્યેત નો ।
સાધૂનાં વિકથા-પ્રલાપ-કલહાસૂયા-વિતળક્રુતે ॥

સમય વ્યર્થ ન ગુમાવવો.

ભાવાર્થ—રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજા પ્રહરમાં—મધ્ય રાત્રિ સુધી નિર્મળ ધ્યાન, અને રાત્રિને ત્રીજે પ્રહરે એક પ્રહર સુધી નિદ્રા કરવી. સંન્યાસીઓ—સાધુઓને માટે એ હમેશાંનો વિધિ છે. આ પ્રમાણે કર્મપૂર્વક સમયની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો સાધુઓને વિકથા, બકવાદ, કલહ, ઈર્ષ્યા, અસૂચા કે વિતંડાવાદ જેવાં કર્મબંધનક કાર્યો કરવાનો બિલકુલ અવકાશ ન રહે, એટલે સમયનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ થાય. (૧૬૯)

વિવેચન—યા નિશા સર્વમૂતાનાં તસ્યા જાગર્તિ સંયમી—અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓની જે નિશા-ઉંઘ લેવા માટની રાત્રિ છે, તે રાત્રિમાં સંયમી મનુષ્ય જાગે છે. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય એ છે કે રાત્રે મોટ ભાગે મનુષ્યો પ્રમાદ-વશતઃ આરામમાં સમય ગાળે છે, ત્યારે સંયમીઓ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, આત્મ-

ચિંતનાદિમાં સમય ગાળે છે. આટલા માટે સંયમીઓના રાત્રિના કર્તવ્ય કર્મનું સૂચન કરતાં અત્ર પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય અને બીજા પ્રહરમાં મધરાત સુધી ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પણ એમજ કહેલું છે કે રાત્રિએ પહેલે પોરિસિ સમ્પાદ્ય વિદ્યં જ્ઞાણં મિત્રાયદ્ ॥ દિવસે જે અધ્યયન કરેલું હોય તેનું પુનરાવર્તન રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં કરી લેવામાં આવે તેથી અધ્યયન પરિપક્વ થાય છે. ત્યારપછી રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર નિદ્રામાં ગાળવાનો છે. સંયમીઓ અને સાધકોને માટે અલ્પ નિદ્રા જ ધટિત છે. પછી રાત્રિનો ચોથો પ્રહર અથવા બ્રાહ્મ મુહૂર્ત આવે છે કે જે સંબંધે ગત શ્લોકમાં કથન કરવામાં આવેલું છે. એ પ્રમાણે સાધુઓનું દિવસ તથા રાત્રિનું નિત્યકર્મ અથવાતો ‘ટાઈમટેબલ’ પૂરું થાય છે. જે સર્વસંગપરિત્યાગી છે તેને આવા ટાઈમટેબલનું બંધન શામાટે? એવી શંકાના પ્રત્યુત્તર માટે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એ ટાઈમ ટેબલનો હેતુ દર્શાવેલો છે. નવદીક્ષિત સાધુ હોય, દીક્ષાકાળના પરિપાકવાળો મુનિ હોય કે વયોવૃદ્ધ સંન્યાસી હોય, પરંતુ જે તેને પ્રમાદમાંથી બચાવી લેવામાં આવે તો તેથી તેનું વિશેષ કલ્યાણ સધાય છે. આ પ્રમાદનિવારણ માટે કશું આત્મહિતકર નિત્યકર્મ હોવું જોઈએ અને તે એવી રીતે ગોઠવાએલું હોવું જોઈએ કે જેથી શરીર પ્રત્યેનો ધર્મ જળવાય; અર્થાત્ દેહનું યોગ્ય રીતે રક્ષણ થાય, સંયમ સધાય અને પ્રમાદ માટે સમય જ રહેવા પામે નહિ. જે નિરીક્ષાપૂર્વક જેવામાં આવશે તો જણાશે કે એ શ્લોકોમાં દર્શાવેલું નિત્યકર્મ એ હેતુને પરિપૂર્ણ કરનારું છે. જે એ નિત્યકર્મને યથાવિધિ આચારવામાં આવે તો પ્રમાદ માટે અવકાશ કિંવા નવરાશ મળે નહિ અને નવરાશને અભાવે નવરાઓનાં કાર્ય જેવાં કે ભાત-ભાતની વિતંડાઓ, નિંદા-કુથલીઓ, કળ્યા-કંકાસ, વેર-ઝેર, ઇર્ષ્યા-અસુખા એ કરવાનું પણ બને નહિ. આ પ્રમાણે એ નિત્યકર્મનું પાલન જ આત્માને ભારે કરનારાં કર્મોથી સાધુનું નિવારણ કરે છે અને તેથી તેની સંયમસાધના વધારે પ્રગતિમાન થાય છે. (૧૬૯)

[ઉપરના શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કરેલા કથનને નીચેના શ્લોકવડે વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.]

પ્રમાદવિજયાર્થે સમયમર્યાદા । ૧૭૦ ॥

યાવત્પશ્ચવિધપ્રમાદવિજયો ન સ્યાદ્ગુણારોહણં ।
તાવન્નેવ મુનેસ્તતઃ પ્રતિદિનં રુન્ધ્યાત્ માદાશ્રવમ્ ॥
તદ્રોધાય તદામસેતુસદૃશી વચ્ચા જિનેન્દ્રેરિયં ।
મર્યાદા સમયસ્ય રાત્રિદિનયો રક્ષ્યા ચ સા સર્વદા ॥

પ્રમાદ ટાળવાને સમયની મર્યાદા.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે: મદ, વિષય, કપાય, નિદ્રા અને વિકથા. એ પ્રમાદો ઉપર ન્યાંસુધી જ્ય મેળવી શકાતો નથી, ત્યાંસુધી ગુણસ્થાનની ઉપલી શ્રેણી ઉપર ચઢી શકાતું નથી. જેન શાસ્ત્રાનુસાર ન્યાંસુધી પ્રમાદ છૂટતો નથી ત્યાંસુધી એકંદરે ૧૪ માંના ૬, ૭, ૮, ૯ ગુણસ્થાનથી ઉપર ચઢી શકાતું નથી; અર્થાત્ આત્મનિર્મળતાની સાધનાનો પ્રમાદથી અવરોધ થવા પામે છે. તેટલા માટે પ્રમાદ રૂપી આશ્રવને જ મુનિએ રોકવાની જરૂર છે. આશ્રવ એટલે પાપનાં આગમનનું દાર. એ દારને એવી રીતે બંધ કરવું જેમએ કે જેવી રીતે પાણીને રોકવા તળાવની પાળ બાંધવામાં આવે છે. આવી પાળની રચનાની આવશ્યકતા વિચારીને જિનેન્દ્ર ભગવાને સાધુ-મુનિ માટે રાત્રિ-દિવસના નિત્યકર્મની મર્યાદા કહેલી છે, કે જે નિત્યકર્મ પૂર્વ એ શ્લોકોમાં કહી જવામાં આવ્યાં છે. જે એ નિત્યકર્મનું: યથાવિધિ પાલન કરવામાં આવે તો તેથી પ્રમાદ હડે અને સાધકની સાધના પણ વિજ્ય સાથે પ્રગતિમાન થાય; તેટલા માટે પ્રમાદનું પ્રવેશદ્વાર બંધ કરવા રૂપી એ નિત્યકર્મને સાધુએ સર્વથા અનુસરવામાં જ તેનું સાચું હિત રહેલું છે. (૧૭૦)

[નિત્યકર્મના પાલનમાં વિશેષતઃ તેના હેતુનું પાલન કરવા તરફ દૃષ્ટિ રાખવાનું સચવતાં ચંચકાર કાલક્રમના ઉત્સાહન સમયે નિત્યકર્મનો હેતુ ભળવવાને શું કરવું ધરિત છે તેનું નિદર્શન કરે છે.]

કાલક્રમોલ્લક્ષ્ણેऽપિ કાલમાનસ્યનોલ્લક્ષ્ણમ્ । ૧૭૧ ॥

દેશાચારવિશેષતો મધુકરીકાલે યદિ ઢ્યત્યય-
સ્તત્રાપિ પ્રહરદ્વયં તનુકૃતે નિદ્રાશનાદિક્રિયા ॥

**ધ્યાના પરિપૂર્ણયામનં ગલં સ્વાધ્યાયસંસિદ્ધયે ।
રક્ષ્યં યામચતુષ્ટયં મુનિવરેનો કાલમાનોત્કમઃ ॥**

કાલક્રમનું ઉદ્ધંધન થયે પણ કાલમાનનું ઉદ્ધંધન ન કરવું.

હાવાર્થ અને વિવેચન—દિવસનો એક પ્રહર આહારાદિ શરીર-કૃત્ય માટે અને રાત્રિનો એક પ્રહર નિદ્રારૂપી શરીરકૃત્ય માટે નિત્યક્રમમાં દરાવેલો છે તે પૂર્વેના બે શ્લોકો ઉપરથી આપણે જોઈ ગયા. એ બે પ્રહરને બાદ કરતાં દિવસ અને રાત્રિના મળી એકંદર છ પ્રહાર સ્વાધ્યાય, આવશ્યક, પ્રતિલેખન, ધ્યાનાદિ માટે રાખેલા છે. કારણવશાત્ જો કાળના અનુક્રમમાં ફેરફાર કરવો પડે તો શું કરવું? તે માટે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એ અનુક્રમનું ઉદ્ધંધન કરવું પડે, તોપણ શરીરકૃત્ય અને ધર્મકૃત્ય એ બેઉ માટેના કાળના માપનું ઉદ્ધંધન ન કરવું. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ સ્થળે મધુકરી માટે ત્રીજો પ્રહર અનુકૂળ ન હોય પણ બીજો પ્રહર અનુકૂળ હોય. નાનાં ગામોમાં ખેડૂતોની વસતી હોય તો ખેડૂતો બહુધા વહેલા બોજન પતાવીને ખેતીના કાર્ય માટે નીકળી પડે છે, તો ત્યાં બીજો પ્રહર ગોચરી કરવી પડે; નહિતો કદાચ એષણીય આહાર-પાણી મળવાં અશક્ય થઈ પડે. તો તેવે સ્થાને ત્રીજા પ્રહરનું ગોચરીનું કાર્ય બીજા પ્રહરમાં પતાવીને બીજા પ્રહરનું સ્વાધ્યાયાદિનું કાર્ય ત્રીજા પ્રહર ઉપર રાખવું, કિંવા સ્થાન પરત્વે ગોચરીનું કાર્ય ત્રીજા પ્રહર ઉપર રાખવું, એટલે કે ક્રમમાં ફેરફાર કરવો, પરંતુ સ્વાધ્યાયાદિના કાર્ય માટેનો એક પ્રહર નક્કી કરેલો છે તે પ્રહર તો તેની પાછળ અવશ્ય ગાળવો જ. તાત્પર્ય એ છે કે દિનકૃત્ય અને રાત્રિકૃત્યને ક્રમોદ્ધંધનને વખતે અક્ષરશઃ વળગી રહેવાનું ન બને તો એ ક્રમ ઉદ્ધંધીને પણ એ કૃત્યોના હેતુના પાલન માટે કાળમાનને તો યથાસ્થિત જાળવવું જ. એકંદર રીતે બે પ્રહર નિદ્રા અને આહાર માટે, બે પ્રહર ધ્યાન માટે અને ચાર પ્રહર સ્વાધ્યાય-પ્રતિલેખનાદિ કાર્ય માટે, એ પ્રમાણે આઠે પ્રહરની વ્યવસ્થા પૂરી રીતે પાળવી; સમયને જરા પણ

અર્થ જવા દેવો નહિ કિંવા શરીરકૃત્ય માટે વધુ સમય લેવો નહિ, કે જેથી પ્રમાદના પ્રવેશને શરીરમાં જરા પણ તક મળવા પામે.

દષ્ટાંત—વિનયચંદ્રજી નામના એક મુનિ હતા, તેમને બે શિષ્યો હતા. એકનું નામ ધર્મરતિ અને બીજાનું નામ ધર્માનંદ હતું. કાળક્રમે ધર્મરતિ માંદો પડ્યો અને તેની બિમારી વધી ગઈ એટલે ગુરૂને તથા ધર્માનંદને તેની સેવા—શુશ્રૂષા માટે બહુ વખત માગવો પડતો અને તેમાં નિત્યકૃત્યના નિયમનું પુનઃ પુનઃ ઉલ્લંઘન થવા લાગ્યું; છતાં ગુરૂ શિષ્યને તો બનતાંસુધી નિત્યકૃત્યનું ઉલ્લંઘન કરવા દેતા નહિ. એક વાર રાત્રિને સમયે ધર્મરતિની માંદગી વધી પડી અને તેની પાસે આખી રાત કોઈ જાગતું બેસી રહે એવી જરૂર જણાઈ. ધર્માનંદ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં દિવસે કરેલા અધ્યયનનું પુનરાવર્તન કરી—સ્વાધ્યાય કરી નવરો પડ્યો એટલે ગુરૂ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો: “હું હવે ધ્યાનમાં બેસું છું, આપની આજ્ઞા છે ?” ગુરૂએ વિચાર કરીને કહ્યું: “ધ્યાનમાં અત્યારે નહિ બેસો તો ચાલશે; તમે નિદ્રાનું સેવન કરો.” ધર્માનંદ શય્યાપર સૂઈને નિદ્રા લેવા લાગ્યો. ગુરૂએ આ ક્રમોલ્લંઘન એવા હેતુથી કરાવ્યું હતું કે જે પોતાથી બનશે તો પોતે આખી રાત ધર્મરતિની પથારી પાસે બેસી જાગરણ કરશે, પરંતુ જો પોતાને શરીરની સ્વસ્થતાની ખાતર નિદ્રાની જરૂર પડશે, તો રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં પોતે ધર્માનંદને પથારી પાસે જાગતો બેસાડીને પોતે નિદ્રા કરશે. ધર્માનંદ એક પ્રહર નિદ્રા લઈને સહજ જાગ્યો. ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું: “ધર્માનંદ! મને નિદ્રા આવે છે, અને તમે નિદ્રા લીધી છે, માટે હવે તમે જો ધર્મરતિની પથારી પાસે જાગતા બેસો, તો હું જરા નિદ્રા કરું.” ધર્માનંદ બોલ્યો “ગુરૂદેવ! ત્રીજા પ્રહરમાં તો સાધુને માટે નિદ્રા જ કર્તવ્ય છે, અને આપ મને જાગવાનું કહો છો તે ઠીક કરતા નથી.” ગુરૂ સમજ્યા કે શિષ્ય નિત્યક્રમ માત્ર સમજે છે પણ કારણવશાત્ એ ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે ત્યારે વિવેકબુદ્ધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની તેને સમજ નથી; પરંતુ એ માંદગીની પથારી પાસે શિષ્યને બહુ સમજાવવાનો એ સમય નહોતો, એટલે ગુરૂએ કશે જવાબ

દીધી નહિ. ધર્માનંદે તો પાછો ઉઘી ગયો અને ગુરૂ જાગરણ કરતા આખી રાત બેસી રહ્યા, જ્યારે ધર્માનંદે બે પ્રહર નિદ્રા લીધી. પ્રભાતે જ્યારે ધર્માનંદે જાગ્યું કે ધર્મરતિની શુશ્રૂષા માટે ગુરૂએ આખી રાત જાગરણ કર્યું છે અને પોતે બે પ્રહર નિદ્રા લઇને નિત્યક્રમનો મોટો ભંગ કર્યો છે, ત્યારે તેને આપોઆપ સમજાયું કે પોતે પ્રમાદસેવનમાં જ એક ડગલું ભર્યું હતું. તે ગળગળો થઇને ગુરૂના ચરણમાં પડ્યો અને બોલ્યો: “ ગુરૂદેવ ! મારા અવિનય અને પ્રમાદની મને ક્ષમા કરો અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપો ! ”

[સાધુ આત્મહિતનો સાધક મટીને કામનાનો સાધક બને નહિ તેટલા મોટે અંધકાર એક મ્લોકમાં તેને પ્રજ્વળિત આપીને આ દિનચર્યા પ્રકરણને સમાપ્ત કરે છે.]

મન્ત્રતન્ત્રાદિવર્જનમ્ । ૧૭૨ ॥

નો ક્રોડા ન કુતૂહલં જનમનઃપ્રહૂલાદનાયોચિતં ।
 નો મન્ત્રાદિવિભૂતિમોહજનનં નોઽચાટનાપાદનમ્ ॥
 નોત્પાતાદિનિમિત્તશાસ્ત્રકથનં નો મોહનં મારણં ।
 કિન્ત્વાત્મોદ્ભવતયે વિધાતુમુચિતં સ્વાધ્યાયયુક્તં તપઃ ॥

મંત્રતંત્રાદિમાં સમય ન ગુમાવવો.

ભાવાર્થ—સ્વાધ્યાયાદિ આત્મિક કાર્ય મૂકીને ત્યાગીઓએ ક્રોડા-ગમ્મત કે લોકોને રંજન કરવા માટે કુતૂહલ ન કરવું જોઇએ; તેમ જ મંત્રતંત્રાદિની વિભૂતિ દર્શાવી લોકોને મોહમાં ન પાડવા, ઉચ્ચાટનાદિ પ્રયોગો ન કરવા, ઉત્પાતાદિ નિમિત્ત શાસ્ત્રનો પ્રકાશ ન કરવો, મોહન કે મારણ વિદ્યા ન સાધવી; કેવળ આત્માની ઉત્પત્તિને માટે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, તપાદિનું જ અનુષ્ઠાન ત્યાગીઓએ કરવું ઉચિત છે. (૧૭૨)

વિવેચન—સંસારનો ત્યાગ આત્મહિત અર્થે છે. આત્મહિતની સાધનામાં સંસારનાં કર્મો બાધક થઇ પડતાં હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ એ ત્યાગથી જે કંઈ સ્વરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી

અનેક ત્યાગીઓ પતિત થઇ જાય છે. યોગસિદ્ધિ માટે જાત્રા બનેલાઓ યોગનાં ૮૪ આસનોનો ઉપયોગ મદ્યારીની પેઠે રમતો કરવામાં અને તે રીતે બિક્ષા માંગી ખાવામાં કરતા જોવામાં આવ્યા છે ! આ જ રીતે અનેક સંસારત્યાગીઓ મંત્ર-તંત્ર-કુતુહલાદિમાં પડી જઇને ત્યાગનો મહિમા ઘટાડે છે એટલું જ નહિ પણ મંત્ર-તંત્રાદિ હમેશાં કામનાથી યુક્ત હોઈ ત્યાગીને ત્યાગમાંથી બ્રજ કરે છે. કામનાઓ પાછળ રચ્યો પચ્યો રહેનાર, મંત્ર-તંત્ર-યોગાદિના પ્રયોગો કામનાને અર્થે કરનાર, ધન કમાવા માટે એ વિભૂતિઓની પાછળ લોકોને ભરમાવનાર, સંસારનો ત્યાગ કરવા છતાં વિશેષ ને વિશેષ બંધનમાં પડે છે. એક કાળ એવો હતો કે જે વખતે જૈન મુનિઓ અને બૌદ્ધ લિખ્ખુઓમાં પણ તંત્રવિદ્યા ખૂબ પ્રસરી હતી અને ધર્મ પતિત થવા લાગ્યો હતો. પરંતુ ખરા સાધુનું તે લક્ષણ નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૧૫ મા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—

મતંમૂલં વિવિદ્ધ વિજઞ્ઞિચિત્તં વમણ વિરેચણ ધૂમનેત્ત તિણાણં ।
આઝરે સરણંતિગિછિયં ચ તં પરિણાય પરિઘ્વણ સ મિરુલ્લુ ॥

અર્થાત્—મંત્ર, જડી-બુટ્ટી, વિવિધ વૈદ્યક, વમન, વિરેચન, આંખનાં અંજન, વિદ્યાપ અને સાંત્વન, એટલાં વાનાં પોતાને રોગ થવાથી કરે નહિ અને અન્યને માટે પણ કરાવે નહિ તે ખરો સાધુ કહેવાય. પોતાના દેહની કામનાને અર્થે કે પરને અર્થે પણ આવા પ્રયોગો કરવાનું આત્મહિત સાધકને માટે અનુચિત હોઈ, સાધુઓને તેથી દૂર રહેવાનું ગ્રંથકારે અત્ર ફરમાવેલું છે. મંત્ર-તંત્ર વિદ્યાના પ્રયોગોમાં વશીકરણ, સ્તંભન, મોહન, ઉચ્ચાટન, મારણ અને શાન્તીકરણ એટલા વિભાગો મુખ્ય છે. આમાંનું કશુંએ મુનિએ સ્વઅર્થે કે પરઅર્થે ન કરવું જોઈએ; ઉપદ્રવનું શાન્તીકરણ એ કોઇનું અનિષ્ટ કરવા માટે ન હોઈ શકે, છતાં તેમાં પણ કામનાનો જ હેતુ હોવાથી નિષ્પરિશ્રદ્ધી અને નિષ્કામ મુનિને માટે તે ઉચિત નથી; તેણે તો માત્ર આત્મોન્નતિને પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ બનાવી સ્વાધ્યાયયુક્ત તપઃ-સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, તપાદિનું જ અનુશ્ચાન કરવું. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું

જોઈએ કે એક મ્યાનમાં બે તલ્વારો સમાતી નથી. આત્મસિદ્ધિ માટેનું ધર્માનુષ્ઠાન અને કામનાસિદ્ધિ માટેનું મંત્રાનુષ્ઠાન-તંત્રાનુષ્ઠાન બેઉ એકી સાથે રહી શકતાં નથી, કારણકે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશામાં ગતિ કરનારાં બળો છે. આંત્રે બ્યાં ત્યાં યોગબ્રષ્ટ જોગી-આવાઓ બીજા મોંગી ખાતા નજરે પડે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓ એક મ્યાનમાં બેઉ તલ્વારો સમાવી શક્યા હોતા નથી. (૧૭૨)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

સાધુસમાજની મર્યાદા.

[વેદાનુયાયીઓના આરવ્યક અને ઉપનિષદ ગ્રંથોના પ્રણેતા જે ઋષિમુનિઓ હતા તેઓ તત્ત્વચિંતનાથે વનનિવાસ કરતા અને તેમની પાસે અનેક જિજ્ઞાસુઓ આવતા એટલે પ્રત્યેક ઋષિ અથવા ગુરુનું તે એક કુળ બનતું. એવાં ગુરુકુળોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું અને વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરવામાં આવતું. આ પ્રકારની પુરાતન ગુરુકુળ સંસ્થા આજે વેદાનુયાયીઓમાં અસ્તિત્વમાં રહી નથી, પરંતુ ઋષિ-મુનિઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો વારસો મેળવનારા બ્રાહ્મણોએ નાના સ્વરૂપનાં ગુરુકુળો અથવા શાળાઓ સ્થાપીને વેદાધ્યયન ચાલુ રાખ્યું છે. વેદાનુયાયીઓની ગુરુકુળ સંસ્થા આ રીતે વૃદ્ધ થઈ ગઈ હોવા છતાં ખોઈ અને જૈન ધર્મની સંઘસંસ્થા આજે વિદ્યમાન રહી છે. વેદમજ્જીનાં શ્રમણો આજે રક્ષા નથી અને સંસારી બ્રાહ્મણો જ શ્રમણોનું કાર્ય લઈ બેઠા છે, ત્યારે જૈન શ્રમણસંસ્થા ઉત્તરોત્તર અનેક વિધોની વચ્ચે થઈને પશુ ચાલી રહી છે; તેનું કારણ છે મર્યાદાથી યુક્ત એવો સાધુસમાજ. આ પરિચ્છેદમાં એ સમાજની રચના, તેની ઉપયુક્તતા અને તેના અધિકારી વર્ગના કર્તવ્યનો બોધ અંતર કરે છે.]

વ્યવહારમિશ્રયનયામ્યાં સાધુતા । ૧૭૩ ॥

લિङ્ગં સર્વમિદં યદત્ર કથિતં બાહ્યં મુનેર્લક્ષણં ।

તસ્યાવશ્યકતા મતા વ્યવહૃતેર્માર્ગે સમાજાશ્રિતે ॥

**દૃષ્ટ્યા નિશ્ચયરૂપયા ત્વભિમતં પ્રાધાન્યમાત્મોદ્ભતેઃ ।
સૈવાભ્યન્તરલક્ષણં સુવિદિતં મોક્ષસ્ય સંસાધકમ્ ॥**

વ્યવહાર અને નિશ્ચયદષ્ટિએ સાધુતા.

ભાવાર્થ—સાધુનો વેષ અને ખાણાચાર પરત્વે જે કાંઈ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું તે બધું સાધુતાનું ખાણ લક્ષણ છે; સમાજને સાધુતાની ઓળખાણ માટે વ્યવહારના માર્ગમાં તેની આવશ્યકતા છે; નિશ્ચયદષ્ટિએ તો આત્મોન્નતિનું જ પ્રધાનપણું અભીષ્ટ છે અને તે જ મોક્ષને સાધનાર સાધુતાનું આંતરિક લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ આત્મવિકાસમાં જ ખરી સાધુતા છે અને તેથી જ સાધુતાનું માપ થઈ શકે છે. (૧૭૩)

વિવેચન—પૂર્વે સાધુઓનો વેશ, દિનચર્યા, દિનચર્યામાં કરવા માટેનો વિવેક, દિનચર્યાને દોષરહિત રાખવાના નિયમનો ઇત્યાદિને કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાં સાધુતાનાં ખાણ લક્ષણો છે; એ લક્ષણો સંયમને પોષે છે અને સાચી સાધુતા લાવનારાં સાધને બની શકે છે ખરાં; પરંતુ ખાણ લક્ષણોનું પાલન જ હમેશાં સાચી સાધુતારૂપ હોતું નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનમાં ગૌતમ કેશીકુમારને સમજાવે છે કે “સાધુઓનાં નાના પ્રકારનાં ખાણ લક્ષણો ઘોડા તેમને ઓળખી શકે તેટલા માટે દાખલ કરવામાં આવેલાં છે; સંયમના નિર્વાહ અર્થે અને જ્ઞાનગ્રહણને અર્થે લિન્ન લિન્ન વેષ યોગ્ય થયેલા છે. પરંતુ હે કેશીકુમાર! શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી વર્ધમાન ભગવાનની એવી આજ્ઞા છે કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જ મોક્ષનાં સાધનરૂપ છે, ખાણ લક્ષણો મુક્તિનાં સાધનરૂપ નથી.” આ રીતે જેતાં સમજાશે કે સાધુતાનો બધો ખાણાચાર સંયમનો પોષક હોવા છતાં તે ખાણાચાર જ સાધુતા નથી; વ્યવહાર નયની દષ્ટિએ તે માત્ર સાધુતા છે. ત્રણ વસ્ત્ર ધારણ કરીને ઇર્ષ્યા સમિતિને શોધતો કોઈ સાધુ જતો હોય તેને આપણે કહીએ કે ‘તે સાધુ છે’ પરંતુ તે માત્ર વ્યવહાર ઉક્તિ છે; તેનો ખાણાચાર સાધુનો હોવા છતાં તેનામાં મોક્ષસાધક સાધુતા છે કે નહિ તે આપણા જાણતા હોતા નથી એટલે નિશ્ચય નયની દષ્ટિએ આપણે કહી શકતા નથી કે ‘તે

સાધુ છે. ' નિશ્ચય નયે તો તેજ સાધુ છે કે જેણે સાચો સંયમ સાધીને આત્માને ઉન્નતિપથગામી કર્યો છે, જેણે કર્મોની નિર્જરા કરી ગુણસ્થાનકની ઉચ્ચ શ્રેણીમાં ડગલું મૂક્યું છે અને જેણે નવું કર્મબંધન અટકાવ્યું છે.

શંકા—વ્યવહાર દષ્ટિએ દેખાતો સાધુ નિશ્ચયદષ્ટિએ સાધુ હોય કેવા ન પણ હોય, તો વ્યવહાર દષ્ટિની ઉપયોગિતા શી અને શા માટે સાધુનાં બાહ્ય લક્ષણોનો, આચારનો, વેષનો, એ બધો ખટાટોપ કરવો જોઈએ ? આત્મોન્નતિનો સાચો સાધક હોય પણ કદાચ તે સાધુતાનાં બાહ્ય લક્ષણો પૂરાં ન પાળતો હોય, તેથી કાંઈ તે અસાધુ નથી, તો પછી આ બધું બાહ્ય લક્ષણોનું વિધાન શું નિરૂપયોગી ઠરતું નથી ?

સમાધાન—ના, તે ઉપયોગી છે. ઉન્નતિના કોઈ પણ માર્ગનું જ્યારે અંકન કરવાનું હોય છે, ત્યારે સામાન્ય સમાજના અપવાદરૂપ કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિસંપન્ન વ્યક્તિઓને દષ્ટિ સમીપે રાખીને તેનું અંકન થતું નથી, પણ સમાજની સાધારણ વ્યક્તિઓને દષ્ટિ સમીપે રાખીને તેમને ઉન્નત કરવા માટેના માર્ગનું જ રેખાંકન થાય. આ રીતે સાધુઓના કર્તવ્યનું રેખાંકન આ બધા આચાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, તે સામુદાયિક દષ્ટિએ જ કર્યું છે અને તેમાંનો આચાર વિશિષ્ટ શક્તિના ધણી એવા કોઈ પુણ્યશીલ આત્માને નિરૂપયોગી પણ હોય, પણ તેથી તેની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા ઓછી થતી નથી, એ બધો નિરર્થક ખટાટોપ નથી અને સામાન્ય જનસમુદાયના સંયમને પોષે તેવા જ પ્રકારનાં એ લક્ષણો અને આચારો ગોઠવેલા છે. અનુભવે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ પણ કરી આપેલી હોવાથી સાધુઓને માટે એ વ્યવહાર દષ્ટિનો ત્યાગ કરવો હિતકર નથી. વ્યવહારના ' સમાજાશ્રિત ' માર્ગને માટે તેની ઉપયોગિતા ગ્રંથકારે આ શ્લોકમાં કહી છે તેમાં પણ વસ્તુતઃ આ જ અભિપ્રાય રહ્યો છે. વ્યવહાર દષ્ટિની પ્રધાનતાને લીધે બાહ્યાચારી કુસાધુઓ સાધુરૂપે ઓળખાય એ સંભવિત છે, પરંતુ એટલા આચારનું અંધન પણ જો દૂર કરવામાં આવે, તો કશો પણ બાહ્યાચાર પાળ્યા વિના નિશ્ચય દષ્ટિના સાધુ કહેવાયનારા દાંભિકોથી આ જગત જરૂર

ઉભરાઇ નય અને એવા સાધુઓ તો સમાજને વિશેષ શાપરૂપ થઇ પડે. આ રીતે પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિની સાધુતા ઉપયોગી હરે છે.

દૃષ્ટાન્ત—ભરત ચક્રવર્તીને અરીસા,ભુવનમાં ધરેણું ઉપરથી મોહ. ઉતરતાં આત્મિક દિવ્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યાર-પછી તેણે દીક્ષા લીધી. મરૂદેવી માતા ન્યારે પ્રથમ જીનેશ્વર પોતાના પુત્ર ઋષભદેવ ભગવાનને વાંદવા જતાં હતાં ત્યારે પોતાના પુત્રને તીર્થકરની દીવ્ય સાહેબીમાં જોઇને કોઇ કોઇનું સગું નથી એવું જ્ઞાન થતાં મોહનીય કર્મ તોડયું, એ જ ક્ષણે તે કેવળ જ્ઞાન પામી મુક્તિ વર્ધી. આમાં ભરતને પ્રથમ કેવળ જ્ઞાન થયું અને પછી સાધુવેશ પહેર્યો, ન્યારે મરૂદેવી માતાને દીક્ષા લીધા વિના કેવળ જ્ઞાન થયું: એ દૃષ્ટાંતો ખતાવે છે કે જૈન ધર્મમાં ખાલ્લાચારનું મહત્ત્વ જોઇને તે કરતાં વધારે આંકવામાં આવ્યું નથી, અને સાચું મહત્ત્વ તો આત્મોન્નતિનું જ કહેલું છે. (૧૭૩)

[વ્યવહાર દૃષ્ટિથી સાધુધુના આચારની જટલી આવશ્યકતા છે, તેટલી જ આવશ્યકતા સાધુઓને તેમના અધ્યયન-આચારાદિમાં નિયંત્રિત રાખવાની છે : નિમ્ન શ્લોકમાં અંચકાર એવા નિયામકો કોણ અને કેવા જોઇએ તેનું સૂચન કરે છે.]

આચાર્યોપાધ્યાયૌ । ૧૭૪ ॥

ગચ્છે સાધુસમાજરક્ષણકૃતે સદ્જ્ઞેન સંસ્થાપિતઃ ।

આત્સવાંત્તમસાધુતાઢ્ઠિતમતિઃ સન્નાયકશ્ચૈકકઃ ॥

एवं शास्त्रविष्णुपीर्गुणमणिः स्यात्पाठकोऽप्येकको—

नाचार्येण च पाठकेन रहितो गच्छो भवेच्छोभनः ॥

આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય.

ભાવાર્થ—અગ્ચ કે સંપ્રદાયમાં સાધુ સમુદાયનું રક્ષણ કરવાને માટે સંઘે મળીને જેનામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધુતા હોય અને જે શાસ્ત્રસંપત્તિયુક્ત હોય તેને સમુદાયના નાયક-આચાર્ય તરીકે સ્થાપવા જોઈએ; તેમજ શાસ્ત્ર-વેત્તાઓમાં જે અગ્રેસર હોય અને સમભાવાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હોય તેવી

એક વ્યક્તિને પાઠક-ઉપાધ્યાય તરીકે નીમવા જોઈએ : આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય વિનાનો ગચ્છ-સંપ્રદાય શોભતો નથી. (૧૭૪)

વિવેચન—જેવું વેદાનુયાયીઓનું ગુરુકુળ હોય છે તેવા જૈન સાધુઓના ગુરુકુળને ગચ્છ એવું નામ આપવામાં આવે છે અને એ સાધુસમુદાય નાના-મોટા ટોળાઓમાં સતત વિહાર કરતો રહેતો હોવાથી તે એક જંગમ ગુરુકુળ ૩૫ જ હોય છે. જે સાધુઓના મોટા સમુદાયની આચારાદિ વ્યવસ્થા જળવવા માટે એક નાયક ન હોય તો તેથી એ સમુદાય સડે છે અથવા પતિત થવા લાગે છે, કે જેવી રીતે આગેવાન વિનાનું કે માર્ગદર્શક નેતા વિનાનું સૈન્ય આંધળું લેખાય છે. આવા એક નાયક તરીકે આચાર્યની સંસ્થાપના ગચ્છ-સંપ્રદાય કે ગુરુકુળમાં કરવી જોઈએ કે જે બધા મુમુક્ષુઓને નિયમનમાં રાખે, તેમના આચારાદિ ઉપર અંકુશ રાખે, માર્ગથી બ્રષ્ટ થતાં તેમનું ધ્યાન દોરે અને સન્માર્ગમાં પુનઃ સ્થાપિત કરે, જરૂર પડતાં પ્રાયશ્ચિત આપે અને કોઈ સાધુ ઉન્માર્ગનો આગ્રહી જ હોય તો તેને ગચ્છ કે સંપ્રદાયથી અલિખ્ત પણ કરે. આવો નેતા કે નાયક હમેશાં શ્રેષ્ઠ સાધુતાથી કે શાસ્ત્રસંપત્તિથી યુક્ત હોવો જોઈએ કારણકે તેવી યોગ્યતા વિના તે પોતાની જવાબદારીને યથાર્થ રીતે અદા કરી શકતો નથી. આચાર્યની સાથે સંપ્રદાયમાં એક પાઠક કિંવા ઉપાધ્યાય પણ હોવો જોઈએ. આચાર્ય સર્વ-શ્રેષ્ઠ હોવાથી અને શાસ્ત્રસંપત્તિથી યુક્ત હોવાથી નાના-મોટા સાધુઓને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવવા સમર્થ હોય છે, પરંતુ એ બધા કાર્યમાં તેને મદદ કરવા માટે ઉપાધ્યાયની જરૂર હોય છે કે જે સાધુઓના અધ્યયનનો ભાર ઉપાડી લે અને આચાર્યનો ભાર ઓછો કરે. એ ઉપાધ્યાય શાસ્ત્રવેત્તા અને સમજાવી હોવો જોઈએ. આ રીતે ગચ્છ કે સંપ્રદાયમાં એક આચાર્ય અને એક ઉપાધ્યાય હોવા જોઈએ કે જેઓ સાધુસમુદાયને નિયમમાં રાખી તેમને આત્મકલ્યાણને માર્ગે સતત દોર્યા કરે અને એ રીતે પરોપકાર કરે. અહો ! તેમની એ પરોપકારિતા કેટલી બધી મૂલ્યવાન છે ? પંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાના મહામંત્રમાં—નવકાર મંત્રમાં પણ તેમને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે : નમો ભાયરિવાણં, નમો ડવજ્ઞાયાણં એ બે પદો કોણ નથી જાણતું ? (૧૭૪)

[એમાંના આચાર્યની યોગ્યતા અને કર્તવ્યકર્મનો ધ્યાન નિમ્ન બે શ્લોકોમાં કરવામાં આવે છે.]

આચાર્યપદયોગ્યતા । ૧૭૫ ॥

સર્વેષાં હિતસાધને સમદશા શક્તિર્યદિ સ્યાત્પરા ।

સમ્પત્ત્યાત્સકલાઽપિ શાસ્ત્રવિહિતાચાર્યસ્ય યોગ્યોદિતા

ગ્રાહ્યં સૂરિપદં સમુદ્ગતતરં તેનૈવ મેધાવિના ।

નોચેદ્દત્તમપિ સ્વયં હિતધિયા ત્યાજ્યં વિલમ્બં વિના ॥

આચાર્યકર્તૃત્વમ્ । ૧૭૬ ॥

ગચ્છાચારસુપાલનં સ્વયમલં ગચ્છઽવ્યવસ્થાપનં ।

ભાવિકલેશનિદાનબીજદહનં જ્ઞાનક્રિયોદ્ધારણમ્ ॥

ધર્મોત્સાહવિવર્દનં જગતિ સદ્ગમસ્ય સચ્ચારણં ।

સદ્ધૃ સ્વાસ્થ્યસમાધિસામ્યજનનં કૃત્યં હિ સૂરેરિદમ્ ॥

આચાર્યની યોગ્યતા.

ભાવાર્થ—સાધુ—સાધ્વી આદિ ચતુર્વિધ સંધને સમદષ્ટિથી જોવાની અને બધાનું સરખું હિત સાધવાની જેનામાં પરમ શક્તિ હોય અને શાસ્ત્રમાં કહેલ આચાર્યને યોગ્ય બધા પ્રકારની સંપત્તિ વિદ્યમાન હોય તે જ મેધાવી પુરૂષે ઉંચા પ્રકારનું આચાર્યપદ સ્વીકારનું જોઈએ; જો તેવી યોગ્યતા ન હોય તો સધે આપેલું પણ સૂરિપદ સમાજના હિતની ખાતર વગરવિલંબે પોતાની મેજે છોડી દેવું જોઈએ. (૧૭૫)

આચાર્યનું કર્તવ્ય.

જે ગચ્છના પોતે આચાર્ય હોય તે ગચ્છના સાધુ—સાધ્વી—સમુદાયમાં શાસ્ત્રમર્યાદિત આચાર પળાવવો, પોતાની જાતે ગચ્છની પરિપૂર્ણ વ્યવસ્થા જાળવવી, ભવિષ્યમાં કલેશ ઉપજવાનો સંભવ જણાય તો તેનું મૂળ કારણ તપાસી કલેશનાં ખીજ બાળી નાંખવાં, જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ઉદ્ધાર કરવો, સમાજમાં ધર્મનો ઉત્સાહ વધારવો, જગતને ચારે ખૂણે ધર્મનો સંચાર

કરવો, સંઘમાં સ્વસ્થતા, સમાધિ અને સમભાવની પ્રવૃત્તિ કરાવવી, એ બધું આચાર્યનું કર્તવ્ય છે. (૧૭૬)

વિવેચન—આચાર્ય એ આખા સાધુસમાજનો નિયામક અને માર્ગદર્શક હોય છે, એટલે સાધુસમાજનું સંરક્ષણ કરવાને તેણે પોતાના સંપ્રદાયના સર્વ સાધુઓનું એકસરખું હિત સાધવા જેવી સમદષ્ટિ રાખવી જ જોઈએ, એ ખુલ્લું છે. એવી સમદષ્ટિવાળો અને સમર્થ સાધુ જ આચાર્ય થઈ શકે અને એ યોગ્યતા તેનામાં ન હોય તો સાધુસમાજમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો અને બંડો ચાલે છે કારણકે સાધુઓના સ્વભાવો પણ મનુષ્યસ્વભાવ જેવા જ બહુ-વિધ હોય છે. આ ઉપરાંત આચાર્યમાં શાસ્ત્રકથિત સર્વ સંપદાઓ પણ હોવી જોઈએ. આ સંપદાઓ દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રમાં કહેલી છે. (૧) આચાર્ય સંપદા—મહાત્મત, સમિતિ, ગુપ્તિ, સત્તર પ્રકારનો સંયમ, દશ પ્રકારનો યતિધર્મ ઇત્યાદિ અખંડ આચાર પાળે અને સંઘને શુદ્ધાચારમાં પ્રવર્તાવે, આદ્ય પ્રકારના મદથી, અહંકારથી અને ક્રોધાદિથી રહિત હોય; દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાળ અને ભાવ એ ચારે પ્રકારના પ્રતિબંધથી રહિત હોય; ચપળતારહિત, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, ત્યાગવૃત્તિ રાખનાર અને આચાર્યવંત હોય. (૨) સૂત્ર સંપદા—બહુશ્રુત હોય, સ્વસમય પરસમયનો જાણનાર હોય એટલે સર્વ સૂત્રોનો પારગામી અને વાદી-પ્રતિવાદીને ઉત્તર દેવ! સમર્થ હોય; જેટલાં આગમ ભણે તેટલાંને નિશ્ચય રીતે ધારણ કરે; શુદ્ધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરે. (૩) શરીર સંપદા—પ્રમાણોપેત-પૂરેપૂરું ઉંચું શરીર હોય; દઢ સંહનન હોય; પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત હોય; હસ્તાદિ અંગોપાંગ શાલનીક હોય કે જેથી તેનું દર્શન બીજાઓને પ્રિયકારી થાય. (૪) વચન સંપદા—એવું વચન બોલે કે જેને બીજાઓ માન્ય કરે અર્થાત્ પરિપૂર્ણ વિચારપૂર્વક બોલે; મધુર, કોમળ અને ગંભીર વચન બોલે; ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જોઈને અનિશ્ચિત-રાગદ્વેષરહિત વચન બોલે; સ્પષ્ટ વચન બોલે—અપ્રતીતિકારી વચન ન બોલે. (૫) વાચના સંપદા—પ્રમાણિક શિષ્યને વાચના દેવાની આજ્ઞા દે; પહેલાં આપેલી વાચનાને સારી રીતે

મણુભાવે-ઉપરાઉપરી વાચના ન હે; જ્ઞાનના ભેનાર શિષ્યનો ઉત્સાહ વધારે અને ક્રમશઃ વાચના દે; વાચના સારી રીતે સમજાવે અને અપ-વાદનું રહસ્ય સારી રીતે બતાવે. (૬) યતિ સંપદા—કોઇ પણ વાતને શીઘ્ર, ખરાખર અને બીજાઓની સહાય વિના મહણ કરે—સાંભળે સમજે; તેને વિષે પૂરી વિચારણા કરે; કોઈ પણ વાત કે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે અને કોઇ પણ વાત કે વસ્તુ જેઠા સાંભળી ન હોય, કઠિન હોય, તોપણ બીજાની સહાય વિના ધારણ કરે. (૭) પ્રયોગ સંપદા—કોઇ વાદી સાથે શાસ્ત્રાર્થનો પ્રયોગ કરવાનો હોય તો પહેલાં પોતાની શક્તિ, જ્ઞાન તથા વાદીની શક્તિ જ્ઞાન વગેરેનો વિચાર કરે, ક્ષેત્ર અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ, રાજ્ય પ્રજા અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ, સુશીલ છે કે દુઃશીલ ઇત્યાદિ વાર્તાનો વિચાર કરે; સ્વ અને પરનો વિચાર કરે; એટલે શાસ્ત્રાર્થના ફળનો વિચાર કરે, તેથી જૈન ધર્મ ઉપરનો રાજ્ય-પ્રજાનો ભાવ ધટશે કે નહિ ઇત્યાદિ બાબ-તોનો વિચાર કરે; વાદી કયા વિષયનો શાસ્ત્રાર્થ કરવા ઇચ્છે છે અને તેનું જ્ઞાન પોતાનામાં કહેલું છે: એ બધું વિચારીને જ શાસ્ત્રાર્થનો પ્રયોગ કરે. (૮) સંગ્રહ સંપદા—ક્ષેત્રસંગ્રહ અર્થાત્ ગચ્છના સાધુ જ્ઞાન, વૃદ્ધ, રોગી વગેરેને માટે ક્ષેત્રનો સંગ્રહ કરે અને વિચારે કે અમુક સાધુ અમુક ક્ષેત્રમાં રહેવાથી તેની સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ થશે અને શ્રોતાઓને લાભ મળશે: શીતોષ્ણ કે વર્ષાઋતુને માટે સાધુસમાજને જેઠાં ઉપકરણોનો ખ્યાલ રાખે; જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનાર્થીઓનો સંગ્રહ કરે અને વખત આવ્યે તેમનો ઉપયોગ શાસનના કાર્યમાં કરે; શાસનને શોભાવે તેવા સુશિષ્યની સંપદાનો સંગ્રહ કરે. આ પ્રકારની સર્વ સંપદાઓ જે આચાર્યમાં હોય છે તો તે સંપ્રદાયના વડા તરીકેનું પોતાનું કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે બજાવી શકે છે અને સાધુસમાજને સુયોગ્ય નિયમનમાં રાખી તેમને ઉત્તિ-પચાનુગામી બનાવી શકે છે. જે સાધુ દીક્ષા ક્રિંવા ચારિત્ર્યમાં સમયની દૃષ્ટિએ મોટા હોય તે વધારે યોગ્યતાવાળો માનવાનો સામાન્ય રીવાજ હોઇ કેટલાક સંપ્રદાયમાં દીક્ષાએ મોટા સાધુને આચાર્ય પદ આપવામાં આવે છે, પરંતુ જે તેવા સાધુમાં આચાર્યની સંપદાઓનું પ્રમાણ પૂરતું

ન હોય તો તે આચાર્યનું પદ યથાર્થ રીતે વહન કરી શકતો નથી. કદાચિત વડીલ સાધુપ્રત્યેની માનયુક્તિથી કિંવા વિનયની દૃષ્ટિથી એવા સાધુને આચાર્ય પદ આપવામાં આવતું હોય તો તેણે સાધુસમાજ તથા શ્રાવકસમાજના હિતની ખાતર પોતાની મેળેજ એ પદ છોડી દેવું જોઈએ અને અન્ય કોઈ સંપ્રદાયકૃત સાધુને જ એ પદ આપવાનું કહેવું જોઈએ. શાસ્ત્રકારે આ બધી સંપદાઓની આવશ્યકતા દર્શાવી છે તે સુઘટિત છે એમ આચાર્યના કર્તવ્યની વિચારણા કરતાં જણાઇ આવે છે. સાધુસમુદાયમાં શાસ્ત્રવિહિત આચાર પળાવવામાં માર્ગદર્શક અને તેનો રખેવાળ એ આચાર્ય પોતે જ છે, તેને સાધુસમુદાયની વ્યવસ્થા પૂરેપૂરી જાળવવી પડે છે; અર્થાત્-સાધુઓને તેમનું કલ્યાણ કરનારી અને શ્રાવકોનું પણ હિત કરનારી આરાઓ દીર્ઘ દૃષ્ટિપૂર્વક આપવી પડે છે; સાધુઓના સ્વભાવભેદને કારણે કે અન્ય કારણે ક્લેશનો ઉપદ્રવ સંભવિત લાગતો હોય તો એ ક્લેશની ચિકિત્સા કરી તેનું નિદાન શોધી કાઢવું અને એ નિદાનને જ બાળી નાંખવા ઘટતું કરવું એ પણ આચાર્યને શિરેજ રહેલું હોય છે; જ્ઞાન અને ક્રિયા કે જે મોક્ષ સુધી પહોંચવા માટેના રથનાં બે પૈડાં છે તે પૈડાંનો ઉદ્ધાર કરી એ રથને ગતિમાન રાખવો, સમાજમાં ધર્મોત્સાહ વધારવો, ધર્મનો સર્વત્ર પ્રચાર કરવો અને તદ્વિષયક યોજનાઓ કરી પોતાનાં અંગોપાંગરૂપી સાધુઓદ્વારા તે અમલમાં મૂકવી, સંઘમાં શાન્તિ-સ્વસ્થતા-સમતા પ્રસારવી : ઇત્યાદિ અનેક કાર્યોનો ભાર આચાર્ય ઉપર રહેલો છે. પૂર્વે કહેલ આચાર, સૂત્ર, શરીર, વચન, વાચના, મતિ, પ્રયોગ અને સંગ્રહ વિષયક સંપદાઓ જો આચાર્યમાં ન હોય કિંવા ઓછી હોય તો તેથી સંપ્રદાયનું જહાજ તે સુષુપ્ત ગતિથી ચલાવી શકતો નથી અને પોતાનો ભાર બરાબર ઉપાડી શકતો નથી. આ રીતે કર્તવ્યભારની દૃષ્ટિથી જેતાં આચાર્યની સંપદાનો મેળ બરાબર જામે છે. (૧૭૫-૧૭૬)

[હવે એક મ્લોકમાં ઉપાધ્યાયનું કર્તવ્ય કહી પ્રથકાર આ પરિચ્છેદને સમાપ્ત કરે છે.]

પાઠ્યાઃ પુત્રદશા સદૈવ મુનયઃ સર્વેઽપિ વિગ્ધાસ્તે ।
 નો ચૌર્યે ન ચ પક્ષપાતકરણં તત્ત્વાર્થપાઠે કદા ॥
 સચ્છૈલ્યા પઠનાહશાસ્ત્રરચના કાર્યા પુનર્નવ્યયો-
 પાધ્યાયેન વિચક્ષણેન સમયે સ્વીયે પરસ્મિન્સ્તથા ॥

ઉપાધ્યાયનું કર્તવ્ય.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ઉપાધ્યાયનું કાર્ય મુખ્યત્વે કરીને પાઠ-
 કરું એટલે મુમુક્ષુ સાધુ વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રપઠન કરાવવાનું હોય છે;
 એટલે ઉપાધ્યાય શાસ્ત્રપારંગત હોય, સ્વસમય-સ્વદર્શનમાં અને પરસ-
 મય-પરદર્શનમાં પણ તે નિષ્ણાત હોવો જોઈએ તે તો નિઃસંશય છે;
 પરન્તુ પોતાનું જ્ઞાન બીજા સાધુઓને આપતાં-તેમને બણાવતાં તેણે
 એવી રીતે જોવું જોઈએ કે જેવી રીતે એક વત્સલ પિતા પોતાના પુત્રો
 તરફ જોતો હોય. સુઘ પિતા સ્વાભાવિક રીતે પુત્રો પ્રત્યે મુકોમળ દષ્ટિ-
 વાળો હોય છે અને તે પુત્ર-પુત્ર વચ્ચે ભેદ કે પક્ષપાત કરતો નથી, સૌ તરફ
 સમદષ્ટિથી જુએ છે; તેવી રીતે ઉપાધ્યાયે સમદષ્ટિથી સર્વ વિદ્યાર્થીઓને
 શાસ્ત્રીય તત્ત્વોનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ; વિદ્યાર્થીથી જ્ઞાન ચોરી રાખવું ન
 જોઈએ, અર્થાત્-શાસ્ત્રનો અર્થ ગોપવો ન જોઈએ તેમજ કોઈને વધુ
 શિક્ષણ ને કોઈને ઓછું એવો ભેદ કરવો ન જોઈએ. શાસ્ત્રીય તત્ત્વો જાણ-
 નારને જેમ સુગમ પડે તેમ નવી નવી શૈલીથી બણાવોગ્ય શાસ્ત્રોની
 રચના કરવી : એ જ એક વિચક્ષણ ઉપાધ્યાયનું સાધુસમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય
 કર્મ છે. (૧૭૭)

નવમ પરિચ્છ -

તપશ્ચર્યા.

તપશ્ચર્યા. । ૧૭૮ ॥

સ્વાધ્યાયે ન મનોરુચિર્યદિ ભવેન્માન્ધ્યાન્મતેઃ કસ્યાચિ-
દ્ધ્યાને નાપિ મનઃસ્થિતિર્ગુરુગમાભાવાચ્ચલત્વાદ્દૃઢઃ॥
તસ્યાભ્યન્તરશુદ્ધયે ત્વનશનાદિદ્વાદશાનાં પુરાઽ-
નુષ્ઠાનં તપસાં યથાક્રમમિદં નિષ્કામમાવશ્યકમ્ ॥

તપશ્ચર્યા.

ભાવાર્થ—શુદ્ધિ મંદ હોવાને લીધે જો સ્વાધ્યાયમાં સાધુના મનની રૂચિ ન થતી હોય અને ગુરુગમના અભાવથી કે હૃદયની ચંચળતાથી ધ્યાનમાં પણ મન સ્થિર ન થતું હોય તો સાધુએ અભ્યંતર શુદ્ધિને માટે અનશન આદિ આર પ્રકારનાં તપનું નિષ્કામ વૃત્તિથી ક્રમસર અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે. (૧૭૮)

વિવેચન—પૂર્વે સાધુના દિનકૃત્યમાં શરીરકૃત્ય સિવાય બધો કાળ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં ગાળવાનું વિધાન કરેલું છે. મોક્ષના ધ્યેયસુધી પહોંચવાને માટે એ જ એ ક્રિયાઓ આવશ્યક છે, જ્યારે શરીરકૃત્ય દેહના નિભાવને અર્થે આવશ્યક છે. સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં આપણે ગીતાના જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો ભણુકારો સાંભળીએ છીએ. જ્ઞાનનું સાધન સ્વાધ્યાય છે અને ભક્તિનું સાધન ધ્યાન છે. જ્ઞાનાદેવ હિ મુક્તિઃ સ્યાત્ । જ્ઞાન-ક્રિયાઓ મોક્ષઃ । મક્ત્યા મામભિજાનાતિ । ઇત્યાદિ પૃથક્ પૃથક્ વાક્યોમાંના કોઈમાં જ્ઞાનની, કોઈમાં ભક્તિની અને કોઈમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાની સાધના દ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેલી છે : પરન્તુ વસ્તુતઃ જ્ઞાન અને ભક્તિનો પરસ્પર સંબંધ રહેલો છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે “ ત્યાગશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને સાર જ્ઞાન જોઈએ. એક પ્રકારનું જ્ઞાન તો ઘણા પંડિતો પામે છે.

વેદાદિ તેને મોઢે હોય છે, પણ એનામાંથી કંઈ બોધાદિમાં રચ્યા પડ્યા હોય છે. ” આ માટે જ્ઞાનની સાથે લક્ષિત જોઈએ. પણ જ્ઞાન વિનાની લક્ષિતનો અતિરેક કેવો હોય ? અંધીજી કહે છે કે “ લૌકિક કલ્પનામાં લક્ષિત એટલે વેવલો, માળા લઇને જપ જપનાર, સેવાકર્મ કરતાં પણ તેની માળામાં વિક્ષેપ આવે. તેથી તે આવાપીવા વગેરે ભોગ ભોગવવાને સમયે જ માળાને હાથમાંથી મૂકે. ઘંટી ચલાવવાને સાર કે દર્દીની સારવાર કરવાને સાર કદી નહિ. ” આ માટે લક્ષિતની સાથે જ્ઞાન પણ જોઈએ. એકલું જ્ઞાન કે એકલી લક્ષિત મોક્ષ આપનારી થતી નથી, પરંતુ જ્ઞાનને પરિણામે આપો-આપ લક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે; એક જન્મમાં નહિ તો જન્મોત્તરે થાય છે અને લક્ષિતને પરિણામે આપોઆપ જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે : એ પ્રમાણે અન્યોઅન્ય જ્ઞાન અને લક્ષિત પૂરક થઈને મોક્ષના સાધનરૂપ બને છે. ગીતા એ બાબત સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે બહુનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપચતે । વાસુદેવઃ સર્વમિતિ ॥ અર્થાત્-ધણા જન્મે પછી જ્ઞાનવાન માણસ પ્રભુને પિછાણે છે અને સમજે છે કે આખું વિશ્વ પ્રભુમય જ છે. તેવી જ રીતે લક્ષિતને માટે કહ્યું છે કે ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ । અર્થાત્-લક્ષિતથી પ્રભુ વિષયનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન મનુષ્યને થાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષિતદ્વારા જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનદ્વારા લક્ષિતનો યોગ થતાં તેવો યોગ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન બને છે. પરંતુ કોઈની મતિ એવી મંદ હોય કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેના સ્વાધ્યાયમાં તેની રૂચિ જાગૃત ન થાય અને અભ્યાસ કરવા છતાં તેમાં પ્રગતિ થાય નહિ; એવી રીતે કોઈનું હૃદય એવું ચંચળ હોય કેવા ગુરુગમનો અભાવ હોય કે લક્ષિતના સાધનમાં એ મન પ્રવર્તતું ન હોય, ત્યારે શું કરવું ? સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કેવા જ્ઞાન અને લક્ષિત ઉભયના અનધિકારીઓને જ્ઞાન અને લક્ષિતના અધિકારી બન્યા વિના તો ચાલવાનું જ નથી કારણકે તે વિના મોક્ષના ધ્યેયે પહોંચી શકાતું નથી. અનધિકારીને અધિકારી બનાવવાનું સાધન છે તપશ્ચર્યા. અનશન આદિ આર પ્રકારનાં તપ યથાક્રમે નિષ્કામ વૃત્તિયા કરવાથી અભ્યંતર શુદ્ધિમાં પહોંચાય છે અને એવી શુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાન અને લક્ષિતમાં-સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનમાં મન મતિ સાધે છે. આટલા માટે ઉત્તરાખ્યન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

જઠા મહા તલાગસ્ત સંનિરુદ્ધે જલાગમે ।

• ડર્લિસેવળાપ તવળાપ કમ્મેળ સોસળા મવે ॥

પર્વતુ સંજયસ્સાવિ પાવકમ્મ નિરાસવે ।

મવકોઢી સંચિયં કમ્મં તવસા નિઝ્જરિઝ્જહ ॥

અર્થાત્—જેમ કેાઇ મોટા તળાવનો પાણી આવવાનો માર્ગ ઈંધી રાખવાથી અને તે તળાવના ઉપયોગ તથા સૂર્યના તાપથી તે ધીમેધીમે શોસાઇ જાય છે, તેવી રીતે સાધુ જે પાપકર્મને આવવાનો માર્ગ ઈંધે અને તપ કરે તો કેાટિ ભવમાં તેને લાગેલાં કર્મની નિર્જરા થઇ જાય. મનુ પણ કહે છે કે તપસા કલ્મષં હંતિ—તપથી મનનો મેલ નાશ પામે છે એટલે આભ્યંતર શુદ્ધિ થાય છે. શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ અર્થાત્—શ્રદ્ધાવાન્ પુરૂષ જે જ્ઞાનની પાછળ લાગે અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ તપનો આશ્રય લે તો તે જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપી બીજને પ્રતિકૂળ હોય તેવા મનરૂપી ખેતરને અનુકૂળ બનાવવાને તપનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ; એવા અનુષ્ઠાનથી જ ચિત્તક્ષેત્રમાં જ્ઞાન—ભક્તિનાં બીજને અંકુરો ફૂટે છે અને સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનમાં રૂચિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂતંજલિ પણ આ જ વિધાનને પુષ્ટિ આપતાં કહે છે કે તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વર-પ્રણિધાનનિ ક્રિયાયોગઃ અર્થાત્—તપશ્ચર્યા, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરનું પ્રણિધાન એટલે ધ્યાન એ જ ક્રિયાયોગ છે. આ જ ક્રિયાયોગનું પ્રતિપાદન તે આ અને હવે પછી આવતા પરિચ્છેદોમાં ગ્રંથકારનું લક્ષ્ય રહેલું છે. (૧૭૮)

[તપ એ શરીરનો વિષય છે અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ મનનો વિષય છે, તથા મુક્તિ તો મન દ્વારા જ પ્રાપ્ત થવી જોઇએ; તો તપથી મનને કેવી રીતે લાભ થાય? આવી સ્વાભાવિક શંકાનું નિરસન ગ્રંથકાર નિમ્ન શ્લોકપઠે કરે છે.]

વાહ્યતપસોઽભ્યન્તરતપઃપ્રવેશઃ । ૧૭૯ ॥

આરભ્યાઽનશનાચ્ચ વાહ્યતપસો ગન્તવ્યમભ્યન્તરે ।

વૈષાઘૃત્યપથેન શાન્તિનિરતૈર્વ્યુત્સર્ગનિષ્ઠાવધિ ॥

તન્નેવૈહિકપારલૌકિકસુખપ્રાપ્તીઞ્છયાઽપ્યલ્પયા ।
 નો કીર્તિસ્તુતિવાઞ્છયાઽપિતુ નિરાકર્ત્તું પુરા કર્મણામ્ ॥

આહ્ય તપમાંથી અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ.

ભાવાર્થ—આહ્ય તપના પ્રથમ પ્રકાર અનશન—ઉપવાસથી શરૂઆત કરીને બીજા-ત્રીજા આદિ આહ્ય તપનું અનુષ્ઠાન કરતાં અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવો; શાન્તિપરાયણ મુનિએ અભ્યંતર તપનું અનુષ્ઠાન કરતાં વૈયાવૃત્ત્યને માર્ગે થઈ વ્યુત્સર્ગ તપની નિઃશપર્થ પહોંચવું; તે તપોનુષ્ઠાન પણ આ લોક કે પરલોકની સુખપ્રાપ્તિની સ્વરૂપ પણ ઇચ્છાથી કે કીર્તિ તથા સ્તુતિની ઇચ્છાથી નહિ, કિંતુ પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું નિરાકરણ કરવાને જ કરવું. (૧૭૯)

વિવેચન—આહ્ય તપ એ અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર છે અને તેટલા જ માટે આહ્ય તપની આવશ્યકતા છે. આજે કેટલાકે આહ્ય તપના લાભો ગણાવતાં શારીરિક લાભોની ગણતરી સારી પેઠે કરી બતાવે છે. ઉપવાસાદિ કરવાથી શરીર સ્વસ્થ રહે છે અને બિનાદરી કરવાથી રોગો થતા નથી, કિંવા અમુક સંખ્યા જેટલા ઉપવાસ કરવાથી અમુક રોગો મટે છે, એ બધા શારીરિક લાભો તપના છે ખરા; પરંતુ આધ્યાત્મિક દષ્ટિબિંદુથી—કર્મની નિર્જરાના હેતુથી તપ કરનારાઓએ ભૂલી જવું જોઈએ નહિ કે શરીરની સ્વસ્થતા એ જ તપનું લક્ષ્ય નથી. તપ તો ચિત્તશુદ્ધિ માટે, વૃત્તિઓના શમન માટે અને વાસનાની પ્રવળતાને હટાવવા માટે કરવાનું છે અને તેથી કદાચ શરીરની સ્વસ્થતાનો થોડો ભોગ આપવો પડતો હોય તોપણ તે ભોગ આપીને તપ કરવું એ તેનું આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય છે. ન્યાં-સુધી એ દષ્ટિબિંદુથી તપ ન થાય ત્યાંસુધી આહ્ય તપ એ અભ્યંતર તપનું પ્રવેશદ્વાર ન અને અને તપદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો હેતુ સિદ્ધ ન થાય. આ કારણથી આહ્ય તપના એક પછી એક પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવો એ જ યુક્ત છે અને આહ્ય તપનો એ જ હેતુ છે. આહ્ય તપના છ પ્રકાર છે: અનશન એટલે ઉપવાસ, બિનાદરિક

એટલે બ્રૂખ કરતાં ઓછું ખાવું તે, ભિક્ષાગ્ર્યાં એટલે ઘેર ઘેર ફરીને ભિક્ષા કરી ખાવું તે, રસપરિત્યાગ એટલે સ્વાદિષ્ઠ ખોરાકનો ત્યાગ કિંવા જિહ્વા-લભ્ય ઉપર વિજ્ય, કાયકલેશ એટલે ટાઢતાપ સહન કરવાં તે અને પ્રતિસંલેખના એટલે શયન-આસનમાં નિઃસંગ તથા સ્થિર રહી ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ કરવો. આ છ પ્રકારનાં તપ અનુક્રમે આદરવાથી અભ્યંતર તપમાં એટલે ચિત્તશુદ્ધિકારક તપમાં પ્રવેશ કરાય છે. શારીરિક તપથી શારીરિક વિષયોનું દમન થાય છે અને શારીરિક વિષયોના દમનથી માનસિક વિષયોનો ઉત્પાત શાન્ત થવા લાગે છે; તે જ કારણથી બાહ્ય તપને અભ્યંતર તપના પ્રવેશદ્વાર રૂપ કહ્યું છે. પણ એ બાહ્ય તપનો ઉપયોગ જો શારીરિક દષ્ટિથી-શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે કર્યો હોય તો તેથી અભ્યંતર લાભ થતો નથી, કિંવા આ લવમાં તપરૂપી શારીરિક કષ્ટ વેઠવાથી પરલવમાં દેવલોકની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એવી ઇપ્સાથી જો બાહ્ય તપ કર્યું હોય તો તેથી પણ અભ્યંતર લાભ થતો નથી; આટલા માટે ગ્રંથકારે પૂર્વ શ્લોકમાં નિષ્કામમ્ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે અને આ શ્લોકમાં પણ એ જ શબ્દના વિવરણ રૂપે કહ્યું છે કે પારલૌકિક સુખ, કીર્તિ, સ્તુતિ ઇત્યાદિ વાંચના રાખ્યા વિના પૂર્વ-કર્મની નિજ્જરા કરવા માટે જ તપ કરવું જોઈએ. સફળ તપને માટે કહ્યું છે કે: નિર્દોષ નિર્નિદાનાઢયં તન્નિજરાપ્રયોજનમ્। ચિત્તોત્સાહેન સદ્બુદ્ધયા તપ-નીયં તપઃ શુભમ્ ॥ અર્થાત-નિર્દોષ, કામના-નિયાણા વિનાનું અને માત્ર નિજ્જરાના કારણભૂત એવું શુભ તપ સારી બુદ્ધિ વડે મનના ઉત્સાહપૂર્વક કરવું. આધુનિક સમયમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પુષ્કળ બાહ્ય તપ કરે છે પરંતુ તેની પાછળ થોડા જ દાખલાઓમાં અભ્યંતર દષ્ટિબિંદુ હોય છે, અને જે કોઈ થોડાઓ બાહ્ય તપનો હેતુ અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાનું સમજે છે તેઓ પણ તપમાં ક્રમ કે નિયમિતતા જાળવતા નથી એટલે તે અભ્યંતર દષ્ટિબિંદુને નિષ્કળ કરે છે. ઉપરાઉપરી ઉપવાસો જ કરવા, આયંબીલો જ કરવાં, કિંવા એકાશનો જ કર્યા કરવાં, પરંતુ જાણે કે અમુક સમય પછી તપની મોસમ પૂરી થતી હોય તેમ ત્યારપછી તુરત જ તપ છોડી દે અને સર્વ પ્રકારના આહારવિહાર ચાલુ રાખ્યા કરે; આથી જે કોઈ શારીરિક

તપની અસર શારીરિક વિષયો પર—સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો ઉપર થઇ હોય છે, તે નાશ પામે અને કૂતરાની પૂંછડી જેવી વાસનાઓ અને વૃત્તિઓ પૂર્વવત્ અનિયંત્રિત બનીને રાચવા તથા મ્હાલવા લાગી જાય છે. આ રીતે બાહ્ય તપ નિષ્ફળ નીવડે છે: આ નિષ્ફળતા ન થાય તેટલા માટે પૂર્વ શ્લોકમાં અંથકારે યથાક્રમમ્ અર્થાત્ ક્રમ જાળવીને તપશ્ચર્યા કરવાનું કહ્યું છે અને આ શ્લોકમાં અનશનથી આરંભ કરીને એક પછી એક તપના પ્રકારને આદરવાનું કહ્યું છે. એ ક્રમ ત્યજ દેવાથી કિંવા સ્વસ્થ તપ આદરીને પુનઃ ઇન્દ્રિયોને મોકળા મૂકવાથી તપના લાભ પણ નાશ પામે છે. ઉપર કહેલા બાહ્ય તપોને અનુક્રમે આદરીને છ પ્રકારના અભ્યંતર તપમાં પ્રવેશ કરવો—પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે ગુરૂ સમીપે પાપનું આલોચન કરવું અને કરેલ પાપનો પરતાવો કરવો, વિનય એટલે ગુરૂ પ્રત્યે પૂર્ણ વિનય અને માનયુક્તિથી વર્તવું, વૈયાવૃત્ત્ય એટલે ગુરૂ આદિકની સેવા કરવી, સ્વાધ્યાય એટલે શાસ્ત્રાધ્યયન કરવું, ધ્યાન એટલે ધર્મધ્યાન શુક્લધ્યાનમાં નિમગ્ન થવું અને વ્યુત્સર્ગ એટલે કાયોત્સર્ગ કરવો. આમાં પણ અનુક્રમ જાળવવા માટે વૈયાવૃત્ત્યને માર્ગે થઇને ઠેઠ વ્યુત્સર્ગસુધી નિષ્ઠાપૂર્વક પહોંચવાનું વિધાન સુઘટિત રીતે કરવામાં આવેલું છે. ઉપર કહેલા બાહ્ય તપના ૬ પ્રકાર અને અભ્યંતર તપના ૬ પ્રકાર વિષે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન અંથના હવે પછીના વિભાગમાં આવે છે. (૧૭૯)

[બાહ્ય તપમાંના પહેલા બે પ્રકાર ઉપવાસ અને જનોદરી વિષે અંથકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.]

उपवासौनोदर्ये । १८० ॥

एकैकान्तरभोजनेन सततं कृत्वोपवासादिकं ।

कार्या वृद्धेरर्वाशक्तदयन यावच्च संस्तारकम् ॥

नो शक्तिर्यदि तावती प्रतिदिनं न्यूनत्वमापादये—

दाहारे वसनादિકोपकरणे भावे कषायात्मके ॥

ઉપવાસ અને ઊણોદરી.

ભાવાર્થ—તપના ઉમેદવારે પ્રથમ છૂટા છૂટા ઉપવાસથી સતત તપશ્ચર્યા શરૂ કરવી; પછી એકાંતર ઉપવાસ કરવા; જેમ જેમ તપની શક્તિ વધતી જાય, તેમ તેમ તપસ્યામાં વૃદ્ધિ કરવી અને છેવટે સંતારા-સુધી પહોંચવું. જે ઉપવાસ કે એકાંતરા આદિ તપ જેટલી શક્તિ ન હોય તેા દરરોજ ઊણોદરી તપ કરવું એટલે કે પોતાનો હમેશનો જે ખોરાક હોય તેમાં ઘટાડો કરવો, વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોમાં જળનતો ઘટાડો કરવો અને કોઠાદિ કપાયમાં ઉપયોગ રાખી ન્યૂનતા કરવી; એમ દ્રવ્ય અને ભાવ ઊણોદરી તપનો અભ્યાસ કરવો. (૧૮૦)

વિવેચન—ઉપવાસ અને ઊણોદરી તપ કેવી રીતે કરવું તેનું વિધાન અત્ર સંક્ષેપમાં કરેલું છે. તપ કરવાની શક્તિ પણ ધીરે ધીરે કેળવવી પડે છે, કારણકે દેહની ઇંદ્રિયો અને વૃત્તિઓએ જે જે વિષયોનું સેવન અનિ-યંત્રિત રીતે કરેલું હોય છે, તેમાંથી તેમને પાછી વાળવી, તેમને નિયંત્રિત કરવી અને એ રીતે તેમને અભ્યંતર શુદ્ધિના સાધનભૂત બનાવવી એ તપનો હેતુ છે; ઇંદ્રિયો કે વૃત્તિઓ ઉપર કારમો પ્રહાર કરીને તેમને જ્ઞાન બનાવી દેવી એ તપનો હેતુ નથી અને તેથી તપ સિદ્ધ થતું નથી.

રસરુધિરમાંસમેદોઽસ્થિમજ્જાશુક્રાણ્યનેન તપ્યન્તે ।

કર્માણિ ચાશુભાનીત્યતસ્તપો નામનૈરુત્તમ ॥

અર્થાત્—રસ, રુધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર તેમ જ અશુભ કર્મો તેનાથી તાપ પામે છે, માટે તેવું નામ ‘તપ’ કહેલું છે. ઇંદ્રિયો, વૃત્તિઓ અને અશુભ કર્મોને તપાવનાર તપ તેમની ઉપર પ્રહાર કરવાનું હોઈ જ ન શકે. શક્તિની બહાર, અણુગ્રામથી કે વેદની પેઠે ઉપ-વાસાદિ તપશ્ચર્યા કરવી એ તદ્દન અનિષ્ટ છે અને તેટલા માટે કહેલું છે કે—

સો અ તલો કાયશ્વો જોજ મજો મંગુલં ન ચિતેદ્ ।

જોજ ન હંદિય દ્વાજી જોજ જોના ન દ્વાજંતિ ॥

અર્થાત્—જે તપ કરવાથી મન દુષ્ટ ન થાય, ઇંદ્રિયોની હાનિ ન થાય

અને યોગ પણ ન હણાય તેવું જ તપ કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે શાન્તિ-સમાધિપૂર્વક તપ આદરવાં અને તેમાં આગળ વધવા માટે ધીરે ધીરે ડગલું ભરવું જોઈએ. પહેલાં છૂટક છૂટક ઉપવાસ કરવા, પછી એક-એક દિવસને અંતરે ઉપવાસ કરી, પછી એક સાથે બે, પછી ત્રણ, પછી ચાર એમ ધીરે ધીરે આગળ વધીને જેમ જેમ તપ કરવાની શક્તિ વધતી જાય તેમ તેમ પૂર્વે કહેલા છએ પ્રકારના બાહ્ય તપ સિદ્ધ કરવા, એટલેકે છેલ્લા સંસ્તારક-સંધારાસુધી પહોંચવું. આ વિધાનમાં અંતરે સતત શબ્દ હેતુપૂર્વક વાપરેલો છે. જોકે એ શબ્દ ઉપવાસના કથન સંબંધે વાપર્યો છે, તોપણ સર્વ પ્રકારના બાહ્ય તપમાં ‘સતતતા’ જળવવા માટેનો તે દ્યોતક છે. ઉપર કહ્યું છે તેમ તપ રસ-રૂઢિરાદિને તાપ આપવા માટે છે અને જ્યાંસુધી વિષય કષાય તપતા નથી ત્યાંસુધી અભ્યંતર શુદ્ધિ થતી નથી. જે સ્વરૂપ તપથી ઇન્દ્રિયો-વૃત્તિઓને સહજ તપાવ્યા પછી તપને છોડી દેવામાં આવે તો તપેલી વૃત્તિઓ ઠંડી પડી જાય અને તપની અસર નાબૂદ થતાં પુનઃ વિષય-કષાયમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે; તેટલા માટે ઉપવાસાદિ સર્વ પ્રકારનું તપ સતત જ કર્યા કરવું એવું અત્ર કહેલું છે અને તે વાસ્તવિક જ છે. આવી રીતે કરેલું ઉપવાસાદિ તપ અભ્યંતર તપ માટેનું સાધન અને છે અર્થાત્ તેથી માનસિક શુદ્ધિ થાય છે તેવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરેલું છે. ડૉ. એડવર્ડ હુકર અનેક પ્રયોગો પછી પોતાનો એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે “ઉપવાસથી માનસિક બળ બીલકુલ ક્ષીણ થતું નથી, કારણકે મગજનું પોષણ કરનારું તત્ત્વ ખુદ મગજમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું પોષણ કરવાને શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગની જરૂર પડતી નથી. તેના પોષણ માટે અન્નની જરૂર નથી કારણકે તે સ્વતઃ પોતાનું પોષણ કરે છે અને પોતાનું કામ નિયમિત રીતે કર્યે જાય છે. જીવનની સર્વ શક્તિનો ઉદ્ભવ મગજમાં જ થાય છે. જે વખતે મગજ કામ કરવાથી થાકે છે ત્યારે તેનો થાક ભોજનથી ઉતરતો નથી પણ આરામથી ઉતરે છે. નિદ્રાનો આરામ મગજનું ઉત્તમ રીતે પોષણ કરે છે અને દિવસે કરેલા શ્રમથી વિગલિત થએલાં ગાત્રોમાં પ્રાતઃકાળે પ્રસન્નતા આવે છે તે આ

આરંભથી જ.” માનસિક શક્તિ મગજ ઉપર આધાર રાખે છે અને મગજનું પોષણ કરવા માટે ખોરાકની જરૂર નથી એ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે. ત્યારે મનુષ્ય માનસિક ચિંતાથી કે રોગ-દ્વેષાદિ વિકારોથી ઘેરાયેલો હોય છે ત્યારે તેની ભૂખ સૌથી પહેલાં નષ્ટ થાય છે, તેમજ શરીરમાં કાંઈ રોગ-વિકાર થાય છે ત્યારે પણ ભૂખ મરી જાય છે. ભૂખનો નાશ એ રોગ કે વિકારનું ચિહ્ન છે એમ સમજવાનું નથી, પણ મનુષ્યની પ્રકૃતિનું બંધારણ એવું છે કે રોગ કે વિકારને મીટાવવા માટેજ તે ભૂખનો નાશ કિંવા ઉપવાસ એક ઉપચાર રૂપે નિર્માણ થયેલો છે. આ જ કારણથી આર્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે કહેવું છે કે શરીર, મન અને આત્માની શુદ્ધિ કરનાર ઉપવાસ રૂપી તપ એક મોટું દિવ્યોપધ છે. જૈન શાસ્ત્રમાં ઉપવાસ-અનશન તપના બે મુખ્ય પ્રકારો કહેલા છે: એક પ્રકાર સ્વલ્પ સમયના અનશનનો અને બીજો જીવનપર્યંતના અનશનનો. આ બેઉ પ્રકારના ઉપબેદો અનેક છે. સામાન્ય ઉપવાસ ગમે તેટલી સંખ્યાના હોય તે સ્વલ્પ સમયના ભેદમાં ગણાય છે અને જીવનપર્યંતનું અનશન તે સંત્રોધ અથવા સંસ્તારક ગણાય છે. મનને ઝ્ઞાન થવા દીધા વિના, શુભ બુદ્ધિથી, કર્મબંધને તોડવાના ઉત્સાહપૂર્વક જીવનપર્યંતનું અનશન આદરવું તે ઉદ્ધાસપૂર્વક મૃત્યુને આદરવાનું કાર્ય છે. આ મનની પરમ ઉચ્ચ દશા છે અને તેથી તે તપનો અંતીમ ભેદ ગણાયેલો છે.

ગણોદરી તપના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : દ્રવ્ય ગણોદરી અને લાવ ગણોદરી. દ્રવ્ય ગણોદરી એટલે ખોરાકમાં, વસ્ત્ર-પાત્રાદિ ઉપકરણોમાં ઘટાડો કરતા જવું તે; અને લાવ ગણોદરી એટલે કોષાદિ કષાયોમાં ઉપયોગ-પૂર્વક ઘટાડો કરતા રહેવું તે. ‘ગણોદરી’નો શબ્દાર્થ એવો છે કે ‘પેટને ગણું રાખવું તે.’ ભૂખ કરતાં ઓછું ખાવું, જરૂર કરતાં ઓછાં વસ્ત્રો રાખવાં, ઓછાં પાત્રોથી અને બીજાં ઉપકરણોથી ચલાવી લેવું એ તપ છે. કારણકે તેની સીધી અસર ઇન્દ્રિયોની સંયમવૃત્તિ ઉપર થાય છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે જો ઉપવાસ કરવાની શક્તિ ન હોય તો તે ગણોદરી તપ કરવું એટલે કે રોજ ઓછું ઓછું ખાતા જવું.

દ્રાવિડાઃ કવલાઃ પુંસ આહારસ્તુપ્તયે ભવેત્ ।

અષ્ટાવિંશતિરેવેષ્ટાઃ કવલાઃ કિલ યોષિતઃ ॥

અર્થાત્—પુરૂષ ૩૨ કોળીયા અને સ્ત્રી ૨૮ કોળીયા આહાર કરવાથી તૃપ્ત થાય છે. પરંતુ ‘કોળીયા’ નો અર્થ કરતાં રખેને કોઇ એ—પાંચ રોટલીનું એક પડીકું વાળીને મ્હોંમાં પધરાવે અને કોળીઓ ગણી લે, તેટલા માટે કોળીયાનું પણ શાસ્ત્રકારે માપ આપ્યું છે. શાસ્ત્રકાર ‘કુકડઅંડ’ જેવડો એટલે મ્હોંની ફાડ જેવડો એક કોળીયો ગણે છે અને પંડિત આશાધર સહસ્ત્રતંદુલમિતઃ એટલે એક હજાર ચોખાના દાણા જેવડો કોળીયો ગણે છે. એવડા ૩૨ કોળીયા એ પુરૂષનો આહાર ગણાય. ૧ થી ૮ કોળીયાથી પૂર્ણ ગિણોદરી, ૯ થી ૧૨ કોળીયાથી સમાર્ધ ગિણોદરી, ૧૩ થી ૧૬ કોળીયાથી વિભાગ ગિણોદરી, ૧૭ થી ૨૪ કોળીયાથી પ્રાપ્તગિણોદરી અને ૨૫ થી ૩૧ કોળીયાથી કિંચિત્ ગિણોદરી તપ કર્યું લેખાય છે. આ ગિણોદરી તપમાં પણ ક્રમેક્રમે આગળ વધવાથી પૂર્ણ ગિણોદરી અને પરિણામે અનશન કરવાને શરીર કેળવાય છે અને તપમાં સારી પેઠે પ્રગતિ કરી શકાય છે. પરંતુ ગિણોદરી તપ એ વસ્તુતઃ અનશન કરતાં સહેલું સમજવાનું નથી. કારણે પહેલો ઉપવાસ કઠીન લાગે અને તેટલા માટે બલે ગિણોદરીને માર્ગે ચઢીને ઉપવાસ કરવામાં આવે, પરંતુ જેઓએ ઉપવાસ કરવાની શક્તિ કેળવી છે તેઓને તો ગિણોદરી તપ ઉપવાસ કરતાં વધુ કઠીન લાગે છે અને ગિણોદરી તપને ઉપવાસની પછી શાસ્ત્રકારે સ્થાન આપ્યું છે તે ઉત્તરોત્તર વધતી કઠીનતાનો વિચાર કરીને જ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. અપૂર્ણ ભોજન કરવાથી મન અને તનને વધુ પરિપક્વ વેઠવો પડે છે કારણકે તેથી ઉઘડેલી બૂખને દાખવી પડે છે. ઉપવાસમાં બૂખ મરી જવાથી તેમાં ગિણોદરી જેવો પરિપક્વ સહન કરવો પડતો નથી. અપ્ટન સ્પીક્સેર નામના એક વિદ્વાને રોજ એક નાનું ફળ ખાઈને કેટલાક દિવસ ગિણોદરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ ઉપવાસ કરતાંએ વધારે કષ્ટ લાગવા માંડ્યું અને તેથી તેણે ફળ ખાવાનું છોડીને પૂર્ણ ઉપવાસ જ

કરવાનું પસંદ કર્યું. આ દ્રવ્ય ગિણોદરીની સાથે જો ભાવ ગિણોદરી તપ ન કર્યું હોય તો તેથી તપનો પૂરો ભાલ મળતો નથી. કહ્યું છે કે—

કષાયવિષયાદારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઝપવાસઃ સ વિક્ષેયઃ શેષં લંઘનકં વિદુઃ ॥

અર્થાત્—જે ઉપવાસાદિમાં કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે તેને ઉપવાસ જાણવો; તે સિવાય બીજી લાંઘણ જાણવી.

દૃષ્ટાન્ત—બાલ્ય તપના અને વિશેષે કરીને અનશનના ઉત્તમ દષ્ટાન્ત તરીકે ધન્ના અણુગારનો તપ અત્ર જાણવા જેવો છે. ધન્નો કુંવર ૩૨ સ્ત્રીઓ પરણ્યો હતો અને અતુલ ઋદ્ધિવાળો હતો. એકદા મહાવીર ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળવાથી તેને ત્યાગની અભિલાષા થઈ અને અત્યંત આગ્રહથી માતા પાસેથી રમ્મ લઈ તેણે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લઈને તુરત જ ધન્ના અણુમારે છઠ્ઠ-છઠ્ઠને પારણે આયંબીલ કરવા માંડ્યાં એટલે અનશન અને રસપરિત્યાગ બેઉ પ્રકારના તપનો પ્રારંભ કર્યો. સાથે સાથે બીજા પ્રકારના તપ પણ આદરવા માંડ્યા અને આઠ માસમાં તો એટલી ઘોર તપશ્ચર્યા કરી કે શરીરમાં એક સોહીનું ખિંદુ કે માંસની પેશી રહી નહિ ! હાડકાના માળા પર વીંટેલું ચામડું માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યું. પરંતુ એથી ધન્ના અણુગારના મનને કશી ગ્લાનિ કે ક્લેશ થયાં નહિ અને તપશ્ચર્યા માટેનો ભાવ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. કષાયો શમી ગયા. ચિત્ત વિશુદ્ધ થઈ ગયું. આત્મા નિર્મળ થયો. દેહમાં રૂધિરખિંદુ નહિ હોવા છતાં તેમના મુખ પર તપનું અલૌકિક તેજ દેખાતું. દેહ અશક્ત થવાથી તેમણે છેવટે વિપુલ-ગિરિપર જઈને જીવનપર્યંત-પાદોપગમન અનશન કર્યું અને એક માસના અનશનને અંતે તેમણે શાન્તિ-સમાધિથી કાળ કર્યો. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવ તે થયા. ભગવાન કહે છે કે તે મહા-વિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈ, દીક્ષા લઈ, કર્મોનો નાશ કરી કેવળ જ્ઞાન પામી મોક્ષે જશે. (૧૮૦)

[બાલ્ય તપના ત્રણ વધુ પ્રકારો વિષે નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.]

ભિક્ષાચરીરસપરિત્યાગકાયકલેશાઃ । ૧૮૧ ॥

દોષાન્ ષણ્ણવતિં વિહાય વિશદા ગ્રાહ્યા હિ ભિક્ષોચિતા
તત્રાઽભિગ્રહધારણં સુયમિનાં દ્રવ્યાદિભેદૈઃ સદા ॥
આચામ્લાદિવિધાનતો મુનિજનૈસ્ત્યાજ્યા ઘૃતાદ્યા રસાઃ ।
સ્થિત્વાઽનેકવિધાસનૈરભિમુખં સૂર્યસ્ય કુર્યાત્તપઃ ॥

ભિક્ષાવૃત્તિ, રસપરિત્યાગ અને કાયકલેશ.

ભાવાર્થ—તપસ્વી મુનિએ આહારના છન્તુ દોષ વળને નિર્મળ ભિક્ષા લેવી, તેમાં પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી અનેક પ્રકારે અભિગ્રહ ધારણ કરવા તે બાલ્ય તપનો ત્રીજો ભેદ છે. આયંબીલ, નીવી, વગેરે તપ કરતાં ઘી, દૂધ, તેલ વગેરે રસનો તપસ્વી મુનિએ ત્યાગ કરવો તે બાલ્ય તપનો ચોથો પ્રકાર છે. અનેક પ્રકારનાં આસનો વાળી સૂર્યની સામે આતાપના લેતાં તપ કરવું તે પાંચમો કાયકલેશ નામે તપનો પ્રકાર છે. (૧૮૧)

વિવેચન—‘ ભિક્ષાચરી ’ ને ‘ વૃત્તિસંક્ષેપ ’ તપને નામે પણ ઝાળખવામાં આવે છે. ભિક્ષાચરીમાં ભિક્ષાવૃત્તિનો સંક્ષેપ કરવાનો અને એ રીતે તપશ્ચર્યા કરવાનો હેતુ રહેલો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે—

ભૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદીભવેદ્ વ્રતી ।

ભૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરૂપવાસસમા સ્મૃતા ॥

અર્થાત—વ્રતીએ હમેશાં ભિક્ષા માંગીને ખાવી પરંતુ કોઈ એક જ ગૃહસ્થના અન્નતું ભક્ષણ કરનાર થવું નહિ; ભિક્ષાચરણ કરવાથી વ્રતીની વૃત્તિ ઉપવાસરૂપી તપ કરવાથી જેવી હોય છે તેવી થાય છે.

પૂર્વે એષણીય આહારાદિ ગ્રહણ કરવાનો જે સાધુધર્મ કહેલો છે તેમાં આહારના ૯૬ દોષથી રહિત આહાર જ એષણીય હોય છે; પરન્તુ એષણીય આહાર ગ્રહણ કરવામાંએ સંક્ષેપ કરવો—સંયમ સાધવો તે આ તપનો હેતુ છે. આમાં મુનિએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવવડે અભિગ્રહ

ધારણ કરવાનો છે. દ્રવ્યથી મુનિ એવો અભિગ્રહ ધારણ કરે કે ભિક્ષામાં હું અમુક જ વસ્તુ ગ્રહણ કરીશ. ક્ષેત્રથી મુનિ અભિગ્રહ ધારણ કરે કે અમુક મર્યાદિત સ્થાનમાંથી જ તે વસ્તુ ગ્રહણ કરીશ. ક્ષેત્રથી અભિગ્રહ કરવામાં મુનિ ગોચરીના ૬ પ્રકારમાંનો કોઈ પ્રકાર મનમાં ધારી રાખે. (૧-૨) પેટી અને અર્ધ પેટીના આકારે અર્થાત્ ગામ અથવા શેરીને ચોખ્ખણ કદ્દપીને તેને ચારે ખૂણે આવેલાં ચાર ઘેર ભિક્ષાર્થે જવું તે. (૩) ગોમૂત્રિકા એટલે સર્પાકારે-અમુક ઘરો પડતાં મૂકીને અમુક ઘેરથી જ ભિક્ષા લેવી તે. (૪) પતંગ વિધીકા એટલે પતંગ ઉડે છે તેવી રીતે એક બીજાથી ઘણે દૂર આવેલાં ઘેર ભિક્ષાર્થે જવું તે. (૫) શમ્બુકાવર્ત એટલે શંખના વળની પેઠે અમુક ઘર પડતાં મૂકી અમુક ઘેર ભિક્ષા માંગવી તે. (૬) આયતમ-ગત્વા પ્રત્યાગત એટલે અમુક અંતર સુધી સીધા ગયા પછી પાછા ફરીને અમુક અમુક ઘેર ભિક્ષા માંગવી તે. મુનિ કાળથી અભિગ્રહ ધારણ કરે એટલે અમુક વખતે જ આહાર ગ્રહણ કરે; અને લાવથી અભિગ્રહ ધારણ કરે એટલે મનમાં એમ ધારે કે-મને કોઈ વાસણમાંથી લઇને કોઈ વસ્તુ વહોરાવે તો લઉં, કિંવા વાસણમાં નાંખતાં નાંખતાં વહોરાવે તો લઉં, કિંવા નાંખીને પાછી કાઢી વહોરાવે તો લઉં, કિંવા બીજાને આપતાં આપતાં વહોરાવે તો લઉં, કિંવા બતાવીને આપે તો લઉં, ઇત્યાદિ. આ પ્રકારની ભિક્ષાચર્યાથી આહાર સંબંધી વિશિષ્ટ સંયમને મુનિ કેળવી શકે છે, અને એ જ તેની તપશ્ચર્યા છે. બીજાં તપો નિયત છે, ત્યારે આ તપ અનિયત છે. ઉક્ત દ્રવ્યાદિથી ધારેલો અભિગ્રહ ક્યારે પૂરો થાય તે કહી શકાય નહિ. તેથી જ તે અનિયત તપશ્ચર્યા લેખાય છે. અભિગ્રહધારી મુનિ-એને દિવસોના દિવસો સુધી એષણીય આહાર નહિ મળ્યો હોવાનાં દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલાં છે.

એક રસનેદ્રિયને અતૃપ્ત રાખવાથી પ્રમાદ થતો અટકે છે, નીરોગી થવાય છે, અને બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયથી નિવૃત્ત થાય છે, તેટલા માટે સંયમીને માટે રસપરિત્યાગ એ મહત્ત્વનું તપ છે. ઇન્દ્રિયાણાં જયે શૂર:

—ઇંદ્રિયોના જે જ્ય કરે છે તે જ શરૂ છે અને એવું શરત્વ સંપાદન કરવા-
ને ઇંદ્રિયોના જ્યનું સાધન રસપરિત્યાગ આદરણીય છે; તેથી ઉલટું દુષ્ટદહી
વિગર્હો આહારેઽમિક્ષણમ્—જે દુષ્ટ સાધુ હોય છે તે દૂધ, દહીં, ઘી વગેરે
વિગયો—વિકૃતિઓને વારંવાર ખાય છે. વિકૃતિઓ ૧૦ પ્રકારની છે. મધ,
માંસ, મદિરા અને માખણ એ અલક્ષ્ય વિકૃતિઓ હોઈ સર્વથા ત્યાજ્ય
છે અને દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ, તથા પકવાન એ છ વિકૃતિઓ સંય-
મીને માટે ત્યાજ્ય છે. આ બધા રસો વિકૃતિઓ કહેવાય છે કારણકે તેને
બગડતાં વાર લાગતી નથી—તેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે,
તેમ જ તે વિષયોત્પાદક પદાર્થો હોવાથી અસંયમના કારણીભૂત બને છે.
દૂધ દહીં વગેરે જે છ વિગયો છે તેને એક મુનિ સર્વથા ત્યજી શકતો નથી
કારણકે દેહનિર્વાહાર્થે જેમ ખોરાકની જરૂર છે તેમ આંખોના તેજની
બળવણી માટે કેટલાક પ્રમાણમાં એ વિગયોની પણ જરૂર હોય છે, છતાં
મુનિ એ વિગયોનું સેવન સ્વચ્છંદી રીતે ન કરે તેટલા માટે કહ્યું છે કે—

વિકૃતિકૃપ્રસાનાં યત્યાગો યન્ન તપો હિ તત્ ।

ગુર્વાજ્ઞાં પ્રાપ્ય વિકૃતિં ગૃહ્ણાતિ વિધિપૂર્વકમ્ ॥

અર્થાત્—વિકાર કરનારાં રસોના ત્યાગ કરવો તે રસપરિત્યાગ નામનું
તપ કહેવાય છે, તેમાં પણ ગુરૂની આજ્ઞા લઇને વિધિપૂર્વક વિકૃતિ ગ્રહણ
કરાય. રસપરિત્યાગ નામે તપ આદરનાર મુનિ તો જિહ્વાલૌલ્ય અને વિકાર-
માંથી બચવા માટે એવા પદાર્થોનું સેવન ઓછું કરે અને છેવટે કેવળ બંધ
કરે. આટલા માટે તે તપની સિદ્ધિ કરવા અંતકારે આયંબીલ આદિ કરવા-
નું વિધાન કરેલું છે કે જેમાં રસરહિત—લુખ્ખો અને વિગયરહિત આહાર
જ કરી શકાય. કાયકલેશ તપ એ બાહ્ય તપનો પાંચમો પ્રકાર છે. પરિષદ
પોતાથી અને બીજાથી એમ બેઉ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થતા કલેશ રૂપ હોય છે
અને કાયકલેશ માત્ર પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા કલેશના અનુભવ રૂપ હોય
છે એટલે તેમાં ફેર છે, અને તેટલા કારણે તે તપરૂપ છે. યોગનાં ૮૪
આસનો કહેવાય છે તેમાંનાં પદ્માસન, વીરાસન, ઉત્કટુકાસન, લગુકાસન

ધર્મ્યાદિ આસનો વાળીને સૂર્યની સામે બેસી કે બિલા રહી, કાયોત્સર્ગ કરી આતાપતા લેવી તે કાયકલેશ નામનો તપ કહેવાય છે. આવાં આસનોથી અને આતાપનાથી કાયને કલેશ થાય, પણ આત્માને કે મનને કલેશ ન થવો જોઈએ, અને તો જ તે તપ છે એટલું ભૂલવું ન જોઈએ. કહ્યું છે કે કાયકલેસો સંસારવાસ નિવ્વેઝ હેતુત્તિ અર્થાત્—કાયકલેશ તપ સંસારવાસમાં નિર્વેદ કરવાનો હેતુભૂત હોય છે; એટલે તેમાં મનઃકલેશની સંભાવના ન જ હોવી જોઈએ. (૧૮૧)

[બાહ્ય તપમાંના છેલ્લા પ્રતિસંલેખના તપ વિષે નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે]

પ્રતિસંલેખનાતપઃ ૧૨૮૨ ॥

કાર્યશ્ચેન્દ્રિયનિગ્રહો મુનિવરૈર્જેયઃ કષાયોચ્છ્રયો—

રુદ્ધ્વા યોગમનિષ્ઠમિષ્ટસુખદો યોગો નિયોજ્યઃ શુભઃ ॥

નિસ્સદ્ગઃ શયનાસનાદિષુ સદા વર્તેત ગુપ્તેન્દ્રિયઃ ।

ષડ્ભિર્વાહ્યતપોભિરેભરનિશં કર્મ્માણિ ભિન્ધ્યાન્મુનિઃ॥

પ્રતિસંલેખના તપ.

ભાવાર્થ—તપસ્વી મુનિએ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો, વધતા જતા કષાયો ઉપર જીત મેળવવી, અનિષ્ટ અશુભ યોગનો નિરોધ કરીને ઇષ્ટ સુખ આપનાર શુભ યોગમાં સ્થિર થવું, શયન આસન વગેરેમાં નિઃસંજ રહેવું, હમેશાં ઇન્દ્રિયોને ગોપવી રાખવી, તે છડું પ્રતિસંલેખના તપ છે. એ છ પ્રકારના બાહ્ય તપથી તપસ્વી મુનિએ નિરંતર કર્મને છેદવાં. (૧૮૨)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં પ્રતિસંલેખના તપના ચાર પ્રકારો કહેલા છે. જૈન શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં આ તપને કેઈ સ્થળે સંલેખના અને સંલીનતાને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પ્રતિસંલેખના એટલે ગોપવવાની ક્રિયા. ઇન્દ્રિયોને ગોપવવી તે ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલેખના. ઇન્દ્રિયો રાગી અને કામી એવા બે પ્રકારની છે. આંખ અને જીભ એ રાગી ઇન્દ્રિય છે કાશ્ચકે ન્યારે કેઈ વસ્તુ ઉપર મનમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એ ઇન્દ્રિયો

આપાર થાય છે. કોઈ સુંદર દ્રશ્ય હોય અને તે જોવાની ઇચ્છા મન કરે ત્યારે આંખ તે તરફ ફરે અથવા કોઈ સારી વસ્તુ હોય અને તે જાવાની ઇચ્છા મન કરે ત્યારે જીભ તેનો સ્વાદ લે; પરંતુ કામી ઇન્દ્રિય તો મનની ઇચ્છા વિના પણ વિષયભોગની વસ્તુના સમાગમમાં આવે છે. ઇચ્છા ન હોય છતાં વાજીત્રોનો મધુર નાદ કાનમાં પેસીને વિષયને જગાડે, ઇચ્છા ન હોવા છતાં ફૂલ કે અત્તરની સુગંધ વાયુ સાથે મળીને નાકમાં પેસી વિષયને જગાડે, ઇચ્છા ન હોય છતાં શીતળ વાયુ તપેલા દેહને સ્પર્શ કરીને સુખ ઉપજાવતાં વિષયને જગાડે, એટલે એ ઇન્દ્રિયો કામી છે. એ પાંચે ઇન્દ્રિયોની પ્રતિસંલેખના કરવી એટલે કાર્યબેન્દ્રિયનિગ્રહ:-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો. રાગી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા કરતાં કામી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ વધારે કઠીન છે. આંખ બંધ રાખી કે ખાદ્ય પદાર્થ હાથે ઉપાડીને મુખમાં ન મૂક્યો એટલે આંખ અને જીભનો નિગ્રહ થઈ શકે; પરંતુ અનિચ્છાએ કાનમાં શબ્દ પેસે, નાકમાં સુગંધ પેસે અને શરીરને સ્પર્શ થાય, છતાં વિષયની જાગૃતિ થવા ન દેવી તે વિશેષ કઠીન છે; અને એવો નિગ્રહ કઠીન છે, માટે જ તે ‘તપ’ છે. ઉવવાઇ સૂત્રમાં આ પ્રકારના ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો એક જ માર્ગ સૂચવ્યો છે અને તે એ કે ઇન્દ્રિયને વિષયના સાધન તરફ જતી રોકવી, છતાં એ સાધન અનિચ્છાએ ઇન્દ્રિયને વિષયો-પ્રભોગ કરાવે, તો તેમાં રાગ કે દ્વેષ ધારણ ન કરતાં ચિત્તની સમતા જાળવી રાખવી એટલે નિગ્રહ આપોઆપ થઈ ચક્રો સમજવો. પ્રતિસંલેખનાનો બીજો પ્રકાર જ્યેઃ કષાયોચ્છ્રયઃ કહ્યો છે. કોષ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય છે. સાધુજીવનમાં એ કષાયનો ત્યાગ જ કર્તવ્ય હોય છે છતાં તેનો ઉદય થઈ આવે તે સંભવિત છે. તે વખતે તેનો નિરોધ કરવો અને નિરોધ કરવાના યતન છતાં તેનો ઉદય થાય તો તેને-અત્યેક કષાયના વિકારને નિષ્કૂળ કરવો તે કષાયપ્રતિસંલેખના તપ ગણાય. ક્રોધને ક્ષમા વડે, માનને વિનય વડે, માયાને સરળતા વડે અને લોભને સંતોષ વડે નિષ્કૂળ કરવો એટલે કષાયો ઉપર જીત મેળવવા રૂપી જે તપ તેનો લાભ મુનિ પામી શકે. પ્રતિસંલેખનાનો ત્રીજો પ્રકાર યોગપ્રતિસંલેખના. મન,

વચન અને કાયા અનિષ્ટ યોગમાં પ્રવર્તતાં હોય ત્યારે તેમને એવા યોગમાંથી રોકી ંધિ—સુખદ યોગમાં પ્રવર્તીવવાં તે યોગપ્રતિસંલેખના તપ કહેવાય છે. મન ખરાબ વિચારમાં ગતિ કરતું હોય ત્યારે તેને તેમાંથી રોકી સારા વિચારમાં લગાડવું, સુખમાંથી કટું—કર્કશ વચનો નીકળવા જતાં હોય કે નીકળતાં હોય ત્યારે તેવાં વચનોને રોકી મધુર વચનોની ઉદીરણા કરવી, અને કાયાના હાથ—પગાદિ અવયવોને સમાધિમાં—કાયખાની પેઠે સંકેતીને નિશ્ચલ રાખવાં, એટલે પ્રતિસંલેખના તપ સિદ્ધ થાય. શયનાસનપ્રતિસંલેખના તે નિરસંગ દશા છે. મુનિ પોતાનું શયન અને આસન એવે સ્થાને રાખે કે જ્યાં તે નિરસંગ દશામાં રહી શકે એટલે કે જેના સંગથી ઇન્દ્રિયોનું ગોપન કઢીન થઇ પડે તેવાના સંગથી રહિત દશામાં રહે. ઉદાન, દેવાલય, હાટ, પાણીની પરબ ઇત્યાદિ જે સ્થાને મુનિ ઉતરે તે સ્થાને ઇન્દ્રિયોના ગોપનમાં ઉપદ્રવ કરે તેવી વ્યક્તિઓ—સ્ત્રીઓ, નપુંસકો કિંવા માદા—પશુઓ ન હોવાં જોઇએ. એવી નિરસંગ દશામાં રહેવાથી તે ગુપ્તેન્દ્રિય થઇને વર્તી શકે અને તપસિદ્ધિ કરી શકે. એ પ્રમાણે બાહ્ય તપના છ પ્રકાર આચરવાથી એક મુનિ કર્મબંધનોને કાપી શકે અને આવતાં કર્મોને રોકી શકે. (૧૮૨)

[બાહ્ય તપનો વિષય પૂરો થતાં હવે અભ્યંતર તપના વિષયમાં પ્રવેશ થાય છે: તેમાં પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત નામક અભ્યંતર તપ વિષે કહે છે.]

અભ્યંતરતપ: । પ્રાયશ્ચિત્તમ્ । ૧૮૩ ॥

स्याच्चेन्मूलगुणे तथोत्तरगुणे दोषो लघुर्वा महौ—
स्तत्कालं गुरुसन्निधौ मुनिवरैरालोचनीयः स्वयम् ॥
दयुर्यद्गुरवो विशुद्धिनियतं छेदं तपो वेतर-
त्प्रायश्चित्तमतिप्रसन्नमनसा तत्तद्विधेयं द्रुतम् ॥

અભ્યંતર તપ: પ્રાયશ્ચિત્ત.

લાવાર્થ—મુનિને મૂલ ગુણ-મહાવ્રતોમાં અને ઉત્તર ગુણ-ધર્મો

સમિતિ આદિ સમિતિ—ગુપ્તિમાં નાનો કે મોટો કોઈ પણ દોષ લાગી ગયો હોય તો તત્કાળ પોતાના ગુરૂની પાસે જઈને પોતાની મેજે તે દોષનું આલોચન કરવું જોઈએ; એટલે ગુરૂ સમક્ષ તે દોષ જાહેર કરવો જોઈએ; ગુરૂ મહારાજ દોષની વિશુદ્ધિ થાય તે માટે જે કોઈ છેદ કે તપ કરવાનું કહે તે અત્યંત પ્રસન્ન મનથી જલ્દી આચરી લેવું તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત તપ. (૧૮૩)

વિવેચન—પૂર્વે મુનિધર્મનું વિવરણ કરતાં મહાવ્રતવિષયક પ્રતિજ્ઞાઓ, કષાયપરિહારની પ્રતિજ્ઞાઓ, સમિતિ—ગુપ્તિ આદરીને તેનું પાલન કરવાના નિયમો ઇત્યાદિ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિજ્ઞાઓ, પરિહારો, નિયમો ઇત્યાદિમાં ન્યારે કારણવશાત્ કિંવા અકસ્માત મુનિથી રખલના થઈ જાય છે ત્યારે તે દોષિત અથવા પાપી બને છે. આવો દોષ થતાં તેમાંથી મુક્ત થવાને તુરત જ યત્ન કરવો તે એવા સંયોગોમાં મુનિનો પ્રથમ ધર્મ થઈ પડે છે. પ્રાયશ્ચિત્તં હિ પાપાનાં પશ્ચાત્તાપ इति स्मृतः—પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તે પશ્ચાત્તાપ છે; પરંતુ મનમાં ને મનમાં પશ્ચાત્તાપ જો કરવામાં આવે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત થતું નથી, તેટલા માટે પાપની આલોચના ગુરૂની સમીપે કરવી તે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જેને Confessions કહે છે અને ધર્મગુરૂની સમીપે એ ‘કન્ફેશન્સ’ એટલે પાપનો પ્રકાશ કરવાનું જે વિધાન છે તે વસ્તુતઃ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી તપ જ છે. પોતાનાં કરેલાં પાપો જે ગુપ્ત હોય છે—કોઈ જાણતું હોતું નથી, તે પોતાની મેજે ગુરૂજનોની સમીપે કહી બતાવવાં તે સહેલું કાર્ય નથી. મનનો અત્યંત આર્દ્ર લાવ થયા વિના તે કાર્ય બની શકતું નથી. ‘નિશીથ ચૂર્ણી’માં કહ્યું છે કે—તં ન દુઃકરં જં પઢિસેવિજ્જઈ, તં દુઃકરં જં સમ્મં બાલોદ્ધજ્જઈ—અર્થાત્—જે અકાર્યનું પ્રતિસેવન કરવું તે દુષ્કર નથી, પણ જે તેની સમ્યક્ પ્રકારે આલોચના લેવી તે જ દુષ્કર છે. આલોચના આટલી દુષ્કર હોઈને જ તેને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી તપમાં ગણવામાં આવી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારાઓએ મૃત્યુટાણે આવી રીતે પાપપ્રકાશ કરી પાપની આલોચના કરવાના અને તેથી પાપનો ભાર જાણે કે હલકો થવાથી આત્માને શાન્તિ

મળી હોય તેવા બનાવોના પુષ્કળ દાખલાઓ મળી શકે છે. આવા પ્રાયશ્ચિત્તથી અભ્યંતર-માનસિક લાભો કેવા થાય ? તે સંબંધે કહ્યું છે કે—

લઘુ આહ્વાજજનનં અપ્પરનિવત્તિ અઝ્જવં સોદ્ધી ।

દુષ્કરકરણં આણા નિસ્સલ્લસં ચ સોદ્ધિ ગુણા ॥

અર્થાત—ગુર સમીપે પાપપ્રકાશ કરવાથી અંતરમાં લઘુતા આવે છે, મનનો ભાર ઓછો થએલો લાગવાથી આહ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે, પોતાની અને પરની નિવૃત્તિ થાય છે, આર્જવ સિદ્ધ થાય છે, શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, પાપપ્રકાશ જેવું દુષ્કર કાર્ય પોતે કર્યું એમ મનને લાગે છે, ગુરની આરા (ગુર કહે તે વ્રત-તપ કરવાની) પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતર નિઃશય બની જાય છે; એ બધા ‘શોધિ’ કહેતાં આલોચનાના અભ્યંતર ગુણો છે. મનમાં જ પરતાવો કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત સિદ્ધ થતું નથી, કારણકે મનનો સ્વભાવ ચંચળ છે અને પરિસ્થિતિ બદલાતાં કિંવા પશ્ચાત્તાપની અસર સંયોગવશાત્ નાબૂદ થતાં પુનઃ પાપપ્રવૃત્તિ માટે મન લલચાય છે; તેટલા માટે ગુર સમીપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું આવશ્યક છે. તેથી મનની વિશુદ્ધિ થવાથી અને લઘુતા-ઝ-જુતા ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થવાથી પાપમાં પુનઃ પ્રવૃત્તિ થવાનો સંભવ તદ્દન ઓછો થઈ જાય છે. પાપની આલોચના એ તપ તો છે, પરન્તુ પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ તો ગુર જે આરા કરે અને ‘છેદ’ કે તપ કરવાનું કહે તે તત્કાળ પ્રસન્ન મનથી આચરવા વડે જ થાય છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે બાલોચના રિહાસ્યં પાચક્ષિતં તુ દસવિહં ॥ જે મિલ્લુ વહદ સમ્મં પાચક્ષિતં તમાહિયં ॥ અર્થાત—ગુરસમીપે પાપાલોચના કરવી, અને દસ વિધે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, તથા કાયાએ કરીને તે રીતે સેવવું તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત. ઉવવાઇ સૂત્રમાં આ દસવિધ પ્રાયશ્ચિત્ત કિંવા અંશકાર કહે છે તે ‘છેદ’ અને ‘તપ’ નીચે મુજબ કહેલા છે. (૧) ગુરની સમીપે પાપનો પ્રકાશ કરવો. (૨) મિથ્યા દુષ્કૃત દબને પ્રતિક્રમણ કરવું. (૩) આલોચના અને મિથ્યા દુષ્કૃત એક કરવાં. (૪) દોષિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. (૫) કાયોત્સર્ગ કરવો. (૬) આયંબીલાદિ તપ કરવું. (૭) દીક્ષામાં જ માસ સુધી હેઠળ ઉતરવું. (૮) ફરીથી દીક્ષા લેવી. (૯) જે પ્રકારથી પાપ લાગ્યું હોય તે કાર્યથી દૂર રહેવું. (૧૦) સમુ-

દામની અંહાર રહીને તપ કરવું. ગુરૂ કહે તેવી રીતે આમાંનું એક ક્રિવાચ્યું પ્રકારનું તપ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય અને એ રીતે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. (૧૮૩)

[હવે બીજા વિનય રૂપી અભ્યંતર તપ વિષે કહે છે.]

વિનયઃ । ૧૮૪ ॥

મૂલં ધર્મતરોઃ કિલાસ્તિ વિનયઃ સત્પ્રકારો મતઃ ।

સેવ્યઃ સર્વવિધોઽપિ દર્શનગતો ભેદો વિશેષેણ વૈ ॥

ઉત્થાનાસનદાનવન્દનનમસ્કારૈશ્ચ ભક્ત્યાદિભિ ।

ર્નિર્વાદૌવિનયઃ ક્રિયેત મુનિભિસ્ત્યક્ત્વાઽસ્થિલાઽઽશાતનાઃ

વિનય.

ભાવાર્થ—ધર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ વિનય છે, તેના સાત પ્રકારો છે, તે બધા સેવવાયોગ્ય છે; પણ તેમાં દર્શનગત ભેદ એટલે દર્શન વિનય વિશેષે કરીને સેવવાયોગ્ય છે; દીક્ષિત મુનિએ ગુરૂઆદિની બધી આશાતના દૂર કરીને ગુર્વાદિક બહારથી આવે ત્યારે ઉડીને બાહ્ય થવું, બેસવાને આસન આપવું, વંદના નમસ્કાર કરવાં, ભક્તિ-બહુમાનાદિથી વિનય કરવો તે અભ્યંતર તપનો બીજો પ્રકાર સમજવો.

વિવેચન—“વિનય વેરીને પણ વશ કરે” એવું કહેવત છે; વશી-કરણના મહામંત્ર રૂપી વિનય એ કાંઈ સામાન્ય વસ્તુ ન હોય. અંતકાર વિનયને ધર્મતરોઃ મૂલમ્—ધર્મરૂપી વૃક્ષના મૂળ તરીકે ઓળખાવે છે કે જેવી રીતે શ્રી વીર ભગવાને શાસનના મૂળરૂપે વિનયને ઓળખાવતાં કહ્યું છે:

વિણયો સાસને મૂલં વિણયો નિઘ્વાણસાદ્ગનો ।

વિણાયાઓ વિષ્ણુમુક્તસ્ત કમો ધર્મસો કમો તવો ॥

અર્થાત—વિનય એ શાસનનું મૂળ છે, વિનય નિર્વાણપ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે; જે વિનયથી રહિત છે તેનામાં ધર્મ ક્યાંથી અને તપ પણ ક્યાંથી ? તાત્પર્ય એ છે કે વિનય એ ધર્મનો પ્રાપ્તિ છે. ઉપવાદ, સૂત્રમાં

વિનયના સાત પ્રકારો કહેલા છે: જ્ઞાનનો વિનય, દર્શનનો વિનય, ચારિત્રનો વિનય, મનથી વિનય, વચનથી વિનય, કાયાથી વિનય અને લોકોપચાર વિનય. સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનીઓનો વિનય કરવો તે જ્ઞાન વિનય. ગુરુજનોની શુશ્રૂષા કરવી અને અનાશાતના કરવી તે દર્શન વિનય. પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનો વિનય કરવો એ ચારિત્ર વિનય. મનથી વિનય કરવો તે મન વિનય, વચનથી વિનય કરવો તે વચન વિનય અને કાયાથી વિનય કરવો તે કાય વિનય. દેશ-કાળ-ભાવને અનુકૂળ રહી ગુરુઆદિ પ્રત્યે શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી તે લોકોપચાર વિનય. આ સાતે પ્રકારનો વિનય આદરવાયોગ્ય છે, છતાં અંથકરે દર્શન વિનય ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે, એટલે આપણે વિનયના એ ભેદમાં વિશેષ ઉડા ઉતરીશું. દર્શન વિનયના મુખ્ય બે ભેદ શુશ્રૂષા વિનય અને અનાશતના વિનય છે, એટલે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આ બેઉ મુખ્ય ભેદનો સમાવેશ કરેલો છે. ગુરુ બહારથી આવે ત્યારે ઉઠીને બાલા થવું, આસન માટે આમંત્રણ કરવું કિંવા જ્યાં બેસે ત્યાં આસન બિછાવી આપવું, સત્કાર—સન્માન—વંદના—આગતારવાગતા, હાથની અંજલિ જોડીને નમસ્કાર, અને જતી વખતે વળાવવા જવું, એ સર્વ પ્રકારે ભક્તિપૂર્વક શુશ્રૂષા કરવી તે શુશ્રૂષા વિનયના પ્રકારો છે. અરિહંત, ધર્મ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, કુલ, ગણ, સંઘ, ક્રિયાવંત, સ્વધર્મી, મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની એ પંદરની આશાતના કરવી નહિ; તેમની ભક્તિ માનપૂર્વક કરવી અને તેમનાં ગુણ-કીર્તિને પ્રકાશિત કરવાં, એવી રીતે ૪૫ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય સૂત્રગ્રંથોમાં કહેલો છે.

મનુસ્મૃતિમાં ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યે દાખવવા જોઈતા વિનય સંબંધે કહ્યું છે કે—

શર્યાસનેઽધ્યાચરિતે શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।

શર્યાસનસ્થશ્ચૈવૈતં પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥

ઊર્ધ્વે પ્રાણાણુત્ક્રામન્તિ યનઃ સ્થવિર આયતિ ।

પ્રત્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં પુનસ્તાન્પ્રતિપથતે ॥

અર્થાત્—ગુરુની શર્યા તથા આસન પર પરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ કક્ષાપિ બેસવું નહિ, અને પોતાની શર્યા તથા આસન પર બેઠા હોઇએ અને ગુરુ

આવે તો તે પરથી ઉઠીને તેમનું અભિવાદન કરવું. પોતાનાથી વિદ્યાર્થી ગુણોમાં વૃદ્ધ, ગુરુ આદિ પુરૂષ આવે તે સમયે યુવાન પુરૂષોના પ્રાણ બહાર નીકળવા જેવા થાય છે; પછી જ્યારે તે યુવાન પુરૂષ તે વૃદ્ધને પ્રત્યુત્થાન તથા અભિવાદનથી સત્કારે તેણે કરીને પાછા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે શુર્વાદિક પ્રત્યે કરેલો શુશ્રૂષા અને અનાશાતના વિનય તપરૂપ બને છે, અને તેથી આંતરિક નિર્મળતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અન્યૈર્ગુણેઃ પ્રવ્રજ્યોઽપિ યદ્યસ્તિ વિનયો વૃદ્ધઃ ।

મૂયો ગુણાનવાપ્નોતિ અર્દ્ધજ્ઞકો નિવર્દ્ધનમ્ ॥

અર્હન્નક મુનિ (અરણીક મુનિ) ગાયત્રી કરવા જતાં ચંદ્રમુખી સ્ત્રીના મોહપાશમાં બંધાય ગયા અને એ નવજુવાન મુનિ એ સ્ત્રીને ત્યાં જ રહી સુખવિલાસ ભોગવવા લાગી ગયા; પરંતુ અર્હન્નકમાંથી વિનય ત્રયો ન હોતો તેથી જ્યારે તેમની શોધ કરતાં કરતાં તેમનાં માતૃશ્રી સાધ્વી વેશે તેમની સમીપે આવીને જિભાં રણાં કે તુરત જ એ વિનયાન્વિત પુત્ર તથા સાધુએ માતાનો બોધ માથે ચઢાવી લઇ દુષ્ટત્યનો ત્યાગ કર્યો, પ્રાયશ્ચિત્તમાં પાદપોગમન અનશન સ્વીકારી લીધું અને અનશનમાં જ મૃત્યુની ભેટ લીધી. આ રીતે વિનય આંતરિક નિર્મળતાના સાધનરૂપ બને છે.

દૃષ્ટાન્ત—ઉજ્જયિની નગરીમાં સનાત્રોદ્યાન નામે એક ઉદ્યાનમાં ચંડરૂ સૂરિ નામે એક જૈન આચાર્ય શિષ્ય પરિવાર સાથે પધાર્યા. સૂરિ એવા ક્રોધી હતા કે શિષ્યોના ન્યૂનાધિક દોષ જોઈને તેમને બહુ રોષ ચડે. આ સર્વ શિષ્યોને મારા એકલાથી સંભાળી શકાતા નથી અને ક્રોધને લીધે આત્માનું કાર્ય વણસે છે એમ વિચારીને ગુરુ શિષ્યોથી થોડે દૂર એકાન્તમાં ધર્મધ્યાન કરવા લાગ્યા. એક વાર કેટલાક જુવાનીયાઓ ફરતા ફરતા તે ઉદ્યાનમાં આવી ચડ્યા, તેમાં તુરતનો પરણી આવેલો એક વણિક પુત્ર હતો. આ વણિક પુત્રને આગળ કરીને ખીજા જુવાનિયા સાધુઓની સમીપે ગયા અને બોલ્યા : “મહારાજ ! આ અમારા મિત્રની સ્ત્રી લાગી ગઇ છે અને એ દુઃખીયો થઈ ગયો છે, એટલે એને સંસાર ઉપર વિરાગ આવી

ગયો છે; આપ કૃપા કરીને એને દીક્ષા આપો.” ગુરુદેવ આ મશકરાએને પાંશરા કરશે એમ ધારીને સાધુઓએ કહ્યું: “અમે શિષ્ય રહ્યા, વ્રત અમે ન દર્શી શકીએ. દીક્ષા લેવી હોય તો અમારા ગુરુ અહીં જ બિરાજે છે તેમની પાસે જાઓ.” ઉન્માદિયા જીવાનો તો ગુરુ પાસે પહોંચ્યા અને માંહોમાંહે હસતા વંદન કરીને બેઠા. વણિક પુત્ર બોલ્યો: “મહારાજ! હું ઘેરથી લાગી આવ્યો છું અને મને આપના ચરણારવિંદની લગની લાગી છે. આપ મને પ્રવ્રત્ત્યા આપો એટલે હું આ ભવસાગર તરી જઉં.” જીવાન મશકરી કરે છે તે જોઈને ગુરુ કૌપાયમાન થયા ને બોલ્યા: “દીક્ષા લેવી હોય તો તરત રાખ લઈ આવ.” એક જાણુ જઈને રાખ લઈ આવ્યો, એટલે ગુરુએ તો એ નવપરિણીત યુવકને ઝાલીને તેના કેશનો લોચ કરી નાંખ્યો ને તેને સંયમ આપી દીધો ! આ જોઈને સાધુ રખેને પોતાનેય મૂંડી નાંખે એવા ભયના માર્યા બીજા સર્વ મિત્રો મૂંડી વાળીને લાગી છૂટ્યા. એ નવપરિણીત તથા હવે નવદીક્ષિત વણિકપુત્રે વિચાર્યું કે “મેં મારી જીભે વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો, ને હવે ઘેર કેમ કરીને જવાય ? ભલે ભૂલથી, પણ માણસ જે એક વાર બોલી ગયો એ તો વજ્રમાં અક્ષર કોતરાઈ ગયા; પછી તે કેમ અન્યથા થાય ? હવે તો પાસો પડ્યો તે ખરો. વિના આયાસે ચિંતામણી હાથ આવી ગયો તેને શું કેમ છોડું ?” તરૂણની મનોદશા પલટાઈ ગઈ હતી. તેણે ગુરુને વિનવ્યું: “મહારાજ ! આપણે અહીં રહીશું તો મારાં સગાં સંબંધી અપણુને સુખે નહિ રહેવા દે તથા કદાચ તેઓ માફ વ્રત મુકાવી દેશે, અને બધા સાધુપરિવાર સાથે રહેશે તો વિહાર છાનો નહિ રહે, મારે આપણે બે જણા બીજે ક્યાંય ચાલ્યા જઈએ.” ગુરુ કહે: “હવે તો સાંજ પડી અને રાત્રિએ હું દેખતો નથી.” શિષ્યે કહ્યું: “હું આપને ખાંધે ચડાવી લઈશ.” આ પ્રમાણે રાત્રિએ ગુરુશિષ્ય ચાલી નીકળ્યા. અંધારી રાતે ઉંચા નીચા પ્રદેશમાં શિષ્યના પગ વારે વારે લચકાચ અને ગુરુને લડદા આવે, એટલે ગુરુ એને માથે દંડ મારે. આમ કરતાં શિષ્યનું માથું ટૂટ્યું અને ત્યાંથી લોહીની ધારા ચાલી. પણ શિષ્ય એક અક્ષરે બોલતો નથી અને ઉલટું એમ વિચારે છે કે “અહો ! આ મહાત્મા શિષ્ય-

પરિવારમાં સુખની લહેરમાં ખિરાળતા હતા ત્યાંથી તેમને ઉપાડીને મેં અમા-
ગીયાએ કેવા કુંખી કર્યા ! ગુરૂને આખો ભવ સુખ દેનારા એવા કોઈ
ભાગ્યશાળી શિષ્યો થાય છે, પણ મેં તો પ્રથમ દિવસે જ એમને મહાકષ્ટ
દીધું ! ” આમ સ્વર્નિદા કરતાં શિષ્યને જ્ઞાન ઉપનયનું અને જ્ઞાનને બળે તે
સરખી ભૂમિ ઉપર ગળગતિએ ચાલવા લાગ્યો. ગુરૂને હડદા આવતા બંધ
થયા એટલે તેમણે શિષ્યને પૂછ્યું : “ તને માર્ગ દેખાય છે કે ? ” શિષ્યે
કહ્યું : “ આપની કૃપાએ કરીને બધું દેખાય છે. ” ગુરૂએ જાણ્યું કે શિષ્યને
જ્ઞાન ઉપનયનું છે, એટલે તે એકદમ શિષ્યની ખાંધથી ઉતરી પડ્યા અને
હાથ જોડી માન મોડી શિષ્યની ક્ષમા માંગીને વિચારવા લાગ્યો કે “ આ
નવા શિષ્યને ધન્ય છે કે મેં કોષ કરીને દડેદડે માર્યો પણ મન વચન
કાયાની સમતાથી ચલ્યો નહિ. મને સંયમ લીધાને જીગના જીગ વહી ગયા,
આચાર્ય પદ પામ્યો, કોષના દોષ જાણ્યા, છતાં કોષને વારી શકતો નથી,
તો ધિક્ક છે મને. આટલાં વર્ષ મેં અસિધારા વ્રત પાળ્યું, પણ તે કોષથી
નિષ્ફળ ગયું. હવે મારે કદાપિ કોષ ન કરવો. ” એમ વિચારતાં ગુરૂને પણ
જ્ઞાન થયું. આ રીતે શિષ્યનું દર્શન વિનય રૂપી તપ ઉભયનું કલ્યાણ
કરનાર થયું. (૧૮૪)

[હવે ત્રીજા અધ્યંતર તપ વેચાવચ્ચ વિષે નીચેના શ્લોકમાં કહેવામાં
આવે છે.]

વૈયાવૃત્યમ્ । ૧૮૫ ॥

મિક્ષાદ્યાનયનેન માદ્દાનાપાન્નાદિસમ્બાધનૈ—

વૈયાવૃત્યતપસ્તપસ્વિભિરલં કાર્યં શ્રુતજ્ઞાનિનામ્ ॥

एवं ज्ञानिभिरप्यभीष्टतपसां ग्लानत्वरोगोद्भवे ।

भैषज्यानयनादिसाधनभरैः सेव्यास्तपोधारिणः ॥

વેચાવચ્ચ.

ભાવાર્થ—વેચાવચ્ચ—વૈયાવૃત્ય એટલે સેવાભક્તિ. તપસ્વી મુનિએ
શ્રુતપરાયણ જ્ઞાની મુનિઓને ભિક્ષા લાવી આપવી, વિહારમાં તેમનો ભાર

ઉપાડી લેવો, હાથ-પગ વગેરે દાખવા, એવી રીતે તપસ્વીએ જ્ઞાનીની વૈયાવચ્ચ કરીને અભ્યંતર તપના ત્રીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરવું; તેમજ જ્ઞાની મુનિએ પણ તપસ્વીની ઝલાન અવસ્થા થાય કે રોગાદિનો ઉપદ્રવ થાય, ત્યારે ઔષધ લાવી, પથ્ય પાણીનો યોગ મેળવી, તપસ્વીની સેવા બળવતાં વૈયાવૃત્ત્ય તપનો આદર કરવો. (૧૮૫)

વિવેચન—સાધુઓમાંના કોઇ સ્વાધ્યાયદ્વારા જ્ઞાનમાર્ગે વળે છે, ત્યારે કોઇ તપાદિદ્વારા ભક્તિમાર્ગે વળે છે. આ બેઉ માર્ગોવલંબી સાધુ-ઓએ કારણ ઉપસ્થિત થયે પસ્પરની વૈયાવચ્ચ કરવી-સેવાભક્તિ કરવી અને એવી સેવાભક્તિ તે એક પ્રકારનું તપ છે. તપની ઋદ્ધિવાળો સાધુ કે જ્ઞાનની ઋદ્ધિવાળો સાધુ પોતાથી ઉંચી કે નીચી શ્રેણીના સાધુની-શ્રેણીનો વિચાર કર્યા વિના-પ્રસંગવશાત્ સેવાભક્તિ કરે, મહત્તા-લઘુતાનો વિચાર છોડી દે, એ વસ્તુતઃ માનસિક તપ જ છે. સેવાભક્તિ કરવી એ એક એવો ગુણ છે કે જેનો અતિરેક થયા છતાં તેનું કશું અનિષ્ટ ફળ સેવાભક્તિ કરનારને મળતું નથી. આટલા માટે કહ્યું છે કે—

વૈયાવચ્ચં નિયયં કરેદ્વ ઉત્તમગુણે ધરંતાણં ।

સત્ત્વં કિર પદ્ધિર્વાઈ વૈયાવચ્ચં અપદ્ધિર્વાઈ ॥

પદ્ધિભગ્નસ્ત મયંસ્ત વ નાસઈ ચરણં સુઅં અગુણજાપ ।

ન હુ વૈયાવચ્ચં ચિઅ અસુહોદય નાસપ કમ્મં ॥

અર્થાત—જે કે બીજા ઉત્તમ ગુણો કોઇ માણસ ધારણ કરે તોપણ તે સર્વ ગુણો કોઈ વાર પ્રતિપાતી થાય છે (બ્રહ્મ થાય છે), પણ વૈયાવૃત્ત્ય ગુણ અપ્રતિપાતી છે, તે ગુણથી પ્રાણી બ્રહ્મ થતો નથી, માટે નિરંતર વૈયાવૃત્ત્ય કરવું. મદે કરીને બ્રહ્મ થએલા માણસનું ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે અને આવૃત્તિ વિના (વારેવારે સંભાર્યા વિના) શ્રુત નષ્ટ થાય છે, પણ વૈયાવૃત્ત્ય ગુણ કદાપિ નાશ પામતો નથી. વૈયાવૃત્ત્ય અશુભોદયવાળા કર્મનો નાશ કરે છે. વૈયાવૃત્ત્ય રૂપી ગુણની આટલી વિશેષતા છે. શાસ્ત્રમાં વૈયાવચ્ચના દસ પ્રકાર કહ્યા છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, નવદીક્ષિત શિષ્ય, રોગી સાધુ,

તપસ્વી, સ્થવિર, સાધર્મિક, કુળ (ગુરુભાઈ), ગણ (સંપ્રદાયના સાધુઓ) અને ચતુર્વિધ સંધની વેચાવચ્ચ, એ દસ પ્રકારની વેચાવચ્ચ છે. ગુરુજનો કે તપસ્વી, રોગી આદિ નાના મોટા સાધુઓને વ્યાધિ કે પરિપક્ષાદિને લીધે અસ્વસ્થતા આવી હોય ત્યારે તેમને ભિક્ષા લાવી આપવી, વિહાર પ્રસંગે તેમનો ભાર ઉપાડી લેવો, થાક લાગ્યો હોય તો તેમની વિશ્રામણા કરવી—પગ કે ઉપાંગ દબાવવાં, વ્યાધિ થયો હોય અને દર્દી સાધુની ઇચ્છા હોય તો તેને માટે ઔષધ વહોરી લાવવું, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે સેવાભક્તિ કરી શાતા ઉપજાવવી તે સાધુજનોને માટે વેચાવચ્ચના મુખ્ય ભેદો અત્ર કહેવામાં આવેલા છે. વેચાવચ્ચ કરવાનું પાત્ર પોતાથી દીક્ષા, જ્ઞાન, વય, તપ, પદવી, ઇત્યાદિમાં ઉચ્ચ છે કે નીચ છે તેના વિચાર છોડવાથી જે તપ થાય છે તેના સંબંધમાં ગૌતમે મહાવીર ભગવાનને પૂછ્યું કે “વેચાવચ્ચેણ મતે કિં જળયઈ ?”—હે ભગવાન ! વેચાવચ્ચ કરવાથી શું થાય ? ભગવાને જવાબ આપ્યો : “ગોચમા ! નીચં ગોચં કમ્મં ન બંધઈ.”—હે ગૌતમ ! વેચાવચ્ચથી નીચ ગોત્રકર્મ ન બંધાય. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્દન્તે આયુર્વિધાયશોબલમ્ ॥

અર્થાત—ગુરુ આદિ વૃદ્ધોની નિત્ય સેવા કરનાર તથા તેઓનું અભિવાદન કરવાના સ્વભાવવાળા પુરુષનાં આયુષ્ય, શુદ્ધિ, યશ અને બળ વૃદ્ધિ પામે છે.

દૃષ્ટાંત—નંદિપેશુ મુનિ કોઇ પણ રોગી, જ્ઞાન કે વૃદ્ધ મુનિની સેવાભક્તિ કરવાને હમેશાં તત્પર રહેતા અને તેવી સેવાભક્તિ કરવાનો પ્રસંગ પોતાને મળ્યો તે માટે પોતાને ધન્ય માનતા. વળી તે અનશનાદિ તપશ્ચર્મા પણ ખૂબ કરતા. મુનિની આવી સેવા ભાવના વિષે દેવસોકમાં દેવોની વચ્ચે ચર્ચા ચાલી અને સૌ તેને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા, પરંતુ એ દેવોને નંદિપેશુની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર થયો. એક દેવે વૃદ્ધ રક્તપિત્તિયા સાધુનું રૂપ ધારણ કર્યું અને બીજાએ જીવાન સાધુનું રૂપ ધર્યું. વૃદ્ધ સાધુ નગરથી દૂર જંગલમાં રહ્યા અને જીવાન સાધુ નંદિપેશુને સ્થાનકે આવ્યો. નંદિપેશુ એક

માસના ઉપવાસ કર્યા હતા, તેનું પારણું કરવાને તે બેસવા જતો હતો, એટલામાં જીવાન સાધુએ આવીને કહ્યું : “ નંદિષેણ મુનિ ! મારા ગુરુ અતિ વૃદ્ધ અને રોગી છે અને હું બહુ થાકી ગયો છું, તો તમે જાહે તેમને લઈ આવો. ” વૃદ્ધ અને રોગી સાધુની સેવા કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો જાણી સેવાભાવી નંદિષેણ મુનિ એકદમ પારણું કરવાનું પડતું મૂકીને જંગલમાં ગયા, તો ત્યાં એક વૃક્ષ તળે વૃદ્ધ, રક્તપિત્તથી પીડાતા અને ગ્લાન સાધુને તેમણે જોયા. તેમણે વૃદ્ધ સાધુને પોતાની સાથે આવવા કહ્યું, તો વૃદ્ધ સાધુએ કહ્યું : “ મને તરસ બહુ લાગી છે, માટે તું નગરમાંથી પાણી લઈ આવ. ” નંદિષેણ નગરમાં પાછા ફર્યા, પણ ક્યાંય વિશુદ્ધ-એષણીય પાણીનો જોગ મળ્યો નહિ. છેવટે ત્રીજે પહોરે એક ઘોટો પાણી મળ્યું, તે લઈને નંદિષેણ મુનિ વૃદ્ધ સાધુ પાસે આવ્યા. વૃદ્ધ સાધુ તો કોપાયમાન થઈ ગએલા ! “ ઓ નંદિષેણ ! તરસે મારો જીવ જાય છે અને પાણી લાવતાં તને આટલી બધી વાર થઈ ? ” એમ કહેતાં જ ગુરુસાથી સાધુએ પાણીના ઘોટાને ડેસ મારી પાણી ઢોળી નાંખ્યું ! નંદિષેણ સાધુને શાન્ત કર્યા અને કહ્યું : “ હે ગુરુ ! પાણી તો ઢોળાઈ ગયું છે અને હવે કહો તો ખીજું લઈ આવું. ” ગુરુએ કહ્યું : “ ના, પાણી નથી જોઈતું. તું મને ઉપાડીને ચાલ; મારાથી હીંડી શકાશે નહિ. ” નંદિષેણે વૃદ્ધ સાધુને ખાંધે બેસાડી ચાલવા માંડ્યું. માર્ગમાં વૃદ્ધ સાધુ પોતાના રોગપીડિત દેહમાંથી રોગના જંતુઓથી ભરેલી રસી નંદિષેણના દેહ ઉપર પાડે, મળ-મૂત્ર કરે, પણ નંદિષેણ તો મનમાં એમજ કહે કે “ અહો ! આ બિચારા વૃદ્ધ મુનિને કેવી પીડા થતી હશે ? તેમનું શરીર કેવું રોગથી ઘેરાઈ ગયું છે ? હું ક્યારે તેમને સ્થાનકે પહોંચાડી સુખ ઉપજાવું. ” આવા ભાવ મનમાં ધારતાં નંદિષેણને જ્ઞાન થયું અને સાધુ વેશધારી બેઠે દેવાને પણ નંદિષેણના વૈયાવૃત્ત્યની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થતાં આ રીતે તેમની કસોટી કરવા માટે ક્ષમા માંગી. (૧૮૫)

દશમ પરિચ્છેદ.

તપશ્ચર્યા : સ્વાધ્યાય.

[અશ્વત્થર તપના છ ભેદમાંના ત્રણ ભેદ પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય અને વૈયાક્રમ્ય જત પરિચ્છેદમાં કહેવામાં આવ્યા છે. બાકી રહેલા ત્રણ ભેદ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગ એ ગહન અને વિસ્તૃત હોવાથી ત્રણ ભેદો પરિચ્છેદોમાં ગ્રંથકારે તેનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ સ્વાધ્યાય તપનો અધિકાર આ દશમા પરિચ્છેદમાં આપેલો છે.]

સ્વાધ્યાયપ્રકારા: । ૧૮૬ । ૧૮૭ ॥

શાસ્ત્રાણાં કિલ વાચનં ચ મનનં તદ્વન્નિદિધ્યાસનં ।

સ્મૃત્યર્થે પઠનં રહસ્યસહિતં તાત્પર્યસંશોધનમ્ ॥

શાસ્ત્રાણાં ગુરુસન્નિધૌ સવિનયં પૃષ્ઠા તદુચ્છેદનં ।

ભાષાજ્ઞાનપુરસ્સરં વિનયિનાં સ્વાર્થે વિના પાઠનમ્ ॥

નેરુણ્યે સકલાગમેષુ જનિતે વ્યાખ્યાનવિસ્તારણં ।

સજિજ્ઞાસુસમાસમક્ષમુચિતં ધર્માભિવૃદ્ધયૈ સદા ॥

સત્વાકર્ષકતત્ત્વશાસ્ત્રરચના સાહિત્યસચ્ચારણં ।

તાત્પર્યાઃ સકલા અપીહ યમિભિઃ સ્વાધ્યાયભેદા ઇમે ॥

યુગ્મમ્ ॥

સ્વાધ્યાયના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—તાત્ત્વિક શાસ્ત્રગ્રંથોનું વાંચન કરવું, મનન કરવું, નિધિ-
ધ્યાસન કરવું, સ્મરણમાં રહે તેટલા માટે પાઠ કરવો, રહસ્ય સહિત ધારણા
કરવી, દરેક વાક્યના અર્થ અને તાત્પર્યનું શોધન કરવું, કોઈ સ્થળે શંકા

રહેતી હોય તો ગુરુ આદિની પાસે જઈ વિનય સહિત પૂછીને શંકાનું નિવારણ કરવું, શાસ્ત્રની ભાષાનું જ્ઞાન પૂરેપૂરી રીતે મેળવીને સ્વાર્થ વિના જિજ્ઞાસુઓને ભણાવવું, બધાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણતા મેળવ્યા પછી જિજ્ઞાસુઓની સમક્ષ ધર્મની વૃદ્ધિને અર્થે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન આપવું, મનુષ્યોનું આકર્ષણ કરે તેવાં તાત્ત્વિક શાસ્ત્રોની રચના કરવી, ધર્મના સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો; એ બધા સંયમીઓએ કરવાયોગ્ય સ્વાધ્યાયના પ્રકારો જાણવા. (૧૮૬-૧૮૭)

વિવેચન—સ્વાધ્યાયનો મહિમા જૈન તેમ જ જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં વણવિણો છે. જૈન શાસ્ત્રમાં સ્વાધ્યાયને એક પ્રકારનું તપ લેખ્યું છે, કારણ કે ઇંદ્રિયો તથા મનનો સારી પેઠે સંયમ કર્યા વિના સ્વાધ્યાય થઈ શકતો નથી. મનુસ્મૃતિમાં સ્વાધ્યાયનો મહિમા ગાતાં કહેલું છે કે—

યઃ સ્વાધ્યાયમધીતેઽઙ્ગં વિધિના નિયતઃ શુચિઃ ।

તસ્ય નિત્યં ક્ષરત્કેષ પયો દધિ ઘૃતં મધુ ॥

અર્થાત્—જે પુરૂષ હમેશાં શુદ્ધ થઈ વિધિવટ્ટે એક વર્ષ પર્યંત સ્વાધ્યાય કરે તેને તે સ્વાધ્યાય હમેશાં દૂધ દહીં મધ અને ઘીને વરસાવે છે; તાત્પર્ય એ છે કે સ્વાધ્યાયથી મનુષ્ય સુખી અને સંપત્તિમાન થાય છે. મહાનિશિથ સૂત્રમાં સ્વાધ્યાયરૂપી તપને માટે કહેલું છે કે—

વારસવિહંમિ તવે, અઙ્ગમંતર બાહિરે કુસલવિદ્ધે ।

નવિ અત્યિ ન વિ ચ દોદ્ધિ, સઙ્ગાય સમં તવો કમ્મં ॥

અર્થાત્—સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા અઙ્ગમંતર અને બાહ્ય એવા બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય જેવું તપકર્મ કોઈ છે પણ નહિ અને થશે પણ નહિ. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ અથવા પાંચ પ્રકારો કહેલા છે: વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા. ગ્રંથકારે આ ભેદોના ઉપભેદો ઉપર લક્ષ રાખીને એકંદરે અગીઆર પ્રકાર આ બે શ્લોકમાં દર્શાવેલા છે. વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસન એ વસ્તુતઃ વાચનાના જ ભેદો છે. કોઈ પણ શ્લોક કે વાક્યનું આંખ તથા મુખથી વાચન કરવું

તેથી 'વાચના' શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ ગ્રહણ થતો નથી, એટલે મુખ્ય કે નેત્રથી વાચન, મનથી મનન અને ચિત્તમાં એ વાચનનું ધારણ કહેતાં નિર્દિધ્યાસન થાય એટલે 'વાચના'ની ક્રિયા પૂરી થાય. આ પ્રમાણે વાચના એ એક વાક્ય તથા તેના અર્થનો માત્ર માનસિક સંગ્રહ અથવા તેા અવધાન છે, અને તેથી તે સ્વાધ્યાયનું એક અંગ છે. જો એ વાચનની સમજમાં કિંવા તેના અર્થમાં કાંઈ શંકા રહેતી હોય તો તે માટે ગુરૂને પૃચ્છા કરવી અને શંકાનું હેઠન કરવું તે બીજો પૃચ્છના નામક પ્રકાર છે. પૃચ્છના વડે વિશુદ્ધ થએલા જ્ઞાનને સ્મૃતિમાં જડી દેવા માટે તેનું વારંવાર પઠન કરવું કિંવા શાસ્ત્રના શબ્દમાં કહીએ તો પરાવર્તના કરવી એ તેના ત્રીજો મુખ્ય પ્રકાર છે. અનુપ્રેક્ષાને ગ્રંથકારે બે વિભાગોમાં વહેંચી છે: રહસ્યધારણા અને તાત્પર્યશોધન. અનુપ્રેક્ષાનો શબ્દાર્થ કરીએ તો એ થાય છે કે સૂત્રાર્થનો મુખથી ઉચ્ચાર કર્યા વિના મનમાં તેનું ધ્યાન કરવું તે. સ્વાધ્યાયનું નવનીત તે તેનું રહસ્ય કહેવાય. એવા રહસ્ય સાથે તાત્પર્યનું શોધન કરવું તે સ્વાધ્યાયના વિષયનું મૌન રહી એકાંતમાં નિર્મળ ધ્યાન કરવાનો જ વિધિ છે. આવા ધ્યાનથી સમજેલા વાક્યાર્થનું રહસ્ય શું છે અને તે રહસ્ય વાક્ય કિંવા વાક્યોમાં વળી લેવાનો શાસ્ત્રકારનો હેતુ શો છે—તાત્પર્ય શું છે તે ચિત્તિશક્તિ સમીપે સ્પુટ થાય છે. આ હેતુપૂર્વક ઉત્પ્રેક્ષાને બે વિભાગમાં વહેંચીને તેને વિસ્તારમાં સમજાવી છે. સ્વાધ્યાયના તત્ત્વનું ધ્યાન કરવા સંબંધે કહ્યું છે કે—

સંકુલાદ્વિજને મઢ્યઃ સશબ્દાન્મૌનવાન્ શુભઃ ।

મૌનજાન્માનસઃ શ્રેષ્ઠો જાપઃ પ્રલાઘ્યઃ પરઃ પરઃ ॥

અર્થાત—ધણા માણસોમાં રહીને સ્વાધ્યાયના તત્ત્વનું ધ્યાન અર્થાત જાપ કરવા બેસવું તે કરતાં એકાન્ત વધારે સારી છે, મુખથી બોલીને જાપ કરવા બેસવું તે કરતાં મૌન વધારે સાફ છે અને મૌન જાપ કરતાં માનસિક જાપ—ધ્યાન—ચિંતન ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રશંસનીય છે. સ્વાધ્યાયનો પાંચમો પ્રકાર ધર્મકથા છે. ધર્મકથાના ચાર ઉપબેદો ગ્રંથકારે અત્ર દર્શાવ્યા છે અને એ ઉપબેદો શાસ્ત્રમાં નહિ દર્શાવેલા હોવા છતાં તેની

ઉપયુક્તતા છાની રહે તેમ નથી. પાઠન, વ્યાખ્યાન, સાહિત્યપ્રચાર અને અંતરચના એ ધર્મકથાના ઉપભોદા છે. પોતાને પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનનો શ્રાવ્ય અન્ય જિજ્ઞાસુઓને વિશુદ્ધ રીતે પાઠન દ્વારા આપવો, તેમાં કશો સ્વાર્થ સાધવાનો સંકલ્પ પણ કરવો નહિ, તે વસ્તુતઃ ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મકથા જ છે. અત્ર માધ્યાજ્ઞાનપુરસ્કાર શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, તે પાઠનની વિશુદ્ધતાની અપેક્ષાથી જ કરેલો છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં નિપુણતા મેળવ્યા પછી જિજ્ઞાસુઓની સલામાં વ્યાખ્યાન આપવું, ઉપદેશ કરવો, અને એ રીતે ધર્મની અભિવૃદ્ધિ કરવી તે તો વિશુદ્ધ ધર્મકથા જ છે. આકર્ષક અને તાત્વિક ગ્રંથોની રચના કરવી અને ધર્મના સાહિત્યનો પ્રચાર કરવો એ બે ધર્મકથાના ભેદો ભલે આધુનિક લેખાય, છતાં તેની ઉપયોગિતાની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી. જે વખતે મહાવીર ભગવાને ઉપદેશ કર્યો હતો તે વખતે ગ્રંથલેખનની કે ગ્રંથપ્રચારની પ્રવૃત્તિ અસ્તિત્વમાં નહોતી; સૂત્રો ગ્રંથારૂઢ થયા ત્યારપછી ગ્રંથોની સુંદર પ્રતો કરીને તેનો પ્રચાર કરવાની પ્રથા ઉપકારક લેખાવા લાગી, અને સૂત્રો શ્રોતાઓ તથા અભ્યાસીઓને સુગમ્ય અને તેટલા માટે તે ઉપર ભાષ્યો, ટીકાઓ, ચૂલ્કીઓ અને પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોની રચના થઈ. ઘમ્મકહાનો હેતુ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો હતો અને ગ્રંથરચના તથા ધર્મસાહિત્યનો પ્રચાર પણ ઉપદેશનો હેતુ સારવા માટે આધુનિક સમયનું અનુકૂળ સાધન હોઈ તેનો સમાવેશ સ્વાધ્યાયરૂપી તપની અંદર કરવામાં અને એ તપાચરણનું મુનિઓને માટે વિધાન કરવામાં ગ્રંથકારે સુઘટિત કાર્ય કરેલું લેખાશે એ નિઃસંશય છે. એટલું ખરું છે કે ધર્મકથાના આ બધા ઉપભોદા પણ મુનિને માટે 'તપ' રૂપે જ અસ્તિત્વમાં રહે અને સંયમમાં વિક્ષેપ કરે તેવી પ્રવૃત્તિરૂપ બની ન જાય. સ્વાધ્યાયના એ સર્વ પ્રકારોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે પણ સંયમીનું ધ્યાન તો તેમાંથી થતી તપસંસિદ્ધિ તરફ જ લાગી રહેલું હોય. (૧૮૬-૧૮૭)

[હવે જ્ઞાનના આઠ આચારો વિષે કહે છે કે જે આચારોનું પાલન સ્વાધ્યાય રૂપી તપની કળસિદ્ધિ માટે આવશ્યક છે.]

જ્ઞાનાચારાદ્યકમ્ । ૧૮૮ ॥

અસ્વાધ્યાયવિવર્જનેન પઠનં સ્વાધ્યાયકાલે સદા ।
 ર્વાદો વિનયં વિધાય તદપિ પ્રેમ્ણા પ્રકૃષ્ટેન વૈ ॥
 કાર્યં યોગ્યતપો ગુરોરુપકૃતેર્નો વિસ્મૃતિઃ સર્વથા ।
 શબ્દાર્થોભયશુદ્ધિરપઠનાચારા ઇમે શોભનાઃ ॥

જ્ઞાનના આઠ આચાર.

ભાવાર્થ—સ્વાધ્યાય કાળે-અસન્નગ્રાય ટાળીને-શાસ્ત્રનું પઠન કરવું, અધ્યાપક-ગુર્વાદિકનો બરાબર વિનય સાચવીને ભણવું, જે ભણવાનું હોય તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ રાખી-રૂચિપૂર્વક ભણવું, શાસ્ત્રના આલાવા પ્રમાણે ઉપધાન તપ કરવું, ભણાવવામાં જેણે પરિશ્રમ લીધો હોય તેવા અધ્યાપક-વિદ્યાગુરુનો ઉપકાર કેાંઈ પણ રીતે ભૂલવો કે ગોપવવો નહિ, શાસ્ત્રના પાઠનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો, અર્થમાં લેશમાત્ર ફેરફાર ન કરવો અર્થાત્ શુદ્ધ અર્થ કરવો, શબ્દ અને અર્થ ઉભયની શુદ્ધિ સાચવવી, એ જ્ઞાનના આઠ આચાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે; તેનો ઉપયોગ કરી શાસ્ત્ર ભણવાથી વિદ્યા સુશોભિત થાય છે. (૧૮૮)

વિવેચન—અત્ર વિવરણ સાથે જે આઠ જ્ઞાનાચાર કહેલા છે તે શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ કહ્યા છે: કાલે વિણે બહુમાણે ઉપહાણે તદ્ય નિન્દ્યવણે । વંજજળ અથ તદુમણે અઠવિહા નાળમાયારો ॥ (૧) વેદાનુયાયીઓ જેને ‘અનધ્યાયી’ કહે છે, તેને જૈન શાસ્ત્રમાં ‘અસન્નગ્રાય’-અસ્વાધ્યાય કહે છે. આ અસન્નગ્રાય તે એવો સમય હોય છે કે જે વખતે શાસ્ત્રનું વાચન-પઠન થાય નહિ અને કરીએ તો દોષભાગી થઈએ. જૈન શાસ્ત્રમાં ૩૨ અસન્નગ્રાય કહી છે. નજીકમાં હાડકાં, માંસ, લોહી કે વિષ્ટા પડી હોય, શ્મશાન હોય, ચંદ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ હોય, કેાઈ મોટો માણસ મરણ પામ્યો હોય, રાત્રીમાં કાંઈ વિદ્ય હોય, નજીકમાં પંચેન્દ્રિયનું ક્ષેવર હોય, તારા ખર્ચો હોય, દિશાઓ રાતી થઈ હોય, અકાલે ગાજવીજ, વીજળી,

કડાકાં થાય, બીજાંદ્રોદય વખતે ચાર ઘડી, આકાશમાં નવીન ચિન્હ થાય, કુમ્ભે પડે, ઝાકળ પડે, તોફાની પવન વાય, અષાઢ સુદ ૧૫ અને વદ ૧, ભાદરવા સુદ ૧૫ અને વદ ૧, કારતક સુદ ૧૫ અને વદ ૧, ચૈત્ર સુદ ૧૫ અને વદ ૧, સૂર્યોદય પહેલાં બે ઘડી, મધ્યાહ્ને બે ઘડી, સાંજે બે ઘડી અને મધરાત્રે બે ઘડી: એ બત્રીસ કાળ સ્વાધ્યાયને માટે અયુક્ત એટલે દોષપૂર્ણ હોય, તેનો ત્યાગ કરીને ઇતર સજાયા કાળમાં શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન કરવું. (૨) શિક્ષણ આપનાર અધ્યાપક કિંવા ગુરુ પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિનય રાખીને શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું. વિનયરૂપી તપને વિષે પૂર્વે કહેવામાં આવેલું જ છે. (૩) અભ્યાસના વિષયનું બહુ માન કરીને એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમપૂર્વક અધ્યયન કરવું. રૂચિ વિના કેવળ વેદની પેઠે અધ્યયન કરવું તે નિરર્થક છે અને જ્ઞાન જેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની અવગણના છે. કહ્યું છે કે—

इहं तु ति मासस्त्वयं संवच्छरमवि अणसिओ हुज्जा ।

સઝઝાય જાણ રહિઓ યગોવાસફલં પિ ન લભિજ્જા ॥

અર્થાત—એક માસ, બે માસ કે ત્રણ માસનાં માસક્ષપણ કરે, અથવા એક વર્ષ સુધી અણસણ કરે, પણ જો તેનો સ્વાધ્યાય ધ્યાનરહિત હોય, તો એક ઉપવાસનું પણ ફળ મેળવતો નથી. (૪) અધ્યયનના વિષયની ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આચાર્ય કે ગુરુ જે કાંઈ તપ કરવાનું કહે તે તપને ઉપધાન કહેવામાં આવે છે. આવું ઉપધાન તપ કરવાથી જિજ્ઞાસુની શુદ્ધિ અને વૃત્તિ નિર્મળ થાય છે અને વળી અધ્યયન માટેની તેની જિજ્ઞાસાની કસોટી પણ સારી પેઠે થાય છે. સુષ્ટુ રીતે ઉપધાન વહીને સ્વાધ્યાય કરનાર વિશેષ નિર્મળ ચિત્તવાળો સાધુ અને છે, સ્વાધ્યાયમાં તેની વૃત્તિ એકાગ્ર થાય છે અને જેવી સેવા તે જ્ઞાનની કરે છે તેવી જ સેવા તેની કરવા જ્ઞાન તેની હજુરમાં ઉપસ્થિત થાય છે. (૫) અધ્યાપક કે વિદ્વા-ગુરુનો ઉપકાર બૂલી જવો નહિ કે ગોપવવો નહિ એ પણ જ્ઞાનનો પ્રથમ આચાર છે. કોઈ વાર તીવ્ર શુદ્ધિનો શિષ્ય ગુરુ કે અધ્યાપકથીએ વધુ અભ્યાસ કરીને આગળ વધી જાય છે, કિંવા કોઈ તુચ્છ વ્યક્તિ પાસેથી

પણ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની જિજ્ઞાસુને જરૂર પડે છે; તેવે સમયે ગુરૂ કે અધ્યાપકનો ઉપકાર ભૂલવો નહિ કિંવા તેમના ઉપકારને કબૂલ રાખતાં લગ્નવું કે હલકું માનવું નહિ. (૬) શાસ્ત્રના મૂળ પાઠનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો. (૭) અર્થમાં પણ શુદ્ધતા જાળવવી લેશ પણ ફેરફાર કરવો નહિ અને (૮) મૂળ તથા અર્થ ઉભયની શુદ્ધતા એકસરખી રીતે જાળવીને અભ્યાસ કરવો કે જેથી રક્ષ ને રથાને મક્ષ જેવા હાસ્યજનક અને દોષપૂર્ણ પ્રયોગો થતા અટકી જાય. આ પ્રમાણે આઠ આચારો સહિત જે જ્ઞાનની ઉપાસના કરવામાં આવે તો સ્વાધ્યાયરૂપી અનુપમ તપની સિદ્ધિ જિજ્ઞાસુ કરી શકે છે.

દૃષ્ટાંત—ગુરૂનો ઉપકાર ગોપવનારનું એક દૃષ્ટાંત અત્ર ઉપયોગી થશે. એક નદીને કાંઠે એક બગલો બેઠો બેઠો માછલાનો શિકાર કરતો હતો. પાણીમાં રમતાં માછલાંના ટોળા ઉપર તે કારખી ઝડપ મારતો અને એકાદ માછલાને જ ચાંચમાં લઇ ખીજ ત્રણ ચાર માછલાને પોતાના નહોરની હેઠળ દબાવી રાખતો. પછી એક પછી એક માછલાને પગથી ઉંચે ઉછાળીને બગલો પોતાની ચાંચમાં ઝીલી લેતો ! નદીને સામે કાંઠે બેઠેલો એક બીલ બગલાની આ શિકારની કળા જોઈને તાજુથ થયો. તેણે પણ બગલાનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. નદી પરથી કાંકરા વીણીને તે હાથવડે ઉંચે ઉછાળતો અને પછી તે કાંકરાને મ્હોંથી ઝીલી લેતો. ધીરે ધીરે કાંકરાને મ્હોંમાં અને પછી દાંતમાં ઝીલી લેવાની કળા સિદ્ધ થઈ ત્યારે તેણે કાંકરાને બદલે લોખંડના ખીલાને ઉછાળી મ્હોંમાં ઝીલી લેવાની ટેવ પાડી. તેથી આગળ વધીને તેણે છરી ઉછાળીને મ્હોંથી ઝીલી લેવાની કળા સાધી અને છેલ્લે ત્યારે તેણે એ કળાપર સારી પેઠે પ્રભુત્વ મેળવ્યું ત્યારે ખુલ્લી તલ્વારને ઉંચે ઉછાળી તેની અણીને દાંતથી પકડી લેવાનો પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો. પછી એ બીલ રાજ રજવાડાઓમાં ફરી પોતાની આ કળા બતાવવા અને બહુ માન-પાન મેળવવા લાગ્યો. એક રાજા તેના આ પ્રયોગથી ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પૂછ્યું કે “ હે બીલ ! તને આવી સુંદર કળા કયા ગુરૂએ શીખવી ? ” આ પ્રશ્ન સાંભળીને બીલ વિચારમાં

પડી ગયો. ખરી રીતે તે એ કળા બગલા પાસેથી જ શીખ્યો હતો, પરંતુ એ વાત કહેવાથી પોતાનું માન ધરી જશે એવી ધારણાથી તેણે કહ્યું: “ આ કળા તો હું ઘણું વર્ષના પરિશ્રમથી મારી મેળે જ શીખ્યો છું. ” રાજાએ કહ્યું: “ ત્યારે એ તત્ત્વારને પ્રયોગ મને એક વાર ફરીથી કરી બતાવ: મને હજીએ જોવાની હોંશ રહી ગઇ છે. ” ગુરૂના ઉપકારને ગોપનીને અસત્ય કથન કરવાનો દોષ કરી ચૂકેલો ભીલ ફરીથી તત્ત્વાર ઉછાળીને ઝીલી લેવાનો પ્રયોગ કરવા તૈયાર થયો. પોતાની આ સ્વયંસિદ્ધ કળા માટે રાજાને પોતાને માટે ખૂબ માન ઉત્પન્ન થયું છે, એવા ખ્યાલથી -ધમંડથી તેણે એર છટાથી જ તત્ત્વાર ઉછાળી પરંતુ તત્ત્વાર નીચે આવતાં જ તેના ધમંડે તેની ચોટને ભૂલવી અને તત્ત્વાર દાંતથી પકડાવાને બદલે સીધી તેના નાક અને મ્હોં પર આવતાં તે સખ્ત રીતે ધાયલ થઇને મૃત્યુ પામ્યો. (૧૮૮)

[હવે સ્વાધ્યાય તપના ઉપસંહારમાં ઉત્તરોત્તરકેવા વિષયોનો અભ્યાસ કરીને સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરવી તે વિષે અંતકાર કહે છે.]

સ્વાધ્યાયનિષ્ઠા । ૧૮૯ ॥

જ્ઞાનાચારસમાદરેણ ચરણદ્રવ્યાનુયોગૌ પુરાઽ-

ધીત્યાઽધ્યાત્મવિચારશાસ્ત્રજલધેઃ પીત્વા ચ તત્ત્વામૃતમ્ ॥

સમ્પાદ્ય સ્થિરતાં ધિયો વિમલતાં ચિત્તપ્રસાદં તથા ।

પ્રાપ્તવ્યં જનિતોત્તરોત્તરગુણૈઃ સ્વાધ્યાયનિષ્ઠાપનમ્ ॥

સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—પૂર્વે જે જ્ઞાનના આઠ આચાર કહ્યા છે તેનો સમ્યક્ પ્રકારે આદર કરીને સંયમધારીએ પ્રથમ ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનું અધ્યયન કરવું. ચરણાનુયોગ એટલે સાધુ જનોના આચારનું શાસ્ત્ર અને દ્રવ્યાનુયોગ એટલે આ જગતમાંના સ્થૂળ પદાર્થો-દિનું જ્ઞાન. બ્યારે સંયમી પહેલાં પોતાના આચારમાં દૃઢ અને નિર્દોષ અને,

તથા આ જગતના પદાર્થોની તથા તેના પર્યાયોની માહિતી પોતાના ચિત્ત-
રૂપી ભંડારમાં સારી પેઠે સંગ્રહે, ત્યારે જ તે સૂક્ષ્મ પદાર્થો—આધ્યાત્મિક વિષયો
વગેરેના કઢીન પ્રદેશમાં ગતિ કરવાને યોગ્ય બને છે; તેટલા માટે અંધકાર
પ્રથમ ચરણદ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવાનું કઢીને પછી કહે છે કે જેમાં
આત્મિક વિચારણા હોય તેવા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનું મથન કરવું,
તેમાંથી તત્વામૃતનું પાન કરવું અને તે રીતે આત્માની સ્થિરતા, શુદ્ધિની
નિર્મળતા અને ચિત્તની પ્રસન્નતા મેળવવી : એમ ઉત્તરોત્તરગુણઃ
અર્થાત્ એક પછી એક ડગલું આગળ વધવારૂપી ગતિપૂર્વક ગુણુશ્રેણીપર
ચડવું અને સ્વાધ્યાયની સમાપ્તિ કરવી. સ્વાધ્યાયની ઉંચામાં ઉંચી ટોચે
પહોંચવાનો માર્ગ આ રીતે “ ડગલે ડગલે કુંગરા ” ની પેઠે આગળ
વધવાનો છે. (૧૮૯)

एकादश परिच्छेद.

तपश्चर्या : ध्यान.

[અનુક્રમે કરીને તપનો અગીયારમો પ્રકાર ધ્યાન વિષય ઉપસ્થિત થાય છે.
એ અભ્યંતર તપનો પ્રકાર છે. ધ્યાનને માટે તેનું ક્ષેત્ર-ચિત્ત દોષરહિત કરવું,
આસન સિદ્ધ કરવું, શ્વાસોચ્વાસ ઉપર જય મેળવી પ્રાણ સાથે ચિત્તનો સંબંધ
જોડવો અને પછી ધ્યાનના પ્રકારો પિછાણીને શુભ ધ્યાન આદરવું : એ બધા વિધિ
આ લાંબા પરિચ્છેદમાં કહેવાનો અંધકારનો સંકેપ છે. સૌથી પહેલાં નીચેના
બે શ્લોકોમાં અંધકાર ચિત્તની નિર્મળતા સાધવાના હેતુપૂર્વક તેના આઠ દોષોથી
મુગ્ધને પરિચિત કરે છે.]

अष्टौ चित्तदोषाः । १९० । १९१ ॥

दोषो ग्लानिरनुष्ठितौ प्रथम उद्वेगो द्वितीयस्तथा ।

स्याद् भ्रान्तिश्च तृतीयकश्चपलतोत्थानं चतुर्थो मतः ॥

ક્ષેપઃ સ્યાન્મનસઃ ક્રિયાન્તરગતિર્મુક્ત્વા પ્રવૃત્તક્રિયા-
 માસક્કઃ પ્રકૃતક્રિયારતિરતો દુર્લક્ષ્યતોર્ધ્વં પુનઃ ॥
 તત્કાલોચિતવર્તનેઽરુચિરથો રાગશ્ચ કાલાન્તર-
 કર્તવ્યેઽન્યમુદાહ્વયો નિગદિતો દોષઃ પુનઃ સત્તમઃ ॥
 ઉચ્છેદઃ સદ્-ઘટે રુગભિધો દોષોઽષ્ટમો ગચ્ચતે ।
 ધ્યાને ત્રિધનકરા ઇમેઽષ્ટ-નસા દોષા વિમોચ્યાઃ સદા ॥

ચિત્તના આઠ દોષો.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનમાં ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય તે ચિત્તનો પ્રથમ દોષ. અનુષ્ઠાન કરતાં મનમાં ઉદ્વેગ રહ્યા કરે તે બીજો દોષ. અનુષ્ઠાનના સ્વરૂપમાં ભ્રાન્તિ હોય—કંઈને બદલે કંઈ કરે તે ત્રીજો ભ્રાન્તિ—દોષ. અનુષ્ઠાનમાં બેઠા પછી મનમાં ચપળતા રહ્યા કરે તે ઉત્થાન નામે ચોથો દોષ. ચાલતી ક્રિયાને પડતી મૂકી બીજી-બીજી ક્રિયામાં ચિત્ત-વૃત્તિ દોષ્યા કરે તે ક્ષેપ નામે પાંચમો દોષ. ચાલતી ક્રિયામાં મુંઝાઈ રહીને તેની પછીના અનુષ્ઠાનનું લક્ષ ન રાખે અર્થાત્ ઉત્તર ક્રિયાની ઉપેક્ષા કરે તે આસંગ નામે છઠો દોષ. ચાલુ અનુષ્ઠાનમાં અશ્ચિ રાખીને કાલાન્તરમાં કરવાના અનુષ્ઠાન ઉપર રાગ રાખે તે અન્યમુદ્ધ નામે સાતમો દોષ. સદનુષ્ઠાનનું ઉત્થાપન કરવું—ઉચ્છેદ કરવો તે રૂઝ નામે આઠમો ચિત્તનો દોષ જાણવો. ચિત્તના એ આઠ દોષો ધ્યાનશ્રેણી ઉપર ચડવામાં વિધ્ન કરનારા છે, માટે ધ્યાનના જિજ્ઞાસુઓએ તે દોષોનો હમેશને માટે ત્યાગ કરવો. (૧૯૦-૧૯૧)

વિવેચન—ધ્યાન એ ચિત્તનો વિષય છે એટલે સૌથી પહેલાં ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કરવું જોઈએ, એટલે કે તેને દોષરહિત કરવું જોઈએ. પતંજલિએ યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓ કહી છે અને હેમચંદ્રાચાર્યે ચાર અવસ્થાઓ કહી છે. પાંચ અવસ્થાઓ તે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર

અને નિરૂદ્ધ અવસ્થા છે; અન્ય મતે વિક્ષિપ્ત, ચાતાપાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન એવી ચિત્તની ચાર અવસ્થાઓ છે. એમાંની એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ કિંવા શ્લિષ્ટ અને સુલીન એ બે અવસ્થાઓ દોષરહિત થએલા ચિત્તની ધ્યાન માટેની સુસજ્જ અવસ્થાઓ છે, અને બાકીની અવસ્થાઓ તે દોષયુક્ત ચિત્તની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે. આ અવસ્થાઓને લીધે ચિત્તમાં જન્મતા દોષોના પ્રકારો આ શ્લોકોમાં દર્શાવેલા છે. પતંજલિના અભિપ્રાય મુજબ ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરનારા અંતરાયો નવ પ્રકારના છે:—વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદ-લસ્યાવિરતિભ્રાન્તિદર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તેऽન્તરાયાઃ ॥ વ્યાધિ, સ્ત્યાન (મૂઢતા), સંશય, પ્રમાદ, આળસ, અવિરતિ, ભ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ અને અનવસ્થિતત્વ એ નવ ચિત્તના વિક્ષેપો છે અને સદ્બુદ્ધાનમાં અંતરાયો છે. જેવી રીતે આ નવ અંતરાયો ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૂઢ અને વિક્ષિપ્ત અવસ્થાના અંકુરો છે, તેવી જ રીતે તે ત્રણે અવસ્થાના અંકુરો અત્ર દર્શાવેલા આઠ દોષો પણ છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો પતંજલિએ ગણ્યુવેલા નવ દોષો અને આ આઠ દોષો કે જે હરિભક્ત સ્વરિએ કરેલી વર્ગણીને અનુસાર છે તે લગભગ સમાન ભૂમિકા રોક છે. ધ્યાન કિંવા અન્ય ધર્માનુદ્ધાન પ્રત્યે અંતઃકરણમાં ઝાલિ ઉત્પન્ન થાય—વિપાદ થાય તે ચિત્તનો પ્રથમ દોષ છે. કોઈ વાર દેહમાં વ્યાધિ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવાથી કે થાક લાગવાથી એવી ઝાલિ ઉપજે છે અને તે સ્થિતિ ધ્યાન માટે ઈષ્ટ નથી. ચિત્તમાં કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા કે ઇચ્છાથી ઉદ્ભવ—ચિંતા ઉપજે તે તેનો બીજો દોષ છે. પતંજલિ જેને અવિરતિ દોષ કહે છે તે આ જ પ્રકારનો છે. કોઈ અનુદ્ધાનનું સ્વરૂપ આવું હશે કે તેવું હશે, એમ ચિત્તમાં સંદેહ થયા કરે અને સાધનને અસાધનરૂપ તથા અસાધનને સાધનરૂપ માનીને કાંઈને બદલે કાંઈ કરે તે ભ્રાન્તિ નામનો ત્રીજો દોષ છે. પતંજલિએ કહેલા ભ્રાન્તિદર્શન અને સંશય નામના દોષોનો સમાવેશ આ એક દોષની ગણતરીમાં થાય છે. ચંચળતાને યોગે ઉત્થાન—ચલવિચલતા ઉત્પન્ન થાય અને ક્ષેપ—એક અનુદ્ધાન છોડીને બીજા અનુદ્ધાનને પકડવા દોડવાનું મન થાય તે ચિત્તનો ચોથો તથા પાંચમો દોષ છે. આ બેઉ દોષો પતંજલિએ કહેલા અનવસ્થિતત્વના ફળ રૂપ છે અર્થાત્

ચિત્તની અસ્થિરતાના પરિણામરૂપ છે. એક જ અનુષ્ઠાનમાં મુંઝાટ રહી ત્યારપછીના અન્ય અનુષ્ઠાન તરફ ઉપેક્ષાદષ્ટિ રાખે એટલે આસંગ ઉપજે, જે પતંજલિએ કહેલા પ્રમાદ તથા આલસ્ય રૂપી દોષોનું જ પરિણામ લેખાય. પતંજલિએ કહેલો અલબ્ધભૂમિકત્વ નામનો ચિત્તદોષ સાધકના ચિત્તને અસંતોષ વડે બહિર્મુખ રાખે છે, તેવી જ રીતે અત્ર કહેલો અન્યમુદ્ધ નામનો સાતમો દોષ ચાલુ અનુષ્ઠાનમાં સાધકને અસંતુષ્ટ અને અશ્ચિન્માન રાખી દૂર દૂર રહેલા અનુષ્ઠાનમાં રાગ ઉપજાવે છે. અને છેલ્લે સદનુષ્ઠાનનું ઉત્થાપન—ઉચ્છેદ કરાવનારો રૂપ નામનો દોષ તો પતંજલિએ કહેલા સ્થાન-મૂઢતા—ચિત્તસ્યાકર્મણ્યતા ની ભૂમિકામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પતંજલિ દુઃખ, મનઃક્ષોભ, અંગનું અજ્ઞેયત્વ, અને શ્વાસ પ્રશ્વાસના વિક્ષેપને પણ ચિત્તના દોષો તરીકે ગણાવે છે, પરંતુ અંધકારે અત્ર એ દોષોની જૂદી ગણતરી કરી નથી અને આગળ જતાં મન તથા પ્રાણનો સંબંધ સાધવા માટેનું, અંગનું અજ્ઞેયત્વ મેળવવા માટે આસનસિદ્ધિનું, શ્વાસપ્રશ્વાસના દોષહરણ માટે પ્રાણાયામનું વિધાન કરેલું છે, તે એ વિશિષ્ટ દોષોનું વિરેચન કરવાનો હેતુ સારવા માટે છે. આ બધા દોષો ચિત્તના સ્વાભાવિક દોષો છે એટલે તે મનુષ્યના સ્વભાવની સાથે જ જન્મેલા છે. મનુષ્યસ્વભાવ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોનો બનેલો છે એટલે એ ત્રણ ગુણોનાં જૂદાં જૂદાં રૂપોદ્ધારો પોતાનો ધર્મ ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રની અંદર બજાવે છે. ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે કે—

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિષાદ્વિવૃદ્ધ સર્વમિત્યુત ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ યવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥

અર્થાત—આ દેહમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જ્યારે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં સર્વગુણ જ વિશેષ વધેલો છે એમ સમજવું. ચિત્તમાં

રત્નેશુભી વિશેષ વૃદ્ધિ થયે લેભા, પ્રવૃત્તિ, કર્મેભો આરંભ, અસાન્તિ અને મુચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્તમાં તમેશુભી વિશેષ વૃદ્ધિ થયે જ અંપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તથા મોહ ઉત્પન્ન છે. આ ઉપરથી સમગ્રશરી કે ચિત્તમાં સત્ત્વશુભ પ્રધાન હોવા છતાં જ્યારે તેમાં રજસ અને તમસ વિશેષ વ્યાપે છે અને સત્ત્વને ગૌણ બનાવી પોતે પ્રધાન બને છે, ત્યારે તેની ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત તથા મૂઢ દશા થાય છે, અને ઉપર જણાવેલા આઠે દોષો પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે. ચિત્ત ઋણે ગુણોનું બનેલું હોવા છતાં એ ગુણોમાં પ્રધાન કે ગૌણ બનવાનો ધર્મ રહેલો છે: જ્યારે ચિત્તની સ્થિતિ એવી થાય કે તેમાં સત્ત્વશુભ જ પ્રધાન બને અને રજસ તમસનું તિરોધાન થાય ત્યારે જ ઉપર જણાવેલા દોષો સ્વભાવની સાથેજન્મેલા હોવા છતાં તિરોધાન પામે અને ચિત્તક્ષેત્ર ધ્યાનરૂપી યોગપ્રક્રિયાને માટે વિશુદ્ધ બની રહે. ચિત્તની એવી નિર્દોષ અવસ્થા ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે તે સત્ત્વપ્રધાન બને અર્થાત્ એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ બને. પતંજલિએ યોગશિત્તવૃત્તિનિરોધઃ એવું જે એક મહત્ત્વનું સૂત્ર કહ્યું છે તે નિરોધ આવી દોષરહિત કિંવા એકાગ્ર અને નિરૂદ્ધ ચિત્તાવસ્થામાં જ શક્ય છે. (૧૯૦-૧૯૧)

[ચિત્તની દોષરહિત કિંવા સમસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શું કરવું? પતંજલિ તે દોષો દૂર કરવાને-તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ-એમ એક તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવાનું કહે છે. એ એક તત્ત્વ કયું? તે ભૂદાં ભૂદાં તત્ત્વો સૂચવે છે, અને તેમાં વીતરાગવિષયં ચિત્તમ્ તથા યયાભિમતધ્યાનાદ નો પશુ સમાવેશ કરે છે. આ જેહ અભ્યાસની શ્રેણી અંતકારે ગ્રહણ કરી છે અને તદ્વિષયક વિધાનમાં આગળ વધવા માટે ધ્યાનસિદ્ધિના અવલંબન રૂપ આસનસિદ્ધિ વિષે પહેલાં કહે છે.]

આસનાનિ । ૧૧૨ ॥

પર્યદ્ધોત્કટિકાઙ્ગવજ્રલકુટાઙ્ગોત્સર્ગવારણ -
ગોદોહાસનભદ્રકાસનમિતિ ધ્યાનાસનાન્યૂચિરે ॥

एखासन स्थिरतया तस्यैव तत्त्वादत्ते ।
 हेयं कष्टदमाशनं प्रथमतो ध्यानाद्दशोद्वेगे ॥

આસનના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પર્યકાસન, ઉત્કટિકાસન, અબ્જ-કમલાસન, વજ્રાસન, લકુટાસન, કાયોત્સર્ગાસન, વીરાસન, ગોદાહાસન અને ભદ્રકાસન : એ નવ ધ્યાનનાં આસન કહ્યાં છે; તથાપિ પ્રારંભમાં ધ્યાનરૂપ પર્વત ઉપર ચઢવા માટે એમાંનું જે આસન સુખરૂપ ભાસે અને જે આસને વધારે સ્થિર રહી શકાય તેનો પ્રથમ આદર કરવો અને કષ્ટ આપનાર આસનનો ત્યાગ કરવો. (૧૬૨)

વિવેચન—ચિત્તની દોષરહિત કિંવા સમસ્થિતિની સાધના તે ધ્યાનનું પ્રથમ પાદ કિંવા પગલું છે, એટલે ધ્યાનને માર્ગે વળવાથી તે દોષો દૂર થતાંની સાથે સાથે ધ્યાનસિદ્ધિ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ કારણથી ધ્યાનની પૂર્વ પીઠિકામાં ચિત્તના દોષો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ધ્યાનની પ્રક્રિયાથી ઇતર એવો ચિત્તદોષોના દૂરીકરણનો વિધિ દર્શાવવામાં આવ્યો નથી.

ધ્યાનની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ કરતાં સૌથી પહેલાં આસનસિદ્ધિ કરવી જોઈએ. યોગનાં ૮૪ આસનો છે અને યોગના ગ્રંથોમાં તે બધાં આસનોનો વિધિ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ એ બધાં આસનો ધ્યાનસિદ્ધિ માટે આવશ્યક નથી, કારણકે તેમાંનાં ઘણાંખરાં આસનોનો હેતુ તો વાયુ ઉપર જય મેળવવા પૂરતો કિંવા દેહ અને તેની શિરાઓના આરોગ્ય પૂરતો જ હોય છે. આ કારણથી ગ્રંથકારે ધ્યાનને અર્થે હેયં કષ્ટદમાસનં અર્થાત્-કષ્ટપ્રદ આસનનો ત્યાગ કરવાનું અને સુખાસનનો જ આદર કરવાનું કહેલું છે. કાયકલેશ કરનાર આસન-કષ્ટપ્રદ આસન ધ્યાનસિદ્ધિમાં વિઘ્ન રૂપ થઈ પડતું હોવાથી તે પ્રકારનાં આસનોને નિરૂપયોગી લેખી અત્ર પર્યકાસન, ઉત્કટિકાસન, કમલાસન, વજ્રાસન, લકુટાસન, કાયોત્સર્ગાસન, વીરાસન, ગોદાહાસન અને ભદ્રકાસન એ નવ આસનોને ધ્યાન માટે ઉપયોગી લેખ્યાં છે. એ

નવ આસનોમાંનું પણ જે કોઈ આસન મુમુક્ષુને સુખાસનરૂપ લાગે તે જ આસન તેને ઉપયોગી સમજવું; પરંતુ ધ્યાનમાં આસનનો હેતુ દેહ તથા મનની ચંચળતા, આળસ, આદિ રજો અને તમોગુણનો નાશ કરવાનો છે. બાષ્પને રજો હિતિ ॥ એટલે સુખાસન કરવાનો હેતુ કષ્ટપ્રદ આસનનો ત્યાગ કરવાનો છે, પરંતુ ધ્યાન ધરતાં આળસ કે તંદ્રા આવવા લાગે એવું સુખાસન આદરવાનો નથી. પ્રસ્તુત નવ આસનો એવા પ્રકારનાં છે કે જેથી રજોગુણ હટે અને દેહને કષ્ટકારક થાય નહિ. એ બધાં આસનો સિદ્ધ કરવાનો વિધિ નીચે મુજબ છે:

પર્યંકાસન—બેઠ જંઘાના નીચલા ભાગો પગના ઉપર મૂકવે છતે અને જમણો તથા ડાબો હાથ બન્ને નાભિ પાસે ઉંચા ઉત્તર-દક્ષિણ (આડા) રાખવાથી પર્યંકાસન થાય છે. મહાવીરદેવને નિર્વાણ અવસરે આ આસન હતું. જાતુ અને હાથને પ્રસારીને સૂવું તેને પતંગલિ પર્યંકાસન કહે છે.

ઉત્કટિકાસન—કેડની નીચેના નિતંબોને પગની પાનીની સાથે નીચે જમીન ઉપર અડકાડવા તે ઉત્કટિકાસન કહેવાય છે. આ આસનમાં મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું હતું. લૌકિક ભાષામાં જેને ઉભડક બેસવું કહેવામાં આવે છે તે આ જ આસન.

પદ્માસન—કમલાસન—જમણા પગને ડાબા સાથળપર મધ્ય ભાગમાં રાખવો અને ડાબા પગને જમણા સાથળપર મધ્ય ભાગમાં રાખવો તથા બન્ને પાનીપર પ્રથમ ડાબો હાથ ચત્તો રાખી તે ઉપર જમણો હાથ ચત્તો રાખવો, દાઢીને હૃદય સમીપે ચાર આંગળ દૂર રાખવી અને જીભને ઉપરના દાંતના મૂળના મધ્ય ભાગમાં સ્થાપી નાસિકાની આણી ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરવી. (યોગશાસ્ત્રમાં આ આસનને ચિત્ત, પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયોની સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરનાર કહ્યું છે.)

વજ્રાસન—ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને જમણો પગ ડાબા સાથળપર સ્થાપી પછી વજ્રની આકૃતિ માફક પાછળ બેઠ હાથ રાખી તે હાથ વડે બેઠ પગના અંગૂઠા પકડવા—અર્થાત્ પીઠ પાછળ હાથ કરી ડાબા

પગના અંગૂઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગૂઠાને જમણા હાથથી પકડવા તેને વજાસન કહે છે. હઠયોગમાં સિદ્ધાસનને વજાસન કહેવામાં આવે છે.

લકુટાસન—આ આસન યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પરિચિત નથી, પણ જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પરિચિત છે. જેવી રીતે ગધેડાની ઉપર ભારની ગૂણુ લાધવામાં આવે છે તેવી રીતે મસ્તકનું શિખારથાન અને પગ એ બેને આધારે દેહની ગોળ કમાન વાળીને સ્થિર થવું તે લકુટાસન અથવા લગુ-ડાસન કહેવાય છે. (હેમચંદ્રાચાર્ય નંવ સુખાસનોમાં લકુટાસનની ગણતરી ન કરતાં દંડાસનની ગણતરી કરે છે. બેસીને આંગળીઓ, ગુદ્ધ-પાની અને સાથળ એ ત્રણે જમીનને અડકે એવી રીતે પગ લાંબા કરવા તેને દંડાસન કહે છે. ‘સાનાર્ણવ’ માં દંડાસનનું નામ નથી.)

કાયોત્સર્ગાસન—બન્ને જુબળાઓને નીચી લટકતી રાખી જિભાં અથવા બેઠાં કાચાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર રહેવું તેને કાયોત્સર્ગાસન કહે છે.

વીરાસન—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને પગ નીચા મૂકેલા હોય, ત્યારે પાછળથી આસન કાઢી લીધા પછી તે માણસ જેવી રીતે રહી શકે તેવી રીતે રહેવું તેને વીરાસન કહે છે. આ વીરાસન કાયકલેશ તપના સંબંધમાં વપરાય છે. સુખાસન તરીકે વીરાસન એવું જાણવું કે-ડાબો પગ જમણા સાથળપર અને ડાબા સાથળપર જમણો પગ, એ પ્રકારે જે બેસવું તે વીરાસન છે.

ગોદોહિકાસન—પગના અંગૂઠા તથા આંગળીઓના આધાર પર પગનો ફણો જિભો રાખી બેઠે પાનીઓ ઉપર સીવની આવે એવી રીતે દેહને ટેકવી બેઠે સાથળપર બેઠે હાથની કોણીઓને ટેકવીને બેસવું તે ગોદોહિકાસન છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો ગાયને દોહવા માટે જેવી રીતે બેસવું થડે તેવી રીતે બ્યાન ધરવા માટે બેસવું તે ગોદોહિકાસન જાણવું.

ભદ્રાસન—સીવનીના ડાબા ભાગમાં ડાબા પગની એડી પગને ઉઘ-ટાવીને રાખવી અને સીવનીના જમણા ભાગમાં જમણા પગની એડી

પ્રથમે ઉલ્લટાવીને રાખવી. બન્ને પાદતળાનો સંપ્રુટ એ રીતે ઘર્ષ ગંભીર પછી તે ઉપર બેસી બેઠે હાથનાં આંગળાં આપસમાં ભરાવી ત્યાં પગ ઉપર રાખવાં તે બદાસન કહેવાય છે. કઠીન આસનો વડે શરીરનો શ્રમ થયો હોય તો તે શ્રમને આ આસન દૂર કરે છે. ('જ્ઞાનાર્થુવ' માં 'બદાસન' ને સ્થાને 'સુખાસન' નામ આપ્યું છે.)

આમાંનું કોઈ પણ આસન દીર્ઘ સમયસુધી સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે, અને તેટલા માટે અંશકારે સ્થિરતા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આસનમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યાન રૂઢી રીતે સધાતું નથી. યોગપ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે—કુર્યાત્તદાસનં સ્થૈર્યમારોગ્યં પાંગલ્લઘ્ન-વમ્ । અર્થાત—સ્થિરતા, આરોગ્ય અને અંગલાઘવ સધાય તેવું જ આસન આદરવું. પતંજલિ પણ સ્થિરસુલાસનમ્ સૂત્રવડે આસનની સ્થિરતાનો બોધ કરે છે. (૧૯૨)

[આસનસિદ્ધિ કર્યા પછી પ્રાણાયામની દિશાનો બોધ કરવાના હેતુપર્વક અંશકાર પ્રાણ અને મનનો સંબંધ સમજાવે છે.]

પ્રાણમનસોઃ સમ્બન્ધઃ । ૧૯૩ ॥

ચાત્રપ્રાણગતિર્ભવેન્ન નિયતા તાવસ્થિરં નો મના ।

મિશ્રત્વાદુભયોર્મનઃ દ્વયોઃ ક્ષીરામ્બુવત્સર્વથા ॥

છેદે પ્રાણગતેર્જ્જ્વલોપાત્તિષ્ઠિ ચિહ્નૈવ તસ્યાઃ પુન-

ર્વિચ્છેદે વિષયૈઃ સહેન્નિયગતેર્નષ્ટૈવ સિદ્ધિસ્તતઃ ॥

પ્રાણ અને મનનો સંબંધ.

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી પ્રાણની ગતિ નિયંત્રિત થતી નથી, ત્યાં-સુધી મન સ્થિર થતું નથી કેમકે દૂધ અને પાણીની પેઠે મન તથા પ્રાણ પણ સર્વથા ઓતપ્રોત થઈ ગએલ છે. જો પ્રાણની ગતિનો છેદ થાય તો મનની ગતિ છેદાયલી જ સમજવી અને મનની ગતિનો છેદ થયો તો

ચિંધ્યોની સાથે ઇન્દ્રિયોની ગતિ પણ અટકી ગએલી સમજવી, અને વિષય પ્રત્યે ઇન્દ્રિયગતિ અટકી એટલે ધ્યાનની સિદ્ધિ થઈ. (૧૯૩)

વિવેચન—પ્રાણ શબ્દ વડે અત્ર ‘વાયુ’ તું બોધન થાય છે. જ્યાં-સુધી દેહમાં વાયુ ફરે છે ત્યાંસુધી જ જીવન છે અને એ વાયુ દેહમાંથી કાયમને માટે ચાલ્યો જાય છે એટલે દેહતું મરણ થાય છે. એ પ્રમાણે વાયુની ગતિ સાથે આ સ્થૂળ દેહની જીવન્ત સ્થિતિનો સંબંધ રહેલો છે, એ પ્રાણુની અર્થાત્ વાયુની ગતિને જો નિયત-નિયંત્રિત કરવામાં આવે તો મન પણ નિયંત્રિત થાય છે. મન અને પ્રાણ એ દ્વંદ્વ અને પાણીની પેઠે જોતપ્રોત મળી ગએલાં છે. હૈમયંત્રાચાર્ય મન અને પ્રાણને સંસ્કૃતી નીરક્ષીરવત્ કહે છે. એટલે પ્રાણને નિયત કરતાં મન પણ નિયત થાય છે અને પ્રાણને અનિયત રાખતાં મન ચંચળ બને છે. હૃદયોગ-પ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે—

ચલે વાતે ચલં ચિત્તં નિશ્ચલે નિશ્ચલં ભવેત ।

યોગી સ્થાણુત્વમાप्નોતિ તત્તો વાયું નિરોધયેત ॥

અર્થાત્—પ્રાણવાયુ અભાયમાન હોય છે ત્યારે ચિત્ત પણ ચલાય-માન હોય છે અને પ્રાણવાયુ નિશ્ચલ હોય છે ત્યારે ચિત્ત પણ નિશ્ચલ હોય છે. પ્રાણવાયુ અને ચિત્ત એ બેઉ નિશ્ચલ હોય છે ત્યારે યોગી નિશ્ચલતાને પામે છે; માટે વાયુનો નિરોધ કરવો જોઈએ.

પ્રાણવાયુની સ્થિરતા ઉપર મનની પણ સ્થિરતાનો આધાર હોવાથી જો પ્રાણવાયુની ગતિનો છેદ કરવામાં આવે તો મનની ગતિનો પણ છેદ થાય એટલે કે તે સ્થિર-નિશ્ચલ થાય. મન નિશ્ચલ થવાથી કિંવા મનની ગતિનો છેદ થવાથી મનની આગાને અનુસરનારી ઇન્દ્રિયોની ગતિનો પણ છેદ થાય છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો પોતાની પ્રવૃત્તિ કરતી નથી. ઇન્દ્રિયો સ્વ સ્વ વિષયની રાગી હોવાથી તેઓ હમેશાં વિષય-કષાયમાં ગતિમાન હોય છે, પરન્તુ તેમની ગતિનો છેદ થતાં તેમના વિષય-કષાય-પ્રવૃત્તિરૂપી આ-પારનો પણ છેદ થાય છે, અને એમ થતાં ધ્યાનની સિદ્ધિ આપોઆપ

થાય છે; આટલાં કારણોથી પ્રાણવાયુની ગતિનો છેદ કરવો જોઈએ અર્થાત્ નિરોધ કરવો જોઈએ. (૧૯૩)

[પ્રાણની ગતિનો છેદ કરવો—નિરોધ કરવો એટલે પ્રાણાયામઃ એ પ્રાણ-યામ કેવી રીતે સિદ્ધ કરવો તે વિષે અંધકાર નીચેના જે શ્લોકમાં કહે છે.]

પ્રાણાયામઃ । રેચકપૂરકકુંભકાઃ । ૧૧૪ । ૧૧૫ ॥

પ્રાણાયામ ઉપાય એક ઉદિતો ધ્યાનસ્ય સંસિદ્ધયે ।
શ્વાસોચ્છ્વાસગતિચ્છિદાત્મકતયા રૂપાતઃ પુનઃસ ત્રિધા ॥
વાયુઃ કોષ્ઠગતોઽતિમન્દગતિતો નિઃસાર્યતે યદ્વન્નરેઃ ।
સોઽયં રેચકનામકો નિગદિતો ભેદસ્તદીયોઽધિમઃ ॥
પ્રાણ દ્વાદશકાઙ્ગુલસ્થપવનં ત્વાકૃષ્ય યત્પૂર્યતે ।
કોષ્ઠે પૂરકનામકઃ સ મુનિભિર્ભેદો દ્વિતીયો મતઃ ॥
નાભાવેવ સ પૂર્યમાણપવનો યત્નેન યદ્વુદ્યતે ।
સોઽયં કુમ્ભકનામકઃ સુવિદિતો ભેદસ્તૃતીયઃ પુનઃ ॥

પ્રાણાયામઃ : રેચક, પૂરક તથા કુંભક.

ભાવાર્થ—મનને સ્થિર કરવા ધ્યાનની સિદ્ધિ મેળવવા માટે પ્રાણાયામ એક ઉપાય દર્શાવ્યો છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિનો નિરોધ કરવા ૩૫ પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં કોઠામાં ગએલ વાયુ અતિમંદ ગતિથી ધીમેધીમે બહાર કાઢવામાં આવે તે રેચક નામનો પ્રાણાયામનો પહેલો ભેદ શાસ્ત્રકારોએ કહેલો છે. (૧૯૪). નાસિકાથી બાર આંગળ દૂર રહેલ બહારના પવનને ખેંચીને તે કોઠામાં પૂરવામાં આવે તે પૂરક નામે પ્રાણાયામનો બીજો ભેદ જાણવો; કોઠામાં પૂરાએલ પવન યત્નવડે નાભિમાં રોકી રાખવો તે કુંભક નામે પ્રાણાયામનો ત્રીજો ભેદ સમજવો. (૧૯૫).

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં જે પ્રાણુની ગતિના છેદની આવશ્યકતા વ્યક્ત કરી છે, તેનો ભાવાત્મક અર્થ એ છે કે પ્રાણુવાયુની ગતિનો નિરોધ કરવો, કે જેનું નામ પ્રાણુયામ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે કે—પ્રાણાયામો ગતિચ્છેદઃ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્મતઃ ॥ પતંજલિ પણ પ્રાણુયામની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ અર્થાત્ શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ કરવો—નિરોધ કરવો—તેની ગતિને રોકવી તેને પ્રાણુયામ કહે છે. આ નિરોધના ત્રણ વિભાગ છે : રેચકઃ પૂરકૈવ કુંમક-ચેતિ સ ત્રિષ્ઠ ॥ રેચક, પૂરક અને કુંભક કરવા. બહારનો વાયુ નસકોરાં વાટે અંદર જાય તેને શ્વાસ કહે છે અને અંદરનો અશુદ્ધ વાયુ નસકોરાં વાટે બહાર નીકળે તેને પ્રશ્વાસ કહે છે. શ્વાસ વખતે બહારનો વાયુ નાકમાં થઇને ગળાના પાછલા ભાગમાંથી કંઠમાં થઇ ફેફસાંમાં જાય છે. કંઠમાં જે શ્વાસ-નળી છે તે કરોડની ગરદનના પાંચમા મણકાથી પીઠના બીજા મણકા સુધી જઇ તેના બે વિભાગ થાય છે. તે દરેક ભાગ એક એક ફેફસાંમાં જાય છે. આ દરેક મોટા ભાગના વિભાગો થઇ ફેફસાંમાં ચારે બાજુએ ફેલાય છે. તેના પણ અનેક વિભાગો થતાં તેઓ ધણી સૂક્ષ્મ થાય છે અને તેઓના છેડાના વિભાગોની બાજુએ તેમજ છેડાઓ ઉપર કરોડો સૂક્ષ્મ પરપોટીઓ હોય છે. એ પારદર્શક હોઇ ફેફસાંની ઉપર તથા અંદર રહેલી છે. એ પરપોટીઓ ઉપર લોહીની કેશવાહિનીઓની જળ પથરાયેલી છે અને તેમાં શરીરનું બગડેલું લોહી ફરે છે. શ્વાસ લીધા પછી બહારની હવા આ પરપોટીઓમાં ભરાઇ રહે છે. તે હવા બગડેલા લોહી સાથે મળી જઇ અશુદ્ધ લોહીને શુદ્ધ કરે છે. આ રીતે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસથી શરીરમાં અનેક ફેરફાર થાય છે. પરંતુ નાક વાટે શ્વાસ પ્રશ્વાસ ન કરતાં જે અનનળાથી હવા ગળવામાં આવે તો તે હોજરી અને આંતરડાંમાંથી પસાર થાય છે અને મળદાર વાટે નીકળી જાય છે. જ્યારે હોજરી અને આંતરડાંમાં ખોરાક હોતો નથી ત્યારે થોડી ધણી હવા ભરાયલી રહે છે તે મુખથી આવતા ઓડકારથી અથવા મળદારના વાયુસંચારથી બહાર નીકળી જાય છે. આ રીતે નાસિકા દ્વારા જ કરવામાં આવેલું પ્રાણુવાયુનું પાન દેહને હિતકારક છે

એમ સમજાય છે અને તેથી પ્રાણાયામ નાસિકા દ્વારા જ કરવો જોઈએ. પ્રાણાયામનું પ્રથમ અંગ જે રેચક છે તે ફેફસાંમાંથી વાયુનું રેચન નાસિકા દ્વારા કરવાની ક્રિયા છે. પરંતુ આ રેચન કારમા નિઃશ્વાસ વડે નહિ કરતાં જલિમંદગતિતઃ એટલે અત્યંત ધીરે ધીરે કરવું જોઈએ. વેગથી રેચક કરવાથી બળની હાનિ થાય છે, એટલે મંદ ગતિથી રેચન કરવાનું કહ્યું છે. હૃદયોગપ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે રેચ્યેચ્ચ તત્તોડન્યેન શ્વેતેષુ ન વેગતઃ—બીજી નાદીથી પ્રાણને હળવે હળવે છોડવો—વેગથી નહિ. રેચક—પૂરકનો હેતુ એવો નથી કે મહાવજ્રોદ્ધારસ્ય રેચપૂરૌ સ સંગ્રમૌ—સોહારની ધમણની પેઠે રેચક—પૂરક સંબંધથી કર્યા કરવા ! જ્યારે મંદ ગતિથી વાયુનું વિસર્જન કરવામાં આવે ત્યારે જ તે રેચક બને છે અને પ્રાણાયામનું અંગ બને છે. પ્રાણાયામનું બીજું અંગ પૂરક છે. નાસિકાથી બાર આંગળને અંતરે આવેલા વાયુને આકર્ષીને તેને કોઠામાં એટલે ફેફસાંથી માંડીને નાભિના પ્રદેશ સુધીમાં જે પૂરવામાં આવે તેને પૂરક કહેવામાં આવે છે. આ પૂરકવિધિ પણ મંદ ગતિથી જ કરવાનો છે. પ્રાણ સૂર્યેન ચાક્રજ્ય પૂર્યેદ્ધરં શ્વેતઃ । અર્થાત્—સૂર્ય નાદીદ્વારા પ્રાણને આકર્ષીને ધીરે ધીરે ઉદરને ભરવું એમ યોગશ્રેયોમાં વિધાન કરેલું છે. આ પ્રમાણે કોઠામાં પૂરેલા પ્રાણવાયુને રોધ કરી રાખવોઃ નવો વાયુ ખેંચવો નહિ અને પૂરેલો વાયુ છોડવો નહિ તેને કુંભક કહેવામાં આવે છે. આ કુંભકથી પ્રાણની ગતિનો છેદ થાય છે. કુંભકના આઠ ભેદો યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા છે અને અત્ર તેનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ કુંભક કરવાની શક્તિ જેટલી કેળવાય છે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રાણાયામની ક્રિયા વિશેષ ફળવતી નીવડે છે. રેચક અને પૂરક કરવાના સંબંધમાં યોગીઓ એક વિશેષ સૂચન એ કરે છે કે જમણા નાસાપુટથી વાયુને આકર્ષીને ડાબા નાસાપુટથી છોડવો અને પુનઃ ડાબા નાસાપુટથી આકર્ષીને જમણા નાસાપુટથી છોડવો એ પ્રકારનો પ્રાણાયામ વિશેષ હિતકારી છે અને એ પ્રમાણે એક નાસાપુટથી વાયુને આકર્ષવા—છોડવા માટે બીજા નાસાપુટને દાબી રાખવા માટે આંગળીનો ઉપયોગ કરવામાં હરકત નથી. આ પ્રાણ-

માંમને અનુભોમ વિભોમ પ્રાણાયામ કહે છે. અત્ર અંશકારે પ્રારંભમાં રેચક, પછી પૂરક અને છેલ્લે કુંભક કરવાનું કહેલું છે. આ પ્રાણાયામનો એક ક્રમ છે અને તે તાંત્રિક ક્રમ છે. પ્રતિજ્ઞાદિ એ ક્રમ સૂચવે છે. બીજો ક્રમ પ્રથમ પૂરક પછી કુંભક અને છેલ્લે રેચક કરવાનો છે જેને વૈદિક ક્રમ કહેવામાં આવે છે. એ ક્રમ ચાતુવલ્ક્ય સૂચવે છે. પરંતુ આ બેઉ ક્રમ પ્રાણવાયુની ગતિના છેદ માટે અને ચિત્તની નિર્મળતા સાધવા માટે એક સરખા ઉપયોગી છે. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કેટલે સુધી આગળ વધારવો ઇષ્ટ છે તે સંબંધે કહ્યું છે કે—

પ્રાતર્મધ્યંદિને સાયમર્ધરાત્રૌ ચ કુંભકાનૃ ।

શનૈરશીતિ પર્યન્તં ચતુર્વારં સમમ્યસેત્ ॥

અર્થાત્—પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ને, સાયંકાળે અને મધરાતે એ ચારે કાળમાં હળવે હળવે એંશી સુધી ચાર વાર પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો. (આ અભ્યાસ કરનારે અસનઝાયના સમયનો ત્યાગ કરવા પૂરતો વિવેક આદરવો આવશ્યક છે.) એ પ્રમાણે પ્રાણાયામના વિધિનું મુખ્ય તત્ત્વ રહેલું છે. (૧૯૪-૧૯૫)

[આ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવાથી કેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે વિષે અંશકાર નિમ્ન શ્લોકમાં કહે છે.]

પ્રાણાયામફલઃ । ૧૧૬ ॥

પ્રાણાપ્પાનસમાનકપ્રભૃતયઃ પચ્ચાનિલા દેહગા-
સ્તસ્થાનાદિકબોધનેન મુનિના કાર્યઃ શુભસ્તજ્જયઃ ॥
સ્યાપ્રાણાદિજયે શરીરમશ્વિલં નીરોગમભ્યાસતો ।
હૃસ્પદ્યં વિકસેચ્ચ સત્ત્વરમલં સાધ્યા મ્ભવત્પ્રજ્ઞા ॥

પ્રાણાયામનું ફળ.

ભાવાર્થ—પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચ

વાયુ દેહમાં હોય છે. તે દરેકના સ્થાન અને સ્વરૂપને જાણીને ધ્યાનનાં ધર્મશાસ્ત્રોએ તે વાયુ ઉપર જીત મેળવવી; પ્રાણાદિ વાયુને જીતવાથી શરીરના રોગોનું નિવારણ થઈ શકે છે, એટલે શરીર નીરોગી થવાથી ધ્યાનનો અભ્યાસ સારી રીતે થઈ શકે છે; તેથી હૃદયકમળ જલદી વિકસવર થાય છે અને ધારણા બરાબર રીતે સાધ્ય થાય છે. (૧૯૬)

વિવેચન—શરીરમાં પ્રાણાદિ નામે પાંચ પ્રકારના વાયુ વહે છે. મુખ્ય તો પ્રાણ અને અપાન એ બે જ વાયુ છે પરંતુ સ્થાનબેદથી તથા ક્રિયાબેદથી તેના પાંચ પ્રકારો ગણેલા છે. શ્વાસદ્વારા બહારનો પ્રાણવાયુ હૃદયપ્રદેશમાં જાય છે, તે સર્વ પ્રકારની લોહીની ચેષ્ટા કરાવે છે અને ક્ષુધા-તૃષ્ણા કરવી તે તેની ક્રિયા છે. ગુદા અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેનાર વાયુ તે અપાન. મળમૂત્રને નીચે લઇ જવાં અને વીર્યનું વિસર્જન કરવું તે તેનું કાર્ય છે. સમાન વાયુ નાભિમંડળમાં રહે છે. ખાધેલા-પીધેલા રસોને સારી રીતે ચલાવી શરીરને પુષ્ટ કરી બધા રસોને તે તે નાડીઓમાં વહેંચી દે છે. ઉદ્ધાન વાયુનું સ્થાન કંઠ છે અને શ્વાસ તે એની ક્રિયા છે. શરીરને નમાવવું, ઉંચું કરવું, વાળીને સ્પષ્ટ કરવી તે તેનું કાર્ય છે. વ્યાન વાયુ આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલો છે. તે પ્રાણ-અપાનને ધારણ કરવામાં મદદ કરે છે. પ્રાણ-અપાનનો કુંભક કરવો વગેરે કાર્યો આ વાયુથી થાય છે. આખા શરીરમાં રૂધિરનો સંચાર કરાવનાર તથા સ્પર્શેન્દ્રિયનો સહાયભૂત એ વાયુ છે. આ પ્રાણાદિ વાયુઓ વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને મુનિએ તેનો જય કરવો આવશ્યક છે કારણકે તે ઉપર જય મેળવવાથી શરીર નીરોગી થાય છે અને ધ્યાનાદિના અભ્યાસવડે હૃદયરૂપી કમળ-અનાહત ચક્ર વિકાસ પામતાં ધારણા સિદ્ધ થાય છે. જ્યાંસુધી પ્રાણાયામથી શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિ નિયંત્રિત થતી નથી ત્યાંસુધી શરીરની નાડીઓ મળથી વ્યાપ્ત રહે છે અને જૂદા જૂદા વાયુઓ તેમાં નિયમિત ગતિ કરી શકતા નથી. મલકુલ્લસુ નાહીસુ માસ્તો નૈવ મધ્યગઃ—અર્થાત્ મળથી આકુલિત થએલી નાડીઓમાં પવન મધ્યચારી થતો નથી. પરંતુ—

શુદ્ધિમેતિ ચદા સર્વે નાદીચક્રં મહાકુલમ્ ।

તદૈવ જાયતે યોગી પ્રાણસંગ્રહણે ક્ષમઃ ॥

ન્યારે મગાકુલ આપું નાદીચક્ર શુદ્ધિ પામે છે, ત્યારે જ પ્રાણના સંગ્રહણમાં યોગી શક્તિમાન થાય છે.

વિધિવત્પ્રાણસંયામેનાદીચક્રે વિશોદિતે ।

પુનઃનાવદનં મિથ્વા સુખાન્નિશ્ચિતિ મારુતઃ ॥

વિધિપૂર્વક કરેલા પ્રાણાયામોથી નાદીચક્ર વિશુદ્ધ થતાં પ્રાણવાયુ સુષુમ્ના નાદીના મુખનું ભેદન કરીને તેમાં પ્રવેશ કરે છે.

મારુતે મધ્યસંચાર મનઃસ્થૈર્ય પ્રજાયતે ।

યો મનઃ સુસ્થિરીભાવઃ સૈવાવસ્થા મનોગ્મની ॥

ન્યારે સુષુમ્નાની મધ્યમાં પ્રાણવાયુનો સંચાર થાય છે ત્યારે મનની સ્થિરતા થાય છે અને એ રીતે જે મનનું સ્થિર થવું તે જ મનોગ્મની અવસ્થા છે.

સુષુમ્ના નાદીના મુખમાં પ્રાણવાયુનો સંચાર થતાં જ નાભિપ્રદેશમાં રહેલી કુંડલિની જાગૃત થાય છે. મનુષ્યના શરીરમાં મસ્તિષ્કથી માંડીને ગુદા સુધીમાં જે ચક્રો રહેલાં છે, તેમાંનું એક ચક્ર કુંડલિની છે. એ કુંડલિની હમેશાં સુષ્પ અવસ્થામાં જ રહે છે અને પ્રાણાયામ દ્વારા તેને જાગૃત કરવાનો યોગીનો યત્ન હોય છે.

સુપ્તારુદ્રસાવન ચદા જાગર્તિ કુંડલી ।

તદા સર્વાણિ પદ્માણિ મિચ્છંતે પ્રંથયોડપિ ચ ॥

ન્યારે એ રીતે સૂતેલી કુંડલિની જાગે છે, ત્યારે સર્વ ગ્રંથીઓ ભેદાષ્ઠ જાય છે અને સર્વ કમળો ઉઘડી જાય છે.

ગ્રંથકારે અત્ર પ્રાણાદિનો જય થતાં હૃત્પદ્મ વિકસેત-હૃદયકમળ વિકસે છે એવું સંક્ષેપમાં કહ્યું છે તેનો વિસ્તૃત અર્થ એવો છે કે પ્રાણ સુષુમ્ના નાદીમાં પ્રવેશ કરતાં કુંડલિની જાગૃત થાય છે અને બધાં કમળોનો વિકાસ થાય છે. ફક્ત હૃત્પદ્મ-હૃદયકમળ એકનો જ ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એ છે કે હૃદયપ્રદેશમાં રહેલું કમળ ‘અનાહત ચક્ર’ કહે-

વાય છે અને જ્યારે કુંડલિની જગૃત થાય છે ત્યારે યોગીને એ ચક્રમાંથી અનાહત નાદ શ્રવણગોચર થાય છે. ધ્યાનસિદ્ધિનું આ એક ઉત્કૃષ્ટ પગ-થીયું છે. જ્યારે કુંડલક કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનો ધક્કો કુંડલિનીને લાગે છે અને તે સર્પાકારે હોવા છતાં જગૃત થઈને સીધી થઈ જાય છે અને પ્રાણ સુષુમ્નામાં પ્રવેશી પ્રત્યેક ચક્રને ભેદતો અહરન્દ્ર કે જે મરિત્તિકને સ્થાને રહેલું છે તેમાં જાય છે. તે સમયે મનોવૃત્તિ શાન્ત થવાથી અનેક ભવની વાસનાઓના સંસ્કારો નાશ પામવા લાગે છે તથા વિવેકબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમાધિ દશા છે અને અનાહત ચક્રમાં નાદ સંભળાવા લાગે તે મધ્યમ દશા છે. આ બધો વિષય ગ્રંથકારે સંક્ષેપમાં સમજાવ્યો છે કારણકે તેની સિદ્ધિ ગુરુગમ્યતા વિના અશક્ય છે અને ગુરુગમ્યતા આવશ્યક પણુ છે. યોગ વિષય ગુરુ વિના શીખવો તે હાનિપ્રદ થવાનો સંભવ છે. જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ પંડિત લેડબીટર સત્ય જ કહે છે કે “I should advise every one to abstain from them unless directed to try them by a competent teacher who really understands what they are intended to achieve.” અર્થાત્-યોગપ્રક્રિયાઓ શામાટ અને કેમ કરવી તે સંપૂર્ણ રીતે સમજનાર ગુરુની દેખરેખ વિના એ પ્રક્રિયાઓના અખતરા નહિ કરવાની હું દરેક જિજ્ઞાસુને સલાહ આપું છું. ” (૧૯૬)

[ધ્યાનસિદ્ધિ અને ચિત્તવિશુદ્ધિને મટે આ તે દ્રવ્યપ્રાણાયામની વાત થઈ; પરંતુ તેથીએ વિશિષ્ટ જે ભાવપ્રાણાયામ છે તે વિશે હવે ગ્રંથકાર કહે છે.]

ભાવપ્રાણાયામઃ । ૧૯૭ ॥

ब्राह्मप्राणविशोधनं न सफलं स्यात्सर्वथा योगिना-
 न्त्रास्ते क्षतिसम्भवोऽपि न ततोऽस्याऽस्यादरःशोभनः
 तत्त्यक्त्वा बहिरात्मभावमखिलं भावं निपूर्यान्तरं ।
 स्थातव्यं परमात्मभावशिखरे ध्यानाङ्गमेतद्धरम् ॥

ભાવપ્રાણાયામ.

• ભાવાર્થ—ઉપર બતાવેલ દ્રવ્યપ્રાણાયામની રીતે જોક બાહ્ય પ્રાણની શુદ્ધિ થવાથી રોગાદિની નિવૃત્તિરૂપ ફળ થવા સંભવ છે, તથાપિ આત્મઆનંદપરાયણ યોગીઓને માટે તે ફળ પૂરતું નથી; એટલે બાહ્ય પ્રાણ-શોધન સર્વથા સફળ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ રીતમાં કંઈ ફેરફાર થવાથી ક્ષતિ થવાનો પણ સંભવ છે. માટે તેનો અતિ આદર શોભાસ્પદ નથી; કિન્તુ ભાવપ્રાણાયામનું સ્વરૂપ સમજીને તેનો આદર કરવો જોઈએ. ભાવપ્રાણાયામમાં બહિરાત્મભાવનો રેચક, અંતરાત્મભાવનો પૂરક અને પરમાત્મભાવનો કુંભક કરવો જોઈએ. આ ભાવપ્રાણાયામ ધ્યાનનું ઉત્તમ અંગ છે. (૧૯૭)

વિવેચન—પતંજલિ યોગનાં આઠ અંગો ગણાવે છે: યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધ્યાનસમાધયોડષ્ટાંગાનિ ॥ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગો છે. આમાંનાં પ્રથમ ચાર અંગો વિષે અહીં સુધીમાં વિવેચન આવી ગયું છે. પતંજલિ જે ક્રમાદિ બતાવે છે તેનું ગ્રહણ અત્ર કરવામાં આવ્યું ન હોવા છતાં તેનો આશય જળવાય તેવી રીતે તે વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. રાજયોગ કે હટયોગમાં ચિત્ત ઉપર જ્ય મેળવવાને આસન-પ્રાણાયામનો પ્રયોગ આવશ્યક લેખવામાં આવે છે, છતાં ચિત્ત ઉપર જ્ય મેળવવાનો એક બીજો માર્ગ પણ છે અને તે ભાવપ્રાણાયામ છે. વાયુના નિરોધદ્વારા પ્રાણાયામ સાધવાથી ચિત્ત ઉપર જે જ્ય મેળવી શકાય છે તે જ જ્ય ભાવપ્રાણાયામથી પણ મેળવી શકાય છે. આ ભાવપ્રાણાયામનું કથન અત્ર કરેલું છે. વાયુ ઉપર જ્ય મેળવવારૂપી દ્રવ્યપ્રાણાયામના લાભો તો કહેવાઈ ગયા છે; પરંતુ તેથી હાનિ થવાનોય સંભવ છે. યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પ્રાણાયામાદિ પ્રક્રિયાઓથી અનેક પ્રકારના રોગોનો નાશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે સત્ય છે. અમુક પ્રકારનાં આસનોથી અંગોપાંગો ઉપર સારો કાબૂ મેળવી શકાય છે અને શરીરની સહનશક્તિમાં વધારો કરવા ઉપરાંત આરોગ્ય પણ જળવી શકાય છે; પણ તે પ્રક્રિયા ન સફળ સ્થાત્તર્કયા—સર્વથા સફળ થતી નથી. અત્ર યોગપ્રક્રિયાને નિરર્થક જ કહેવાનો ગ્રંથકારનો

આશય નથી, પણ તે સર્વથા સફળ થતી નથી અને તે માર્ગે ચડનાર પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુની આશા પૂરી થતી નથી એમ કહેવાનો આશય છે, કારણકે તેમાં કાંઈ બૂલ કે ફેરફાર થવાથી ક્ષતિનો સંભવ છે. યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જ આ ભયસ્થાનો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. હડયોગ પ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે—

પ્રાણાયામાદિયુક્તેન સર્વરોગક્ષયો ભવેત્ ।

અયુકામ્યાસયોગેન સર્વરોગસમુદ્ભવઃ ॥

દિક્ષા શ્વાસઃ કાસઃ શિરઃ કર્નાક્ષિવેદના ।

ભવન્તિ વિવિધા રોગાઃ પવનસ્ય પ્રકોપતઃ ॥

અર્થાત—યુક્ત પ્રાણાયામથી સર્વરોગોનો નાશ થાય છે પરન્તુ અયુક્ત પ્રાણાયામથી અનેક રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હેડકી, શ્વાસ, કાસ, શિરોરોગ, કર્ણરોગ અને જ્વરાદિ નાના પ્રકારના રોગો પ્રાણવાયુના કોપથી થાય છે. આ માર્ગે જનનારાએને પંડિત લેડબીટર સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચેતવણી આપે છે: We are sometimes told that such a faculty can be developed by means of exercises which regulate the breathing, and that this plan is one largely adopted and recommended in India. It is true that a type of clairvoyance may be developed along these lines but too often at the cost of ruin both physical and mental. Many attempts of this sort have been made in Europe and America. This I know personally because many who have ruined their constitutions, and in some cases brought themselves to the verge of insanity, have come to me to know how they could be cured. Some have succeeded in opening astral vision sufficiently to feel themselves perpetually

haunted; some have not even reached that point, yet have wrecked their physical health or weakened their minds so that they are in utter despair; some one or two declare that such practice has been beneficial to them. અર્થાત—કેટલીક વાર આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે દિવ્યદર્શન-શક્તિનો વિકાસ દીર્ઘ શ્વાસ-પ્રશ્વાસના વ્યાયામથી (પ્રાણાયામથી) કરી શકાય છે અને એ પદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનમાં સારી પેઠે અનુસરાય છે તથા સચવાય છે. એ વાત ખરી છે કે એક પ્રકારની દિવ્યદર્શનની શક્તિ એ રીતે કેળવી શકાય ખરી, પરંતુ ઘણી વાર તેની પાછળ શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો ભોગ લેવાય છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં એ પ્રકારે શક્તિવિકાસ કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. આ વાત હું પોતે અંગત રીતે જાણું છું, કારણકે એ પદ્ધતિને અનુસરીને પ્રક્રિયા કરનારાઓમાંના ઘણા કે જેઓએ પોતાનાં શારીરિક અંધારણની ખુદારી કરી નાંખી છે અને બીજાઓને લગભગ ઘેલછા લાગુ પડી છે તેઓ મારી પાસે એ પ્રકારના રોગમાંથી મુક્ત કેમ થવાય તે જાણવા માટે આવ્યા છે. કેટલાકો દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયા છે અને તેથી તેઓ હમેશાં પોતાની આસપાસ પ્રેતાત્માઓ ભ્રમણ કરતા જુએ છે ! કેટલાકો હજી એ સ્થિતિએ પહોંચ્યા નથી છતાં પોતાના શારીરિક આરોગ્યનું નષ્ટોદવાળા બેઠા છે અને મનને એટલી હદસુધી નિર્બળ બનાવી ચૂક્યા છે કે તેઓ તદ્દન નિરાશ બની ગયા છે; માત્ર કોઈ એક બે જાણીઓ જ મને એવા મળ્યા છે કે જેઓ એ પદ્ધતિ પોતાને લાભકારક થઈ હોવાનું કહે છે.” વળી સિદ્ધિ માટે કાંઈ પ્રાણાયામની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પણ નથી. હૈમચંદ્રાચાર્ય આ સંબંધે ૨૫૪ કહે છે કે—

તન્નાપ્નોતિ મનઃ સ્વાસ્થ્યં પ્રાણાયામેઃ કવચિત્તમ્ ।

પ્રાણસ્યાયમને પીઠા તસ્યાં સ્યાચ્ચિત્તવિપ્લવઃ ॥

પૂરજે કુંભને જૈવ રેષને ચ પરિભ્રમઃ ।

ચિત્તસંકલેશકરજામુકેઃ પ્રત્યૂહકારજમ્ ॥

અર્થાત—પ્રાણાયામે કરી, કદર્થના પામેલું મન સ્વસ્થતા પામતું નથી, કારણકે પ્રાણનો નિગ્રહ કરતાં :શરીરને પીડા થાય છે અને શરીરને પીડા થવાથી મનમાં ચપળતા થાય છે. પૂરક કુંભક રૈચક કરવામાં પરિશ્રમ પડે છે. પરિશ્રમથી મનમાં સંકેશ-ખેદ થાય છે અને મનની સંક્લેશિત સ્થિતિ મોક્ષમાર્ગનું એક ખરેખરું વિઘ્ન છે.

આ દ્રવ્ય પ્રાણાયામને બદલે જે ભાવપ્રાણાયામ કરવામાં આવે તો તે અભય અને સિદ્ધિપ્રદ થાય. જેવી રીતે પ્રાણાયામમાં વાયુનો રૈચક, પૂરક અને કુંભક કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે ભાવપ્રાણાયામમાં અહિ-રાત્મભાવનો રૈચક, અંતરાત્મભાવનો પૂરક અને પરમાત્મભાવનો કુંભક કરવો કે જે ધ્યાનનું ઉત્તમોત્તમ અંગ છે. યોગસૂત્રકાર પતંજલિ કાંઈ એકલી હઠયોગની ક્રિયાઓનું કે પ્રાણાયામાદિનું જ પ્રતિપાદન કરતો નથી. તે કહે છે કે—અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ અર્થાત—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે (કે જે યોગની વ્યાખ્યા છે.) પુનઃ યત્નોડ-અ્યાસઃ એ સૂત્ર વડે તે અભ્યાસની વ્યાખ્યા એવી કહે છે કે ચિત્તનો નિરોધ કરવાનો જે અત્યંત માનસ ઉત્સાહ તે જ યત્ન, અને દૃઢાનુષ્ઠાનિકવિષયવિ-તુળ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥ એટલે વિષયોમાં રાગશન્ય ચિત્તની જે વશીકાર સંજ્ઞા—વિતુળ્ણા તે વૈરાગ્ય. આ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યને વાયુ ઉપર જ્ય મેળવવાની એક જ દિશામાં બોધી શકાતા નથી પરંતુ ભાવપ્રાણા-યામની બીજી દિશામાં પણ બોધી શકાય છે અને તેથી ધ્યાનસિદ્ધિના ઇતર માર્ગનું પણ બોધન થાય છે. આ માર્ગ અત્ર ગ્રંથકારે બોધ્યો છે. પંડિત લેડબીટર પણ એ જ માર્ગને સહીસલામત માને છે. તે યોગપ્રક્રિયા-ઓથી દિવ્ય શક્તિ ખીલવવાને બદલે એકાગ્રતા, ધ્યાન અને ધારણાનો માર્ગ બતાવે છે કે જે ભાવપ્રાણાયામનું જ એક સ્વરૂપ છે. તે કહે છે કે

The man who would try for the higher must free his mind from worry and from lower cares; while doing his duty to the uttermost, he must do it impersonally and for the right's sake and leave the

result in the hands of higher powers...But the man who wishes to try to unfold these faculties within himself will be very ill-advised if he does not take care first of all to have utter purity of heart and soul, for that is the first and greater necessity. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય એ છે કે-જે માણસ-ઉચ્ચ શક્તિ કેળવવાને ચત્ન કરવા ઇચ્છે તેણે હોય તેણે સાંસારિક કુગ્રહોએ અને તુચ્છ પ્રકારની ચિંતાઓને પોતાના મનસુમાંથી દેશવટા દેવો જોઈએ (બહિરાત્મભાવનો રચક); પછી તેણે પોતાથી જે કંઈ અને તે કરજો સંપૂર્ણ રીતે બળવવી જોઈએ અને તે બધું તેણે નિષ્કામ વૃત્તિથી-પોતા માટે નહિ પણ સત્યને માટે કરવું જોઈએ (અંતરાત્મ ભાવનો પૂરક); અને છેલ્લે તેનું ફળ પરમાત્માના હાથમાં જ રહેવા દેવું જોઈએ. (પરમાત્મ ભાવનો કુંભક)...પણ જે માણસ આ શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર પોતામાં થયેલો જોવાની ઇચ્છા કરે તે જો પોતાના અંતઃકરણ અને આત્માની પવિત્રતા જાળવવાની કાળજી ન ન રાખે, તો તેણે અયોગ્ય કરેલું લેખાશે; કારણકે આ પ્રકારના વિકાસ માટે એ પ્રકારની પવિત્રતા એક પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે. એક જ ગિરિશિખર પર જવાના જેમ અનેક માર્ગો હોય છે, તેમ એક જ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટેના બે મુખ્ય માર્ગ ગ્રંથકારે બોધ્યા છે: તેમાંનો પહેલો દ્રવ્ય પ્રાણાયામનો છે અને બીજો ભાવપ્રાણાયામનો છે. દ્રવ્યપ્રાણાયામ કરતાં ભાવપ્રાણાયામનો માર્ગ વિશેષ કઠીન છે ખરો, પરંતુ દ્રવ્યપ્રાણાયામનો માર્ગ જેટલો લયલરેલો છે તેટલો જ ભાવપ્રાણાયામનો માર્ગ નિર્ભય છે. દ્રવ્યપ્રાણાયામને માર્ગે પડેલાઓ રાજયોગ સાધવા જતાં હઠયોગમાં પડી જાય છે અને હઠયોગમાંએ પાર નહિ પડતાં કાંતો શારીરિક-માનસિક આરોગ્ય ગુમાવી બેસે છે અને કાંતો જીવનમાં પતિત થાય છે; ત્યારે ભાવપ્રાણાયામના માર્ગમાં પાછા પડવા જેવું હોતું જ નથી. તેમાં ભરવામાં આવતું ડગલું ધીરૂં પણ દૃઢ અને નિર્ભય છે, અને તેથી તેને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. (૧૯૭)

[હવે યોગના પાંચમા અંત્ર પ્રત્યાહાર વિષે સમજાવવામાં આવે છે.]

પ્રત્યાહાર: । ૧૯૮ ॥

યાવત્તાવાતે ચચ્ચલેન્દ્રિયગણો બાહ્યેષુ શબ્દાદિષુ ।
 રજાએચત્તં મલિનં બહિસ્તદનુગં ધ્યાનસ્ય નો સમ્ભવઃ ॥
 અન્નાવશ્યક ઇન્દ્રિયાર્થવિજયશ્ચિત્તં વિધાતું સ્થિરં ।
 પ્રત્યાહાર ઉદાહૃતોઽયમ્-લો ચ પાર સત્સાધનમ્ ॥

પ્રત્યાહાર.

ભાવાર્થ—ત્યાંસુધી ચપળ ઇંદ્રિયોનો સમૂહ બાહ્ય શબ્દાદિ વિષય તરફ દોડ્યા કરે છે ત્યાંસુધી ચિત્ત પણ મલિન થઇને તેની પાછળ પાછળ ભટક્યા કરે છે; એટલે ધ્યાનની સિદ્ધિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી; માટે આ સ્થળે ચિત્તને સ્થિર કરવાને માટે વિષય તરફ દોડતી ઇંદ્રિયોને પકડી કબજામાં રાખવી જરૂરી છે. આનું નામ જ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. પ્રત્યાહાર પણ યોગનું એક નિર્માણ સાધન છે. (૧૯૮)

વિવેચન—દ્રવ્યપ્રાણાયામાદિથી કિંવા ભાવપ્રાણાયામાદિથી ચિત્તની ચંચલતાનો એક વાર નાશ કરવામાં આવ્યો, અર્થાત્ ચિત્તને સ્થિર કરવામાં આવ્યું, છતાં જો ઇંદ્રિયો તેને વશ રહી વર્તે નહિ તો તેથી પુનઃ ચિત્ત પોતે ખતિત થવા લાગે છે. કહ્યું છે કે—

ઇન્દ્રિયાણાં હિ સર્વેષાં ચયેકં ક્ષરતીન્દ્રિયમ્ ।

તેનાસ્ય વ્રજતે પ્રજ્ઞા વૃત્તેઃ પાદાદિવોદકમ્ ॥

અર્થાત્—સર્વે ઇંદ્રિયોમાંથી જો એક પણ ઇંદ્રિયનું સ્ખલન થાય છે તો જેવી રીતે ચર્મપાત્રમાંના ઊદ્રથી જળ બહાર વહી જાય છે તેવી રીતે તે સ્ખલન વડે તે પુરૂષની પ્રજ્ઞા બહાર વહી જાય છે. આ કારણથી ઇંદ્રિયોને સ્વ સ્વ વિષય તરફ દોડતી અટકાવીને સ્થિર ચિત્તને અનુસરનારી બનાવવા રૂપી પ્રત્યાહારનો આદર મુમુક્ષુએ કરવો જોઇએ. પતંજલિ કહે છે કે સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ॥ તતઃ પરમાવશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ ॥ અર્થાત્—પોતાના વિષયના અસંબંધમાં ઇન્દ્રિયોની ચિત્તના

સ્વરૂપને અનુસરવા જેવી જ અવસ્થા તે પ્રત્યાહાર છે અને તેની સિદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોનો પરમ જય થાય છે. આમ કહીને અંધકાર ઇન્દ્રિયોના સર્વ પ્રકારના વ્યાપારને અટકાવવાનું કહેતા નથી. ચાવદ્વાવતિ ચક્ષુર્લેદ્રિયગણઃ એ શબ્દોના પ્રયોગનો હેતુ એ છે કે ઇન્દ્રિયો ચંચળતાપૂર્વક વિષયો તરફ દોડે છે, એ જ અનિષ્ટ છેઃ નહિ કે ઇન્દ્રિયોનો અધો વ્યાપાર જ નિર્મૂળ કરવો. ઇન્દ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર રાગભુક્તિપૂર્વક ન કરે, તેમાં જ રસિકતાથી ડૂબાડૂબ ન બને એ તાત્પર્ય છે. આંખથી હજારો પદાર્થો દેખાય છે, તોપણ જો તે દૃશ્ય પદાર્થો નીરખવામાં રાગભુક્તિ ન હોય તો તેથી બંધ પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રિય અને અપ્રિય હજારો શબ્દો સાંભળવામાં આવે તોપણ જો તે ગ્રહણ કરવામાં રાગ કે દ્વેષ ન થાય, કિંવા પ્રિય શબ્દો સાંભળવામાં સુખભુક્તિ અને અપ્રિય શબ્દો સાંભળવામાં દુઃખભુક્તિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તો તેથી ઝેમ ન કહેવાય કે શ્રવણેન્દ્રિય ચંચલતા તરફ-પોતાના વિષય તરફ દોડે છેઃ એટલે કે તેથી બંધ પ્રાપ્ત થતો નથી. એવી જ રીતે શ્રુતિ, નાસિકા અને સ્પર્શેન્દ્રિય માટે સમજી લેવું. જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવ્યો છે એટલે કે જેણે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કર્યો છે તેને માટે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર કર્મબંધકારક નથી, તેથી જ કહેવાય છેઃ “ જ્ઞાનીકા ભોગ સવિ નિર્જરાકા હેતુ હૈ. ” પરંતુ કેટલાક સંપ્રદાયોમાં અજ્ઞતેન્દ્રિયો પણ આજ્ઞાલ જ્ઞતેન્દ્રિયોનો સ્વાંગ ધારણ કરીને ઇન્દ્રિયોનો વિષય રસિકતાથી ભોગવે છે અને તેથી આ પ્રકારની માન્યતા હાલમાં ખૂબ વગોવાઈ છે. ગૃહસ્થાવાસમાં તીર્થકરો ભોજાવલિ કર્મ ભોગવતા છતાં ઘણાં કર્મને બાંધતા ન હતા, તેનું કારણ એ હતું કે વિષયો પર તેમની રાગદ્વેષની પરિણતિ અત્યંત મંદ હતી અને ઉદાસીન પરિણામી હતા. પ્રત્યાહાર તે મનની આ સ્થિતિનો વાચક છે, અને યોગનું એક સાધન છે. પરંતુ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ વિના આંતરૂ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ સર્વથા સર્વ કાષ્ટને માટ શક્ય નહિ હોવાથી બાહ્ય અને આંતરૂ ઉભય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ પ્રત્યાહારના સાધકે કરવો એ વિશેષ ઉચિત છે. (૧૬૮)

[હવે યોગના એક વિશેષ અંગ ધારણા વિષે કહે છે.]

ધારણા । ૧૯૯ ॥

નાસાગ્રં હૃદયં મુખં ચ નયનં નાભિશ્ચ ભાલં શ્રુતિ-
સ્તાલુ ભ્રૂરસના ચ મસ્તકાદિ સ્થાનાનિ યોગસ્ય વૈ ॥
પ્રથામન્યતમે સ્થલેઽભ્યસનતશ્ચિત્તસ્ય યદ્વન્ધન-
મેતદ્લક્ષણધારણાઽપિ સતતં સાધ્યા સમાધ્યર્થિભિઃ ॥

ધારણા.

સાવાર્થ—નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, હૃદય, મુખ, નેત્ર, નાભિ, કપાલ, કાન, તાળવું, બ્રૂકુટી, જીભ અને મસ્તક : એ અગીયાર ધ્યાન અથવા ધારણાનાં સ્થાન દર્શાવ્યાં છે. એમાંના કોઈ પણ સ્થાને અભ્યાસના બળથી ચિત્તને બાંધવું—રોકવું, તેનું નામ ધારણા. સમાધિના ઉમેદવારે નિરંતર અભ્યાસ કરી ધારણા સાધ્ય કરવી જોઈએ. (૧૯૯)

વિવેચન—ધ્યેયપ્રદેશમાં ચિત્તનો બંધ તેનું નામ ધારણા. કહ્યું છે કે—

પ્રાણાભિન પવનં પ્રત્યાહારેણ ચેન્નિયમ્ ।

વશીકૃત્ય તતઃ કુર્યાચ્ચિત્તસ્થાનં શુભાશ્રયે ॥

પ્રથા વૈ ધારણા ક્લેયા ચચ્ચિત્તં તત્ર ધાર્યતે ॥

અર્થાત—પ્રાણાયામથી પવનને, અને પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને પછી ચિત્તને શુભ સ્થાને સ્થિત કરવું તે ધારણા કહેવાય છે. પતંજલિ ધારણાને ચિત્તનો દેશબંધ કહે છે. ચિત્તને કયા કયા દેશોમાં બાંધવું તે વિષે અત્ર પ્રથકારે અગીયાર સ્થાનો ગણાવ્યાં છે : નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, હૃદય, મુખ, નેત્ર, નાભિ, કપાળ, કાન, તાળવું, બ્રૂકુટી, જીભ અને મસ્તક. હેમચંદ્રાચાર્ય આ પ્રમાણે ૧૧ સ્થાનો ધારણાનાં ગણાવે છે અને લગભગ આવી જ દશ આધ્યાત્મિક ધારણાઓ ગરુડપુરાણમાં કહી છે :

પ્રાણાભ્યાં હૃદયે વાય તૃતીયે ચ તથોરસિ ।

કળ્થે મુલ્હે નાસિકાગ્રે નેત્રમ્મધ્યમૂર્ધસુ ॥

કિશ્ચિત્સ્માત્પરસ્મિન્ન ધારણા દશ કીર્તિતાઃ ॥

અર્થાત—નાભિચક્રમાં, હૃતપદ્મમાં, અનાહત ચક્રમાં, કંઠમાં, જિહ્વાના અમ્લ લાગમાં, નાસિકાગ્રમાં, નેત્રમાં, ભ્રૂમધ્યમાં, મૂર્ધામાં અને મધ્યાની ઉપર ખાર આંગળનો પ્રદેશ : એ દશ સ્થાનોમાં દશ ધારણુઓ કહી છે.

જેણે આસન તથા પ્રાણાયામની સિદ્ધિ કરી છે તેને ધારણુની સિદ્ધિ માટે અહીં ચત્તન કરવો પડતો નથી, પરંતુ જેઓ કાચે-પાકે અભ્યાસે ધારણુને સિદ્ધ કરવા મથે છે તેને કાંઈક વધુશ્રમ વેઠવો પડે છે. આ કારણથી ગ્રંથકારે અભ્યાસનતઃ અને સતત એ બે ક્રિયાવિશેષણુ અવ્યયો વાપર્યા છે. એ શબ્દપ્રયોગોનું તાત્પર્ય એ છે કે સતત અભ્યાસ વડે જ ચિત્તને જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાં બાંધી શકાય છે અને ધારણુ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ધ્યાન તથા સમાધિના શિખર પર ચડવા માટે ધારણુ એ મહત્ત્વનું પગથીયું છે, અને એ પગથીયા તરીકે જ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ છે. જેવી રીતે આસનસિદ્ધિ કરનારાઓ ત્યાંથી આગળ નહિ વધીને કસરતબાજ મદારીઓ થઈ આસનના પ્રયોગો કરી લોકોને આશ્ચર્ય પમાડવાનો ધધો કરે છે અને પ્રાણાયામ કરનારાઓ ત્યાંથી આગળ વધવાનું છોડીને પવનને કબ્બે રાખવાના ચમત્કારો કરી લોકોમાં માનપાન પામવા લાગે છે, તેવી રીતે ધારણુની સિદ્ધિએ પહોંચેલાઓ પણ કેટલીક વાર પતિત થાય છે. ઉપર કહેલાં અગીઆર અંગોમાં મનને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી કેટલીક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવિત, મરણ, પરાજય, લાલાલાલ, ઇત્યાદિનું જાણવાપણું, ચમત્કારશક્તિ, દિવ્ય શબ્દશ્રવણુ ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થતાં અર્ધદગ્ધ યોગી એ નાદે ચડી જાય છે અને સમાધિના અપૂર્વ આનંદને જતો કરે છે ! આ નાદે ચડવાથી લૌકિક ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થાય પણ આત્મહિત સધાતું નથી અને આત્મા પતિત થવા લાગે છે. તેણે સાધેલો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને ચિત્તની સ્થિરતા ઇત્યાદિનો જે આધ્યાત્મિક લાભ છે તેને પણ તે ખૂંએ છે. આ કારણથી મુમુક્ષુએ ધારણુ ત્યારે જ કરવી કે જ્યારે તે સમાધિનો જ અર્થ હોય : અન્યથા નહિ. આ કારણથી ગ્રંથકારે તત્ત્વાર્થાદિ : એ શબ્દનો પ્રયોગ હેતુપૂર્વક કરેલો છે. (૧૯૯)

[હવે ગ્રંથકાર ‘ધ્યાન’ વિષય પર આવે છે અને તેમાં પ્રથમ ‘ધ્યાન’નું લક્ષણ સમજાવે છે.]

ધ્યાનલક્ષણમ્ । ૨૦૦ ॥

એકાદ્યં મનસઃ સ્વલ્પ-વિષયે ધ્યાનં મતં તર્જિને-
લક્ષ્યં ચદ્યુમં તદાઽશુભમિદં સ્યાદાર્ત્તરૌદ્રાત્મકમ્ ॥
હેયં તદ્દ્વિવિધં સદા મુનિવરૈર્ધ્યાનં તુ સેવ્યં શુભં ।
યલ્લક્ષ્યેણ શુભેન સમ્ભવતિ વૈ તદ્ધર્મ્યર્ક્રાત્મકમ્ ॥

ધ્યાનનું લક્ષણ.

ભાવાર્થ—પોતાના લક્ષ્યના વિષયમાં અર્થાત્ ધ્યેય તરફ મનની એકાગ્રતા સાધવી તેનું નામ ધ્યાન જન લગવાને કહ્યું છે. આ ધ્યાન શુભ અને અશુભ એ બેઉ પ્રકારનું હોય છે. લક્ષ્ય-ધ્યેય જે અશુભ હોય તો તે આર્ત્ત અને રૌદ્રરૂપ અશુભ ધ્યાન થાય છે. આ બન્ને પ્રકારનું અશુભ ધ્યાન મુનિવરોએ સર્વથા ત્યજવું જોઈએ. શુભ લક્ષ્ય-ધ્યેયની સાથે મનને એકાગ્ર કરવાથી ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનરૂપ શુભ ધ્યાનની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે બે ધ્યાનનું સેવન કરવું જોઈએ. (૨૦૦)

વિવેચન—પોતાના લક્ષ્યમાં ચિત્તની એકાગ્રતા તે ધ્યાન; પણ તે લક્ષ્ય ધૃષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, શુભ હોય કે અશુભ હોય. શુભ લક્ષ્યનું ધ્યાન તેજ હિતાવહ છે અને અશુભનું ધ્યાન અહિતકર છે એ ખુલ્લું છે; યોગના કેઈ પણ ગ્રંથમાં અશુભ ધ્યાન કર્તવ્ય લેખ્યું નથી, છતાં ધ્યાનના પ્રકારોમાં અશુભ ધ્યાનનીએ ગણતરી કરવી પડે, એટલે અહીં શુભ તથા અશુભ સર્વ પ્રકારનાં ધ્યાનની સમજૂતી આપવામાં આવી છે. યાગવલ્ક્ય સગુણ ધ્યાન અને નિર્ગુણ ધ્યાનને આદરણીય કહીને જણાવે છે કે—

અન્યાન્યપિ વદ્ધન્યાદુર્ધ્યાનિ મુનિપુંગવાઃ ।

મુક્યાન્યેતાનિ ચૈતેજ્યો નિરાકારાણિ તુ ॥

અર્થાત્—મુનિવરો બીજાં પણ બહુ ધ્યાનો કહે છે, પણ તેમાં આ બે (સગુણ અને નિર્ગુણ) ધ્યાનો મુખ્ય છે, બ્યારે બીજાં ધ્યાનો તેનાથી ઉતરતાં છે. જેન શાસ્ત્ર ધ્યાનની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે :—

મંત્રોમુદ્રતમિતં ચિત્તાવસ્થામિતં જોગવસ્થુમિતં ।

• કહમસ્થાનં જ્ઞાનં જોગનિરોહો જિજ્ઞાસાં તુ ॥

અર્થાત્—એક જ વસ્તુમાં અંતર્મુદ્રત માત્ર જે ચિત્તનું અવસ્થાન—એકાગ્રતા તે જાણસ્થિકનું ધ્યાન છે અને યોગે નિરોધ તે જિનેશ્વરોનું ધ્યાન છે. જાણસ્થિક અવસ્થાનું ધ્યાન જે શુભ હોય તો તે મોક્ષનો હેતુ થાય છે અને અશુભ હોય તો તે સંસારનો હેતુ બને છે. ધ્યાનની ગણતરીમાં તો બેઉ આવે છે, પરંતુ ધ્યાનની શુભાશુભતા જ મોક્ષ અને બંધની કારણીબૂત છે.

જ્ઞાનો ધ્યાનસ્ય માહાત્મ્યં યેનૈકાપિ દ્વિ કામિની ।

અનુરાગવિરાગાભ્યાં ભવાય ચ શિવાય ચ ॥

અહો ! ધ્યાનનું કેવું માહાત્મ્ય છે કે જેથી એક જ સ્ત્રી અનુરાગ તથા વિરાગે કરીને ભવને માટે સાધનબૂત થાય છે અને મોક્ષને માટે પણ સાધનબૂત થાય છે. અશુભ ધ્યાનના બે પ્રકાર આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન છે અને શુભ ધ્યાનના બે પ્રકાર ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન છે: જેવું લક્ષ્ય તેવો તે ધ્યાનનો પ્રકાર સમજવો તેમાં અશુભ પ્રકારોને ત્યાગ્ય અને શુભ પ્રકારોને આદરણીય સમજવા.

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનની ગણતરી અપ્રશસ્ત અને ત્યાગ્ય ધ્યાન તરીકે અત્ર કરવામાં આવી છે પરંતુ આવશ્યક નહિ હોવાથી અંતરે તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી નથી. શ્રી મહાત્મીર ભગવાને આ બેઉ ધ્યાનના પ્રકારો સૂત્રમાં સમજાવ્યા છે. અગ્રિય સંયોગ આવી પડતાં તેના વિયોગનું ચિંતન કરવું, ગ્રિય સંયોગ ઉપસ્થિત થતાં તે સદા સર્વદા ચાલુ રહે એવું ચિંતવવું, રોગની પ્રાપ્તિ થતાં તેના વિયોગની અને સુખકારી કામભોગની પ્રાપ્તિ થતાં તેનો વિયોગ ન થવાની આકાંક્ષા કરવી એ આર્તધ્યાન કહેવાય છે. જે આર્તધ્યાનનો ભોગ થઈ પડે તે શોચ કરે, આકંદ કરે, રૂએ અને વિલાપ કરે, એ તેનાં લક્ષણો છે. હિંસાનો, જૂઠ્ઠાનો, ચોરીનો અને ભોગોપભોગના સંરક્ષણનો અનુબંધ કરવો એ રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાનનો ભોગ જાણેશો અનુબંધ હિંસાદિનો થોડો કે વધુ દોષ કરે છે, અનિષ્ટ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે અને અરતાંસુધી પાપનો પચાત્તાપ કરતો નથી. આ બે

અપ્રશસ્ત ધ્યાનોની વાત થઈ. બીજાં બે જે પ્રશસ્ત ધ્યાનો છે તે વિશે આગળ જતાં અંચકારે લંબાણથી સમજૂતી આપી છે. (૨૦૦) "

[ધ્યાનનું લક્ષણ સમજાવ્યા પછી અંચકારે પ્રશસ્ત ધ્યાનની આવશ્યકતા નિમ્ન શ્લોકમાં અતાવે છે.]

ધ્યાનાવશ્યકતા । ૨૦૧ ॥

મોક્ષઃ કર્મલયાત્મકઃ સ ચ ભવેન્નૈવાત્મમાનં વિના ।
તજ્ઞાનં સુલભં ભવેન્ન યમિનાં ચિત્તસ્ય સામ્યં વિના ॥
સામ્યં સિદ્ધયતિ નૈવ શુદ્ધિજનકં ધ્યાનં વિના સર્વથા ।
તસ્માદ્ધ્યાનયુગં શ્રયેન્મુનિવરો ધર્મ્યં ચ શુક્લં પુનઃ॥

ધ્યાનની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—કર્મનો સર્વથા વિલય થાય તેનું નામ મોક્ષ છે, અર્થાત્ કર્મ અને દુઃખના બંધનથી સર્વથા છૂટવું તે મોક્ષ આત્માનું ભાન થયા વિના સંભવે નહિ; ચિત્તની સામ્યાવસ્થા વિના સંયમીને પણ આત્માનું ભાન થવું સુલભ નથી; ચિત્તની સામ્યાવસ્થા પણ મળે અને વિક્ષેપને દૂર કરનાર શુભ ધ્યાન વિના સર્વથા સંભવે નહિ; માટે સંયમધારીઓએ પરંપરાએ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એ બે ધ્યાનનો આશ્રય લેવો. (૨૦૧)

વિવેચન—શુભ ધ્યાનનું ફળ આત્મસાક્ષાત્કાર છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ મોક્ષનું સાધન છે, તેથી ધ્યાનની પરમાવશ્યકતા શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવી છે. બ્યાંસુધી ચિત્ત ધ્યાનવડે સામ્ય અવસ્થાને પામતું નથી, અને સામ્યાવસ્થા માટે ચિત્તના મળ રૂપી દોષોનો નાશ થતો નથી, ત્યાંસુધી મુમુક્ષુને આત્માનું ભાન થતું નથી. તેથી જ કહ્યું છે કે—

સિદ્ધાઃ સિદ્ધયન્તિ સૈત્સ્યન્તિ યાવન્તઃ કેઽપિ માનવાઃ ।

ધ્યાનતપોવલ્લેનૈવ તે સર્વેઽપિ શુભાશયાઃ ॥

અર્થાત્—જે કેઈ મનુષ્યો સિદ્ધ થયા છે, સિદ્ધ થાય છે અને સિદ્ધ થશે, તે સર્વે શુભાશયવાળા ધ્યાન તપના બળે કરીને જ સિદ્ધપણું પામે છે.

નિર્જરાકરણે વાહ્યાત્ક્રેષ્ઠમાધ્યન્તરં તપઃ ॥

તત્રાપ્યેકાત્તપત્રત્વં ધ્યાનસ્ય મુનયો જગુઃ ॥

અર્થાત્—નિર્જરા કરવામાં આણ તપ કરતાં અધ્યન્તર તપ શ્રેષ્ઠ છે; તેમાં પણ ધ્યાન તપનું એકછત્રપણું છે. તે તપ ચક્રવર્તી છે એમ મુનિઓ કહે છે.

ધ્યાન વિના આત્મભાન થતું નથી, અને કેવળ શુભ ધ્યાનથી જ આત્મભાન થતાં સંસાર તરી ગયાના દૃષ્ટાન્તો મળે છે. પૂર્વે જ્ઞાત ચક્રવર્તી અને મહદેવા માતાનાં દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે, તે ઉપરથી જણાશે કે માત્ર શુભ ધ્યાનને જ યોગે તેઓ સિદ્ધિ પામ્યાં હતાં. કોઈ કહેશે કે તેમણે ક્યાં પ્રાણાયામ, આસન, ધારણાદિ ભૂમિકાઓ વટાવવાને પદ્ધતિસર તપશ્ચર્યા કરી હતી? આવી જ શંકાનો જાણે કે જવાબ હોય તેમ ગરૂડપુરાણમાં કહ્યું છે કે—

આસનસ્થાનવિધયો ન યોગસ્ય પ્રસાધકાઃ ।

વિદ્યમ્બજનનાઃ સર્વે વિસ્તરા દિ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થાત્—આસનના અને સ્થાનના વિધિઓ યોગના અત્યંત ઉપકારક નથી; તે સર્વ વિસ્તારો ઉત્તમાધિકારીને યોગમાં વિલંબ કરનારા ગણાય છે. આ ઉપરથી સંમળશે કે ધીમે ધીમે આગળ વધવાની શક્તિવાળા મુમુક્ષુને માટે પૂર્વે જણાવેલો બધો ક્રમ આવશ્યક હોવા છતાં પરમ આવશ્યક વસ્તુ તો ધ્યાન જ છે; કારણકે મુંડકોપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે તતસ્તુ તં પચ્યતે નિઃકલં ધ્યાયમાનઃ ॥ અર્થાત્—ધ્યાન કરનારો પુરૂષ જ ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પરમાત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ પ્રમાણે જૈન તેમ જ જૈનેતર શાસ્ત્રમાંથી ધ્યાન ઉપર જ આત્મસાક્ષાત્કારનો અને પરિણામે સિદ્ધિપદનો આધાર રહેલો બતાવે છે. ‘ધ્યાન બિંદુ’ ઉપનિષદમાં ધ્યાનની મહત્તા એટલેસુધી કહેવામાં આવી છે કે—

યદિ શૈલસમં પાપં વિસ્તીર્ણં યોજનાન્ વહુન્ ।

મિથતે ધ્યાનયોગેન નાન્યો મેદઃ કથંચન ॥

અર્થાત્—જો પર્વતના જેવાં ઉંચાં અને અનેક યોજનપર્યંત વિસ્તાર

વાળાં પાપો હોય તોપણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવાથી તે સર્વ પાપોનું ભેદન થાય છે : અન્ય કોઇ પણ ઉપાયથી તે પાપોનું ભેદન થતું નથી.

દૃષ્ટાન્ત—પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ રાજગ્રહી નગરીની નિકટમાં આવેલા વૈભારગિરિ પર્વત પાસે કાયેત્સર્ગ ધ્યાનમાં વિરાજતા હતા. એવામાં રાજ-
દૂતના મુખમાંથી નીકળેલા અશુભ વર્તમાનવાળા શબ્દો તેમના સાંભળવામાં આવ્યા અને તેમના હૃદયમાં વહેતી શુભ પરિણામની ધારા કુંઠિત થઇને યુદ્ધો લડવારૂપી અશુભ પરિણામની ધારા વહેવા લાગી. તે એ જ સ્થિતિમાં એટલા દુર્ઘ્નાન સુધી ચડી ગયા કે સાતમી નરકને યોગ્ય કર્મો બાંધ્યાં. પછી માથે સહજ હાથ ફેરવ્યો. મસ્તક પર રાજમુકુટ નહોતો પણ કેવળ મુંડિત મસ્તક હતું ! તુરત તેમને ભાન આવ્યું કે, અરે હું તો સાધુ છું અને મેં મનમાં આ યુદ્ધો લડવાના અને ચક્રવ્યૂહો કરવાના મનોરથો શીદ રચ્યા ? પોતાનું અશુભ કર્મ તેમને સમજાયું, પરતાવો થયો, પુનઃ ભાવો નિર્મળ થવા લાગ્યા અને પરિણામે નિર્મળ ધ્યાન ધરતા થકા કેવળ જ્ઞાન પામ્યા. શ્રી મહાવીર સ્વામીની પાસે પ્રસન્નચંદ્રના મરણ અને અન્ય ગતિમાં અવતાર સંબંધમાં શ્રેણિક રાજા પૂછે છે, એટલી વારમાં તો પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ કેવળજ્ઞાની થયા તે કેવળ શુભ ધ્યાનનો જ પ્રભાવ છે. (૨૦૧)

[હવે ધ્યાનને માટે કેવું સ્થાન પસંદ કરવું તે વિષે કહે છે.]

ધ્યાનક્ષેત્રમ્ । ૨૦૨॥

ઉદ્યાનં કદલીગૃહં ગિરિગુહા દ્વીપં સારેત્સુમો ।

ગ્રામૈકાન્તગૃહં ચ શૈલશિખરં વૃક્ષસ્તટં તોયધેઃ ॥

યત્ર સ્ત્રીપુપ્પન્ડકાચમનં કશ્ચિન્ન કાલાલઃ ।

સ્થાનં તાદૃશમુત્તમં યમમૃતાં ધ્યાનસ્ય સાંસેયે ॥

ધ્યાનને યોગ્યક્ષેત્ર.

ભાવાર્થ—ઉદ્યાન, કદલીગૃહ, પર્વત ઉપરની ગુહા, દ્વીપ, એ નદીઓના

કે સમુદ્ર અને નદીનો સંગમ થતો હોય તે સ્થાન, ગામની અંદરનું એકાન્ત ઘર, પર્વતનું શિખર, ઝાડ, સમુદ્રતટ, ઇત્યાદિ સ્થળો કે જ્યાં સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક, ખાળક વગેરેનું આવાગમન ન હોય તેમ જ કોઈ જાતનો કોલાહલ થતો ન હોય તેવા પ્રકારનું શાન્ત સ્થાન સંયમી મુનિઓના ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ઉત્તમ છે. (૨૦૨)

વિવેચન—ધ્યાન માટેનું સ્થાન એકાન્ત, પવિત્ર અને કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવથી રહિત હોવું જોઈએ, કારણકે એવા અનુકૂળ સ્થાનની અપ્રાપ્તિથી જો પ્રતિકૂળ સ્થાને ધ્યાન કરવામાં આવે છે તો તેથી ધ્યાનનો ભંગ થાય છે. કેટલાક સંયોગો ધ્યાનાદિ યોગપ્રક્રિયા માટે પ્રતિકૂળ અને કેટલાક સંયોગો અનુકૂળ હોય છે. ‘હૃદયોગ પ્રદીપિકા’માં કહ્યું છે કે અત્યંત આહાર, પરિશ્રમ, બકવાદ, નિયમનો અનાદર, મનુષ્યોનો સમાગમ અને અંબળતા એ છ દોષોથી યોગનો વિનાશ થાય છે અને ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, નિશ્ચય તથા જનસમાગમનો પરિત્યાગ એ છ નિયમોથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે. આ ત્યાગ્ય અને ગ્રાહ્ય વસ્તુસ્થિતિમાં ઉપદ્રવરહિત એકાંત સ્થાનનો જ મહિમા દર્શાવવામાં આવેલો છે. ‘ગોરક્ષ શતક’માં કહ્યું છે કે—

वर्जयेद्गुर्जनप्राप्तं बद्धिं निपरिवेष्टितम् ।

प्रातःस्नानादप्रातઃનિ કાયકલેશવિધિं તથા ॥

एकान्ते विजने देशे पवित्रे नि રહેવે ।

कैबलाजिनवक्त्राणामुपर्यासनमभ्यसेत् ॥

અર્થાત—ગુર્જનની સમીપે વાસ, અગ્નિનું સેવન, સ્ત્રીસંગ, તીર્થયાત્રા-ગમન, પ્રાતઃસ્નાન, ઉપવાસાદિ તથા શરીને કલેશ આપનારી ક્રિયા, એ સર્વનો યોગાભ્યાસકાળે ત્યાગ કરવો. ઉપદ્રવ વિનાના પવિત્ર ને નિર્જન એવા એકાંત દેશમાં કંબલ, મૃગચર્મ ને વસ્ત્રની ઉપર આસનનો અભ્યાસ કરવો.

યોગ પ્રક્રિયાને માટે પ્રતિકૂળ સ્થાન તથા સંયોગો ત્યજીને અનુકૂળ સ્થાન તથા સંયોગોની વિચારણાપૂર્વક આ શ્લોકમાં ધ્યાન માટેનાં અનુકૂળ સ્થાનો દર્શાવેલાં છે. ઉચ્ચાન-અગ્નિયો કે જ્યાં મનુષ્યોની આવજા બહુ ન

હોય અને જે જાહેર ખગીચો ન હોય, કદલીગૃહ અથવા કેળનાં કુંડ, પર્વતની ગુફા કે જેમાં કેવળ નીરવતા હોય, શાન્ત તથા એકાન્ત દીપ-પ્રદેશ, બે નદીઓના કે એક નદી અને સાગરના સંગમનું સ્થાન કે જે શાન્ત હોય અને વહેતા જળના ધીરા નાદ સિવાય બીજો કશો કોલાહલ ન હોય, નગરમાંનું એકાન્ત ગૃહ, પર્વતનું શિખર, વૃક્ષ, સમુદ્રતટ ઇત્યાદિ સ્થાનો શાન્તિથી યુક્ત અને એકાન્તવાળાં હોઈ તે બધાં ધ્યાન માટે ઉપયોગી છે. વળી જે ધ્યાનને માટે નગરમાંનું કોઈ ઘર ઇત્યાદિ પસંદ કરાય, તો ચિત્તને ચલિત કરી મૂકે તેવાં સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકાદિ કે જે ધ્યાનને માટે ઉપદ્રવકારક છે તેની આવળ પશુ ત્યાં ન હોવી જોઈએ. અત્ર નદીઓના સંગમસ્થાન ઇત્યાદિને કોલાહલરહિત સ્થાન લેખવામાં આવ્યું છે, કારણકે વહેતા જળનો નાદ ધીરો અને કર્ણુરાચક હોય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ યોગી જનો તો એવા સ્થાનને પણ કોલાહલવાળું અને ઉપદ્રવકારક લેખી તેનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં યોગાભ્યાસ માટે અનુકૂળ સ્થાન નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:

સમે શુષ્કો શર્કરવદ્ધિવાલુઃપ્રાદેશીતે શબ્દજલાશયામિઃ ।

મનીનુકૂલે ન તુ ચક્ષુષોઢને ગુહાનિ વાતામયણે પ્રયોજયેત્ ॥

અર્થાત—સર્વ બાણુથી સમાન, પવિત્ર, કાંકરા અગ્નિ રેતી કોલાહલ અને જલાશયથી રહિત, મનને અનુકૂળ, મચ્છરથી રહિત ને અત્યંત વાયુથી રહિત ગુહા આદિ સ્થાનમાં સાધકે યોગાભ્યાસ કરવો. એકંદરે સર્વ રીતે અનુકૂળ તથા ઉપદ્રવરહિત સ્થાન ધ્યાન માટે પસંદ કરવું. (૨૦૨)

[હવે ધ્યાનમાં કેવી સ્થિતિએ બેસવું તે વિષે કહે છે.]

દ્યુતિઃ । ૨૦૩ ॥

શ્લાઘ્યા પૂર્વદિશાઽથવોત્તરદિશા ધ્યાનાય શાસ્ત્રે મતા ।
તત્કાષ્ઠાભિમુખો યથોક્તસમયે સ્થિત્વા યથાઽર્હસતે ॥

નાસાગ્ને નયનદ્વયં સ્થિરતરં કૃત્વાઽથ શાન્તાનનો ।
ધ્યાતાઽક્ષિપ્તમનાઃ પ્રમાદરહિતો ધ્યાને ચ તિષ્ઠેન્નરઃ ॥

ધ્યાનની સ્થિતિ.

ભાવાર્થ—શાસ્ત્રમાં ધ્યાનને માટે પૂર્વ દિશા અથવા ઉત્તર દિશા ઉત્તમ ગણેલી છે. માટે તે દિશા તરફ મુખ રાખીને યથોચિત સમયે યોગ્ય આસને બેસીને શાન્ત મુખવાળા, મનના આક્ષેપ વિનાના અને પ્રમાદરહિત મુનિએ નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર બે નેત્રને અત્યંત સ્થિર કરીને ધ્યાનમાં બેસવું. (૨૦૩)

વિવેચન—ધ્યાનને અર્થે પૂર્વાભિમુખ કેવા ઉત્તરાભિમુખ યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય આસને બેસવું. યોગ્ય સમયના સંબંધમાં પૂર્વે સાધુની દિનચર્યાના વિષય પરત્વે કહેતાં ધ્યાન માટેના સમયો નિશ્ચિત કરેલા છે, અને યોગ્ય આસનના સંબંધમાં પૂર્વે જે નવ સુખાસનો કહેલાં છે તેમાંનું કોઈ અનુકૂળ આસન પસંદ કરીને બેસવાનું છે. પછી પૂર્વે જે ધારણાનાં સ્થાનો કહેલાં છે તેમાંનું એક સ્થાન કે જે નાસિકાનો અગ્ર ભાગ છે તેની તરફ દૃષ્ટિ ટેકાવી રાખીને ધ્યાનનો આરંભ કરવો; પણ ધ્યાનમાં ધ્યાતા યોતાના મનને આક્ષેપયુક્ત કે પ્રમાદયુક્ત બનવા દે નહિ. આ બધાં ધ્યાન-સ્થિતિનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજાશે કે આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન એ પાંચેનો યોગ જ્યારે સુષુપ્ત રીતે સધાય ત્યારે જ ધ્યાનનું સફલીભવન થાય છે અથવાતો યથાર્થ ધ્યાન થયું લેખાય છે. થીઓ-સોફીસ્ટો પણ ધ્યાનનો વિધિ લગભગ આવા જ પ્રકારનો યોગ્ય લેખે છે. મી. લેડબીટર કહે છે કે—Choose a certain fixed time for yourself when you can be undisturbed; the early morning is in many ways the best, if that can be managed...Sit down comfortably where you will not be disturbed, and turn your mind with all its newly-developed power of concentration, upon some

selected subject demanding high and useful thought. We in our Theosophical studies have no lack of such subjects, combining deepest interest with greatest profit. અર્થાત્—“ તમારે માટે તમે એક એવો ચોક્કસ સમય પસંદ કરો કે જ્યારે તમને કશો માનસિક-શારીરિક ઉપદ્રવ થાય નહિ કે કોઈ કશી હરકત કરે નહિ. અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં વહેલો પ્રજાતનો સમય સર્વોત્તમ છે, એટલે જો બની શકે તો એ જ સમય ધ્યાનને માટે નક્કી કરવો...તે વખતે તમે એવે સ્થાને સુખપૂર્વક એસો કે જે સ્થાને તમને કોઈ વિધ્ન કરે નહિ. પછી એકાગ્રતાના સારી પેઠે થએલા વિકાસવાળા તમારા ચિત્તને કોઈ પસંદ કરેલા વિષય તરફ દોરો. એ વિષય એવો જોઈએ કે જેમાં ઉચ્ચ અને ઉપયોગી વિચારણાની જરૂર પડે. અમારા થીઓસોફીના અભ્યાસમાં અમને એવા વિષયોનો તોટો પડતો નથી, કે જે વિષયોમાં ખૂબ જ રસ પડે અને વળી જેની વિચારણા લાભદાયક થઈ પડે. ”

ધ્યાન સાધવાની રીતિઓમાં ન્યૂનાધિક ફેરફાર હોવા છતાં જૈન અને જૈનેતર શાસ્ત્રો તેની પદ્ધતિની સમાનતાનું જ આ રીતે દર્શન કરાવે છે. (૨૦૩)

[ધ્યાન વિષે સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી ગ્રંથકાર બે પ્રકારનાં પ્રશસ્ત-શુભ ધ્યાન વિષે વિવેચન કરે છે : તેમાં પ્રથમ ધર્મધ્યાન વિષે કહેતાં બે શ્લોકમાં તેના ચાર પ્રકારોનું નિદર્શન કરે છે.]

ધર્મધ્યાનપ્રકારાઃ । આજ્ઞાવિચયાઽપાયવિચયૌ । ૨૦૪ ॥

આજ્ઞાઽગાદિપાવત્સલ્યદિચયૈર્ધર્મ્યં ચતુર્ધા મતં ।

સાર્વાજ્ઞાઽઽદરપૂર્વચિન્તનમલં ધ્યાનં તદાજ્ઞાત્મકમ્ ॥

રાગદ્વેષકષાયદોષજનિતા હાનિર્યદા મૃશ્યતે ।

શુદ્ધયર્થં નિપુણૈરપાયવિચયધ્યાનં દ્વિતીયં તુ તત્ ॥

વિપાકવિચયસંસ્થાનવિચયો । ૨૦૬ ॥

ક્રામંજન્માર્જિતઃ પ્યપાપજન્મિતં સર્વં ચ દુઃસં સુસં ।

યત્રેત્યં પરિમાઠ્યતે તદનઘં ધ્યાનં વિપાકાભિધમ્ ॥

સંસ્થાનં જગતઃ સપાત્તિસ્વરં ગત્યામતી તન્મદે ।

ચિન્ત્યન્તે સ્થિરઃ જ્ઞાનસ યદ્વન્તઃ ધ્યાનં ચતુર્થં તુ તત્ ॥

ધર્મધ્યાનના પ્રકાર : આજ્ઞા વિચય અને અપાય વિચય.

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાનના એકંદર ચાર પ્રકાર છે : આજ્ઞા વિચય, અપાય વિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય. તેમાં ન્યારે આત્માના ઉદ્ધાર માટે તીર્થકરની શી શી આજ્ઞાઓ છે તેનું આદરપૂર્વક સંપૂર્ણ રીતે ચિંતન કરવામાં આવે અને તેના ઉપર મનને એકાગ્ર કરવામાં આવે, ત્યારે ધર્મધ્યાનના પ્રથમ પ્રકાર આજ્ઞા વિચયની નિષ્પત્તિ થાય છે. ન્યારે રાગ, દ્વેષ અને કષાયના દોષથી શી શી હાનિથાય છે તેનું ચિંતન કરવામાં આવે અને તે દોષોની શુદ્ધિ માટે પુખ્ત વિચાર કરતાં તેના ઉપર મનની એકાગ્રતા કરવામાં આવે ત્યારે અપાય વિચય નામે ધર્મધ્યાનનો બીજો પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. (૨૦૪)

વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય.

જે વખતે સંસારમાંની સર્વ સંપત્તિ કે વિપત્તિ, સુખ કે દુઃખ, સંયોગ કે વિયોગ, પૂર્વ જન્મમાં ઉપાર્જન કરેલાં પોતાનાં પુણ્ય કે પાપનું જ ફળ છે એવો વિચાર કરવામાં આવે અને તેના ઉપર મનની એકાગ્રતા સાધવામાં આવે તે વખતે વિપાક વિચય નામે ધર્મધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારની સિદ્ધિ થાય છે અને ન્યારે આ જગત્-લોકની પગથી તે શિખર-દાય સુધીની આકૃતિ અને તેની અંદર આ જીવનું જીવું તથા આવડું, જન્મ ને મરણ અથવા પરિભ્રમણનું એકાગ્ર થએલ નિર્મળ મનમાં ચિંતન કરવામાં આવે ત્યારે સંસ્થાન વિચય નામે ધર્મધ્યાનના ચોથા પ્રકારની નિષ્પત્તિ થાય છે. (૨૦૫)

વિવેચન—જેવી રીતે પતંગલિ પોતાના યોગસૂત્રમાં સમુચ્ચ બ્યાન

અને નિર્ગુણ ધ્યાન એવા બે ધ્યાનના ભેદો પાડે છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રશસ્ત ધ્યાનના ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એવા બે ભેદો પાડવામાં આવેલા છે; તોપણ આ બેઉ વર્ગીકરણો એક બીજાના પર્યાયવાચક નથી, એટલે એ વર્ગીકરણ એક જ દષ્ટિથી થએલું નથી. સગુણ ધ્યાન એ આલંબનસહિત ધ્યાન છે અને નિર્ગુણ ધ્યાન એ આલંબનરહિત છે, જ્યારે ધર્મ ધ્યાન આલંબનસહિત અને શુક્લ ધ્યાન કાંઈક આલંબનસહિત તથા કાંઈ આલંબનરહિત છે. તે વિષે આગળ જતાં વિવેચન આવશે. ધર્મ ધ્યાન કે સગુણ ધ્યાન બેઉમાં એક દષ્ટિબિંદુ સમાન છે અને તે એ કે ચિત્તની પરમ ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરવાને ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ચિત્તનું પોષણ કરવું. સગુણ ધ્યાન તે સૂર્ય, વિષ્ણુ, અગ્નિ ઇત્યાદિ દેવસ્વરૂપને મનસ્માં ધારણ કરી તે સ્વરૂપ પણ પોતાનું જ છે, ‘સોડહં’ છું, એવું અવધારવાનું છે; ધર્મ ધ્યાન તે દેવોનાં મૂર્ત સ્વરૂપોનું નહિ પણ તેમના જીવનગુણોનું અને આપણા જીવનગુણોની ન્યૂનતાનું ચિત્તમાં ધ્યાન કરી ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચડવા વિષેનું ધ્યાન કરવાનું છે. થીઓસોફીસ્ટો ચિત્તને સ્થૂળ પદાર્થોના માનસિક ધ્યાનની કેળવણી આપીને પછી જીવનના ઉચ્ચ ગુણોના વિકાસ માટનું ધ્યાન ધરવાની પદ્ધતિ બતાવે છે : મી. લેડબીટર કહે છે કે :—If you prefer it, you can take some moral quality, as is advised by the Catholic Church when it prescribes this exercise. In that case, you would turn that quality over in your mind, see how it was an essential quality in the Devine order, how it was manifested in Nature about you, how it had been shown forth by great men of old, how you yourself could manifest it in your daily life, how (perhaps) you have failed to display it in the past and so on. Such meditation upon a high moral quality is a very good exercise in many ways, for it

not only trains the mind, but keeps the good thought constantly before you. અર્થાત્—“જો તમે ધ્યાન કરવાનું પસંદ કરો, તો ધ્યાનના વ્યાયામ માટે જેમ કેથોલીક ખ્રીસ્તી ધર્મગુરુઓ કહે છે તેમ કોઇ નૈતિક ગુણને ગ્રહણ કરી શકો. જો તમે એવો કોઇ ગુણ ચિત્તમાં ધારો તો તે જ ગુણ વિષે પુનઃ પુનઃ વિચાર કર્યા કરો, દેવાંશી મનુષ્યોએ તેને કેવી રીતે એક મહત્ત્વનો ગુણ લેખ્યો છે તેનું નિરીક્ષણ કરો, તમારી આસપાસ પ્રસરેલી કુદરતમાં એ ગુણ કેવી રીતે દર્શન દઇ રહ્યો છે તેનો વિચાર કરો, પ્રાચીન સમયના મહાન પુરૂષોએ ગુણને કેવી રીતે ખતાવી રહ્યા હતા તેનું સ્મરણ કરો અને ભૂતકાળમાં તમે તે ગુણનું દર્શન કરાવવાને કેમ નિષ્ફળ નીવડ્યા છો તેનુંએ આત્મનિરીક્ષણ કરો. ઉંચા નૈતિક ગુણ ઉપર આવું ધ્યાન ધણી રીતે ધ્યાનના સારા વ્યાયામ રૂપ બને છે, કારણકે તેથી મગજ કેળવાય છે એટલું જ નહિ, પણ તમારી સમક્ષ નિરંતર એક ઉંચો-ઉમદા વિચાર રહ્યા કરે છે.” આ નિર્ગુણ ધ્યાનનો કિંવા ધર્મ ધ્યાનનો જ એક પ્રકાર છે. તેમાં જે આલંબન છે, તે પ્રકારનાં આલંબનો ધર્મ ધ્યાનમાં પણ હોઇ શકે છે એમ જૈન શાસ્ત્ર કહે છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં ધ્યાનના ચિંતન વિષયને અનુસરીને ધર્મ ધ્યાનના ચાર ભેદો પાડ્યા છે અને એ ભેદોની વ્યાખ્યાઓ ઉપરના બેઉ શ્લોકોમાં આપેલી છે. ઉવવાર્ધ સૂત્રમાં ધર્મ ધ્યાનના જે ચાર ભેદો આજાવિજા, અવાયવિજા, અવિજાવિજા અને સંદ્રાજાવિજા કહેલા છે, તે ચાર ભેદો નીચે મુજબ છે : (૧) શ્રી તીર્થંકર ભગવાને આત્માના ઉદ્ધાર માટે શી શી આજ્ઞાઓ કરી છે, પોતે ધર્મનું પાલન કેવી રીતે કર્યું હતું અને તેને આધારે તે મનુષ્યોને શા ઉપદેશ કરી ગયા છે તેનું આદરપૂર્વક-શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિંતન કરવું, તેમાં ચિત્તને એકાગ્રતાથી જોડી રાખવું તે આજ્ઞાવિચય નામનો પ્રકાર સમજાવેલો. શ્રી સ્વેચ્છાપીટરે ધ્યાનના વિષયના સૂચનમાં ઉપર જે કાંઇ કહ્યું છે તેમાં દેવાંશી મનુષ્યોએ કહેલા મહત્ત્વના ગુણ વિષે અને તેવા ગુણોથી યુક્ત ચારિત્ર્ય તેમણે કેવી રીતે આચરી ખતાવ્યું હતું તે વિષે પણ ઉલ્લેખ આવે છે; વસ્તુતઃ

એવું ચિંતન આરા વિચરના પેટામાં જ સમાઇ જાય છે. હું માન્ય થઈ શકું છું કે : તદ્વાદ્વાપમાદેયં ન મૃણાભીષિણો જિજ્ઞાસર્વશતું વચન આરારૂપે જ સ્વીકારવું, કેમકે જીનેશ્વરો કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી. (૨) આરા વિચરમાં કર્તવ્યની વિચારણા આવે ત્યારે બીજા અપાય વિચરમાં ત્યજવાયોઅઅ-કર્તવ્યની વિચારણા આવે છે. રાગ, દ્વેષ, કષયાદિ દોષોથી આત્માને શી શી હાનિ થાય છે, આત્મા તેથી કેવા કેવા નવીન કર્મબંધનમાં જકડાતો જાય છે, એ બંધન તોડવાને અને નવું બંધન થતું અટકાવવાને હવે શું કરવું જોઈએ, ઇત્યાદિ વિષયનું ચિંતન બીજા અપાય વિચરમાં લેખાય છે. સદા જગરૂક એવો મુમુક્ષુ ત્યાજ્ય દોષોથી સર્વથા મુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી તે દોષોથી થતી હાનિને પણ વિચાર કરે અને ગ્રાહ્ય ગુણોનું પણ ચિત્તમાં ધ્યાન કરે. (૩) રાગ અને દ્વેષાદિ કષાયો ક્યારે ટળે ? ન્યારે સુખ પ્રતિહર્ષ અને દુઃખ પ્રતિ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ પણ સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં, સંયોગમાં કે વિયોગમાં ચિત્તની સમસ્થિતિ રહે, ત્યારે એ કષાયો ટળ્યા લેખાય. ચિત્તની આવી સમસ્થિતિની સાધના કર્મવિધાના ચિંતન વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. આ જન્મમાં સુખ છે તે પૂર્વ જન્મમાં ઉપાર્જેલા પુણ્યનું ફળ છે, આ જન્મમાં દુઃખ છે તે પણ પૂર્વનાં પાપનું ફળ છે : એમાં હર્ષ શો, કે શોક શો ? એ સુખદુઃખાદિ વડે પુણ્ય અને પાપરૂપી કર્મની નિર્જરા થઈ રહી છે : આ પ્રકારના ચિંતનથી વિપાક વિચર નામે ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર થાય છે. (૪) ચિત્ત વૈરાગ્યના જળથી પૂર્ણ રસબસ-તરબોળ ત્યારે થાય કે ન્યારે જીવના જન્મ-જરા-મરણ રૂપી પરિભ્રમણના ચિંતનપૂર્વક તેને ખરૂં આત્મભાન થાય. આ ચિંતન માટે લોકનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે ચિત્તમાં લાવવું, તેની અંદર આ જીવને અનેક યોનિઓમાં અવતારો થયા, પ્રત્યેક અવતારે જન્મ, જરા, મરણનાં કષ્ટો વેદ્યાં અને પુનઃ પુનઃ એવા ફેરા ફરવાના જ રહ્યા છે, એ ફેરા જેમ અને તેમ ઓછા થાય તે માટે કર્મબંધન તોડવાં અને નવાં કર્મોને આવતાં અટકાવવા સિવાય આરો નથી : આવા વિશુદ્ધ પરિણામને માટે સંસ્થાન વિચર નામના ધ્યાનની આવશ્યકતા છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે—

નામાદ્રવ્યમતાનંતપર્યાયપરિવર્તનમ્ ।

સ્વાસકં મનો જૈવ રાગાષાકુલતાં વ્રજેત્ ॥

અર્થાત્—આ લોકસ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી, અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલાં અનંત પર્યાયોને પરાવર્તન કરવાથી (દ્રવ્યગત પર્યાયના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી) નિરંતર તેમાં આસક્ત થએલું મન રાગાદિ આકુળતા પામતું નથી. એ પ્રમાણે ધર્મધ્યાનના ચારે પ્રકારો આત્માના નિર્મલીકરણના સાધનરૂપ છે. (૨૦૪-૨૦૫)

[ધર્મધ્યાનનાં આલંબન અને ભાવના ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.]

ધર્મધ્યાનાલમ્બનાદીનિ । ૨૦૬ ॥

ધર્મધ્યાનનગાધિરોહણકૃતે શાસ્ત્રોક્તમાલમ્બનં ।

પ્રાહ્યં વાચનપ્રચ્છનોહનકથેત્યેવં ચતુર્ભેદકમ્ ॥

સંસારાશરણૈકતા ક્ષણિકતા રૂપાશ્ચતુર્ભાવના ।

ભાવ્યા ધ્યાનવિશુદ્ધયે સમુદિયાયાવત્પ્રકૃષ્ટા રુચિઃ ॥

ધર્મધ્યાનનાં આલંબન અને ભાવના.

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાનરૂપી પર્વત ઉપર ચઢવાને માટે શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનાં આલંબન—ટેકા કહ્યા છે : આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક શાસ્ત્રોનું વાંચન, શંકા હોય તો ગુર્વાદિને પૂછીને ખુલાસો મેળવવો, પ્રશ્નિકૃષ્ટા—મન કરવાયોગ્ય વિષય ઉપર ઉદાયોહ કરવો, અને અભ્યસત તત્ત્વોની કથા કરવી. એ ચાર આલંબન ધ્યાનના ઉમેદવારે ગ્રહણ કરવાં. ધ્યાનની વિશુદ્ધિ માટે, અનિત્ય ભાવના, અશરણુ ભાવના, સંસાર ભાવના અને એકત્વ ભાવના : એ ચાર ભાવના ત્યાંસુધી ભાવવી કે ત્યાંસુધી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપિ ઉત્પન્ન થાય. (૨૦૬)

વિવેચન—ધર્મધ્યાનને અંશકાર એક પર્વતની તુલામાં મૂકે છે તેં
 યથાર્થ છે. જેવી રીતે પર્વતને નગ (આવળ ન કરે તેવો—સ્થિર) કહ્યો છે,
 તેવું ધર્મધ્યાન સ્થિર અને અચળ હોય, પરન્તુ તેની ઉપર કાંઈ મનુષ્ય
 પક્ષીની પેઠે ઉડીને ચડી જઈ શકતો નથી: તેણે તો તેની ઉપર ક્રમે ક્રમે
 ચઢવાનું છે અને તે એવી રીતે કે ડગલું ભુલાય નહિ, નહિતો એક
 ડગલું ભૂલતાં ખસીને ઉડી તળેટીમાં ગબડી પડવાનો ભય રહે છે. આવા
 ઉંચા પર્વત ઉપર ચડવા માટે આલંબન—ટેકા પણ જોઈએ અને તે
 આલંબનો અત્ર શાસ્ત્રને આધારે આપવામાં આવ્યાં છે. ઉવવાઈ સૂત્રમાં
 વાયળા, પુચ્છળા, પરિચટ્ટળા અને ષમ્મકહા એ ચાર આલંબનો કહેલાં છે.
 શાસ્ત્રમાં જે સ્વાધ્યાય તપના પાંચ પ્રકારો કહેલા છે તેમાંના જ આ ચાર
 પ્રકારોને ધર્મધ્યાનના આલંબનરૂપ કહેલાં છે, કારણકે પૂર્વે જે ધર્મધ્યાનના
 ચાર પ્રકારો કહ્યા છે તે પ્રકારોનું અનુશીલન સ્વાધ્યાય તપનાં આવાં
 આલંબનો વિના શક્ય નથી. શાસ્ત્રશબ્દોનું વાચન કરવામાં આવે, શંકા
 હોય તો તેનું નિવારણ ગુરૂ આદિ. ગીતાર્થ મુનિઓને પૂછીને કરવામાં
 આવે, શીખેલા વિષયનું પુનઃ પુનઃ રટન અથવા મનમાં પુનરાવર્તન કરવામાં
 આવે અને જેનો અભ્યાસ કર્યો તેની પુનઃ પુનઃ કથા કરવામાં આવે, તો જ
 તીર્થંકરોની આરાઓનું ચિંતન ધર્મધ્યાન પ્રસંગે થવા પામે, તો જ
 રાગદ્વેષના મર્મને સમજીને ચિત્ત તેના ત્યાગમાં અધિષ્ઠ થાય, તો જ
 કર્મોના વિપાકનું રહસ્ય સમજાય તથા શ્રદ્ધા જાગે અને તો જ ચોરાશી
 લાખ જીવ્યોના પરીભ્રમણનાં કારણો તથા તે કારણોની વિદારણાના
 માર્ગમાં ચિત્ત એકાકાર થાય. આવાં કારણોથી ધર્મધ્યાનનાં પણ આલંબનો
 છે અને એ આલંબનોનું યથાર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો ધર્મધ્યાનનું
 અનુશીલન સુગમ્ય તથા શીઘ્રસાધ્ય થાય. ધર્મધ્યાનના આલંબનરૂપે જે
 સ્વાધ્યાય તપના ચાર પ્રકારો કહ્યા, તે ઉપરાંત એક બાકી રહેલો પ્રકાર
 તે “ અનુપ્રેક્ષા ” નો છે. આ અનુપ્રેક્ષા—વિચારણાના ચાર પ્રકારો શાસ્ત્રમાં
 કહેલા છે જે અનિત્ય, અશરણુ, સંસાર અને એકત્વ ભાવના છે. બાર
 ભાવનાઓમાંની આ પહેલી ચાર ભાવનાઓ છે. આ જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ

અનિત્ય છે, લક્ષ્મી-શરીર-યૌવન ઇત્યાદિમાંનું કશું નિત્ય કે શાશ્વત નથી એવી જે ભાવના કરવી અને તે વડે ચિત્તને પોષણું તે અનિત્ય ભાવના છે. આ જગતમાં જીવને આપ્તજન-સગું, પ્રેમાળ સ્ત્રી કે વત્સલ માતા-પિતા, રાજા કે સમ્રાટ્ કોઈ શરણુ આપે તેમ નથી, દરેક જીવ અશરણુ છે-અનાથ છે, શરણુ છે એક માત્ર ધર્મોચરણુનું: એ પ્રમાણે જીવની અશરણુતાનું ચિંતન કરવું તે અશરણુ ભાવના છે. જગત્ અનિત્ય છે અને જીવ અશરણુ છે; ધર્મનું શરણુ ન સ્વીકારતાં તેને જે સંસારમાં પરિભ્રમણુ કરવાનું છે તે સંસાર કેવો છે? યૌદ્ધ રાજલોકના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે તેમાંના દરેક પ્રદેશે અનંતાનંત વાર જન્મમરણુ કરી જીવે અનંતાં પુણ્યલપરાવર્તન નીપજળવ્યાં, તોપણુ તેનો છેડો આવ્યો નથી. જન્મ-જરા-મરણુ-નરકાદિનાં દુઃખો વેઠ્યાં, અનેક જીવો સાથે ચિત્રવિચિત્ર સંબંધો બાંધ્યા, તોપણુ સંસારનો છેડો આવ્યો નહિ. એવો આ સંસાર અપાર છે, એવું ચિંતન તે ત્રીજી સંસાર ભાવના છે. આ અશાશ્વત જગતમાં અશરણુ એવો હું એક જ છું, માફ કોઈ નથી અને કશું નથી, હું અસહાય છું, માત્ર ધર્મ જ મારી સાથે સહાયરૂપે સાથે આવશે, એ પ્રકારની ભાવના તે ત્રીજી એકત્વ ભાવના છે. પૂર્વે કહેલા ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું આ ચારે ભાવના સારી રીતે પોષણુ કરનારી હોઈ તેની સાથે તે ભાવનાનો સંબંધ શાસ્ત્રોમાં સુઘટિત રીતે યોજ્યો છે. ધ્યાનમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં-સુધી એ ભાવનાઓ ભાવવાળેગ છે. (૨૦૬)

[હવે ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયોનાં લક્ષણો નીચેના ત્રણ શ્લોકોમાં કહેવામાં આવે છે.]

ચતુર્વિધે ધ્યેયે પિણ્ડસ્થલક્ષણમ્ । ૨૦૭ ॥

પિણ્ડસ્થં પ્રથમં પદસ્થમપરં રૂપસ્-રૂપોર્જ્ઞતે ।

ધ્યેયં ધ્યાનવિધૌ ચતુર્વિધમિદં શાસ્ત્રેષુ સંલક્ષ્યતે ॥

પાર્થિવ્યાદિકધારણાત્મકતયા યચ્ચિન્તનં સ્વાત્મન ।

એકાગ્ર્યેણ તદુચ્યતે મુનિવરૈઃ પિણ્ડસ્થનામાદિમમ્ ॥

પદસ્થમ । ૨૦૮ ॥

નાશ્નો ચિત્તસ્થે ચ ષોડશચતુર્વિંશાષ્ટપત્રામ્બુજં ।
સંસ્થાપ્યાક્ષરમાત્રકાઃ પ્રાત્તેદલં સંકલ્પ્ય યષ્ઠિચિન્તનમ્ ॥
યદ્વા સત્પરમેષ્ઠિમન્ત્રવચનં ચિત્તે સ્થિરં ચિન્ત્યતે ।
ધ્યેયં તદ્દિ પદસ્થમાષ્ટપુરુષૈરુક્તં દ્વિતીયં શુભમ્ ॥

રૂપસ્થરૂપાતીતે । ૨૦૯ ॥

અર્હષ્ઠાન્તદશાસ્વરૂપમમલં સંસ્થાપ્ય ચિત્તે સ્થિરે ।
વૈશધ્યેન વિચિન્ત્યતે ચિરતરં રૂપસ્થમેતન્મતમ્ ॥
રૂપાતીત-નિરજ્ઞનાઽચરાતં સિદ્ધં સમાલમ્બ્ય યત્ ।
તૈનૈક્યં પરિભાવ્યતે સ્વહૃદયે રૂપોઽજ્ઞિતં તન્મતમ્ ॥

ધ્યેયના ચાર પ્રકારમાં પ્રથમ પિંડસ્થનું લક્ષણ.

લાવાર્થ—ધ્યાનના વિધિમાં ધ્યેયના ચાર પ્રકાર શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે, તે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત. તેમાં પાર્થિવી આદિ ધારણાએ આત્માનું એકાગ્રતાથી ચિંતન કરવામાં આવે તેને મુનિવરો ધ્યેયના ચાર પ્રકારમાંનું પ્રથમ પિંડસ્થ ધ્યેય કહે છે. (૨૦૭)

પદસ્થ કથ્યે.

નાભિમાં સોળ પાંખડીવાળા, ચિત્તમાં એવીશ પાંખડીવાળા અને મુખમાં આઠ પાંખડીવાળા કમળની કલ્પના કરીને તેના ઉપર દરેક પાંખડીએ અમુક વર્ણમાળાના અક્ષરોની સ્થાપના કરીને તેનું એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતન કરવામાં આવે અથવા મંત્ર પરમેષ્ઠિમંત્રના શબ્દોનું એકાગ્ર થએલા ચિત્તમાં સ્થિરતાપૂર્વક ચિંતન કરવામાં આવે તેને આત્મ પુરુષો બીજું પદસ્થ ધ્યેય અથવા ધ્યાન કહે છે. (૨૦૮)

રૂપકેશ અને હેમાવતી.

અરિહંત ભગવાનની શાન્ત દશાનું નિર્મળ સ્વરૂપ સ્થિર અને એકાગ્ર મિત્રમાં સ્થાપિતે અતિ નિર્મળતાથી અચુક વખત તેનું ચિંતન કરવામાં આવે તે રૂપરથ નામે ત્રીજા પ્રકારનું ધ્યેય; રૂપથી અતીત થએલા, નિરંગન નિરાકાર મળરહિત સિદ્ધ ભગવાનનો આશ્રય કરીને તેની સાથે પોતાના આત્માનું એકપણું પોતાના હૃદયમાં એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતવવામાં આવે તે રૂપાતીત નામે ચોથા પ્રકારનું ધ્યેય સમજવું. (૨૦૯)

વિવેચન—આ શ્લોકત્રયીમાં ધ્યેયના ચાર પ્રકારની સમજૂતી આવે છે. પિંડરથ, પદરથ, રૂપરથ અને રૂપાતીત એવા એ ચાર ભેદોનો સ્વીકાર વેદશાસ્ત્રીય યોગગ્રંથો અને જૈન યોગગ્રંથો પણ કરે છે, માત્ર એ ધ્યેયમાં ધ્યાન કરવાના વિધિમાં જૂદી જૂદી પરિભાષા જોવામાં આવે છે. આપણે અત્ર એ ચારે ધ્યેયની અનુક્રમે સમજૂતી આપીશું કે જે સમજૂતી ઉપર આગ્રેહી શ્લોકત્રયીમાં કાંઈક સંક્ષિપ્ત રૂપે દેખા દે છે.

(૧) પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, જળ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વો છે. એ પાંચ તત્ત્વોનો પ્રત્યેક પદાર્થ—પિંડ બનેલો છે. આ પંચતત્ત્વનું ધ્યાન તે પિંડરથ ધ્યાન છે. વેદશાસ્ત્રમાં તે પંચતત્ત્વના ધ્યાનનો વિધિ છે, તેને અનુસરતો પણ પરિભાષામાં ભિન્નતાવાળો જૈન શાસ્ત્રમાં કથેલો તેનો વિધિ છે. જૈન શાસ્ત્રાનુસાર પાર્થિવી, આગ્નેયી, વાયવી, વાદળી અને તત્ત્વજ્ઞ એ પાંચ ધારણરૂપે આત્માનું એકાગ્રતાથી ચિંતન કરવાનું છે. હેમાચાર્ય નિમ્ન શ્લોક વડે એ પાંચે ધારણજ્ઞોનાં નામ કથે છે :

પાર્થિવી સ્યાદધ્યાગ્નેયી માહતી વાદળી તથા ।

તત્ત્વજ્ઞઃ પંચમી ચેતિ પિંડરથે પંચધારણઃ ॥

પાર્થિવી ધારણા અને તેનું ધ્યાન આ પ્રમાણે કરવું : આ તિર્છી લોક એક રાજપ્રમાણુ લાંબો—પહોળો છે. તેમાં પહેલાં ક્ષીરસમુદ્રને કલ્પવૃક્ષ તે સમુદ્રની મધ્યમાં જાળીપત્તી પેઠે એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળું અને એક હજાર પાંખડીઓવાળું કમળ ચિંતવવું. કમળની મધ્યે કેસરાઓ છે, તેની મધ્યે કેદીખમાન પીળી પ્રભાવાળી અને મેરૂ પર્વત સમાન પરિમાણુ-

વાળી કર્ણિકા છે એવી કલ્પના કરવી. તે કર્ણિકાની ઉપર એક ઉત્તરવર્ધ સિંહાસન છે તે ઉપર પોતે બેસીને સર્વ કર્મોનો ઉચ્છેદ કરે છું એમ કલ્પવું, તે કલ્પનામાં સ્થિર થઇ જવું. આઠ કર્મોની પ્રકૃતિઓના પુદ્ગલ-સ્કંધોને આત્માના પ્રદેશોથી ખંખેરી નાંખી ચૌદ રાજલોકમાં ફેંકી દીધા એમ ખ્યાવું. પછી પોતાનો આત્મા અનંત કોટિ સૂર્યના તેજ કરતાં પણ અનંત જ્ઞાનપ્રકાશથી સર્વ લોકલોકને પ્રકાશે છે એમ ચિંતવવું. પછી ચૌદ રાજલોકમાં ઉઠેલાં કર્મપુદ્ગલો સ્થિર થઇ જાય છે અને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર મને દેવતાઓ તથા ધન્દ્રો બેસાડી દેશના સાંભળે છે એવું ચિંતન કરવું. લાખો જીવો આવી તત્ત્વ સાંભળે છે પણ હું સાક્ષી તરીકે તેઓનાં આચરણ વિચારો જોઇ રહું છું—મને તેમાં હર્ષ કે શોક થતો નથી એમ ચિંતવવું. રક્તિક રત્ન સમાન નિર્મળ એવા અસંખ્ય પ્રદેશોમાં સમયે સમયે સર્વ લાસ થાય છે એવી લાવના લાવવી, અને અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્થિર એકરૂપ છે એમ ખ્યાવું. એ પાર્થિવી ધારણા થઈ. આગ્નેયી ધારણા માટે નાભિની અંદર સોળ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું અને તે કમળની કર્ણિકામાં બર્હિ એવો મંત્ર સ્થાપવો. તે કમળની પ્રત્યેક પાંખડીમાં અનુક્રમે જ આ ઇ ઈં ઉ ઝ ન્ જ્ઞ લૂ લૃ ઇ ઈં ઓ ઔ ઞ જઃ એમ સોળ સ્વરોને સ્થાપન કરવા, અને તે કમળમાં એકાગ્ર ચિત્તથી લીન થઈ જવું, એટલેસુધી કે કમળ વિના અન્ય વસ્તુનું સ્મરણ પણ રહે નહિ. પછી હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું, અને પ્રત્યેક પાંખડીમાં અનુક્રમે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એ આઠ કર્મનું એકેક પાંખડીમાં સ્થાપન કરવું. એ કમળનું મુખ એવી રીતે નીચું રાખવું કે જેથી સોળ પાંખડીવાળા કમળની ઉપર તે કમળ અધોમુખ રહી ઝૂલ્યા કરે. પછી સોળ પાંખડીવાળા કમળમાં સ્થાપેલા બર્હિ માંના હૈના રેકિન્દુથી ધૂત્રશિખા નીકળતી ચિંતવવી, ધીમે ધીમે તેમાંથી અગ્નિકર્ણિકાઓ અને પછી અનેક જ્વાળાઓ નીકળતી ચિંતવવી. એ જ્વાળાઓ વડે હૃદયાંતર્ગત અષ્ટ કર્મોની પાંખડીવાળું કર્મ-કમળ બળે છે એવી કલ્પના કરવી. મહામંત્ર બર્હિના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલા

અગ્નિવડે અષ્ટ કર્મની પાંખડીવાળું કમળ બળીને ભસ્મ થાય છે એવી ભાવના કરવી. પછી શરીરની બહાર ત્રણ ખૂણાવાળો બળતો અગ્નિનો સમૂહ કલ્પવો અને એ અગ્નિસમૂહ તથા શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિ-જ્વાળા એ બે વડે દેહ અને અષ્ટ કર્મનું કમળ એ બેઉ બળીને ભસ્મ થાય છે એવું કલ્પી શાન્ત થવું. આ આગ્નેયી ધારણાનું સ્વરૂપ છે. ત્રીજી વાયવી ધારણાનું ધ્યાન આ પ્રમાણે કરવું:—“ત્રણ ભુવનના વિસ્તારને પૂરનાર એવા પ્રચંડ વાયુને કલ્પવો. આગ્નેયી ધારણાથી શરીર અને કર્મની જે ભસ્મ થઈ ગએલી છે તે ભસ્મને એ વાયુ ઉડાડી નાંખે છે એવી કલ્પના કરવી. પછી વાયુ શાન્ત થઈ જાય છે એમ ધ્યાવું. વાણી ધારણા આ પ્રમાણે:—અમૃતસમાન વર્ષાને વર્ષાવનાર મેઘમાળાથી ભરપૂર એવા આકાશની કલ્પના કરવી. એ આકાશમાંથી થતી જળવૃષ્ટિ વાયુથી ઉડી ગએલી દેહ તથા કર્મની રાખને શાંત કરે છે તથા ઘોઘ નાંખે છે એવી ભાવના ભાવવી. છેવટે વણ્ણમંડળ શાન્ત થાય છે એમ કલ્પવું. એ વાણી ધારણા થઈ. છેલ્લી તત્ત્વભૂ ધારણા આ પ્રમાણે:—ધ્યાતાએ સાત ધાતુરહિત, પૂર્ણ ચંદ્રકાન્તિની પેઠે નિર્મળ સર્વ સમાન પોતાના આત્માને ચિંતવવો; પછી સિંહાસન ઉપર બેઠેલા, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર, શરીરની અંદર રહેલા એવા નિરાકાર આત્માને સ્મરવો. એ પ્રમાણે તત્ત્વભૂ ધારણા સકલ કર્મનો ક્ષય કરે છે અને આત્માને પરમાત્મસ્વરૂપ-અઘસ્વરૂપ બનાવે છે. આ પાંચ ધારણાઓ પણ વૈદિક યોગની પંચ તત્ત્વની ધારણાઓની પેઠે આત્માને જહં બ્રહ્માસ્મિ નો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

પિંડસ્થ ધ્યાન કરનાર પોતાને ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ્ય, એ પાંચે પ્રકારના શરીરથી ભિન્ન-પૃથક્ નિર્ધારે છે અને તેથી દેહાદિ અંગોનાં કાર્યોમાં આત્મા અહં તથા મમત્વ પરિણામથી બંધાતો નથી. તે ભોગ્ય પદાર્થોની ઇચ્છાઓમાં બંધાતો નથી અને અનેક જીવોને દુઃખ આપવા પ્રેરાતો નથી. કર્મના યોગે વસ્ત્રરૂપ શરીર તો અનેક મળે છે તથા છૂટે છે, તોપણ તેથી તે જરા પણ હર્ષ વા શોકને ધારણ કરતો નથી. પિંડસ્થ ધ્યાનનો યોગી પ્રારબ્ધકર્મ યોગે અનેક કાર્ય કરતો છતો પણ આત્માના

સ્વરૂપમાં ધ્યાન રાખે છે. શરીરમાં રહેલો આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થતાં બાહ્ય સંયોગમાં રહી છતાં પણ તે તેમાં લેવાતો નથી. આત્માના પ્રદેશમાં ચોંટી જિત નિર્વિકલ્પ દશાવાળું થાય છે અને તેથી આત્માની શક્તિઓ ખીલવા માંડે છે. વચનસિદ્ધિ અને સંકલ્પ-સિદ્ધિ સહજ બને છે. જેઓ આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોનું ધ્યાન ધરે છે પણ જગતમાં ઉપકાર કરવાની પ્રશસ્ત ઇચ્છા ધરાવે છે તેઓ તીર્થંકરોદિ પદને પ્રાપ્ત કરે છે અને જેઓ ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાને પણ ત્યજીને પિંડસ્થ ધ્યાન ધરે છે તેઓ મૂક કેવળી થઇ સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં આત્માના પ્રદેશોનું ધ્યાન થઇ શકે છે. નાભિચક્રમાં ધ્યાન ધરવાથી કાયબ્યહનું જ્ઞાન થાય છે એટલે કે શરીરની નાડીઓનું અને તેમનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે તેમજ મનના સંકલ્પવિકલ્પોનો વિલય થાય છે. કંઠ કૂપમાં ધ્યાન કરવાથી ક્ષુધા-તૃષ્ણા શમે છે અને વાણીનો સારી રીતે પ્રકાશ થાય છે. કૂર્મ નાડીમાં ધ્યાન કરવાથી સ્થિરતાની વૃદ્ધિ થાય છે અને ચંચળતા શમે છે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ધ્યાન કરવાથી સિદ્ધ પુરોનાં દર્શન થાય છે, પાપોના નાશ થાય છે અને ધર્મશ્રદ્ધા વધે છે. હૃદયમાં ધ્યાન કરવાથી હૃદયશુદ્ધિ થાય છે, જ્ઞાનભાસ થતો જાય છે, સત્યની પ્રતીતિ થાય છે અને પરહૃદયને વાંચી શકાય છે. મનોવર્ગણાની સાથે લેશ્યાનો જે સંબંધ છે તેનું જ્ઞાન મનોવર્ગણામાં ધ્યાન કરવાથી થાય છે. તેમાં વિશેષ સંયમ કરવાથી મનઃપર્યવ જ્ઞાન પ્રકટે છે. એ જ રીતે કાન, નાક, આંખ, જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાં ધ્યાન કરવાથી તે તે ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો વિકાસ થાય છે. કાયબળ, વાણીબળ અને મનોબળમાં ધ્યાન કરવાથી તે તે બળ વૃદ્ધિ પામે છે. મસ્તકમાં ધ્યાન કરવાથી મગજના જ્ઞાનતંતુઓ પુષ્ટ થાય છે અને તર્કશક્તિ વધુ ને વધુ ખીલે છે. આ રીતે સ્વપિંડના કોઇ પણ અંગમાં પિંડસ્થ ધ્યાન કરી શકાય છે અને તેના શારીરિક તેમ જ આધ્યાત્મિક લાભો થાય છે, પરંતુ તે સર્વમાં બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્માના પ્રદેશોનું ધ્યાન કરવું સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જે વખતે બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે તે વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ મંદ પડે છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં તન્મયતા થવાથી

આસોચ્છ્વાસની ગતિ બિલકુલ ઓછી થઇ જાય છે અને તે વખતે આનંદ આનંદ થઇ જાય છે, આત્માની અનંત શક્તિનો અનુભવ થાય છે, સર્વ જીવો ઉપર સમતારૂપ અમૃત મેઘવૃષ્ટિ વર્ષાવાય છે, તે વખતે એવો અનુભવ થાય છે કે, અહો, આવી દશામાં સદા કાળ રહેવાય તો સાઈ ! એવી દશા ક્ષયોપશમ ભાવમાં લાંબા કાળ સુધી ટકતી નથી, તોપણ પુનઃ પિંડસ્થ ધ્યાન ધરી તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવા ધ્યાની ઉદ્ધમ કરે છે, અને પાછો તેવો જ આનંદ લે છે. બીજાં જાદુમસ્તિક કાર્યોમાં જોડાતાં તે ઉપાધિની વિકલ્પ દશા અનુભવે છે, પણ તેમાં તેને રસ પડતો નથી એટલે ગમે તેમ કરી પાછો ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી સહજ સુખની દશાનો અનુભવ થતાં બાહ્ય સુખની સર્વ પ્રકારની અભિલાષાઓ ટળે છે.

(૨) પદ્મસ્થ ધ્યેયમાં ધ્યાન અનેક પ્રકારે કરાય છે, તેમાંનો એક પ્રકાર ત્રંચકારે અત્ર દર્શાવેલો છે. અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પદનું ચિત્તની સ્થિરતાપૂર્વક જે ધ્યાન કરવામાં આવે તેને પદ્મસ્થ ધ્યેયનું ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. બીજો પ્રકાર એવો છે કે નાભિ-પ્રદેશમાં સોળ પાંખડીનું કમળ ચિંતવી તેમાં જ થી જઃ પર્યંત સોળ સ્વરોની સ્થાપના કરી તેનું અનુક્રમે ધ્યાન કરવું. ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે હૃદય-કમળમાં ચોવીસ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવી તેમાં ક થી મ સુધીના અક્ષરો અનુક્રમે ચોવીસે પાંખડીઓમાં સ્થાપી મ ને કમળની કણ્ઠિકામાં સ્થાપવેા અને પ્રત્યેક પદનું અનુક્રમે ધ્યાન કરવું. ચોથો પ્રકાર એ છે કે મુખમાં આઠ પાંખડીવાળા કમળની કલ્પના કરવી અને તેમાં ચ થી હ સુધીના અક્ષરો સ્થાપી તેનું ધ્યાન કરવું. આ જ પ્રમાણે ઐ કારનું, ઐર્હ મંત્રનું, ઐ હ્રીં શ્રીં ઐર્હ નમઃ એ મંત્રનું અને અન્ય મંત્રોનું પણ પદ્મસ્થ ધ્યાન કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે અક્ષરોનું અને પદોનું ધ્યાન કરતો છતો યોગી ચિત્તની ચંચળતાને વારે છે અને શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામી થાય છે. પદ્મસ્થ ધ્યાનનો સાધક નિમિત્તજ્ઞાનને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, છતાં સાચો યોગી તો પદ્મસ્થ ધ્યેયના આલંબનથી ધરેલા ધ્યાન વડે આત્માની નિર્મળતા કરનારા શુદ્ધ ધ્યાનમાં જ ગતિ કરવાને ઉદ્ધમવંત અને.

(૩) સમવસરણુમાં એટલા તીર્થંકર ભગવાનનું સ્વરૂપ તે રૂપસ્થ ધ્યેય અને તેમાં ધ્યાન કરવું તે ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર. ભગવાનની શાન્ત દશાનું ચિત્તમાં અવધારણુ કરવું, તેમના મસ્તકમાંથી પ્રકટતી તેજધારાઓને ચિત્ત-પ્રદેશમાં ગ્રીહવી, એમના અનંત ગુણોનું સ્મરણુ પ્રકટાવવું અને તેવા જ ગુણો પોતાના આત્મામાં પ્રવેશાવવું રૂપે રહ્યા છે તેનું પ્રકટીકરણુ કરવાનું ધ્યાન ધરવું તે આ પ્રકારનું ધ્યાન છે. આઠ કર્મ રૂપી છે અને તેના સંબંધમાં મારો આત્મા અનાદિ કાળથી રહ્યો છે. રૂપમાં રહેલો મારો આત્મા વસ્તુતઃ રૂપથી ન્યારો છે, સિદ્ધ સમાન અનંત ગુણમય છે છતાંદિ જે ભાવના ભાવવી તેને રૂપસ્થ ધ્યેયમાંનું ધ્યાન સમજવું. આ ધ્યાનમાં એવા વિચારો કરવા કે મારો આત્મા ગુણે કરી પંચપરમેષ્ઠી રૂપ છે અને એ ગુણો પ્રકટ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે; તથા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ગુણો-વડે મારો આત્મા દીપ્તિમાન છે, છતાંદિ. આત્મામાં જ પરમાત્મ દશા રહી છે પણ ધ્યાન વિના તે પ્રકટ થતી નથી, એટલા માટે રૂપસ્થ ધ્યેયમાં ધ્યાન કરવાની યોજના છે. તેથી સંકલ્પ વિકલ્પવાળી ચિત્તદશાનો નિરોધ થાય છે, મોહના ઉછાળા સ્વયમેવ શાન્ત પડે છે, અનેક શક્તિઓ પ્રકટે છે અને મનની નિર્મળતા સહેજે સધાય છે.

(૪) રૂપથી અતીત-આકારરહિત, જ્ઞાનનન્દ સ્વરૂપ, નિરંજન સિદ્ધ પરમાત્માનો આશ્રય કરીને તેની સાથે સત્તાથી સિદ્ધસમાન એવા પોતાના આત્માનું એકત્વ ચિત્તમાં અવધારણુ-ધ્યાન, તે રૂપાતીત ધ્યેયનું ધ્યાન-સમ-જવું. પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપસ્થ ધ્યેયના અવલંબનપૂર્વક મુમુક્ષુ યોગીએ રૂપાતીત ધ્યેય પર જવું અને સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ આત્મા ઉપરજતાં આત્માના ગુણપર્યાયોની શુદ્ધતા ચિંતવવી. આત્માનો ઉપયોગ એક જ ઠેકાણે રાખવો અને બહિરૂમાં મનને જવા દેવું નહિ; એમ કરવાથી રૂપાતીત ધ્યેયમાં પ્રવેશ થશે અને અહર્નિશ તેનો અભ્યાસ કરવાથી રૂપાતીત ધ્યેયમાં ધ્યાનની સ્થિરતા થશે. રૂપાતીત ધ્યાનના જિજ્ઞાસુએ દ્રવ્યાનુયોગનું તેમ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરવું કારણકે તે વિના જડ-ચેતનની ભિન્નતાનો અરાખર ખ્યાલ ચિત્તપ્રદેશમાં રહેતો નથી. ચારે ધ્યાનોમાં રૂપાતીત ધ્યાન

સંવેપરિ છે. એ ધ્યાન કરનાર યોગી કર્મરૂપી લાઠકાંને બાળીને તેની ભરમ કરે છે અને તે અનન્ત શક્તિને પ્રકટાવવા સમર્થ અને છે. જેમ જેમ રૂપાતીત ધ્યેયમાં ધ્યાનની પ્રગતિ તથા વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વર્ણાદિ વિશિષ્ટ રૂપી પદાર્થોમાં થતું અહં તથા મમત્વ વિલય પામે છે. હું તુંની કલ્પનાનું જોર ક્ષય પામે છે. નિશ્ચયથી નિરાકાર એવા પોતાનો આત્મા છે એવું જ્ઞાન યોગીને થતાં તે જ્ઞાન ત્રણે કાળમાં અખંડ રહે છે. રૂપાતીત ધ્યેયનો ધ્યાતા દુનિયાની જંગલથી મુક્ત થઈ સહજ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે અને બાહ્ય દશાનાં નામ, શરીરના આકાર તથા હર્ષ શોકને કેવળ વિસરી જાય છે. મન પોતાના આત્માનું જ આલંબન કરીને રહે અને શુદ્ધેષ્યોગમાં સ્થિર થાય, જડ તથા ચેતન સમપણે ભાસે તેને સમરસી ભાવ કહે છે. એવા સમરસી ભાવને યોગી રૂપાતીત ધ્યેયમાંના ધ્યાનથી પામે છે. (૨૦૭-૨૦૮-૨૦૯)

[ધર્મધ્યાનનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રદ્ધાકાર તેના ફળનું જોધન નીચેના એક શ્લોકમાં કરે છે.]

ધર્મધ્યાનફલમ્ । ૨૧૦ ॥

ધર્મધ્યાનમિદં વદન્તિ મુનયો વૈરાગ્યસંજીવનં ।

લેશ્યાશુદ્ધિકરં કુકર્મદહનં કામાનલામ્ભોધરમ્ ॥

સાલમ્બં પ્રથમં તથાપિ સતતાભ્યાસેન શુદ્ધં ભવ-

ચ્છત્તં પ્રાપયિતું ક્રમેણ વિશદં શુદ્ધં નેરાલમ્બનમ્ ॥

ધર્મધ્યાનનું ફળ.

ભાવાર્થ—પ્રાચીન મુનિઓ એમ કહી ગયા છે કે આ ધર્મધ્યાન વૈરાગ્યને સજીવન બનાવનાર છે, લેશ્યાની શુદ્ધિ કરનાર છે, અશુભ કર્મના ઈધનને બાળી ભરમ કરનાર છે, કામવિકાર રૂપ અગ્નિને ઠારવામાં અભોધર-મેધ સમાન છે, પ્રથમ આલંબનસહિત છે તોપણ નિરંતરના અભ્યા-

સથી જેમ વિશુદ્ધ બનતું જાય તેમ તેમ આલંબનરહિત ને નિર્મળ શુદ્ધ આન તેની હૃદમાં ક્રમે ક્રમે ધ્યાતાને પહોંચાડનાર છે. (૨૧૦)

વિધેયન—આત્મા વિચય, અપાય વિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય એવા ધર્મ ધ્યાનના બેદો અને ધ્યેયને અનુસરીને પિંડસ્થ, પદ્મસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા પાડેલા વિશેષ બેદો ઉપરથી એટલું સમજી શકાય તેમ છે કે આ ધ્યાન સાલંબન હોઈ તેમાં ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવ હોય છે, અને જેમ જેમ ધ્યાતા આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ લેશ્યાનું વિશુદ્ધીકરણ થતાં પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા ઉદ્ભવે છે; આ કારણથી પ્રાચીન સમયમાં મુનિઓએ ધર્મ ધ્યાનની જે સ્તુતિ કરી છે અને અત્ર પ્રશંકાર પણ તેની સ્તુતિ કરે છે તે યોગ્ય જ છે. શ્રી હૃમયંત્રાચાર્ય ધર્મ ધ્યાનના ફળ વિષે કહે છે:—

અસ્મિન્નિતાંતવૈરાગ્યવ્યતિપંગતરંગિતે ।

જાયતે દેહિનાં સૌખ્યં સ્વસંવેષમર્તીવ્રિયઃ ॥

અર્થાત—આ ધ્યાનમાં અત્યંત વૈરાગ્ય રસના સંયોગથી તરંગિત થએલા યોગીએને પોતે અનુભવ કરી શકે તેવું અર્તીદ્રિય આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ આત્મિક સુખ જ ચિત્તની રાગદ્વેષરહિત સમસ્થિતિનું પર્યાયવાચક છે. સાલંબન ધ્યાનમાં ધર્મ ધ્યાન એ ઉચ્ચ શિખરે વિરાજે છે અને નિરાલંબ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવા માટેનું તે છેલ્લું પગથીયું છે. શુક્લ ધ્યાનને યોગ્ય હાલનાં શારીરિક બંધારણ હોતાં નથી એવું યોગી જનો કહે છે; કારણકે શરીરના કટકા થાય તોપણ ચિત્તની સમસ્થિતિમાં ક્ષેપ-વિક્ષેપ ઉત્પન્ન ન થાય એવું શરીરસંસ્થાન હોવું જોઈએ, તે આ કાળમાં હોતું નથી; આ કારણથી ધર્મ ધ્યાન એ શુક્લ ધ્યાનનું પ્રવેશદ્વાર હોવા છતાં આધુનિક કાળમાં ધર્મ ધ્યાન સર્વથા ઉપયોગી અભ્યાસવાયોગ્ય અને આદરવાયોગ્ય ધ્યાન છે. શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ શુક્લ ધ્યાનનો સ્પર્શ કરાવનાર ધર્મ ધ્યાન જ છે.

દષ્ટાંત—આ શ્લોકમાં ધર્મ ધ્યાનનાં જે ફળો કહ્યાં છે તે ફળો સ્વાદેનું દદમહારીનું દષ્ટાંત અહીં અર્થસૂચક થઈ પડશે. દદમહારી બ્રાહ્મ-

અપુત્ર હતો પરંતુ ઉદ્ધત પ્રકૃતિવાળો હોય તે કાળક્રમે ચોરોનો નાયક થયો હતો અને ચોરોની ટોળા સાથે વનમાં રહેતો હતો. એક વાર તેના નાયક-પદ હેઠળની ચોર ટોળાએ કુશસ્થળ નામનું ગામ લૂંટવા માંડ્યું અને ચોરો લૂંટ કરતા કરતા એક ગરીબ બ્રાહ્મણના ઘરમાં પેઠા. બ્રાહ્મણને સ્ત્રી તથા નાનાં બાળકો હતાં અને બાળકો ઘણા વખતથી ખીર ખાવાને આતુર થયાં હોવાથી બ્રાહ્મણ અતિ પરિશ્રમે ખીરની સામગ્રી લાવી નદીપર ન્હાવા ગયો હતો ખીર તૈયાર થઈ હતી એવામાં ચોરો પેઠા. અહીં કાંઈખીજું લૂંટવાનું મળ્યું નહિ એટલે તેમણે ખીરનું વાસણ ઉપાડ્યું. બિચારાં બાળકો પોતાનું ભોજન લૂંટાતું જોઈ ત્રાસી ગયાં. એટલામાં ઘેર આવતા બ્રાહ્મણને લૂંટની ખબર પડી. તે ક્રોધવશ થતો ઘેર પહોંચ્યો અને એક મોટી ભોગળ લઇ ચોરોને મારવા દોડ્યો. ભોગળના પ્રહારથી ચોરો નાઠા અને કેટલાક મૂચ્યા પણ ખરા. આ વાતની દૃઢપ્રહારીને ખબર પડી એટલે તે હાથમાં તલ્વાર લેતો દોડ્યો. બ્રાહ્મણના ઘરમાં પ્રવેશતાં જ એક ગાય આડી આવી તેના એક જ ઝાટકે તેણે ત્રાણ લીધો. દૃઢપ્રહારીનો પ્રહાર એટલો દૃઢ હતો કે તે કદાપિ ખાલી જતો નહિ. ગાયને મારીને આગળ વધતાં બ્રાહ્મણની ગર્ભવતી સ્ત્રી તેને અટકાવવા આવી. દૃઢપ્રહારીએ તેને પણ એક ઝાટકે કાપી નાંખી, અને સ્ત્રીનો ગર્ભ તરફડતો ભોંયે પડ્યો ! ઝોરડામાં પેસતાં બ્રાહ્મણને જોઈ તેને પણ દૃઢપ્રહારીએ કાપી નાંખ્યો. આ પ્રમાણે ગૌહત્યા, સ્ત્રી-હત્યા, બ્રૂણહત્યા અને બ્રહ્મહત્યા કરી તે જીએ છે કે બ્રાહ્મણનાં બાળકો આક્રંદ કરી રહ્યાં છે. કૂર સ્વભાવના ચોરમાં દયા પ્રેરાઇ અને પોતાના અવિચારી કર્મોનો તેને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. આ બાળકોને પોતે નિરાધાર કરી મૂક્યાં તે પાપમાંથી પોતે ક્યારે છૂટશે એવું વિચારતો પોતાનું બળ તેણે આવાં કર્મોમાં વાપર્યું તે માટે તે પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યો. પાપથી ઝ્ઞાનિ પામેલો દૃઢપ્રહારી ચોરોની ટોળાને છોડીને નગર બહાર ચાલ્યો ગયો અને એક વૃક્ષ હેઠળ બેઠો. તેના વૈરાગ્યરસ વૃદ્ધિ પામતો હતો; એટલામાં ચારણ મુનિઓને તેણે દૂરથી જતા જોયા. તે તેમને શરણે ગયો અને પોતાનાં પાપોનું પ્રકાશન કરી તે પાપોથી મુક્ત થવાનો ઉપાય

પૂછવા લાગ્યો. મુનિઓએ તેની યોગ્યતા જોઈ તેને સંક્ષેપમાં દેહ તથા આત્માની ભિન્નતા, કર્મોને આવવાનાં કારણો તથા રોકવાના હેતુઓ તથા ઉપાયો ઇત્યાદિ સમજાવી સમભાવને ઉપદેશ કર્યો. દદ્દપ્રહારીના આત્માને વિવેકથી વાસિત થએલો જોઈને મુનિઓએ તેને દીક્ષા આપી. એ જ અવસરે દદ્દપ્રહારીએ ગુરૂ પાસે અભિગ્રહ લીધો કે:—“ આ પાપ મને ન્યાંસુધી સાંભરશે અથવા લોકો મને યાદ કરાવી આપશે, ત્યાંસુધી હું અહીં જ આહારાદિનો ત્યાગ કરી કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ રહી ધ્યાન કરીશ. ” મુનિઓ તેને ત્યાં જ છોડીને ચાલ્યા ગયા. દદ્દપ્રહારી નગરના ઉત્તર દરવાજે કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનસ્થપણે રહ્યો. લોકો દદ્દપ્રહારીને સાધુના વેશમાં જોઈ તેને ઢોંગી માની ધુતકારવા, ગાજો દેવા અને મારવા લાગ્યા. દદ્દપ્રહારીએ ઘણાને માર્યા હતા અને ઘણાનાં ધન લૂંટ્યાં હતાં. તે ખધાં હવે વેર વાળવા લાગ્યાં, પણ દદ્દપ્રહારી તેથી ઉદ્દેગ ન પામ્યો. ક્ષમા તથા ધૈર્ય તેણે છોડ્યું નહિ. કોઘનું સંયમન તેણે ખરાબર કરી રાખ્યું. તન અને મનનાં કષ્ટો વેદતો, પોતાનાં કર્મોને યાદ કરતો, એ કષ્ટો કર્મના ફળરૂપ છે એમ સમજતો અને ગુરૂના ઉપદેશનું જ ધ્યાન ધરતો તે દોઢ માસ ઉત્તર દરવાજે રહ્યો. પછી દોઢ માસ દક્ષિણને દરવાજે રહ્યો. એમ ચારે દરવાજે રહી તેણે છ માસ ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં ગાળ્યા અને લોકોનો ઉપદ્રવ સહન કર્યો. તે વિચારતો: “ હે આત્મન ! કલ્યાણના અર્થી જીવોએ આકોશ, માર, અંધન, તાડન કે તર્જન સર્વ સહન કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ નિર્મમત્વ થઈ શરીરથી પણ નિરપેક્ષ થવું જોઈએ. ” વખત જતાં દદ્દપ્રહારીનું ધૈર્ય, ક્ષમા, વિવેક અને ધ્યાન પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં. છેવટે દેહાસક્તિનો પણ લોપ થયો અને આત્મરમણતામાં જ તે લીન રહેવા લાગ્યો. શત્રુ કે મિત્ર તેને કોઈ રહ્યા નહોતા. એ પ્રમાણે કર્મધનોનું દહન કરતાં છ માસે તે કેવળજ્ઞાન પામ્યો અને આયુષ્યાદિ કર્મોનો ક્ષય થતાં મોક્ષપદ પામ્યો. (૨૧૦)

[કર્મ કરીને હવે શુક્લ ધ્યાનનો વિષય આવે છે.]

શુદ્ધધ્યાનમ્ । ૨૧૧ ॥

ચિત્તં યત્ર બહિર્ન યાતિ વિષયાસદ્ગેઽપિ વૈરાગ્યતઃ ।

દેહચ્છેદનભેદનેઽપિ નિતરામેતિ પ્રકમ્પં ન તત્ ॥

શુદ્ધધ્યાનમુદાહૃતં કિલ ચતુર્ભેદં સ્વરૂપોન્મુખં ।

રાગદ્વેષલયાત્ કષાયવિજયાદેતત્પરં મોક્ષદમ્ ॥

શુદ્ધ ધ્યાન.

ભાવાર્થ—જે ધ્યાનમાં ઇન્દ્રિયોને વિષયનું સાન્નિધ્ય મળવા છતાં વૈરાગ્યના બળથી ચિત્તવૃત્તિ મુદ્દલ બહિર્મુખ ન થાય, તેમ જ કોઈ શસ્ત્રથી દેહનું છેદનભેદન કરે તોપણ સ્થિર થએલ ચિત્ત જરા પણ કંપે કે ડગે નહિ તે ધ્યાનનું નામ શુદ્ધ ધ્યાન કહેવાય છે. તેના પણ ચાર પ્રકાર અથવા ચાર પાદ છે. તે ધ્યાન સ્વરૂપાભિમુખ હોઈને રાગદ્વેષ તથા કષાયનો સર્વથા વિલય કરાવીને સાક્ષાત્ પરમ મોક્ષને આપનાર છે. (૨૧૧)

વિવેચન—ક્રમે કરીને ધર્મ ધ્યાન કરતાં શુદ્ધ ધ્યાન એક પગથી ઉંચું ગણાય છે. છતાં વસ્તુતઃ ધર્મધ્યાનના ધ્યાતા તથા શુદ્ધ ધ્યાનના ધ્યાતાની યોગ્યતામાં વિશાળ અંતર રહેલું છે. ઇન્દ્રિયો વિષયોથી આકર્ષાઈને જરા પણ બહિર્મુખ ન થાય એ શુદ્ધ ધ્યાનના ધ્યાતાની મુખ્ય યોગ્યતા છે. આવી જ યોગ્યતા ધર્મ ધ્યાનના ધ્યાતાની પણ કહી છે, પણ ધર્મધ્યાનમાં ધારણા રહેલી છે અને શુદ્ધ ધ્યાનમાં ધ્યાતાની ઇન્દ્રિયો કેવળ વિષયાતીત અને ચિત્ત ધારણારહિત થવાં જોઈએ, એટલે કે એ ધ્યાનનો ધ્યાતા ચિત્તની રમણતામાં એટલો મગ્ન રહે કે તેને દેખવું, સાંભળવું, સુંઘવું, સ્પર્શવું ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો ખ્યાલ પણ ન રહે અને જાણે પાષાણની ધડેલી પ્રતિમા હોય તેવી રીતે સ્થિરતાપૂર્વક કેવળ ભસ્ત દશામાં જ રહે. શ્લોકની પહેલી પંક્તિમાં જે ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ ન થવાની ધ્યાતાની યોગ્યતા વિષે કહ્યું છે તેમાં બીજી પંક્તિવડે વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે, તે એવી રીતે કે કોઈ એવા ધ્યાતાના દેહનું શસ્ત્રથી

છેદન-ભેદન કરે તોપણ તેના ચિત્તની સ્થિરતા ડગે નહિ, ત્યારે એ શુક્લ ધ્યાન થયું કહેવાય. આ બેઉ પંક્તિઓ ઉપરથી ચિત્તની બહિર્મુખતાનો ત્યાગ કિંવા ઇન્દ્રિયોની વિષયાતીતતાવડે અંચકાર થું કહેવા ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આવા ધ્યાતા કાણુ થઈ શકે તે વિષે શ્રી હેમાચાર્ય કહે છે કે—શુક્લધ્યાને તસ્માન્નાસ્ત્યધિકારોઽત્પસારાણામ્ ॥ અર્થાત્—શુક્લધ્યાન કરવાનો અધિકાર અદ્ય સત્ત્વવાળા જીવોને હોતો નથી. જો પહેલું સંધેણુ એટલે દેહનું વજ્રમુખલનારાય સંધેણુ હોય તો જ તે દેહના છેદન-ભેદન જેવા ઉપસર્ગો તથા પરિપહોને સહી શકે અને પૂર્વના જ્ઞાનના જાણકાર હોય તો જ તેઓ ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોને કેવળ વિષયાતીત રાખીને વર્તી શકે. આવા ઉચ્ચતમ શુક્લ ધ્યાનથી રાગદ્વેષનો લય થાય છે અને કષાયો ઉપર વિજય મેળવાય છે, એટલે પરમ વીતરાગ દશાનું સૂચક શુક્લ ધ્યાન મોક્ષદાયી થાય છે. આ શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો અથવા પાયા છે. (૨૧૧)

[શાસ્ત્રમાં શુક્લ ધ્યાનના જે ચાર પાદ અથવા પાયા કહ્યા છે તે (૧) સચિચાર-સચિતર્ક (૨) અચિચાર-અચિતર્ક (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ અને (૪) ઉચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ, એ પ્રમાણે છે. તે હવે અનુક્રમે કરીને કહે છે. પહેલાં પ્રથમ પાદ સચિચાર શુક્લ ધ્યાન નીચેના શ્લોકોમાં કહે છે.]

શુક્લધ્યાનપ્રથમપાદઃ । ૨૧૨ ॥

આદ્યૌ દ્વૌ શ્રુતયોગયોશ્ચ કુરુતઃ કિશ્ચિત્સમાલમ્બનં ।
દ્વાવન્યૌ ભવતોઽર્હતોઽન્ત્યસમયે શુદ્ધૌ નિરાલમ્બનો ॥
સ્યાદ્યોગશ્રુતસંક્રમો बहुविधो यत्र त्रियोगान्विते ।
શુક્લં તત્પ્રથમં વિચારસહિતં નાનાવિતર્કાશ્રિતમ્ ॥

શબ્દાર્થયોગસંક્રમણમ્ । ૨૧૩ ॥

ઉક્તં સંક્રમણં ત્રિધા જિનવરૈઃ શબ્દાર્થયોગાશ્રયા-
દાલોચ્ચૈકવચો વચોઽન્તરગતિઃ શબ્દાભિધઃ સંક્રમઃ ॥

एवं योगपदार्थयोरपि पुनर्ज्ञेयोऽन्यगत्यात्मकः ।

सोऽयं संक्रमणार्थकोऽत्र गदितः शब्दो विचारात्मकः ॥

શુકલ ધ્યાનનો પ્રથમ પાદ.

ભાવાર્થ—શુકલ ધ્યાનના ચાર પાદમાંના પ્રથમના એ પાદ શ્રુત શબ્દ તથા અર્થ અને યોગ-મન આદિના વ્યાપારનું કાંઈકે આલંબન કરે છે, એટલે એ પાદ સાલંબન છે અને ત્રીજો તથા ચોથો એ એ પાદ અરિહંત ભગવાન ચૌદમે ગુણુદાણે થઈ મોક્ષમાં જાય તે વખતે છેલ્લી ધરીએ હોય તે પરમ શુદ્ધ અને નિરાલંબન હોય છે. શુકલ ધ્યાનીની જે અવસ્થામાં ત્રણે યોગ વિદ્યમાન છે તે વખતે યોગમાંથી શ્રુતમાં અને શ્રુતમાંથી યોગમાં અનેક પ્રકારે સંક્રમણ થાય છે, માટે ત્યાં સવિચાર-નાના વિતર્કાશ્રિત નામે શુકલ ધ્યાનનો પ્રથમ પાદ નિષ્પન્ન થાય છે. (૨૧૨)

શબ્દ અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ.

શબ્દ અર્થ અને યોગને આશ્રીને સંક્રમણ ત્રણ પ્રકારનું જિન-વરોએ કહ્યું છે. એક શબ્દનું આલોચન કરીને બીજા શબ્દ પ્રત્યે ગતિ કરવી તે શબ્દસંક્રમ; એવી જ રીતે એક યોગનો આશ્રય કરીને એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં જવું તે યોગસંક્રમ, અને એક અર્થનું ચિંતન કરીને બીજા અર્થ પ્રત્યે જવું તે અર્થસંક્રમ; એટલે શબ્દસંક્રમ, યોગ-સંક્રમ તથા અર્થસંક્રમ એમ ત્રણ પ્રકારનો સંક્રમ છે. શુકલ ધ્યાનના પ્રકારમાં જે સવિચાર શબ્દ આવે છે, તેમાં વિચાર શબ્દ ઉક્ત સંક્રમણ અર્થમાં વપરાયેલ છે. સવિચાર એટલે સંક્રમણસહિત એવો અર્થ થાય છે. (૨૧૩)

વિવેચન—સવિચાર (સવિતર્ક) અને અવિચાર (અવિતર્ક) એ એ શુકલ ધ્યાનના પાયામાં શ્રુત (શબ્દ તથા અર્થ) નું અને યોગ (મન-વચન-કાયા) નું આલંબન રહે છે તેથી એ એ પાયા આલંબનસહિત છે, અને સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ તથા ઉચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ એ એ પાયા કેવળ આલંબનતથા રહિત છે. ધ્યાનમાં આ આલંબનસહિતતા

તથા આલંબનરહિતતા કેવી રીતે થાય એ ચારે પાયાના વિવેચન ઉપ-
 રથી આગળ જતાં સમજાઈ જશે. શ્રુતોપદેશમાંથી એક વખત એક પદાર્થ
 અથવા તેનો પર્યાય લઈ તેની ઉપર વિચાર કરવો; પછી બીજા પદાર્થ
 અથવા બીજા પર્યાય ઉપર વિચાર કરવો. એક પદાર્થ ઉપર આવી વિચાર-
 રણાવડે બરાબર નિરીક્ષા કરવી એ પદાર્થસંક્રમણ કહેવાય. એવી જ રીતે
 એક શબ્દપર વિચાર કરીને બીજા શબ્દપર સંક્રમણ કરવું તે શબ્દસંક્રમણ
 કહેવાય. મન-વચન-કાયાના યોગોમાંના એક યોગ પર થોડો વખત સ્થિર
 રહી બીજા તરફ સંક્રમણ કરવું તે યોગસંક્રમણ કહેવાય. એવી રીતે
 શુક્લ ધ્યાનના પ્રથમ પાદમાં એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થપર, એક શબ્દથી
 બીજા શબ્દપર અને એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં સંક્રમણ થયા કરે છે.
 ધર્મધ્યાનમાં બહારની વસ્તુનું આલંબન હતું તે શુક્લ ધ્યાનમાં દૂર થાય
 છે અને તેને બદલે હવે પદાર્થનું જ્ઞાનદ્વારા આલંબન થાય છે, વિશુદ્ધ
 અવલોકનપૂર્વક તેની આલોચના થાય છે અને તેમાં થોડા સમયસુધી
 સ્થિરતા થાય છે. એવી રીતે યોગમાંના ત્રણે યોગપર વારાફરતી સંક્રમણ
 થયા કરે છે. એક વસ્તુનો નિત્ય પર્યાય લીધો તો તે ઉપર કેટલોક વખત
 સ્થિરપણે ધ્યાન ચાલે છે; વળી બીજા પર્યાયપર વિચારણા ચાલે છે. એવી
 રીતે અમુક દ્રવ્યના પર્યાયો ઉપર એક પછી એક વિચાર ચાલ્યા કરે છે.
 આ ધ્યાનને સવિતર્ક અને સવિચાર કહેવાનું કારણ એ છે કે અહીં એક
 પછી એક વિતર્કો શ્રુતોપદેશનાં અવલંબનો હોય છે, એક પર્યાયથી બીજા
 પર્યાયપર વિચારણા ચાલ્યા કરે છે અને પર્યાયભેદે શબ્દસંક્રમણ પણ
 થયા કરે છે. વળી આ પ્રકારનું સંક્રમણ સિદ્ધ થતાં શબ્દસંક્રમણ કે
 અર્થસંક્રમણમાંથી યોગસંક્રમણ અને યોગસંક્રમણમાંથી શબ્દ-અર્થ
 સંક્રમણ પણ થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારનું સંક્રમણ તે જ શુક્લ ધ્યાનની
 સવિચારતા અથવા વિતર્કાશ્રિતતા છે. આ પ્રકારના શુક્લ ધ્યાનથી-સવિ-
 ચારથી જડની અનિત્યતા અને આત્માની નિત્યતા કિંવા જડ અને ચેતન
 વચ્ચેના પૃથક્પણાનું નિર્મળ જ્ઞાન થાય છે, તેથી આ ધ્યાનના પહેલા
 પાયાને પૃથક્ત્વ શ્રુતવિચાર કિંવા પૃથક્ત્વવિતર્કને નામે પણ ઓળખ-

વામાં આવે છે. ચિત્તની સવિચાર કિંવા સવિતર્ક અવસ્થા ઉપરથી ચિત્તની ચંચળતાનો અર્થ સમજવો નહિ; એક જ દ્રવ્યના સંબંધમાં ચિત્તની સ્થિરતા હોવાથી ત્યાં ચિત્તની ચંચળતા હોતી નથી પરંતુ સ્થિર ધ્યાનાવસ્થા હોય છે. સંકંભણથી ધ્યાનીની ચિત્તાવસ્થા ચંચળતાને પ્રાપ્ત થતી નથી. ૮, ૯, ૧૦ અને ૧૧ મે ગુણસ્થાનકે એ ધ્યાન મુનિને થાય છે. તેથી ચિત્ત શાન્ત થાય છે, આત્મા આભ્યંતર દષ્ટિને પામે છે, ધંદ્રિયો નિર્વિકાર થાય છે અને મોહનો ક્ષયોપશમ થાય છે. (૨૧૨-૨૧૩)

[હવે શુક્લ ધ્યાનના બીજા પાદ વિષે ચંચકાર સમન્વીતી આપે છે.]

શુક્લધ્યાનદ્વિતીયપાદ: । ૨૧૪ ॥

ન સ્યાત્સંક્રમણં बहुत्वविरहाद्यत्रैकयोगाश्रिते ।

तत्र स्यादविचारनामकमिदं शुक्लं द्वितीयं शुभम् ॥

स्यादत्राखिलघातिकर्मविलयो मोहस्य निर्मूलनात् ।

कैवल्यं प्रकटीभवेदतिशयैः सर्वैः समं निर्मलम् ॥

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પાદ.

ભાવાર્થ—શુક્લ ધ્યાનીની જે અવસ્થામાં ત્રણ યોગમાંનો એક જ યોગ હોય છે તે વખતે બહુત્વના અભાવથી સંકંભણ ન હોય, માટે તે વખતે અવિચાર નામે શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પાદ સંભવે. આ અવસ્થામાં મોહનીય કર્મનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતાં ચારે ધાતિકર્મનો વિલય થાય છે અને ચોત્રીશ અતિશયની સાથે નિર્મળ કેવળજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. (૨૧૪)

વિવેચન—ધ્યાતા જ્યારે શ્રુતમાંથી યોગમાં અને યોગમાંથી શ્રુતમાં સંકંભણ કરતાં કરતાં સ્થિરતાને પામે છે અને મનની શુદ્ધતા તથા નિશ્ચળતાને અનુભવે છે ત્યારે તેની સવિચાર-સવિતર્ક દશાનો લોપ થાય છે અને એક જ યોગથી એકત્વવિચારણામાં પરોવાય છે. આને ધ્યાનની ‘અવિચાર’ કિંવા નિર્વિકલ્પ દશા કહી શકાય. આ અવસ્થામાં યોગમાં સંકંભણ કરવાનું રહેતું નથી, એક દ્રવ્ય, એક પર્યાય અને એક પુદ્ગલનું તે દર્શન કરે છે, અર્થાત

દ્રવ્યમાં રહેલા પર્થાયમાં ભિન્નતા હોવા છતાં તેમાં રહેલી અંતિમ એકતા અનુભવે છે અને એ વિશિષ્ટ ધ્યાનથી ધ્યાતામાં શુદ્ધિની એટલી નિર્મળતા આવે છે કે અત્યારસુધી સર્વ વસ્તુઓનો બોધ થઈ શકે તેવું જે જ્ઞાન આવરણ પામ્યું હતું તે આવરણ એ વિશિષ્ટ ધ્યાનથી ખસી જવા પામે છે. એ અવસ્થામાં મોહનીય કર્મનો ઉચ્છેદ થઈ ચૂક્યો હોય છે અને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય તથા અંતરાય એ ધાતીકર્મનો પણ વિલય થઈ ચૂક્યો હોય છે, એટલે જેમ વાદળાંનું આવરણ દૂર થતાં સૂર્ય પ્રકાશી ઉઠે તેમ ધ્યાતાનું નિર્મળ કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન પ્રકટ છે. તેમાં શ્રુત-વિચારનું અવલંબન હોય છે પણ દ્વિતીય પાદને અંતે નિરાલંબન દશા આવી પહોંચે છે. કેવળજ્ઞાની સર્વ લોકાલોક, આલ્લાખ્યંતર, સૂક્ષ્મ-આદર, સર્વ પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ દેખે-ગણે છે, અને અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓને પામે છે. દેવેન્દ્રો અને મુનીન્દ્રો તેને નમસ્કાર કરે છે. કેવળીની વાણીમાં અનેક પ્રકારના ગુણો પ્રકાશ પામે છે, એ વાણીથી મિથ્યાત્વનો અંધકાર દૂર નાસે છે અને અનેક જીવોનું આત્મકલ્યાણ સધાય છે. (૨૧૪)

[કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કેવળી જગત્ની સેવા કરવામાં ઉદ્બુદ્ધ થાય છે, તે વિષે હવે કહે છે.]

કે.વલિનો જગત્સેવા । ૨૧૫ ॥

જૈલાલ્લેઽધિગતે જિનસ્ય તુ જગત્કલ્યાણમાર્ગે સ્વયં ।

વૃત્તિઃ સ્યાજિનનામકર્મવશગાઽઽનન્ત્યાદ્યાસ્રોતસઃ ॥

સત્તત્વામૃતવર્ષણેન વસુધાં કૃત્વા પરાં શીતલાં ।

મુક્તેર્માર્ગનિર્દર્શનેન જગતઃ સેવાં વિદધ્યાદયમ્ ॥

કેવલીની જગત્સેવા.

ભાવાર્થ—વીતરાગને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પોતાનું કલ્યાણ તો થયું, હવે જગત્નું કલ્યાણ કરવાના માર્ગમાં જિન નામકર્મના ઉદયથી અને અનંત ભાવધ્યાનો પ્રવાહ ચાલવાથી પોતાની મેળે તેમની વૃત્તિ થાય છે,

તેથી કેવળી ભગવાન સત્યતત્ત્વરૂપ અમૃતનો વરસાદ વરસાવવાથી આ પૃથ્વીને પરમ શીતળ બનાવીને જગતને મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવવાદ્વારા જગતની સેવા બજાવે. (૨૧૫)

વિવેચન—છદ્મસ્થ અવસ્થામાંથી ધ્યાનવડે ઊર્ધ્વ ગતિ કરીને વીતરાગ જ્યારે કેવળજ્ઞાન પામે છે, ત્યારે તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ નિર્મળ અને કર્મબંધનથી રહિત જ હોય છે. તેમની વાણીમાં નિરવગતા જ હોય છે એટલે એમના ઉપદેશમાં એક પણ વચન અપાયકારક હોતું નથી. તીર્થંકર નામકર્મનો જે ઉદ્ધ થયેા હોય તેા તીર્થંકરપણે અને નહિતો સામાન્ય કેવળીપણે તે જગતના જીવોને ઉપદેશ આપી, સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવી, મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવી સેવા બજાવે છે, અને એ રીતે વેદનીય, નામ, જોત્ર અને આયુષ્ય એ બાકી રહેલાં ચાર અઘ્વાતી કર્મોનો પણ ક્ષય કરવાની સ્થિતિમાં આવે છે. તે વખતે તેમના ચિત્તમાં સમસ્ત જગતના જીવો પ્રત્યે એવી ભાવદયા વહે છે કે તેમને પોતાના અને ખીજના આત્મા વચ્ચે ભેદ દેખાતો નથી, જગતનાં મનુષ્યો અને તીર્થંકરો પણ તેમના ઉપદેશને સાંભળી સમજી શકે છે અને પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે. આ સ્થિતિમાં દેવો કેવળીની પૂજા કરે છે, બહુમાન કરે છે, અને કોઇ વાર કાંઇ ઉપસર્ગો વેઠવાનો સમય પણ આવે છે, પરંતુ એ પૂજા કે ઉપસર્ગની કશી અસર તેમના મન પર થતી નથી. ચિત્તની એવી ઉદાત્ત સ્થિતિમાં કેવળી ભગવાન પૃથ્વીને પોતાના વચનામૃતની વૃષ્ટિથી શીતળ કરતા વિચરે છે અને તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદ્ધ થાય છે, છતાં કેવળી ભગવાન તેા તેમાંએ અલિપ્ત રહે છે. કેવળી જ શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પાયાને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ છે. (૨૧૫)

[હવે શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા અને ચોથા પાયાની પરમોચ્ચ સ્થિતિનું નિદર્શન નીચેના બે શ્લોક વડે કરવામાં આવે છે.]

શુક્લધ્યાનતૃતીયપાદઃ । ૨૧૬ ॥

**સ્થિત્વા સ્થૂલશરીરયોગસરણૌ સૂક્ષ્મં વિધત્તે જિનો ।
વર્ણાણામયોગમન્યસમયે સ્થિત્વા તતસ્તથુગે ॥**

સ્થૂલં કાયિકચેષ્ટિતં પુનરિદં સૂક્ષ્મં વિધાયેતરદ્ ।

રુઢ્યાદ્યાગત્ત્વં તદેવ કથિતં સૂક્ષ્મક્રિયાભ્યં પદમ્ ॥

શુક્લધ્યાનચતુર્થપાદઃ । ૨૧૭ ॥

અર્હન્મુક્તિપદપ્રયાણસમયે પञ્ચસ્વરોચ્ચારણા ।

કાલં તિષ્ઠતિ સૂક્ષ્મગોપાદિલયે શૈલેશવન્નિશ્ચલઃ ॥

एतच्चैव मतं चतुर्थचरणं ध्यानस्य शुक्लस्य वै ।

व्युच्छिन्नक्रियनामकं शिवपदासन्नं समाप्तार्थकम् ॥

શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પાદ.

ભાવાર્થ—જે અવસ્થામાં શુક્લ ધ્યાની કેવળી ભગવાન્ અંતવખતે બાદર-સ્થૂળ કાયયોગમાં રહીને વચનયોગ અને મનોયોગને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, તેમજ મનવચન યોગમાં રહીને વળી સ્થૂળ કાયયોગને સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને તેમાં રહીને વળી મનવચન યોગને રોકે છે તે વખતે ફક્ત સૂક્ષ્મ કાયયોગની સૂક્ષ્મ ક્રિયા રહેવાથી સૂક્ષ્મક્રિયા નામે શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પાદ નિષ્પન્ન થાય છે.

શુક્લ ધ્યાનનો ચોથો પાદ.

અરિહંત ભગવાન્ મુક્તિપદમાં પ્રયાણ કરવાના હોય તે વખતે સૂક્ષ્મ કાયયોગનો પણ નિરોધ કરીને પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરીએ, તેટલો વખત મેરૂ પર્વતની પેઠે નિશ્ચલ અયોગ અવસ્થામાં શૈલેશી અવસ્થામાં રહે તે જ વ્યુચ્છિન્નક્રિયા નામે શુક્લ ધ્યાનનો ચોથો પાદ પાડાયે. આ પાદમાં સકળ અર્થની સમાપ્તિ થાય છે, અને શિવપદનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧૭)

વિવેચન—સૂક્ષ્મક્રિયા એટલે અત્યંત થોડી ક્રિયા. આ અવસ્થામાં કેવળીને સ્વપ્ન કર્મરજ લાગેલી હોય છે, પરંતુ એ રજ કેવી હોય છે? જેમ સેકેલું અનાજ ખાવાથી પેટ ભરાય છે, પરંતુ તે વાવવાથી ભગતું નથી, તેમ એ અધાતી કર્મની સત્તાથી કેવળી ચલનાદિ ક્રિયા કરે છે પરંતુ એ ક્રિયા—કર્મ ભવાંકુર ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. આ કારણથી માત્ર સૂક્ષ્મ કર્મ

તેમને લાગે છે. શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પાયામાં કેવળી ભગવાન કર્મને કેવી રીતે સૂક્ષ્મ કરે છે? તે યોગનિરોધ કરે છે, એટલે કે પ્રથમ આદર-સ્થૂળ કાયયોગમાં સ્થિતિ કરે છે અને આદર વચનયોગ તથા મનોયોગને સૂક્ષ્મ કરી નાંખે છે. પછી સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને મનોયોગમાં સ્થિતિ કરી આદર કાયયોગને પણ સૂક્ષ્મ કરી નાંખે છે. છેવટે સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં સ્થિતિ કરીને કેવળી સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને સૂક્ષ્મ મનોયોગનો પણ નિગ્રહ કરે છે-રોકે છે. આ રીતે ૧૩ મે ગુણદાણે કેવળીને માત્ર સૂક્ષ્મ કાયયોગ રહે છે અને એવી સ્થિતિને સૂક્ષ્મક્રિય ધ્યાનને નામે ઓળખવામાં આવે છે. ચારપછી કેવળી ધ્યાનના ચોથા પાયામાં દાખલ થાય છે અને એ પાચે છેલ્લે ૧૪ મે ગુણદાણે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા પાયામાં જે સૂક્ષ્મ કાયયોગ અવશિષ્ટ રહ્યો છે તેનો પણ નિરોધ કરવો તે વ્યુચ્છિન્નક્રિય નામનો શુક્લ ધ્યાનનો છેલ્લો પાચો છે. એ અવસ્થામાં અઘ ઉઝલ્લુ એ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોનો ઉચ્ચાર થાય એટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે કેવળીને અયોગી ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં સર્વ યોગનો નિરોધ થાય છે એટલે કેવળી મેરૂ પર્વતની પેઠે નિશ્ચલ-શૈલેશી અવસ્થામાં રહે છે. એ જ વ્યુચ્છિન્નક્રિય પાદ છે. એ પાદમાં ક્રિયા રહેલી હોતી નથી એટલે અક્રિયાવસ્થા જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અઘાતી કર્મોનો સદંતર નાશ થાય છે. ગુણસ્થાનકનો કાળ પૂર્ણ થતાં સુધી એ અવસ્થા રહે છે અને ત્યારપછી મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે આ પાદને શિવપદાસન્ન-મુક્તિપદ જેની અત્યંત નિકટ આવી રહેલું છે તેવું પાદ કહેવામાં આવ્યું છે. (૨૧૬-૨૧૭)

[નીચેના શ્લોકમાં અચકાર શુક્લ ધ્યાનનાં શાઓકત આલંબનો તથા ભાવનાનું નિદર્શન કરે છે]

શુક્લધ્યાનાલમ્બનભાવના । ૨૧૮ ॥

ક્ષાન્તિર્માર્દિવમાર્જવં ચ યમિનાં નિર્લોભવૃત્તિશ્ચતુ ।
રાલમ્બા અધિરોહણે નિગદિતા ધ્યાને તુ શુક્લાભિધે ॥
एवं पापमपायकारणमयं देहोऽशुभः पुद्गला-
वर्त्तानन्त्यमिदं जगच्छलमिति ध्येयाश्चतुर्भावनाः ॥

શુક્લ ધ્યાનનાં આલંબન અને ભાવના.

ભાવાર્થ—સંયમીઓને શુક્લ ધ્યાન ઉપર ચઢવાને માટે ક્ષમા, નિર્લોભતા, ઋજુતા—સરલતા અને મૃદુતા એ ચાર આલંબન કહ્યાં છે; તેમ જ શુક્લ ધ્યાનની વિશુદ્ધિ માટે પાપ માત્ર અપાયકારણ—હાનિકર્તા છે, આ દેહ અશુભ—અશુચિમય છે, આ જીવં અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને આ જગત્ નશ્વર ચલાયમાન છે, એ ચાર ભાવનાઓ ભાવવી. (૨૧૮)

વિવેચન—શુક્લ ધ્યાનના પહેલા બે પાયામાં સક્રિયતાનું અસ્તિત્વ હોઈ યોગનું (પહેલામાં ત્રણ અને બીજામાં એકનું) પણ અસ્તિત્વ છે, એટલે ત્યાંસુધી સંયમીના ચિત્તને ઉચ્ચ શ્રેણીએ ચડતા જવા માટેનું આલંબન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ આલંબનો ચાર છે. અત્ર પ્રથકારે નિર્ગદિતા:—‘કહેલા’ એ શબ્દપ્રયોગ એટલા માટે કર્યો છે તે આલંબનો શાસ્ત્રકથિત છે. ઉવવાઈ સૂત્રમાં તે આલંબનોનું વિધાન છે. ક્ષમા, મૃદુતા, ઋજુતા અને નિર્લોભતા રૂપી આલંબનો વડે શુક્લ ધ્યાનમાં સ્થિર રહી શકાય છે અને પ્રથમમાંથી બીજા પાદમાં તથા બીજા પાદમાંથી ત્રીજા પાદમાં ચડી શકાય છે. આ ઉપરાંત શુક્લ ધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ અથવા ભાવનાઓ કહી છે. પ્રાણાતિપાતાદિ દરેક પાપ અપાયનું કારણ છે એવું ચિંતવવું તે એમાંની પહેલી ભાવના છે. મિથ્યાત્વ, અત્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવના ભેદો છે અને આશ્રવોને ભગવંતે અપાયનાં કારણ રૂપ કહ્યાં છે, એવા શ્રુતના ચિંતનમાંથી યોગમાં સંક્રમણ વડે અને યોગમાંથી શ્રુતમાં સંક્રમણ વડે ઉત્તરોત્તર જૂદી જૂદી ભાવનાઓ ભાવતાં શુક્લ ધ્યાનમાં ધ્યાતા આગળ ને આગળ વધતો જાય છે. એવી જ રીતે ત્રણ ભાવનાઓ વિષે સમજવું. અશુચિ ભાવના એટલે એવું ચિંતવવું કે આ દેહ અશુભ—અશુચિ પરમાણુઓનો અનેલો છે એટલે તે ઉપર રાગ દશા શી ? ત્રીજા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન ભાવના છે એટલે આ જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો થકો અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન કરી ચૂક્યો છે, હવે એ સંસારમાં રાગદશા શી, એવું જે ચિંતન તે શુક્લ ધ્યાનની ત્રીજી ભાવના છે. અને ચોથી

વસ્તુના પરિણામ પલટવાના એટલે કે જગતની ચલિતતાના સ્વભાવનું ચિંતન કરવું એ ભાવના : એથી જગતની નશ્વરતા—અનિત્યતાનું આત્માને ભાન થતાં વીતરાગ દશાની કેળવણી તેને મળે છે. આ આલંબનો અને ભાવનાઓ વસ્તુતઃ ધ્યાનના ઉચ્ચતમ શિખરે ચડવાનાં પગથીયાં છે. તે પગથીએ પગ મૂકતો થકો ખ્યાતા આત્માને નિર્મળ કરતો ઉંચે ચડતો જાય છે. (૨૧૮)

[શુક્લ ધ્યાન એ આત્માના નિર્મળીકરણ માટેનું હંચામાં હંચું શિખર છે ખરું, પરંતુ તે પર ચડવાનું આ યુગમાં અતિ દુષ્કર છે, તે દર્શાવતાં અંચકાર મુમુ-ક્ષુને એ ધ્યાનનો ઉચ્ચ મનોભાવ રાખવાનું સૂચન કરે છે.]

શુક્લધ્યાનદુષ્કરત્વમ્ । ૨૧૯ ॥

શુક્લધ્યાનમપેક્ષતેऽપરિમિતં વીર્યં ચ ચિત્તાત્મનો-

રાયં સંહનનં સ્થિરં દૃઢતરં વૈરાગ્યભાવં પુનઃ ॥

નૈતેષાં યદિ સમ્ભવોઽત્ર સમયે ભાવ્યા તદા ભાવના ।

ભાવ્યાશા નિયતા ન સાધનબલં યાવત્સમાપદ્યતે ॥

શુક્લ ધ્યાનની દુષ્કરતા.

ભાવાર્થ—શુક્લ ધ્યાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અંતઃકરણની પૂરેપૂરી દૃઢતા અને આત્માનું અપરિમિત વીર્ય—સામર્થ્ય જોઈએ, છ સંઘ-યણુમાંનું પ્રથમ વજ્રઘણનારાય સંઘયણુ જોઈએ અને અત્યંત દૃઢ વૈરાગ્ય ભાવ જોઈએ. આ સમયમાં—પાંચમા આરામાં જે તેનો સંભવ ન હોય તો ભાવીની આશા રાખીને ઉપર જણાવેલી શુક્લ ધ્યાનની ભાવના ભાવવી, ત્યાંસુધી અપરિમિત વીર્યઆદિ સાધનસામગ્રી પૂરતી રીતે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી. (૨૧૯)

વિવેચન—પૂર્વે શ્લોક ૨૧૧માં ‘શુક્લ ધ્યાન’ વિષેના વિવેચનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અલ્પ સત્વવાળા જીવોને શુક્લ ધ્યાનનો અધિકાર નથી. એ અધિકાર નહિ હોવાનું કારણ એ છે કે તે ધ્યાન અત્યંત દુષ્કર

છે, તેમાં ચિત્ત અને આત્માના અપરિમિત સામર્થ્યની તેમ જ સુદૃઢ દેહ-
ચષ્ટિની જરૂર પડે છે. આઘં સંહનનં એટલે પહેલું વજ્રઋષભનારાય સંઘર્ષણ
કે જેમાં વજ્રની માફક હાડકાંઓની મજબૂતાઈવાળું શરીર હોય અને
સારી પેઠે દૃઢ થએલું વૈરાગ્યવાસિત ચિત્ત હોય તે જ શુક્લ ધ્યાનનો અધિ-
કારી છે અને આ સમયમાં એવી યોગ્યતા કોષમાં હોવાનો અસંભવ હોવાથી
શુક્લ ધ્યાનની ભાવના ભાવવાનું એટલે કે શુક્લ ધ્યાનને પોતાના અંતિમ
આદર્શ તરીકે સ્થાપી તેની તરફ ગતિ કરવાને ઉદ્દેશીય રહેવાનું ઉચિત
છે. જ્યાંસુધી અપરિમિત વીર્ય અને દેહાદિરૂપ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય
નહિ-એવો અપૂર્વ અવસર આવે નહિ, ત્યાંસુધી શુક્લ ધ્યાનને માત્ર આદર્શ
લેખીને તેથી ઉતરતી કાટિનાં ધર્મ ધ્યાનમાં આગળ વધતા રહેવું એ ચિત્તની
વીતરાગ દશા તથા આત્માની નિર્મળતા સાધવાનો વહેવાર માર્ગ છે. બાકી
હેમાચાર્ય પણ આધુનિક સમયના લોકોને માટે શાસ્ત્રકથિત શુક્લ ધ્યાન
દુષ્કર લેખતાં કહે છે “ દુષ્કરમપ્યાધુનિકૈઃ શુક્લધ્યાનં યથાશાસ્ત્રમ્ ॥ ધર્મ ધ્યા-
નનો અવિચળ સ્થિતિકાળ અંતર્મુદ્ધર્તનો છે અને એમાં ક્ષાયોપશમિક
ભાવ છે તેથી અવસ્થાંતર થયા કરે છે. એ શુક્લ ધ્યાનની અપેક્ષાએ અદ્ય
છે, પણ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન કરતાં એની સ્થિતિ ઘણી ઉંચી છે, એટલે
આધુનિક સમયને માટે ધર્મ ધ્યાન જ ઇષ્ટ છે. (૨૧૯)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

તપશ્ચર્યા : વ્યુત્સર્ગ.

[હવે તપનો છેલ્લો પ્રકાર ‘ વ્યુત્સર્ગ તપ ’ આવે છે.]

વ્યુત્સર્ગતપોઽથવા વિવેકઃ । ૨૨૦ ॥

દેહાદૌ પરવસ્તુનિ પ્રથમતો જાતાઽઽત્મબુદ્ધિશ્ચ યા ।
સમ્પન્નં જલદુગ્ધવત્તદુભયોરૈક્યં તયાઽનાદિતઃ ॥

**નિશ્ચિત્યોભયલક્ષણાનિ સતતં બુદ્ધયા વિવિચ્યોભયં ।
ભેદાભ્યાસબલેન હંસવદિદં ત્યાજ્યં પરં સ્વગ્રહે ॥**

વ્યુત્સર્ગ તપ અથવા વિવેક.

ભાવાર્થ—દેહાદિ પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં ધણુ વખતથી જે આત્મબુદ્ધિ થઈ ગઈ છે અને અનાદિ કાળથી પાણી તથા દૂધની માફક જડ અને ચેતન-પુદ્ગલ તથા આત્મા એ બન્નેની એકતા થઈ ગઈ છે, તે બન્નેનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોનો નિશ્ચય કરીને મુમુક્ષુઓએ નિરંતર ભેદ અભ્યાસના બળથી તે બન્ને પદાર્થો હંસની પેઠે પોતાની બુદ્ધિમાં છૂટા પાડીને સ્વવસ્તુ-આત્મતત્ત્વનું ગ્રહણ કરવું અને પરવસ્તુ-પૌદ્ગલિક તત્ત્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૨૨૦)

વિવેચન—સ્વ અને પરનો ભેદ પારખવાનો વિવેક તેનું જ નામ વ્યુત્સર્ગ. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય બહિર્મુખ વૃત્તિવાળો-બહિરાત્મા હોય છે, કારણકે શરીરાદિ જડ-પૌદ્ગલિક વસ્તુના લાંબા કાળના સહવાસથી તેને શરીરમાં જ આત્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે; વસ્તુતઃ તે આત્મવિબ્રમ છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે:-

આત્મબુદ્ધિઃ શરીરાદૌ यस્ય સ્યાદાત્મવિબ્રમાત્ ।

બહિરાત્મા સ વિજ્ઞેયો મોહનિદ્રાસ્તચેતનઃ ॥

અર્થાત—આત્મવિબ્રમે કરીને જે શરીરાદિ જડ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરે છે અને જેની મોહનિદ્રાથી ચૈતન્ય અસ્ત પામી ગયું છે તે બહિરાત્મા છે. આવા બહિરાત્મભાવનો વિલય થઈને અંતરાત્મભાવ ત્યારે જાગૃત થાય કે જ્યારે જડને જડરૂપે અને ચેતનને ચેતનરૂપે ઓળખવાનો, ચેતન આત્મા છે અને તે સ્વ છે તથા દેહ જડ છે અને તે પર છે એમ સ્વ-પરનો ભેદ પિછાણવાનો વિવેક મનુષ્યમાં જાગૃત થાય. આ કારણથી જડ અને ચેતન અથવા પુદ્ગલ અને આત્માનાં લક્ષણોનો મુમુક્ષુએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એવા નિશ્ચયવાળા થવું જોઈએ કે અપ્પા કતા વિક્રતાય દુઘ્ણય સુહાણય અર્થાત-આત્મા જ સુખ અને દુઃખનો

કર્તા તથા અકર્તા છે; જડ-ચેતનનો આવો ભેદ જાણ્યા પછી મુમુક્ષુએ આત્મરૂપ ચેતન જે ‘સ્વ’ છે અને દેહરૂપ જડ જે ‘પર’ છે તેમાંથી ‘સ્વ’નું પ્રહણ કરી ‘પર’નો ત્યાગ કરવામાં ઉચ્ચુકત થવું જોઈએ. યસ્યાત્મન્યાત્મનિષ્ઠયઃ સ્વોન્તરાત્મા મતસ્તજ્ઞૈઃ અર્થાત્-આત્માનો જ જેણે આત્મભાવમાં નિશ્ચય કર્યો છે તેને જ્ઞાની પુરૂષોએ અંતરાત્મા કહ્યો છે. આવો અંતરાત્મભાવ કિંવા સ્વરૂપનો વિવેક પ્રકટે છે ત્યારે વ્યુત્સર્ગ તપ સહજ સિદ્ધ બને છે. (૨૨૦)

[આવો વિવેક પ્રકટતાં જે જડ-ચેતન વચ્ચેના ભેદનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેનો ખ્યાલ નીચેના શ્લોકથી આપવામાં આવ્યો છે.]

ભેદજ્ઞાનમ્ । ૨૨૧ ॥

देहो नास्ति ममाहमस्मि न पुनर्देहस्य काले कश्चित् ।

स्थूलोऽयं क्षणभङ्गुरः पुनरहं चैतन्यरूपः स्थिरः ॥

दुःखं जन्मजराऽवसानजनितं रोगाध्युपाध्युद्भवं ।

देहस्यैव न चास्ति मेऽथ सहजानन्दस्वरूपोऽस्म्यहम् ॥

ભેદજ્ઞાન.

ભાવાર્થ—આ દેહ મારો નથી, હું કોઈ પણ કાળે આ દેહનો થવાનો નથી; આ દેહ સ્થૂળરૂપ અને ક્ષણભંગુર છે, ત્યારે હું સ્થિર અને ચેતન્યરૂપ છું; જન્મ, જરા, મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતું અને રોગ, આધિ, ઉપાધિથી પ્રગટ થતું દુઃખ અને કલેશ આ દેહને જ છે, તે મને નથી, કારણકે હું તો સહજ આનંદ સ્વરૂપ છું; આમ ભેદજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો. (૨૨૧)

વિવેચન—જ્યારે દેહમાંથી અહં બુદ્ધિનો લોપ થાય છે, ત્યારે ચિત્તની એવી સમ અવસ્થા હોય છે કે દેહની પીડા તુચ્છ જણાય છે અને આત્મા તો ક્ષણભંગુર દેહની પરવા કર્યા વિના અહં બ્રહ્માસ્મિ સમજીને આનંદ સ્વરૂપને પામી રહે છે. દેહ એક નથી કે મારો નથી, તે તો સ્થૂળ અને અનિત્ય પદાર્થ માત્ર છે : જે ‘હું’ છું તે તો નિર્ભજ-ચેતન્ય સ્વરૂપ આત્મા છું, તેને આધિ-વ્યાધિ કે ઉપાધિ, જન્મ-જરા કે મૃત્યુથી દુઃખ થતું નથી પણ

માત્ર દેહને જ સુખદુઃખ થાય છે : આત્મું ભેદજ્ઞાન ન્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આત્માને માટે જે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

અક્ષેષોયમદ્વાતાપારદેષોઽદ્યોષ્ય પથ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ દયાનુરચલોયં સનાતનઃ ॥

અર્થાત—આત્મા અક્ષેષ (કાપી ન શકાય તેવો), અદાશ (ખાળા ન શકાય તેવો), અકલેષ (ભીંજાઈ ન શકે તેવો), અશોષ્ય (શોષાય નહિ તેવો), નિત્ય, સર્વત્ર ઉપયોગ યોજનાર, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે: એ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. દેહ અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ સમજાવનાર જે જ્ઞાન તે ભેદજ્ઞાન. આ ભેદનો અભ્યાસ કરવાથી વૈરાગ્ય સુદૃઢ થાય છે, અને વ્યુત્સર્ગ તપની સિદ્ધિ સહજ અને છે.

દૃષ્ટાન્ત—ભેદજ્ઞાને કરીને કેવળ જ્ઞાન પામનાર ગજસુકુમાલનું દૃષ્ટાન્ત અહીં બંધ બેસતું થશે. ગજસુકુમાલ કૃષ્ણ મહારાજનો નાનો ભાઈ થતો હતો. માતા દેવકીનો તેની ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. તે જીવવાન થયો ત્યારે એક વાર ખાવીસમા તીર્થંકર નેમનાથ પ્રભુ દ્વારકાનગરીની બહાર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા, અને કૃષ્ણ મહારાજ ગજસુકુમાલને સાથે લઈ પ્રભુનાં દર્શન કરવાને જવા લાગ્યા. રસ્તામાં સોમિલ નામે બ્રાહ્મણનું ઘર આવ્યું. એ ઘરની અગાશીમાં સોમા નામની એ બ્રાહ્મણની સૌંદર્યવતી કન્યા સખીઓ સાથે રમતી હતી તે કૃષ્ણના જોવામાં આવી અને તેનું લગ્ન ગજસુકુમાલ વેરે કરવાનો કૃષ્ણનો વિચાર થયો. કૃષ્ણે સોમિલને બોલાવી સોમાનાં લગ્ન વિષે વાતચીત કરી, સોમાને કુંવારા અંતઃપુરમાં મોકલી દીધી. પછી એક ભાઈ ઉદ્યાન તરફ પ્રભુદર્શન કરવા જવાને આગળ વધ્યા. પ્રભુનો ઉપદેશ સાંભળી ગજસુકુમાલને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. તેમણે દીક્ષા લેવા માટે માતા પાસે આજ્ઞા માંગતાં માતાને મૂર્છા આવી ગઈ. ઘણું ઘણું સમજાવ્યા છતાં ગજસુકુમાલે દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય છોડ્યો નહિ અને પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લઈને તુરંત જ પ્રભુ પાસેથી પારમી લિખ્ખુની પડિમા આદરવાની રજા મેળવી અને પોતે શ્મશાનમાં જઈ કાયોત્સર્ગ કરી અડગપણે જિલા. સાંજ પડી એટલે સોમિલ બ્રાહ્મણ જંગલમાંથી હોમ માટે સમિધનાં લાકડાં લઈને ગામ તરફ આવતો હતો તેની દૃષ્ટિ ગજસુકુમાલ પર પડી. જોતાં વેંત તેને ક્રોધ

ઉપજ્યો. તે બોલ્યો : “ અરે, જેની સાથે સોમાનાં લગ્ન થવાનાં હતાં તે ગજસુકુમાલ તો સાધુડો થઈને અહીં બિભો છે ! અરે, દુષ્ટ ! તારેજે મુંઝવું જ હતું તો શામાટે મારી પુત્રીને કુંવારા અંતઃપુરમાં મોકલાવી રંડાપો અપાવ્યો ? ” એ કોધી બ્રાહ્મણે ગજસુકુમાલને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ધ્યાનસ્થ બિભેલા ગજસુકુમાલને માથે લીલી માટીની પાળ બાંધી અને રમશાનમાં બળતી એક ચિતામાંથી ફીબડી ભરી બળતા અંગારા લાવી ગજસુકુમાલને માથે બાંધેલી માટીની પાળની વચ્ચે ઠાલવ્યા. મુંઝન કરાવેલા માથાની ચામડી ચરચર કરતી બળવા લાગી અને ચામડી પછી મગજનું માંસ બળવા લાગ્યું ! એથી થતી પીડાનું તો પૂછવું જ શું ? પણ ગજસુકુમાલે માથું કે શરીરનો કોઈ ભાગ ચોર્યો કે હલાવ્યો નહિ, તેમ સોમિલ ઉપર દ્વેષ પણ આણ્યો નહિ. કોઈના સસરા પાંચ પચીસ રૂપિયાની પાઘડી બંધાવે છે, ત્યારે મને મારો સાસરો મોક્ષની પાઘડી બંધાવે છે, એવો ભાવ ગજસુકુમાલ મુનિના શુભ ધ્યાનમાં સ્ફુરતો હતો. આ બધો પ્રભાવ, આ શરવીરતા, આ નિશ્ચલતા, એ ભેદજ્ઞાનનું પરિણામ હતું. એ વખતે ગજસુકુમાલનો આત્મા જાણે શરીરથી બહાર નીકળી કર્મોને હંકારવા મેદાનમાં પડ્યો હોય અને શરીર સાથે કાંઈ પણ સંબંધ ન હોય, તેમ દુઃખ વેદા વિના આત્મભાવમાં લીન થએલો હતો; તેમના બહિરાત્મભાવનો તો ક્યારનોય ધ્વંસ થઈ ગયો હતો, અને અત્યારે અંતરાત્મભાવમાંથી એ પરમાત્મ ભાવમાં જવાની તૈયારી કરતો હતો. ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢતા શુક્લ ધ્યાનના છેદા પાયાને સ્પર્શતાં સકલ કર્મોનો અંત કરી અંતગડ કેવળી થઈ ગજસુકુમાલ મુનિ મોક્ષે પહોંચ્યા. (૨૨૧)

[હવે વ્યુત્સર્ગ તપના બે ભેદમાંના પહેલા દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ વિશે કહે છે.]

દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગતપઃ । ૨૨૨ ॥

વ્યુત્સર્ગો દ્વિવિધો મતો જિનવરેદ્રવ્યેણ ભાવેન વા ।
 ગચ્છાદ્ગોપધિભોજનાદિવિધયા રુયાતશ્ચતુર્ધાઽઽદિમઃ॥
 આસન્ને મરણે વિહાય મમતાં ગચ્છે તનો ચોપધૌ ।

સંયાજ્યં ભોજનપાનકં ચ નિશ્ચિલં નિષ્કામબુદ્ધયા બુધેઃ॥

દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ.

ભાવાર્થ—જનવરોએ વ્યુત્સર્ગ તપના એ પ્રકાર કહ્યા છે: દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ. ગચ્છ, શરીર, ઉપકરણ અને ભોજન આદિ બેદથી પ્રથમ દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ ચાર પ્રકારનું છે. જ્યારે મરણ નજીકમાં આવે ત્યારે ગચ્છ, શરીર અને ઉપકરણ-ઉપધિ ઉપરથી મમતા ઉતારી નાંખીને છેવટ નિષ્કામ વૃત્તિથી વિશુદ્ધિએ ચાર પ્રકારનું અન્નપાણી પણ ત્યજ સંચારો કરવો જોઈએ. (૨૨૨)

વિવેચન—વ્યુત્સર્ગ તપના એ પ્રકાર શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે: દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ. વિનઉત્સર્ગ=વિશેષ કરીને ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ. દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગના ચાર પ્રકારો છે; ગચ્છ-સંપ્રદાયના મમત્વનો ત્યાગ, શરીરના મમત્વનો ત્યાગ, ઉપકરણ-દેહ કે ધર્મચર્યાદિનાં સાધનોના મમત્વનો ત્યાગ અને અન્ન પાણીના મમત્વનો ત્યાગ. આ બધું નિષ્કામબુદ્ધિથી—કામનારહિત વૃત્તિથી કરવું; એટલે તેથી દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ સિદ્ધ થાય. હું અમુક ગચ્છનો સાધુ છું કે અમુક સંપ્રદાયને માનું છું એવો મમતા ભાવ ચિત્તમાંથી વિકલ પામે અને માત્ર એવું જ માને કે હું તો નિર્મળ આત્મા છું, મારે હવે ગચ્છ કે સંપ્રદાયની સાથે શા લેવા દેવા છે? આવી ચિત્તવૃત્તિથી ગચ્છ-સંપ્રદાય પ્રત્યેના મમત્વનો કે તેનાં નિશાનોનો ત્યાગ કરે. દેહ ઉપરથી મમત્વ ઉતારી નાંખે એટલે કાયોત્સર્ગ કરે—કાયામાંથી મમત્વ ભાવનો ત્યાગ કરે, જંતુઓ એ કાયાને કરડે કે ખાઈ જાય, સર્પો દંશે કે સિંહ માંસ તોડી લે, વાયુ સુખ ઉપજવે કે તાપ દઝડે, એવા કોઈ પણ સુખ-દુઃખને ગણકારે નહિ અને માત્ર ત્યાગભાવમાં જ લીન રહે તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય. જે કોઈ દુઃખો કે સુખો થાય છે તે શરીરને થાય છે, હું ને—મારા નિર્મળ આત્માને તેથી કશાં સુખ દુઃખ થતાં નથી એવો ભાવ જ્યારે પ્રકટે છે, ત્યારે ચિત્તને જરાએ ખેદ કે ગ્લાનિ થતી નથી, તે અડગ રહે છે, દુઃખ-માંથી શરીરનાં અંગોને બચાવવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવતી નથી અને એવા કાયોત્સર્ગમાં જ તપસ્વી દેહને વોસીરાવી દે છે—મૃત્યુને સમભાવે નિર્મત્રે છે.

જન્મે વેદે પરિવ્રજા-મારા શરીરે પરિવ્રજ છે જ નહિ એવી જ પ્રખળ ભાવના તેનામાં વર્તી રહે છે. ન્યારે ઉપધિ-ઉપકરણોનો ઉત્સર્ગ તપસ્વી કરે છે ત્યારે તેણે ગચ્છ કે શરીર ઉપરના મમત્વનો સંપૂર્ણ ત્યાગ જ કરેલો હોય છે. ઉપકરણો કાંતો ધર્મચર્ચાર્થે કે સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા-પૃથક્તા સૂચવવા માટેનાં બાહ્ય સાધનો હોય છે; અને કાંતો દેહના રક્ષણ માટેના સ્થૂળ પદાર્થો હોય છે. ગચ્છ અને શરીર ઉપરનું મમત્વ છાંડ્યું કે એ બધાં ઉપકરણો પરનું મમત્વ છૂટી જાય છે. રજેહરણ કે અમુક રંગનું વસ્ત્ર ધ્યાદિ મારે શામાટે જોઈએ? આત્માને વિશિષ્ટ રૂપે ઓળખાવવાની કે શરીરને રક્ષવાની હવે શી જરૂર છે? એવો જ ભાવ તપસ્વીના ચિત્તમાં સદોદિત રહે છે. આ પ્રકારના ઉત્સર્ગો સાધ્યા પછી દેહને નિભાવવા અન્ન-પાણી ગ્રહણ કરવાની પણ વૃત્તિ રહેતી નથી. આ વૃત્તિમાં રમણ કરતો આત્મા શું વિચારે?

જાવજ્ઞીર્વ પરીસહા ઉવસગાદિતિ સંસ્થયા ।

સંવુદે દેહમેયાપ્ત ઇતિપન્નેધિયાસપ્ ॥

અર્થાત—ન્યાંલગી જીવીશ ત્યાંલગી પરિવ્રજો અને ઉપસર્ગો સહેવાના છે, એમ ધારીને “ મેં શરીરથી જૂદો થવા માટે જ શરીરનો ત્યાગ કરેલો છે ” એમ વિચારી, મુનિ સર્વ પરિવ્રજો અને ઉપસર્ગો વેડે. શરીરથી જૂદા થવાને શરીરનું પોષણ પણ છોડી તેનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ ન્યારે તપસ્વીને ઉદ્ભવે ત્યારે તે સંતારો કરે, અર્થાત્ વિશુદ્ધ સ્થાને ખેસી, સર્વ યોગોને નિરોધી, અન્નપાણીનો ત્યાગ કરી શરીરને વોસરાવી દે. આ રીતે સર્વોંશે દ્રવ્ય-વ્યુત્સર્ગ તપ સિદ્ધ થાય. (૨૨૨)

[હવે ભાવવ્યુત્સર્ગ તપ વિષે કહે છે.]

ભાવવ્યુત્સર્ગતપઃ । ૨૨૩ ॥

સ્યાત્સંસારકષાયકર્મભિદયા ભાવાત્મકોઽપિ ત્રિવા ।

વ્યુત્સર્ગઃ પ્રથમં કષાયવિલયઃ કાર્યઃ ક્ષયશ્રેણિ

જાતેઽસ્મિન્ ઘનઘાતિકમવિરહઃ સંસારનાશસ્તતા ।

વ્યુત્સર્ગે પરિનિષ્ઠિતે ચ સકલે સર્વે હિ નિષ્ઠાં ગતમ્ ॥

ભાવરૂપ વ્યુત્સર્ગ તપ.

ભાવાર્થ—ભાવવ્યુત્સર્ગ તપ પણ સંસાર કષાય અને કર્મના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પ્રથમ ક્ષપક શ્રેણી ઉપર આરૂઢ થઇને કષાયનો વિલક્ષ કરવો, કષાયનો લય થતાં ચાર ધનધાતિ કર્મનો નાશ થશે અને કર્મનો નાશ થશે એટલે સંસારનો પણ નાશ થશે સમજવો; એટલે વ્યુત્સર્ગ તપની સિદ્ધિ થતાં સકળ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ સમજવી. (૨૨૩)

વિવેચન—ભાવવ્યુત્સર્ગ તપના ત્રણ પ્રકાર : કષાય વ્યુત્સર્ગ, સંસાર વ્યુત્સર્ગ અને કર્મવ્યુત્સર્ગ. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, એ ચારે કષાયને ત્યાગે તે કષાયવ્યુત્સર્ગ. નરક ગતિમાં, તિર્યચ ગતિમાં, મનુષ્યગતિમાં કે દેવ ગતિમાં જવાના કારણને ત્યાગ કરે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના સંસારના કારણને નિવારે તે સંસારવ્યુત્સર્ગ. આઠ પ્રકારનાં જે કર્મ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અને અંતરાય એના બંધનાં કારણોથી નિવૃત્ત થાય તે કર્મવ્યુત્સર્ગ. ભાવવ્યુત્સર્ગ તપ-પૂર્વક દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ થાય ત્યારે જ તે સાર્થક થાય છે અને દ્રવ્યથી દેહ ઉપરનું મમત્વ ગયું તથા ભાવથી શુભ કર્મબંધન ઉપરથી પણ મમત્વ ગયું એટલે સકલ કાર્યની સિદ્ધિ જ થઈ લેખાય એમાં શો સંશય ? જૂના કર્મના બંધને તોડરા અને નવા કર્મના બંધને અટકાવી ભાવે કરીને કર્મબંધનાં કારણને પણ છેદી નાંખવાં એટલે આત્મ-કલ્યાણ સધાઈ ચૂક્યું સમજવું, કારણકે નવીન સંસાર થતો ત્યાંથી અટકે છે અને આત્મા મુક્તિને જ વરે છે. (૨૨૩)

[એક બાબુએ ધ્યાન અને બીજી બાબુએ તપશ્ચર્યા એ બેઠ આત્મકલ્યાણનાં સાધનો હોઈ તે બેઠના ફળની એકલા વિષે ઉપસંહાર કરી અંધકાર અંધની પૂર્ણાહુતિ કરે છે.]

ધ્યાનતપસોઃ ફલૈક્યમ્ । ૨૨૪ ॥

ધ્યાનં ધ્યાનિજનસ્ય પાકસમયે દત્તે શુભં ચત્ફલં ।
દયાદત્ર ફલં તદેવ શમિનઃ પક્વા તપસ્યા ધ્રુવમ્ ॥
મધ્યે યયપિ ભાતિ સાધનવિધૌ ભેદઃ કથચિન્તયો-

નિષ્ઠાયાં તુ તયોઃ ફલૈક્યકલનાન્નાસ્ત્યેવ ભેદો મનાક્નૃ

ધ્યાન અને તપના ફળની એકતા.

ભાવાર્થ—ધ્યાની પુરૂષને પરિપાકસમયમાં ધ્યાન જે શુભ ફળ આપે છે તે જ ફળ શાન્ત તપસ્વીને પરિપકવ થએલી તપસ્યા પણ આપે છે. વચમાં જોકે સાધનવિધિમાં કોઈ એક રીતે ભેદ પ્રતીત થાય છે, તોપણ પરિણામે તે બેનું એક જ ફળ જણાયાથી પરિણામે જરા પણ ભેદ નથી; માટે જ્ઞાનના અધિકારીએ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી પોતાની દિનચર્યા પૂરી કરવી અને તપના અધિકારીએ તપસ્યાથી સમાપ્ત કરવી. (૨૨૪)

વિવેચન—જેવી રીતે હૃદયોગી સમાધિને સાધે છે અને રાજ્યોગી પણ સમાધિને સાધે છે, છતાં બેઉનાં ક્રિયા-વિધિમાં અંતર હોય છે, તેવી રીતે ધ્યાની અને તપસ્વી ઉભયનાં સાધનવિધિમાં અંતર હોવા છતાં ઉભયને સમાન ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ જ્ઞાન અને ભક્તિના સંગમથી આત્મા મુક્ત દશાને પામે છે કારણકે સાચો જ્ઞાની છેવટે શ્રદ્ધાળુ-ભક્ત બને છે, અને સાચા ભક્તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતું નથી; તેવી જ રીતે સાચો તપસ્વી કે જે બાહ્ય અને અભ્યંતર તપનું અનુષ્ઠાન કરી ચૂક્યો હોય છે તે કષાયોને પાતળા પાડી વસ્તુતઃ જ્ઞાન-ભક્તિની સ્પર્શના કર્યા વિના રહેતો નથી, એટલે તે પણ અતે-પાકસમયે વીતરાગ દશાને પામી શકે છે. સ્વાધ્યાયશીલ અને ધ્યાનશીલને જે ફળપ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ ફળપ્રાપ્તિ આ રીતે બાહ્યાભ્યંતર તપસ્વીને થતી હોવાથી એ બે માર્ગો એક જ ગિરિશિખર પર ચડવાના જૂદા જૂદા માર્ગો છે. આ કારણથી પૂર્વે મુનિની જે દિનચર્યા સૂચવવામાં આવી છે તેમાં અધિકારીએ સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનમાં અને સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનના અનધિકારીએ તપશ્ચર્યામાં પોતાની પ્રવ્રજ્યાનો સમય ગાળવો, તે દિનચર્યાનો અહીં ઉપસંહાર થાય છે. ધ્યાન અને તપના ફળની એકતા તે બે જૂદી જૂદી સીદ્ધીઓ પર થઇને એક જ માળ પર જઈ પહોંચવાના કાર્યરૂપ છે, અને ચતુર્થ આશ્રમધર્મ-સંન્યાસને ગ્રહણ કરી ચૂકેલા મુમુક્ષુને જે કોઈ

સીદ્ધી અનુકૂળ થાય તે સીદ્ધીનેા ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કરી ગ્રંથકાર આં છેલ્લા ખંડની પૂર્ણાહુતિ કરે છે. (૨૨૪)

ગ્રન્થપ્રશસ્તિ: । ૨૨૫ । ૨૨૬ ॥

ગચ્છે સ્વામ્યજરામરો દિનમણિલોંકાભિધે વિશ્રુત-
સ્તત્પદે મુનિદેવરાજવિબુધઃ શ્રીમૌનસિંહસ્તતઃ ॥
મૂરિદેવજિદાહ્વયઃ શ્રુતધરઃ પદે તદીયેઽભવ-
ત્સ્વામિશ્રીનયુજિદ્વળી ગુણલ્લિપ્તિઃ શિષ્યસ્તદીયઃ પુનઃ ॥
સ્વામિગુલાવચન્દ્રવિબુધઃ શ્રીવીરચન્દ્રાગ્રજ-
સ્તચ્છિષ્યેણ તુ રત્નચન્દ્રમુનિના કર્ત્તવ્યમાર્ગાવહઃ ॥
ગ્રન્થોઽયં સ્વ-ગજા-ઽઙ્ક-ભૂ-પરિમિતે વર્ષે શરત્પૂર્ણિમા-
સૌમ્યાહિ પ્રથિતોઽથ રાજનગરે પૂર્ણીકૃતઃ શ્રેયસે ॥

ગુગ્મમ્ ॥

ગ્રન્થપ્રશસ્તિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—લોંકા શાહ નામના મહાપુરુષે સંવત્ ૧૫૩૧ માં સ્થાપેલા લોંકા ગચ્છની એક શાખા તે લીંબડી સંપ્રદાયઃ એ સંપ્રદાય પશુ ધણેા જૂનો છે પરંતુ વર્તમાન લીંબડી સંપ્રદાયના યોગક શ્રી અજરામરજી સ્વામી હતા. લીંબડી સંપ્રદાયના સાત-આઠ ખીજ ફાંટા પડી જઈ કાઠિયાવાડમાં જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોને નામે પ્રસરી ગયા હતા, એટલે ગ્રંથકારની સીદ્ધી લીંબડીએ એ સંપ્રદાયના યોગક શ્રી અજરામરજી જ હોય અત્ર તેમને આદિ પુરુષ લેખવામાં આવ્યા છે. લીંબડી સંપ્રદાયમાં તે સૂર્યની પેઠે પ્રખ્યાતિ પામ્યા હતા, કારણકે તત્પૂર્વે સાધુઓમાં જે કાંઈ આચારસ્ખલનાઓ હતા તે દૂર કરવા માટે શ્રી અજરામરજી સ્વામીએ ગચ્છના કેટલાક નિયમે સ્થાપ્યા હતા અને તદનુસાર વર્તવાની ફરજ

સાધુઓને શિરે નાંખી હતી. એ જ દિનમણિ-સૂર્યનો પ્રકાશ લીંબડી સંપ્રદાયના સાધુઓ આજસુધી ઝીલી રહેલા છે. તેમની પાટે તેમના શિષ્ય પૂજ્ય શ્રી દેવરાજજી સ્વામી થયા; તેમની પછી પૂજ્ય શ્રી મોણસિંહ સ્વામી પાટે આવ્યા. તેમની પછી શાસ્ત્રનિષ્ણાત પૂજ્ય શ્રી દેવજી સ્વામી આચાર્ય થયા; તેમની પાટે તેમના શિષ્ય ગુણગણમંડિત પૂજ્ય શ્રી નથુજી સ્વામી આવ્યા; તેમના પ્રખ્યાત શિષ્ય શ્રી ગુલાબચંદ્રજી સ્વામી કે જેમણે પોતાના લઘુ બ્રાતા મહારાજ શ્રી વીરજી સ્વામીની સાથે દીક્ષા ધારણ કરી છે (અને જે વિવેચનના લેખનકાળે લીંબડી સંપ્રદાયની પૂજ્ય પદવી પર વિરાજે છે) તેમના શિષ્ય મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીએ કર્તવ્યભાગદર્શક “ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” નો આ બીજો અંથ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૦ (સ્વ=૦, ગજ=૮, અશ્વ=૯, મૂ=૧) ના આસો સુદી ૧૫-શરત પૂનમ ને શુક્રવારને દિવસે ગુજરાત દેશમાં સુપ્રસિદ્ધ રાજનગર એટલે અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ રહીને પોતાના તથા પરના શ્રેયસ્ માટે પૂર્ણ કર્યો છે. પ્રથમ અંથ ૧૯૭૦ માં લખાએલો અને આ બીજો અંથ ૧૯૮૦ માં લખાયો, એટલો મોટો વખતનો ગાળો બેઉ અંથોના લેખન વચ્ચે પસાર થયો તેનું કારણ એ છે કે એ ગાળામાં મુનિશ્રી અર્ધભાગધી ભાષાના કોષની રચનામાં ગુંથાર્થ ગયા હતા. તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં આ બીજા અંથની રચના હાથમાં લેવામાં આવી હતી. અંથકારે ૧૦ વર્ષના ગાળા પછી બીજો અંથ લખ્યો, તે ઉપરાંત વિવેચનકારે બીજાં ૬ વર્ષના ગાળા પછી વિવેચન પૂર્ણ કર્યું, એટલે આ બીજો અંથ પ્રથમ અંથ પછી ૧૬ વર્ષે પૂરો થવા પામ્યો છે !

કલાલ તસ્મૈ નમઃ ॥ (૨૨૫-૨૨૬) ❀ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

इति द्वितीय खण्ड समाप्त ॥

